

Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER és RÉDEI KÁROLY

---

80. kötet 1. szám

Budapest, 1978

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
DEME LÁSZLÓ
FÓNAGY IVÁN
HAJDÚ PÉTER
HONTI LÁSZLÓ
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST I. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára.

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban. Telefon: 116—269, 316—173.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon: 185—881.

Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI
HAJDÚ PÉTER ÉS RÉDEI KÁROLY

NYOLCVANADIK KÖTET

BUDAPEST

1978

Nyelvszerkezet és idő

A nyelvtörténet néhány elméleti kérdése*

Több körülmény, több megfontolás is mutat arra, hogy az alcímben megjelölt tematikának mind nálunk, mind határainkon túl van bizonyos aktualitása.

Az utóbbi években — a hatvanas évek vége, a hetvenes évek kezdete óta — az általános nyelvészeti irodalomban, mindenekelőtt az ún. modern irányzatok képviselőinek körében megélnékvült az érdeklődés a nyelvtörténet problematikája iránt; egyre-másra jelennek meg monográfiák, gyűjteményes kötetek, cikk-antológiák, amelyek a nyelv történeti változásait, e változások mechanizmusát, oksági viszonyait vizsgálják.¹ A tudománytörténeti távlat még nem elegendő ahhoz, hogy ezt a jelenséget magyarázzuk; intuitíve nyilvánvaló azonban, hogy ez az újkeletű fejlődés megfelel tudományunk belső logikájának, s valószínű, hogy összekapcsolható a tudománytörténet jelenlegi szakaszának általános sajátosságaival is: ma már jól látható, hogy az úgynevezett modern (lényegileg matematikai ihletű és szemléletű) nyelvtudományi irányzatok térhódítása a negyvenes évek vége, az ötvenes évek eleje körül szervesen — és nem, vagy legalábbis nem elsősorban divatszerűen — illeszkedett a tudományos és technikai forradalom kezdeti jelenségeihez: elég itt a számítógép-korszak kezdeteire, a kibernetika, az információelmélet gyors előretörésére, s általában a matematikai módszerek, a modern logika széleskörű térhódítására gondolni. A korszak modern nyelvészeti irányzatainak nyelvtörténet-ellenessége sem csupán a nyelvtörténet neogrammatikus egyeduralmára való, már régebben elkezdődött visszahatást folytatott, hanem valamiképpen kapcsolatban volt az akkori természettudomány naiv szcientista optimizmusával is. Néhány év múlva talán mód lesz arra, hogy a nyelvtörténet iránti érdeklődés élenkülését is összekapcsoljuk a legutóbbi évek tudományos fejlődésének általános jelenségeivel.

Magyarországon a nyelvtörténeti érdeklődésnek ez az árapály mozgása kevésbé érezhető, mint nyugaton s mint nem egy szocialista országban. Nálunk ugyanis a kutatás gyakorlatában a nyelvtörténet viszonylag kevés teret veszített az utóbbi évtizedekben, s ez szükségszerűen tükröződött általános nyelvészeti irodalmunk tematikájában is.² Az a tény egyébként, hogy nálunk a nyelv-

* A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának 1976. október 18-i felolvasó ülésén tartott előadás szövege. A szöveget itt-ott rövidítettem és stiláris módosításokat hajtottam végre rajta; a bibliográfiai jellegű utalások az előadásban nem szerepeltek.

¹ Csak mutatóban utalok két, viszonylag új kötetre: STOCKWELL, R. P. — R. K. S. MACAULAY, *Linguistic Change and Generative Theory*. Bloomington 1972, ANDERSON, J. M. — JONES, C., *Historical Linguistics I—II*. Amsterdam — Oxford — New-York 1974.

² Jellemző, hogy az Általános Nyelvészeti Tanulmányok c. kiadványsorozat, amelyet nálunk az ún. modern irányzatok fórumának tartanak, már 1967-ben külön kötetet szentelt a nyelvtörténet kérdéseinek (a sorozat V. kötete, szerk. TELEGGI ZSIGMOND), amikor a nyelvtörténet iránti érdeklődés fellendülése Nyugaton még alig jelentkezett.

történet vonzásának változásai bizonyos fokig „csillapított rezgés” formájában jelentkeznek, semmit sem vesz el a történeti nyelvtudomány elméleti problémáinak tartalmi aktualitásából: sőt, a mi történeti nyelvtudományunk viszonylagos ereje, folyamatosságából adódóan eleven tapasztalati anyaga lehetővé teszi talán, hogy éppen ezzel a problematikával kapcsolatban erőteljesebben és önállóbban vegyünk részt a nyelvtudomány nemzetközi vitáiban; más oldalról nézve pedig a modern nyelvtudományi irányzatoknak ez a gazdagodása — mert hiszen erről is szó van — utat nyithat hazánkban az ún. modern irányzatok mélyebb, szélesebb körű, elfogulatlanabb megértéséhez.

A nyelvtörténet elméleti kérdéseinek előtérbe kerülése már csak azért is indokolt, mert a szinkronia és a diakronia Saussure-i megkülönböztetésének elterjedése óta a nyelvtörténet sajátos elméleti problematikájában jelentősebb előrelépés nem következett be sem külföldön, sem nálunk. Némi egyszerűsítéssel két csoportba oszthatók azok a munkák, amelyek az utóbb évtizedek során e kérdéskörben napvilágot láttak.

Egyrészt több — és több igen jelentős — kísérlet történt arra, hogy a nyelv történeti mozgásának leírására és magyarázatára a szinkronia, a leíró nyelvtudomány keretében kidolgozott metodikákat és elméleteket használják fel. Legismertebb e téren az ún. történeti fonológia, amely már a prágai iskola keretei között született és az ötvenes években virágkorát érte el; hamarosan világos lett azonban, hogy módszerei és magyarázó elvei a hangrendszer keretein kívül nehezen használhatók és a hangrendszeren belül sem mindig meggyőzőek. Ha eltekintünk a természettudományi módszereket naiv közvetlenséggel alkalmazó és hamar kifulladt glottokronológiai irányzattól, meg az információelmélet alkalmazására irányuló és visszhangtalanul maradt kísérletektől — köztük az enyémtől³ — leginkább azokra az egyre gyakoribb, egyre rendszeresebb próbálkozásokra kell felfigyelni, amelyek a transzformációs generatív grammatikából kiindulva igyekeznek nyelvtörténeti magyarázó elvekhez eljutni; visszatérünk még arra, hogy ezek a próbálkozások miért hordják eleve magukban az eredménytelenség csíráját.

A munkák másik csoportjába azok a dolgozatok oszthatók, amelyek a szinkronia és a diakronia Saussure-i megkülönböztetésére való reagálásként, e megkülönböztetés interpretálásaként születtek és amelyeknek alaptendenciája általában ennek a megkülönböztetésnek relativizálása vagy éppen létjogosultságának tagadása.⁴ A felhozott érvek önmagukban rendszerint érvényesek, hiszen a nyelv — minden adott nyelv — ontológiai egységén alapulnak; ez teszi intuitíve evidenssé az olyan megállapításokat, hogy minden adott nyelv-állapot magában hordja történeti kialakulásának nyomait, hogy az egyes nyelvi elemek jellege csak történetük ismeretében érthető meg teljesen, hogy a nyelvek szinkrón állapotában változási folyamatokra utaló variánsok találhatók — és így tovább. Más kérdés, hogy ezek a megállapítások nem igen érintik a szinkronia és a diakronia közötti megkülönböztetés lényegét. Feltűnő egyébként ennek az irodalomnak gyakori defenzív, apologetikus jellege, amely a nyelvtörténet évtizedekig tartó háttérbe szorulásából fakad: egyes szerzők a nyelvtörténeti kutatás hasznosságát vagy éppen létjogosultságát igyekeznek

³ *Théorie de l'information et recherches diachroniques. Actes du Xe Congrès International des Linguistes. Bucarest 1969. 1: 467–472.*

⁴ L. TULLIO DE MAURO jegyzetét és az abban közölt bibliográfiát SAUSSURE *Cours de Linguistique générale*-jének kritikai kiadásában (Paris 1972. 452–453).

igazolni azzal, hogy a nyelvtörténeti szemlélet a szinkroniában is igen hasznos, nélkülözhetetlen, hogy a szinkronia sem lehet meg a diakroniára való hivatkozás nélkül.

Végeredményben tehát a diakroniára vonatkozó elméleti irodalom szinte mindig a szinkronia oldaláról közelíti meg a diakronia kérdését: vagy úgy, hogy a szinkroniában kialakult elméleteket alkalmazza a nyelvtörténetre, vagy pedig úgy, hogy a történeti változásoknak a szinkrón állapotban nyilvánvalóan fellelhető nyomaira hivatkozva tagadja a szinkronia és a diakronia közötti lényegi megkülönböztetés lehetőségét. Ennek viszont sajnálatos következménye, hogy Saussure óta alig vették szemügyre a nyelvtörténetet a maga viszonylagos, de tényleges autonómiájában, nem igen vizsgálták azt az elméleti és módszertani keretet, amelyben a sajátosan történeti vizsgálat végezhető. Az elmondottak után talán érthető, hogy miért próbálkozom itt a nyelvtörténeti folyamat jellegére és törvényszerűségeire, s ezen keresztül a nyelvtörténeti vizsgálatok elméletére és módszereire vonatkozó, kis részben talán új, s szándékaimat tekintve legalább összefüggő előzetes nézetek felvázolására. A tárgyalt kérdések irodalma egyébként könyvtárnyi, bibliográfiai teljességre megközelítően sem törekedhettem; megelégszem néhány különösen fontos vagy jellemző mű említésével a jegyzetekben.

I.

Kiinduló kérdésfeltevésünk a következő: a szinkronia és a diakronia közötti megkülönböztetés pusztán nézőpontbeli, módszertani megkülönböztetés-e, vagy pedig van valamilyen objektív alapja a vizsgálat tárgyának, a nyelvnek vizsgálatunktól független létezési módjában? Ismeretes, hogy maga Saussure — bár a Cours de linguistique générale posztumusz szövege itt-ott más értelmezésre is nyújt alkalmat — az első álláspontot képviselte, s a szinkronia és a diakronia különbségét feltétlenül szükséges, de mégis leginkább módszertani, megközelítésbeli különbségnek tekintette.⁵

Kiinduló tételünk ezzel a kérdéssel kapcsolatban mind Saussure feltételezett álláspontjától, mind a majdnem általános konszenzustól eltér, s a következő: a diakronia és a szinkronia megkülönböztetése, ha bizonyos torzítással és áttételesen is, a nyelv létezési módjában fellelhető, tényleges, objektív kettősséget tükröz. Ez a kettősség azon alapul, hogy a nyelv az idő dimenziójába két különböző síkon, két különböző módon illeszkedik be. E kettős beilleszkedést a következőképpen írhatjuk le:

1. A nyelv az idő dimenziójába egyrészt kommunikációs eszközként való működése következtében illeszkedik be, mivel a közlési aktusok céljára produkált mondatok, illetve mondatok az idő dimenziójában folynak le s csak ebben a dimenzióban foghatók fel (ebből következik egyébként néhány alapvető tulajdonságuk, például irreverzibilis voltuk).⁶

⁵ Így értelmezi SAUSSURE nézeteit TULLIO DE MAURO (i.h.).

⁶ Ez érvényes a nyelvi közlések másodlagos, térbeli tükrözésére, az írásra is, mivel az írásbeli rögzítés is csak az idő linearitásában történhetik és az olvasás is csak az idő folyamatában lehetséges.

2. Másrészt viszont a nyelv az idő dimenziójába a nyelvi közlések létrehozására, illetve megértésére szolgáló szabályrendszer hagyományozása során illeszkedik be, annak következtében, hogy ez a szabályrendszer az egy adott nyelvet használó közösségek története során több nemzedéken át lényegileg változatlan, pontosabban olyan fokozatosan változik csupán, hogy az egymással még érintkező, egymással kommunikáló generációk számára gyakorlatilag azonos. A szabályrendszer változásai általában csak generációk hosszú sora után válnak olyan mérvűekké, hogy a rendszernek a folyamat két végpontján található változatai kölcsönös kommunikációra már nem alkalmasak; ezeknek a folyamatoknak az időtartama azonban már amúgyis kizárja a kezdő és a befejező generáció kölcsönös érintkezését.

Összefoglalva: a nyelv egyrészt a nyelvi közléseknek az idő síkján való „lefutása”, másrészt a nyelvi szabályrendszer történeti létezése formájában illeszkedik be az idő dimenziójába.

Első látásra ez a megkülönböztetés triviális, s bár rendszerint nem fogalmazták meg olyan élesen, ahogyan én tettem, a szembeállítás a jelenség triviális volta következtében feleslegesnek látszik. További megfontolások arra mutatnak azonban, hogy ez a megkülönböztetés a nyelv lényegi sajátosságai-ból következik s ezért közelebbi vizsgálata indokolt.

Bár ebben a munkánkban elsődlegesen az időbeliség második típusával, a nyelv történetiségével kívánunk foglalkozni, a világosabb szembeállítás kedvéért elemeznünk kell az időbeliség első típusának problematikáját is. Első látásra ezzel kapcsolatban azt mondhatnók, hogy a nyelvi aktusok időben való lefolyása nem különbözik mindenfajta emberi tevékenység szükségszerű időbeli jellegétől, s így vizsgálatától nem is remélhetünk újabb ismereteket. Az sem a nyelv specifikuma — mivel minden tudatos emberi tevékenységről elmondható — hogy a nyelvi aktus időbelisége önmagában is kettős: a közlés egyrészt az objektív, szocializált, a szó köznapi értelme szerint fizikai (tehát nem magfizikai), mérhető időtartam keretében folyik le — másrészt viszont a nyelvi közlésnek van szubjektív időtartama, a közlés a megélt időnek, a „temps vécu”-nek egy része, s tudjuk,⁷ hogy a megélt idő tartama, a „durée perçue” az objektív időt nem pontosan, hanem bizonyos eltolódásokkal tükrözi. Itt kezdődik azonban a nyelvi közlés sajátos volta: a mondatalkotás szubjektív ideje és a mondat lefutásának objektív időtartama között nem csupán a szubjektív tükrözés mechanizmusából következő mennyiségi eltolódás áll fenn, hanem lényeges szerkezeti eltérés — s tegyük hozzá, hogy ez az eltérés nem pusztán pszichológiai vagy akár pszicho-lingvisztikai tény, hanem összefügg a nyelv szerkezetének alapvető sajátosságaival. Az elmondottak illusztrálására vegyük a következő, találmányra kiragadott köznapi mondatokat különböző nyelvekből:

magy. *megjöttek végre a gyerekek is*

fr. *sont-ils venus tous les deux?*

ném. *heute werden hoffentlich die Kinder ankommen*

Ilyen és hasonló mondatokat tetszőleges számban alkothatunk; sajátosságuk, hogy a mondat elején (ha nem is mindig első tagjaként) és a mondat

⁷ L. FRAISSE, P., *Psychologie du temps*. Paris 1967, különösen 116–145. Fraisse klasszikus műve óta az időészlelés irodalma igen gazdag.

végén található, egymástól elválasztott elemek között szoros nyelvtani kapcsolat van s ennek következtében különös világossággal mutatkozik meg bennük egy olyan szabályszerűség, amely egyébként minden mondatnak sajátja: a mondatok az objektív idő dimenziójában csak akkor szerkeszthetők meg szabályosan, ha a beszélő az első egy-két önálló jelentéssel bíró szegmentum kiejtésekor már az egész mondat szerkezeti tervének birtokában van, s feltehetően a mondatot kitöltő főbb lexikális elemeket is kiválasztotta. Más szavakkal, a közlés szubjektív időtartama durván két részre oszlik: egyrészt egy pillanatnyinak érzett — a tényleges észlelési küszöböt el nem érően rövid időtartamú — alkotó szakaszból, amelyben a beszélő kialakítja a kiejtendő mondat, vagy legalábbis részmondat, mondatszakasz strukturális tervét és azonosítja az üzenet lényeges lexikális elemeit, másrészt pedig abból a már szubjektíve is „tartamnak” érzett pszichológiai jelenből, amely az objektív tartammal lényegileg már azonos szerkezetű, izomorf, s amelyre a beszélő a „globális” tervet mintegy szétteríti. Más szavakkal, a mondatok alkotására szolgáló nyelvi szabályoknak alapfunkciója, hogy a szocializált, a beszélő-partnerekkel közös idő tartamára vetítsék az üzenet eredetileg globális — pontosabban globálisnak érzett — tartalmát. Ez egyben azt jelenti, hogy a mondatok alkotására szolgáló nyelvi szabályok összessége, a nyelvtan tulajdonképpen nem más, mint a tudattartalmak időben való tagolt szétterítésének — és ezáltal közölhetővé tételének — a mechanizmusa.

Mivel tulajdonképpen célunk nem az, hogy a nyelvet közvetlenül, mint funkcionáló nyelvtani szabályrendszert vizsgáljuk — tehát azt a síkot, amely, ha nem is azonos, a történetiséggel való szembeállítás tekintetében analóg a Saussure-féle szinkroniával — itt megállhatunk; az eddig elmondottak talán kielégítően bizonyították, hogy a nyelvnek a nyelvi közlések időtartamában megnyilatkozó időbelisége nem triviális sajátosság, hanem a nyelvi rendszer lényegi vonásaihoz tartozik s tulajdonképpen megszabja a nyelv működési mechanizmusát.

Az időbeliség második, történeti síkjával kapcsolatban szintén felmerülhet az a vélemény, hogy az időbeliségnek ez a típusa nem különbözik a társadalmi intézmények, öröklődő szokások, normarendszerek időbeliségétől, s így közelebbi vizsgálata nem deríthet fel olyan jegyeket, amelyek a nyelvre különlegesen jellemzők.

Mindenképpen már első látásra szembetűnik egy lényeges különbség a nyelv történeti létezése és az intézmények, szokások, normarendszerek stb. történetisége között: az utóbbiak szükségszerűen valamilyen saját magukon kívüli közegben rögzítve, kifejezve, materializálva hagyományozódnak: írásos anyagban, funkcióikhoz szükséges eszközökben, épületekben stb. vagy legalábbis a közösségi tudat számára megfogható nyelvi megfogalmazásokban, verbális köntösben;⁸ a nyelv ezzel szemben saját anyagában hagyományozódik, önmaga hagyományozásának közege.⁹ Érdemes megvizsgálni, mi következik ebből a nagyjából és egészében egyedülálló sajátosságból. Hadd említsünk itt először egy negatív előjelű következtetést. Mivel a nyelv történeti létezésének időtartama mindenfajta közlési aktus lehetséges időtartamát meghaladja, mivel a nyelvtörténet „léptéke” nagyságrendekkel

⁸ A művészeti alkotások, a művészeti „nyelv” (népzene, tánc) hagyományozása különálló kérdés.

⁹ Az írásos (újabbán ezen kívül még hangfelvételeken történő) hagyományozás másodlagos, a nyelv történeti továbbélésének távolról sem feltétele.

nagyobb az egyedi közlési aktusok léptékénél, s mivel — mint az imént láttuk — a nyelv történeti létezésének nyelven kívüli hordozója, a nyelvtől függetlenül megragadható tanúbizonysága nincsen (az írásos vagy hangfelvételén való rögzítés nem szükségszerű), a nyelv a maga történeti létezésével beilleszkedik ugyan az objektív, szocializált, makrofizikai időbe, de ennek a történeti létezésnek az egyes beszélők szubjektív, megélt idejében közvetlen — tehát nem utólag tanult, nem metanyelvi — létezése nincs. Mivel pedig a nyelvrendszer változási folyamatai a nyelv történeti létezése keretében játszódhatnak le, az előbbiekből az is következik, hogy a nyelvi rendszer változásai a rendszer használoinak tudatában közvetlen valóságként nem tükröződnek.

Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy a nyelv történeti időbelisége, változásokon keresztüli állandósága nem véletlenszerű, külsődleges adottság, hanem éppoly szorosan — bár egészen más módon — fonódik össze a nyelv közlési funkciójával, mint a közlési aktusok tartamában megnyilatkozó szinkrón időbeliség. Itt leginkább abból az evidens tényből indulhatunk ki, hogy a nyelvi közlések nem elszigeteltek, hanem a nyelvhasználók egész közösségére kiterjedő, gyakorlatilag folyamatos, mondott és felfogott, elenyésző kismértékben írott szöveghálózatba illeszkednek. A mondatok előző mondatokra hivatkoznak, azok sémáját, részeit, elemeit használják újra, a közlések új közléseket hívnak életre, elemeik memorizálódnak, terjednek, más közléselemekkel keverednek újabb és újabb közlési aktusokban. Az egyéni közlési aktusok során keletkezett mondatok így állandóan gyarapodó, nyitott szöveghalmazt, korpuszt folytatnak s ennek a szupraindividuális — bár individuumok emlékezetében tárolt — korpusznak a részeivé válnak. Ennek a folyamatosan mozgó, forgalomban levő mondat, mondatföredék, mondatsema-korpusznak a folytonossága alkotja, biztosítja a nyelv történeti folytonosságát, annál is inkább, mert egy feltehetően specifikus emberi képesség folytán az egyéni beszélők ennek a korpusznak előttük ismeretes föredékéből vonják el elsődlegesen azt a szabályrendszert, amellyel a maguk közléseit mondatokká szervezik. A nyelv történeti időbelisége tehát annak a következménye, hogy az egyes közlési aktusok során generált mondatok az emberi kapcsolatok, a társadalmi méretű érintkezések szövevényében terjednek, a generációk természetes egymásba fonódása útján hagyományozódnak. Míg a „szinkrón időbeliség” a közlési aktusok lefolyásának saját, szükségszerű időbeliségével azonos, a történeti időbeliség nem más, mint a közlési aktusokban megalkotott nyelvi anyag és a benne materializálódott szabályszerűségek hagyományozásának időbelisége. A nyelv történeti jellege közvetlenül következik abból, hogy a nyelv a társadalom létezésének minden pillanatában, egy adott közösség egész kiterjedésében használt közlési eszköz, s így a nyelvközösség az egymásba fonódó, egymást keresztező, minden irányban terjedő szövegek folytonos, önmagát hagyományozó hálózatában él.

II.

Konkrét nyelvi anyaghoz is kapcsolódva röviden meg kell vizsgálnunk azt a kérdést, hogy milyen következtetések adódnak az előadott tételből a nyelvvizsgálat két ágának, különösképpen azonban a történeti nyelvészetnek tárgyára és módszerére nézve.

Ami a kutatás tárgyát illeti, a különbség a nem túl szerencsés szóval leírónak nevezhető, a nyelvrendszer működését, mondatalkotó mechanizmu-

sait vizsgáló diszciplína és a történeti nyelvészet között teljesen egyértelmű: a nyelvtan, a leíró nyelvvizsgálat a nyelvtani szabályok rendszerét, a nyelvtani szabályoktól felhasznált alakkészletet és hangkészletet vizsgálja (mindezeknek esetleges földrajzi és társadalmi variánsaival) — más szóval, a leíró nyelvészet tárgya maguknak a közlési aktusokban funkcionáló nyelvi eszközöknek a rendszere; ezzel szemben a nyelvtörténet, amely a nyelvet nem funkcionálásában, hanem különböző korokhoz tartozó kész közlések halmazain keresztül vizsgálja, nem magukra a nyelvi eszközökre, hanem azoknak változási folyamataira összpontosítja figyelmét.¹⁰

Milyen következményei vannak ennek a megállapításnak a nyelvtörténet elméleti céljai és magyarázó elvei tekintetében?

Bár a legtöbb esetben — a korpuszon keresztül való megközelítés jelentős technikai és intellektuális nehézségei miatt — az egyes nyelvtörténeti folyamatok feltárása már önmagában is tudományos teljesítmény, a nyelvtörténeti kutatás alapvető célját feltehetően a nyelvtörténeti folyamatok magyarázatában kell keresnünk. Ezzel kapcsolatban felvetődik persze a magyarázat fogalmának kérdése. Hosszas volna a nyelvtudományi magyarázat fogalmával kapcsolatos egyre bővülő irodalmat itt taglalni; a magam álláspontja a következő:

— ami a leíró nyelvészeti, nyelvtani magyarázatot illeti, ennek fogalma meglehetősen világos: a nyelvtani magyarázat egyenértékű annak bemutatásával, hogy egy adott nyelv szerkezete milyen módon, milyen mechanizmusokon keresztül teljesíti közlési funkcióját: a nyelv rendszerének adekvát leírása egyben a nyelvi rendszer működésének magyarázatával, s így a rendszer sajátosságainak indokolásával egyenértékű;

— más a helyzet a nyelvtörténeti folyamatok magyarázata terén: mivel a rendszer változásainak a közlés terén közvetlen szerepük nincs, a közlés szükségleteivel nem is magyarázhatók, s így pusztán feltárásuk és rendszerezésük még nem indokolja bekövetkezésüket és jellegüket. A magyarázat ezen a téren a változások szükségzerű voltának bizonyításával volna egyenértékű, egy ilyen magyarázat viszont nem igen nyugodhat máson, mint a) a változások kölcsönös összefüggéseinek, kölcsönös determinációjának feltárásán és b) az egymást meghatározó nyelvtörténeti folyamatok és a nyelvi hagyományozás körülményei közötti esetleges összefüggéseken.

Ami a nyelvtörténeti folyamatok közötti összefüggést illeti, egyetlen példacsoportot idézek abból a célból, hogy az itt felmerülő problematikát érzékeltessem.

Jól ismert az a változási folyamat, amelynek során a latin névszóragozás egyszerűsödött, majd — egyes névmási alakváltozatoktól eltekintve — szinte mindenütt eltűnt. Az ún. vulgáris szövegekben található alaktévesztések, funkciócserék tanúsága szerint a deklináció egyszerűsödési folyamata a 2. század táján indult meg érezhetőbb mértékben és a 6–7. századi anyag — például a Meroving-kor kezdeteiről származó oklevelek — adatai valószínűvé teszi, hogy akkorra a beszélt nyelvben már csak a nominativus-obliquus megkülönböztetés létezett, legalábbis a Balkántól nyugatra.

Ez a folyamat más, igen jelentős változásokkal volt párhuzamos.

¹⁰ Más kérdés, hogy éppen a változási folyamatok feltárása segítségével a nyelvtörténet rekonstruálni képes — legalábbis vázlatosan, megközelítőleg — elmúlt szinkron nyelvállapotokat is.

a) A 3–4. század ún. vulgáris irataiban egyre gyakoribbak az olyan példák, amelyek arra mutatnak, hogy a beszélt nyelvben utat tört magának egyes esetek helyettesítése prepozíciós szerkezettel; íme egy kiragadott példa a dativus helyettesítésére: *Mulomedicina Chironis 144 si... sic ad eos des manducare*, ahol *ad eos* áll *eis* helyett. A jelenségnek archaikus előzményei is voltak, pl. Plautus *Captivi 360 quae ad patrem vis nuntiare* (de ugyanott 400-*numquid aliud vis patri nuntiare*).

b) A prepozíciórendszer nagyjából ugyanebben a korban új elemekkel gyarapszik, amelyek bizonyos térbeli vagy időbeli relációk pontosabb tükröződését tették lehetővé s egyben — a folyamatban levő hangváltozások ellenére — biztosították egyes prepozíciók alaki önállóságát; előfordul sok más között *abante* (fr. *avant*, ol. *avanti* stb.), *inante* (vö. rom. *inainte*), *de ab* (ol. *da*), *de ex* (fr. *dès*) stb. Figyelemre méltó itt is, hogy vannak archaikus (Ennius) sőt klasszikus előzmények (*insuper*, *desuper* Vergiliusnál).

c) Jelentkeznek szórendi változási tendenciák is. A birtokviszonyt jelölő szintagma *domus patris* sorrendje (tehát a közbeékelt elem nélküli birtok-birtokos sorrend), amely a klasszikus korban igen gyakori, de távolról sem egyeduralkodó szerkesztési eljárás volt, majdnem teljesen általánosul a késői „vulgáris” iratokban, olyannyira, hogy két egymást követő főnév pusztán sorrendisége már a birtokviszonyt is jelzi: *Lex Salica XIII 7 si vero puer regi... ingenuam feminam traxerit*, ahol *puer regi* nyilván *puer regis* (‘király rabszolgája’) helyett áll.

d) Végül, de nem utolsósorban mindezt a szóvégi mássalhangzók jelentős részének eltűnése és a szóvégi szótag magánhangzójának redukciója kíséri.

Tudásunk jelenlegi szintjén az ismertetett példából csupán módszertani következtetések vonhatók le, de maga a példa nem magyarázható, ha a „magyarázat” fenti meghatározását tartjuk szem előtt.

Először: annyi nyilvánvaló, hogy a külön-külön említett, önmagukban jól ismert változási folyamatok nem különállóak, hanem részfolyamatai egy komplex rendszer-változásnak, amelynek során a nominális szintagmán belüli kapcsolatokat és a szintagma egészének mondatbeli szerepét jelölő nyelvi eszközök rendszere teljesen átalakult. A részfolyamatok közötti összefüggések legvilágosabban és legelőnyösebben a szintagma-szerkezet átalakulásának keretében mutathatók ki, ami még nem jelenti azt, hogy az egyes folyamatokat a szintagma-szerkezet átalakulása determinálta, de nem jelenti ennek ellenkezőjét sem. Nincs semmiféle megbízható, általánosságban is elfogadható válasz arra a kérdésre, hogy ezek a részfolyamatok egymást hogyan határozzák meg, s van-e valamelyiknek kauzális jellegű elsőbbsége. Legfeljebb egy negatív irányú sejtés említhető: minden valószínűség szerint ki lehet zárni egy eléggé régi, egyszerűsítő kauzális megoldást, amelyet újból divatba hozott néhány, a transzformációs grammatika peremvidékein keletkezett nyelvtörténeti tanítás: minden ok megvan ebben az esetben is, más hasonló változásnyalábok esetében is annak a feltételezésére, hogy a változás kiindulópontja nem a hangrendszer változása, tehát nem állunk szemben olyan oksági láncsal, amelynek során a „vak” hangváltozások szétrombolják a flexiós rendszert, a flexiós rendszer szétbomlása pedig előidézi az ún. analitikus struktúrák kialakulását, a szórend rögződését stb.¹¹ Általánosítható viszont szerintünk az a

¹¹ Ezzel a kérdéssel bővebben, bizonyító anyag bevonásával foglalkozom a XII Nemzetközi Nyelvészkonferencián (Bécs 1977) megjelenés alatt álló Acta-jában.

módszertani sejtés, hogy az egyes részfolyamatok közötti összefüggés pusztán ténye a mondat- és a szintagmaszerkezet síkján mutatható ki: ez visszautal mindarra, amit a korábbiakban a nyelvi hagyományozás jellegéről, a mondat-hagyományozásnak a nyelvtörténeti folytonosságban játszott szerepéről mondtam.

Másodszor: példánkból az is kitűnik, hogy az említett nyelvtörténeti folyamatok leginkább olyan változatokat, olyan választási lehetőségeket általánosítanak, amelyek a nyelvszerkezet egészét módosító átalakulás megindulása előtt már léteztek a nyelvben. A változás tehát eredetileg egymás mellett létező, egymással nagyjából ekvivalens mondattípusok közötti szelektálás, szelektív hagyományozás formájában megy végbe. A nyelvtörténeti magyarázat tehát ezen a ponton a szelektivitás tényének és irányának indoklásával volna azonos.

Ha áttérünk a magyarázat másik szintjére, a változási folyamatok és a hagyományozás külső körülményei közötti összefüggések kutatására, csak nyitott problémákkal találkozunk, de válasszal alig. Ha eltekintünk a nyelvek összeolvadásának, szétagolódásának nyilvánvaló történelmi determináltságától, meg a szókincs története és az életmód, a gazdaság, a kultúra stb. változásai közötti közvetlen összefüggésektől, semmiféle kielégítő választ nem találunk arra a kérdésre, hogy milyen szálak kötik össze a nyelv szerkezeti változásait a nyelvet használó, hagyományozó közösség adottságaival; ismeretes, hogy ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata terén fordultak elő a nyelvtudomány történetének talán leglátványosabb kudarcai.

Magam sem mehetek itt tovább annál, mint hogy megkísérlem hipotétikus formában levonni a következtetéseket a nyelv történeti időbeliségéről mondottakból.

Mindazok, akik jelentősebb, átfogó teóriák keretében keresték a nyelvszerkezet történeti módosulásai és a szerkezeten kívüli tényezők közötti kapcsolatokat, az egyéni beszédtevékenységnek, a közlési aktusnak a körülményeiből, egyéni és társaslélektani feltételeiből indultak ki. Itt említhető az a többektől hangoztatott, az információelmélet fogalmi rendszeréből merített alapelv, amelyet az ötvenes években elsősorban A. MARTINET részletezett, s amely szerint a nyelvszerkezet fejlődésének mozgó ereje az *économie* — a beszélő törekvése idő, energia megtakarítására — és az egyértelmű, világos közlés társadalmi igénye közötti ellentét. Lényegileg idetartozik a Halle-től felkarolt, s generatív keretben előadott feltételezés, amely szerint a gyermek bizonyos fokig egyszerűsítve veszi át és reprodukálja környezete nyelvtanát.¹²

Az ilyen és hasonló elméletek — és ez vonatkozik a generatív nyelvtan történeti alkalmazását célzó kezdeményezésekre általában — abból a hallgatólagos munkahipotézisből indulnak ki, amely szerint a nyelvszerkezet történeti változásai közvetlenül adódnak az egyedi beszédaktus során érvényesülő mechanizmusokból és törvényszerűségekből; ha azonban elfogadjuk azt az

¹² MARTINET, A. *Economie des changements phonétiques*. Berne é.n. (1955), passim; HALLE, M. *Phonology in Generative Grammar*. Word 18 (1962): 54–72. Halle és Martinet nézeteinek sajátos ötvözete BEVER, T. G. — LANGENDOEN, D. T., *The interaction of Speech Perception and Grammatical Structure in the Evolution of Language*. STOCKWELL-MACAULAY (1. az 1. jegyzetben említett művet), 32–95. A Halle-felé megközelítést ismételtén bírálja W. LABOV, aki szociolingvisztikai kiindulással igyekszik a nyelvi változás problematikáját megközelíteni. Elméleteivel részletesen foglalkozom a 11. jegyzetben jelzett, megjelenés alatt álló előadásomban.

álláspontot, amely szerint a nyelvtörténet „időléptéke”, időbeli viszonylatai lényegükben különbözőek az egyedi beszédaktus időbeliségétől, nincs sem ok, sem lehetőség arra, hogy az egyéni tudatok körét messze meghaladó, évszázados változási folyamatok determinációját az egyedi beszédaktusokban keressük. Ha elfogadjuk, hogy a nyelvtörténet a maga anyagi valóságában egy nyelvi korpusz, mégpedig egy folyamatosan gazdagodó, módosuló nyelvi korpusz hagyományozása, akkor jogosult az a feltételezés, hogy a nyelvtörténeti folyamatok magának ennek a hagyományozásnak a körülményeivel, jellemző jegyeivel állanak kapcsolatban, nem pedig az egyes közléseket meghatározó tényezőkkel, s nem is közvetlenül a társadalom és a közösség adottságaival. Nagyon óvatos formában felállítható talán egy olyan előzetes hipotézis, amely szerint a nyelv szerkezetének változása a korpusz szelektív hagyományozásából következik, s a korpuszból továbbhagyományozásra hosszabb távon az a mondat-, ill. mondatsema-anyag szelektálódik, amely az adott közösségben továbbhagyományozásra a legalkalmasabb; az alkalmasság több és időnként egymásnak ellentmondó jellegzetességtől függhet: könnyű memorizálhatóság, más mondatokkal, mondatsemákkal való könnyű kombinálhatóság, torzulásmentes érthetőség stb. Valószínűleg az adott közösség rétegződése, méretei, településviszonyai, kulturális szintje stb. döntik el, hogy milyen jellegzetességek válnak egy-egy korszakban a hagyományozásra való alkalmasság mércéjévé. Természetes az is, hogy a szelektálás csak az adott korpuszban képviselt nyelvtani rendszeren belül mehet végbe, a korpuszban már adott variánsok általánosulása útján, a változási folyamatok szükségszerű kölcsönös determináltságának keretei között.

Ennek az általános tételnek az alapján is nehéz egyelőre megmondani, hogy például az előbb tárgyalt késői latin változás-nyaláb hogyan kapcsolódik a késő-császárkori nyelvi hagyományozás körülményeihez. Ez természetes is: a nyelvi változási folyamatok és a történeti hagyományozás körülményei közötti összefüggés kutatása komoly formában elképzelhetetlen addig, amíg maguknak a nyelvrendszeren belüli változási folyamatoknak az elemzése, a köztük érvényesülő kölcsönös determinációs mechanizmusok feltárása nagyjából és egészében megoldatlan.

Ez a megfontolás egyébként — befejezésül — egy olyan kérdéscsoport-hoz vezet, amelyet itt csak röviden érinthetek: a nyelvi változási folyamatok felosztásának, kategorizálásának problémájához. Jelenleg a nyelvtörténeti folyamatokat a leíró nyelvészet valamely iskolájának fogalmi rendszerében írjuk le, mert más fogalmi rendszerrel nem rendelkezünk. Lehet, hogy ez szükségszerűen van így, de az ebből adódó nehézségeket valamiképpen számításba kell venni, mert különben az anyag elrendezése magának a változási folyamatnak a megértését akadályozhatja. Egy tipikus, bár talán extrém példa: a fr. *chanterai*, sp. *cantaré* stb. típusú futurumok, mint ismeretes, egy *cantare habeo* típusú mondatra vezethetők vissza. Ez a mondatsema sajátos, nem a futurumra szorítkozó jelentéssel már a klasszikus nyelvben is létezett, s nagyjából az I. évezred második felének a során került a *cantabo* vagy *agam* típusú futurumok helyére, amelyek funkcióik ellátására fonetikai tekintetben alkalmatlannokká váltak (a beszélt nyelvben megszűnt a különbség *cantabit* és *cantavit*, *aget* és *agit* között). Más szavakkal ez azt jelenti, hogy egy teljes mondat — mégpedig egy olyan mondat, amelybe infinitivusi formában egy másik mondat ágyazódott be — több évszázados fejlődés során flektált igealakká alakul úgy, hogy a mondat ragozott igéje fonetikailag redukált alakban idő- és személy-

jellé válik. Itt tehát egy olyan folyamatról van szó, amely a hagyományos nyelvleírás sémáján belül egyszerre öleli fel a mondattant, az alaktant és egyben erőteljes hangtani vonatkozásokkal is rendelkezik, nem is említve összefüggéseit az igeragozás egészével. A folyamat tehát szinte az egész nyelvi rendszert átfutja, s pusztá alaktani jelenséggént való tárgyalása, mint ez a hagyományos történeti nyelvtanokban szokásos, szinte lehetetlenné teszi megértését. A folyamat generatív keretben is igen rosszul írható le, hiszen a lehetséges generatív nyelvtanok több szintjét, a szabály-hierarchia több emeletét érinti egyszerre és adekvát formalizálása szinte beláthatatlanul bonyolult volna. Ilyen és hasonló problémákra való tekintettel talán hasznos volna kísérletet tenni arra, hogy megalkossuk a nyelvtörténeti változási folyamatoknak a leíró kategóriáktól bizonyos fokig függetlenített tipológiáját, ami talán megkönnyítené megfelelő csoportosításukat és a közöttük fennálló összefüggések jobb felderítését.

*

Nem indokolt, hogy mondanivalómat újból összefoglaljam.

Mondanivalóm egy elemét — szerintem lényeges elemét — mégis kiemelném. Az utóbbi évek szinte egyöntetű gyakorlatától eltérve nem feloldottam, hanem tudatosan elmélyítettem azt a dichotómiát, amely a működő nyelv-szerkezet és a nyelv történeti mozgása, s ezzel kapcsolatban a leíró, nyelv-tan-rendszerző kutatás és a nyelvtörténeti kutatás között fennáll s amelyet — az én nézeteimtől bizonyos fokig eltérő formában — Saussure avatott alapvető nyelvtudományi problémává.

Úgy gondolom azonban, hogy ez a megkülönböztetés a nyelv létezési módjában objektíve, materiálisan adott s így semmi okunk sincs arra, hogy elkerüljük azokat a következtetéseket, amelyek a nyelvelmélet, a nyelvészeti kutatás célkitűzései és módszerei tekintetében a megkülönböztetésből következnek. Ez a dichotómia nem jelenti a nyelv alapvető egységének a tagadását, jelenti azonban azt, hogy tudomásul vesszük a nyelv hallatlan, mélyreható komplexitását, amely abból adódik, hogy minden társadalom valamennyi tagja számára, a társadalom létezésének egész ideje alatt a teljes tudatos élet és mindenfajta interszónális kapcsolat elkerülhetetlen, állandóan működő megjelenési formája és közvetítő közege, változásai viszont — az elméleti magyarázat szintjén még lényegileg feltáratlan sajátosságaikkal — a nem tudatos történeti folyamatok körébe tartoznak.

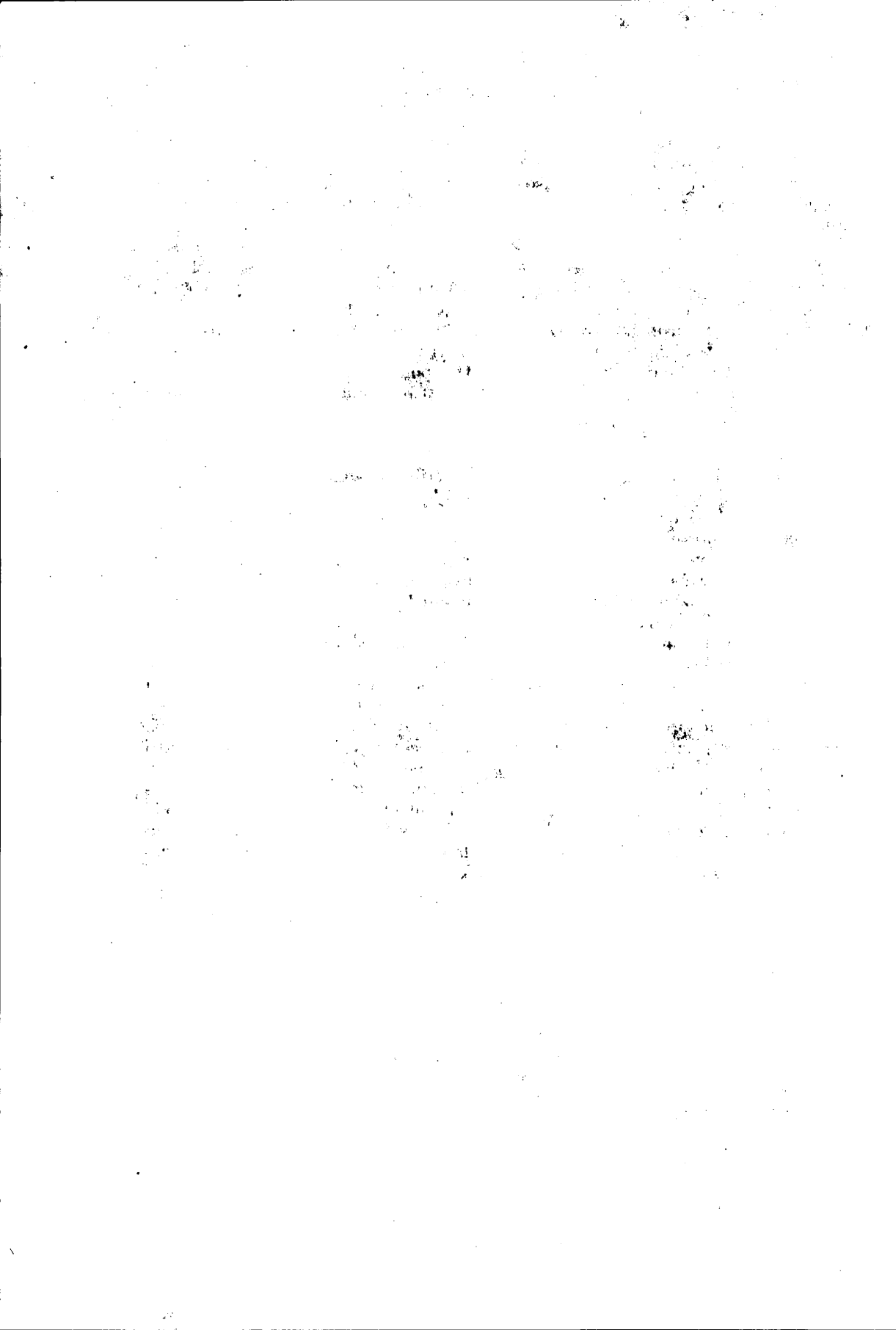
HERMAN JÓZSEF

Language in Time

(On the Theory of Linguistic Change)

by JÓZSEF HERMAN

The Author analyses the "double insertion" of language into the dimension of time: a) through the duration of actual linguistic communication and b) through the historical continuity in the use of language structure. Theoretical implications of this distinction are examined. A translation of the paper — with unsubstantial modifications — is being published in ALH 28 (1978).

Rekonstrukció az urálistikában*

Előadásom címe egyes körökben kételyeket kelthet: időszerű-e korunkban a rekonstrukció kérdéseivel foglalkozni? A közelmúltban ui. vita tárgya lett 1966-ban megjelent könyvemnek az a része, amely az urálistika tárgykörét vázolja fel. Helytelenítették azt a vélekedésemet, amely szerint a finnugor nyelvészet a legutóbbi időig az alapnyelv rekonstrukcióját tartotta fő feladatának és emellett háttérbe került az uráli nyelvek rendszereinek adekvát leírása. Igen tisztelt vitapartnerem ezzel kapcsolatban a századforduló finnugor nyelvészeti vezéralakjainak bizonyos programnyilatkozataira hivatkozik¹ s az ezekből levonható tanulságokat ekképp összegezi: „Azon kritikai nézetnek tehát, amely szerint a finnugor nyelvtudomány mind máig az alapnyelv rekonstrukcióját tekintette fő feladatának, már az újgrammatikus szemléletű finnugrisztika vezéralakjainak a nyilatkozatai is ellentmondanak, mégpedig

* Akadémiai székfoglaló előadás 1977. szeptember 26-án.

¹ Egyik idézete SETÄLÄTől származik. E szerint: „Immár nem az alapnyelv rekonstrukcióját, alakjainak, ragjainak és képzőinek, töveinek és gyökeinek a keresgélését tekintjük a nyelvtudomány fő feladatának, hanem a nyelv életének megvilágítását annak minden fejlődési fokán” (finnből fordítva: LAKÓ Gy.: Magyar Tudomány 1975:734; az eredeti finn szöveget német fordítással ugyancsak Lakó Gy. idézi 'Behauptungen und Einwendungen bezüglich der charakteristischen Züge der sog. „traditionellen” Sprachwissenschaft' c. tanulmányában — JSFOu. 74 [1976]:59 —, amely a helsinki Finnugor Társaságban 1975. május 23-án tartott előadás rövidített szövege az id. folyóirat 58–75. lapjain). Csakhogy Setälä itt a schleicheri rekonstrukciótól határolja el magát, amint ez az idézet forrásául szolgáló tanulmány szöveggörnyezetéből kiderül (I. E. N. SETÄLÄ, Kielentutkimus ja oikeakielisyys. Helsinki 1921. 9–10). Az idézet közvetlen folytatásából, melyet Lakó nem idéz, kiderül egyébként, hogy Setälä nem mond le az alapnyelv fogalmáról: „A rekonstruált alapnyelvet nem történeti kiindulópontnak, hanem egyfajta sémának, azon nyelvi anyag képletes minőségi és mennyiségi bemutatásának tartjuk, amelyet az egyes nyelvek az eredeti egységes nyelvből örökölték” (eredetiben: „Me emme pidä uudestirakennettua kantakieltä historiallisena lähtökohtana, vaan ainoastaan jonkinmoisena kaavana, kuvallisena osoituksena sen kielellisen aineksen laadusta ja määrästä, jonka yksityskielit ovat perineet alkuperäisestä yhteiskielestä”, i.m. 10). 1931-ben pedig így nyilatkozott SETÄLÄ: „Eine Sprachverwandtschaft ist ja nur so zu erklären, dass es einmal eine Ursprache, einen wesentlich einheitlichen Sprachform gegeben hat, von der die verschiedenen verwandten Sprachen herkommen” (MSFOu. 135[1964]:91). Ha ezeket a helyeket nem ismerjük, akkor a csonka Lakó-idézet fényében akár alapnyelv- és rekonstrukció-ellenesnek vélhetnénk Setälät, ami mégis csak furcsa volna. Hasonló a helyzet SIMONYI ZSIGMONDDal, akitől Lakó szintén idézetet közöl, s ez Simonyi állásfoglalását nem tükrözi teljes egészében; könyve más helyén ui. Simonyi így foglal állást: „Abban áll a nyelvésznek legérdekesebb foglalkozása, hogy ... rekonstruálja egyikét a legtanulságosabb életrajzoknak: a nyelvét s vele az emberi gondolkodását, a nemzeti észjárását” (SIMONYI, A magyar nyelv I. 1889. 143).

a múlt század végén.” (LAKÓ: MagyTud. 1975: 734 és Uő.: JSFOu. 74 [1976]: 58–59.)

Könyvemben azonban én jóval árnyaltabban számolok be az urálistika állapotáról s vélekedésemet vitapartnerem igencsak leegyszerűsíti, amiért is kénytelen vagyok e művemből egy bekezdést teljes egészében idézni: „A finnugor nyelvészet napjainkig azt tartotta fő feladatának, hogy a rokon nyelvek egyező elemeinek összehasonlítása útján minél több bizonyítékot tárjon fel a nyelvek rokonságára, és ezek felhasználásával rekonstruálja az uráli, ill. finnugor alapnyelvet. A finnugor összehasonlító nyelvészet tehát — mint neve is mutatja — eredményeit e nyelvek összehasonlításából nyeri. Az egyes nyelvek külön életének történeti vizsgálata természetesen elválaszthatatlanul egybeforrt az összehasonlító kutatásokkal. A finnugor nyelvek szinkrón rendszereinek leírására azonban kevés figyelmet szentelt a finnugor nyelvtudomány. A finnugrisztika lassan több mint egy évszázada a múlt feltárására törekszik, s a rokon nyelvek jelenének kutatását is e célnak rendelte alá” (Bevezetés az uráli nyelvtudományba 15). Vagyis nem pusztán alapnyelvi rekonstrukciót említek, hanem igen nagy hangsúllyal szólok a nyelvrokonság bizonyítékainak a feltárásáról és a rokon nyelvek történeti fejlődésének bemutatásáról is mint stratégiai célról. Ez olyanira evidens módon tárgya a nyelvhasználatnak mind a mai napig, hogy alighanem tudós barátom is egyetért vele. Ha száz éven keresztül nem ez lett volna a finnugrisztika elsődleges célja, akkor a finnugor összehasonlító nyelvészet ma nem lenne az urálistika legfejlettebb területe, már pedig közitélet szerint az. A nyelvhasználatnak viszont a rekonstrukció szerves tartozéka: az volt a múlt században és az ma is. A rekonstrukció elméleti, módszertani és gyakorlati kérdései tehát változatlanul időszerűek, függetlenül attól, hogy az urálistikának mint nyelvészeti szakágazatnak a programját én sokkal szerteágazóbbnak, összetettebbnek vallom, mint elődeink s ezt egyébként könyvemben szép sorjában ki is fejtem annak ellenére, hogy az mindenekelőtt az uráli nyelvhasználat eredményeit kívánja összegezni.

Gondolataim kommentátorának félreértése valószínűleg abból adódik, hogy az általam leírtakból a rekonstrukció szó ragadta meg a figyelmét és — nem tudni miért — úgy gondolta, hogy rekonstrukción a schleicheri típusút kell érteni. Ha így volna, akkor helyt állna az az észrevétele, amely szerint olyan célkitűzést tulajdonítok a finnugrisztikának, amely már az újgrammatikusok korában sem volt aktuális (LAKÓ: i. h.). Nem érzem szükségét annak, hogy tiszta vizet öntsek a pohárba, ha már egyszer azt töltöttem bele: könyvem módszertani fejezeteiben részletesen foglalkozom a rekonstrukció és az alapnyelv kérdéseivel (BUNy. 32–40) s az ott kifejtett nézeteimből teljesen egyértelműen kiderül, hogy nem a schleicheri alapnyelv-rekonstrukció fogalmát vallom.

Erre a kérdésre a későbbiekben még visszatérek: itt még csak azt kell megjegyeznem, hogy a felfogásomat vitató nézet egyébként úgy állítja be a dolgokat, mintha az alapnyelvi rekonstrukció valamiféle teljesen elavult és korszerűtlen dolog lenne. „A Budenz József utáni időkből — írja tisztelt kollégám — nem olvastam egyetlen olyan nyilatkozatot sem, mely szerint e tudomány fő feladata az alapnyelv rekonstrukciója volna.” (A Finnországban megjelent német változat szerint: „Keine einzige Äusserung, laut welcher die Aufgabe dieser Wissenschaft die Rekonstruktion der Ursprache wäre, habe ich aus

der Zeit nach Budenz je gelesen." JSFOu. 74: 59—60 és MagyTud. 1975: 734²) Nem vonhatom kétségbe, hogy bírálóm mit olvasott és mit nem olvasott, azt azonban nem hallgathatom el, hogy én meglehetősen sok ilyen véleményt rak-tároztam el emlékezetemben az utóbbi évtizedek szakirodalmából. A glóbusz három egymástól távoli pontjáról hadd idézzek egy-egy nyilatkozatot. Az amerikai RAIMO ANTILA szerint: „Comparative linguistics has two tasks: establishing the fact and degree of relationship for two or more languages . . . and reconstructing earlier (prehistoric) stages, called protolanguages” (An Introduction to Historical and Comparative Linguistics. New York 1972. 20). Az NSZK-ban működő O. SZEMERÉNYI hasonlóképpen fogalmazza meg az összehasonlító nyelvészet célját: „Das Ziel einer solchen Untersuchung ist ein zweifaches. Zunächst soll durch das vergleichende Studium die anzunehmende Grundsprache wiederhergestellt, rekonstruiert werden. Sobald aber die Grundsprache, soweit wie möglich, rekonstruiert ist, wird der Forscher zu zeigen haben, wie sich aus ihr die verschiedenen Einzelsprachen in Jahrhunderte, sogar Jahrtausende langer Entwicklung entfalteten” (Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft. Darmstadt 1970. 9). A mi területünkéről pedig a leghitelesebb forrásban, LAKÓ GYÖRGY 1964-ben kiadott egyetemi jegyzetében olvassuk a nyelvhasznítás céljáról az alábbiakat: „Az egybevetés célja az azonos előzményre visszavezethető nyelvi elemek számára közös alapalak rekonstruálása” (A magyar nyelv finnugor alapjai. Bevezetés. Hangtan. ELTE BTK Finnugor Jegyzetek IX. Budapest 1964. 16), ill.: „Egyre tovább haladva visszafelé a múltban, többé-kevésbé rekonstruálni tudjuk végül azt a nyelvformát is, amely valamennyi finnugor nyelvnek közös előzménye volt, ti. a finnugor alapnyelvet” (i. m. 17).

Ezek után bizvást kiköthetünk amellett, hogy a rekonstrukcióval való foglalkozás nem időszerűségét veszített probléma. E véleményünkben megerősít az a tény, hogy az uráli nyelvtudomány történetében alig esett szó az alapnyelvvel és a rekonstruálással kapcsolatos módszertani kérdésekről: úgy látszik, hogy elődeink a konkrét kutatási feladatokat előbbrevalónak tartották, metodológiai kérdésekben pedig már kidolgozott, készen kapott állásfoglalásokat vettek át s kisebb-nagyobb módosításokkal alkalmazták őket a maguk munkaterületén. Voltaképpen nagyon gyorsan fel lehetne sorolni azokat az urálistákat, akik a múltban elméleti igénnyel közelítették meg e kérdéseket: mindegyiknél Gombocz Zoltán,³ Paavo Ravila,⁴ Juho Ankeria,⁵ Valter Tauli,⁶ Erkki

² Lakó cikkének magyar változatában az általunk idézett helyet még egy mondat követi, amellyel lelkesen egyetérték, de amely a német változathoz — nem tudom, miért — kimaradt: „Mindenesetre a legutóbbi száz év finnugrisztikája igényt tart arra, hogy ne azonosítsák az 1860-as évek finnugrisztikájával” (Magyar Tudomány 1975: 734). Igaz, ez a mondat szerepel a Lakó tanulmányának a IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson elhangzott német nyelvű változatában (Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Bp. 1975. 21). A továbbiakban erre a (3.) változatra nem leszek tekintettel.

³ GOMBOCZ Z., Nyelvtörténeti módszertan 1922. 15.

⁴ P. RAVILA, Die Ursprache als Grundbegriff der Sprachgeschichte: JSFOu. 60/6. [1958]: 1—16; Uő, Johdatus kielihistoriaan. Helsinki 1961. 45—49.

⁵ J. ANKERIA, Über methodische Fragen der uralischen Sprachforschung. Uppsala 1955. SSUP 1955—1957: 18 1.

⁶ V. TAULI, The Structural Tendencies of Languages I. Helsinki 1959. AASF Ser B 115. 19—179; Uő, On Foreign Contacts of the Uralic Languages. UAJb 27 [1955]: 7—31.

Itkonen,⁷ Björn Collinder,⁸ nevét kellene emlitenünk, s noha azon vitázni lehetne, hogy közülük ki-ki milyen mértékben fejlesztette tovább a nyelvhasználat metodológiáját, az mégis teljesen világos, hogy a legátfogóbb és leginkább elvi jelentőségű áttekintés Ravilától származik, akinek a tanulmánya nagy erudícióval szintetizálja az ötvenes évek álláspontját a kérdésekben. Hozzá tartozik a képhez, hogy a mai nemzedék urálistái között megújult érdeklődés kíséri a rekonstrukciós problémákat. Erre utalnak pl. MIKKO KORHONEN⁹ kiváló munkái, amelyek főleg a belső rekonstrukció és a morfológiai módszer tekintetében vezetnek be új eljárásokat az uráli nyelvek kutatásába, de az 1974-ben tartott Etimológia elmélete és módszertana c. budapesti konferencia előadásai közül is többet említhetnék (főleg HONTI LÁSZLÓnak az alapnyelvi rekonstrukciókról szóló átfogó közlésére utalhatnánk, MIKOLÁnak és BAKRÓ-NAGYNak a jelentéstani, RÉDEINEK szóképzéstani szempontokat előtérbe helyező előadásai s nem utolsósorban KISS LAJOS főelőadása, de egyéb elhangzott referátumok mellett¹⁰). S hogy a nyelvrokonság tartalmi kérdései — így az alapnyelv jellegének kérdése, a rekonstruálhatóság — továbbra is foglalkoztatja korunk nyelvészetét, azt a nagyon számottevő külföldi általános szakirodalmon kívül¹¹ legújabbban hazánkban pl. RÓNA-TAS ANDRÁSNak az urálistikára is figyelmet fordító elméleti munkássága illusztrálja.¹²

⁷ E. ITKONEN, *Kieli ja sen tutkimus*. Helsinki 1966. 94—100; Uő, *Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historian tutkimuksen alalta*. Helsinki 1961. 48—54.

⁸ B. COLLINDER, *La parenté linguistique et le calcul des probabilités*. Uppsala 1948. SSUF 1946—1948. 24 l.

⁹ M. KORHONEN, *Über den Charakter der sprachgeschichtlichen Rekonstruktionen*. Göttingen 1974. *Nachrichten der Akademie d.W. I. Phil.-Hist. Klasse* 1974/3. 15 l.; Uő, *Die Entwicklung der morphologischen Methode im Lappischen*; FUF 37 [1969]: 203—362.

¹⁰ HONTI LÁSZLÓ, *Az alapnyelvi rekonstrukciók kérdéséről: Nyelvtudományi Értekezések* 89 [1976]: 131—137; MIKOLA TIBOR, *Hangtan és jelentés az etimológiában*, uo. 209—212; BAKRÓ-NAGY MARIANNE, *Rokon nyelvi megfelelések szemantikai vizsgálata*, uo. 57—63; JANURIK TAMÁS, „A magyar szókészlet finnugor elemei” hangmegfeleltetési rendszeréből, uo. 147—156; RÉDEI KÁROLY, *Szóképzés a PU—PFU alapnyelvben*, uo. 255—262; KORENCHY ÉVA, *A nosztratikus nyelvcsalád hipotézise finnugor (uráli) szempontból*, uo. 178—184; KISS LAJOS, *Az etimológiai kutatások újabb fejlődése külföldön*, uo. 27—47. A felsorolt előadások némelyike idegen nyelven is megjelent. Lásd: HONTI, *On the Question of Proto-Language Reconstruction*. NyK 77 [1975]: 125—135; BAKRÓ-NAGY, *Semantic Examination of Genetically Related Language Correspondences*, uo. 117—124; RÉDEI, *Wortbildung in der PU/PFU Grundsprache*, uo. 93—102; KORENCHY, *On the Nostratic Language Family Hypothesis*, uo. 109—115; JANURIK, *Le système de correspondance phonétique dans le dictionnaire étymologique „Les éléments finno-ougriens dans le vocabulaire du hongrois”*, uo. 137—146.

¹¹ Teljes bibliográfia helyett csak egy pár tételre utalunk: D. CHERUBIM (Hrsg.), *Sprachwandel. Reader zur diachronischen Sprachwissenschaft*. Berlin 1975; A. MARTINET, *Évolution des langues et reconstruction*. Paris 1975; P. DAVIES—A. ROSS, „Close Relationship” in the Uralian Languages; FUF 41 (1975); J. M. ANDERSON—C. JONES, *Historical Linguistics I—II*. Amsterdam—New York 1974; E. COSERIU, *Synchronie, Diachronie und Geschichte. Das Problem des Sprachwandels*. München 1974; CH.—J. N. BAILEY, *Variation and Linguistic Theory*. Arlington 1973; M. SWADESH, *The Origin and Diversification of Language*. Edited by J. SHERZER. London 1972; R. D. STOCKWELL—R. K. S. MACAULAY (eds), *Linguistic Change and Generative Theory*. Bloomington 1972; J. LYONS, *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge 1971; R. D. KING, *Historical Linguistics and Generative Grammar*. Englewood Cliffs 1969; P. KIPARSKY, *Linguistic Universals and Linguistic Change*, in: E. BACH—R. T. HARMS (eds), *Universals in Linguistic Theory*. New York 1968; W. P. LEHMAN—Y. MALKIEL (eds), *Directions for Historical Linguistics*. Austin 1968; MARY R. HAAS, *The Prehistory of Languages*. The Hague—Paris 1969; J. ELLIS, *Towards a General Comparative Linguistics*. The Hague—

Végül is hát a nyelvészet általános fejlődésének sodrában sok olyan új szempont vetődött fel, melyek lényegesen módosították az alapnyelvről, a rekonstrukcióról vallott korábbi nézeteket.

Mindenekelőtt utalunk azokra az elméleti vizsgálatokra, amelyek a rekonstrukció fogalmát próbálják meghatározni. Legutóbb ALDO PROSDOCIMI az alig egy hónapja megtartott bécsi XII. Nemzetközi Nyelvészkongresszuson a konstrukció — rekonstrukció ellentét elemzéséből kiindulva¹³ arra a megállapításra jutott, hogy míg a konstrukció magába foglalja minden egyes alkotó elem létének lehetőségét, addig a rekonstrukció reális történeti létezését is posztulálhat (természetesen nem a rekonstrukciónak, hanem a rekonstruált jelenségnek a reális történeti létezését). A nyelvészeti rekonstrukció maga — természeténél fogva — persze nem valószínű, azaz nem azonosítható az objektív valósággal, mégis a valóság egyáltalán nem közömbös a rekonstrukció szemszögéből, hiszen azt tartja — ha el nem is érhető — de minél jobban megközelítendő céljának. A valósághoz való közelség foka adja meg a rekonstrukciós műveletek értelmét és értékét. Ezeket a műveleteket persze a való világ jelenségeire alapozzuk, ám az ilyen művelet érvényessége nem vehető eleve bizonyosnak. A rekonstrukció megalapozottsága a model megközelítésétől függ, s a modelhez való közelség egyben használhatóságát is jelzi. A hasznosság viszont igen nagymértékben függvénye a rekonstrukciós műveleti módszereknek. S ha most már ebből a szempontból közelítünk szakterületünkhöz, akkor azt tapasztaljuk, hogy tudományunk története folyamán — főleg az utóbbi időben — számottevő újítások is történtek a rekonstrukciós technikában.

Annyi mindenesetre változatlanul maradt, hogy az uráli összehasonlító nyelvészet végső célja most is — akárcsak 120 évvel ezelőtt — az uráli alapnyelv rekonstruálása, a nyelvrokonságnak az egyes nyelvek történetén át illusztrált levezetése. Ezt a célt eredetileg a klasszikus (és tökéletesített formájában ma is használt) összehasonlító módszerrel: a rokon nyelvek és nyelvjárások összehasonlításával közelítették meg, ámde igen nagy szerep jutott még e munkálatokban a nyelvtörténeti emlékek filológiai feldolgozásának, az egyes nyelvek külön nyelvi fejlődéstörténetének is, már ahol ez egyáltalában szóba jöhetett (miképpen a magyarban s valamelyest a finnben, észtben, bár ez utóbbiakban a nyelvemlékek nyelvtörténeti hasznosítása háttérbe szorult a nyelvjárások összehasonlításán alapuló nyelvtörténeti következtetések mögött; többi rokon nyelvünk történeti emlékei viszont elég gyérek ahhoz, hogy számottevő szerepük legyen történeti folyamatok rekonstruálásában; igaz: az adott

Paris 1966; W. P. LEHMANN, *Historical Linguistics: an Introduction*. New York 1962; H. M. HOENIGSWALD, *Language Change and Linguistic Reconstruction*, Chicago 1960.

¹² RÓNA-TAS ANDRÁS, Néhány gondolat a nyelvrokonságról. NyK 71 [1969]: 261–277; Uő, Az etimológia elméleti és módszertani kérdései a turkológiában. Nyelv-tudományi Értekezések 89 [1976]: 262–267; Uő, A nyelvrokonság. Budapest 1978.

¹³ „'Reconstruction' is, by its very nature, non-real, i.e. different from reality. But reality is not indifferent to 'reconstruction', it constitutes reconstruction's upper limits, which by definition, cannot be reached but only approached. Degree of nearness-to-reality is, thus, the sense of the whole reconstruction operation” (A. L. PROSDOCIMI, *Diachrony and Reconstruction: 'genera proxima' and 'differentia specifica'*. Kézirat. XII. Inretnational Congress of Linguists. Vienna 1977). És ugyanitt tovább fejtve e tételt: „Reconstruction is an operation superimposed on real world phenomena. Thus, the possibility or validity of such an operation cannot be taken for granted aprioristically. Its validity is founded on its closeness to the model, which necessarily is its usefulness.”

szűkös kis lehetőségek felhasználása sem nevezhető kielégítőnek). Az összehasonlító módszer alkalmazásával már a századfordulóra alapnyelvi mássalhangzókat, mássalhangzókapcsolatokat és mássalhangzóelemű nyelvtani elemeket lehetett rekonstruálni. Sok idő telt el azonban addig, amíg az első vokalizmus-elméleteket kidolgozták: voltaképpen csak a negyvenes évek közepén érkezünk el a tudománytörténeti korszakhatárhoz, amely nemcsak azért jelent fordulatot az urálistikában, mert a magánhangzókra vonatkozó elméletek hosszabb hangsorok, teljes szóalakok rekonstruálását tették lehetővé, hanem egyben egy modernebb rendszerszemlélet kezdeteként is értékelhetők. Ennek folytán már az ötvenes évek elején sor került az alapnyelv morfológiai-szintaktikai vázának rendszerező bemutatására is. Kétségtől gyanapódtak tehát az alapnyelvre vonatkozó ismeretek a komparatisztika módszereinek fejlődésével, olyannyira, hogy a schleicheri mintával szemben kialakult egy modernbb alapnyelv-szemlélet, amely az alapnyelvben egy hipotetikus, logikailag megszerkesztett metanyelvet lát. Ennek elemei rekonstruálhatók, de a rekonstrukcióktól nem reméljük az alapnyelv egyidejű rendszerének visszaállítását, hiszen az alapnyelvre feltett szerkezeti elemek időbeni és térbeni megoszlásáról, elterjedéséről legfeljebb nagyon általános ismereteink lehetnek. Arra azonban nem tudunk választ adni, hogy pl. az alapnyelvből levezethető többféle lativus rag vagy többesjelölő elem egységes viszonyhálózatot alkotott-e, azaz volt-e használatukban valamiféle funkcionális megoszlás, avagy az alapnyelv különböző időméliségeit, esetleg elkülönülő területeit (nyelvjárásait) tükrözik-e. Hipotéziseket persze felállíthatunk ezekkel kapcsolatban, a rekonstrukciómokból azonban eleve lehetetlen olyan rendszerhálózatot felépíteni, melynek tagjai a szinkrón működéshez elengedhetetlen viszonyok és szabályok regenerálásához alkalmasak lennének.

Az alapnyelv megismerése a szükségszerű korlátok ellenére nagy léptekkel haladt előre, miközben újabb problémák vetődtek fel. Említsük elsőnek azt a közismert tényt, hogy az uráli nyelvészet másodlagos, közhülső alapnyelvek feltételezésére is rákényszerült, melyeket a családfaelmélettel összhangban az uráli alapnyelv és a belőle levezetett 20 származéknyelv közé kellett közbeiktatni. E másodlagos alapnyelvek száma változó: a magyarból kiindulva két közbeeső alapnyelv (az ugor és finnugor) közvetítésével jutunk el az urálihoz; a finnból kiindulva azonban öt közvetítő alapnyelvre van szükség (közfinn, közfinn-lapp, finn-volgai, finn-permi, finnugor). E szekundér átmeneti nyelvállapotok feltevésére kétségtől volt ok, ámbár súlyos dilemma elé állítottak bennünket. Ravila ui. az ötvenes évek közepén nagyon szépen megfogalmazta azt a tételt, hogy az alapnyelvfogalom értéke fordított arányban áll az időkomponenssel: minél távolabb esik tőlünk az alapnyelv időben, annál kevesebbet tudhatunk meg róla, annál kisebb az operacionális értéke.¹⁴ Ha ez így van, akkor mivel magyarázható, hogy a hozzánk időbelileg közelebb eső másodlagos alapnyelvekről gyakran kevesebbet tudunk, mint a proto-urálról? Ennek egyik megnyilvánulása pl. az, hogy az uráli és a finnugor alapnyelv között

¹⁴ „Je weiter die Ursprache, die es gibt, liegt, desto unbestimmter gehen die Grenzen in alle Richtungen und desto länger ist die wahrscheinliche Dauer der betreffenden Periode. Unsere Rekonstruktionen sind immer vom Anachronismus bedroht. Man kann sagen, dass der Wert des Begriffes der Ursprache in einem umgekehrt proportionalen Verhältnis zu der Zeit steht: je ferner die Grundsprache ist, desto kleiner ist ihr wissenschaftlicher (und besonders ihr operationaler) Wert” (RAVILA, Die Ursprache als Grundbegriff der Sprachgeschichte. JSFOu 60/6 [1958]: 6–7.

gyakorlatilag nem tudunk minőségi különbséget tenni pusztán nyelvi eszközökkel, s a finnugor alapnyelvről egyáltalán nem tudunk többet, mint az uráli-ról, holott Ravila tézise alapján ezt várnánk. A különbségtételt uráli és finnugor között jobbra pusztán elvi megfontolások váltják ki. — Még közelebből érint bennünket és a finneket az, hogy az ugor alapnyelv, akárcsak a finn-volgai, sokkal homályosabb, bizonytalanabb módon körvonalazható, mint az uráli, holott időben mindkettő jóval közelebb áll mai leszármazottaihoz.¹⁵ Miért tudunk róluk mégis kevesebbet? A paradoxon magyarázatára az alábbi lehetőség kínálkozik. A közvetítő alapnyelvek nyelvi sajátosságainak túlnyomó többsége az uráli-finnugor korszakból származik s még az esetleges újítások ismeretében is meglehetősen kicsiny a kontraszt köztük és a kiinduló alapnyelvi állapot között. Persze, ha ezek az újítások (hangváltozások, új grammatikai elemek feltűntek, új szóréteg megjelenése) nagyszámúak, akkor a másodlagos alapnyelv minősége határozottabban kidomborodik ugyan (ilyen a finn-permi, a közfinn), de ezeknek a másodlagos rendszereknek a működéséről ekkor sem tudunk többet, mint az alapnyelvről. Másrészt ezután az is kétségtelen, hogy a másodlagos alapnyelvek posztulálását nem egy esetben a családfaelmélet következetes érvényesítése tette szükségessé, hogy így az elágazási csomópontokat konkrétan kijelölhessék s ilyen okok miatt a szekunder alapnyelveknek egy egész sora inkább genetikailag, őstörténetileg és kronológiailag indokolt kategória és nyelvészetiileg nem mindig motivált, státusuk éppen ezért nem ritkán felülvizsgálatra szorul. Ha így fogjuk fel a dolgot, akkor Ravila tétele az idő múlásának és az alapnyelv megismerhetőségének fordított arányáról nem feltétlenül vonatkozik a leány-nyelvek és alapnyelvük közé iktatott másodlagos alapnyelvekre, — föltéve, hogy nem történetileg dokumentált természetes nyelvek voltak.

A genetikus szemléletmód kizárólagos alkalmazása további nehézségek forrása is lehet, melyek főleg a rokon nyelvek egyező elemeinek megítélésében, azok kronológiájában mutatkoznak meg. Az eddigi módszertani eljárások szerint (lexikális és grammatikai) morféma-egyezéseinek időrendjét a nyelvcsalád különböző elágazásaiban való képviselőjük határozta meg, vagyis az egyes nyelvekből való adatolhatóságuk rendje. Egy magyar—vogul morféma-megfelelést pl. az ugor alapnyelvből származtattunk és származtatunk, holott elméletileg az uráli (vagy finnugor) eredet lehetősége is adva van, bár ennek a minimális bizonyítékai a nyelvcsalád egyéb elágazásaiból hiányoznak (ha azonban akár a votjából vagy a finnból kerülne párja szavunknak, máris finnugor eredetűnek vélnénk ezt az elemet, pusztán egy szamojéd megfelelés viszont — még a votják vagy finn hiányában is — tüstént uráli korúvá léptetné elő az egybevetett elemeket). Az eljárás egyszerű, világos, csak kissé formális vagy mechanikus és alkalmazásával a szamojéd nyelvek nem kielégítő ismerete miatt is eleve hátrányos helyzetbe kerül az uráli kori rekonstrukció. Tudományos lelkiismeretünket persze a módszertani fejtegetésekben nyugtatgatjuk, mert az efféle magyar—vogul vagy magyar—osztják morféma-egyezésekről nem azt hirdetjük, hogy ugor koriak, hanem azt, hogy „l e g a l á b b a z

¹⁵ RAVILA írja: „Wir sprechen von dem Späturfinnischen, von der finnisch-ugrischen Ursprache usw. oft ohne uns daran zu erinnern, dass diese Zeiten und Zeitepochen besonders unbestimmt sind, ja sogar in dem Masse, dass wir kein Recht haben, darüber zu staunen, wenn auch einige Forscher sich ihnen gegenüber ablehnend verhalten sollten. Niemand hat beweisen können, dass z.B. das Späturfinnische eine eigentliche historische Wirklichkeit gewesen sei ...” (JSFOu 60/6: 4–5.).

ugor alapnyelvből származtathatók” (BUNy. 34), az ennél régibb korból való átöröklés megengedett lehetőségével azonban a nyelvészeti gyakorlat elég ritkán számolt.

Az uráli kori rekonstrukció említett hátránya azonban némileg kiegyenlítődik azzal, hogy az uráli korból vezetjük le azokat a szóképzési (vagy grammatikai) egyezéseket, amelyeket a szamojéd nyelvek és az osztják, ill. vogul között lehet kimutatni. Módszertanilag ugyancsak makulátlan megoldás ez, hiszen a két obi ugor nyelv és a szamojéd nyelvek igen távoli rokonságban állanak, útjaik kb. 5000 éve szétváltak, s a genetikai leszármaztatás rendje szerint közös örökségük csak a proto-urálból származhat. Ennek a bevett eljárásnak az egyetlen szépséghibája, hogy nem számol azzal a cseppel sem mellékes körülménnyel, miszerint az osztják–vogul egyfelől és a szamojéd nyelvek másfelől évszázadok, sőt feltehetően évezredek óta ugyanazon földrajzi és nyelvi areában, közvetlenül egymás tőszomszédságában élnek, más nyelvekkel egyetemben a nyugat-szibériai nyelvi szövetség tagjaiként, s ez a tény — az arealógiában tapasztalt konvergenciák és diffúziók révén — egykönnyen a rokonság látszatát keltő jelenségeket idézhet elő valamennyi érintett nyelv szerkezetében.

A rekonstrukciót és annak kronológiáját tehát mind ez ideig az összehasonlított rokon nyelvek genetikai leszármazási rendje, a rokonság foka határozta meg alapvető módon. Ez a metodika összhangban volt azzal a tanítással, hogy a nyelvek egyező vonásainak — a véletlen egyezéseket nem számítva — két történeti oka lehetséges: az átvétel és a nyelvrokonságból fakadó közös örökség. Igaz: Ravila említett tanulmányában — MEILLET nyomán — nagy nyomatékkel emelte ki a konvergencia szerepét a hasonlóságok kialakulásában (i. m. 9 kk.), ma már azonban még tovább lehet menni és az újabb tipológiai és arealógiai tapasztalatok birtokában a nyelvek közötti hasonlóságokat a következő négy elv valamelyikével magyarázhatjuk:

- (1) a nyelvek szerkezetének univerzális vonásaival;
- (2) közös nyelvi előzménnyel (genetikai nyelvrokonsággal);
- (3) diffúzióval (itt viszont elkülöníthetők a közvetlenül kimutatható átvételek a nyelvi szövetségeken belüli vagy azok közötti, jobbra megállapíthatatlan, ill. nehezen megnevezhető forrású és irányú elemvándorlásoktól);
- (4) egymástól független konvergens fejlődéssel.¹⁶

A tipológia és arealógia a módszerek újragondolása mellett a nyelvészeti gyakorlati eredményeit is képes bővíteni. Beszámolhatunk arról, hogy az uráli nyelvek körében is megindultak bizonyos areális-tipológiai vizsgálatok s az eddigi eredmények alapján máris kezdenek kibontakozni előttünk az uráli nyelvek új osztályozásának körvonalai. Az eljárás kiindulópontja az, hogy összeállítjuk az uráli nyelvek legfontosabb szerkezeti jegyeinek együttesét. Egy ilyen taxonómiai keretben azután le lehet tesztelni az egyes nyelveket a szerint, hogy a keresett szerkezeti jegy megvan-e bennük vagy nincsen. Ehelyütt egyelőre csak ideiglenes eredmények közlésére van mód, hiszen az

¹⁶ Lényegében hasonló módon vélekedik JOEL SHERZER, *An Areal-Typological Study of American Indian Languages North of Mexico*. Amsterdam 1976.

érintett nyelvek illetén feldolgozásához mindenekelőtt a teszt-kérdések végleges összeállítására van szükség (számuk előre láthatólag százon felüli lesz) s ha ez megtörtént, akkor érdemes lesz ezeket nemcsak nyelvenként, hanem legalább fő nyelvjárásonként is külön megválaszolni, sőt a vizsgálatot az areán belüli nem rokon nyelvekre is kiterjeszteni, hogy a szerkezeti jelenségek összefüggései minél nagyobb mélységben, plasztikusan bontakozzanak ki előttünk.

Az eddig végzett kísérletekben 20 általam lényegesnek tartott szerkezeti jellemzőt próbáltam a módszer kialakításának igényével megvizsgálni (e jegyek: palatalizáció, zöngés explozívák, affrikáták, kvantitás, diftongusok; magánhangzóharmonia, Umlaut-Ablaut, fokváltakozás; duális, több funkciójú alapalak, genitívus, belső-külső helyviszonyragok, Px—Cx sorrend, preteritum -s és -j, -ni infinitívus, determinált igeragozás, passzívum; konverzió, negatív segédige, SVO-tendencia). A próbák során kiderült, hogy nem egyszer a genetikai osztályozás szerint távoli rokon nyelvek paraméterei nagyobb egyezést mutatnak, mint egyes közeli rokon, de egymástól izoláltan élő nyelvekéi. Ettől függetlenül, egymástól izolált, távolabbi rokon nyelvek között is jelentkeztek néha figyelemre méltó egyezések, bár ilyen esetekben — a várakozásnak megfelelően — talán inkább a különbségek száma a nagyobb. Az egyezéseket és különbségeket táblázatban és gráfszerűen is meg lehet jeleníteni. A gráf rendkívül bonyolult, mondhatni teljesen abszurd és kusza ábrán mutatja be a mai nyelvek közötti szerkezeti viszonyokat,¹⁷ de talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy ez a nehezen áttekinthető, bonyodalmas rajzolat azért valamivel mégis csak hívebben tükrözi a valóságot, mint a családfaelmélet túlon túl leegyszerűsített leszármazási skémája.

A táblázatban viszont az egyes nyelvek rovataiban a fölvetett nyelvi jegyek sorrendjében plusz és mínusz jelek sorakoznak. E pluszok és mínuszok eloszlása jól igazolja az előrebocsátott tételt, hogy ti. az egyezések száma nem okvetlenül függ a genetikai rokonság mértékétől. A teljes egyezések számát nyelvenként (nyelvcsoportonként) összegezve megállapítható volt, hogy kiugróan magas értéknek számít a 11 fölötti egyezés: ilyen egyezés többnyire azon nyelvek között mutatkozik, amelyek azonos földrajzi és nyelvi areában helyezkednek el, függetlenül attól, hogy a családfaelmélet miképpen osztályozta őket. Pl. a permi—cseremisiz 15, a szamojéd—obi ugor 13, a mordvin—cseremisiz 12, a finn—lapp 11 paraméterben mutat azonos előjelet, míg a magyar és a szamojéd között csak 3, a magyar és a lapp között 4, a finn és obi ugor között 3, az obi ugor és permi között 4, a mordvin és obi ugor között 6 szerkezeti jegy látszik megegyezni. A nagy térbeli (és időbeli) távolság miatt feltűnő és magyarázatra vár a 10 magyar—permi, a 9 magyar—mordvin és a 8 magyar—cseremisiz egyezési érték.

A magyarázat persze későbbi dolog, hiszen ebben a vizsgálatban egyelőre közömbös volt számunkra, hogy az egyezések — különbségek minek tulajdoníthatók: az alapnyelvből megmaradt örökségnek, konvergencián alapuló párhuzamos fejlődésnek, avagy diffúzióból származó affinitás-jegynek-e. Ezeket az egyébként lényeges kérdéseket a körülmények alapos ismeretében később is ráérünk majd tisztázni. Elsődleges célunk ui. most nem ennek a földerítése volt, hanem a rokon nyelvek mai állapotában tapasztalható tényleges viszonyok fölvezetése a legfontosabbnak tetsző szerkezeti ismérvek alapján.

¹⁷ A rajzot lásd: P. HAJDÚ (ed.), *Ancient Cultures of the Uralian Peoples*. Budapest 1976. 44.

A bemutatott kezdeti eredmények azzal biztatnak, hogy a genetikai leszámazási modell esetleg néhány ponton módosítható lesz, egyszersmind kilátásba helyezik a nyelvrokonságot bizonyító tényanyag megrostálásának szükségességét. Ennek során halaszthatatlan lesz elkülöníteni az alapnyelvből örökölt elemeket a diffúzióval elterjedt affinizálódásoktól és konvergens párhuzamoktól. Valószínűnek látszik, hogy e munkafolyamatban az uráli rekonstrukciók és kronológiájuk átértékelésére is sor kerülhet.

Az alapnyelvi rekonstrukcióhoz újabb impulzusokat adhat az univerzális kutatása. Az univerzális nyelvi jelenségek teoretikusai a legkülönbözőbb nyelvcsaládokhoz tartozó nyelvek sokaságát tanulmányozták, de az uráli nyelvcsalád meglehetősen kiesett érdeklődési körükből (nyilván a megfelelő szakmunkák hozzáférhetetlensége miatt), s legfeljebb egy-egy finn vagy olykor magyar adalék található munkáikban. Nem érdektelen ezért az univerzálék érvényességét megvizsgálni az uráli nyelvek anyagán is, hogy bizonyosak legyenek afelől: alátámasztják-e az uráli nyelvek adatai az univerzálék érvényét, avagy a kivételek számát növelik (ami viszont a maga részéről a statisztikai átlagérték csökkenéséhez vezet).

Példának először GREENBERG 27. univerzáléját említem, amely szerint a kizárólagosan szuffigáló nyelvek névutósak, míg a kizárólagosan prefigáló nyelvek prepozíciók, s amely a finn nyelvet is mint kizárólagosan szuffigálót említi. Nem foglalkozik viszont azzal a részletkérdéssel, ami a balti finn nyelvek specialistáinak azonnal szemet szúr, hogy noha a finn, az észti és a többi balti finn nyelv csakugyan alapjában véve névutózó, a ritkábban használt prepozíciók nem gyengítik-e e tétel érvényét? S egyáltalán, hogyan magyarázzuk prepozíciók feltűntét e kizárólag szuffigáló nyelvekben? Megoldásul a következő elgondolás kínálkozik. A finn prepozíciók eredetileg az igei csoporthoz tartozván az ige határozószavai voltak: az *yli* 'át' prepozíció előzményül egy *hyppäsi yli* 'keresztül ~ átugrott' szerkezet teendő fel, amely egy konkrét mondatban egységes szólamot képezve elkülönült mondathangsúlyban is a mondat tárgyától: *hän hyppäsi yli || aidan* 'ő átugrotta || a kerítést' (e mondatban az *aidan* accusativusi *-n* ragos forma). A kiinduló mondatban azután olyan transzformáció ment végbe, melynek során az *yli* kivált az igei csoportból s a névszói csoport része lett, egyben prepozícióvá értékelődött át, az *aidan* pedig *-n* ragos genitivusszá s a mondatbeli szólamhatár is megváltozott: *hän hyppäsi || yli aidan* 'ő ugrott || a kerítésen át'. Ezt az átértékelődést könnyítette az, hogy az *yli* — akárcsak a finn prepozíciók általában — nemcsak határozószónak értékelhető (*hyppäsi yli*), hanem névutóként is forgalomban van (*aidan* [gen] *yli* 'a kerítésen át') s mint névutó a névszói csoport tagjaként genitivusban álló alaptag után áll. Az *yli* tehát egyrészt névutó volt, másrészt — ettől függetlenül — határozószóként az igei csoportban is helyet foglalhatott a mondat tárgya előtt, de mivel a mondat jelentése azonos volt az *aidan yli* névutós szerkesztésű mondatával, kiindulópontja lehetett a prepozícióvá fejlődésnek. Erre utal egyébként az a körülmény, hogy egyes szakmunkák az *yli*-t és társait accusativusszal járó prepozícióként tartják nyilván, más munkák szerint azonban prepozícióként is genitivusszal áll, akárcsak a névutói *yli* (e sajátos helyzet magyarázata, hogy a finnben az accusativus és genitivus — legalábbis

az egyes számban — egyaránt *-n-re* végződik¹⁸). Belső finn fejleményként megmagyarázható tehát egyes névutóként is használt határozószavak előjáróvá alakulása, de ezt a folyamatot a prepozíciókat használó skandináv és orosz areális környezet, azaz az ún. európai háttér is minden bizonnyal előnyösen befolyásolta, már amennyiben ezzel kapcsolatban előnyről lehet beszélni. Annyi azonban bizonyos, hogy a balti finn nyelvekben a prepozíciók használata szűkre szabott, jelenlétük a nyelv névutózó jellegén nem változtat. Az univerzálé nem veszíti tehát hatályát, persze nemcsak ezért, hanem azért is, mert elméletileg megengedett az SVO típusú nyelvekben a pre- és postpozíciók egymás melletti használata. A finn pedig az SOV szórendi típusból jóformán teljesen átalakult SVO típusúvá.

Valószínűleg módosítani kell viszont azt az általános érvényűnek mondott univerzálét (VJACESZLÁV IVANOV nevéhez fűződik), amely szerint a névszókat élő és élettelen osztályokba soroló nyelvek nem ismerik az élettelen osztályban a többesjelet. Már USZPENSZKIJ utalt arra, hogy a jeníszjei ket nyelv ennek ellentmond, de ellene van a szamojéd nyelvek közül a szőlkup is, ahol nemcsak a múltban volt, de jelenleg is van többesi formája az élettelen jelölő névszónak.¹⁹

Az univerzálék kontrollján kívül új univerzálék ajánlása is módjukban áll az uráli nyelvek kutatóinak. Így pl. a mi nyelvcsaládunk vizsgálatakor merül föl az a más nyelvek által is megtámogatott univerzálisnak látszó megállapítás, hogy a magánhangzóharmónia és a metafónia kölcsönösen kizárják egymást, mert azon nyelvekben, ahol magánhangzóharmóniát találunk, nyoma sincs a metafóniának (Umlaut), a metafóniát ismerő nyelvekben (lapp, erdei jurák, liv) pedig a magánhangzóharmónia ment veszendőbe.

Az univerzálék ismerete a PU alapnyelv rekonstrukciójához is figyelemre méltó segítséget adhat s ezzel kiegészítheti az összehasonlító módszerrel elért eredményeket. Hadd lássunk erre is egy-két példát.

A névutók dolgánál maradva újabban merült föl az a vélekedés, hogy a névutói kategória már esetleg az alapnyelvben is megvolt. E nézet támogatására az eddig fölhozott érveken kívül megemlíthetjük azt a tapasztalatot, amely szerint az SOV domináns sorrendű nyelvek — GREENBERG 4. univerzáléja szerint — névutózó. Minthogy az alapnyelvre is általános nézet szerint SOV szórendet szoktak feltenni, kézenfekvőnek látszik ebből következőleg alapnyelvi névutók posztulálása. Említhetnénk persze az előbbi másik példát is: ha az alapnyelvben volt magánhangzóharmónia, akkor Umlaut-szerű változásokkal nem számolhatunk.

¹⁸ Többesszámban különbözik az accusativus és genitivus, ezért az *ylí puolet* 'felénél többet' még az eredeti konstrukciót őrzi, míg az *ylí toiveiden* 'reményen felül' kifejezés már egyértelműen többes genitivusszal van megalkotva.

¹⁹ Korrigálás közben jelent meg E. A. HELIMSZKIJ-nek egy olyan közlése, amely e megállapítást veszélyezteti. Az utóbbi években végzett szőlkup anyaggyűjtése cáfolni látszik azt a Prokofjevra (és részben Castrénra) visszavezethető tételt, amely szerint az élőket, ill. életteleneket jelölő névszók ragozása elkülönül. Helimszkij idézett példái (SFU 13[1977]: 301–305) meggondolkoztatók, ám nagyobb bizonyító anyagot kellene együtt látnunk ahhoz, hogy itélni tudjunk arról, valóban létezett (létezik)-e a deklináció élő-kélettelenek szerinti kettőssége (ha igen: hogyan alakult ki, vagy ment feledésbe), avagy csupán más szemantikai megkülönböztetés téves magyarázatáról van szó, ahogyan Helimszkij állítja. Ha Helimszkij megfigyelései beigazolódnak, akkor Ivanov tétele szempontjából a szőlkup közömbös marad.

Vagy itt van egy ugyancsak vitatott kérdés: ismeretesek azok a vélemények, amelyek szerint az uráli alapnyelvben a névszónak nem volt többes száma, hanem a többest eredetileg csak az állítmányon jelölték s onnét került át a mondat alanyának a jelölésére. E nézet elleni érveimet már volt alkalmam kifejteni. Ezt most megtoldom azzal, hogy egy univerzális értékű megállapítás szerint: „abban a nyelvben, amelyikben a duális megtalálható, kell lennie többes számnak is” (GREENBERG 34). Nos, a duálist, amely az uráli nyelvek többségéből eltűnt, jó okkal rekonstruáljuk az alapnyelvre. Ilyen háttérben pedig a többesi névszói kategória rekonstrukciója is új érveléssel gyarapszik.

Vita tárgya volt az is, hogy az uráli alapnyelv ismerte-e a genitívust. Az ellenzőkkel szemben a genitívus mellett kellene voksolnunk annak láttán, hogy azon nyelvekben, melyekben nincsen genitívus, a névszónak nagy valószínűséggel sem tárgy esete, sem egyéb határozói esetei nincsenek. Az alapnyelvre viszont mind tárgyrag, mind több határozórag biztosan rekonstruálható, ami ezek szerint a genitívus-pártiak által hangoztatott bizonyítékok és érvek számát növeli.

A felsorolt esetekkel összefüggésben persze bizonyos elvi jelentőségű kérdések is felvethetők. A szinkrón törvényszerűségeket rögzítő univerzálék történeti felhasználását az teszi lehetővé, hogy az univerzálék nagy többsége jellegénél fogva logikai implikáció, ahol egy *a* tulajdonság megléte egy *b* tulajdonság jelenlétét vonja magával (vagy teszi valószínűvé) s ezeket az implikációkat a diakroniába akképp vetítjük ki, hogy ha egy adott alapnyelvre csak *a* tulajdonságot tudunk rekonstruálni, akkor ebből következtetünk *b* tulajdonság egyidejű létezésére is. Felvethető azonban az a kérdés, hogy az implikatív univerzálék immanensek, pánkrón természetűek-e, érvényük nincs-e alávétve nyelvtörténeti változásoknak vagy korlátozásoknak s hogy ilyen körülmények között van-e jogunk a távoli múltra visszavetítve következtetéseket építeni rájuk? Dezső László e kérdésről úgy vélekedik, hogy: „... a szinkronia és diakronia egységes törvényszerűségek érvényesülésével kapcsolódik össze, amelyből levezethetők mind a mai nyelvek típus szabályai, mind történetük. Egyidejűleg léteznek az összes típusok, s az őket megelőző korban sem voltak mások, mint amelyek ma vannak...” (ÁNyT 9 [1973]: 31). Ugyanitt azt is megállapítja, hogy: „A jelenlegi típus szabályok pánkrón rendszere evidensen egy korábbi fejlődés eredményeként jött létre, s vannak benne jól kitapinthatóan másodlagos struktúrák is (mellékmondat, VOS szórendi típus), ugyanakkor nagyfokú benne az állandóság, s elsősorban ez jellemzi” (i. h.). Ha jól értem szavait, akkor nagy vonásokban egyet is lehet érteni e vélekedéssel, de hangsúlyozzuk, hogy a diakrón tipológia alapkérdéseit további kutatásoknak kell még tisztázniuk. A régi, írásban dokumentált nyelvek vizsgálata mindenestre azt látszik tanúsítani, hogy az univerzálék általában igen tág időhatárok között, úgy is mondhatnánk, hogy a nyelv általunk belátható korszakaira érvényesek, beleértve ebbe a rekonstruált alapnyelvek korát is. Az alapnyelvre és az azt megelőző nyelvállapotra nézve minden bizonnyal különbséget kell tennünk deduktív és implikációs univerzálék között. Igaz, végső soron a deduktív univerzálék is implikatívak; a nyelv természete maga implikálja és definiálja őket: a nyelvre egyetemesen és feltétel nélkül jellemző tulajdonságok lévén feltehetően állandóak és a nyelvcsaládok kialakulásának idejében is érvényesek. A tulajdonképpeni implikatív univerzálék között pedig nyilván lesznek a pánkrón természetűek mellett szekundérok is. A nyelvfejlődés rendjét mégsem az univerzálék folyamatos átalakulásában kellene keresnünk, hanem

abban, hogy a nyelv jelenségei előbb-utóbb ellentétbe kerülnek valamely univerzálé tartalmával, kivonják magukat hatálya alól, ezzel az univerzálé statisztikai átlagérténye csökken, adott körülmények közé kerülve pedig a nyelv ilyen fejlődési fokokon áthaladva más típuszabályok vonzásába kerülhet és fokozatosan típust vált. Ebben a perspektívában tehát a nyelvi univerzálák tanulmányozása az alapnyelvi rekonstrukciókban — a szükséges önmegtartóztatással — feltétlenül hasznos.

*

Végezetül szeretnék kitérni még egy olyan területre amely aránylag, érintetlen, de ígéretes. Legutóbb PROSDOCIMI bécsi előadásában szólt arról, hogy a rekonstrukciós eljárásokban az idő és a tér faktor mellett nagyobb figyelemben kellene részesíteni a szociális szempontokat (hasonló nézetet fejtegetett — néhány nappal a bécsi találkozó előtt — MIKOLA is a III. Nemzetközi Magyar Nyelvészkongresszuson LABOVRA hivatkozva). Ez a megjegyzés tényleg figyelmet érdemel, bár valószínű, hogy a szociolingvisztikai szempont érvényesítése az uráli rekonstrukcióban nem éppen magától értetődő, még ha elméletileg el is ismerjük e kutatási irány jogosultságát. Pedig az urálistika tudná a példákat ontani arra, hogy pl. a folklór nyelvében (teszem azt a medvénekekben, hősénekekben, énekmondóknál) egészen más hangtani-morfológiai (és valószínűleg szintaktikai) szabályok érvényesülnek, mint a mindennapi beszédben. Az is bemutatható továbbá, hogy e szociálisan (stilisztikailag, műfajilag) kötött formák a nyelv általános fejlődésére gyakran visszahatnak. Ilyen jelenségeket az egyes nyelvek kutatása produkált, de legfeljebb a kutató nyelv belső rekonstrukciója vette mindaddig hasznát az efféle megállapításoknak. Pedig az e területen nyert — sajnos szűkös — tapasztalatok az alapnyelvi rekonstrukcióban való érvényesítés lehetőségét is fölvilántják.

Szamojéd kutatásaim során foglalkoztam szöveg és dallam viszonyával a jurák énekeiben. Megállapítottam, hogy a jobbára improvizált szövegelemek akképp illeszkednek a kötött dallamsorokba, hogy a sor végére, de nagyon gyakran a sor belsejébe jelentés nélküli töltőszavakat, töltőszótagokat vagy hangokat toldanak be, s ilyen sorbelseji igazításokkal és refrénekekkel érik el az énekesek, hogy a szöveg elérje a dallamsor megkövetelte szótagszámot. A töltőelemek rendszerint magánhangzóból és a legnagyobb hangzósságú -j, -w hangokból (vagy nazálisokból) állanak. Az eredmény az, hogy az énekelt szöveg erősen különbözik a mindennapi nyelvtől (kivülálló számára olykor nem is érthető). Az ének nyelvének ismerete azonban megvilágíthat előttünk olyan jelenségeket, amelyekre egyébként nincs magyarázat. Jurák szövegekben, szótárakban tömegesen találunk olyan szavakat, amelyek a szótári címszavakkal, sztenderd beszélt nyelvi alakokkal szemben bizonyos „deformálódást” mutatnak. Olyan morfémaváltozatok kerülnek a szemünk elé, amelyeket a nyelvtanok nem tartanak számon. Garmaával lehetne idézni pl. adatokat arra, hogy az egyes szám 3. személyű birtokos személy-jel -ta helyett különös módon -taj formában jelenik meg. Hasonló látszólag indokolatlan -j végződés van egyéb személyű és számú birtokos személy-jelekben, továbbá a locativus, prosecutivus, ablativus ragjában, igei személyragokban, képzők és határozószavak végén. Ezek a furcsa formák — feltevésem szerint — mind az ének nyelvén keletkeztek s onnét terjedtek át a mindennapi beszédbe, a morféma új alakváltozatait hozva létre. Ilyen módon azután olyan elemek is születhet-

nek, amelyek morfológizálódnak és új grammatikai kategóriák kialakulásához adnak indítékot. A jurákban pl. elég sok olyan *-j* (és *-w*) végű forma van, melyet LEHTISALO szótára idézőjelben minősít „vocativus”-nak, ti. a hagyományos felfogás szerint a jurák nem ismer vocativust (pl. *hādakej* 'heda, Grossmutter' < *hādake*). Közelebbi vizsgálatuk azt mutatja, hogy ezek a nagy hangerejű elnyújtott kiáltásból vagy az éneklésből a mindennapi beszédbe áttérjett megszólító formák. Ilyen értelemben tehát nyugodtan beszélhetünk vocativusi kategóriáról, hiszen ez az elem — úgy látszik — grammatikalizálódott, akár csak a női nemzetségsnevek *-j* végződése, mely csakúgy énekekben, kiáltásban keletkezett nagyon érdekes szociolingvisztikai körülmények között, s ma már külön képzőként fogjuk fel ezt az elemet.²⁰ Mindez természetesen a jurák nyelv szempontjából, de éppen archaikus vonásai miatt talán az uráli összehasonlításban is hivatkozhatunk rá, szükség esetén. Arra gondolok, hogy legutóbb RÉDEI KÁROLY (a III. Nemzetközi Magyar Nyelvészkongresszuson 1977 augusztusában) a magyar felszólítójelet vocativusi szerepű *-j* elemből eredeztette. Ehhez a magyarázathoz jó háttérrel szolgáltathatnak az említett jurák vocativusok, amelyek eddigi tudásunkkal szemben azt dokumentálják, hogy e kategória nyelvcsaládunk keretein belül lehetséges volt már esetleg alapnyelvi viszonyok között is.

A rekonstrukció módszereinek megnövekedett sokféleségét a felsorolt lehetőségekkel nem merítettük ki: elsősorban olyan területekről említettem példákat, ahol saját eredményeimre is hivatkozhattam. Háttérbe szorultak viszont a belső rekonstrukció egyebünne ismert lehetőségei vagy például a számítógépes nyelvészet alkalmazása a hangmegfelelések megfogalmazásának ellenőrzésében, amellyel kapcsolatban igen érdekes kísérletekről hallottunk a két évvel ezelőtti finnugor kongresszuson (BÁTORI ISTVÁNTÓL). Áttekintésem nem törekedett teljességre, ehhez sem a rendelkezésemre álló idő, sem szakértelmem nem volt elegendő, az előadott tényanyag — úgy hiszem — mégis kellő módon megmutatta, hogy ma némileg másképp értelmezzük a rekonstrukciót, mint az újgrammatikusok és hogy változatosabb eszközeink vannak hozzá, mint elődeinknek voltak.

HAJDÚ PÉTER

Rekonstruktion in der Uralistik*

von PÉTER HAJDÚ

Komparatistik spielt in der Uralistik eine führende Rolle. Erwartungsgemäß sind als verschiedene Methoden der Rekonstruktion zur Geltung gekommen (innere Rekonstruktion; verschiedene Formen der 'äußeren' Rekonstruktion: Konfrontation verwandter Sprachen und Dialekte, Auswertung sprachgeschichtlicher Angaben), wodurch ziemlich verwendbare Hypothesen über phonologische und morphologische Struktur der PU

²⁰ Erről ld. HAJDÚ: MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 29 [1974]: 289; NyK 61 [1959]: 223–146; NyK 72 [1970]: 45–57. — Hasonló jelenségeket mutat ki a vogulban KÁLMÁN BÉLA, MSFOu. 125 [1962]: 177–193.

* Vorgetragen am 26. September 1977 als Inauguraladresse an der Ungarischen Akademie der Wissenschaften.

Grundsprache (bzw. sekundärer, intermediärer Grundsprachen) aufgestellt worden sind. Die Rekonstruierung morphonematischer Alternationen und syntaktischer Regeln der Grundsprache(n) bedeutet aber weiterhin Schwierigkeiten, obwohl unter den ersten Rekonstruktionsversuchen gerade eine morphonematische Erscheinung von größter Wichtigkeit erschien (Stufenwechseltheorie), die sich später als verfehlt erwies. Heute werden nicht nur isolierte Laute, sondern ganz komplette Lautsequenzen (Wortformen, grammatische Morpheme) rekonstruiert und bei der Festsetzung der Chronologie derselben kommt in erster Reihe ihre Verteilung in verschiedenen Abzweigungen des Uralischen in Betracht. Die Chronologie und Rekonstruktion wird also noch immer grundlenged vom Verwandtschaftsgrad der verglichenen Sprachen, d. h. vom genetischen Gesichtspunkt bestimmt. Verf. verweist auf die Schwächen dieses Verfahrens und auf die Verwendbarkeit der Sprachtypologie, der arealen Linguistik und der Universalienforschung in der uralischen Rekonstruktion und Chronologie, sowie in einer vom genetischen abweichenden Klassifikation der uralischen Sprachen. Dabei werden auch Probleme vom Wesen der Grundsprache(n) und Rekonstruktion behandelt.

Keleti osztják igeneves szerkezetek¹

A VVj. osztjában háromféle igenév van: melléknévi (-*ta/-tā* képzős folyamatos és -(*a*)*mā*)/-(*ā*)*mā* képzős befejezett), -*min/-mīn* képzős határozói és -*ta/-tā* képzős főnévi igenév. Ezek az igenevek funkciójuk alapján két nagy csoportra különülnek el: jelzői és határozói jellegűek. Azért kell jellegről beszélnünk, mert vannak határesetek is. Alapvetően jelzői jellegűek a melléknévi igenév puszta vagy személyjelezett alakjai; határozói jellegűek az esetragos alakok, a határozói és részben a főnévi igenév. Keleti osztják sajátosság, hogy sem alanyi sem állítmányi funkcióban nem szerepel a személyjelezett melléknévi igenév.

A névutós igeneveket egyik csoportba sem lehet sorolni. Bár határozói funkciót töltenek be, felépítésük miatt nem nevezhetők gerundiumszerű alakzatnak, alakjuk és eredetük a jelzős szerkezetekhez közelíti őket.

Az igenevek belső felépítése szerint még egy különbség van, ami csoportosítási lehetőséget ad: szembetűnő a melléknévi igenevek ragozhatósága, változékonysága mellett a határozói és a főnévi igenév merevsége. Míg a participium személyvégződéseket, esetragokat vehet föl, a két másik igenévképző ragszerűen lezárja a tövet. A főnévi igenévhez járuló *ti/-tī* csak modálisan befolyásolja a jelentést. A gerundiumok tehát két csoportra oszlanak: elemezhetők, személyre is vonatkoztatható végződésűek és megkövült képzősök csoportjára.

A következőkben a jelzői funkciójú melléknévi igeneveket mutatom be. Az egész dolgozat az általam hozzáférhető V és Vj. anyagból gyűjtött, mintegy 1000 cédula alapján jött létre. Ha sok példa áll rendelkezésre, csak a jellemzőket közlöm. Az adatokat fonematikusan átirom és magyar fordítást adok melléjük. Az igenévi szerkezeteket leíró mondattani szempontból vizsgálom, funkcióik szerint csoportosítom őket. Időnként segítségül hívom a transzformációs grammatika módszereit és terminológiáját, hogy az összefüggésekre rávilágíthassak.²

¹ Jelen tanulmány egy, az osztják nyelv vahi és vaszjugáni nyelvjárásának igeneves szerkezeteivel foglalkozó nagyobb dolgozat része. Köszönöm HAJDÚ PÉTER professzor úrnak a dolgozat írása közben nyújtott segítséget.

² Rövidítések és jelek:

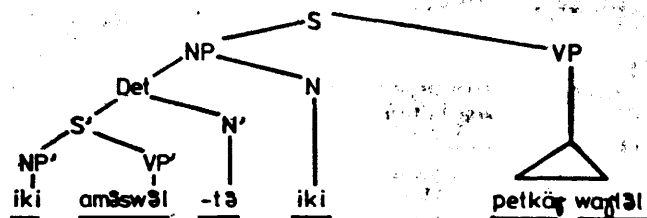
- KT = KARJALAINEN, K. F. — TOIVONEN, Y. H., Ostjakisches Wörterbuch I — II. Helsinki 1948.
 KV = KARJALAINEN, K. F. — VÉRTES EDIT, Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. Helsinki 1964. MSFOu. 128.
 Oč. = TEREŠKIN, N. I., Očerki dialektov hantyszkogo jazyka I. Moszkva — Leningrád 1961.

Határozórag nélküli (jelzői funkciójú) melléknévi igenevek

1. Folyamatos melléknévi igenevek

A jelzői funkciójú igenevek a mélyszerkezetben predikatív viszonyban vannak a jelzett szóval, ezek állítmányai. A nominalizáció és a beágyazás során a morfológiai, szófaji változás (ige → igenév) morfémaival jelölt, a szintaktikai (állítmány → jelző)-változás pedig a szórendben hagy nyomot. A finnugor téma–réma sorrendnek megfelelően a bővítmény a domináns elé kerül.

V amâst iki petkâj wajlâl 'Az ülő öreg Petérnek hívják' (EOCh. 138).

Ezek az igenévi szerkezetek a jelzett szóhoz való kapcsolódásuk és szemantikai viselkedésük szerint két csoportra oszthatók: a szószerkezet-jellegűek és a szóösszetétel-jellegűek csoportjára.

1.1. Szószerkezet-jellegűek

Ezekben a szerkezetekben az igenévi jelző a jelzett szónak ideiglenesen jellemző tulajdonságait fejezi ki. A jelző és a jelzett szó összekapcsolódása esetleges, nem állandó. A példák szintaktikai felépítésük alapján csoportosíthatók. Többségük emberi tulajdonságot jelölő szószerkezet – ennek oka az, hogy fő forrásul a Karjalainen–Toivonen-szótár, nem pedig a szövegek szolgáltattak.

1.11. Bővítmény nélküli szerkezetek

V lalt iki 'álló öreg' (EOCh. 138), *olatâ kâsi* 'fekvő ember' (KV 147), *pita kâsi* 'haragvó, mérges ember' (KT 773b), *wertâ kâsi* 'csináló ember, mester' (KT 235a), *komlatâ kiriw* 'ringatózó csónak' (KT 305b), *nin kitta*

Bukv. = TEREŠKIN, N. I., Bukvar' kəntəh načalnyj škola podgotovitelnij klass (Vah kəntəh kōl). Leningrád 1958.

EOCh. = GULYA JÁNOS, Eastern Ostyak Chrestomathy. Bloomington 1966.

Szj. = GULYA JÁNOS, Vahi osztják szójegyzék. NyK. 71 (1969): 21–60.

DEWO = STEINITZ, W., Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. 1–7 Lief. Berlin 1966–1975.

S = mondat

NP = névszói csoport

VP = igei csoport

Det = meghatározó

N = névszó

V = ige

Adv = határozó

Adj = jelző

Coor = határozórag

→ = átirási jel

⇒ = transzformáció jele

= alany és állítmány határa a predikatív szerkezetben

mas̄tā jukkēn wāstān 'ti mindketten szükséges fák vagytok' (Bukv. 123), VVj. *kañtā kāsī* 'beteg ember' (KT 323a), Vj. *majāl̄tā (jōmā) kāsī* 'látogató(ba jött) ember' (KT 499b), *onāl̄tā kāsī* 'ismerő ember, ismerős' (KT 62b) stb.

1.12. Az igenévnek tárgyi bővítménye van:

V ilim tājatā kāsī 'szégyen birtokló ember, szégyenkező' (KT 119b), Vj. *nipik onāl̄tā kāsī* 'írás (könyv) ismerő ember' (KT 62b, 584b).

1.13. Az igenévnek jelzői bővítménye van:

Vj. *solān wertā kāsī* 'hazug csináló ember, hazudó' (KT 890a).

1.14. Az igenévnek határozói bővítménye van:

V weli čakā mas̄tā wafāy 'a rénszarvas nagyon szükséges állat' (Bukv. 126), *tet amāstā kāsī* 'itt ülő ember' (KV 146), *nomān ālatā nipik* 'a felül fekvő könyv' (Szej. 22), Vj. *iloy joyrāytā kāsī* 'ideoda ravaszkodó ember' (KT 19b; 138a), *jāmāy jāntā kāsī* 'jóvá váló, gyógyuló ember' (KV 182).

1.15. Az igenévnek alanyi bővítménye van: passzív szerkezetek.

A fenti példákban a jelző-jelzett szó mélyszerkezeti megfelelője predikatív szerkezet volt, a jelzett szó egyben a cselekvő is volt, vagyis a predikatív szerkezet alanya. Ezekben az esetekben az igenév megőrizte cselekvő értelmét.

A cselekvő és a szenvedő (aktív és passzív) értelmű igék között a különbség morfológiailag gyakran jelöletlen az osztjákban, csak az ige mondatbeli helyzete utal értelmére. Ugyanígy az igenevek körében sem jelölt az aktív—passzív kategória. Néhány esetben azonban a nominalizáció passzivizációval is jár. Ennek eredményeként a felszíni szerkezeti jelzett szó mélyszerkezeti megfelelője tárgy vagy határozó, tehát nem a cselekvőre magára utal, hanem a cselekvés irányára, ill. a helyére, esetleg idejére.

1.15.1. A jelzett szó tárgya:

V oy nōyātā juy 'sodrástól hajtott fa' (KT 566a).

A *nōyā* ige tárgyas, jelentése 'hajt, ringat, visz'. Igeként is lehet szenvedő szerkezet része, szenvedő igei személyraggal: *watnā juy nōyeli* 'a széltől a fa hajlítottatik, a szélben a fa hajladozik' (KT 566a). Ez a példamondat irányít bennünket a végbemenő változás egyes lépcsőinek elképzelésekor:

S': * *oy juy nōyaltā* 'a sodrás hajtja a fát'

S — O — V_{v_xakt}

S' : *oynā juy nōyali* 'a sodrástól vitetik a fa'

C_{Cx} — S — V_{v_xpass}

S → NP + VP

NP → *oy nōyātā juy* 'sodrás hajtotta fa'

C — Adj — S

SOV_{v_xakt} ^{passiv} ⇒ C_{Cx}SV_{v_xpass} ^{nomin.} ⇒ CAdjPartpassS.

A *nōyā*-igének van tárgyatlan változata is: *V nōy-*, Vj. *nōyā-* 'ringatózik, hajlik, reszket', így lehetséges cselekvő szerkezet is: * *oynā nōytā juy*. További példa:

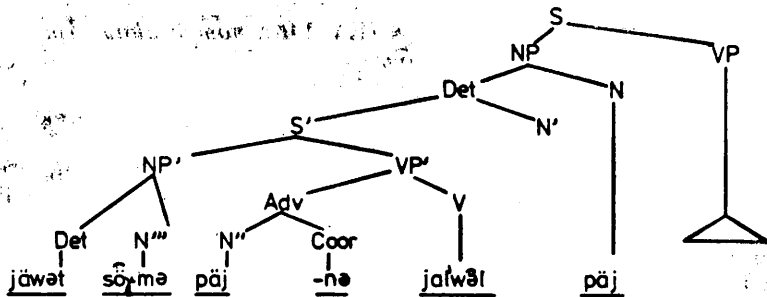
V mā wertām kiriw 'az én csináltam csónak (jelen !), amit most csinálók' (KV 147).

A nominalizáció és a passzivizáció sokkal gyakrabban jelentkezik együtt a befejezett melléknévi igeneveknél (l. 2.2.).

1.15.2. A jelzett szó határozó:

A fenti két példában a passzivizáció tárgyas igéken ment végbe. Ha azonban passzivizációnak nevezünk minden olyan változást, mely nem predikatív viszonyból eredményez igenév — főnév azaz jelző — jelzett szóló kapcsolatot, akkor ez a jelenség kiterjed a tárgyatlan igékre is. Az eredmény jelzi a tárgyas — tárgyatlan különbséget: az eredetileg tranzitív igét tartalmazó szerkezetben $O \rightarrow S$ változás megy végbe (l. fent), intranszitivus szerkezetben pedig $C \rightarrow S$ változás, vagyis a mélyszerkezeti határozó válik alannyá (ill. jelzett szóvá).

Vj. *jäwet sōyma jaltā pāj* 'hét nyírfa álló domb [az a hely ahol a *torēm wajəy* lakik]' (KT 1082a).

$S' : * pājna jāwet sōyma jālwəl$ 'a dombon hét nyírfa áll' $\xrightarrow{\text{nomin.}}$ $* pāj jāwet sōyme jaltāki$ 'a domb hét nyírfa állta' $\xrightarrow{\text{beágyazás}}$ $jāwet sōyma jaltā pāj$ ...

$SC_{Cx} V_{Vxintr} \Rightarrow SV_{N+Part pred} \Rightarrow Adj_{N+Part} S$.

Valójában a mélyszerkezeti VP-ben szereplő $N'' (\rightarrow N)$ veszi át az alany szerepét függetlenül attól, hogy előzőleg tárgyi vagy határozói funkciója volt. Ha az ige tárgyatlan, bővítménye csak határozó lehet, így a nominalizációval passzivizálódott igenév is határozói mellékmondatot helyettesít.

További példák:

Vj. *warəytā pata jalkəsəm* 'látó (látszó) helyre értem, ahol (ahonnan) láttam (látszottam)' (KT 237b), *lilsōj soləyəlt ələy* 'lélegzéshang hallatszó hideg, olyan hideg, hogy a lélegzés zaja is meghallatszik' (KT 893a), *V lilsōj sātta torēm* 'ua.' (KT 1018a).

1.16. Létigeneves szerkezetek

A létigeneves szerkezet abban különbözik a többitől, hogy az igenévnek kötelezően van bővítménye, vagyis a jelző mindig szó szerkezet, és a jelentést éppen a bővítmény hordozza. Az igenév csak arra való, hogy a jelzői funkciót tegye nyilvánvalóbbá. A létigenevnek tehát lexikai jelentése nincs, csupán grammatikai. Az osztjákban azonban a *wəl*- ige nemcsak 'van', hanem 'él' jelentésű is, ezért lehetséges a fentiek ellenére a következő szó szerkezet:

Vj. *wältə kəsə, wältə jay* 'élő ember(ek), lakos(ok)' (KT 128a).

Határozói bővítménnyel:

VVj. *tə wälti kəsə* 'itt lakó ember' (KT 344a, 967a),

V koyən wältə kəsə 'messze lakó ember' (KT 286b), *jokən wältə jay* 'ott-hon élő emberek, háznép' (KT 143a), *Lenin əjnəm məynə wältə jaynə tōñəntətəl* 'Lenint az egész világon élő nép ismeri' (Bukv. 146).

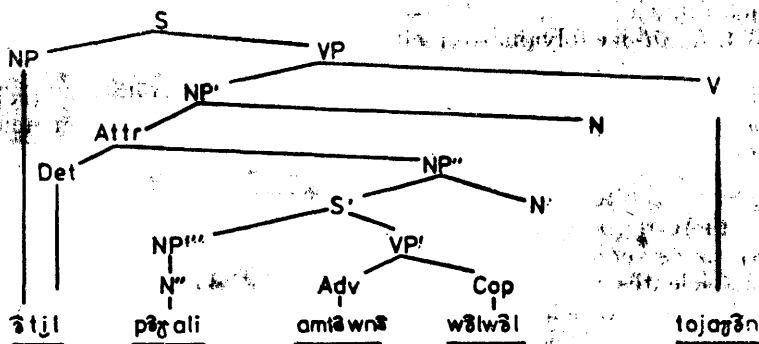
1.16.1. A létigenév határozót jelzősít:

V *torəmnə wəltə ɲoy* 'égben levő (égi) szarvas, Göncölszekér' (KT 602b),
amtəwnə wəltə pəyali 'bölcsőben levő (pólyás) fiucska' (Oč. 106/3), *min*
 (...) *mənsəmən* (...) *jornam wəltə ləkəy* 'mi mentünk az egyenesen levő
 (egyenes) úton' (Oč. 114/4), *tapal wəltə tələy* 'tavaly levő (tavalyi) tél'
 (KT 1009b),

Vj. *mənə ilə wəltə nowta moləysa* 'nekem tovább levő (hosszabb) életért
 imádkozz' (KT 555b).

Vizsgáljuk meg egy mondat ágrajzát, melyből kitűnik, hogy a létigének
 a kiinduló mondatban (S') csak copula-szerepe van:

ətıl əj əkəm amtəwnə wəltə pəyali tojaɣən 'bátyjának egy kicsi bölcsőben
 levő fiacskája van' (Oč. 114/4).

1.16.2. Melléknévi bővítményű szerkezetek:

V *ləməltəki wəltə kəsi* 'meztelen levő ember' (KT 1072b),

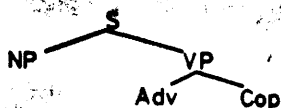
Vj. *mörtə wəltə kəsi* 'egészséges levő ember' (KT 542b), vö. *mörtə wəlləm*
 'egészséges vagyok' (uo.).

1.16.3. Alanyi bővítményű szerkezetekre csak két példát találtam:

V *ləŋkawə wəltə təyine tələy səymət* 'temető levő helyen nyíres (van)' (Oč.
 102/24), *čiwisay wəltə təyi* 'lejtő levő hely (lejtős hely, lejtő)' (KT 955b).

Ez a magyar „nap levő” szerkezetnek felel meg, de a szövegek tanúsága
 szerint az osztjákban nem általános.

A *ləŋkawə* és a *čiwisay* szavak mondatba épülésükig kétféle változáson
 mennek keresztül. A létigenév egyrészt jelzővé teszi őket, a *təyi* szó pedig
 visszafőnevesíti és lehetővé teszi, hogy határozórag felvételével határozói sze-
 repet töltsön be a szerkezet. Fölmerülhet a kérdés: miért van szükség erre a
 vargabetűre? Hiszen a *ləŋkawə* szóhoz — főnév lévén — közvetlenül is kap-
 csolódhat határozórag. Igen ám, de nem egyszerű bővített mondat, hanem
 beágyazott határozói mellékmondat állunk szemben. Magyarra tehát nem
 'A temetőben nyíres van' mondat fordítandó, hanem: 'Azon a helyen, ahol
 a temető van, nyíres van'. Az osztják mondatalkotás a transzformációk során
 csak a többször előforduló alakokat törli, egyébként gondosan megőrzi és
 beépíti a magmondatok elemeit. Az igenévi szerkezet ilyenforma felszíni meg-
 jelenése a mélyszerkezeti viszonyokra utal. A *ləŋkawə* ... kezdetű mondat
 elemzésekor kiderül, hogy mindkét magmondat szerkezeti képe ilyen:

melyek közül az egyikbe a határozó helyére nominalizáció után beágyazódik a másik mondat.

A magmondatok: S' → *tu tǝyīnə sōymat wǎlwǎl* 'itt nyíres van'

S'' → *tu tǝyīnǎ lǎnkawsa wǎlwǎl* 'itt temető van'

A transzformációk:

S'' $\xrightarrow{\text{nomin.}}$ *tu tǝyī # lǎnkawsa wǎltǎki* $\xrightarrow{\text{szórend}}$ *tu # lǎnkawsa wǎltǎ tǝyī* $\xrightarrow{\text{beágy.}}$ Δ *tǝyīnǎ sōymat wǎlwǎl* $\xrightarrow{\text{törés}}$ *lǎnkawsa wǎltǎ tǝyīnǎ sōymat (wǎlwǎl)*.

A copula elhagyása nem törvényszerű. Az igenévi jelzői szerkezet az S' *tu* elemének funkcióját teljesíti.

1.16.4. A *wǎl*- ige folyamatos melléknévi igenévi alakja vagy annak nyoma fölfedezhető összetett szavakban is:

VVj. *ilǎwǎl pǎlak* < *ilǎwǎlt* < *ilǎ wǎltǎ pǎlak* 'alul levő (alsó) fél' (KT 112b),

V *mǎ kutǝmǝnǎwǎltot rǎyam jay* 'én közelemben levő dolgom (feleségem) rokon népe' (KT 346a, 800a).

1.2. Szóösszetétel jellegű igenévi szerkezetek

FALUDI ÁGOTA osztják névszói összetételekről írt tanulmányában (FgrÉrt. 10. [1948]) az összetétel jeleként a következőket sorolja föl: hangalaki elhomályosulás, jelentésváltozás, gyakori használat. E két utóbbi kritériumnak megfelelnek példáink, néha az elsőnek is.

A szóösszetételek felépítésükben megegyeznek a szószerkezetekkel: a felszínen jelzős szerkezet, az igenév az előtagban van vagy önmagában, vagy alanyi, tárgyi, határozói, jelzői bővítménnyel. Az utótag főnév, fő funkciója a főnevesítés. Jelentésük szerint különböző fogalomkörökbe sorolhatók. A fogalomkörökön belül az összetartó kapocs az azonos vagy legalábbis azonos szemantikai jeggyel rendelkező utótag. Az utótagok azonosságából következően az összetétel jelentését az előtag, tehát az igenév hordozza, az utótag csak besorolni segít különböző szemantikai osztályokba. Szintaktikai viselkedésük alapján rögtön két nagy csoportra lehet osztani az összetételeket: az aktív és a passzív utótagúak csoportjára. Aktív az utótag, ha a szerkezetnek alanya, cselekvéshordozója is egyben; vagy másféle transzformációban, ha a szerkezet alanyi mellékmondatot helyettesít. A passzív utótag a cselekvés helyét, idejét, irányát, módját, eszközét stb. jelöli, a szerkezet tárgyi, határozói mellékmondatot helyettesít.

Az előbbi csoportba tartoznak a mesterség-, állat- és növénynevek, néhány anyagnév, csillagnév és betegségnév. Passzív utótagú szóösszetételek az időpontok, időszakok elnevezései, a szerszámnevek, a környezet helyeinek, tárgyainak nevei, az elvont cselekvésnevek. Néhány kivétel természetesen mindkét csoportban van.

Aktivitás szempontjából semlegesek a hangkifejezést jelentő összetételek, ahol az elő- és utótag között fennálló egyszerű jelzős viszony szintaktikailag tovább nem elemezhető.

Az osztják irodalmi nyelv kialakulásában nagy szerepe van a folyamatos melléknévi igenévi előtagú szókapcsolatoknak, melyek segítségével sok új fogalmat jelölhetnek.

1.21. Aktív utótagú összetételek

1.21.1. Mesterségnevek, utótagjuk: *ku* /Pl. *jaγ*/ 'férfi', *ni* 'nő'.

1.21.11. Az igenévnnek nincs bővítménye:

V lăyaltă ku 'őrző férfi, őr' (KT 1048a), VVj. *păyaltă ku* 'kovácsoló férfi, kovács' (KT 676b), *V kăŋčintă ku* 'író férfi, írnok' (KT 314a), de: Vj. *kăŋ-čîn ku* (melléknév), *V ropiltă ku* 'dolgozó férfi, munkás' (KT 808b), *onnăltătă ku* 'tanító férfi' (Bukv. 146), *joltă ku* 'varázsoló férfi, sámán' (KT 199b; Oč. 123/35), *lăliysată jaγ* 'hadakozó nép, hadsereg, katonák' (KT 1119b), *onnăltăyaltă nen-kijalit* 'tanuló gyerekek' (Bukv. 152).

1.21.12. Az igenévnnek tárgyi bővítménye van:

V tintă pântă ru 'adó lerakó orosz, paraszt' (KT 1004a), *taŋ tinită ku* 'víz (pálinka) áruló férfi, kocsmáros' (KT 160b, 1003b), *wajăy welă ku* 'vad ölü férfi, vadász' (KT 205a; Bukv. 128), *ku welă ku* 'hal ölü férfi, halász' (Szj. 35), *răk wertă imi* 'liszt csináló anyó, paraszttasszony' (Szj. 48).

1.21.13. Az igenévnnek határozói bővítménye van:

iljo kăikiltă ku 'ideoda küldő férfi, postás' (KT 115a) /passzív/.

A magyarban a mesterségnevek önálló főnevek (katona, paraszt), képzett szavak (írnok, vadász, munkás), a munkavégzést jelölő ige tőszava (kovács, őr), vagy pedig főnevesült melléknévi igenevek (dolgozó, tanuló, tanító). Ez utóbbiak nyilvánvalóan jelzős szerkezetből alakultak: tanító ember → tanító. Míg azonban a magyar folyamatos melléknévi igenevek főnevesülhetnek, a vahi, vaszjugáni osztjások nem, ezért van szükség utótagra, mely főnevesíti a szerkezetet és némi információt is hordoz, ez esetben [+ élő] [+ hímnemű] [+ felnőtt] (vö. tanuló) jeggyel ellátható. Segít az emberrel kapcsolatos szó-szerkezetek és szóösszetételek elhatárolásában is. A szó-szerkezetnek számított emberi tulajdonságra vonatkozó példák szintaktikailag nem különböznek a mesterségnevektől. Viszont míg a tulajdonságjelölő szó-szerkezetek *kăsi* 'ember' [+ hímnemű] utótagúak, a mesterségnevek *ku* 'férfi' [+ hímnemű], ill. *ni* 'nő' [- hímnemű] utótagúak. Tehát míg az (ideiglenes) tulajdonság érvényes lehet férfire, nőre egyaránt, csak a [+ ember] jegy a fontos, addig az (állandó) foglalkozást vagy csak férfi, vagy csak nő űzheti. Az elő- és utótag összetartozik, kapcsolódásuk nem esetleges, hanem törvényszerű. A fogalomkör szűkül, ez a jelentésváltozással van kapcsolatban, mely ismét a szóösszetétel-jelleget indokolja. Ez a szemantikai megkülönböztetés egyébként összhangban van az osztják társadalomban uralkodó szigorú munkamegosztás elvével is.

Egy példám van, mely nem illik bele ebbe az elképzelésbe: *lălămtă ku* 'lopó férfi, tolvaj' (KT 109a). Ez esetben szövegkörnyezetre lenne szükség, melyből kitűnhetne, hogy kiről van szó.

1.21.2. Állatnevek

1.21.21. *wajăy* 'állat' utótagúak:

1.21.21.1. Az igenévnnek tárgyi bővítménye van:

V pam ôyata wajăy 'fű vágó állat, féreg' (KT 18b), *kăsi war emă wajăy* 'embervér szopó állat, pióca' (KT 50b), *weli lită wajăy* 'szarvas evő állat, farkas' (Bukv. 136), VVj. *kulsam năyăstă wajăy* 'halpikkely tisztító állat, kicsi madárfajta' (KT 381a, 608a).

1.21.21.2. Az igenévnnek határozói bővítménye van:

V wor ontă wăltă wajăy 'erdőben élő állatok' (Bukv. 117), de van *wor ont wajăy* is! (Bukv. 124), *jokăn tăjată wajăy* 'otthon tartott állatok' (Bukv. 124) — általános alanyú passzív szerkezet.

1.21.21.3. Az igenévnek alanyi bővítménye van — passzív szerkezet:
Vj. *käsi täjatä wajäy* 'ember birtokló állat, háziállat' (KT 205a).

1.21.22. Az utótag *ku* 'férfi' — valamilyen madár vagy bogár jelentésében. Valamennyi példa tárgyi bővítménnyel szerepel.

V *awt öyätä ku* 'haj levágó férfi, cincér' (KT 67b), *may wayältä ku* 'hód hívó férfi, énekesrigó' (KT 502b), VVj. *kojni pulitä ku* 'szunyog kóstoló férfi, szitakötő' (KT 385a, 694a),

Vj. *löy jerästä ku* 'csont vágó férfi, énekesmadár, a hangja olyan, mintha csontot késsel karcólnának' (KT 186a), *kulsam näyästä ku* 'halpikkely tisztító férfi, madárfajta' (KT 608a), *pam kaymältä ku* 'fű hervasztó férfi, sáska, szöcske' (KT 291a).

Sajnos szövegkörnyezet híján nem tudjuk meghatározni, mikor használatos a *ku* és mikor a *wajäy* utótag. A *-ku* esetében népköltészeti szövegekre gyanakodhatunk, hiszen a megszemélyesítés itt általános. Egy példa alapján feltételezhetjük, hogy a kétféle utótag egymással felcserélhető. De el kell fogadnunk, hogy a *ku* nem kizárólag mesterségnevekre jellemző utótag, nem fogható föl a magyar *-ász/-ész* képző departicipiális megfelelőjeként. A képzőkkel való összehasonlítás mégis jogos, azzal a feltétellel, hogy a *ku* mint összetétel utótagja csak [+ élő] jegyű, nem pedig [+ ember].

Sem szintaktikai, sem szemantikai kritériumok nincsenek a *-ku* utótagú foglalkozás- és állatnevek megkülönböztetésére, hacsak bizonyos állattevékenységeket nem minősítünk az emberi tevékenység szempontjából abszurdnak. Ugyanez fordítva nem körülhatárolható. Az osztják beszélő mégis egyszerűen tudja, hogy az *awt öyätä ku* nem borbély, hanem bogár, ahogyan a magyar sem gondolkozik, amikor a szitakötőt a kefekötőtől meg kell különböztetnie.

1.21.23. Az utótag 'madár', 'bogár':

V *lojtä pütki* 'kakukkoló madár, énekesrigó' (KT 750b), *läyliltä kamälki* 'repülő bogár, méh' (KT 304a, 1060a), *mayelnäpnä jäliltä kamälki* 'földön járó bogár, bogárfajta' (KT 303b, 505b).

1.21.3. Növénynévek

V *koräyt ul* 'csipő, savanyó bogyó' (KT 334b), *koräytä suytäw* 'égető orvos-ság, bors' (KT 334b).

1.21.4. Testrésznevek

Vj. *kul intä tur* 'halevő torok, nyelőcső' (KT 1011a), *käsi untä semköy* 'ember látó szemkő, pupilla' (KT 386a).

1.21.5. Csillagnevek

V *torämnä wältä nöy* 'égben levő szarvas, Göncöl' (KT 602b), *nöye nüyältä kuit* 'szarvast hajtó csillagok, a Göncölt követő három csillagból álló csillagkép' (KT 612a).

1.21.6. Anyagnév

V *töye lita jänk* 'tűz evő (égő) víz, petróleum' (KT 1029a).

1.21.7. Betegség neve

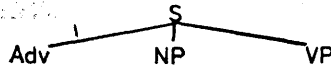
V *öyätä wajäy* 'vágó állat, bőrbetegség' (KT 18b), Vj. *öyätä täyi* 'vágó hely, bőrbetegség' (KT 19a).

A *wajäy* utótag használata megszemélyesítés eredménye. A *täyi*-nak itt csak főnevesítő funkciója van, esetleg passzív értelemmel 'vágott, beteg hely, vágás, betegség' jelentésű.

1.22. Passzív utótagú összetételek

1.22.1. Időpontot, időszakaszt jelölő összetételek

Ezeknek a mélyszerkezetben olyan mondat felel meg, melynek időhatározoja a szóösszetétel utótagjának ragos alakja. A kiinduló mondat képe:

Lássunk egy példát: az osztjában az október 1-vel kezdődő hónap neve *āj tāyi patt iki* 'kis hely megfagyó hónap, a kevés fagy hónapja' (DEWO 35). Mélyszerkezeti elemzésének eredménye a következő:

Adv → *tu ikinə* (Det + N + Coor)

NP → *āj tāyi* (Adj + N)

VP → *patwāl*

A *tu ikinə āj tāyi patwāl* mondatból nominalizáció után nominális állítmányú mondat lesz, de a predikatív viszony még az eredeti NP és VP között áll fenn: *tu ikinə āj tāyi* ≠ *pattāki*. A határozórag törlésével az alany–állítmány határ eltolódik, azonosító mondatot kapunk: *tu iki* ≠ *āj tāyi pattāki*, melyből a beágyazáskor jelzős szerkezet lesz, a szórend megváltozik, az *iki* determinánsának helyére kerül az igenévi jelző immár állítmányjelölő nélkül, s mondatfonetikai okokból az igenév végső magánhangzója is eltűnik: *āj tāyi patt iki*.

A folyamat így szimbolizálható:

$$\text{Adv}_{\text{Det} + \text{N} + \text{Coor}} + \text{NP}_{\text{Adj} + \text{N}'} + \text{VP}_{\text{Vx}} \xrightarrow{\text{nomin.}} \text{Adv} + \text{NP} + \text{VP}_{\text{Part Pred}} \xrightarrow{\text{T C}} \text{NP}'_{\text{Det} + \text{N}} + \text{VP}'_{\text{NP} + \text{PartPred}} \xrightarrow[\text{szórend}]{\text{beágy.}} \text{Adj}_{\text{NP} + \text{Part}} + \text{N}$$

Az igenévi szerkezet utótagja tehát azt az időpontot jelöli, amikor a cselekvés tőle függetlenül végbemegy.

1.22.11. A természettel szoros kapcsolatban élő osztjások időszámítása a növény- és állatvilág életritmusához igazodik. Az év az első fagyokkal kezdődik, tehát októberben. A hónapnevek egyértelműen jellemzik az illető hónap emberre vonatkoztatott feladatait. Az összetételek utótagja *iki* 'hold, hónap'. Alanyi bővítményű szerkezetek:

V *āj tāyi patt iki* 'kicsit fagyó hónap' (DEWO 35), *pirnə wayəltə iki* 'kereszt leereszkedő hónap, 4. hónap, vízkeresztkor kezdődik' (KT 23b),

Vj. *ja'kətkəlt iki* 'emberek vadászó hónapja' (KT 24a).

Tárgyi bővítményű szerkezet:

Vj. *ňöyə kəŋčət iki* 'jávorszarvas vadászó hónap, 13. hónap' (KT 24a).

Határozói bővítményű szerkezet:

V *lənəkəjə jəhiltə iki* 'mókusra járó hónap, 2. hónap' (KT 23b).

A többi hónapnév -w melléknévképzős, pl.:

VVj. *wəley juyəw iki* 'csupasztörzsű fás hónap, 13. hónap' (KT 24a), Vj. *pəjəltiəw iki* 'jégzajlásos hónap' (KT 24a).

A holdhónap különböző szakaszait a hold növekedése, ill. fogyása szerint nevezzük el. Ezek az igenevek birtokos személyjelesek.

V *iki kəltətal jora jəs* 'a hold fogyásának közepévé lett, félhold van' (KT 23b, 376a), Vj. *iki kəltətal jəwtələ jəs* 'a hold elfogyásának (meghaltának) hetévé lett, a hold az utolsó negyedbe ért' (KT 24a, 376a, 1082a), *iki enəmtə jəwtələ jəs* 'a hold növekedésének hetévé lett, első negyedbe ért' (KT 1082a).

1.22.12. Az ünnepnapok nevei

A fentiekhez hasonlóan az ünnepnevek is a természettel való szoros kapcsolatról tanúskodnak. A keresztény ünnepek is ide tartoznak. A szerkezetek utótagja: *jimən koll* 'szent nap'. Néhány esetben a hónapnév és az ünnepnév csak az utótagban különbözik.

Az igenévnek alanyi bővítménye van:

V *pirnā wayəltā jimən koll* 'kereszt leereszkedő ünnep, vízkereszt' (KT 733a, 356b), Vj. *torəm jənkā wayəltā koll* 'isten vízbe ereszkedő napja, vízkereszt' (KT 215a). V. *loŋ jōyətā jimən koll* 'lúd jövő ünnep, húsvét' (KT 356b, 1077a), *juŋ liwat etta koll* 'falevél mutatkozó nap' (KT 144a, 355b), *wəsəy pittā jimən koll* 'vadkacsa szárnyrakelő ünnep, június 29' (KT 249a), *lōy wayləytā jimən koll* 'nyírfajd szálló ünnep, augusztus 15-i Mária-ünnep' (KT 215b; 355b), *əj tāyē pattā jimən koll* 'kis hely megfagyó ünnep, a szeptember 1-i Mária-ünnep' (KT 170b, 355b).

Az igenévnek határozói bővítménye van:

V *nōyāja kältā jimən koll* 'húsba (= húsevésbe) fogó ünnep, karácsony, (KT 356a, 603b), *koləkəŋ kuna pəjəysətā jimən koll* 'rénbundás férfivel (barkával) imádkozó ünnep, virágvasárnap' (KT 355b).

Újabb összetételek:

V *hedela kut kotəl — ropiltātā kollət, ej kotəl: nintā kotəl* 'a hét hat napja munkanap, egy nap pihenőnap' (Bukv. 112).

1.22.13. Az időpontot, időszakaszt jelölő szerkezetek utótagjai:

VVj. *lāt* 'idő' *tāyē* 'hely, elvont cselekvésnév-jelölő', V *ontār* 'távolság' időszakasz' Vj. *maŋča* 'mérték, idő'. Az utótag az egész szerkezetre vonatkozó határozóragokat (lativus-, translativusragot) vehet föl.

Az igenévnek nincs bővítménye:

V. *kaŋčəl lātā pitas* 'vadászó időbe fogott, vadászidő kezdődött' (KT 1097b), Vj. *məntā lātā jōytas* 'menő idővé jutott, eljött az indulás ideje' (KT 1097b), *jōntā lātā jōytas* 'érkező idő jött' (KV 181), *nirintā maŋčəkā jōytas* 'nősülő (nősülés) ideje jött' (KT 576b), *werkeltā maŋčəkā jōytas* 'ébredő (ébredés) ideje jött' (KT 241b), *wertā maŋča kitas* 'csináló idő, munkaidő befejeződött' (KT 526a).

Az alanytalan (általános alanyú) szerkezetek jelentése egyrészt szélesebb, mert nem határozza meg a cselekvő személyét, s ezen kívül még némi jelentésárnyalattal is bővül: időnként rendeltetésszerűséget, szükségességet is kifejez. A *nintā kotəl* például 'pihenésre való nap, amikor pihennek, pihenni lehet'. A *məntā lāt* kiinduló mondata sem egyszerűen **tu lātna mənəwəlt* 'akkor indulnak', hanem **tu lātna məntā maswəl* '... indulni kell'. Ez a jelenség a szerszámnevek körében még általánosabb (1.22.2.).

Az igenévnek alanyi bővítménye van:

Vj. *kulkojtā lāt* 'halívó idő' (KT 285a), *pičəŋ kulkojtā lātna mənā jōyā* 'aztán halíváskor hozzám gyere' (KT 285a, 381a), *kul kaŋətā lāt* 'hal felúszó idő' (KT 296b, 381a), *kul nawətā lāt* 'hal feljövő idő' (KT 381a), *kul wiyəltā lāt* 'hal leereszkedő idő' (KT 586b, 381a).

Az igenévnek határozói bővítménye van:

V *wontā məntā tāyāja jōytas* 'erdőbe menő idő(be) jött (jutott)' (KT 55a, 976b), *kotloy lita ontār* 'nappal evő idő, ebédidő' (Szej. 44).

Az igenévnek tárgyi és határozói bővítménye van:

V *kāṣeṇ ālənna lōy lawka kōlakkə wertə ontəraya puyla jəlihwəl* 'minden reggel a bolt kinyitó idejére a faluba jön' (Bukv. 127).

Idetartozónak vélem az életkort kifejező szerkezeteket:

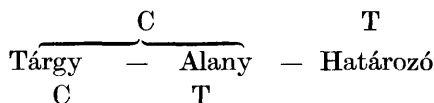
Vj. *wāy pāntə jōyatəy jəs* 'pénz adó, adózó korúvá vált' (KT 1046b), *kuy intə jōyatəy jəs* 'férjhezmenő korúvá vált' (KT 1046b), *tinitə jōya kul* 'eladható korú (nagyságú) hal' (KT 1046b).

1.22.2. Szerszám- és eszköznevek

A foglalkozás- és állatnevekhez hasonlóan az új információt itt is az előtag hordozza. Utótagként ritkán szerepel önmagában is eszköznév: *kōyəl* 'bögre', *kər* 'mozsár', *pəṇ* 'kanál', *kōčəy* 'kés', *pər* 'fúró', *tāman* 'kulcs'. Ezekben az esetekben az előtag a különleges rendeltetést jelzi. A leggyakoribb, amikor az utótag az eszköz anyagára vonatkozó információ: *wāy* 'vas', *juy* 'fa', *kōy* 'kő', *čončəy* 'kötél', *olwintəy* 'szövet'. Az elvonatkoztatás végső foka az, amikor az utótag közlése már csak az eszköz tárgyszerűségére vonatkozik, ugyanolyan főnevesítő szándékú, mint a *ku* vagy a *tāy*: *ot* 'dolog, valami', *paləntiw* 'szerszám'.

Az anyagnév jelentésű utótagoknak is ez az elsődleges célja, így pl. a *wāy* jelentése itt 'vasból való valami, vasdarab'. Szemantikai jegyei: [+ anyagi], [+ tárgy], [+ rendeltetésszerű]. Az ilyen szerkezetű szerszámnevekben az eszköz alakjára, formájára semmiféle utalás nincs, a beszélők egyszerűen tudják, hogy az a vas hosszú-e vagy lapos, nyeles-e vagy éles stb. Ez is tanúsítja a *wāy* féle utótagok főnevesítő szándékát.

A bővített előtagú szerkezeteknél az új információt hordozó tag áll legelől, így:

Vegyünk három példát: *pam pōčə juy* 'gereblye'
sōj utə pōčə wāy 'szénvonó'
čoyə pōčə piliw 'hólapát'

A tárgyi bővítmények nélkül 'kotrófa, kotróvas, kotrólapát' jelentésű összetételek lennének. A lényeges információt (C) az összetétel első tagja, a tárgy hordozza és lehetővé teszi a megkülönböztetést.

A szóösszetételek szintaktikai elemzése két lépésben végezhető el.

1. Mivel mindegyik jelzős szerkezet, visszavezethető predikatív viszonyú szerkezetre, ahol az utótagról állítunk valamit. Ez az állítás azonban — a számnév-jelentésből adódóan — mindig az utótag-alany rendeltetésére vonatkozik, azt mondja meg, mire való az illető eszköz.

A felszíni szerkezetben nincs különbség a *litə kəsī* 'evő ember' és a *litə pəṇ* 'evő kanál' összetételek között, még akkor sem, ha predikatív szerkezetté alakítjuk át: *kəsī* ≠ *litəki* és *pəṇ* ≠ *litəki*. Jelentésük már különbözik: 'az ember evő (akt)', 'a kanál evésre való (passz)'. Ez elvezet egy előző állapothoz:

2. Mivel a fenti jelzős szerkezetek jelzői igéből keletkeztek nominalizáció útján, a kiinduló mondatban valamilyen verbum finitum áll. Ez az a szint, ahol a két *litə* jelentéskülönbsége jelölt.

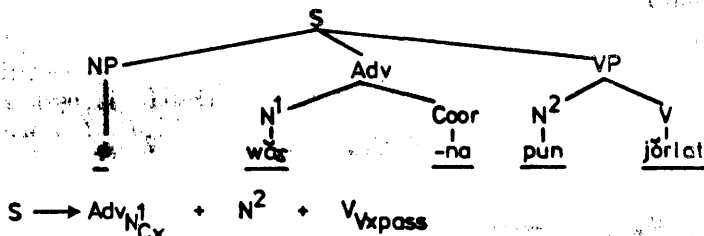
litə kəsī → * *kəsī lihwal* 'az ember eszik' (akt),

litə pəṇ — * *pəṇnā lihāt* 'a kanállal esznek' (passz).

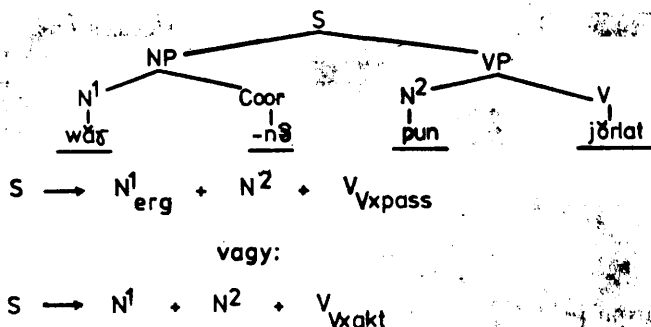
Tehát az eszközjellegből az is következik, hogy a szóösszetétel kiinduló mondatában az alany általános, az állítmány passzív ige, az eszközhatározó az utótag ragos alakja. Kevés kivétellel minden szerszámnév így elemezhető. A jelentés körét esetleg az állítmány tárgyi bővítménye szűkítheti, pl.:

Vj. *pun jörtā wāy* 'hajvágó vas, olló' (KT 209a).

A kiinduló mondat: *wāyna pun jōrlat 'vassal haj vágatik'

A szerszámnéveket mint az aktív és a passzív szerkezetek határeseteit szokták kezelni, mert fölfoghatók úgy is, hogy ők maguk végzik a cselekvést. Ilyenkor kiinduló mondatunk sem marad alany nélkül:

Nem eszközhatározói utótagú összetételek:

Az utótag alany:

V *pāyaltā kōt* 'kovácsoló kéz, fogóvas' (KT 676b), Vj. *kōraṭtā kōy* 'forgó kő, köszörű' (KT 424a).

Az utótag tárgy:

V *tāliltā kalāw* 'húzó háló' (KT 371b), Vj. *nawēlltā kalāw* 'úsztató háló' (KT 371b, 587a), V *ḥarāṭtā munḥāl* 'húzó csomó' (KT 638a).

Az utótag helyhatározó:

V *onḡ amātā wāy* 'gyertya ültető vas, gyertyatartó' (KT 35b), *torām amātā jay* 'isten ültető fa, ahová a bálványokat teszik a szobában' (KT 1015b), *amlāyiltā pasān* 'ülő asztal, szék' (KT 47a), *liwāt rōyātā kōyāl* 'dohány törő mozsár' (KT 793b), Vj. *jom sonātā ker* 'zelnice nyomó mozsár' (KT 417b).

A kivételek felsorolása után következzenek az eszközhatározói utótagú összetételek:

1.22.21. Az utótag anyagnév: *wāy*

Az igenévnek tárgyi bővítménye van:

V *kōr pentaksiltā wāy* 'kályha becsukó vas, kályhaajtó' (KT 715a), *tōyaton tōy wātā wāy* 'gyertya tűz vevő vas, gyertyaolló' (KT 904b), VVj. *kul*

poylāmtā wāy 'hal szűrő vas, szigony' (Kt 677b), Vj. *oy jōrti(ā) wāy* 'fej vágó vas, olló' (KT 209a), V *pam jōyīmā wāy* 'fű vágó vas, kasza' (KT 151a).

juy: az igenévnnek nincs bővítménye:

V *jōnālītā juy* 'fonó fa, orsó' (KT 158a), Vj. *tajta juy* 'hálószővő fa' (KT 970b), *tajenta juy* 'hálószővő fa, földbeszúrt cövek, amihez szövéskor a hálót erősítik' (KT 970b).

Az igenévnnek tárgyi bővítménye van:

V *suym kōrkāmtā juy* 'fonal forgató fa, motolla, cséve' (KT 425b, 837b), *čončāy jōyārtā juy* 'zsinór forgató fa, orsó' (KT 952a), Vj. *temāy nolāyātātā juy* 'dohány törő fa' (KT 1001a), *lānki seyāta jōy* 'mókus dörzsölő, bőrkikészítő fa' (KT 841b), V *nayār jōyītā juy* 'cirbolyatoboz-verő fa' (KT 151a), *tōyā wertā juy* 'tűz csináló fa, gyufa' (KT 1029a), *lanjuy tōkāmā juy* 'forgácsmécse' (KT 479b).

A birtokos személyjelet az előtag, a határozóragot az utótag veszi föl: V *lopālītā juy* 'horgászbót' (Bukv. 141), *miskā lopālītāl juytōjā mēyler kiyrāyrtas* 'Miska horgászbótja végére kukacot erősített' (EOCh. 138/5).

čončāy Az igenévnnek nincs bővítménye:

V *janītā čončāy* 'varró kötél, cérna' (KT 175a), V.Vj. *tālta čončāy* 'húzó kötél, vontatókötél' (KT 952a, 1038a).

Az igenévnnek tárgyi bővítménye van:

V *nirjāntā čončāy* 'cipővarró fonál' (KT 629b, 952a), *weli kālītā čončāy* 'rénfogó kötél, lasszó' (KT 459b, 952a), Vj. *amtāwkolāytā čončāy* 'bölcsőringató kötél, heveder' (KT 59b).

olwīntāy Tárgyi bővítménnyel:

V *wānām mojtā olwīntāy* 'arc törő szövet, törölköző' (KT 122b, 230b).

1.22.22. Az utótag szerszámnév

Az igenévnnek nincs bővítménye:

V *lita pān* 'evő kanál' (KT 1098b), *lōrālītā kōčāy* 'vágó kés' (KT 1093b), *jāntā pōr* 'varró fúró, cipészár' (KT 720a), VVj. *jōyārtā pōr* 'forgó fúró, ácsfúró' (KT 720a).

Az igenévnnek tárgyi bővítménye van:

V *jānk emārtā kōyāl* 'víz merítő edény' (KT 391a), *tus wertā kōčāy* 'bajusz csináló kés, borotva' (KT 445b), *tōyāl pōrāy wertā kōčāy* 'tollhegy csináló kés, bicska' (KT 725b).

Egy példában nem az eszközzel végzett cselekvésre, hanem formájára utal a jelző — a kiinduló mondatban az utótag tárgy:

V *kā pāyāmōy āltā sānar* 'két fülénél hordozó, kétfülű bogrács' (KT 872a).

1.22.23. -ot utótagúak

Bővítmény nélkül:

V *kančēt ot* 'kereső, fogó dolog, csapda', *lāyāntot* (Pl. *lāyāntotāt*) 'evező(k)' (KT 1049a).

Az igenévnnek tárgyi bővítménye van:

V *sālānā pānyīlt ot* 'só tevő dolog, sótartó' (KT 887b).

palāntīw 'szerszám' utótagú, tárgyi bővítménnyel:

V *rāy nōltā palāntīw* 'tészta gyúró szerszám, keverő' (KT 652a), *kul nāyāstā palāntīw* 'hal tisztító szerszám' (KT 608a).

1.22.3. Tárgyak, helyek elnevezése

A környezet tárgyait, helyeit gyakran az ott folyó cselekvésről nevezik el, így a szerkezetek átalakíthatók olyan egyszerű mondatokká, ahol az utótag határozóragos főnév, vagy olyan összetett mondatokká, ahol az előtag alárendelt helyhatározói mellékmondat. Ha az igenév cselekvéshordozója ismert (az igenévnek alanyi bővítménye van), a kiinduló mondat állítmánya is cselekvő értelmű lesz. Gyakoribb azonban, hogy a cselekvéshordozó (így az alany is) általános.

Pl. *torēm wayāltā tāyi* 'isten leereszkedő hely'

← **tū tāyija torēm wayālwāl* 'e helyre isten ereszkedik'.

Általános alanyúak:

V *jēn tinitā kat* 'víz (pálinka) áruló ház, kocsmá' ← *katnā jēn tinili 'a házban pálinkát árulnak' vagy: *kat, [ahol] *jēn tinili* ... 'a ház, ahol pálinkát árulnak'. V *kāsi pāntā mālat* 'ember helyező földgödör, sír' ← **kāsi mālata pānli* 'az embert a földgödörbe teszik' vagy: *mālat, [ahova] *kāsi pānli* 'földgödör, ahova az ember tétetik'

További példák:

Az igenévnek nincs bővítménye: *kat* 'ház' utótaggal szobaelnevezés:

V *ālūtātā kat* 'fekvő ház, hálószoba', *jēnkatā kat* 'játszó szoba', *nīntāytatā kat* 'pihenőszoba', *litā kat* 'evőszoba, ebédlő' (Bukv. 106), *ōnnāltāyāltā kat* 'tanulószoba, osztályterem' (Bukv. 130).

Ezekben az esetekben a helyhatározói jelentésbe olyan árnyalat is vegyül, ami a rendeltetésre utal. Tehát a kiinduló mondat nemcsak így fordítható: 'a szobában fekszenek', hanem így is: 'a szoba fekvésre való'.

Más utótaggal:

V *kaltā wālā* 'éjszakázó oldal (a sátorban)' (KT 375b), Vj. *sōjmāylitā kat* 'kísértetház', *sōjmāylitā tāyi* 'kísérteties hely' (KT 819a).

Tárgyi bővítménnyel:

V *sajēw asaltā pult* 'háló leengedő lék', *sajēw nuwātā pult* 'háló vfelhúzó lék' (KT 780b), *kāsi pāntā mālat* 'ember helyező gödör, sír' (KT 505b), *jēn tinitā kat* 'kocsmá' (KT 160b), *put wertā kat*, *litot wertā kat* 'fázék (= étel) csináló ház, konyha' (Bukv. 130).

Határozói bővítménnyel:

V *sayāltāmīn jēliltā lōk* 'vágatva járó út, ösvény' (KT 844a), *il waylāyāltā lōk* 'lefelé ereszkedő út, ösvény' (KT 215a).

A fenti szerkezet aktív értelmű is lehet, s akkor a kiinduló mondatban az előtag utótag között predikatív viszony áll fenn, mint itt is: Vj. *nōrtā tāyi* 'lejtő hely' (KT 591a).

Az igenévnek alanyi bővítménye van:

V *torēm wayāltā tāyi* 'isten leereszkedő hely, lék a víz megszentelésére' (KT 214b, 1016a), Vj. *torēm jēnkā wayāltā nārāl* 'isten vízbe ereszkedő pallója, híd a víz megszentelésére' (KT 215a, 596a).

A cselekvéshordozó igenévi személyvégződéssel is jelölhető:

V *ā l a t a n t ā y ē j ā wajēy nōnā jōy antā lānawāl* 'fekvő helyedre vad hozzád nem megy (ahol fekszel vagy: ha fekszel, fekvéskor)' közmondás (KT 1069b).

Előfordul, hogy a jelzett szó is vagy csak a jelzett szó kap Px-et. Ilyen esetben a Px már valóban a *b i r t o k o s* személyét jelenti és nem a cselekvőt. Ezekben a szerkezetekben az összetett szó új jelentése dominál, nem pedig az

igei eredet. A felszíni különbség (Part_{Px}: igenévi szerkezet, N_{Px}: összetett szó) a különböző kiinduló mondatokra is utal, pl.:

S : *mā wāltam tāyi ātam* 'lakóhelyem rossz'

S' : *tū tāyi ātam 'ez (det) a hely rossz'

S'' : **mā wāllēm tū tāyinā* 'én e (det) helyen lakom'. De:

S : *mān wāltōy katlōy nāmānākijátat* 'lakószobáink melegek és tiszták' (Bukv. 105)

S' : *wāltā katāt nāmānākijátat* 'a lakószobák melegek és tiszták'

S'' : **mān tājālālōy wāltā katāt* 'nekünk vannak lakószobáink'

S''' : *katnā wāli 'a szobában laknak'

Ilyen szerkezetek még:

Part + N_{Px}

V *mān wāltā māyōy*: *mān rodinōy* 'a mi lakó földünk a mi hazánk' (Bukv. 149), (*pākkēn*) *mānsayān tū jāy wāltā mōyālpā* '(a legények) annak a népnek a hazájába mentek (Du)' (Oč. 121/31).

Part_{Px} + N_{Px}

V *mān wāltāy māyōy* — Sowetskij Sojuz 'a mi lakó földünk a Szovjetunió' (Bukv. 150).

1.22.4. Az *ot* 'dolog, tárgy, valami' utótagú tárgynevek

Az összetétel itt annyira nyilvánvaló, hogy egybe is írják a szavakat. Mivel az utótag magánhangzóval kezdődik, az igenévképző magánhangzója a hiátus elkerülése érdekében elmarad. Az *ot* az az utótag, mely legközelebb áll a főnévképzőkhöz. S hogy nemcsak tárgynevet lehet vele alkotni, arra példa a *kutnīmānwāltot* 'feleség' szó.

V *kitotāt* 'maradékok' (KT 347b), *pāki* — *tīm jānkatot* 'a baba játék', *kniga*, *tetrad* — *tīm onnāltāyāltotāt* 'a könyv és a füzet tanuló eszközök' (Bukv. 107), *wertot* 'munka, mű' (KV 147).

Egy ideillő példa a tremjugani nyelvjárásból: *met ot* 'adó dolog, ajándék'. Ugyanez a fogalom a vahiban a megajándékozott szempontjából nézve kapott formát, ott befejezett melléknévi igenév az előtag: *mem ot* 'adott dolog, ajándék'.

1.22.5. Eredetileg bizonyára helyjelölő szerkezetekből alakultak a *tāyi* utótagú elvont cselekvésnevek (vö. GÜLYA: NyK 66 [1964]: 379–384):

V *nūltawtā tāyi* 'esküdő hely, eskü', *nūltawtā tāyinā* 'eskü alatt' (KT 653b), *jetarki kōjtā tāyi* 'nyírfajd pározó hely, pázás ideje, pázás' (KT 384b). Birtokos személyjellel:

V *tā lōyas enāmtāl tāyi jōy* 'abbahagyta növést' (KT 53a; 106a).

A megtanulható, elsajátítható készséget jelentő cselekvésnevek is *tāyi* utótaggal képződnek:

V *mā lōnātlātā tāyi tōnāmtīm* 'én olvasó helyet ismerek, tudok olvasni', *kānčāysātā tāyi tōnāmtīm* 'író helyet ismerek, tudok írni' (KT 313b, 976b).

1.23. Aktivitás szempontjából semleges utótagú összetételek

Ezeknek az összetételeknek elő- és utótagja a felszíni szerkezetben szokásos módon jelző — jelzett szó viszonyban áll. A mélyszerkezetben viszont nincs közöttük semmiféle szintaktikai viszony, vagyis abban a mondatban, ahol az előtagbeli ige az állítmány, nem szerepel az utótag. Pl.: *jīstā sōj sātūwāl* 'síró hang, sírás hallatszik'. A *sōj* 'zaj, hang' szó a mélyszerkezetben még nem is szerepel, csak a nominalizációkor lép be, mivel az osztjákban a nomen actionis

kifejezésére igenévi jelzős szerkezet szolgál, és szükség van valamilyen utótagra. A kiinduló mondat ennek alapján:

S' → (*koj-kām*) *jaswal* '(valaki) sír', ebből lesz nominalizációval *jiste sōj* 'sírás', mely beágyazódik az

S'' → (*mōyōli-kām*) *sāfwal* '(valami) hallatszik' mondatba.

Éppen azért, mert a *sōj* szóra a nominalizációkor van szükség, az S'' nem lehet: * *sōj sāwtal*. Az S főnévi csoportja pedig két részre tagolódik: Det + N (*jiste sōj*).

Ilyen szerkezetekkel a valamire való képesség és a hangadással kapcsolatos cselekvésnevek fogalomköreiben találkozunk.

1.23.1. A valamire való képesség kifejezésére csak negatív példáink vannak, másként szólva, a képtelenséget fejezik ki igenévi szerkezettel az osztjások.

Ez esetben a vahi és a vaszjugáni nyelvjárás különbözik egymástól. A vahiban a *-kim* utótag használatos. Ez önálló szóként nem is szerepel, csak személyvégződéses participiumok utótagjaként tagadószóval 'nem tud (nem tudok, nem tudsz stb.)' jelentésben. Más nyelvjárásokban 'körülbelül' jelentésű, a vaszjugániban 'mert valóban' jelentésű módosító, nyomatékosító szó.

V *lallam kim antim* 'nem tudok állni' (KT 1120a), *laltokim antim* 'nem tudunk állni' (KT 401a), *jaliltam kim antim* 'nem tudok járni' *laltalkim antim* 'nem tud állni', de van Px nélkül is: *laltakim antim* 'nem tud állni' (KT 401a), *mā ataynā tājaltam kim antim* 'nem bírom a fagyot' (KT 970a).

A vaszjugáni nyelvjárásban kétféle lehetőség van a valamire való képtelenség kifejezésére:

1. A *koj* 'tudás' utótag a puszta melléknévi igenévhez járul, míg a személyvégződést az utótag kapja:

Vj. *jalilta kojāl antim* 'nem tud járni' (KT 297b), *wertā kojāl antim* 'csináló tudása nincs, nem ismer mesterséget' (KT 297b). Ugyanez kifejezhető melléknév — főnév kapcsolatból alakult jelzővel: *werəŋ ot kojāl antim* 'ua.' (uo.).

2. *kör-* + főnévi igenév, pl.: *mā jāsŋəltā kōrsəm* 'én beszélni nem tudtam' (KV 201).

A *kim* szó használatos a tremjugáni nyelvjárásban is, mégpedig a példák tanúsága szerint sokkal árnyaltabb rendszerben. Igenév utótagjaként egyrészt a vahival megegyező funkcióban:

Trj. *məntakim antem* 'nem tudok menni' (KT 401b),
de pozitív formában is:

āāAtakim tājāəm 'tudok állni' (KT 401a).

A *kim* határozóragokat is vehet fel, ez névszójellegére utal:

Trj. *sarpina wutā kimnā* 'korábban látható volt', *as wutā kima jōytəm* 'Ob láthatóvá jöttem, elértem az Obot' (KT 401b).

Néhány mondatban az utótag elmaradt és a tárgyi — alanyi funkciót a puszta igenév tölti be:

V *mā ołłit ant onlēm* 'én úszást (úszni) nem tudok' (KT 96a), Vj. *kāntā köl jāsŋəlt ant onlayən* 'hanti szót beszélni nem tanult' (KT 317b), *mā šeylām wert antim* 'Nekem képességem dolgozni nincs' (KT 935b).

A fenti mondatokban az igenév szóvégi magánhangzója hiányzik, talán mondatfonetikai okokból, hiszen azonos, középső nyelvállású redukált magánhangzóval kezdődik a következő szó. Ilyesmi előfordul, vö. *litot*, *metot*. Morfológiailag tehát folyamatos melléknévi igenevekről van szó, szintaktikailag viszont inkább lehetnének főnévi igenevek (alanyi, tárgyi funkció, ige bővít-

ménye). E példák azon ritka esetek közül valók, amikor a melléknévi igenév főnevesült. Ez talán az utótaggal való meghatározatlan, laza szintaktikai kapcsolat miatt lehetséges.

1.23.2. Hangot adó cselekvés neve

Az igenévi előtagú szóösszetételek között ez a másik olyan jelentéskör, ahol az utótag elmaradhat, és ráértéssel az igenév fejezi ki a főnévi jelentést. Példáinkon a melléknévvé, ill. a főnévvé válás folyamata világosan nyomon követhető:

V. *təlt əmpət* 'ugató kutyák' (Szj. 54).

Ez az aktív utótagú szó szerkezet könnyen visszaalakítható predikatív szerkezetté: *əmpət təhwəl 'a kutyák ugatnak'.

A következő elvonatkoztatási fokon a szerkezet [-élő] jegyet kap, a cselekvő nem fontos, hanem a cselekvés maga:

V *jista sōj sātūwəl* 'sírás hallatszik' (KT 189b), *morəytə sōj sātūwəl* 'zajongó hang, zaj hallatszik' (KT 544a), *ləytitə sōj* csobogó hang, hullámverés' (KT 478b), *čoyiltə sōj* 'füttyszó' (KT 937b).

A szó szerkezet tárgyi funkcióban is állhat:

V *nerta sōj kolləm* 'nyögő hangot, jajgatást hallok' (KT 937b).

Birtokos jelzői funkcióban megjelenhet a cselekvő is:

V *welit sayəltəyəlt jō y rə yət təltə sōj kolmīlat* 'a rénszarvasok elfutottak, miután meghallották a farkasok üvöltését (üvöltő zaját)' Szj. 29).

Ezekben az esetekben a *sōj* szó egyedüli funkciója a főnevesítés, hiszen az igenévi alakok is általában 'hangadás' jelentésűek. Tehát a *təyi* és a *kim* mellett a *sōj* is alkalmas arra, hogy jelentésétől függetlenül csupán nyelvtani funkciót teljesítsen (vö. BALANDINA, O grammatikalizacii leksičeskih elementov v obsko—ugorskih jazykah. In: Jazyki i fol'klor narodov Krajnego Severa. 1973. 204—212). Ezért fordulhat elő, hogy példáim közül két esetben a *təyi* utótag áll:

V *lisəytil təyi sātūwəl* 'nevetés hallatszik' (KT 976b), *mən pūtkāli lul-pānitə təyi koləntəyaldōy* 'mi hallgattuk a madárdalolást' (Szj. 32).

Ezek után ritka jelenséggént a *sōj* el is hagyható, maga az igenév főnevesül, [+ hangadás] jegyet kap:

V *ko-kam pečəyaltə sātūwəl* 'valahol borjúbögés hallatszik' (EOCh. 135), *il meyi peləkna kōrək təltə sātūwəl* '(a folyó) alsó kanyarulatánál sasrikoltás hallatszik' (Oč. 124/8).

A vaszjugáni nyelvjárás példái nagyon emlékeztetnek arra az északi nyelvjárásokból ismert jelenségre, hogy a személyvégződéssel ellátott igenév főnevesül és önmagában tölt be alanyi funkciót. Így a [- élő], [+ hangadás] jegyeket mintegy a Px hordozza, mindezt, amit a vahiban a *sōj*, ill. a *təyi* fejez ki. Helyenként, ahol a cselekvéshordozó általános, nyilvánvaló a főnevesítő szándék, hisz nincs kire vonatkoztatni a Px-et.

Határozott (jelölt) cselekvéshordozóval:

Vj. *əmp untal sātūwəl* 'kutyaugatás hallatszik' (KT 58a), *sejəm waləytal sātūwəl* 'a patak csörgedezése hallatszik' (KT 224a).

Cselekvéshordozó nélkül:

Vj. *jōntāl təyərūwəl* 'jövés(e) hallatszik' (KT 981a), *jorəytal sātūwəl* 'csengetés(e) hallatszik' (KT 51a), *čəltāl sātūwəl* 'csicsérgés(e) hallatszik' (KT 883b).

Egy Trj. példában tárgyként szerepel, ráadásul mindkét szemléletben: *jīstal ~ jīsmal kōlām* 'sírást hallok (alanyi ragozás!)' (KT 189b).

Nem hangadást kifejező, de ugyanerre a mintára 'látszik' jelentésű igével alakult szerkezet:

V lőkisállal kältiyan 'a hal kiugrása a vízből látszott' (KT 1049a).

A fenti alakok kizárólag alanyi és tárgyi funkcióban állhatnak, állítmányként verbum finitum értelemben nem. Ez utóbbi az északi nyelvjárásokra jellemző (SÁMSON EDGÁR: NyK 66 [1964]: 263–278; A. JÁSZÓ ANNA: NyK 71 [1969]: 123–127, 77 [1975]: 155–161).

A hangadás-kategóriában tárgyaljuk a tagolt beszédre vonatkozó kifejezéseket is. Ezek a szerkezetek *köl* 'szó, beszéd' utótagúak.

V aliltā köl 'káromkodó szó, káromkodás' (KT 119b),

Vj. līsāytā köl 'nevettető beszéd' (KT 342b).

2. Jelzői funkciójú befejezett melléknévi igenevek

A befejezett melléknévi igenevek a múltban már lezárult cselekvés, ill. történést által jellemzett tulajdonságot fejeznek ki. Aszerint, hogy a jelzett szó a cselekvésnek alanya-e vagy tárgya, esetleg határozója, osztjuk fel a szerkezeteket aktív és passzív értelműekre.

A példák többsége úgy oszlik meg, hogy tárgyatlan igéből aktív értelmű szerkezet lesz, tárgyasból passzív. Másképp fogalmazva, tárgyas igék esetében a nominalizáció passzivitációval is jár. Az ok az igenév aspektusában rejlik. Folyamatos melléknévi igenév esetén az éppen folyó cselekvésről van szó, és annak végzőjéről. A befejezett melléknévi igenév viszont a már elvégzett cselekvésre, a cselekvés eredményére utal, az eredmény pedig a tárgyon lemérhető, amelyre a cselekvés irányult. Így tárgyas igéből olyan igenévi szerkezet lesz, melynek utótagja az iránytárgy, vagyis passzív értelmű.

2.1. Aktív értelmű szerkezetek

2.1.1. Az igenév tárgyatlan cselekvő igéből képzett

Az emberre vonatkozó jelzők többsége mozgást jelentő igéből képződött: *V minnā jōmā pāγ mǎnā jōs 'a velünk jött fiú hozzánk jött' (EOCh. 37).*

A *jōmā* igenév *kāsī* (*jay*) utótaggal már szóösszetételszámba megy, mivel némi jelentésváltozás is történt:

V tu pirnā iki jōmā ja γa tuti jayiyān 'ezután az öregapó a vendégeknek így szólt' (Oč. 120/12), Vj. nāγ jōmā kāsī jāwtitān 'te a vendéget etesd meg' majlētā jōmā kāsī 'látogatóba jött ember, vendég' (KV 194).

A *jōmā kāsī* pontosabb magyar fordítása 'jövevény' lenne, mert az utótagnak szinte [+ élő] jegyű főnévképző szerepe van.

További emberre vonatkozó jelzők:

Vj. majlēm kāsī 'látogatóban volt ember' (KT 499b), čōnlēm kāsī 'nagykorú, kort betöltött ember' (KT 941b),

V paltāmā kāsī 'félős, megijedt ember' (paltām- 'fél') (KT 778b), pitām kāsī 'berúgott, részeg ember' (KT 763a).

Az utóbbi igenév jelzői (vagy jelöletlen határozói) bővítményt is kaphat:

Vj. paγ pitām kāsī 'légyölő galócától részeg ember', jaγ pitām kāsī 'pálínkától részeg ember' (KT 763a). Ha a pit- 'lerészegedik' igének tárgyas jelentése is van, akkor a szerkezet passzív, a fordítás pedig így hangzik: 'pálinka részegítette ember'.

Az igenév határozói bővítményt is kaphat:

V tat amsēm kāsī 'itt ült ember' (KV 146).

Nem emberre vonatkozó jelzők:

V *wayältäm wäsəymok* 'vízben úszó (leereszkedett) kiskacsa' (KT 214b), *imlēm mesəŋk* 'aludt (leült) tej' (KT 46b), *lōŋ mōyā ālīntās w ē j a m w i j wermīn* 'ő a földre feküdt alvást színlelve (elaludt cselet csinálva)' (Bukv. 135), Vj. *kojəmkul* 'ivott, ikrázott hal' (KT 285a).

Aktív értelmű szerkezetekről lévén szó, a cselekvéshordozó általában a szerkezet utótagja, nincs rá szükség, hogy külön jelöljük az igenéven. Mégis van személyjeles példánk, ahol a Px arra utal, hogy a beszélő is részt vesz a cselekvésben:

V *tu pīrnā j ō m ō γ j a γ tawərsāy jəmə jəynati pētā werakatasat* 'Ezután vendégeink (a hozzánk jött nép) a halottakat üdvözölni kezdték' (Oč. 102/26), *mīn kakimnatī w ē l m ō γ j a γ kata jəy ləŋasmən* 'mi a bátyámmal a velünk élő emberek házába mentünk' (Oč. 102/9).

2.12. Az igenév tárgyas igéből képzett

Valódi tárgyas ige aktív értelmű igenévi alakjára egy példánk van, s itt a tárgyi bővítmény is szerepel. A többi esetben inkább tárgyas ige alkalmi tárgyatlan használatáról van szó.

VVj. *kālī weləm ku/kāšī* 'holttest megölt ember, gyilkos' (KT 275b, 370a).

Bár a *li-* 'eszik' tárgyas ige, van tárgyatlan 'jóllakik' jelentése is, s akkor a *limā loy* 'jóllakott ló' (KT 1098b) kifejezés aktív értelmű. Az ugyanebből az igéből képzett folyamatos alak ellentétes jelentésű: *lita jəmə kāšī* 'éhes ember'. A Vj. *intā-imā* ellentétpár jelentése ugyanez.

Az *onāl-* 'tanul, tanulmányoz, művelődik' igéből képzett befejezett melléknévi igenév is aktív értelemben tárgyatlan igeire utal.

V *onlēm kāšī* 'értő, tanult ember' (KT 62b).

Bővítménye nem is tárgy, hanem latívusragos határozó:

V *nīpikū onlēm kāšī* 'írást tanult, íráshoz értő ember, írástudó' (KT 62b, 584b),

vagy főnevesült igenév:

Vj. *wert onlēm kāšī* '(csináló), mesterség tanult ember, mester' (KT 62b, 235b).

Tárgyi bővítménnyel:

V *kōl tuŋəmtəm kāšī* 'szóval, ésszel bíró ember, okos' (KT 297b).

2.13. Az igenév történést jelentő igéből képzett

2.13.1. Az igenévnek nincs bővítménye

V *pāntam lōkkəŋ kul perat* 'megszáradt csontos haldarabok' (Oč. 100/18), *pəlkəyləm juŋkuri* 'törött teknő' (EOCh. 142), *kəlam kāšī* 'halott ember' (Bukv. 135), VVj. *kəlam jəŋk* 'poshadt víz' (KT 161a), *kəlam pam* 'elszáradt fű' (KT 374a), Vj. *əhəmmā rāč* 'megöregedett apó' (KT 64b), *pətaŋ-lam kat* 'sötétült ház, börtön' (KT 796a), *kəyəmmā juŋ* 'kiszáradt fa' (KT 374b) stb. . .

2.13.2. Az igenévnek határozói bővítménye van

Eredményhatározó:

V *təwərsāy jəmə kāšī* 'halott ember' (Oč. 103/28), *tasəŋkə jəmə ku* 'gazdaggá vált ember' (KV 130).

Helyhatározó:

Vj. *wəsn etəntəm kāšī* 'himlőben megbetegedett ember', *wəsn etəntəm wāla* 'himlő (jelöletlen) betegedett seb, ragya' (KT 248a).

Célhatározó:

Vj. *jan̄kă raynâm juy* 'vízbe esett fa' (KT 796b).

A létige befejezett melléknévi igenévi alakja is helyhatározói bővítménnyel fordul elő. A Px az igenéven van, bár nem a cselekvéshordozót jelöli, hanem a birtokost:

V *jan̄ay wălmam kăsi* 'jóvá lett emberem, barátom', *tapal wălm talay* 'tavaly volt tél' (KT 1009b).

2.3. Passzív értelmű szerkezetek

2.21. Az igenév tárgyas igéből képzett, a szerkezet utótagja a cselekvés tárgya

2.21.1. Az igenévnek nincs bővítménye

V *jürəm welit* 'felszerszámozott rének' (KV 147). A folyamatos *jürta welit* 'felszerszámozandó, befogandó' beálló melléknévi igenévi jelentésű passzív értelmű alak arról tanúskodik, hogy a jövő időben is az eredmény a fontos. V *weləm weli tat ālawâl* 'a megölt rén ott fekszik' (KT 275b), *justim wăy* 'fizetett pénz, fizetség' (KT 191b), Vj. *păyləm wăy* 'kovácsolt vas' (KT 676b), VVj. *kăncăm nipik* 'írott könyv' (KT 313a), *kontəm joyâl* 'ragasztott, enyvezett íj' (KT 154a, 317a), Vj. *năcăm năn năcăytăm năn* 'harapott kenyér' (KT 640b, 641a), *wakêm pert* 'faragott deszka', *wăylăm kat* 'faragott ház' (KT 220a) stb. ...

2.21.2. Az igenévnek határozói bővítménye van

Határozószó:

V *il wătləsləm nănk ânkal*, *nuk wătləsləm nănk ânkal* 'lefelé bevágott fenyőtörzs, fölfelé bevágott fenyőtörzs' (Oč. 124/9).

Jelöletlen határozó:

V *lőy lîntâm juy* 'út(ra) állított fa, útjelző' (KT 472b, 1118a).

Határozóragos névszó:

V *kôla kitəm ku* 'szóval küldött férfi, hírnök' (KT 462a), *pernă korătăm kat* 'deszkával befedett ház', de Vj. *perkat* 'deszka' (KT 735b), *kătna tőkım kat* 'mohával tömött ház' (KT 979a).

A *wer-* 'csinál' igéből képzett igeneves szerkezetekben mindig van valamilyen határozói bővítmény, mely a tulajdonképpeni jelentést hordozza. Az igenév a jelzett szónak csupán azt a tulajdonságát húzza alá, hogy emberi munka eredménye. Ezért hasonlóak ezek a szerkezetek a létigeneves szerkezetekhez, ahol az igenév csak a valamikori predikatív viszonyra emlékeztet.

V *tătay werəm litotlōy-pă kolakătăsăt* 'késszé csinált (elkészített/élelmünk fogyni kezdett)' (Oč. 99/10), *serə juy-pertătōy werəm wăratən kat* 'erős fa-deszkából készült kapus ház' (Szej. 46), *kuloy werəm konserwat* 'halból csinált konzervek' (Bukv. 147), *torma werəm lopi* 'istennek csinált köpeny (az áldozati fára akasztják)' (KT 1016a).

2.21.3. Az igenévnek jelzői bővítménye van

V *păjen okănkă lîltăm lîkăr kuli* 'magas tehernyi megrakott szán hal' (KT 21b, 655b).

Értelmező jelzős szerkezet:

V *tom pelkōy luηk, uγâl kōswanə jōrəm, tăypilpă jōwal* 'a tulsó oldalról a szellem, feje vesszővel kötött, erre az oldalra jön' (Oč. 115/12).

2.21.4. Az igenévnek alanyi bővítménye van

Ezekben a szerkezetekben a cselekvéshordozó jelenik meg az igenév alanyi bővítményeként.

V *läl mənəm lök* 'had mente út' (KT 666a, Oč. 125/5), *torəm wänəm sultı* 'isten rajzolta arc' (KT 1015b), *wat pöçäytäm päj* 'szél összehordta bucka' (KT 755b), *kəram nokəm äñkal* 'harkály csípte fatörzs' (Oč. 124/7), Vj. *wat pörkimmä täyi* 'szél behavazta hely' (KT 731b), *çuyı jöytäm juy* 'villám csapta fa' (KT 135b, 932b).

2.21.5. A cselekvéshordozó jelölése

Az igenévben jelölt cselekvés végzőjére személynévmással és Px-szel is utalhat a szerkezet. A Px-et az igenév veszi föl, személynévmás mellett kötelezően. A személynévmás használata fakultatív, pl.: V *limam kul* 'a megettem hal' (KV 147), *wəmamən loy* 'a kettőnk vette ló' (uo.), *mä wərmäm kırıw* 'az én csináltam csónak' (uo.).

Az igenév cselekvéshordozója megegyezhet a mondat alanyával.

A logikai alannyal:

V *kunə wəji welmäl wəjəy pāni mənıyən joypa* 'a férfi fogta a megölte vadat és hazament' (Oč. 119/17).

A nyelvtani alannyal:

V *əjlāna əpım lītəm welmäl jöyərki wet lāñki oytəñuriya tuta mənımas* 'egyszer apám a maradék megölt 15 mókusát Oytəñuriyba vinni indult' (Oč. 100/11).

A cselekvéshordozó és a mondat alanya különbözők:

V *əñkülna lın tumın kul köyertəstə* 'anyjuk a kettejük hozta halat megfőzte' (Bukv. 142), *tinimām loy tınāl kos nūjtin* 'az eladtam ló húsz rubelba kerül' (KT 1003b), *mä wərmäm* (v. *lotmam*) *joyəl tön näləw* 'az én vettem íj jól lövő' (KT 645b, 991b).

2.22. Az utótag határozói jellegű

Néhány szerkezet nem tisztán tárgyas, hanem inkább határozóval bővíthető igéből képzett igenevet tartalmaz. Ezek általában átvitt értelmű vagy továbbképzett igék. Így a jelzett szó a mélyszerkezetben nem tárgyi hanem határozói funkciójú.

V *läl mənəm löynə poisəmə çuyayən* 'had mente úton jégeső esett' (KT 657b). A kiinduló mondat: * *löyna läl mənəs* 'az úton had ment'.

V *köt pānəm nipik* 'kéz helyezett papír, kézjeggyel ellátott írás' (KT 453a)

← * *nipikā köt pāni* 'a papírra kéz helyezettett'

Vj. *jəñjəñam juy* 'megvizesedett fa' ← * *juyə jəñk jəñayal* 'a víz belépett a fába'

Ide kíváncsoznak a befejezett melléknévi igeneves ünnepnevek is:

V *lāwəpançam jıməñ kotl* 'hét megérett ünnepnap, vasárnap' (KT 1082a), *semä pitəm kotl* 'született (szemre jutott) nap, születésnap' (KT 355a).

2.23. Néhány szerkezetről nem lehet eldönteni, hogy aktív vagy passzív értelműek-e, mert az eredeti ige tárgyas és tárgyatlan jelentésben is használatos. Megfelelő szövegkörnyezet segítene a döntésben.

V *köyrəm kul* 'főtt, főzött hal' (KT 380a), VVj. *pāntəm kul* 'száradt, szárított hal' (KT 380a, 714a), Vj. *patəm kul* 'fagyott, fagyasztott hal' (KT 770a), V *nawtəm juy* 'úszott, úsztatott fa' (KT 587a), *mütäləm kəsi* 'szegő-

dött, szegődtetett, alkalmazott ember' (KT 552b), *jisem sem* 'sírt, kisírt szem' (KT 189b).

Az utóbbi szerkezetet valószínűleg csak a magyar nyelvérzék fogja föl tárgyasnak.

2.24. Az *ot* és a *tāyi* utótagú összetételek

Ezeket az alakokat azért tárgyaljuk külön, mert bár aktív és passzív szerkezetek egyaránt akadnak köztük, összetartoznak.

2.24.1. *ot* utótagúak

Az utótag funkciója az, hogy a cselekvés eredményének tárgyszerűségét hangsúlyozza.

Passzív szerkezetek:

V *weramot* 'megtett, csinált dolog' (KT 235a, KV 147), *lišēnkā weramot* 'nevetésre csinált dolog, tréfa' (KT 491a), *māma ot* 'adott dolog, ajándék' (KT 553b), VVj. *tānəy mām(ə) ot* 'kalimra adott dolog' (KT 1002b), *kāsām ot* 'talált tárgy' (KT 438a), V *jantām ot* 'megvarrt, varrott dolog' (KT 175a), Vj. *jotām ot* 'vásárolt dolog' (KT 1001b).

Birtokos személyjellel:

V *limāl ot* 'ette dolog, amit megevett' (KT 1098b), *torāma māmān (pān-man) ot* 'istennek adtak (raktak) dolog, áldozatod' (KT 1016a!, Vj. *iltāl ot* 'megrakta dolog, terhe' (KT 1111b).

Aktív értelemben az *ot* személyre vonatkozik. A folyamatos igenévi előtagú szerkezetek között is előfordult családtagokra vonatkozó összetételekben. Erre utal a Vj. *surām ot* 'halott dolog, gyerek-halott' kifejezés is, melyet saját gyerekről beszélve használnak: *mā surāmotām* 'halott gyermekem' (KT 879). A Px itt valóban a birtokosra vonatkozik, nem a cselekvőre. Érdekes a VVj. *potām kāsī* 'szökött ember, szökevény' és a Vj. *potām ot* 'ua.' (KT 769b) összevetése. A *kāsī* utótagú szerkezet ismerős személyre vonatkozik, az *ot* utótagú ismeretlenre.

2.24.2. *tāyi* utótagú szerkezetek

A szerkezetek egy részében a jelző-jelzett szókapcsolat valóban konkrét helyre utal. A szerkezet tagjaihoz végződéses is járulnak: az igenév a cselekvőre vonatkozó személyvégződést, a *tāyi* határozóragot vesz föl. A szerkezet helyhatározói mellékmondatot helyettesít. M. P. Balandina és Gulya János idézett cikkükben a *tāyi* + Cx alakokat névutónak tartják.

V *səwsə iki a m ə s m a l t ā y i j a toypā kītəs* 's. apó ülte helyére oda maradt' (Oč. 114/24), *kəlyos kartowja a m t ə m t ā y i j a joymamām, mā tu kōl atlām* 'a kolhoz krumplicsültetett helyére érve azt mondom' (Oč. 101/6), *məram pā tāyitoj p ā n t ə m t ā y i j o y menli* 'csak néhol száraz helyen mennek' (Oč. 108/14).

Sok kifejezésben a *tāyi* elveszti konkrét jelentését, és a cselekvés vagy a történés eredményére utalván elvont főnevet képez az igenévből. A kifejezés magyarra -ás/-és képzős főnévvel fordítható. Cselekvés eredménye:

V *wakəntām tāyi* 'gyalult hely' (KT 220a), *jerimma tāyi* 'vonalhúzott hely, vonás' (KT 186a), *kōnčəytām tāyi* 'karmolás' (KT 408b), *jojrām tāyi* 'csomó' (KT 138b), *jojym tāyi* 'bevágás, jegy' (KT 151a).

Történés eredménye:

V *muyəti ruyəmtām tāyi* 'keresztül szakadt hely, szakadás' (KT 515b), *kənkəmtām tāyi* 'repedés' (KT 413b), *pəəylām tāyi* 'sötétedett hely, sötét-

ség' (KT 769a), *lōkan nula pītām tāyi* 'út egybe jutott helye, útkereszteződés' (KT 472b), *tōyalima tāyi* 'tűz ette hely, égés' (KT 1098b).

A fenti kifejezések, mivel nem mondatban állnak, csak az illető cselekvés vagy történés eredményére utalnak idői vonatkoztatás nélkül. A *tāyi* azonban, bármennyire is elveszti konkrét jelentését, időhatározói mellékmondatot helyettesíthet az igenévhez kapcsolódva:

V tu pīrnā manna joy t u m i t ā y i n ā a j n ā m j a y n ā l ā k a l t 'aztán amikor hazavittem (passz !?) mindenki megöregült' (Oč. 111/4).

Okhatározó:

Vj. mā p ā ŋ a m a m t ā y i n ā j u γ a r a y i m ē n t ā y a l ā m 'én fáradtságomban fának támaszkodtam' (KT 796a).

Tárgy:

V. āpīla e r y ā l t ā a ŋ k i l w u m a l t ā y i 'apjának elmesélte az anyja látott helyet (az anyja látását)' (Oč. 117/26).

CSEPREGI MÁRTA

Ostostjakische Partizipialkonstruktionen

von MÁRTA CSEPREGI

Dieser Aufsatz ist Teil einer größeren Arbeit, die sich mit den Partizipialkonstruktionen des Vach-Vasjagan-Dialektes des Ostjakischen beschäftigt, und worin die adverbialsuffixlosen Formen des Partizips Präsens (mit dem Ableitungssuffix *-ta/-tā*) und des Partizips Perfekt (mit dem Ableitungssuffix *-ma/-mā*) untersucht wurden. Ohne Flexionssuffix oder mit possessivem Personalsuffix haben sie im Satz eine attributive Funktion. Demnach, ob der nachstehende Teil der Konstruktionen in der Tiefenstruktur eine Subjekt- oder Objekt- bzw. Adverbialfunktion inne hat, teilen wir die attributiven Konstruktionen in zwei Gruppen ein: die eine Gruppe weist einen aktiven (*amāst iki* 'sitzender Alte'), die andere einen passiven (*welām kul* 'getöteter Fisch') nach stehenden Bestandteil ein. Die 1. Partizipien sind eher in Konstruktionen durch aktiven, die 2. Partizipien dagegen eher durch passiven nachstehenden Bestandteil gekennzeichnet.

Eine Gruppe der attributiven Konstruktionen hat den ausgeprägten Charakter von Wortzusammensetzungen. Die Zusammensetzungen können auf Grund der Bedeutung und des nachstehenden Bestandteils in verschiedenen semantischen Gruppen geteilt werden (wie: Handwerknamen, Tiernamen, Pflanzennamen, Körperteilnamen, Sternennamen, die Namen der Monate, Feiertage und Werkzeuge, der Gegenstände und Orte der Umwelt, sowie Namen der Tongebung und abstrakten Tätigkeiten).

Da im VVj.-Ostjakischen die Partizipien nie substantiviert werden können, sind die nachstehenden Bestandteile (von sehr wenigen Ausnahmen abgesehen) immer notwendig. Bestimmte nachstehende Bestandteile haben unabhängig von ihrer lexikalischen Bedeutung eine substantivisierende Funktion (Z. B. *ot* 'Gegenstand, Ding', *tāyi* 'Ort', *sōj* 'Laut, Geräusch', *kim* 'Fähigkeit' usw.).

(S)

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

1/25/77

Időszámítás a volgai és a permi népeknél, különös tekintettel a mari hó- és napnevekre

A. Hiába ütik fel az utóbbi évtizedekben megjelent mari szótárakat, bennük már nem leljük meg az egykori hónapneveket, hanem az orosz közvetítette, latin eredetűek kerülnek szemünk elé, s ezeket bizvást mondhatjuk elterjedésük miatt nemzetközieknek: *январь, февраль, март* stb. (Марийско-русский словарь. Москва 1956. — Русско-марийский словарь. Москва 1966.)

Sőt: D. E. KAZANCEV és G. SZ. PATRUSEV könyvükben (Современный марийский язык. Лексика. Йошкар-Ола 1972. 100. l.), egyenest az archaizmusok sorába rendelik a régebben használt népi hónapneveket. Pedig néhány évtizeddel előtte az ilyen megnevezések még használatban voltak. Nemcsak a mari „nyelv-mívelők”-nél, hanem elevenen éltek (vagy éltek velük) a népi nyelvben is. Ahhoz tartoztak. Erről tanúskodnak a nyelvészek feljegyzései, akik egyenest a beszélők szájáról jegyezték le őket.

A latinos hónapnevek kiszorították az eredeti mari elnevezéseket, ugyanakkor — látszólag ellentmondásos módon — a hét napjainak egykori mari nevei egyelőre megőrződtek. Bizonyítják, hogy egy jelentésrendszernek nem minden része vész el egycsapásra: némelyik alrendszer vagy rendszerrészlet ideig-óráig megmaradhat. Így a hét napjainak a nevei az udmurtban meg a mariban. Ez utóbbiban a következő elnevezésekre bukkanunk:

1. *ruš-arña* 'vasárnap', tkp. 'orosz vasárnap'
2. *sočmo-keče* 'hétfő', tkp. 'születő nap'
3. *kuškəžmo* [*keče*] 'kedd', tkp. '(lóra) felszállás (nap)'
4. *wür-yeče* 'szerda', tkp. 'vénap' (vö. mdM. *vér-si*)
5. *iz-arña* 'csütörtök', tkp. 'kis vasárnap, ünnepnap'
6. *ku-arña* ~ *kuyarña* ~ *ku-arña-keče* 'péntek', tkp. 'nagy ünnepnap'
7. *šumat-keče* 'szombatnap' (l. ehhez az I. sz. mellékletet).

E napneveket HEIKKI PAASONEN jegyezte fel kelet-mari nyelvjárásterületen (l. H. PAASONEN—P. SIRO, Osttscheremissisches Wörterbuch. Helsinki 1948). Ugyanezen napelnevezések használatosak a középső és a nyugati nyelvjárásterületen is.

Hiedelmek szemszögéből vizsgálva e napok nem egyforma értékűek: „dies fasti” a vasárnap, a hétfő és a szerda, vö. „Glückliche Tage, auf die man den Beginn allerlei Arbeit zu verlegen sucht (so, z. B. wird, wenn möglich, das Säen an diesen Tagen vorgenommen), sind Sonntag, Montag und Mittwoch” (PAASONEN—SIRO op. laud. 40a). Erre utal pl. 'a lóra való szállás' fordulat, értsd: utazni indulás. Az ellentéte viszont a 'vénap', amikor mindenfajta vállalkozástól tartózkodni kell. A szerencsés és a szerencsétlen napoknak így módon történő megkülönböztetése más Volga-menti népeknél is megtalálható (l. MUNKÁCSI BERNÁT KCsA 2: 50—52).

A mari napnevekben a *keče* szó finnugor eredetű (vö. fi. *kehä* 'kör', mE. *či*, md.M. *ši* < *kši 'nap'), de a 'Woche, hét' időegységet jelentő *arña* szó a csuvasból átvett (M. RÄSÄNEN, Die tschuwassischen Lehnwörter in der tscheremissischen Sprache. 244). Ugyanígy csuvas jövevény a *šumat* 'szombat' szó.

A mari napnevek sorában a régiek (2. 'születő nap', 3. '[lóra] szállás [nap]', 4. 'vérnep') keverednek a csuvas hatásra keletkezettekkel: 1. 'orosz ünnepnap', 5. 'kis ünnepnap', 6. 'nagy ünnepnap', 'šumat-nap' ~ 'száraz = bőjtös nap'.

Csaknem azonos a helyzet a permi nyelvekben. Az udmurtban a régi hónapnevek mellé besorakoztak az oroszból származók, a századfordulón azonban a hónapnevek java része még a régiekből került. A komiban szintén változó és ellentmondásos a helyzet: F. J. Wiedemann 1880 táján már alig akadt egykori hónapnevekre; a napnevek is kettősségről, az orosz civilizáció hatásáról és a régi valamelyes megmaradásáról árulkodnak (I. a II. és a III. mellékletet).

A könnyebben való áttekintés kedvéért érdemes a hónap- és napnevek megmaradását, illetőleg elenyészését, e két művelődési-nyelvi jelenség arányát számszerűen és időben megvilágítani. A táblázatban az első szám jelzi a megőrzött régi nevek számát, a második a feljegyzés vagy a közlés idejét:

mari	hónév	12/XIX. sz.	13/1901	12/1909	12/1916
	napnév	7/1898	7/1901	7/1909	7/1956
moksamordvin	hónév				0/1948
	napnév			4/1926	4/1951
udmurt	hónév	12/1888			
	napnév	7/1743	7/1880	7/1898	
permják	hónév	0/1896			
komi	hónév	1/1888			
	napnév	3/1880			
csuvas	hónév	12/1900		12/1906	11/1971
	napnév	7/1900		7/1906	7/1971

Megjegyzés a permi hónapnevekhez: ősspermi 12/1608

Ebből a statisztikai összeállításból kiviláglik, hogy a napnevek jobban megőrződtek, a hónapnevek viszont hamarabb avultak el. De a társadalmi és a történeti helyzettől is függ az eltűnés sebessége és mértéke: az oroszoktól stratégiai meg kereskedelmi okokból korábban elfoglalt területeken, ott, ahol az őslakosság erőteljesebben keveredett az orosz parasztsággal és előbb felvette a keresztény hitet, rövidesen helyet kaptak az orosz eredetű időjelölések: a mordvin és a komi nyelvekben. Ezen felül azt is vegyük észbe, hogy a komiknak az oroszokkal folytatott kereskedelmi kapcsolata, a prémkereskedelem igen régi, ugyancsak régi az orosz katonasággal való együttműködésük Északnyugat-Szibéria meghódításában. A mordvin területeken pedig oroszok vegyest laktak mordvinokkal, az utóbbiak műveltségét és ennek megfelelően a nyelvét is hamar áthatották az oroszból vett elemek. Másutt pedig a török művelődési hatás volt mély és hosszantartó (udmurtok, marik).

A csuvas hónap- és napnevek megmaradását illusztrálja a VI. melléklet, amely egyúttal a nevek értelmezését is közli. A felsorolás bizonyítja, hogy a csuvasban nagy a művelődési rezisztencia. Ne tévesszen meg bennünket az a tény, hogy az 1971-ben nyomtatott orosz—csuvas szótár első helyen közli — mintegy ajánlólag — a klasszikus hónapneveket, és csak másodikon a török elnevezéseket, a csuvasok-lakta területen és a sajtóban, a gyakorlati használatban a csuvas nevek őrződtek meg.

B. Ezek után megkíséreljük a régi mari hónapnevek magyarázatát (vö. a IV. a. és b. mellékletet; a táblázatokban mellőzzük a mai — latinus — elnevezéseket, hiszen már utaltunk rájuk a bevezető sorokban).

B.1. A mari *k̄arlaš* M. RÄSÄNEN megállapítása szerint tatár eredetű szó (Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen. SUST. 50. Helsinki 1923. 38. l.). Véleményünk szerint a csuvasból is származhatik, vö. csuvas *k̄arlap̄žə* 'der erste Monat des Jahres', *k̄əžen k̄arlap̄žə* 'der zweite Monat', tkp. 'kis hideghó'; kumd. *kičig kyrlaš* 'október', *uli kyrlaš* 'november', tkp. 'kicsi k.', illetőleg 'nagy k.'. A két hónap hidegségfokának a megkülönböztetése a 'kicsi' ↔ 'nagy' jelzők révén történik, erre már idéztünk más finnugor meg török nyelvekből vett példákat (ALH 24: 125).

A mari nyelvben azonban a nyári hónapokra vonatkozik ez a megkülönböztetés, ami azáltal lehetséges, hogy a török szó eredetileg semleges jelentést tartalmazott, csupán időszakot, értsd, hónapot jelentett. A csuvasban ma is ilyen a szemantikája (vö. *мӓн кӓрлач* 'январь', *кӓчӓн кӓрлач* 'февраль'. Русско-чувашский словарь. Москва 1971. 893a, 833a).

A manysi nyelv tavdai nyelvjárásában ugyancsak tatár hatásra bukkan fel ez a hónapnév: *k̄arlaš-jamp* 'Wintermonat im Dezember—Januar', *miš k̄arlaš-jamp* 'kleiner Wintermonat'; ms. *k̄arlaš* < tat. *k̄erlač* (l. MUNKÁCSI: KSz 9: 137).

Megjegyzendő, hogy ezen tatár hónapnevek mainapság is használatosak: *кырлач* 'самая холодная пора зимы': *олы кырлач* 'большой к.', соответствует январю месяцу, *кече кырлач* 'маленький к.', соответствует февралю месяцу (Татарча-русла сүзлек. Москва 1966. 311b).

A január hó másik mari neve: B. *ū-i-tälžə* 'új-év-hó' (Beke) újítás: a keresztény időszámításhoz alkalmazkodik. Csak a 18. sz.-ban vagy később keletkezhetett, mivel régebben Oroszországban az új esztendő március 1-én kezdődött. Nagy Péter „európaisította” ebből a szempontból az időszámítást, az év kezdetét január 1-re helyezve (1790-ben).

B.2. Február a hóviharak szaka, ezért jelenik meg a hónap nevében a *purjəž* szó, jelentése „Schneegestöber (wenn der Wind den Schnee den Erdboden entlang treibt)” (PAASONEN—SIRO 99b).

B.3. Március nevében a *k̄älme* 'megfagyott, hideg' jelző található. Jelenése tehát 'hideg hó, fagyhó'.

Paasonen J. jelzéssel utal még a *rošto tälze* 'mapr' hónapnévre. A szótár előszava szerint nem sikerült kideríteni, milyen nyomtatott forrás, melyik nyelvjárás-terület búvik meg a J. jelzés mögött. A hangalak azonban a középső (mezei) területre utal, a joskar-olaira; régi nevén carevo-koksajszki. Vasziljev is közli (94b). A *rošto* szó jelentése 'karácsony', valamikor tehát a december hó neve lehetett a *rošto tälze*, és csak a Nagy Péter-elrendelte naptárreform után változott a jelentése márciussá.

B.4. Április a tavaszi vízár ideje, erre utal a *šož* 'áradás' jelző. — V. M. VASZILJEV meg is magyarázza: месяц полноводья (265b), azaz árvíz hava.

I. melléklet

hegyi mari ¹	mezei mari ²	keleti mari ³	МК ⁴	mezei mari ⁵ 1966
1. руш әрня	руш арня	руш арня	руш-арня	рушарная (82в)
2. шачмй	шочмы	шочмы	шочмо	шочмо (542в)
3. кйшкйжмй	кушкйжмй	кушкйжмй	кушкужмо	кушкйжмо (94в)
4. вргечй (вйр-)	вўргечй	вўргечй	вўркчэ	вўргече (739а)
5. изәрня	изарня	изарня	изьарня	изарня (824в)
6. когарня	кугарня	кугарня	кугарня	кугарня (621в)
7. кукушы кечй	шумат кэчй ~ кукушй кэчй	шумат кэчй ~ кукушй кэчй	шумат-кэчэ	шуматкече (744а) (mezei) кукушыгечы (744а) (hegyi)

¹ Первоначальный урбникъ русскаго языка для горныхъ черемись. Изданіе православнаго мисіонерскаго общества. Казань. 1892. 52.

² Первоначальный учебникъ русскаго языка для луговыхъ черемись.² Казань 1898. 51.

³ Первоначальный учебникъ русскаго языка для восточныхъ черемись.² Изданіе второе. Казань 1898. 51.

⁴ Марла календарь 1910 ийлан. Казань 1909.

⁵ Рушла-марла мутер. Русско-марийский словарь. Глав. редактор И. С. Галкин. Москва 1966.

11. пенект ¹ 1743	udmurt ² 1898	permjáк ³ 1896	udmurt ⁴ 1880	MUNKÁCSI 1888
1. <i>Dütsch-arnä</i> 'orosz-vasárnap'	1. зўч арня ~ арняннал	1. скрэсэнья	1. <i>arña-nunal</i> (508a) <i>džutš arña</i> (462b) tkp. 'orosz vasárnap'	1. Kaz. <i>đuč-arña</i> ~ Uf. Jel. <i>žuč-arña</i> (29, 337) tkp. 'orosz-ünneп' <i>arña</i> 'ünneпnap' (29)
2. <i>Dütsch-arnä-bere</i> 'o.-v.-möge'	2. зўч арня бер ~ вордыскон	2. пондильникъ	2. <i>džutš arña bör</i> (464b) tkp. 'orosz vasárnap mög'	2. Kaz. <i>đuč-arña-ber</i> (29, 337) <i>vordiškon, v.-nunal</i> (682) Sar. <i>pondel'nik</i> (579)
3. <i>Wotsch-kon-nunal</i> 'születés-nap'	3. көс нал ~ пуксен ⁵	3. вовторникъ	3. <i>vordyskon-nunal</i> (508a) tkp. 'szüle- tés-nap'	3. Kaz. <i>küs-nal</i> (196) tkp. 'száraz- nap' = böjtnap Uf. Jel. <i>pukšon-nunal</i> (588) tkp. 'nyugvónap, pihenő-nap', Sar. <i>oftor'nik</i>
4. <i>Wir-nunal</i> 'vér-nap'	4. вирнал	4. сэрэда	4. <i>vir-nunal</i> (508a) tkp. 'vér-nap' <i>sreda</i> (527a)	4. Kaz. <i>vér-nal</i> ~ <i>v.-nenal</i> , Uf. <i>vir-nunql</i> , Jel. <i>vir-nynal, vir</i> (672) tkp. Sar. 'véрnap'
5. <i>Poch-arna</i> (о : pokči) 'kis-vasárnap'	5. покчи арня	5. чэтверкъ	5. <i>poktsi arña</i> (462b) tkp. 'kis vasárnap' <i>tšetvertok-nunal</i> (508a)	5. Kaz. Jel. Uf. <i>pokči-arña</i> (29) tkp. 'kis-ünneп' Sar. <i>četverik</i> (311)
6. <i>arna-nunal</i> 'vasárnap, ünneпnap'	6. бигер арня	6. петница	6. <i>biger arña-nunal</i> (508a) tkp. 'nagy va- sárnap' <i>pjatnitsa, pjatniša</i> (515a)	6. Kaz. <i>arña-n'nal</i> (29) tkp. 'ün- neпnap' Jel. <i>ud-murt-arña</i> (29) 'udmurt- -ünneп' Sar. <i>pät'niča</i> ~ <i>pät'niča</i> (546)
7. <i>Küss-nunal, kös-nunal</i> 'száraz-nap'	7. шумот ~ көс нал ~ арня бер	7. субöта ~ субöтö	7. <i>šumat</i> (533a) <i>kös-nunal</i> (508a) tkp. 'száraz-nap', értsd: böjtnap <i>subbota</i> (527a) <i>arña-bör</i> (466a) tkp. 'péntek (ünneп)után'	7. Kaz. <i>arña-ber</i> (29) tkp. 'ünneп- -mög' Jel. <i>kös-nunal</i> (196) tkp. 'szá- raznap' = böjtnap Wied. <i>šumat</i> (502)

¹ Г. Ф. Миллер: Словарь на вотяцкомъ языке съ российскимъ переводомъ. 1743. (Рукопись.) — [Gerard Friedrich Miller (1705—83)]. Т. И. Тепляшина: Памятники удмуртской письменности. Москва 1966. 38.

² Первоначальный учебникъ русскаго языка для вотяковъ.² Казань 1898. 63.

³ Первоначальный учебникъ русскаго языка для (сѣверо-восточныхъ, иньвенскихъ) пермяковъ. Казань 1896. 55—56.

⁴ F. J. WIEDEMANN: Syrjänisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg 1880.

⁵ 'Geburtstag' is.

III/a melléklet

Udmurt napnevek eredeztető táblázata + a csuvas napnevek

MUNKÁCSI 1888 oroszból	MUNKÁCSI 1888 csuvasból, csuvasos	PAASONEN 1900 csuvas
1. Sar. hiányzik	1. Kaz. <i>đuč-arňa</i> ~ Uf. Jel. <i>žuč-arňa</i> (29, 337) 'tkp. 'orosz-ünnep'	1. <i>vjrez-erni-kunə, vjraz-arni-kyn</i> (203), tkp. 'orosz-ünnep-nap'
2. <i>poñdel'nik</i> (579)	2. Kaz. <i>đuč-arňa-ber</i> tkp. 'oroszünnep-mög' (29, 337)	2. <i>tundi-kyn</i> (173), vö. <i>tyn-</i> 'megtagad' (uo.)
3. <i>oftornik</i> (70)	3. hiányzik	3. <i>ıtları-kun</i> (19) 'másod-nap', vö. <i>ıtla</i> 'más'
4. <i>sereda</i> (420)	4. Kaz. <i>vér-nal</i> ~ <i>vér-nənal</i> , Uf. <i>vir-nunql</i> , Jel. <i>vir, vir-nynal</i> (672) tkp. 'vérnep'	4. <i>jyn-kyn</i> (30) tkp. 'vér-nap'
5. <i>četverik</i> (311)	5. Kaz., Uf., Jel. <i>pokči-arňa</i> (29, 569) tkp. 'kis-ünnep'	5. <i>kašn-erni-kyn</i> ~ <i>kažen-erni-kun</i> (66) tkp. 'kis-ünnep nap'
6. <i>pät'niča</i> ~ <i>pät'inča</i> (546)	6. Jel. <i>ud-murt-arňa</i> (29) tkp. 'udmurt-ünnepnap' Kaz. <i>arňa-n'nal</i> (29) értsd: '[saját-]ünnep-nap'	6. <i>erne-kyn</i> (11) tkp. 'ünnep-nap'
7. <i>subota</i> (434)	7. Kaz. <i>arňa-ber</i> (29) tkp. 'ünnep-mög' 8. <i>šumat</i> (WIED.) (502)	7. <i>šəmat-kyn</i> (149) tkp. 'szombat-nap'

III/b melléklet

WIEDEMANN¹
1880

WICHMANN²
1924

Коми-русский словарь.
Под ред. В. И. Лыткина.
Москва 1961.

Русско-коми словарь
Сыктывкар 1966

1. *veža lun* (408a) tkp. 'szent nap'
vežavun, vežavõn (uo.)
ložan-lun (160a)
voskresenje (423b)
kreseñe (123a)

1. VO. *vežo-un*

1. *вӧскресенньӧ* (135a)

1. *вежа лун* (уст.) tkp. 'szent
nap'
вӧскресенньӧ (73в)

2. *vył-lun* (160a) tkp. 'új-nap'
výl-lun (435a)
möd-lun (161a) tkp. 'másodn-ap'

2. U. *vil-lun* (142b)

2. *виль лун* (149a)

2. *вильнул* (475b) tkp. 'új
nap'

3. *votornik* (425a)

3. *воторник* (125a)

3. *воторник* (82b)

4. *šör-lun* (160a) tkp. 'közép-nap'
veža lun šör (325b)
sereda, sereda-lun (284a)

4. *серӧда* (616в)

4. *середа* (671b)

5. *tšetverg, tšetverk* (358b)

5. *четверг* (740a)

5. *четверг* (257a)

6. *petnitša* (234a)

6. *пекнича* (526b)

6. *пекнича* (553b)

7. *suböta, suböta-lun* (305b)

7. *субӧта* (646b)

7. *субӧта* (684a)

¹ F. J. WIEDEMANN, Syrjänisch-deutsches Wörterbuch.
Sankt-Petersburg 1880.

² YRJÖ WICHMANN—T. E. UOTILA, Syrjänischer Wortschatz.
Helsinki 1924. — A többi napnév hiányzik.

III/c melléklet

JUHÁSZ JENŐ¹
1926, 1942

Moksa-mordvin²
1951

1. <i>nedele-ši</i> (103b, 166b)	<i>неделяши</i> (67a)
2. <i>ponedelnäk</i> (127b)	<i>понедельник</i> (422a)
3. <i>šavā-ši</i> tkp. 'üres-nap' (164b, 166b)	<i>шавши</i> (76a)
4. <i>óer-ži</i> tkp. 'vér-nap' (166b, 200a)	<i>вяржи</i> (565b)
5. <i>švalahe</i> (174b)	<i>шувалая</i> (634a)
6. <i>pedantše</i> (122a)	<i>пяденця</i> (480b)
7. <i>jotk'-ši</i> tkp. 'köz-nap' (46b, 166b), vö. <i>jotka</i> 'köz, távolság'	<i>эткши</i> (575a)

¹ Moksa-mordvin szójegyzék. Budapest 1961.

² Русско-мокшанский словарь. С. Г. Потапкин—А. К. Имяреков. Москва 1951.

Nála még a *šojak-aga-tylze* is előfordul az április neveként. Bekénél ez a május egyik neve, a Bjp nyelvjárásban. Valószínűleg tévesen. A *šojak* szó jelentése 'hamis, csalfa, csaló'; ugyanis nem ez a valódi 'েকেহোনপ', hanem a május; a tavasz még könnyen változékony ilyenkor áprilisban, a tavaszi munkák igaz kezdete májusra esik. Hasonló megkülönböztetés a manysiban is akad: 'lusta sas hava', ebben a fordulatban a 'sas' a Nap jelképes megnevezése. Ez a fordulat a 'sas érkezte hó' ellenpólusa, februárban valóban felbukkan a nap. A szemantikai oppozíció tehát: január ↔ február, másként 'hamis sas' ↔ 'valós sas' (l. ERDŐDI: ALH 24: 127).

B.5. A május hó *aya-täläze* 'eke-hó' nevének a jelentéstartalma részint a tavaszi szántásra, részint az ebben az időszakban a faluközösségtől rendezett *aya-pajram*-ra, 'ekeünnep'-re utal. Vö. *aya-pajram* „ein auf dem Acker zu feierndes gemeinsames Dorffest, Eröffnungsfeier der Frühlingsaussaat” (PAASONEN 1a). Ebből érthető a Vasziljev-nél lelt másik kifejezés: *čäna-aya-täläze* 'igazi eke-hónap' (251b). A két jelző, a 'csalfa' az április nevében, és a 'valódi, igaz' a május hó nevében ellentétformán szolgál megkülönböztetésül.

Ide tartozik még a Beke-közölte B. *šošam-aya-täläze* 'tavasz-eke-hónap', noha őszi eke hónap elnevezés nem is létezik. Ez az elnevezés valószínűleg a *šošam-täläze* 'tavasz-hónap' és az *aya-täläze* nevek kontaminációjaként keletkezett.

B.6. A június neve Paasonen szerint *küšö-täläze*. *Küšö*-nek a nyári napforduló ünnepét hívják, ünnepét a szabadban, erdőben, ligetben tartják. Megfelel a Szent Iván éji ünnepségeknek, tehát tkp. napforduló ünnep a leghosszabb nappal tiszteletére. A *küšö*-ünnepséget (*pajrem*) Péter napja előtt ülték: *kýcö, kýcö пайрем*, уст. летний праздник перед петровыми днем (1956. 162a).

BEKE két nevet közöl kéziratában, az első egyezik a Paasonen- említette elnevezésével, a másik, B. *petro-täläze* 'Péter-hó' Péter apostol napjára utal, kinek nevenapja a régi naptárban a hónap végére esett (jún. 29.).

B.7. Július egyik neve *čenla tälze* (PAASONEN 157b), *činja tälze* (Vasziljev 243a), *čenlä talze* (id. mű 253a). A jelző tatár eredetű szó, jelentése 'igaz, valódi'.

A július másik neve *kengež šokšo tälze* 'nyár[i] forró hó' (VASZILJEV 243a).

A *kuyo-kêrlaž* névre vonatkozólag utalunk az 1. pontban mondottakra. Furcsa, hogy ez az elnevezés nemcsak a téli hónapokra vonatkozik, hanem nyárra is, de ugyanezen tünet más népeknél is felbukkan. Török mintája van (l. RÄSÄNEN 38).

B.8. Az augusztus egyik neve 'új-kenyér-evés-hónap' (PAASONEN): nem szorul magyarázatra. Vajon a magyar kenyérünnep csuvas hatásra honosodott meg a magyarságnál? Erre bizonyossággal nem felelhetünk, de feltűnő, hogy erre az időszakra esik nálunk Sarlós Boldogasszony ünnepe (júl. 2.). Már pedig augusztus csuvas neve *šurla uŋəʃə* 'sarló hava'. Köztudomású, hogy a magyar *sarló* szó csuvasból ered. Valószínűleg a „pogány” hitvilág egyik ünnepét sajátította ki a keresztény egyház, miként máskor is. (Vö. ERDŐDI JÓZSEF: Időszámításunk. MNyTK. 151. sz. 1977. passim.)

Az új kenyér ünnepén szegik meg az újból sült cipót: erre utal az 'új-kenyér-evés-hó' kifejezés. Valamelyest hasonlít erre az elnevezésre a komi *nañ suktan tölys* 'augusztus', tkp. 'kenyér-dagasztás-hó' (Wiedemann 347b). Ámde Wiedemann adataival csínján kell bánni, ha más forrásban nem akad rá tanúság. Ugyanezt valljuk másik közléséről: udm. *viľ džuk tolez* 'új-kása-hó' (536a).

Az augusztusnak B. *spas-tälze* neve (Beke) keresztény elnevezés: a *Spas* oroszból átvett szó 'Meváltó', *Cnacumeab*, *Cnac* 'Fest der Verklärung Christi' (aug. 1.).

B.9. Szeptember egyik neve *wüt-juksəmō-tälze* jelzi, hogy az őszejövetelével hűlni kezd a folyók, patakok és tavak vize.

Másik neve *šiže-tälze* 'ős-hó' egyszerűen az évszakra utal.

B.10. Október neve keresztény egyházi ünnepkel függ össze: az orosz *Покров*; a védelmező Istenanyához intézett könyörgés jeles napja (okt. 1.).

B.11. Ezzel szemben november mindkét nevében „pogány” ünnepek emléke őrződött meg. A *sös* gyászünnepség neve csuvas eredetű (vö. oszmántör. *jas* és m. *gyász*). Az ünnepséget az elhunyt rokonsága a család házában rendezte; egy lovas vágatott a család (a nemzetség) képviselőjében a temetőbe, s meghívta a halottat a torba. A lovas visszaérkeztek lovat megölték, s húsát a vendégek elfogyasztották, de a rokonság nem ehetett belőle. A halotti tort vidáman töltötték, tánccal, dallal. Vasziljev közlése szerint a *sös*-hónap októberre esik.

Beke szerint október Bjp neve *küsö*-hónap. Ez vagy elírás vagy a közlő, tévedése, mivel a *küsö* áldozati ünnepet júniusban ülik.

B.12. December hó egyik nevééről már szóltunk (l. B.3.).

Másik neve B. *šoräk-jol-tälze* 'juh-láb-hónap' a decemberben tartott *šoräk-jol-keče* 'juh-láb-nap' ünnepkel függ össze. Ez az ünnep december hó végére esik, csütörtök este kezdődik, és neve ellenére egy álló hétig tart. Mari neve valószínűleg a csuvasból való jelentésfordítással keletkezett, úi. csuvas neve *surəx-uri-tüni* 'juh-láb-ünnep', vagy egyszerűen *sörät-orī* 'juh-láb'. M. Räsänen (Die tschuwassischen Lehnwörter. 213) szerint karácsony előtt ünneplik. Az ünnepség bővebb leírását H. Paasonen adja: december hó végén ünneplik, több napon át. Éjjel a fiatalok kimennek a sötét juhakolba, s elkapják valamelyik juh lábát. Az állat szőrének a színéből következtetnek

jövendőbelijük hajszinére. Éjfélután aztán kimennek a mezőre, s a hallott neszekből jósolnak (KCsa 2 : 205). A fiatalok álruhát öltenek, maskarás táncestén vigadoznak. A mulatságra külön házat jelölnek ki, neve *šorāk-jol-modāš-pört* 'juh-láb-játék-ház'. Itt vigadoznak egész éjszaka, sörrel derítik kedvük.

De van az ünnepnek komoly vetülete is. A gazda terített asztalnál (nem hiányozhat róla a lepény) a háznép jelenlétében imát mond. A nyájnak (értsd: a juhnyájnak) egészséget kér az istenektől, a baromnak háromszoros egészséget, a szérűn jól fizessen a gabona, adjon *šorāk-jol* napja erdőt betöltő bőségben méhaldást. „Adj három ládányi kincset-pénzt, hogy az éhes vendég éhét csillapíthassuk, hogy a kérő vendéget kielégíthessük. Óvj bennünket a súlyos kórhoz betegségtől, üzd el a gonoszt, óvj meg a rossz indulattól!” (206).

Más Volga-vidéki finnugor népek ugyancsak ismerik ezt az ünnepet, így az udmurtok, akiknél a kazányi nyj-ban e hónap neve *narduyan-tolež* (Munkácsi Bernát: Votják szótár 365). Az udmurt név előtagja tatár eredetű szó. Ezt a téli ünnepet karácsony előtt rendezik, két napig tart. Az udmurt ifjak vidám álarcos mulatságot rendeznek, éjfél után a mezőre vonulnak, s a hallott neszből a jövőre következtetnek (uo. 511).

Mint mondtuk, a mari kalendárium, valamint V. M. Vasziljev és Paasonen szótára *rošto-tälže* ~ *rošto-tälže* 'karácsony-hó' névvel a márciust illeti. A *rošto* végső eredetében orosz szó, de török közvetítéssel (vö. csuvas *raštav*) kerülhetett a mari nyelvbe.

Paasonen J. jelzéssel közli a *rošto-tälže* alakot; a szótárt kiadó PAAVO SIRO szerint „die Zeichen J. und S. sind vorläufig unerklärbar” (VII). A J. jelzés minden bizonnyal Tyimofej Jevszjevjev családnévének kezdőbetűjét rejti. Feljegyzései a helsinki Finnugor Társaság kéziratgyűjteményében vannak (vö. SUSAIK. 64, 3: 1—2).

B.13. Heikki Paasonen egy tizenharmadik hó nevét is feljegyezte: *utām-tälže*, szószerinti jelentése 'fölső hó' (vö. *uto* 'túl sok, felesleges' < csuv., 166a). Paasonen szerint ez egy „dreizehnter Monat (im Frühling), der in bestimmten Jahren hinzugefügt wird” (152a). Tehát afféle 'szökőhónap'. Ehhez azt kell észbe vennünk, hogy a finnugor népeknél eredetileg a holdhónap és a holdév járta az időszámításban. Így a solaris és a lunaris esztendő közt időbeli eltérés mutatkozott, mert a hónapok kezdete nem vágott egybe az évszakok változásával, illetőleg a nevükben említett (névadó) természeti jelenségek feltűntével. Ezért bizonyos időközönként szökőnapokat meg szökőéveket kellett beiktatni.

A zsidó időszámításban ilyenkor az *Adar* hónapot követte a tizenharmadik hónap (l. SZENTPÉTERY IMRE, Oklevéltani naptár. 1912. 18. és 22. l.). A zsidók időszámítását öröklék a muzulmánok. A mari művelődésében és gyakorlati életében viszont mély nyomokat hagyott a muzulmán hit és a vele összefüggő szokások. A muzulmánok a lunaris évet követték vagy őrizték meg, ezért kényszerültek a fölső hónap beiktatására, csak így vágott össze az évszakok periodikus változása meg a természeti jelenségek visszatérte ismét a hónapnevekkel.

A csuvasok időszámításának erre a sajátosságára utal H. PAASONEN szójegyzékében: a csuvas *kažan kōrlqāžə* „bizonyos években, melyekben 13 hónap van, a második hónap” (Tschuwaschisches Wörterverzeichnis. Budapest, 1908. 69. l.). Bővebb magyarázattal szolgál MÉSZÁROS GYULA: „Az esztendőnek hónapokra való felosztása, és ezeknek az elnevezése a földből, illetőleg annak megmunkálásából indul ki ... a hónapok száma vidékenként különböző, 15.

majd 13, s csak újabban az orosz naptár megismerése szállította le a hónapok számát 12-re'' (A csuvas ősvallás emlékei. Budapest, 1909. 61. l.). A csuvas időszámítás hatásának tudható be, hogy valamikor tizenharmadik hónap is jelentkezett a mari hónapjai között.

Valószínűnek látszik, bár ma már nem bizonyíthatjuk, hogy a mari hónapnevek-jelölte időszak nem fedte pontosan a keresztény időszámítás hónapneveinek a periodicitását. Erre utal — többek közt — G. RAMSTEDT azon megjegyzése, hogy a mari 'őszhónap' szeptember—október idején van (Bergtscheremissische Sprachstudien. 1902. 145b).

C. A mari hónapnevek megnevezésének (nominációjának) az alapelvét nyomozva, néha időben és térben egymástól különböző neveket találunk. De java részük egyező.

C.a. Idegen eredetűek. A klasszikus hónapnevek közül a népi használat nyomán feljegyzettek közt csak egy akadt: hegyi mari *janwar* ~ *iambar-dälzä* 'Januar' (G. RAMSTEDT: Bergtscheremissische Sprachstudien. 145b. s. v. *te'läzä* 'Mond, Monat'. A gyűjtés ideje 1898).

Külön csoportot alkotnak az oroszból jövő, vallásos tartalmú hónapnevek:

pokro-täläze (Paas.), B. *pokro-täläze* (Beke), *Покро-мылзы* (MK), *Покро-мылзэ* (MM) 'Október'. A hónap a *Покров* ünneptől kapta nevét, *pokro* a védelmező Istenanyának a napja.

Beke Ödön jegyezte fel a keleti mari *spas-täläze* 'augusztus' hónapnevet. *Cnaui* alakban említi a MK. A Megváltó ünnepének a neve adta az augusztus hó egyik nevét (vö. *Cnacumelä* 'Megváltó').

A március *rošto-täläzä* nevének a hangalakja a középső nyelvjárásterületre utal. Megtalálható mind az MK-ban (*рошты мылзы*), mind Vasziljev szótárában (*рошмо-мылзэ*). Az előtag végső forrása az orosz *рождество* 'karácsony' szó, véleményünk szerint azonban csuvas közvetítéssel került a mari hónapnevek sorába (l. 64. l.).

Egy másik fontos csoportot alkotnak a csuvas nyelvből átvett hónapnevek (l. az V. mellékletet):

A május neve *aya-täläze* (Paas.), *šošäm-aya-täläze* (Beke), 'eke-hó', ill. 'tavasz-eke-hó'. Ez utóbbi elnevezést Vasziljev áprilisra vonatkoztatja, és nála május az 'igaz-eke-hó' elnevezést is viseli. Májusban ünnepelték csuvas hatásra az *aya-pajrem*-et, az eke-ünnepet a tavaszi munkák kezdetével. Az ünnepséghez határjárás is kapcsolódott (PAASONEN: KSz. 2 : 198). A mari *aya* szó jelentése 'szántás', tehát ekkor akasztották be az ekét először a téli pihenő után a földbe.

Hasonló hónapelnevezés az udmurtban is akad: *turin poton tolez* 'fű-kezdet-hó' (WIEDEMANN 536a), Kaz. *geren poton tolez* (MUNKÁCSI 365) 'szántani kezdet hónap'. Az udmurtban bizonyára tatár hatásra keletkezett az elnevezés. Vö. *gere* 'eke', *gür*-, *ger*- 'szántani', (MUNKÁCSI 243).

A déli manysiban (tavdai nyj.) az április—május időszak neve *sapän-jamp*, jelentése tkp. 'Pflug-Monat' (MUNKÁCSI KSz 9 : 137). Az előtag tatár eredetű szó, vö. tatár *saban* 'eke, szántás'. A tavdai manysik annak idején a tatárok révén ismerkedtek meg a gabonatermelés, a kertgazdálkodás és az állattenyésztés némely, magasabbfokú elemével, miről jövevényszavak tanúskodnak.

A június *küšo-täläze* nevééről már szólottunk, ugyancsak beszéltünk a novembernek *sös-täläze*, *Cöc-мылзэ* (MM) elnevezéséről (l. 63. l.).

IV/a melléklet

PAASONEN 1901	BEKE Ö. ³ 1916—18	RÄSÄNEN 1923	PAASONEN—SIRO J. jelzés mezei nyj. ⁴
1. január <i>kârlas-tâlêze</i>	BJp. <i>kuyu-yêrlas</i> B. <i>û-î-tâlêze</i>		
2. február <i>purÿâž-t.</i>	BJp. <i>purÿuž-tâlêze</i> B. <i>purÿuž-tâlêze</i>		2. <i>purÿâž-tâlze</i> (99)
3. március <i>kâlme-t.</i>	BJp. <i>kâlmâ-ðâlêze</i> B. <i>kâlme-tâlêze</i>		3. <i>rošto-tâlze</i> (105)
4. április <i>wût-šož-t.</i>	BJp. <i>wût-šož-ðâlêze</i> B. <i>ðòšëm-tâlêze</i>		
5. május <i>aya-t.</i>	BJp. <i>šojak-aya-ðâlêze</i> B. <i>ðòšëm-aya-tâlêze</i>		5. <i>aya-tâlze</i> (1)
6. június <i>küsö-t.</i>	B. <i>küsö-tâlêze</i> ~ B. <i>îze kârlaž tâlêze</i> BJp. <i>čân-aya-ðâlêze</i> B. <i>pètro-tâlêze</i>	B. <i>îze kârlas</i>	
7. július <i>čenlg-t.</i>	B. <i>kuyö-kârlaž</i>	B. <i>kùyo kârlas</i>	
8. augusztus <i>û-yinde-kočmo-t.</i>	B. <i>spas-tâlêze</i>		
9. szeptember <i>wût-fükšëmö-t.</i>	B. <i>šîže-tâlêze</i> ¹		
10. október <i>pokro-t.</i>	B. <i>pokro-tâlêze</i>		
11. november <i>sös-t.</i>	BJp. <i>küsö-ðâlêze</i> B. <i>tèle-tâlêze</i>		
12. december <i>îze kârlas-t.</i>	BJp. <i>îze-kârlas</i> B. <i>šöräk-jol-tâlêze</i> ²		
13. hónap <i>ûtëm-t.</i>			

¹ Vö. hegyi mari *šož-ðaldza* 'Herbstmonat, September—Oktober'. G. RAMSTEDT, Bergtscheremissische Sprachstudien. SUS. Toim. 15. Helsinki 1902. 145b, s. v. *tâlze*.

² U. *šöräk-jol-tâlze* 'Dezember', eig. 'Schaf-Fuss-Monat' (Y. WICHMANN 207).

³ BEKE ÖDÖN adatait Mari nyelvjárási szótára kéziratából vettem a kézirat sajtó alá való rendezésekor.

⁴ Az Ost-tscheremissisches Wörterbuch J. jelzéssel utal a fent idézett három hónapnévre. Hangalakjuk a középső nyelvjárás-területre vall.

Марла календарь
1910 ийлан.
Казань 1909.

В. М. Васильев:
Марий мутэр.
Моско 1926.

Д. Е. Казанцев—Г. С. Патрушев
Современный марийский язык.
Лексикология. Йошкар-Ола.
1972. 100. «Архаизмы»

1. Уй тылзы ~ у и тӱлзы (5)

у ий тылзе
изе-кырлас (227а)

у ий тылзе

2. Пургыж-тылзы (5)

Пургыж тылзе, пургыж-тылзе (168а) пургыж тылзе

3. Рошты тӱлзы (6)

кылме-тылзе
рошто-тылзе (94в)

0

4. Вӱд-шор-тылзы (6)

Шояк-ага-тылзе
вӱд шор тылзе
'месяц полноводья' (265в)

вӱдшор тылзе 'месяц полноводья'

5. Ага-тылзы (7)

ага-тылзе ~ аҥа-тӱлче (о. м.)
аҥа-тӱлчызе (о. м.) (24а)
ага-тылзе, чын-ага-тылзе (251в)
'месяц посева'

ага тылзе 'месяц посева'

6. Изы-кырлась (7)

Изы-кырлась (21)

Кэнгэж-тылзе (21)

сӱнса (к. м.) (197в)

0

7. Кугы-кырлась (8) (22)

Шокиш тылзе, кэнгэж руды
тылзе (22)

чинла тӱлзе (у. м.) (243а)

чӱнла тылзе (253а)

чинла тӱлзе (253а)

0

8. Спаш (8) (22)

Шурны-погымы тылзе (22)

Йӱд-йӱкшымы тылзе (август!) (22)

кэнэж шокишо тӱлзе (243а)

0

9. Вӱд йӱкшымы-тылзы (9)

Вӱд йӱкшымы тылзе (23)

Шыжы тылзе (23)

Вӱд-йӱкшӱмӱ тылзе (43а)

идым тылзе (43а)

(идым 'гумно' 50а)

0

10. Покро-тылзы (9)

Сӱс-тылзе ~ Покро-тылзе 'Покров
месяц' (193а)

покро тылзе 'Покровмесяц'

11. Йӱшты-тылзы (10)

Кӱсӱ-тылзе (91в)

Йӱштӱ-тылзе (91в)

0

12. Шорк-йол-тылзы (10)

0

IV/c melléklet

Hónap

Ópermi hónevek
1608¹

udmurt
WIEDEMANN 1880
toleź, tolyź 'Mond, Monat'

1. <i>tēl šer</i> 'tél-közép'	1. <i>sera-toleź</i> (536a) <i>tol-mar-toleź</i> (536a) 'tél-hát-hó'
2. ? <i>ursim, urasem</i> 'vihar-hó'	2. <i>kvaka-toleź</i> 'varju-hó' (536a)
3. <i>raka</i> 'varjú-hó'	3. <i>os-toleź</i> (536a)? 'bika-hó' <i>mart</i> (501b)
4. <i>kos mu,</i> <i>košmizs mu</i> 'száraz föld' (hó)	4. <i>kuz-toleź</i> (536a), valószínűleg 'fe- nyő-hó', <i>kuz</i> (<i>kuz-pu</i>) 'Fichte'; megindul a fenyőben a nedvke- regés (497a)
5. <i>oda-kora</i> 'fű-levél(fakadás)' (hó)	5. <i>turyn poton toleź</i> (536a), 'szántás kezdet hó'
6. <i>ležža,</i> 'bögölyös' <i>ležža-nomja</i> 'bögöly-szunyogos' (hó)	6. <i>vožo-toleź</i> (536a), vö. <i>vožo</i> 'Zeit der Roggenblüte' (555b)
7. <i>sera</i> 'éresi' (hó)	7. <i>turnan-toleź</i> (536a), vö. <i>turnany</i> 'mähen' (543b)
8. <i>moz</i> 'aratás' (hó)	8. <i>aran-toleź</i> (536a), vö. <i>aran</i> 'Ernte', <i>arany</i> 'ernten' (462b)
9. <i>keč</i> 'nyúl' (hó)	9. hiányzik
10. <i>jirim</i> 'fagyos idő' (hava)	10. <i>vil džuk toleź</i> (536a), 'új kása hó', vö. <i>vil, vyl</i> 'új', <i>džuk</i> 'Brei' (552a, ill. 473a)
11. <i>velgim</i> 'friss hó' (hava)	11. <i>je-kynton-toleź</i> (536a), tkp. 'jég- fagyás-hó' (<i>je</i> 'Eis', vö. <i>kyntyni</i> 'frieren' (495b)
12. <i>ešim</i> 'fagy' (hó)	12. <i>inmar-toleź</i> (536a), vö. <i>inmar</i> 'Gott' (477a), tehát ünnepi hónap ²

¹ V. I. LYTGIN olvasatai. Vö. Советское Финно-угроведение 2 : 123—129. — A február értelmezése esetleg 'mókusvadászat hava'. — L. a VI. mellékletet.

² G. F. MILLER nem közöl hónapneveket, de figyelmet érdemel következő feljegyzése: *Monath Tóles, nill arnä* (TEPLJASINA, id. mű 39). Azaz az udmurt holdhónap 4 hétből állt, 28 napos volt.

nevek

komí WIEDEMANN 1880 <i>tölyś</i> 'Mond, Monat'	Коми-русский словарь 1966 ^a	Moksa-mordvin 1926, 1942
1. <i>genvař</i> (51b)	1. январь (776a)	1. <i>janvař</i> (43a)
2. <i>pevraľ</i> (235a)	2. февраль (737b)	2. <i>fevraľ</i> (37a, 97b)
3. <i>mart</i> (167b)	3. март (259b)	3. <i>mart</i> (91b)
4. <i>kosmouś-tölyś</i> (347b és 113b), 'száraz-hó', vö. <i>kośmōdny</i> , <i>kosmōdny</i> 'austrocknen' (113b)	4. апрель ~ апрель төльсь (17b)	4. 0
5. <i>mai</i> (165a)	5. май (255b)	5. <i>maji</i> (90a)
6. <i>jun</i> (86a)	6. июнь (205b)	6. <i>ijun</i> (39a)
7. <i>juľ</i> (86a)	7. июль (205b)	7. <i>ijul</i> (39a)
8. <i>avgus</i> (6b) <i>nań suktan tölyś</i> (347b), tkp. 'kenyér dagasztás hónap', vö. <i>suktyny</i> 'kneten' (307b)	8. август (11a)	8. 0
9. <i>sentab</i> (283b)	9. сентябрь (622b)	9. 0
10. <i>öktab</i> (215a)	10. октябрь (369a)	10. <i>akta-bař</i> (97b)
11. <i>nöjab</i> (199a)	11. ноябрь (341a)	11. <i>noja-bař</i> (104b)
12. <i>dekab</i> (25a)	12. декабрь (121b)	12. <i>deka-bař</i> (180a)

Vö. Май первыйод лун (Первое мая, День первого мая)

^a Сыктывкар 1966.

^b JUHÁSZ JENŐ, Moksa-mordvin szójegyzék. Budapest 1961.

V. melléklet

H. PAASONEN

A gyűjtés ideje 1900

1. *kərla, pžə* 'az első hideg hó' (69)
2. *kəžən kərla, pžə* 'kis hideg hó' (69)
- 2/a *nurəs* 'a tavaszi nap-éjegylenlőség hava' (91)
3. *pyž(ə)-ujəχ* harmadik hó, mikor a hó puhulni és olvadni kezd (110)
4. *aga-ujəχ* (2) 'eke-hónap'
5. *šəv-ujəχ* az 5. hó (139)
6. *sərtm-ujəχ* a 6. hó (133)
7. *ud-ujəχ(ə)* a 7. hó (195)
8. *šurl-ujəχə* a 8. hónap (143)
9. *jəvəm-ujəχ(ə)* a 9. hónap (26)
10. *jəv-ujəχə* a 10. hónap (31)
11. *tšüg-ujəχə* (= *tšük-ujəχə*) a 11. hónap (190)
12. *raštav-ujəχə* a 12. hónap neve < or. *посидество* (112)

MÉSZÁROS GYULA

1906–1907¹

1. *k'šan kərlatš* 'kicsiny k.'
2. *mən kərlatš* 'nagy k.'
3. *norz-əjəχ* 'naurüz hónap'
4. *pōž-əjəχ* 'üres-hónap'
5. *šū-əjəχ* 'nyár-hónap'
6. *āg-əjəχ* 'eke-hónap'
7. *čə-əjəχ* 'lány-hónap'
8. *vūd-əjəχ* 'széna-hónap'
9. *šorl-əjəχ* 'sarló-hónap'
10. *əvən-əjəχ* 'gabonaszárító csűr-hónap'
11. *tšüg-əjəχ* 'áldozat-hónap'
12. *jōv-əjəχ* 'fejfa-hónap'
13. *raštav-əjəχ* 'karácsony-hónap'

Megjegyzések a csuvas hónapnevekhez.

PAASONEN feljegyzéseihez. A szerző nem mindig magyarázza meg adatait. — 2a. *nurəs* < perzsa *newrüz* 'Tag der Frühlings-Tag- und Nachtgleiche' (91. lábj.). 3. Talán 'háncs-hó', vö. *pyžət* 'fiatal hársfa kérge bockorcsinálásra' (110). 4. Ebben a hónapban ünneplik az ekeünnepet, s a tavaszi szántás megkezdődik. 5. Ez időtájt ünneplik a vajhetet, vö. *šəv* ~ *šu* 'vaj, zsír, kenderolaj' és *šəv-ərna* 'vaj-hét', or. *масленица*, mari *ū-ərna* 'Fastwoche'. 6. 'ugar-hó', esetleg 'rohadás-hó' (miként számos európai nyelvben: svéd, finn, lapp, észt). 7. 'széna-hó'. 8. 'sarló-hó'. 9. 'szérű-hó' (értsd: cséplés hava). Vö. mari *idəm-tälze* 'ua.'. 10. Tkp.

'fejfa-hó'; ebben a hónapban tartják a *jəva-tuni* gyászünnepet a holtak emlékére. Vö. mari *sös*-hó 'gyászünnep-hó'. 11. *tšük* 'áldozás'. 12. Egykori neve valamikor aligha a *sürəχ-urj-tünj* 'juh-láb-fogdosás' ünnep-névvel (127) függött össze; ennek a tükör-szava a mari *šorək-jol-tälze*-ben megőrződött.

¹ Id. mű 61–62. lap.

MÉSZÁROS adatai északi csuvas területekről valók. Megjegyzései a nevekhez. 3. A perzsa *naurüz* tavaszi napforduló ünnepének az elnevezésével. 4. 'üres-hónap'. (Miért? Az ünnepek miatt? Vö. or. *праздник* 'ünnep', tkp. 'üres időszak', amikor tilos dolgozni.) 7. Ebben a hónapban tartották régen a lakodalmakat.

Русско-чувашский словарь. 1971²

1. январь, мӑн кӑрлач (892a)
2. февраль, кӑçӑн кӑрлач (833a)
3. март, пуш уйӑх (333a)
4. апрель, ака уйӑх (31a)
5. май, çу уйӑх (329a)
6. июнь, çӑртме уйӑх (266в)

7. июль, утӑ уйӑх (266в)
8. август, çурла уйӑх (20в)
9. сентябрь, авӑн уйӑх (701a)
10. октябрь, юпа уйӑх (441a)
11. ноябрь, чӑк уйӑх (414a)
12. декабрь, раштав уйӑх (153a)

² Русско-чувашский словарь. — Вырасла-чавашла словарь. Под редакцией И. А.

АНДРЕЕВА и Н. П. ПЕТРОВА. Москва 1971.

VI. melléklet

А. С. Сидоров, В. И. Лыткин (SFU 2: 126)

	По Карамзину	Русские названия в рукописи	Пермские названия в рукописи	В Церковном уставе 1608 г.	Наше чтение
Январь	Просинець	Просечень (сиречь грудень зимний)	Толшорь	тошор	<i>təl šer, teš ser</i>
Февраль	Сечень	Сечець	Урсимь	воурсим	<i>? ursim, urasem</i>
Март	Сухий	Вороной	Рака	рака	<i>raka</i>
Апрель	Березозоль	Переголзь (сиречь землю сушить)	Косму	кошмоушь	<i>kos mu, košmijš mu</i>
Май	Травный	Травень	Одакора (сиречь лист прошикает-ся)	ода кора	<i>oda-kora</i>
Июнь	Изокь	Паутной	Лосца	лосца номья	<i>ležž'a, ležž'a-nomja</i>
Июль	Черынь	Зок (сиречь червень)	—	сора	<i>sera</i>
Август	Заревь	Зарекь	Моз	мозь	<i>moz</i>
Сентябрь	Рюень	—	—	кичь	<i>keč</i>
Октябрь	Листопадь	Листопадь	Ерымь	ерым	<i>jirim</i>
Ноябрь	Грудень	Грудень	Валсымь	—	<i>vełgim</i>
Декабрь	Студеный	Седекь (по-русски студень)	Улымь	алсым	<i>ešim</i>

A negyedik csuvas eredetű, ünnepséggel összefüggő hónapnév a decembert jelölő *šoräk-žol-täläze*, *Шорк-žол-тылзе* (МК), hegyi mari *sartal* (RAMSTEDT, Bergtscher. Sprachstudien 127b). Csuvas megfelelőjére már utaltunk.

C.b. Minden bizonnyal a fentieknél régebbiek a természeti jelenségekre utaló hónapnevek.

Évszakokkal kapcsolatosak:

B. *šodəm-täläze* (Beke) 'tavasz-hó' = május;

Кэнгэж-тылзэ (МК), *кэнэж-тылзэ* (ММ) 'nyár-hó', *кэнэж-тылзэ* ~ *шокошо-тылзэ* (ММ) 'nyár' ~ 'meleg-hó', *кэнгэж-рүды-тылзэ* 'nyár-derék-hó'.

B. *šizē-täläze* (Beke), *Шыжы-тылзэ* (МК) 'ősz-hó';

B. *tele-täläze* (Beke) 'tél-hó'.

C.bb. Természeti jelenségektől kapták nevük:

purüž-täläze (Paas.), ВЈр. *purüž-täläze* (Beke), *Пургыж-тылзы* (МК), *Пургыж-тылзы* (ММ), *Пургын-тылзэ* (ММ) 'hóvihar-hó' = február;

wüt-šož-täläze (Paas.), ВЈр. *wüt-šož-täläze* (Beke), *Вүд-шор-тылзы* (МК), *вүд-шор-тылзэ* (ММ) 'víz-ár-hó' = április;

kālm-tālāze (Paas.), *B. kēlm-ðālāze*, *BJp. kēlme-tālāze* (Beke), *кылме-тылзе* (MM) 'hideg-hó' = március;

шокушо-тылзэ (MK) 'meleg-hó' a nyári hőségre utal, ugyancsak a meleggel függ össze a 'nyár-derék-hó' fordulat = a nyári hőség tetőfoka = június; az őszi hűvösödésre vonatkozik viszont a szeptember egyik neve: *wūt-jūkšāmō-tālāze* (Paas.), *Būd-ūykušымы-тылзы* (MK), *Būd-ūykušymō тылзэ* (MM), *Būd-ūykušымы тылзэ* 'a víz (= folyó, patak, tó)-hűvösödés-hó'.

Feltétlenül ebbe a csoportba kerülnek a csuvasból jött *kērlas* szóval alkotott összetételek, mivel értelmük 'kis[ebb] hideg időszak' ↔ '[nagyobb] hideg időszak', illetőleg nyáron B. 'kis meleg hó' ↔ 'nagy meleg hó'.

Meg kell azonban még fontolnunk azt a tényt is, hogy némely, ünnepi ciklusról elnevezett hónap neve tulajdonképpen klimatikus fordulópontok ismeretére és a visszatérések, érkezések contra elmúlások jelentőségére utal. A *kūsō*-ünnepségeket a leghosszabb nyári nappal tiszteletére rendezik/rendezték júniusban (vö. Szent Iván napja), ennek ellentéte a decemberi *šorāk-jol* ünnep, amely a télfordulóról való megemlékezés, ünneplés a leghosszabb téli éjszaka elmúltának az örömére, a fény visszatértének a köszöntése, mégha lassan is hosszabodnak a nappalok. (A napfordulókra vonatkozólag l. DÖMÖTÖR ТЕКЛА: Naptári ünnepek — népi színjátás. Budapest, 1964. 46kk. és hónapnevekről uo. 51–3.)

A víz hűltének az ideje megfelel az ősz kezdetének, a hűvös hónap pedig egybeesik a tavaszkezdettel. Merészség volna azonban azt állítani, hogy a fő ünnepségek a tavaszi és az őszi napéjegyenlőséggel kapcsolatosak. A finnugor és a szamojéd népeknél rendszerint nem egy-egy napra korlátozódik az ünneplés, hanem egy bizonyos, több naphból álló ciklusra. Nem mondhatjuk azt, hogy a mariknak vagy még szélesebbre fogva a meghatározást, a volgai népeknek pontos, alapos és tudományos csillagászati megfigyeléseik voltak. Ámde a természetben élő ember empirikus tudással rendelkezik, és a megfigyelés-adta következtetésekből épül fela szabályokba fogható meghatározás. Az évente ismétlődő jelenségekhez szabták az állattenyésztők és a földművelők gazdasági döntéseik, hiszen a természeti változásoktól, mondhatnók a természet kegyétől függtek, ezért fohászkodtak istenségekhez sámánjaik útján, kérték, hogy búsásan fizessen a gabona, mézaldás kísérje a méhészt, négyes ikreket elljen a terhes bárány, s annyi legyen a jószáguk, mint a Volga partján a homokszemek száma. Az ő Miatyánkjuk is a mindennapi kenyérért esedezett, meg a hozzávaló húsért, az édesítésre szolgáló mézért. Ezért fonódnak egybe a hónapnevek a természet jelenségei és az ünnepnevek.

Az augusztus *ū-yinde-kočmo* 'új-kenyér-evés' megnevezés (Paas.) a gabonaművelésre utal, de erre vonatkozik az augusztusnak egy másik neve is *Шурны погымы тылзэ* (MK) 'gabona-begyűjtés-hónap'. Párját az udmurtoknál is megellejük: *aran-tolež* 'aratás-hó' (Wied.) (vö. *aral-* 'arat', Munk. 27).

Ugyancsak a gabonával való foglalatosságra utal az augusztus egy másik neve: *удым тылзе* (MM) 'szérű-hónap', a cséplés, a szórás, a szelelés munkájára. Ez a megnevezés is csuvas mintára formálódott, vö. csuv. *jədem-ufəxə* 'szérű-hó'.

A téli hideg beálltára egyetlen megnevezés vonatkozik: *Ййшты-тылзы* (MK) 'fagy-hó'.

C.c. az *ū-ī-tālāze* 'új-év-hó' = január (MK, MM) valószínűleg az orosz naptárreformmal függ össze. Nagy Péter rendelte el, hogy az új esztendő március helyett januárral kezdődjék. (A római birodalomban Július Caesar ren-

dezte i.e. 45-ben az időszámítást, ekkor helyezték át az év kezdetét január hó első napjára. Nagy Britanniában is márciusban kezdődött az év, miként a régi Oroszországban, még pedig március 25-én, a tavaszi napéjegyenlőség táján.)

Ugyancsak a naptárreform okozhatta, hogy az udmurtban január neve *вӧл ар толэз* 'új év hó' (a jelabugai területen, Munk. 365).

C.d. Mivel a volgai és a permi finnugor népek időszámítására vitathatatlannul nagy hatást tett a törökös kalendárium — nyelvileg e hatás jövevény-szavakban, kifejezések jelentésének a lefordításában nyilvánul meg — táblázatban közöljük a csuvas hónapnevek sorozatát időrendbe szedve (V. melléklet). Ebből látható, hogy az utolsó évtizedben immár a latinos hónapnevek is megjelentek, sőt első helyre kerültek a szótárban. Mindez a terminusok egységesítése javára történik a Szovjetunióban.

Ha egymás mellett tanulmányozzuk a csuvas és a mari hónapneveket és a napneveket, akkor szemünkbe ötlük, hogy szinte teljes rendszerváltozás történt.

A csuvas és a tatár nép művelődési hatása nyomán jelent meg a mari hiedelemvilágban a török ünnepek megfelelő ismerete. Majd az orthodox egyház gyakorolt befolyást a mari nép vallásos elképzeléseire. Ez nemcsak a hónapnevekben tükröződik, hanem a szentek névnapjainak az ismeretében is. Ezzel párhuzamosan nyomultak be az orosz keresztnevek és enyésztek el a régebbi nevek (törökből jöttek és eredeti marik). Az időszámítás nem csupán hónapnevekből, jeles napok ismeretéből áll, a keresztény hitvilág behozza a keresztény ünnepeket a hozzájuk fűződő szokásoktól és hiedelmektől kísértén. Megjelenik a mariban az *ӱ-арӱа* 'vaj-hét' = a böjtös idő ismerete (tükörszó az orosz nyomán), megjelenik a húsvét neve: *куеӱе*, tkp. 'nagy-nap' (az orosz *великий день* mintájára készült jelölés), a *куеӱе-арӱа* 'nagy-hét' és az orosz *семик*-nek megfelelő *semāk*, ezt az orosz pünkösdöt megelőző héten ünneplik szerdától péntekig, első napján a holtakra emlékezve. A csuvas mintára készült *ӱорӱк-ӱол* jelentése megváltozik, most már a karácsonyt jelöli (l. *шорык-ӱол* 'рождество'. Марийско-русский словарь. 1956. 720b). Melléjük szegődik az új év, az *ӱ ij* köszöntése.

C.e. A Szovjetunióban újabban kiadott mari szótárak közlik a fentebb említett ünnepek megnevezéseit, mind a törökből vettek, pl. *ауа-пӱрӱм*, mind a keresztény terminológiába tartozókat, pl. *куеӱе*, *ӱ-арӱа*, de mindenkor hozzájuk fűzik az *устӱарелое* = 'elavult' megjegyzést. A régi, népies mari hónapneveket viszont teljesen mellőzik, sőt némely mari nemzetiségű nyelvész az elavult szavak közé sorozza őket, ami még valamelyes ismert voltukról tanúskodik. Helyettük a klasszikus európai hónapneveket propagálják, és ezzel a terminológiai váltással a mari nyelvterület nagyobb kulturális térségbe kapcsolódik, a mari nyelv pedig elveszti színes, szemantikailag indokolt hónapnévsorozatát. Ám a hónapnevek nomenklatúráját az új rendszer politikai ünnepeinek, neves napjainak az ismerete egészíti ki. Ezt bizonyítják az efféle elnevezések: *Первый Май* 'a május 1. ünnepnapja' (305b) (vö. or. *Первое мая*); *ӱлка* 'fenyőfaünnepély' (169a) (vö. or. *новогодняя ӱлка*), de megőrződött magának a fenyőfának az ősi neve *кож* (uo.); *Октябрь* (nagy kezdőbetűvel írva) 'az októberi szocialista forradalom emlékünnep' (426b); *У и* 'újév' (395a), az orosz *Новый год* mintájára stb. (Рушла-марла мутер. Главный редактор И. С. Галкин. Москва 1966).

Hasonló terminológiai csuszamlás ötlük szemünkbe a Szovjetunió más, kisebb és nagyobb népének a nyelvét tanulmányozva. Elegendő talán, ha a

mari néppel szomszédos csuvasok nyelvéből idézünk néhány példát. Így az újévi ünnepi fenyő (*çñě çул ёлку*) meg a fenyőünnep nevéül oroszból vett szó szolgál: *ёлку* (a fa nevéként viszont megőrződött az eredeti csuvas szó *чăпăу*). Május elseje ünnepének a neve oroszból vett első taggal *Маӱан пер-пемӱе*, noha a hónapot magát eredeti csuvas szóval *çy yăăxě*-nak mondják. Az októberi forradalom ünnepének az elnevezésében is a mari nyelvben használt eljárás mására lelünk: a politikai ünnepet jövevényszóval illetik, *Октябрь*, a hónap neve viszont csuvas: *юна yăăxě* 'a júna-gyászünnepség hava'.

Idézhetnénk a Szovjetunióban beszélt más nyelvekből vett példákat, legtöbbje azt bizonyítaná, hogy az időszámításban bekövetkezett terminológiai változás nemcsak a hónapnevekre terjedt ki, hanem az időszámítási rendszer egyéb elemeire (napnevek, névnapok, ünnepnapok stb.) is hatott.

D. A fenti elemzések alapján a következő megállapítást tehetjük: egy szemantikai rendszernek, az adott esetben a nap- és a hónapnevek rendszerének a változása más részrendszerekre is áttérjedhet. Ezeknek a szomszédos részrendszereknek azonos rendeltetése van, azaz beletartoznak az időszámítás feladatkörébe. A változás nem történik egycsapásra, hanem időben bonyolódik le, miként minden megújulás, újítás és elavulás. Az időfaktor jelenléte azt is mutatja, hogy ideig-óráig egymás mellett létezhetik két megnevezéssor (párhuzamos nomenklatúra). De létezik vertikális megoszlás is: a tanult (olykor városinak nevezhető) réteg már átvette az új elnevezéssort, a másik réteg viszont még a régivel él. Egy-egy rendszernek nem minden tagja váltódik le, néha egy és másik régi elem megőrződik (példa rá a komi napnevek esete), de mindenkor a ráértés a lényeges, a régi név új funkcióval jelenik meg ('tabunap' → 'ünnepnap' → 'vasárnap'). Sokszor nemzedéki és társadalmi különbség magyarázza meg ezt a rendszerkettőséget.

D.a. Noha kerülni szoktuk az ex silentio érv alkalmazását, mégis felhívjuk a figyelmet bizonyos hónapnév-csoportok teljes hiányára a mari nyelvben. Nincsenek rénszarvas-tenyésztéssel összefüggő elnevezések, noha a szamojéd-ban meg a lappban bőven találhatók (ALH 24 : 132, 134). Nem bukkannak fel halnevekkel meg halászattal kapcsolatosak, pedig az obi-ugor nyelvekben és a szamojéd-ban sűrűn akadnak (l. N. SEBESTYÉN IRÉN: NyK 49 : 77–78, PÁPAI KÁROLY—HAJDÚ PÉTER: NyK 54 : 158 s. v. *ered*, ERDŐDI JÓZSEF: ALH 24 : 128–131). Nincsenek vadászásra, költöző madarak jöttére-távoztára utalók, bár az obi-ugor nyelvekben meg másutt északon előfordulnak (l. MUNKÁCSI BERNÁT: KSz 9 : 137–8, ERDŐDI: loc. cit., Uráli csillagnevek 135). E hiányok azt igazolják, hogy a hónapnevek gazdaságilag indokoltak és kötöttek, keletkezésüket és eltűntüket az életforma is meghatározza.

ERDŐDI JÓZSEF

¹ Rövidítések:

BEKE = BEKE ÖDÖN mari nyelvjárási szótárának a kéziratából.

MUNK. = MUNKÁCSI BERNÁT, A votják nyelv szótára. Budapest 1896.

PAAS. és PAAS. — SIRO = H. PAASONEN — PAAVO SIRO, Osttscheremissisches Wörterbuch. Helsinki 1948.

RÄSÄNEN = MATTI RÄSÄNEN, Die tschuwassischen Lehnwörter in der tscheremissischen Sprache. Helsinki 1920.

Urali csillagnevek = ERDŐDI JÓZSEF, Urali csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. MNyTK 124. Budapest 1970.

VASZILJEV l. MM

WIED. = F. J. WIEDEMANN, Syrjänisches Wörterbuch. St. Petersburg 1880.

Zeitrechnung bei den wolgaischen und permischen Völkern unter Berücksichtigung der Namen der Tage und Monate im Tscheremissischen

von JÓZSEF ERDŐDI

Es wird das Problem des Zeitbegriffs und der Zeiteinteilung bei den Völkern des Wolga-Bassins studiert. Die Finnougrier legten die Grundlage der eigenen Chronologie, indem sie Mondmonat, Tag + Nacht, Jahreszeiten unterschieden. Es werden in erster Linie und als Ausgangspunkt die Monatsbenennungen und Namen der Wochentage bei den Tscheremissen studiert, dieselben werden einerseits mit mordwinischen und permischen, andererseits mit türkischen verglichen. Es wird festgestellt, daß das finnisch-ugrische Erbe (Monatsnamen bzw. Namen der Tage, falls sie überhaupt vorhanden waren) vollkommen verloren gegangen sind. Die Naturerscheinungen, die wirtschaftliche Entwicklung bestimmten die Änderungen, dazu gesellte sich der zivilisatorische Einfluß der Türkvölker in der Wolga-Gegend.

Verfasser beweist: das System der Chronologie zerfällt in Teilsysteme. Die Änderung der Grundlage wirkt nicht gleichmäßig und mit einem Schlag auf allen Teilgebieten. Um dies zu beweisen, führt er parallel und in Tabellen dargestellt die zeitlich verschiedenartige Entwicklung an. In unseren Tagen erscheint die kulturelle Wirkung des Sowjetstaates, sie bewirkt eine Vereinheitlichung durch Einführung der sog. „klassischen“ Monatsnamen und der amtlichen Feiertage. Es war schon die orthodoxe Kirche, die das alte System volens nolens zum größten Teil zertrümmert hatte (das Aufscheinen von Namenstagen, religiösen Feiern).

Wir sehen, daß semantische Gruppen fortwährend in Bewegung sein können; Ausmerzung des Alten und Einführung des Neuen spricht von der ständigen Entwicklung, Verfeinerung der Nomination. Es kann zum Prinzip erhoben werden, daß es keine eingekapselten Systeme gibt, sie sind stets offen und ändern sich den Zeitforderungen gemäß.

- МК = Марла Календарь 1910 ийлан. Казань.
ММ = Упöмарий (В. М. Васильев) Марий мутэр. Моско 1926 (1928).
МРСл. 1956 = Марийско-русский словарь. Гл. ред. Б. А. Серебrenников.

James M. Smith, Jr. and Company
100 North Main Street, Boston, Mass.

Dear Sirs: We have the honor to acknowledge the receipt of your letter of the 10th inst. in relation to the purchase of the stock of the Boston & Maine Railroad Company. We have the pleasure to inform you that the same has been forwarded to the proper authorities for their consideration.

We are, Sir, very respectfully,
Yours, very truly,
James M. Smith, Jr. and Company

W
R
P

A szölkup nyelvjárások osztályozásához

1. A szölkup nyelvjárásokat mindmáig egyfajta mitikus homály borítja. Az Ob és a Jeniszej középső folyása menti tajgás, mocsaras, folyókkal erősen szétszabdalt, mintegy 350—400 ezer km²-nyi hatalmas területen, más (evenki, ket, csulimi és baraba tatár, osztják, orosz, erdei és tundrai nyenyec) népekkel kisebb-nagyobb mértékben keveredve élő, kis lélekszámú szölkupság gyakorlatilag nem rendelkezik egységes nyelvi normákra épülő irodalmi nyelvvel. A szét-szóródottság, elaprózódottság következtében szinte minden kis falu vagy jurta más-más változatát beszéli az egykori, minden bizonnyal egységesebb nyelvnek.

Jóllehet a szölkup nyelvjárások kutatásának kezdetei ma már közel 250 évre nyúlnak vissza (vö. STRAHLENBERG 1730, KLAPROTH 1823, CASTRÉN 1855, DONNER 1920, PROKOFEJEV 1935, HAJDÚ 1968, DUEZON 1971, KUŽMINA 1974), a kutatások elégtelensége következtében számos alapvető kérdés jelenleg is többé-kevésbé tisztázatlan. Így pl. nincsenek pontos és megbízható ismereteink:

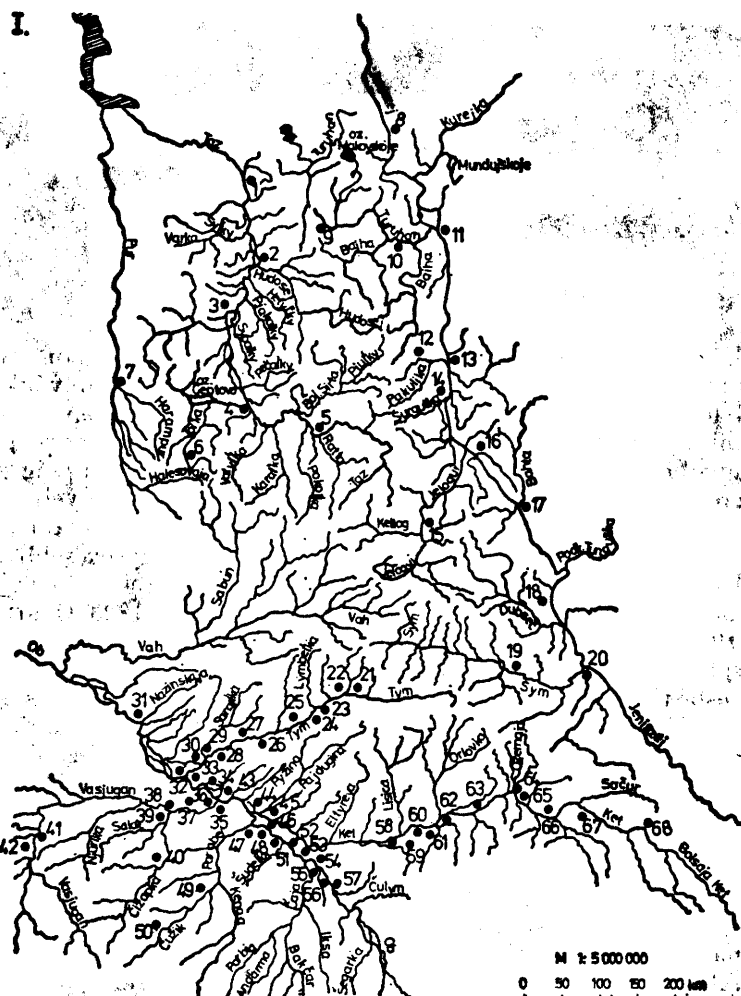
- a) a szölkup nyelv területi elhelyezkedéséről, földrajzi határaitól;
- b) a szölkup nyelvjárások számáról és hierarchikus rendszeréről,
- c) az egyes nyelvjárási sajátosságok összefüggéseiről, területi érvényesüléséről, nyelvtörténeti háttéréről (figyelembe véve a belső migrációk okozta keveredéseket, illetve a különböző idegen nyelvi hatások módosító szerepét is).

2. Az eddigi kutatási eredmények röviden összefoglalhatók (l. az I. és II. mellékletet).

2.1. A szölkupok területi elhelyezkedése (É-ről D-re).

A szölkupok jelentősebb csoportja aránylag egységes tömbben él a Taz középső és felső folyása vidékén, Sidorovsk, Krasnoeľkup, Časeľka, Toľka és Ratta településeken, valamint kisebb, alkalmi településeken a Taz több mint 60 mellékfolyója mentén. Viszonylag elkülönült kisebb népcsoport él a Lozyľ-tő, a Toľka felső folyása, a Felső-Pur mellékfolyói (Harampur, Halesovaja) mentén, valamint részben a Vah-ba ömlő Sabun felső folyásánál (Toľka és Haramburo települések).

Főként ket, néhol evenki lakossággal keveredve kisebb-nagyobb lélekszámú szölkup diaszpóra található a Jeniszej és mellékfolyói mentén a Kurejka torkolatvidékétől a Sym torkolatáig: Karasino település vidékén, a Kurejka alsó folyásánál a Mundujski-tóig, a Turuhan folyó vidékén (Janov-Stan, Farkovo, Turuhansk településeken), a Felső- és Alsó-Baiha mentén, Pakuliha, Baklaniha, Surgutiha településeken, a Jeloguj folyása mentén (Kellog településen), a Felső-Imbat, a Bahta, a Köves-Tunguszka, a Dubseč és a Sym alsófolyásai vidékén (Verhne-Imbatskoe, Bahta, Vorogovo, Sym és Jarcevo településeken).

II. Szőlőkup települések

É

TA

TAZ

- 2 Sidorovsk
3 Časelka
4 Tolka (Krasn.)
4a Kiki-Jakki
5 Ratta

KG 30; KB 256;
KG 30;
KG 30;
KG 108;
KG 96; KB 256;

LAR

- 6 Tolka (Pur.)
7 Haramburo
7a Kandinskoe

KG 96;
KG 108;
KG 108;

JE

KAR

- 8 Karasino

DK XXIII;

TUR

- 9 Janov-Stan KG 179; DK XXV;
 10 Farkovo KG 96;
 11 Turuhansk KB 256; DK XXIV;

BAJ

- 12 Pakuliha KS 157;
 12a Baiha KG 109;
 13 Baklaniha KG 94;
 14 Surgutiha KS 157;

JEL

- 15 Kellog KG 30; DÜ 35;
 16 Verhne-Imbatskoe KG 94; DK XXII;
 17 Bahta KG 94; DK XXII;
 18 Vorogovo KG 109; DK XXII;
 19 Sym KG 31;
 20 Jarcevo KG 109; DK XXII;

K**TY****VAH****TYM**

- 21 Njuljadrovo KG 103; DÜ 35;
 22 Vandžil'kynak KG 103; KB 256;
 DÜ 35;
 23 Lymbelkaramo KG 103; DÜ 35;
 24 Pylkaramo KG 103;
 24a Kompas KG 103; KB 256;
 25 Kananak KG 103; DÜ 35;
 26 Napas KG 30; KB 256;
 DÜ 35;
 26a Kočejadrovo KG 30; KB 256;
 27 Varganandžino KG 103; PH 180;
 DÜ 35;
 28 Kuleevo KG 30; PH 180;
 DÜ 35;
 29 Negodka KG 102; PH 180;
 30 Medejka KG 102; PH 180;
 31 Nazino PS 43;
 32 Ust-Tym KB 256;
 32a Kolgujuk PH 180; DK XV;
 33 Tysk PH 180; DK XV;
 34 KozyIcevo KG 104;

NA**VAS**

- 35 Kargasok KB 256; DK XVI;
 36 Novo-Jugino PH 181; DK XVI;
 36a Staro-Jugino KG 106;
 36b Margino KG 104; PH 181;
 37 Naunak KG 106; PH 181;
 38 Ust-Čizapka DÜ 35;
 38a Čizapka DÜ 35;
 39 Salat KG 106; PH 182;
 40 Verhne-Voldža KG 106; PH 181;

- 41 Ajpalovo KG 106;
 41a Ezeľ-Čvor KG 106; PH 181;
 41b Boľšoj Griv KG 106;
 42 Novyj-Vasjugaň KG 106;

NAR

- 43 Tebinak KG 30; PH 179;
 DŮ 35;
 43a Pyžino KG 104; DŮ 35;
 44 Narym KG 30; PH 179;
 DK XV;
 45 Tjuhterevo PH 179;
 DK XXXIV;
 46 Laskino KG 30; PH 179;
 KB 256; DŮ 35;
 46a Basmasovo PH 179; DŮ 35;

PAR

- 47 Parabel KG 240; KB 256;
 PH 179; DŮ 35;
 47a Mumyševo KG 240; KB 256;
 PH 179; DŮ 35;
 48 Nevalcevo KG 104; PH 179;
 48a Sagandukovo KG 99; PH 179;
 KB 256;
 49 Gorelyj Jar KG 149;
 49a Nelmač KG 30;
 50 Pudino KG 104; PH 181;

D**OB****TOG**

- 51 Inkino KG 30; PH 179;
 51a Kijarovo KG 190; PH 179;
 51b Ezengino KG 190; PH 179;
 52 Ivankino KG 30; KB 256;
 PH 179; DŮ 35;
 52a Tjagolovo KG 190; PH 180;
 52b Igotkino KG 104; PH 179;
 53 Togur KG 30; PH 179;
 DK XIX;

- 53a Ispaevo KG 190; PH 179;
 53b Konerovo KG 190;
 53c Ostrovnye KG 104; PH 179;

KOL

- 54 Kolpaševo KG 30; KB 256;
 DK XV;
 55 Baranakovo PH 179;
 56 Tiskino KG 30; PH 179;
 KB 256;
 56a Kostenkino KG 136; KB 256;
 PH 180;
 56b Novo-Sondorovo KG 30; KB 256;
 DŮ 35;

CSA

- 56c Staro-Sondorovo KG 30; PH 178;
DŰ 35;
57 Čalkovo KG 99; PH 179;
57a Tajzakovo KG 30; PH 179;
DK XV; DŰ 35;
57b Sungurovo KG 99; OH 178;

KE**AKE**

- 58 Belyj Jar KG 30; DŰ 35;
59 Karelino KG 30; DŰ 35;
60 Muleška KG 30;
61 Kljukvenka KG 101; KB 256;
61a Tajna KG 141; DK XIX;

KKE

- 62 Alipka KG 101;
63 Maksimkin Jar KG 30; KB 256;
DK XIX; DŰ 35;
63a Stepankino KG 101; KB 256;
63b Metaškino DK XIX;
63c Pirino KG 102;
64 Ust-Ozernoe KG 30; KB 256;
DK XX; DŰ 35;
65 Urljukovo DK XX; DŰ 35;
65a Lukjanovo KG 30; KB 256;
DK XX; DŰ 35;
65b Zubrekovo KG 30; DK XIX;
DŰ 35;

FKE

- 66 Markovo KG 30; KB 256;
DK XXI; DŰ 35;
67 Losinoborsk KG 240; DŰ 35;
67a Nalimkino DK XXI;
67b Ajdar KG 101;
68 Makovskoe KG 30; KB 256;
DŰ 35;

A szőlőkupok kisebb csoportjai valószínűleg megtalálhatók még a Vah felső folyása vidékén.

Az 1930-as években végrehajtott áttelepítések következtében kevert nyelvjárású szőlőkup lakosság él a Tym folyó középső és alsó folyása mentén (Njuljadrovo, Vandžilkynak, Lymbelkaramo, Pyłkaramo, Kananak, Napas, Varganandžino, Kuleevo, Negodka, Medejka és más kisebb településeken).

Osztjásokkal, illetve oroszokkal vegyesen szőlőkup lakosság található az Ob mentén (Nazino, Ust-Tym, Kolgujak, Tysmsk, Kozyłcevo és Kargasok településeken), valamint a Vasjugan és mellékfolyói vidékén (Novo-Jugino, Staro-Jugino, Margino, Naunak, Ust-Čizapka, Čizapka, Salat, Verhne-Voidža, Ajpalovo, Ezel-Čvor, Bolsoj Griv és Novyj-Vasjugan településeken).

Erősen megritkult szőlőkup lakosság található még a Parabel és a Čužik, illetve Kenga mentén (Nelmač, Gorelyj Jar, Pudino stb. településeken). Nagyobb számban, de oroszokkal erősen keveredve szőlőkupok élnek az Obnak

a Vasjugán torkolatától majdnem a Čulym torkolatáig terjedő, viszonylag sűrűbben lakott szakaszán. A jelentősebb szőlőkup települések: Tebinak, Pyžino, Narym, Tjuhterevo, Laskino, Basmasovo, Parabel, Mumyševo, Nevalcevo, Inkino, Ivankino, Togur, Konerovo, Baranakovo, Tiskino, Novo-Sondorovo, Staro-Sondorovo, Čalkovo, Tajzakovo és végül Sungurovo. A délebbre fekvő korábbi szőlőkup települések (Igrekovo stb.) lakossága fokozatosan eloroszosodott, illetve eltatárosodott.

Szőlőkuplakta települések találhatók a Ket folyó partján, mind az alsó, mind a középső és felső folyása mentén: Belyj Jar, Karelino, Muleška, Kljukvenka, Alipka, Maksimkin Jar, Stepankino, Metaskino, Ust-Ozernoe, Urljukovo, Lukjanovo, Zubrekovo, Markovo, Losinoborsk, Nalimkino, Makovskoe stb. A ket jobb oldali nagy mellékfolyói (Pajdugina, Eltyreva, Lisica, Orlovka) vidékén azonban már főként evenkik élnek.

*

A különböző forrásmunkák adatainak összevetése nem kis nehézséggel járt. A szakirodalomban a szőlőkup helynevek használatában meglehetősen sok a keveredés, következetlenség, bizonytalanság, pontatlanság. A települések azonosításához Kuźmina adatait (KUŹMINA 1968 és 1974) egyeztettem egyrészt Donner és Duizon adataival (DONNER—JOKI 1944, DUĪZON 1971), másrészt Pápai szőlőkup helynévanyagával (PÁPAI—HAJDÚ 1952). A helyneveket orosz alakjukban azonosítottam, és Pápai térképvázlata, valamint mai szovjet közigazgatási térképek alapján lokalizáltam.

Az azonosítható és pontosan lokalizálható településeket a térképmellékleten sorszámmal szerepeltettem. Az azonosítható, de csak megközelítőleg lokalizálható települések csak a településlistán szerepelnek, 4a, 7a stb. számozással. A többi helynevet kihagytam mindkét felsorolásból, minthogy a jelenlegi hiányos ismeretek birtokában pontosabb helymeghatározásuk nem lehetséges.

Forrásrövidítések a településlistán:

DK DONNER—JOKI 1944

DÜ DUĪZON 1971

KB KUŹMINA 1968

KG KUŹMINA 1974

PH PÁPAI—HAJDÚ 1952

PS PELIH 1973

(Az arab, ill. római számok lapszámot jeleznek.)

2.2. A szőlőkup nyelvjárások száma és hierarchikus rendszere

A szőlőkup nyelvjárások száma jelenleg még csak megközelítőleg határozható meg. Strahlenbergnél csak 2, Klaprothnál már 7, Castrénál 11, Donnernél pedig 21 nyelvjárás-megjelölés található. Kuźmina munkáiban (részletes felsorolás nélkül) 22 nyelvjárást emleget, az addig ismert nyelvjárásokat egyébként 2 újabb, általa felfedezett, Toľka-Pur vidéki „larják”-szőlőkup nyelvjárással gazdagítva.

A szőlőkup nyelvjárások osztályozására Castrén és Donner kezdeményezései után Prokofjev tett először érdemleges kísérletet. Hangtani, alaktani és szóképzleti sajátosságok alapján a szőlőkup nyelv 3 nagy nyelvjáráscsoportját különítette el, s ezeket a területi elhelyezkedésük szerint Taz, Tym, Ket nyelvjárásoknak nevezte el. HAJDÚ PÉTER Szőlőkup Chrestomathiájában helyesebbnek tartja az északi, középső, déli nyelvjáráscsoport elnevezéseket, azzal a

megjegyzéssel, hogy e csoportokon belül a további osztályozás csak újabb, részletesebb ismeretek birtokában lesz megnyugtató módon elvégezhető (HAJDÚ 1968: 121–127).

Újabban A. P. Duřzon az egyes szölkup népcsoportok önelnevezései (*sölgup*, *čumilqup*, *šošqup*, *süsüqum*, *tuigum*) oldaláról próbálta megközelíteni a szölkup nyelvjárások osztályozásának kérdését (DUŘZON 1971).

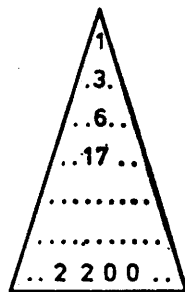
*

Ha kiindulási elvként elfogadjuk, hogy: *a)* a szölkup nyelv egyetlen nyelv (más feltevésre l. éppen DUŘZON 1971, 42–43), és hogy: *b)* ezt a nyelvet jelenleg (az 1970-es népszámlálás adatai szerint) mintegy 4300 fő 51,1%-a, azaz kb. 2200 egyén beszéli, akkor a szölkup nyelv nyelvjárási tagolódását egy olyan háromszög alakú modellen belül kell elképzelnünk, amelynek csúcsában a legáltalánosabb közös sajátságok alapján egységet képező „nyelv”, alapvonalán pedig az egyedi eltérések alapján maximálisan 2200 lehetséges „egyéni nyelvjárási változat” áll. A kettő közötti különböző szintű csoportok megállapítása csak felülről lefelé, s jelenleg csak bizonyos szintig lehetséges.

Meggyőző módon adatolt, hogy — néhány legfőbb eltérő sajátosság alapján — a szölkup nyelv mindenekelőtt 3 nagy nyelvjárás csoportra tagolódik. Ezek mindegyikén belül — speciálisabb, a nyelvterületnek csak egy-egy meghatározott részén érvényesülő sajátosságok figyelembe vételével — több nyelvjárás terület különíthető el. Ezek — újabb, még speciálisabb kritériumok segítségével — tovább bonthatók, megközelítőleg a Donner által felvázolt nyelvjárások szintjén, egy-egy folyó menti, vagy más módon körülhatárolt területi egység nyelvére. A további tagolás már a nyelvjárásokhoz, majd lényegében egy-egy közösség (falu vagy jurta stb.) nyelvéhez vezet el, ami után végül az egyedi nyelvi formák következnek.

E hét szint közül, véleményem szerint, jelenleg még csak a felső négy vizsgálható és rendszerezhető kielégítő módon, s ezekben is mindenféle jelenlegi csoportosítás csak átmeneti modellként szolgálhat az újabb kutatások számára, amelyek célja éppen a nyelvi valóságot jobban tükröző modell megrajzolása érdekében szükséges módosítások elvégzése lesz. Éppen ezért a szölkup nyelvjárások általam felvázolt alábbi hierarchikus modelljét (l. a III. sz. mellékletet) korántsem tekintem véglegesnek és vitathatatatlannak.

A hierarchikus szinteződés egyes csoportjaira az alábbi elnevezéseket, illetve jelöléseket használok:

nyelv	szölkup
nyelvjárás csoport	É, K, D
nyelvjárás terület	TA, JE, TY, NA, OB, KE
nyelvjárás	TAZ, LAR, KAR, TUR, stb.
alnyelvjárás	.....
falu, jurta stb. nyelv	.....
egyedi nyelvi formák	.....

2.3. A szőlőkup nyelvjárási sajátosságok

Az egyes szőlőkup nyelvjárások közötti különbségek korántsem olyan nagyok, hogy azok alapján bármiféleképpen jogosult lenne külön szőlőkup nyelvekről beszélni. Az eltérések többségükben hangtani vagy hangtani-alaktani jellegűek. A tisztán alaktani eltérések száma jóval kevesebb. (Ilyen pl. a többesjel eltérő képzése, a névszóragozási esetek számában és egyes esetragok alakjában mutatkozó különbségek stb.). A szókészletbeli eltérések is kisebb jelentőségűek. Ezek egy részében a környező idegen nyelvek hatása mutatható ki.

A három szőlőkup nyelvjáráscsoport legfontosabb jellemző sajátosságait először Prokofjev vette számba (PROKOFJEV 1935), majd tankönyvében Hajdú Péter foglalta össze (HAJDÚ 1968). Kutatásaik azonban — elégséges nyelvi anyag hiányában — nem terjedhettek ki a további nyelvjárási eltérések részletes vizsgálatára. Saját és tanítványai kiterjedt szőlőkup gyűjtésére támaszkodva először A. P. Duizon próbálkozott meg a nyelvjárási jelenségek részletes areális vizsgálatával (DUZON 1971).

Fő törekvése: hogy a szőlőkupok önelnevezési csoportjainak nyelvi határokat szabjon, nem nagyon sikerült, „areál”-jai többnyire egymást keresztezik. Erőfeszítéseinek sikertelensége több okkal magyarázható:

- a) Adatait nem a települések valamiféle meghatározott földrajzi sorrendjében, hanem meglehetősen összevisszaságban vizsgálja.
- b) A *szőlőkup* önelnevezésű népcsoportot a jeloguji (Kellog) nyelvjárást beszélőkkel azonosítja, és — érthetetlen módon — tudomást sem vesz a többi jelentős északi nyelvjárás (tazi, turuháni stb.) létezéséről.
- c) Nem tesz különbséget a nyelvterület egészére érvényes nyelvjárási megfelelések és a csupán egyes nyelvjárásokra jellemző sajátos jelenségek között. (Így pl. összekuszálja a szókezdő *w- és a szóbeljeji *m- nyelvjárási megfeleléseit stb.)
- d) Nem számol a nyelvjáráskeveredés lehetőségével. (Ez különösen szembeötlő Napas és Lymbelkaramo települések adatainak felhasználásánál.)
- e) Nyelvjárási megfelelésként vizsgál számos, nyilván rossz lejegyzésből eredő, indokolatlan hangeltérést.

A szőlőkup nyelvjárások végleges osztályozása ma még kevésbé valósítható meg. Azonban a legjelentősebb nyelvjárási sajátosságok kimutatása már lehetővé tesz bizonyos fajta elsődleges osztályozást. Csupán a hangtani kritériumok alapján is jól kirajzolódnak az egyes nyelvjárási egységek, különböző szintű, hierarchikus alá-fölé rendeltségükben.

Vizsgálataimhoz tíz, Prokofjev, illetve Hajdú által tárgyalt nyelvjárási hangmegfelelést használtam fel (PROKOFJEV 1935, HAJDÚ 1968). Ezek sorrendben a következők.

E jelenségekkel együtt, kiegészítő adatokként számba vettem még azokat a speciális hangváltozásokat is, amelyek a nyelvterületnek csak egyes, egymástól jól elkülönülő részein érvényesülnek. Ezek:

- 2a. Szókezdő *m-* a *w-* helyén (Jeniszeji nyj. terület)
 7a. *h* az *s* helyén (Narimi nyj. terület)
 8a. Szóbelseji *bb, dd, žž, gg* az *mp, nt, nč, ηk* helyén (Csajai nyelvjárás)

Illetve:

- 2.* Intervokális *pp, tt, kk, qq* stb. a *p, t, k, q* helyén (Ket menti nyj. terület)

3. Dulzon cikkében 30 szölkup település nyelvi adatai szerepelnek. Az egyes települések nyelvjárási besorolásának lehetővé tételéhez szükségesnek tartottam a szóanyagból kimutatható nyelvjárási megfelelések *p o l a r i z á l á s á t*. Ehhez az nyújtott segítséget, hogy a szölkup nyelv változatai

	Hanghelyzet	É	K	D
1.	Szóvégi	<i>p t k q</i>		<i>m n η ŋ</i>
2.	Intervokális	<i>p t k q</i>	<i>b d g q</i>	
3.	Szókezdő	<i>t k q s</i>	<i>tw kw qw sw</i>	
4.	Szókezdő és szóbelseji	<i>t</i>	<i>č ž</i>	
5.	Szókezdő és szóbelseji	<i>č ž</i>		<i>t d</i>
6.	Szókezdő	<i>č</i>		<i>k</i>
7.	Szókezdő és szóbelseji	<i>ž</i>		<i>s</i>
8.	Intervokális	<i>m</i>	<i>w</i>	
9.	Intervokális	<i>η</i>	<i>γ —</i>	
10.	Szóvégi	<i>l l</i>		<i>l</i>
		—		+
	+ Összesen:	0	5	10

* (Külön táblázatban nem szerepel.)

között, Prokofjev és felesége munkássága nyomán, létezik egy lényegében normalizált „iskolai-irodalmi” nyelv, ami az északi nyelvjárás csoporton belüli tazi-turuháni nyelvjárásokon alapszik, s ezzel együtt — bár kevésbé kidolgozott formában — Grigorovskij és Makarij metropolita munkáiban (GRIGOROVSKIJ 1879, MAKARIJ 1900) egy másik normalizált, de a déli nyelvjárás csoporton belüli nyelvjárásokon alapuló „egyházi-irodalmi” nyelv. E két „irodalmi” nyelv sajátosságai nagyon közel állnak az eszményi északi („0” értékű), illetve az eszményi déli („10” értékű) normalizált nyelv sajátosságaihoz.

A ténylegesen létező nyelvjárási változatok, azaz az egyes települések szölkup nyelvei is e két szélső érték között helyezkednek el:

„0”	Északi Normatív Nyelv (PROKOFJEV, PROKOFJEVA, ERDÉLYI)
0-1-2-3	É nyj. csoport: tazi, larják, turuháni, karaszinói, bajihai, jeloguji nyelvjárások.
4-5-6	K nyj. csoport: vahi, tymi, narimi, vaszjugáni, parabeli nyelvjárások.
7-8-9-10	D nyj. csoport: toguri, korpasevói, csajai, alsó-keti, középső-keti, felső-keti nyelvjárások.
„10”	Déli Normatív Nyelv (GRIGOROVSKIJ, MAKARIJ).

3.1. A vizsgálatokhoz felhasznált szölkup szavakat Duizon cikkéből vettem, és a Szójegyzékben (IV. sz. Melléklet) rendezett formában, az Erdélyi-féle szótárban talált alakban szótárastam. A *-gal jelölt adatoknak Erdélyinél nincs szótározott alakja, ezeknél egy megközelítőleg „északi” hangalakú formát „rekonstruáltam”. A szavak a szójegyzékben a vizsgált nyelvjárási jelenségeknek megfelelő sorrendben, sorszámozva szerepelnek. Jelentésüket az Erdélyi-szótárnak megfelelően németül adtam meg. (Néhány esetben a hosszabb értelmezést rövid, csupán a jelentéskörre utaló szóval helyettesítettem.) Közlöm a szavak leőhelyét is az Erdélyi-szótárban (ESW ...), illetve Duizon cikkében (DÜ ...).

3.2. A Duizon által vizsgált telepölések nyelvi adatait, a torzítások valamelyes kiküszöbölése végett kiegészítettem Farkovo telepölés adataival. Ezeket Lehtisalo turuháni szölkup feljegyzéseiből emeltem ki (CASTRÉN—LEHTISALO 1960: 317—338). Sajnos az É nyelvjárás csoport így rendkívül hézagosan adatolt: sem a tazi, sem a larják, ill. karaszinói és bajihai nyelvjárásból nincsenek a szóanyagban példák. Ez azonban — feltételezve e nyelvjárásoknak az északi normatív nyelvhez eléggé közelálló voltát — az elvégzett vizsgálatokat nem nagyon zavarta, csupán a végső besorolásuk a rendszerbe erősen hipotétikus.

A felvett szóanyag hangmegfeleléseit (lényegében 1322 adatot!) kiterítettem a 31 szölkup telepölés és a 100 vizsgált szó alkotta 3100 mátrix-helyes táblázatba (V. sz. Melléklet). Ezzel szemléletessé vált a nyelvjárási sajátosságok polarizált területi elhelyezkedése.

3.3. A polarizált értékek számadatai a VI. sz. mellékleten szerepelnek. A táblázatokban a tíz vizsgált hangmegfelelés sorszámai mellett a telepölés adataiban előforduló — („északi”), ill. + („déli”) értékek állnak. A „:” jel alatt ezek összegének 0 és 1 érték közötti átlagértéke, az „=” jel alatt pedig

a 0-ra vagy 1-re (50–50% esetén 0,5-re = „%”) kerekített érték található. A számok „index”-eként álló betűk: m, h, dd és tt a speciális nyelvjárási jelenségek (2a, 7a, 8a, illetve 2.*) jelenlétét jelzik. A táblázatokban a kipontozott részek hiányzó adatokat jeleznek. Ezek után a zárójeles „:” érték kikövetkeztetett becslés csupán.

3.4. Az „=” jel alatti kerített értékeket a jobb áttekinthetőség céljából külön táblázatban összesítettem (VII. sz. melléklet). Az eltérő számadatok itt a nyelvjárási jelenségeknek a 2.3. pontban bemutatott alarendszerétől való eltéréseit jelzik. Így pl. D sajátosságok (1.7.10.) meglétét a jeloguji (Kellog) nyelvjárásban, az É sajátosságok „beszüremlését” (2.3.8.) a K nyelvjárás-csoport periférikus településeinek nyelvébe, D nyelvjárási sajátosságok (5.6.) szórványos terjedését a K nyelvjárás-csoportban (nyilvánvalóan a belső migrációk következményeként), vagy pl. D-vel ellentétes tendenciák (2*.5.) érvényesülését a Ket nyelvjárás-terület nyelvjárásaiban.

3.5. Az egyes települések „átlagértékeik” alapján szétszórta helyezkednek el a „0” és „10” közötti értékskálán. „Spektrogram”-juk híven tükrözi azt a tényt, hogy a szölkup nyelvjárások északról délre fokozatosan mennek át a „0” típusból a „10” típus felé, egy nagyjából a 2-es számjegy vonalát követő földrajzi elrendezésben. A spektrogram (VIII. sz. melléklet) annak bizonyítására is alkalmas, hogy pl. Napas és Lymbelkaramo települések „nyelve” nyelvjáráskeveredés eredménye: Napas esetében narimi-parabeli, Lymbelkaramo esetében pedig vaszjugáni nyelvjárási beszűrődések mutatathatók ki.

4. A vizsgálatok eredményeként alapjaiban kirajzolódott a szölkup nyelvjárásoknak az eddigi ismereteinknél részletesebb rendszere. Az ennek alapján megalkotott osztályozási modell (IX. sz. melléklet) egyaránt tükrözi a nyelvjárások földrajzi elhelyezkedését, megközelítő határait, a nyelvjárási sajátosságok alapján kimunkált besorolási értékeket, valamint ezek alapján a nyelvjárásoknak a hierarchikus rendszeren belül elfoglalt helyzetét.

JANURIK TAMÁS

III. A szölkup nyelvjárások hierarchikus modellje

		SZÖLKUP																					
P	H	D									K					É							
Du		<i>tui-qum</i>	<i>süsüqum</i>						<i>šöš-qup</i>	<i>čumžlqup</i>				<i>šölqup</i>									
		CS	KE			OB			NA			TY		JE			TA						
		CSU	FKE	KKE	AKE	FOR	CSA	KOL	TOG	PAR	VAS	NAR	TYM	VAH	JEL	BAJ	TUR	KAR	LAR	TAZ			
Kutatástörténeti háttér:																							
D		Tschu	KeO	KeM	KeU	OO	Tscha	OM	P	Vj	OU N	Ty TyM	V	TaO	B	Tu	Ka	TaU TaM Ku					
C		Tschl	NP	K		OO	Tsch	MO (Ob)				N			Jel	B			Kar	Tas			
K		Tomsk	Ket									Nar.			Tym.	Laak					Kar	Tas	
S		Tomsk																			Nar.		

Jelmagyarázat: P PROKOFJEV 1935
H HAJDÚ 1968
Du DULZON 1971
D DONNER 1920

C CASTRÉN 1855
K KLAPROTH 1823
S STRAHLENBERG 1730

▨ = nem adatolt nyelvjárás
□ = adatolt nyelvjárás
◼ = kihalt nyelvjárás

IV. Szójegyzék

1	01. <i>kem</i>	'Blut'	ESW 89.	DÜ 38.
	02. <i>qup ~ qum</i>	'Mensch'	ESW 81.	DÜ 38.
	03. <i>nop ~ nom</i>	'Gott'	ESW 157.	DÜ 37.
	04. <i>man ~ mat</i>	'ich'	ESW 123.	DÜ 39.
	05. <i>tat ~ tan</i>	'du'	ESW 254.	DÜ 39.
	06. <i>tot ~ ton</i>	'hundert'	ESW 275.	DÜ 39.
	07. <i>kanak ~ kanan</i>	'Hund'	ESW 85.	DÜ 39.
	08. <i>solak ~ solan</i>	'Löffel'	ESW 210.	DÜ 39.
	09. <i>āk ~ ān etc.</i>	'Mund'	ESW 16.	DÜ 39.

2	10. <i>*sipa</i>	'Schnake'	—	DÜ 38.
	11. <i>tāpāk</i>	'Eichhorn'	ESW 257.	DÜ 40.
	12. <i>tepit (Gen.)</i>	'sein'	ESW 263.	DÜ 38.
	13. <i>tīpā</i>	'Fliege'	ESW 269.	DÜ 38.
	14. <i>patil</i>	'gelb'	ESW 179.	DÜ 39.
	15. <i>üttit</i>	'im Frühling'	ESW 293.	DÜ 37.
	15. <i>üttit</i>	'im Frühling'	ESW 293.	DÜ 37.
	16. <i>uti</i>	'Hand'	ESW 286.	DÜ 37.
	17. <i>mika</i>	'Nadel'	ESW 139.	DÜ 38.
	18. <i>loqa</i>	'Fuchs'	ESW 119.	DÜ 38.
	19. <i>šeki</i>	'Faden'	ESW 218.	DÜ 40.

2a	20. <i>čumpi</i>	'lang'	ESW 241.	DÜ 41.
	21. <i>*čumpi</i>	'Moos'	—	DÜ 41.
	22. <i>čumpenā</i>	'Wolf'	ESW 241.	DÜ 41.
	23. <i>anti</i>	'Boot'	ESW 22.	DÜ 41.
	24. <i>inti</i>	'Schiessbogen'	ESW 53.	DÜ 37.
	25. <i>šenti etc.</i>	'neu'	ESW 218.	DÜ 36.
	26. <i>čunti</i>	'Pferd'	ESW 242.	DÜ 39.
	27. <i>wenti</i>	'Gesicht'	ESW 294.	DÜ 38.
	28. <i>unti</i>	'Laus'	ESW 284.	DÜ 41.
	29. <i>*qanti</i>	'Schlitten'	—	DÜ 41.
	30. <i>wenti</i>	'Njelma'	ESW 294.	DÜ 41.
	31. <i>senki</i>	'Auerhahn'	ESW 206.	DÜ 39.

3	32. <i>tō</i>	'Birkenrinde'	ESW 276.	DÜ 41.
	33. <i>tōka</i>	'Gans'	ESW 276.	DÜ 41.
	34. <i>teligo</i>	'stehlen'	ESW 258.	DÜ 41.
	35. <i>qā ~ qwā</i>	'Birke'	ESW 64.	DÜ 41.
	36. <i>qeli</i>	'Fisch'	ESW 67.	DÜ 41.
	37. <i>*genti</i>	'Weissfisch'	—	DÜ 41.
	38. <i>gorqi</i>	'Bär'	ESW 78.	DÜ 41.
	39. <i>kezi etc.</i>	'Eisen'	ESW 91.	DÜ 39.
	40. <i>setqi</i>	'Nuss'	ESW 207.	DÜ 39.

4	41. <i>topir</i>	'Beere'	ESW 273.	DÜ 40.
	42. <i>tīpā</i>	'Fliege'	ESW 269.	DÜ 38.

43.	<i>tamtä</i> etc.	'Frosch'	ESW 248.	DÜ 40.
44.	<i>tetti</i>	'Erde'	ESW 264.	DÜ 40.
45.	<i>kota</i>	'Sack'	ESW 105.	DÜ 40.
46.	<i>kita</i>	'Ameise'	ESW 97.	DÜ 40.
47.	<i>eti</i>	'Wort'	ESW 36.	DÜ 41.
48.	<i>nuti</i>	'Gras'	ESW 163.	DÜ 40.
49.	<i>unti</i>	'Laus'	ESW 284.	DÜ 41.
50.	<i>wenti</i>	'Njelma'	ESW 294.	DÜ 41.
51.	<i>*ganti</i>	'Schlitten'	—	DÜ 41.

5

52.	<i>čäpi</i> etc.	'Blatt'	ESW 228.	DÜ 41.
53.	<i>čeli</i>	'Sonne'	ESW 234.	DÜ 41.
54.	<i>čimi</i>	'Leim'	ESW 238.	DÜ 41.
55.	<i>ču</i>	'Erde'	ESW 241.	DÜ 41.
56.	<i>čumpi</i>	'lang'	ESW 241.	DÜ 41.
57.	<i>*čumpi</i>	'Moos'	—	DÜ 41.
58.	<i>čumpinä</i>	'Wolf'	ESW 241.	DÜ 41.
59.	<i>węci</i> etc.	'Fleisch'	ESW 296.	DÜ 41.
60.	<i>pičča</i>	'Hecht'	ESW 186.	DÜ 41.
61.	<i>selči</i>	'sieben'	ESW 205.	DÜ 40.

6

62.	<i>čunti</i>	'Pferd'	ESW 242.	DÜ 39.
-----	--------------	---------	----------	--------

7

63.	<i>šaq ~ šaki</i>	'Salz'	ESW 217.	DÜ 40.
64.	<i>šäpäk</i>	'Burunduk'	ESW 218.	DÜ 40.
65.	<i>še</i>	'Zunge'	ESW 218.	DÜ 40.
66.	<i>šenki</i>	'Faden'	ESW 218.	DÜ 40.
67.	<i>šenti</i>	'neu'	ESW 218.	DÜ 36.
68.	<i>si</i>	'Zobel'	ESW 207.	DÜ 40.
69.	<i>šitti</i> etc.	'zwei'	ESW 221.	DÜ 38.
70.	<i>*šöp</i>	'Stute'	—	DÜ 38.
71.	<i>šu</i>	'Schlange'	ESW 223.	DÜ 40.
72.	<i>iškaša</i>	'Elster'	ESW 49.	DÜ 40.

7a

73.	<i>saji ~ saj</i>	'Auge'	ESW 200.	DÜ 39.
74.	<i>säq ~ šaki</i> etc.	'schwarz'	ESW 204.	DÜ 39.
75.	<i>selči</i>	'sieben'	ESW 205.	DÜ 40.
76.	<i>seŋki</i>	'Auerhahn'	ESW 206.	DÜ 39.
77.	<i>*sol</i>	'Kehle'	—	DÜ 39.
78.	<i>solak ~ solan</i>	'Löffel'	ESW 210.	DÜ 39.
79.	<i>soma</i>	'gut'	ESW 210.	DÜ 40.
80.	<i>surip</i>	'Tier'	ESW 214.	DÜ 38.
81.	<i>setqi</i>	'Nuss'	ESW 207.	DÜ 39.
82.	<i>kezi</i> etc.	'Eisen'	ESW 91.	DÜ 40.
83.	<i>qäsa ~ qaza</i>	'Barsch'	ESW 63.	DÜ 40.

8

84.	<i>homa</i>	'Hase'	ESW 163.	DÜ 38.
85.	<i>soma</i>	'gut'	ESW 210.	DÜ 40.
86.	<i>tama</i>	'Maus'	ESW 247.	DÜ 38.
87.	<i>čimi</i>	'Leim'	ESW 238.	DÜ 41.

88.	<i>šimī</i>	'Asche'	ESW 220.	DÜ 38.
89.	<i>*qūmī</i>	'Gehirn'	—	DÜ 38.
90.	<i>nīmīrā</i>	'Fliege'	ESW 154.	DÜ 38.

8a

91.	<i>weči</i> etc.	'Fleisch'	ESW 296.	DÜ 41.
92.	<i>wentī</i>	'Gesicht'	ESW 294.	DÜ 38.
93.	<i>wentī</i>	'Njelma'	ESW 294.	DÜ 41.
94.	<i>werqī</i>	'gross'	ESW 295.	DÜ 36.
95.	<i>wettī</i>	'Weg'	ESW 296.	DÜ 38.

9

96.	<i>paŋī</i>	'Messer'	ESW 176.	DÜ 39.
-----	-------------	----------	----------	--------

10

97.	<i>čulmāt</i>	'Erdhütte'	ESW 241.	DÜ 42.
98.	<i>patīl</i>	'gelb'	ESW 179.	DÜ 39.
99.	<i>pol</i>	'hölzern'	ESW 189.	DÜ 39.
100.	<i>*sol</i>	'Kehle'	—	DÜ 39.

V. Hangmegfelelések

	1									2								
	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Far.		p	m	t	t		k			p	m			t	t	k	q	
Kel.		m	m	n	n		η	η	η	p	p	b		t	tt	q	q	k
Njul.		p	p	p	t	t	t		q			p				t	q	γ
Vandž.			p									b					q	γ
Lymb.		p	p	p	n		t	q	q		b	b		d		d		γ
Kan.																		
Nap.		p					q	η	q	b			b	d		d	g	γγ
Varg.					t						b					d	g	γ
Kul.		p	p	p	t	t		q	q		b				d	d		γ
Teb.		p	p	p	n	t	t	q	q		b	b	b	d	d	d	g	γ
Pyž.																		
U-Č.																		
Čiž.		p	p	p	t	t	t	q	k		b	b		b	d	d	q	γγ
Par.		p	p	p	n	t		q	q		b	b	p	b	d	d	g	γ
Las.		p	p	p	t	t	t	q	q		b	b	b	b	d	d	g	q
Bas.			p									b						γ
Mum.												b						
Iv.			p	t	t		q	q	q		b					d		γγ
Nov.				n									b					q
Star.		p	m	n		n	η	η	η			w	b		d	t	q	k
Tajz.		m		n	n		η		η		b							g
Bel.		m	m	n	n													
Kar.				n					η							tt		
Zub.		m		n		n			η							tt		
Maks.		m		n	n	n	η		η				pp		tt	q		
U-O.		m	m	m	n	n	n	η	η		p	b	p		tt	q	q	g
Luk.		m	m			n	η	η	η								q	g
Url.		m		n			η		η									
Mark.		m																
Los.							η											
Mak.		m	m	m	n	n	n	η	q			p		t		tt	qq	q

	2a											3										
	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	
Var.				nt									t	t	t	q	q		q	k		
Kel.	mb			nd			nd	nd	nd		nd	ng	t	t		q	q		q	q	s	
Jul.	mb			nd	nd	nd				nž	nž	ng	t	t		k	qw		q	q		
andž.													t	t								
Lymb.	mb		mb	nd	nd		nd			nž	nž	nž	t	t		qw	qw	qw	q	qu		
Kan.																						
Nap.	mb	mb	mb	nd		nd	nd	nd		nž	nž		t				qw	qw	q	kw	f	
Varg.											nž							kw				
Kul.	mb			nd	nd	nd				nž	nž	ng	t	t		qw	qw	qw	q	qw	sw	
Feb.		mb	mb	nd	nd	nd	nd	nd	nž	nž	nž	ng	tw	tw		qw	qw	qu	q	qw	xw	
Pyž.																						
U-Č.	mb																					
Čiž.	mb	mb	mb	nd	nt	nd	nd	nd		nž		ng	tw	tw	tw	qw	qw	kw	q	kw	f	
Par.		mp					nd	nd		nž	nž	ng	tw	tw		qw	qw	qw	q	qw	xw	
Las.	mb	mb	mb	nd	nd	nd	nd	nd	nž	nž	nž	ng	tw	tw		qw	qw	qw	q	qw	f	
Bas.	mb	mb	mb	nd		nd	nd						tw	tw		qw			q			
Mum.	mb																					
Iv.		mb	mb	nd		nd	nd			nž	ng		tw	tw	tw	qw	qw	qw	q	qu		
Nov.		mb		nt	nt					nž	η				to			qu				
Star.	bb	b	b	dd	td	d	dd	td	dd	ž	ž	gg	tw	t	to	qo	qw	qu		qu	so	
Tajz.	b	mb		nd	nd	d							tw			qw	qw			qu		
Bel.				nd						nž		ng										
Kar.		mb	nd				nd						tw	t	tw		qw		qw		sw	
Zub.																						
Maks.	b									nž	nž		tw			qw	qw		qw	qw		
U-O.	mb	mb	mb	nd	nd	nd	nd	nd	nž		nž	ng	tw	t	tw	qw	qw		qw	qw	sw	
Luk.	mb	mb		nd		nd		nd	nž		nž		tw	t		qw	qw		qw	qw		
Url.																qw	qw			qu		
Mark.		mb																	qw			
Los.		mb																	qw		sw	
Mak.	mb	mb	mb	nd	nd	nd	nd			nž	ž		tw	t		qw	qw		qu	qu		

	4											5											6	
	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62		
Far.	<div><div>t</div><div>t</div><div>t</div><div>t</div><div>t</div><div>t</div><div>t</div><div>t</div><div>d</div><div>d</div></div>																							
Kel.												č	č	č			č	č	č	č	č	č	č	č
Njul.	č		č					ž		ž	ž	č		č	č				č	č	č	č		
Vandž.												č									č	č	č	č
Lymb.	č						ž	ž	ž	ž	ž	č		č	č		č		č	č	č	č		
Kan.												č	č								č	č	č	č
Nap.	č	č			č	ž	č	ž		ž	ž	č	č		č	č	č	č	ž	č	č	č		
Varg.			č							ž									č	č	č	č		
Kul.	č						ž	ž		ž	ž	č	č		č	č			ž	č	č	č		
Teb.	č	č	č				ž	ž	ž	ž	ž	č	č	č		č	č	č	ž	č	č	č		
Pyž.																								
U-Č.																								
Čiž.	č	č	č	ž	ž	č	č	ž			ž	č	č	č	č	č	č	č	ž	č	č	č		
Par.	č	č	č	ž	ž	ž	ž	ž		ž	ž	č	č	č	č	č	č	č	ž	č	č	č		
Las.	č	č	č	č	ž	ž	ž	ž	ž	ž	ž	č	č	č	č	č	č	č	ž	č	č	č		
Bas.				č				ž				č												
Mum.	č											č												
Iv.				č	ž	ž	ž	ž	ž	ž	ž													
Nov.		č				ž		ž			ž													
Star.	č	č	č	ž	ž		ž	ž	ž	ž	ž	č	č	č	č	č	č	č	ž	č	č	č		
Tajz.	č							ž				č	č	č	č	č	č	č	ž	č	č	č		
Bel.								ž				č	č	č	č	č	č	č	ž	č	č	č		
Kar.	č			č								č	č	č	č	č	č	č	ž	č	č	č		
Zub.												č	č	č	č	č	č	č	ž	č	č	č		
Maks.	č	č		č	č	č			ž		ž	č	č	č	č	č	č	č	ž	č	č	č		
U-O.	č	č	č	č	č		ž	ž	ž	ž		č	č	č	č	č	č	č	ž	č	č	č		
Luk.	č			č				ž	ž	ž		č	č	č	č	č	č	č	ž	č	č	č		
Url.	č											č	č	č	č	č	č	č	ž	č	č	č		
Mark.												č	č	č	č	č	č	č	ž	č	č	č		
Los.												č	č	č	č	č	č	č	ž	č	č	č		
Mak.	č											č	č	č	č	č	č	č	ž	č	č	č		

	7										7a										
	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83
Par.			s			s	s				s				s		s				
Kel.	s	s	s	s		s				č	s	s	s	s		s	s		s	s	s
Njul.					s		s				s	s	s	s		s			s	z	
andž.											s										
ymb.			s				s				s	s	s	s		s	s			s	z
Kan.																					
Nap.	s		s	č	s	s				č		x				č	s	č	s	č	z
arg.				s		s				s	z										z
Kul.	s		s	s	s			s			s	s	s	s		s			s	s	z
eb.	s	s	s	s	s			s		s	z	x	č	č	x	x	x	x	x	č	z
Pyž.																					
J.Č.																					
Siž.	s	s	s	s	s	s	s	s	s	s		h				h	xq	fh	f	γ	hx
Par.	s	s	s	s					s	z	x	x	x	x		—	x		x	—	sz
as.	s	s	s	s	s			s	s	z	γh	x	xh	h	h	h	f	f	f	—a	z
Bas.		s			s																
Mum.																					
v.	č	s			s	s				s	z	s	s		s	s			s	z	
Nov.				s	s																
Star.	s	s	s	s	s	s	s			z	s	s	s	s		s	s		s	s	z
ajz.					č													s		s	z
Bel.	s		s			s								s	s						
Kar.		s																s	s	s	
Lub.																					
Maks.			s			s							s							z	s
J.O.	s	s	s	s	s	s			s	s	s	s	s	s	s	s	s	s	s	s	s
Luk.		s		s	č					s					s	s				z	s
Url.																					
Mark.																					
Los.		s															s		s		
Mak.	s	s			s	s			s								s	s	s		s

	8								8a					9	10				
	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100		
Far.	m		m	m				m	m	m			η			l	l		
Kel.	m	m	m	m	m	m	m	m	m	m	m	m	η	l		l			
Njul.	m							w		w	w		γ						
Vandž.																			
Lymb.	m	w					m	w		w	w	w	γ	l	l				
Kan.																			
Nap.	w	m	w	m	w	w			w	w		w	γ	l	l	l			
Varg.								w		w		w							
Kul.	w					w		w		w	w		γ						
Teb.	w	w	w				w	w	w	w	w	w	γ		l		l		
Pyž.																			
U-Č.						m						w							
Čiž.	w	w	w	w	w		w	w	w				γ			l	l		
Par.	w	w	w	w		u		w	w	w	w	w	γ		l	l			
Las.	w	f	w	w	w			w	w	w	w	w	γ	l	l		l		
Bas.		f										w							
Mum.												w							
Iv.	w	w	w		w	u		w		w	w	w	γ						
Nov.	—				w	w													
Star.		—		u		u		w	w		w	w	—						
Tajz.											w	w	—						
Bel.							—	w				w	—	l			l		
Kar.		—																	
Zub.																			
Maks.													—	l					
U-O.	—	—	w	ww	w	—		w	w	w	w	w	—			l	l		
Luk.	—					u			w	w	w		—	l			l		
Url.													—						
Mark.																			
Los.											w								
Mak.	—	—				—		w		w	w	w	—	l	l				

VI. Polarizált értékek

Farkovo		Kellog		Njulfjadrovo	
—	+	—	+	—	+
1. 4	1	—	8	1. 8	—
2. 6	—	8	1	2. 3	1
3. 7	—	7	—	3. 5	1
4. 3	—	10	—	4. —	5
5. 5	—	5	4	5. 2	4
6. ..	3	2	—	6. 1	—
7. —	—	1	5	7. 2	—
8. 3	—	7	—	8. 1	—
9. 1	—	1	—	9. —	1
10. 2	—	—	2	10. ..	..
31 4		40 17		22 12	
$\frac{4}{35} = 0,114$	$\boxed{1_m}$	$\frac{17}{57} = 0,298$		$\frac{12}{34} = 0,353$	$\boxed{4}$

Lymbelkaramo		Napao		Kulevo	
—	+	—	+	—	+
1. 8	1	3	1	1. 8	—
2. —	5	1	8	2. —	5
3. 3	4	2	4	3. 3	5
4. —	6	—	9	4. —	5
5. 2	5	8	—	5. 7	—
6. 1	—	1	1	6. ..	..
7. 2	—	7	1	7. 5	—
8. 2	1	2	5	8. —	2
9. —	1	—	1	9. —	1
10. 2	—	3	—	10. ..	..
20 23		27 30		23 18	
$\frac{23}{43} = 0,535$	$\boxed{5}$	$\frac{30}{57} = 0,526$		$\frac{18}{41} = 0,439$	$\boxed{4}$

Tebinak

	-	+	:	=
1.	9	1	0,10	0
2.	-	9	1,00	1
3.	1	7	0,87	1
4.	-	8	1,00	1
5.	8	3	0,27	0
6.	1	-	0,00	0
7.	8	-	0,00	0
8.	-	4	1,00	1
9.	-	1	1,00	1
10.	2	-	0,00	0

29 33

$$\frac{33}{62} = 0,532$$

5h

Čižapka

	-	+	:	=
1.	9	-	0,00	0
2.	2	9	0,82	1
3.	1	9	0,90	1
4.	-	9	1,00	1
5.	3	9	0,75	1
6.	1	-	0,00	0
7.	10	-	0,00	0
8.	-	6	1,00	1
9.	-	1	1,00	1
10.	2	-	0,00	0

28 43

$$\frac{43}{71} = 0,606$$

6h

Laskino

	-	+	:	=
1.	9	-	0,00	0
2.	1	10	0,91	1
3.	1	7	0,87	1
4.	-	11	1,00	1
5.	10	-	0,00	0
6.	1	1	0,50	%
7.	8	-	0,00	0
8.	-	5	1,00	1
9.	-	1	1,00	1
10.	3	-	0,00	0

33 35

$$\frac{35}{68} = 0,514$$

5h

Parabel

	-	+	:	=
1.	8	1	0,11	0
2.	1	9	0,90	1
3.	1	7	0,87	1
4.	-	10	1,00	1
5.	6	3	0,33	0
6.	1	1	0,50	%
7.	6	-	0,00	0
8.	-	5	1,00	1
9.	-	1	1,00	1
10.	2	-	0,00	0

28 37

$$\frac{37}{62} = 0,597$$

6h

Basmasovo

	-	+	:	=
1.	1	-	0,00	0
2.	-	2	1,00	1
3.	1	3	0,75	1
4.	-	2	1,00	1
5.	4	-	0,00	0
6.	-	1	1,00	1
7.	2	-	0,00	0
8.	-	1	1,00	1
9.	..	..	(1,00)	1
10.	..	..	(0,00)	0

8 9

$$\frac{9}{17} = 0,529$$

5h

Ivankino

	-	+	:	=
1.	6	-	0,00	0
2.	-	4	1,00	1
3.	1	7	0,87	1
4.	-	6	1,00	1
5.	3	6	0,67	1
6.	-	1	1,00	1
7.	5	1	0,17	0
8.	-	5	1,00	1
9.	-	1	1,00	1
10.	..	..	(1,00)	1

15 31

$$\frac{31}{46} = 0,674$$

7

Novosondrovo

	-	+	:	=
1.	-	1	1,00	1
2.	2	1	0,33	0?
3.	-	2	1,00	1
4.	-	4	1,00	1
5.	-	2	1,00	1
6.	..	..	(1,00)	1
7.	-	2	1,00	1
8.	-	3	1,00	1
9.	..	..	(1,00)	1
10.	..	..	(1,00)	1

2 15

$$\frac{15}{17} = 0,882$$

9

Belyj Jar

	-	+	:	=
1.	-	4	1,00	1
2.	1	-	0,00	0
3.	..	..	(1,00)	1
4.	-	1	1,00	1
5.	-	3	1,00	1
6.	-	1	1,00	1
7.	-	1	1,00	1
8.	-	1	1,00	1
9.	-	1	1,00	1
10.	-	2	• 1,00	1

1 14

$$\frac{14}{15} = 0,933$$

9_{tt}

Starosondrovo

	-	+	:	=
1.	1	6	0,86	1
2.	2	5	0,71	1
3.	2	7	0,78	1
4.	-	9	1,00	1
5.	-	10	1,00	1
6.	-	2	1,00	1
7.	-	8	1,00	1
8.	-	3	1,00	1
9.	-	1	1,00	1
10.	..	..	(1,00)	1

5 51

$$\frac{51}{56} = 0,910$$

9_{ad}

Karelino

	-	+	:	=
1.	-	3	1,00	1
2.	1	-	0,00	0
3.	1	5	0,83	1
4.	-	3	1,00	1
5.	-	3	1,00	1
6.	-	1	1,00	1
7.	-	1	1,00	1
8.	-	1	1,00	1
9.	..	..	(1,00)	1
10.	..	..	(1,00)	1

2 17

$$\frac{17}{19} = 0,895$$

9_{tt}

Tajzakovo

	-	+	:	=
1.	-	5	1,00	1
2.	-	1	1,00	1
3.	-	4	1,00	1
4.	-	2	1,00	1
5.	-	5	1,00	1
6.	-	1	1,00	1
7.	1	-	0,00	0?
8.	..	..	(1,00)	1
9.	-	1	1,00	1
10.	..	..	(1,00)	1

1 19

$$\frac{19}{20} = 0,950$$

9_{ad}

Maksimkin Jar

	-	+	:	=
1.	-	6	1,00	1
2.	3	-	0,00	0
3.	-	5	1,00	1
4.	-	7	1,00	1
5.	-	3	1,00	1
6.	..	..	(1,00)	1
7.	1	2	0,67	1
8.	..	..	(1,00)	1
9.	-	1	1,00	1
10.	-	1	1,00	1

4 25

$$\frac{25}{29} = 0,862$$

9_{tt}

Ust-Ozernoe

- + :

=

1.	-	9	1,00	1
2.	5	2	0,29	0
3.	1	7	0,87	1
4.	-	9	1,00	1
5.	-	9	1,00	1
6.	-	1	1,00	1
7.	1	9	0,90	1
8.	-	6	1,00	1
9.	-	1	1,00	1
10.	-	2	1,00	1

7 55

$$\frac{55}{62} = 0,887$$

9_{tt}

Lukjanovo

- + :

=

1.	-	6	1,00	1
2.	1	1	0,50	%?
3.	1	5	0,83	1
4.	-	5	1,00	1
5.	2	2	0,50	%
6.	..	..	(1,00)	1
7.	1	3	0,75	1
8.	-	2	1,00	1
9.	-	1	1,00	1
10.	-	2	1,00	1

5 27

$$\frac{27}{32} = 0,844$$

8_{tt}

Makovskoe

- + :

=

1.	1	8	0,89	1
2.	5	-	0,00	0
3.	1	5	0,83	1
4.	2	4	0,67	1
5.	5	2	0,29	0
6.	-	1	1,00	1
7.	-	5	1,00	1
8.	-	3	1,00	1
9.	-	1	1,00	1
10.	-	2	1,00	1

14 31

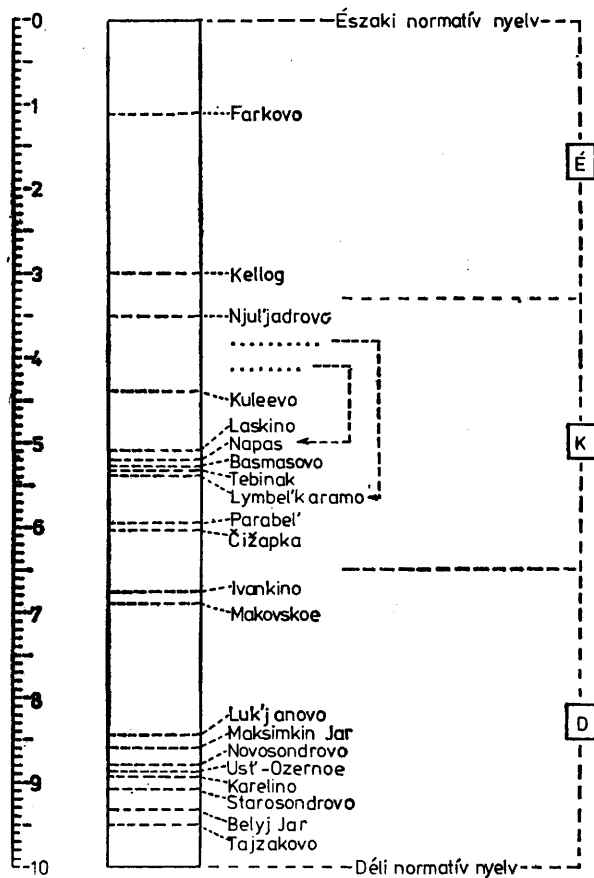
$$\frac{31}{45} = 0,689$$

7_{tt}

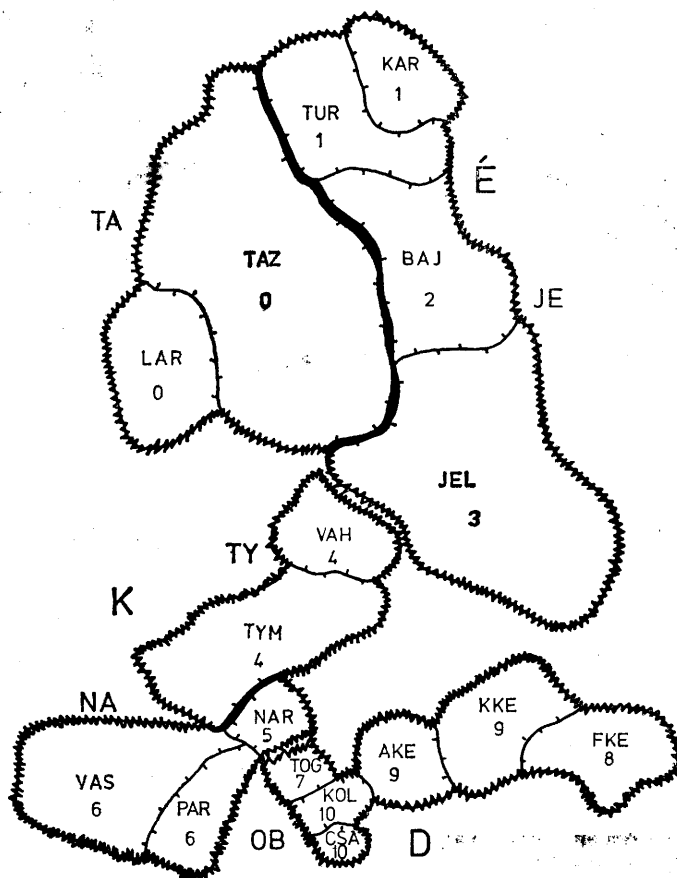
VII. A polarizált értékek összesítő táblázata

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
Farkovo	0	0	0	0	0	0	1	0 _m	0	0
Kellog	1	0	0	0	0	0	1	0 _m	0	1
NjuIjadrovo	0	0	0	1	1	0	0	0	1	0
Lymbelkaramo	0	1	%	1	1	0	0	0	1	0
Napas	0	1	1	1	0	%	0 _h	1	1	0
Kuleevo	0	1	1	1	0	0	0	1	1	0
Tebinak	0	1	1	1	0	0	0 _h	1	1	0
Laskino	0	1	1	1	0	%	0 _h	1	1	0
Basmasovo	0	1	1	1	0	1	0 _h	1	1	0
Čižapka	0	1	1	1	1	0	0 _h	1	1	0
Parabel	0	1	1	1	0	%	0 _h	1	1	0
Ivankino	0	1	1	1	1	1	0	1	1	1
Novosondrovo	1	0?	1	1	1	1	1	1	1	1
Starosondrovo	1	1 _{dd}	1	1	1	1	1	1	1	1
Tajzakovo	1	1 _{dd}	1	1	1	1	0?	1	1	1
Belyj Jar	1	*0 _{tt}	1	1	1	1	1	1	1	1
Karelino	1	0 _{tt}	1	1	1	1	1	1	1	1
Maksimkin Jar	1	0 _{tt}	1	1	1	1	1	1	1	1
Ust-Ozernoe	1	o _{tt}	1	1	1	1	1	1	1	1
Lukjanovo	1	% [?] o _{tt}	1	1	%	1	1	1	1	1
Makovskoe	1	0 _{tt}	1	1	0	1	1	1	1	1

VIII. A szölkup nyelvjárások spektrogram-ja

IX. A szölkup nyelvjárások osztályozási modellje

Irodalom

- CASTRÉN 1855 = CASTRÉN, M. A., Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen. Bearbeitet von A. SCHIEFNER. St. Petersburg 1855.
- DONNER 1920 = DONNER, K., Über die anlautenden labialen Spiranten und Verschlusslaute im Samojedischen und Uralischen. MSFOu 49. Helsinki 1920.
- DONNER-JOKI 1944 = Kai Donners Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik. Bearbeitet und herausgegeben von A. J. JOKI. Helsinki 1944.
- DUEZON 1971 = DUEZON, A., Über die räumliche Gliederung des Sölkupischen in ihrem Verhältnis zu den alten Volkstumsgruppen. SFU 7 (1971): 35–43.
- ERDÉLYI 1969 = ERDÉLYI, I., Sölkupisches Wörterverzeichnis. Tas-Dialekt. Budapest 1969.
- GRIGOROVSKIJ 1879 = GRIGOROVSKIJ, N. P., Azbuka sjussogoj gulani. Kazan 1879.
- HAJDÚ 1968 = HAJDÚ, P., Chrestomathia Samoiedica. Budapest 1968.
- KLAPROTH 1823 = KLAPROTH, J., Sprachatlas. Paris 1823. Tafeln VII–XI. MSFOu 64: 36–50. Helsinki 1932.
- KUŽMINA 1968 = KUŽMINA, A. I., Bezličnoe sklonenie imen suščestvitelnyh v selkupskom jazyke. Voprosy jazyka i literatury. Vyp. II. Čast I. Novosibirsk 1968. 256–277.
- KUŽMINA 1974 = KUŽMINA, A. I., Grammatika selkupskogo jazyka. Čast I. Novosibirsk 1974.
- MAKARIJ 1900 = E(piskop) M(AKARIJ), Besedy ob istinnom Boge i istinnoj vere na narečii obskih ostjakov. Tomsk 1900.
- PÁPAI-HAJDÚ 1952 = HAJDÚ P., Pápai Károly szelkup szójegyzéke. NyK 54 (1952): 141–184.
- PELIH 1973 = PELIH, G. I., Proishozhdenie selkupov. Tomsk 1972.
- PROKOFJEV 1935 = PROKOFJEV, G. N., Selkupszkaja (ostjako-samojedskaja) grammatika. Leningrad 1935. 136 l.
- STRAHLENBERG 1730 = STRAHLENBERG, PH. J. VON, Das Nord-Ostliche Theil von Europa und Asia. Stockholm 1730. MSFOu 64: 8. Helsinki 1932.

Zur Klassifikation der sölkupischen Mundarten

von TAMÁS JANURIK

Der Verfasser stellt in dieser Arbeit den Versuch, das hierarchische System der heutigen sölkupischen Mundarten nach einem Überblick der bisherigen sölkupischen dialektologischen Forschungen zu entwerfen. Die Arbeit strebt die Erschaffung eines neuen Klassifizierungsmodells der sölkupischen Mundarten an durch die Neuaufteilung, Ergänzung und moderne, quantitative Untersuchung des von A. P. Dul'zon publizierten neueren mundartlichen Wortmaterials nach strengen Gesichtspunkten (s. DUL'ZON, A. P., Über die räumliche Gliederung des Sölkupischen in ihrem Verhältnis zu den alten Volkstumsgruppen. SFU 5 [1971]: 35–43).

Die Arbeit versucht die in der Fachliteratur zerstreut auffindbaren sölkupischen Siedlungsnamen zu sammeln, zu identifizieren und geographisch zu lokalisieren (Beilage 1–2). Sie schlägt eine neue Terminologie zur Absonderung der Gruppen der Mundarten auf verschiedenen Ebenen vor. Aufgrund dieser summiert sie die Ergebnisse der bisherigen Forschungen und die einer zusammenfassenden Tabelle stellt sie die Lage der von den verschiedenen Verfassern angewandten Mundarten-Bezeichnungen innerhalb des hierarchischen Systems dar (Beilage 3). Sie weist auf Mängel bei A. P. Dul'zons Methode hin und sie unterwirft Dul'zons Wortmaterial (Beilage 4) einer neuen Untersuchung: Sie untersucht die Verbreitung zehn allgemeingültiger und drei spezieller mundartlicher Eigentümlichkeiten in bestimmter geographischer Reihenfolge der Siedlungen (Beilage 5). Durch die polarisation der mundartlichen Äquivalente (nördlich = 0, südlich = 1) bestimmt sie aufgrund der Vektorwerte der einzelnen Siedlungen (Beilage 6–7) deren Stellung auf dem Spektrogramm der sölkupischen Mundarten (Beilage 8). Aufgrund der Untersuchungsergebnisse läßt sich ein umfassendes hypothetisches Klassifizierungsmodell der heutigen sölkupischen Mundarten entwerfen (Beilage 9).

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A homonímia kérdéséről az uráli, a finnugor és az ugor alapnyelvben

1. A homonímia meghatározása kérdésében a szakirodalom egységesnek mondható. BALASSA JÓZSEF 1938-ban megjelent meghatározása („igazi homonímák azok a szavak, amelyek származásukat, történetüket tekintve nincsenek egymáshoz kötve, hanem alakjuknak egy irány felé haladó változása tette őket egyformává... A szavak fejlődését, változását irányító véletlen szülte az egyforma alakot” (pl. *ár, hó, íz, hat* stb.))¹ lényegében olyan frappáns megfogalmazása a homonímia jelenségének, hogy alapjában véve a tartalma azóta sem változott.² Balassát megelőzően BLOOMFIELD csupán a szinkronia síkján adta meg a homonímia meghatározását.³ A homonímiának és a poliszemiának a hjelmslevi szétválasztását azóta általában figyelembe veszik a kérdés tárgyalásakor (a magyar nyelvű és a magyar nyelvre vonatkozó szakirodalomból elég megemlítenem A magyar nyelv története,⁴ A mai magyar nyelv rendszere,⁵

¹ BALASSA JÓZSEF, A nyelvek élete. Budapest 1938. 101.

² a) J. LYONS: „Man könnte sagen ..., die 'ideale' Sprache wäre eine, bei der jeder Form nur eine einzige Bedeutung und jeder Bedeutung eine einzige Form entspricht. Aber dieses 'Ideal' wird wahrscheinlich von keiner natürlichen Sprache verwirklicht... Zwei oder mehrere Bedeutungen können auch mit einer Form verbunden sein (z.B. engl. *bank* (I) 'Flußufer', (II) 'Geldinstitut'). Die Wörter sind hier *Homonyme*.” Einführung in die moderne Linguistik. 3. durchgesichene Auflage, München 1973. 414. lap. b) „Hjelmslev's distinctions are of indisputable value in lexicological theory. Scholars have long tried to give a precise definition of the difference between the phenomena of *homonymy* and *polysemy*. Hjelmslev's analysis has at last made this precision possible: if one word embraces two contents between which there is no connection, then it is a homonym, i.e. this one word form includes two different lexical units; if one word embraces two contents which are mutually connected in some way, then we have to deal with polysemy, that is, the word represents a single lexical unit with two meanings”. M. Ivić: Trends in Linguistics. Mouton. 1965. 180. lap. c) Chomsky a Syntactic Structures-ban megkísérli a homonímiát a jelentéstani kritériumok figyelmen kívül hagyásával meghatározni. Szerinte azok a szavak homonímák, melyek alakilag több módon elemezhetők. Finn példán illusztrálva: *peru-sta* (tő + elativus), *peru+sta* (tő + képző), *perus+ta* (tő + partitívus). Így a homoníma-fészekben 3 tag van. (Idézi A. PENTTILÄ, l. később). Ebben az esetben viszont: 1. figyelmen kívül maradnak a szó- vagy teljes homonímák; 2. a jelentéstani körülményeket — közvetve mégis figyelembe veszi; 3. illetve ha nem, akkor tkp. poliszemiát elemez, nem pedig homonímiát.

³ L. BLOOMFIELD: „Different linguistic forms which have the same phonetic form (and differ, therefore, only as to meaning) are known as *homonyms*”, pl. angol (*bejr*): *bear* 'to carry', *bear* 'ursus', *bare* 'uncovered' Language [1933] 1964. 145.

⁴ BÁRCZI G.—BENKŐ L.—BERRÁR J. A magyar nyelv története. Budapest 1967.

⁵ A mai magyar nyelvrendszere. Leíró nyelvtan. Szerk. TOMPA J. Budapest 1961. (I.), 1962. (II.).

A mai magyar nyelv,⁶ Általános és magyar jelentéstan⁷ című munkákat,⁸ bár találkozunk eltérő nézettel is.⁹

Létrejöttének okát, okait BERRÁR így magyarázza: „az igazi homonímia konvergens (összetartó) alakfejlődéssel keletkezik”, „rövid hang alakú szavak különféle hangváltozások következtében teljesen egybeeshetnek”, pl. *áll* (N) ~ osztják *onál* ~ votják *anles*, ill. *áll* (V) ~ zürjén *sulal*, votják *syl*.¹⁰ A származási különbséget olykor megmutatja a homonímák mai használata is.¹¹ „Az úgynevezett álhomonímák divergens (széttartó) jelentésfejlődéssel jöttek létre. Az eredetileg többértelmű szó jelentésárnyalatai között megszűnt a kapcsolat, s az egyetlen szó kettészakadt” (BERRÁR: i. h.). A nyelv törekszik a homonímia megszüntetésére, az egyik szó elavulhat, pl. R. *húgy* 'csillag' vagy alaki megoszlás következik be: *tölgy*, *tőgy*.¹²

Bár homonímákon elsősorban a szótári — azaz jel és rag nélküli — szóalakok egybeesését értjük (*áll* — *áll*),¹³ beszélhetünk a nyelvtani rendszerben létrejövő, toldalékolt szavak közt fellépő — nyelvtani homonímiáról is (*légy* — *légy*, *állam* — *állam*, *égnek* — *égnek* stb.),¹⁴ — melyek közt találunk kiejtésbeli homonímákat is (*háncs* — *hánts* stb.) (BENCZÉDY: i. h.).

A homonímia és a polisziémia kérdésével KÁROLY SÁNDOR foglalkozott nagyon alaposan. Az alakok és a jelentések mennyiségi összefüggéseit illetően kilenc lehetséges esetet különböztet meg.¹⁵ Ezek közül a harmadik: 'egy alak/mononímia — több összefüggéstelen jelentés/heteroszémia: *ár*¹, *ár*² — ez a

⁶ BENCZÉDY J. — FÁBIÁN P. — RÁCZ E. — VELCSOV M., A mai magyar nyelv. Budapest 1971.

⁷ KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan. Budapest 1970.

⁸ Néhány további utalás: NAGY J. B., Alakegyezés c. munkájában tárgyalja a homonimitás kérdését, s vizsgálja a rendszerezés lehetőségét, valamint megvilágítja a magyar nyelvben előforduló alakegyezések különböző fajtáit, de ezenkívül a Magyar Nyelv több helyén olvashatunk a homonímiáról.

⁹ „Die verschiedenen geschichtlichen Bedingungen treten dabei zurück: ob es ursprünglich verschiedene, später zusammengefallene Lautungen sind (*kosten* zu *kiesen* und *kosten* zu *constare*) oder ursprünglich einheitliche, später getrennte Inhalte (*Schloß*, *Zug*, *Feder*), ist gleichgültig. Wesentlich ist getrennte inhaltliche Bedingtheit, die, sei es in Blanspruchung durch verschiedene Felder (*Satz* im Feld mit *Sprung*, *Hupf* oder *Satz* in der Grammatik), sei es in der Verteilung auf verschiedene Sprachausprägungen (*Birne* im Obstbau und in der Lichtbranche), festgelegt ist.” Leo Weisgerber: Grundzüge der inhaltbezogene Grammatik. Düsseldorf, 1962. 3. kiadás, 210.

¹⁰ BÁRCZI — BENKŐ — BERRÁR: i. m. 257.

¹¹ *ég* — *éget* : *ég* — *éget*; *ér* — *erek* : *ér* — *érek*; *fél* — *felek* : *fél* — *felek* stb. Balassa: i. m. 102.

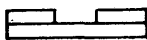
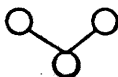
¹² Használóképpen ITKONEN „Homonymian... on eräissä kielissä havaittu aiheuttavan sanojen korvautumista uusilla... Homonymian kaihtamisen voidaan otaksua toimineen sanastoa uudistavana tekijänä useinkin... Melko varmalla näyttää esim. seuraava tapaus: lapissa, mordvassa ja permiläisissä kielissä tavataan uraliselta ajalta peräisin oleva verbi lp. *gossät*, mord. *kozoms*, syrj. *kyzny*, votj. *kzyzny* 'yskiä'; vartalón alkuperäinen äänneasu * *kuse*-. Itämerensuomalaiset yskimisen nimitykset, esim. sm. *yskiä*, *köhiä* ja *rykiä*, ovat kaikki verraten myöhäisiä... Ei voine olla sattumaa, että * *kuse*- sana on korvattu muilla sanoilla juuri niissä sm.-perm. kielissä, joissa sen homonymiksi on kehittyntä virtsaamista merkitsevä verbi (sen alkumuoto on nähtävästi * *kunše*-; > tšer. *kuž*-.” E. ITKONEN, Kieli ja sen tutkimus. Helsinki 1966. 395 — 396.

¹³ Így TEMESI MIHÁLY, A mai magyar nyelv rendszere, 161.

¹⁴ L. BENCZÉDY, A mai magyar nyelv. 535 — 536.; vö. még: „Sellaisia esiintymiä taas, jotka ulkoasultaan ovat samanlaisia, mutta joiden merkitys on erilainen, sanotaan homonymieiksi (esim. *tukista*, joka on *tukka* sanan mon. elatiivi, *tukista*, joka on *tukki* sanan yks. elatiivi, ja *tukista*, joka on *tukistan* verbin imperatiivi...)” A. PENTILLÄ, Suomen kieliooppi. Helsinki 1957. 114.

¹⁵ KÁROLY SÁNDOR: i. m. 78.

homonímia jelensége, mely algebrai jelekkel az $A(x, y)$ (ahol A = hasonló hangalak, x, y = különböző jelentések)¹⁶ képlettel írható fel, szemléltetni pedig pl. az alábbi két ábrával lehet (i. m. 79. lap):

A homonímákat egyrészt a közlésmód szerint osztályozza (ejtési és helyesírási: *daru*¹⁻²; csak ejtési: *fáradtság*, *fáradtság*; csak helyesírási: *hinder*¹ — *hinder*² (angol)), másrészt a szóalak szerkezeti tagolódása szerint is (két, morfológiailag tagolatlan jel közötti homonímia: *ár*¹, *ár*²; egy jel é egy jel és egy jelkapcsolat közötti: *állam*, *áll-am*; két jelkapcsolat között: *fogom*, *fog-at-om*), és végül a szópárok jelentésoztályának megfelelően [azonos szófajúak: *ár*¹ — *ár*²; különböző szófajúak: *vár*¹ (N) — *vár*² (V)] (i. m. 81., ill. 162.).

A homonímiát és a poliszémiát illetően Károly mindkettő meglétét elismeri. A két kategória szétválasztását azonban szinkrón szempont alapján teszi meg, nem pedig a diakrónia síkján, amikor is az elhatárolás alapja az etimológia. A nyelv azonban a szinkroniában funkcionál, ezért fogadja el Károly a kommunikációs funkciót a nyelvi tények szinkrón értékelése alapjául (i. m. 85.).

A két szempontot rugalmasan kell érvényesíteni. A homonímiajelenség feltárásakor, lajstromozásakor nemcsak szinkrón vizsgálatot végzünk, mivel — „a poliszémia szinkrón és diakrón felfogása sokszor egybeesik” (i. h.) — el kell végezni a diakrón, etimologizációs vizsgálatot, elemzést is. Csupán a nyelvtörténet segítségével győződhetünk meg arról, hogy az egyalakú, de különböző jelentésű szavak esetében valóban homonímiával állunk-e szemben vagy álhomonímiával, más szóval poliszémiával.

A továbbiakban, amikor az uráli, a finnugor és az ugor alapnyelv homonímáit vizsgálom, azt a meghatározást veszem alapul, mely szerint a homonímia azonos alakú, eltérő jelentésű szópár. Kiegészítésként hozzá kellene tenni, hogy különböző eredetű szavakról lehet szó, bár ez a vizsgált alapnyelvi szavak esetében nem mutatható ki, mivel az uráli kort megelőző időről, az akkor lejátszódó nyelvi változásokról nincs tudomásunk (de vö. a 19. jegyzetet). E dolgozat gerincét a különböző alapnyelvekre kikövetkeztetett alakok elemzése képezi, s így eleve kiesnek a grammatikai homonímák, mivel a rekonstruált szavak egy bizonyos tőtípust képviselnek, s az azokból képzett, deklinált, ill. konjugált alakok, mint hipotetikus homonímák, merő nyelvészeti játékok volnának.

2. Az alapnyelv a származéknnyelvek szókészleti, grammatikai közös jegyeinek a múltba való visszavetítésével rekonstruálható. Magától értetődő tehát, hogy az alapnyelvre éppúgy föltesszük a homonímia meglétét, mint pl. bizonyos eset- vagy igeragokat stb. Előzetes feltevésünket még inkább alátámasztják a homonímái keletkezéséről mondottak: „Bedeutungswandel, bestimmte Prozesse der Wortbildung, die Lautentwicklung und der Einfluß fremden Wortgutes”,¹⁷ valamint Berrár, i. m. 257.

¹⁶ KÁROLY SÁNDOR: i. m. 82.

¹⁷ TH. LEWANDOWSKI, *Linguistisches Wörterbuch* I. Heidelberg 1973. 262.

Az alapnyelv elemezhető szinkrón nyelvi jelenségeként, állapotként is, melynek ugyanakkor — számunkra jelenleg még ismeretlen — előzménye, tehát (elő)története van, melynek során lejátszódhattak mindazon folyamatok, melyek — többek között — a homonímia kialakulásához vezettek.¹⁸ Ugyanakkor nem szabad kizárnunk a homonímia létrejöttékor a véletlen egybeesés lehetőségét sem.

Az uráli és a finnugor alapnyelv gazdag hangállománnyal rendelkezett.¹⁹ A hangok kapcsolódási lehetőségei azonban elég korlátozottak voltak.²⁰ Az alapnyelv feltételezett szókészletének nagyságáról Hajdú Péter írt.²¹ Az uráli nyelvek mai szómennyiségénél, szótípusánál, hangbőségénél kevesebb alapnyelvi megfelelőik fokozottabban közrejátszhattak két szó hangalakai egybeesésének véletlen alakulásában is.

Az alapnyelv és a mai nyelvallapot között (egy származéknyelvet figyelembe véve) három viszony tételezhető fel:

1. $A \longrightarrow A_1$
2. $A \begin{cases} \longrightarrow B \text{ /tölgy/} \\ \longrightarrow C \text{ /tölgy/} \end{cases}$
3. $\begin{matrix} X \\ Y \end{matrix} \longrightarrow Z$

ahol A , X , Y az alapnyelvi szó, az A_1 , B , C , Z a mai, származéknyelvi szó, mely alapnyelvi alakot folytat. Ezek közül a 3. a homonímia képlete. Ez utóbbi mellett — figyelembe véve, hogy az alapnyelvben is volt homonímia — elképzelhető egy $X^{1-2} \longrightarrow Z^{1-2}$ fejlődés is (*húgy*¹⁻²).

3. Az alapnyelvi homonímia vizsgálatához az anyagot a MSzFE eddig megjelent két kötetéből állítottam össze.²² Eredményeim tehát — már csak az anyag nem teljes volta miatt is — részeredmények lesznek. A két kötetben 345 alapnyelvi etimológia van, lényegesen kevesebb, mint amennyit általában az alapnyelv(ek)re elismerünk (l. BUNY.). Ezek az etimológiák megoszlának uráli, finnugor és ugor koriakra.²³ Ami az etimológiák szó- és szótagszerkezetét illeti,²⁴ a három alapnyelv teljesen megegyezik. Az adatok alapján a hangállományban sincs lényeges eltérés, ami azt jelenti, hogy pl. a finnugorságról leváló ugarság sokáig megtartotta alapvető finnugor szó szerkezeti jegyeit.

¹⁸ DENIS SINOR urál-altaji kapcsolatokat vizsgálva az alapnyelv korára érdekes megállapítást tett. A PU **kVńce/*kVće* 'urina' — **kuńcV/*kVcV* 'csillag' — **kVńcV/*kVčV* 'nail' (ez utóbbi a SKES alapján) alapnyelvi homonímiának a tunguz, ill. a mongol nyelvvel való kapcsolatát világította meg. Az 'urina' megfelelője a PTU (= prototunguz) **kVfV*, a 'csillag'-é **kučV/kočV* < **kučV/*kotV*, vö. mongol: **kotV/*kodV*, s végül a 'nail' jelentésű szóé a PTU-ban **kVčV* < *kVtV*, vö. mongol **kVtV/*kVdV* (> Sam. **kVtV/*kVdV*). D. SINOR: „Urine” ~ „star” ~ „nail” (JSFOu. 72: 392–397.).

¹⁹ Az uráli alapnyelvre (s a finnugorra is) kb. 20 mássalhangzót és 11 magánhangzót rekonstruálnak (az első szótagra, s 3-at a másodikra). HAJDÚ, BUNY. 43–51.

²⁰ Az alapnyelv(ek) főbb szó szerkezeti típusai: *VCV*, *CVCV*, *CVCV*, *CVCCV*. HAJDÚ, BUNY. 53.

²¹ 8.640 a fenti 4 fő szó típus logikailag lehetséges szavainak összege, bár ezeket az alapnyelv nem használta ki teljes mértékben. Hajdú, i. m. 85–86.

²² A magyar szókészlet finnugor elemei. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY, szerk. RÉDEI K. Bp., I. 1967., II. 1971.

²³ Az alapnyelvi etimológiák megoszlása: 82 uráli, 174 finnugor, 89 ugor.

²⁴ Az etimológiák szótagszerkezete megegyezik a 20. jegyzetben felsoroltakkal, elenyésző hányadukban CV, ill. *CVC₁C₂V* — (CV–) is fellép.

Mindez a jelen dolgozat szempontjából azért fontos, mert a homonímák jelentős hányada különböző alapnyelvek alakilag megegyező szavaiból adódott, tehát uráli-finnugor, uráli-ugor, finnugor-ugor párokkal dolgozunk.

Az etimológiák egy részénél az etimológiai szótár készítői — kellő adatoltság hiányában — nem tudták megállapítani sem az első, sem a második szótagi magánhangzót, pl. *mšlš* (ugor) > m. *méltó*. Az első szótag esetében a vokális palatális vagy veláris voltát lehetett tisztázni. Természetesen szép számmal akadnak pontosan kikövetkeztetett alakok is. A látszólagos homonímák száma felduzzadhat, mivel a bizonytalan **mšlš* elméletileg összevethető a **melš* (ugor) > m. *mély*, de a **mälš* (ugor) > m. *meleg* szóval is, holott legfeljebb egyikkel vagy egyikkel sem alkotott homonímát. Vannak továbbá olyan esetek is, amikor az összevethető szavak egyikének sem ismert egyetlen magánhangzója sem, pl. *lšppš*, *đšppš* (finnugor, *uráli) > m. *löp* (N) és *lšppš* (uráli) > m. *lepke*. E két alapnyelvi szó homoním voltának valószínűsége minimális lehet, amennyiben nyelvi adatokra nem támaszkodhatunk.²⁵

Az egyértelmű eseteket képviselő homonímák száma 12, azaz az összes figyelembe vett adatnak kb. 3,5%-a:

<i>keje</i> (fgr., ?uráli) 'köved'	— <i>keje</i> , <i>kšjš</i> (fgr.) 'kēj'
<i>ki</i> (fgr., ?uráli) 'ki' (wer)	— <i>ki(mš)</i> , <i>kü(mš)</i> (ugor) 'ki' (hinaus)
<i>kere</i> (fgr.) 'kéreg'	— <i>kere</i> (fgr.) 'körül'
<i>kuńće</i> , <i>kuće</i> (fgr.) 'hangya'	— <i>kuńće</i> , <i>kuće</i> (uráli) 'húgy' (urina)
<i>koje</i> (fgr., ?uráli) 'hajnal'	— <i>koj(e)-ra</i> (uráli) 'here'
<i>koje</i> (fgr., ?uráli) 'hajnal'	— <i>koj(e)-mš</i> (uráli) 'hím'
<i>koj(e)-ra</i> (uráli) 'here'	— <i>koj(e)-mš</i> (uráli) 'hím'
<i>kaća</i> (uráli) 'hős'	— <i>kaća</i> (fgr.) 'hegy'
<i>kunta- (lš)</i> (fgr., ?uráli) 'hall'	— <i>kunta</i> (fgr., ?uráli) 'had'
<i>puna</i> (uráli) (fon' (V)	— <i>puna</i> (fgr.) 'fan, fon' (N)
<i>püne</i> , <i>pīne</i> (uráli) 'fogoly(madár)'	— <i>pīne</i> (fgr.) 'fog' (N)
<i>pēle</i> , <i>pele</i> (fgr.) 'fél' (ajtófélfa)	— <i>pēle</i> (uráli) 'fél' (V).

Ezek közül az etimológiák közül uráli — 1, finnugor — 3, ugor — 0, uráli — finnugor — 7, uráli — ugor — 0, finnugor — ugor — 1.

A többi, homoníma-gyanús szópárt az alábbi típusokra lehet osztani:

a) a pár egyik szava teljesen ismert, a másik szó szóvégi vokálisa nem: *kečü* (fgr.) 'keszeg' — *kečš* (ugor) 'kísér'; ilyen pár 39 van;

b) mindkét szónak csak az első szótagi magánhangzója ismert: *lšppš* (fgr.) 'lep' — *lšppš* (ugor) 'löp' (V); — 25;

c) az egyik szó ismert, a másiknak egyik magánhangzóját sem sikerült rekonstruálni: *mura*, *murš* (uráli) 'mar' (V) — *mürš* (ugor) 'marok'; — 9;

d) csak az egyik szó első szótagi magánhangzója ismert, a másiknak egyik vokálisa sem: *kíšš* (ugor, ? fgr.) 'küzd' — *kššš* 'köszörül'; — 26;

e) egyik szó magánhangzóit sem ismertek: *pškkš* (ugor) 'fekély' — *pškkš*, *pšktš* (ugor) 'fekete'; — 6.

Elméletileg tehát még 105 homoním pár jöhet számításba. Ezt a hatalmas mennyiséget, mely a fentebb felsorolt 12 homonímával együtt a vizsgált

²⁵ Az első szótagi magánhangzók egybeesésének valószínűsége 6,25% (4 palatális magánhangzó lehetséges az egyik és a másik szóban is; a 2. szótagi magánhangzók esetében kb. 25% tehető fel, s a két szótag magánhangzóinak együttes összeesésének valószínűsége mintegy 1,5%.

anyag egyharmadát képezi — már jelenlegi ismereteinkkel is lehet csökkenteni.

Az *a)* és *b)* típus esetében csupán valószínűsíteni tudunk.

a) Az *a)* típus párjainak egyik tagja rendelkezik ismert magánhangzókkal, a másik a szóvégen nem ($V = 3$), azaz $V_1 = a, e$ — a veláris, ill. vegyes hangrendű szavakban (*i, e* után), és $V_2 = \bar{a}, e$ — palatális, ill. vegyes hangrendű szavakban. A 39 pár közül 28 tartalmaz a szó egységes hangrendjét meghatározó vokálist, azaz *a-t, o-t, u-t, \bar{a}-t*. Tegyük fel, hogy ezek közül a párok közül minden második valóban egybeesett, tehát 14 pár valóban homoníma volt. Két pár első szótagjában *i* található (*minä 'meny' — *minä 'menny'); a 2. szótagban csak *e* vagy *\bar{a}* állhatott. Azaz a két pár egyik közül valóban homoníma volt. A további kilenc pár első szótagjában *e* áll, mely után a 2. szótagban egyaránt lehetett *a, \bar{a}, e*, azaz a párok egyharmadát minősíthetjük homonímának (3). Így végeredményben az első típus 39 párja közül homonímaként 18-at számíthatunk.

b) A *b)* típusba tartozó szavakkal a helyzet bonyolultabb. 23 olyan párunk van, melynek első szótagjában *a, \bar{a}, o, u* áll. Ebben az esetben a variációs lehetőségek megduplázódnak,²⁶ azaz *e* pároknak mintegy egynegyed részét foghatjuk fel homonímaként, azaz kb. 6-ot. Két pár első szótagjában *e* áll, mely után a második szótag *a-t, \bar{a}-t* és *e-t* egyaránt tartalmazhat. Mindegyik párnál csupán kb. 16% a homonímia valószínűsége, tehát számbavételüktől eltekinthetünk.

c) A *c)* típusba tartozó homoníma-gyanús párokkal tüzetesebben kell foglalkoznunk.²⁷ A könnyebb áttekintés végett célszerű *e* 9 gyanús párt felsorolni:

<i>mərɜ</i> (ugor) 'marok'	— <i>mura, murɜ</i> (uráli) 'mar' (V)
<i>pɛlɜ</i> (ugor) 'fel, föl'	— <i>pele</i> (uráli) 'fél' (V)
<i>pɛlɜ</i> (ugor) 'fel, föl'	— <i>pēle, pele</i> (fgr.) 'fél' (ajtófélfa)
<i>pɛlɜ</i> (ugor) 'fel, föl'	— <i>pālā</i> (uráli) 'fél' (halb)
<i>kənɜ</i> (ugor) 'könnyű'	— <i>kinä, kinä, künä, künä</i> (fgr.) 'könyök'
<i>lɛnɛɜ</i> (fgr.) 'légy' (N)	— <i>lonča</i> (fgr.) 'lágý'
<i>jənɜ</i> (ugor, ?fgr.) 'jön'	— <i>jāne</i> (fgr.) 'jég'
<i>pɛlɜ</i> (ugor) 'faggyú'	— <i>pala-</i> (fgr.) 'fagy'
<i>kəcɜ(-rɜ)</i> (ugor) 'keserű'	— <i>kečä</i> (fgr.) 'keszeg'

Az eljárást két szakaszra kell bontani. Előbb az első szótag vokálisa körül, s csak aztán a második szótag magánhangzója körül vizsgálódunk.

Az 1. szótagban levő magánhangzóról azt lehet tudni, hogy palatális vagy veláris színezetű-e. Ahhoz, hogy a homonimitás kérdésében dönthessünk,

²⁶ 50% esély van arra, hogy *a*, ill. *e*, vagy *\bar{a}*, ill. *e* álljon a szó második szótagjában, s ugyanez a helyzet a pár másik tagjánál is.

²⁷ Természetesen itt is élhetnénk pusztán a matematikai valószínűsítéssel. Mivel az alapnyelvre első szótagra 6 veláris — 5 palatális (STEINITZ), ill. 5 veláris — 6 palatális (ITKONEN) magánhangzót tesznek föl, így két szó elsőszótagi magánhangzóinak egybeesési valószínűsége 1 : 6, ill. 1 : 5. A második szótagra 1 : 2 az egybeesés valószínűségének aránya. Ezek alapján két szó teljes egybeesésének valószínűsége (természetesen a mássalhangzók azonossága esetén) $1/6 \times 1/2$, ill. $1/5 \times 1/2$, azaz 8, ill. 10%. Ezek alapján a 3. típusból mindössze egy homonímával számolhatunk matematikai alapon. Mivel azonban ennél a típusnál lehetőség nyílik nyelvészeti vizsgálódásra is, a végeredmény megállapításánál a nyelvészetet illeti meg a döntő szó.

nem okvetlenül kell tudnunk, milyen vokális állt a szóban, olykor elegendő annak ismerete is, milyen magánhangzó nem volt az első szótagban.

Ilyen alapon a fenti lehetőségek közül ki lehet zárunk a

<i>jäne</i> 'jég'	—	<i>jšņš</i> 'jön' ²⁸
<i>pala-</i> 'fagy'	—	<i>pšļš</i> 'faggyú' ²⁹
<i>kečā</i> 'keszeg'	—	<i>kščā(-rā)</i> 'keserű' ³⁰
<i>pālā</i> 'fél' (halb)	—	<i>pšļš</i> 'fél, föl' ³¹

párokat, mivel gyaníthatólag az első szótagban különböző vokálissal rendelkeztek.

Rendkívül ingatag a *lonča* 'lágý' — *lŋčē* 'légy' (N) homoním voltának valószínűsége is, mivel a *lonča* adatoltságából a permi szavak hiányoznak, ugyanakkor a *lŋčē* a magyaron kívül csupán a permiben fordul elő. Ezért ezt a párt kihagytam a számításból.

A megmaradt, s az első szótagi magánhangzó alapján föltehető 4 pár homonímiájának valószínűsége — a második szótagi vokális bizonytalan, rekonstruálhatatlannak látszó volta miatt — újfent csak matematikai úton tehető fel. Eszerint a 4 pár közül kettő — nem tudni, melyik — jöhet számításba homonímaként. Ez azt jelenti, hogy a matematikai valószínűsítés során kapott eredményhez egészen közelit adott a nyelvészeti vizsgálódás is.

d) Az előzőhöz hasonló a helyzet a *d*) csoportban is, csupán a 2. szótagi magánhangzó-azonosítás arányai mások. A 26 párlehetőség közül előzetes szűrés³² alapján kiesett 17. Egy esetben (*perš*) a második magánhangzó azo-

²⁸ *jäne*: MSzFE II : 338, *jšņš*: MSzFE II : 340 — 1

²⁹ *pala*: MSzFE I : 172 — 173, *pšļš*: MSzFE I : 175

³⁰ *kečā*: MSzFE II : 359 — 360, *kščā(-rā)*: MSzFE II : 356 — 7

³¹ *pāpā*: MSzFE I : 194 — 6, *pšļš*: MSzFE I : 193 — 4

³² 1. *čykkā(-lā)* (ugor) 'csókol' (MSzFE I : 122) — *čukkā, čukkā(-rā)* (fgr.) 'csokor' (MSzFE I : 122 — 3); a 'csókol' szóban inkább *o* várható. 2. *kščā(-rā)* (ugor) 'keserű' (MSzFE II : 356 — 7) — *kečā* (ugor) 'kísér' (MSzFE II : 367); valószínűnek látszik a föltétele a 'keserű' szóra. 3. *kščā(-rā)* (ugor) 'keserű' — *kečā* (fgr.) 'kegyelet' (= szivárvány) (MSzFE II : 355 — 6); ld. az előző pontot. 4. *kščā* (ugor) 'köszörül' (MSzFE : 376) — *kščā* (ugor, fgr.) 'küzd' (MSzFE II : 382 — 3); a 'köszörül' szó vokálisa nem *i*. 5. *lāppā* (ugor) 'lép' (V) (MSzFE II : 400 — 1) — *lšppā* (uráli) 'lepke' (MSzFE II : 401 — 2); a 'lepke' szóban nem *ā*, inkább *e* vagy *i* várható. 6. *lāppā* (fgr.) 'lep' (MSzFE II : 398 — 9) — *lšppā* (uráli) 'lepke'; ld. az előző pontot. 7. *mšļš* (ugor) 'méltó' (MSzFE II : 431 — 2) — *māļš* (ugor) 'meleg' (MSzFE II : 430); az adatoltság túl csekély, ezért bizonytalan. 8. *mšrā* (ugor) 'marok' (MSzFE II : 423) — *marā* (ugor) 'márt' (uo. 423 — 4); nem ugyanaz a magánhangzó. 9. *pākkā* (ugor) 'fék' (MSzFE I : 191) — *pškkā, pškkā* (ugor) 'fekete' (uo. 192 — 3); a 'fekete' szóban *e* valószínű. 10. *pānā* (fgr.) 'fen' (MSzFE I : 199200) — *pšnā* (fgr.) 'fenyő' (uo. 200 — 1); a 'fenyő' szóban *e* várható. 11. *pāja* (fgr., uráli) 'fagyal' (MSzFE I : 174 — 5) — *pšjā* (ugor) 'fű' (vízmadár) (uo. 218 — 9); ez utóbbi szóban nem *u* várható. 12. *pāļš* (ugor) 'fűl' (MSzFE I : 225) — *pšļš* (ugor) 'fél, föl' (uo. 193 — 4); ez utóbbiban nem *i* várható. 13. *pāļš* (fgr.) 'bél' (MSzFE I : 105 — 6) — *pšļš* (ugor) 'fél, föl' (uo. 193 — 4); az adatoltság hiányos volta miatt bizonytalan. 14. *perš* (uráli) 'bőr' (MSzFE I : 110 — 1) — *pšrā* (fgr.) 'fér' (uo. 201 — 2); nem azonosak a magánhangzók. 15. *pūļš* (ugor) 'fulánk' (MSzFE I : 221) — *pšļš* (ugor) 'folyik' (uo. 212 — 3); ez utóbbi szóban *o* várható. 16. *kešā* (fgr.) 'köszvény' (MSzFE II : 376 — 7) — *kščā* (ugor) 'köszörül' (uo. 376); csekély az adatoltság, így nem vettem figyelembe. 17. *kūntā, kūntā* (uráli) 'kőd' (MSzFE II : 370) — *kšntā* (ugor) 'kedv' (uo. 344); a csekély adatoltság miatt nem vettem számításba. Az elméletileg lehetséges alakok közül tehát ez a 17 hangtani vagy adatoltság előidézte nehézségek miatt kiesett. 18. *perš* (uráli) 'bőr' — *pšrā* (fgr.) 'fűt' (MSzFE I : 225); az elsőszótagi vokális azonossága feltehető, azonban a 2. szótagi vokális egybeesésének valószínűsége 1 : 6, ezért ezt a párt is kihagytam a számításból.

nosságának valószínűsége annyira kicsi, hogy eltekintettünk e pár számbavételétől. Egy esetben (*lappá*) alaki elhasonulás feltételezése valószínű. A többi hét — amennyiben az első szótagi magánhangzóra vonatkozó feltevéseim helytállóak — a 2. szótagi vokális elméleti kettőssége miatt a felét vehetjük homonímaszámba (4-et).

e) Az ötödik (e)) típus elméletileg lehetséges 6 esete közül³³ csupán három pár állja ki a próbát az első szótagi magánhangzót illetően. Homonímaként tehát ebből a típusból 3-at vettünk számításba.

Amennyiben tehát feltételezéseim megállják helyüket, úgy az uráli, a finnugor és az ugor alapnyelvre összességében 44 homonímapár következtethető ki.

4. A MSzFE 345 adatából 44 pár alkot homonímát. Ez azt jelenti, hogy az egész anyag 12,7%-ának van hangalakilag azonos párja. Ez a százalékszám rendkívül magas.

Összehasonlításkeppen a magyar nyelv homonímáit vetettem számszerű vizsgálat alá. A magyar atergó-szótárban³⁴ 58 323 egyed áll (8). Ebből 10 ezer a tőszavak száma, ezen belül a vitathatatlan tőszavaké 6000 (uo.). A túlságosan tájjellegű vagy szűk szakmai szókincshez tartozó elemeket kihagytam a homoníma-gyűjtésből, meghagytam azonban a közismert, idegen szavakból adódókat (mint. pl. *láma*¹⁻², *duma*¹⁻², *spárga*¹⁻², *kuka*¹⁻² stb., ilyen összesen 12-t), s ilyen megszorítással 73 homoníma-párt találtam. Ha kereken 60 000-nek vesszük az összes szavak számát, akkor a homonímák aránya az egész

19. *lappá* (uráli) 'lap' (lapály) (MSzFE II: 387–8) — *lappá* (fgr.) 'láp' (uo. 389–390); elképzelhetően egy töről származik a két szó, így homonímaként nem vehető figyelembe; magánhangzók egyezése esetén poliszémiával, kölönbözőségük esetén alaki elhasonulással számolhatunk. 20. *końca*, *końca* (uráli) 'hosszú' (MSzFE II: 303–4) — *kőnce* (ugor) 'hagy- (máz)' (uo. 242). 21. *kāńča*, *kāńča* (ugor) 'keshed' (MSzFE II: 357–8) — *kőca* (-ra) (ugor) 'keserű' (uo. 356–7). 22. *lappá* (ugor) 'láp' (V) (MSzFE II: 400–1) — *lappá*, *lappá* (fgr., ?uráli) 'láp' (N) (uo. 399–400); ez utóbbira az MSzFE is *ā*-t vagy *e*-t tesz föl, az *ā* valószínű. 23. *mēla* (ugor) 'mély' (MSzFE II: 432–3) — *mēla* (ugor) 'mélto' (uo. 431–2) — *mēla* (ugor) 'meleg' (uo. 430); a 'mélto' jelentésű szó első szótagi vokálisa *ā* vagy *e*, így vagy a 'mély' vagy a 'meleg' jelentésű szóval homonímát alkot. A 20–23 sorszámú párokat homonímaként vettem számításba, s ezek az alakok szerepelnek a dolgozatban a további elemzés során is. Az alábbiakban bemutatandó szópárok szintén homonímák lehetnek, azonban a valószínűségszámítás miatt az e csoportba tartozó homonímáknak csak a fele jöhetett számításba, s a választás a 20–30-as sorszámú párokra esett. 24. *pākkā* (ugor) 'fék' (MSzFE I: 191) — *pākkā* (ugor) 'fekély' (uo. 191–2). 25. *lappá* (fgr.) 'láp' (MSzFE II: 398–9) — *lappá*, *lappá* (fgr., ?uráli) 'láp' (N). 26. *mākkā* (ugor) 'malát, malád' (MSzFE II: 419–420) — *mākkā*, (fgr.) 'mál' (uo. 418–9).

³³ *mā*, *mā* (uráli) 'mi (was)' — *mā* (uráli) 'mi (wir)'

lappá (fgr.) 'csepeg' — *lappá* (fgr.) 'csíp' (V)

lappá (ugor) 'dob' (V) — *lappá* (ugor) 'domb'

lappá, *lappá* (fgr., ?uráli) 'láp' (N) — *lappá* (uráli) 'lepke'

pāra (fgr.) 'fér' — *pāra* (fgr.) 'fürt'

pākkā (ugor) 'fekély' — *pākkā*, *pākkā* (ugor) 'fekete'. Ez utóbbi 3 homoníma-

gyanús pár kizárható a további vizsgálatokból, mivel az első szótagra eltérő magánhangzók tehetők föl. A *lappá* 'láp' (N) (MSzFE II: 399–400) 1. szótagjára *ā* (az MSzFE szerint *ā* vagy *e*), míg a 'lepke' (uo. 401–2) szóára *e* vagy *i* rekonstruálható. A 'fér' jelentésű szóban (MSzFE I: 201–2) *i*, a 'fürt'-ben pedig (uo. 225) *e* várható. A 'fekély' jelentésű szó (MSzFE I: 191–2) első szótagja *ā*-t, a 'fekete' (uo. 192–3) jelentésű pedig *e*-t tartalmazhatott.

³⁴ Reverse-Alphabetized Dictionary of the Hungarian Language. Compiled by FERENC PAPP. Budapest 1969.

anyaghoz viszonyítva 0,12%, a tízezres tőszómenyiséghez viszonyítva pedig 0,73%.

A magyar nyelv homonímái szerkezeti típusuk szerint:

<i>CVC</i>	— 30	pár	VC_1C_2	— 1
<i>VC</i>	— 9		VC_1C_2V	— 2
<i>CV</i>	— 6		<i>VCV</i>	— 1
CVC_1C_2	— 5		VC_1C_2	— 1
<i>CVCV</i>	— 5		$CVC_1C_1VC_1C_2$	— 1
<i>CVCVC</i>	— 3		CVC_1C_1VC	— 1
<i>VCVC</i>	— 2		$C_1C_2VC_1C_1VC$	— 1
CVC_1C_1	— 2		$C_1C_2VC_1C_2V$	— 1
CVC_1C_2V	— 2		VC_1C_2VCV	— 1

A gyakoribb típusú homonímák aránya a szótár egész anyagához, ill. a tízezres tőszókészlethez:

<i>CVC</i>	— 0,05, ill. 0,3	CVC_1C_2	— 0,008, ill. 0,05
<i>VC</i>	— 0,015, 0,09	<i>CVCV</i>	— 0,008, 0,05
<i>CV</i>	— 0,01 0,06	<i>CVCVC</i>	— 0,005, 0,03.

Érdeemes megállapítani a homonímák arányát szerkezeti csoportjuk lehetséges összmenyiségéhez, ill. a szerkezeti csoport valóságosan létező szavaihoz. A magyarban 26 mássalhangzó, 14 magánhangzó van, azonban ezek nem egyforma megterheltségűek, ezért — s a számítás egyszerűsítése végett — kerekben $C = 20$, $V = 10$ mennyiséggel számolhatunk.³⁵

A *CVC* szerkezetű szavak száma a fenti megkötés mellett 4000 lehet. Ebből a mennyiségből kb. 1000 a valóban létező forma,³⁶ azaz a lehetséges mennyiség egynegyede. A 30 homoníma a virtuálisan létező szavaknak 0,75%-át, a valóságos szavaknak pedig 3%-át teszik ki.

A *VC* szerkezetű szavak lehetséges száma 200, ebből mintegy 150 a valóságosan létezőké (75%). A homonímák aránya 4,5%, ill. 6%.

A *CV* szerkezetű homonímák a lehetséges szavak 3%-át, a valóságosoknak 4%-át alkotják.

A CVC_1C_2 80 000 elméletileg lehetséges szavából mintegy 200 létezik a valóságban (0,25%), s a homonímák aránya 0,006%, ill. 2,5%.

A *CVCV* típus 40 000 lehetséges szavából a magyar nyelv kb. 500-at használ ki (1,25%). A homonímák aránya pedig 0,0125%, ill. 1%.

³⁵ Kevésbé egyszerű esetben (amikor pl. nem tízes kerek számokban számolunk és hosszú szavak típusainak számát akarjuk megtudni) használható az alábbi képlet:

$\frac{h}{c} = \frac{h!}{c!(h-c)!} = \frac{h!}{c!v!}$, ahol (h) a szó összes hangjainak száma, (c) a konzonánsoké és (v) a vokálisoké. Pl. a 2 mássalhangzót, 12 magánhangzót tartalmazó szavak lehetséges szerkezeti típusainak száma: $\frac{4!}{2!2!} = \frac{24}{4} = 6$ (*CCVV*, *VVCC*, *CVVC*, *VCCV*, *CVCV*, *VCVC*).

Az egyes típusokon belüli szavak száma, ha l = összes magánhangzók, k = összes mássalhangzók: l^k , k^l = 10^2 , 20^2 = 2^2 . 10^{2+c} = 2^2 . 10^h = 2^2 . 10^4 = 40 000.

³⁶ Az a tergo szótár alapján. Mivel a mutatóban az n szerinti hosszúság van megadva (589), nem pedig a fonémaszám szerinti, így az ezres érték erősen hozzávetőleges, mivel a 3, ill. 4 n -t tartalmazó szavak hozzávetőleges átlagát vettem figyelembe.

Végül a *CVCVC* típusban elméletileg 800 000 szó lehetséges, ebből 500 körül lehet a ténylegesen meglevő szavak száma (0,06%), s a homonímák aránya 0,0004%, ill. 0,6%.³⁷

5. E kis kitérő után kanyarodjunk vissza az alapnyelvi homonímia kérdéséhez.

a) Az alapnyelvekre rekonstruált homonímák időbeli megoszlását, valamint szerkezeti felépítését mutatja be az alábbi táblázat:

Típus	Viszony	PU – PU	PU – PFU	PU – PUG	PFU – PFU	PFU – PUG	PUG – PUG	Össz.
<i>CVCV(-CV)</i>		3	11	3	7	6	2	32
<i>CVC₁C₂V(-CV)</i>		—	—	—	—	2	1	3
<i>CVC₁C₂V ~ CVCV</i>		1	2	1	—	—	—	4
<i>CVC₁C₂V</i>		—	1	—	—	1	—	2
<i>VCV</i>		—	—	1	—	—	—	1
<i>CV</i>		1	—	—	—	1	—	2
Összesen		5	14	5	7	10	3	44

Viszonylag kevés az azonos korú homonímák száma. A 345 szóból álló vizsgálati anyaghoz képest PU-PU homoníma 1,4%, PFU-PFU homoníma 2%, PUG-PUG homoníma pedig 0,8%.

b) A homonímák hangállományát vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a homonímák túlnyomó része *k*-val kezdődik (28 esetben, ebből egy esetben egy-szótagú homonímapárral van dolgunk). A második legterheltebb szókezdő mássalhangzó a *p* (5), a többi konsonánusra (*m, j, l, s, t*) összesen tíz eset jut, egy homoníma pedig magánhangzóval kezdődik. (Az elméletileg lehetséges,

³⁷ AARNI PENTTILÄ, A homonímiáról, különös tekintettel a finn nyelvre (MNy. 66: 129–135) című cikkében a homonímiát gyakoribbnak tartja a finnben, mint más nyelvekben. A Nykysuomen Sanakirja hat kötetéből hármát átnézve kb. 12 000 homonímafészket talált, feltehetően tehát mintegy 25 000 homonímafészkekkel számolhatunk a finn nyelvben. (A Nykysuomen Sanakirja összesen kb. 200 ezer szócikket tartalmaz, azaz Penttilä számítása szerint a homonímák aránya a szókészleten belül meglehetősen magas, mintegy 12,5%.) A cikk megjelenése után napvilágot látott a finn nyelv szóvégműtató szótára is (Suomen kielen käänteissanakirja. Reverse Dictionary of Modern Standard Finnish. Szerk. TUOMO TUOMI. Helsinki 1972.), mely a Nykysuomen Sanakirja szóanyagát dolgozza föl, s amely – a magyar szóvégműtató szótárhoz hasonlóan – jelöli a homoním párokat. (Különbség e téren abban van, hogy a Nykysuomen Sanakirja szerkesztői – s nyomukban a finn szóvégműtató szótár szerkesztője is – egyenértékűnek tekintik a homonímiát és a polisziemiát – míg a magyar szóvégműtató szótár nem.) Ebből a tényből fakad a finn nyelv ún. homonímáinak magas száma (PJ). Penttilä véleménye szerint a nagymérvű homonimitás a grammatikai elemek polisziemiájával magyarázható. Ezért meg kell különböztetni az ún. 'teljes homonímákat' (135), melyeknek minden alakjuk homoním, pl. *vaara* 'veszély', *vaara* 'erdős domb' stb. Ilyen teljes homoníma a finnben mintegy ötszáz van. (Ez az egész anyagnak 0,25%-át teszi ki.) (PENTTILÄNEK ez a cikke megjelent Homonümiast, eriti soome keelt silmas pidades címmel is, I. CTIFU I, 322–325.)

Az észtt nyelvvel kapcsolatosan a homoníma kérdésével HELGI VIHMA foglalkozott több tanulmányban is. Gyakorlatilag az eddigi szakirodalomhoz képest újat nem ad. (Homonüümi moistest. Emakeele Seltsi Aastaraamat 10 (1964): 45–56.; Uő.: Homonüümiide määramisest. Keel ja Kirjandus 9 (1966): 89–96.)

VÉRTES EDIT az osztjákban előforduló homonímákról: Durch lautgesetzliche Entwicklung entstandene südstjakische Homonyme. MSFOu. 150: 453–459.

ám éppen a valószínűségi számítás miatt kihagyott párok esetében is a *k* a leggyakoribb szókezdet, kisebb mértékben kezdődnek a szavak *p*-vel, míg a többi mássalhangzóra a fentiekhez hasonlóan csak egy-két szó jut.)

A *k* kezdetű szavak tehát 'hajlamosak' a homonimaképzésre. Ez az alapnyelvnek abból a szó szerkezeti sajátosságából adódik, hogy a szavak jelentős hányadában *k* áll a szó elején, s a szó belsejében ugyancsak viszonylag kevés számú mássalhangzó található.

Vannak ugyanakkor ún. telített sorok is, mint pl. *kajš* (ugor) 'haj' — *kajš* (ugor) 'hajol' — *kaja* (fgr.) 'hajít' — *koje* (fgr., ?uráli) 'hajnal' — *kujš* (fgr.) 'háj' — *kujš*, *kajš* (ugor) 'hajt' — ahol a homonimitás elkerülhetetlen.

A fenti, az alapnyelv(ek) jellegéből adódó korlátozások jelentős mértékben hozzájárulhattak a homonímia-képződéshez.

c) A magyar nyelvben található homonímák nagyrészt különböző alapnyelvi szavakból származnak, azaz az alapnyelvi előzmények nem képeztek egymással homonímiát.

1. áll (N) 'oŋla, oŋš (fgr.) — áll (V) 'salkš- (fgr.)
2. ár (Strom) 'sarš, šarš' (ugor) — ár (Preis) 'arwa, arɣa' — ár (Ahle) 'ora' (fgr.)
3. ég (N) 'säne' (fgr.) — ég (V) 'äŋš' (fgr.)
4. ellik (lóra ül) 'säls' (uráli) — ellik (szül) 'sente-' (fgr.)
5. ér (véna) 'särs' (fgr.) — ér (patak) 'šerš, šärs' (fgr.)
6. ér (patak) 'šerš, šärs' (fgr.) — ér (V) 'särs, serš' (fgr.)
7. év, év (genny) 'säje-' (uráli) — év 'jikä, ikä' (fgr.)
8. fal (N) 'päds' (fgr.) — fal (V) 'pala' (fgr.)
9. fej (N) 'päŋš' (uráli) — fej (V) 'päds' (fgr.)
10. fél (halb) 'pälä' (uráli) — fél (ajtófélfa) 'pēle, pele' (fgr.)
11. fél (halb) 'pälä' (uráli) — fél (V) 'pele' (uráli)
12. fog (N) 'piŋe' (fgr.) — fog (V) 'puŋš' (ugor)
13. fűz (N) 'pečš' (fgr.) — fűz (V) 'pits-' (fgr.)
14. hal (N) 'kala' (uráli) — hal (V) 'kole-, köle-' (uráli)
15. hat (6) 'kutte' (fgr.) — hat (V) 'kattš' (uráli)
16. hó (Schnee) 'kume' (uráli) — hó (Monat) 'kune' (uráli)
17. íz (Geschmeck) 'ipse' (uráli) — íz (Glied) 'jštš' (ugor), 'jäse, jäsne' (fgr.)
18. jó (gut) 'jomš, jamš' (ugor) — jó (folyó) 'joke' (uráli)

Nyolc esetben a mai magyar nyelvi homonimitásnak az alapnyelvben homonímia volt az előzménye:

1. él (N) 'els' (ugor) — él (V) 'elä' (uráli)
2. ér (véna) 'särs' (fgr.) — ér (V) 'särs, serš' (fgr.)
3. fon, fan (N) 'puna' (fgr.) — fon (V) 'puna' (uráli)
4. fél (ajtófélfa) 'pēle, pele' (fgr.) — fél (V) 'pele' (uráli)
5. húgy (Stern) 'kuŋce, kuče' (uráli) — húgy (urina) 'kunce, kuče' (uráli)
6. ki (wer) 'ke, ki' (fgr., ?uráli) — ki (hinaus) 'ki(mš), kü(mš) (ugor)
7. mi (was) 'mš, mš' (uráli) — mi (wir) 'mš' (uráli)
8. lép (N) 'lšppš, dšppš' (fgr., ?uráli) — lép (V) 'lšppš' (ugor)

Ez az utóbbi néhány — s a további kutatások eredményeként valószínűleg felbukkanó egynemű más — homonímia-eset azt tanúsítja, hogy — bár

a nyelv más-más fejlődési tendenciák, olykor 'szabálytalan' nyelvi fejlődés³⁸ árán is törekszik a homonimitás elkerülésére, mégis előfordul az egykori homonimitás megőrződése. Ez természetesen csak akkor lehetséges, ha ez a hangzásbeli azonosság nem veszélyezteti sok mondat, beszédsszituáció egyértelműségét.³⁹ Egyetérthetünk TAMÁS LAJOSSAL: „a homonímák rendes körülmények között még csak tudatossá sem válnak.”⁴⁰ Kérdés marad azonban, hogy az alapnyelvben ez a nagymérvű homonimitás nem volt-e zavaró.⁴¹

6. Végezetül megállapíthatjuk, hogy az alapnyelvre feltehető homonímák száma a szókészlet mértékéhez képest magas. Mivel ezek a homonímák az alapszókincsbe tartozó szavak körében merültek föl, szükség volt e jelenség kiküszöbölésére. Ez — ha előbb nem is, a származéknyelvekben — meg is történt, legalábbis nagyrészt. További kérdés, hogy az esetleges etimológiai, származtatási tévedések — melyek majdan előbukkanó nyelvi adatok segítségével derülnek ki — mennyiben módosították a valóságos arányokat. Amennyiben azonban az etimológiai szótár adatai, valamint a dolgozatban kimutatott eredmények az egykori valóságot tükrözik, úgy kijelenthetjük, hogy az uráli, finnugor, ugor alapnyelv tőszó-homonímákban szokatlanul gazdag volt, mely gazdagságot a grammatikai alakok egybeesése tovább is gyarapíthatta.

PUSZTAY JÁNOS

On the Question of Homonymy in the Uralic, Finno-Ugric and Ugric Proto-Language

by JÁNOS PUSZTAY

In his present article the author examines those reconstructed Uralic, Finno-Ugric and Ugric proto-words whose phonetic forms are the same but meanings are different, i.e. homonymous doublets. Data are taken from the first two volumes of the etymological dictionary, entitled *A magyar szókészlet finnugor elemei* (Finno-Ugric Elements of Hungarian Vocabulary). After the examination and sorting out of doublets he came to the conclusion that 44 doublets of 345 reconstructed proto-words were homonymous, i.e. 12,7% of the total corpus. Consequently, in so far as proto-forms reflect the reality, the Uralic, Finno-Ugric and Ugric proto-language was extremely rich in homonymous roots.

³⁸ ITKONEN: i. m. 202.

³⁹ JESPERSEN, *Die Sprache*, 271. (Idézi Tamás Lajos, l. 40. jegyzetet)

⁴⁰ TAMÁS LAJOS: Tudatosak-e a hangváltozások? MNy. 43: 161–172. 168. l.

⁴¹ A magyar nyelvben van hármas, sőt négyes homonimitás is (pl. ár!-!). Az alapnyelvi homonímia vizsgálata során eddig két hármas homoním-sor bukkant elő: a 'lep' (fgr. *lāppa*) — 'lép' (V) (ugor *lāppa*) — 'lép' (N) (fgr., ? uráli *lāppa*); 'hangya' (fgr. *kuñce kuće*) — 'húgy' (urina) (uráli *kuñce kuće*) — 'húgy' (csillag) (uráli *kuñca ~ kuća*).

Megjegyzések Pusztay János cikkéhez

PUSZTAY JÁNOS A homonímia kérdéséről az uráli, a finnugor és az ugor alapnyelvben c. dolgozatában az MSzFgrE első két kötetében közölt, általa homonímoknak tekintett alapszavakat vizsgálta statisztikai jellegű és valószínűségszámítási módszerrel. Annak okát, hogy eredményei az uráli nyelvtudomány számára nem válhatnak igazán értékelhetővé, nem abban látom, hogy viszonylag kis anyag alapján végzett számításokat (hiszen az MSzFgrE csak a magyar tagot is tartalmazó etimológiákat közli), s nem is abban, hogy ezekbe a számításokba esetleg hiba csúszhatott. Sokkal inkább abban, hogy az alapnyelvet — legyen az uráli, finnugor vagy ugor — mint kutatási modellt, meg a homonímiát mint az alapnyelvből kimutatható jelenséget kissé felületesen, kevésbé differenciáltan fogja fel. Mivel kifogásaim, mint említettem, nem a számításokra, hanem a szerző elvi és módszertani kiindulópontjára vonatkoznak, nem törekszem arra, hogy e számítások végeredményét mondanodom befejeztével korrigáljam; remélem, végül az is kiderül, miért nem.

„Az alapnyelv elemezhető szinkrón nyelvi jelenséggként, állapotként is...” (7) írja PUSZTAY. Csakhogy ez a nyelv, jellegét tekintve alapvetően különbözik a természetes nyelvek bármelyikétől, hiszen nem más, mint egy, a rekonstrukció eszközeivel kikövetkeztetett hipotetikus nyelv, szükséges munkahipotézis a nyelvészek és a társadalomtudományok művelőinek a kezében. Tükrözheti az egykorú valóságot, de nem azonos magával az egykorú valósággal. (A dolgozat utolsó pontjában (20) találunk utalást e tükröző funkcióra, ám a cikk egészéből kitetsző szemléletmód ennek élesen ellentmond.) Elemezhető szinkrón nyelvi jelenséggként is, de ez a szinkronitás megint csak eltér a természetes nyelvek egyes szinkrón szintjeitől, mégpedig elsősorban abban, hogy időben jóval nagyobb egységet jelöl, és feltehetően önmaga is különböző „belső” szinkrón szintek egymásra rakódásából tevődik össze. A finnugor egység több ezer évig tartott, és ez idő alatt jelentős változások játszódhattak le térben és időben egyaránt. Így ezen a szinten belül is fel kell tételeznünk valamilyen időbeli rétegződést, már csak azért is, mert azok a nyelvjárási tagozódások, amelyek többek között az egység felbomlásához vezettek, nem csupán térbeli, de szükségszerűen időbeli mozgást is jelentenek. A rekonstrukció még nem tudja kimutatni ezeket a rétegeket, az alapnyelv kutatása során azonban, legalább elméletben, ezeket a tényezőket is szem előtt kell tartanunk, tehát az időhatárokat a lehető legszorosabbra kell vonnunk. (Különösen vonatkozik ez a homonímia kutatására, ahol egyfelől a szinkronitás dönti el, valóban egyalakúsággal van-e dolgunk.)

Mindezeket figyelembe véve, azaz tudva, hogy jelenlegi ismereteink szerint csak az uráli, a finnugor, illetőleg — az említett dolgozat szempontjából

ból — az ugor jelölhető meg ilyen „szűk” szinkrón szintként, kétséges, hogy beszélhetünk-e egyáltalán homoním alapnyelvi szavakról. Megfordítva a kérdést: az alapnyelvre vonatkoztatva nem kell-e módosítanunk a homonímia fogalmát.

Úgy tűnik, Pusztay nem gondolta át megfelelően ezeket a problémákat, ellenkező esetben nem jutott volna olyan mechanikus következtetésekre, mint: „Az alapnyelv a származéknyelvek szókészleti, grammatikai közös jegyeinek a múltba való visszavetítésével rekonstruálható. Magától értetődő tehát, hogy az alapnyelvre é p p ú g y föltesszük a homonímia meglétét, mint pl. bizonyos eset- vagy igeragokat.” (6. l. Kiemelés tőlem — B.-N. M.) Továbbá: már akkor is használhatóbb eredményekhez jutott volna, ha egyazon alapnyelv (uráli—uráli, finnugor—finnugor stb.) „homoním” párjait mutatta volna be. A szerző viszont ezeket az amúgy sem szűk időbeli határokat tovább tágitotta, mégpedig a következő megfigyelés alapján: „... az etimológiák [mármint a feldolgozott etimológiák — B.-N. M.] megoszlának uráli, finnugor és ugor koriakra. Ami az etimológiák szó- és szótagszerkezetét illeti, a három alapnyelv teljesen megegyezik. Az adatok alapján a hangállományban sincs lényeges eltérés, ami azt jelenti, hogy pl. a finnugorságról leváló ugorság sokáig megtartotta alapvető finnugor szó szerkezeti jegyeit. Mindez a jelen dolgozat szempontjából azért is fontos, mert a homonímák jelentős hányada különböző alapnyelvek megegyező szavaiból adódott, tehát uráli – finnugor, uráli – ugor, finnugor – ugor párokka dolgozunk.” (9) Pusztay idézett megállapításai lényegében helyesek, még az is, hogy az ugorság sokáig megtartotta alapvető finnugor szó szerkezeti jegyeit. A belőlük levont — ugyancsak mechanikus — következtetés (és e következtetés alapján összeállított anyag) azonban már nem fogadható el. Mert ha jól értettem, a fentiekkel a szerző hallgatólagosan azt a véleményét fejezi ki, hogy pl. egy alapszó, amelyik az uráli korra rekonstruálható, és amelyik megőrződött az ugor korban is, hangstruktúráját tekintve változatlan maradt, és ezért „homonímiát” alkothatott egy másik, azonos alakú, ugor eredetű alapszóval. Valóban nem változott volna, mondjuk az i. e. IV. évezredtől az i. e. I. évezredig? A szerzőnek minden egyes uráli és finnugor etimológiából ki kellett volna emelnie az ugor tagokat, és az ugor hangtörténeti kutatások tanulságait alapul véve, rekonstruálnia kellett volna az ugor alapnyelvre feltehető alapalakokat ahhoz, hogy előbbi megállapítását a szó szerkezet változatlanságáról igazolni tudja. Sajnos, ennek még a lehetősége sem merült fel benne...

Az elmondottak alapján, gondolom, érthető, hogy miért mutathatott ki a szerző oly sok „homoním” szót az alapnyelvből, amihez persze még az is hozzájárult, hogy szép számmal párosított ígét névszóval stb. (Erről a nagyon is kétségre vonható eljárásról azért nem szólok részletesen, mert az alapnyelvre vonatkoztatva eleve fölöslegesnek tartom.)

Pusztay a sok „homoním” tő láttán a „zavaró homonímia” kérdését veti fel: „Kérdés marad azonban, hogy az alapnyelvben ez a nagymérvű homonimitás nem volt-e zavaró” (20). Az, hogy a rekonstruált alapnyelvet valamikor valóban beszélt nyelvnek tekintti, talán ebből derül ki a legvilágosabban. Mert ugyan miért kellene zavaró homonímiát emlegetni egy hipotetikus nyelvben?

Végezetül egy rövid megjegyzés: a különböző alapnyelvekben található, azonos alakú és különböző jelentésű szavak száma valóban magas (mellesleg nem Pusztay az első, aki erre fölfigyelt: az indo-európai alapnyelvvvel kapcso-

latban I. G. JUCQUOIS, *La théorie de la racine en indo-européen*. *La Linguistique* 6/2: 69–102, 7/1: 73–91 (további irodalommal); a PÜ/PFU alapnyelvről pedig L. HONTI, *On the Question of Proto-Language Reconstruction*. *NyK* 77: 132), ami elsősorban az alapnyelvi rekonstrukció hiányosságaiban és jelleiben leli magyarázatát, meg abban, hogy az alapnyelvi fonémák megterheltsége, gyakorisága terén még nincs minden tisztázva. Azt hiszem, hogy az „alapnyelvi homonímia” kutatása, főként ilyen formában, nem sokat segít a nyelvtörténeten, és nem egyéb, mint „nyelvi játék”.

Sz. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

Comments on J. Puzstay's Article

by MARIANNE Sz. BAKRÓ-NAGY

In her comments the author tries to clarify the nature and main characteristics of (PU/PFU) proto-language with especial regard to „homonimy”. As „homonimious” proto-words of hypothesized proto-languages cannot be investigated like homonimious elements of natural languages, J. Puzstay's results are not really valuable for further research.

175. Magyar szárny 'Flügel'

1. Szárny 'Flügel' szavunkat többen (VÁMBÉRY, közli BUDENZ: NyK 17: 422; BUDENZ: NyK 17: 448; RÁSONYI: MNy. 30: 158; SzófSz.) csuvas jellegű török jövevényszónak tartják: vö. csag. *yayrîn* 'Schulterblatt', tob.-tat., kaz.-tat. *jauryñ* 'id., Schulter', csuv. *şyrâm* 'Rücken' stb. Ezt a magyarázatot bizonyos fenntartással — utalva a hangtani és jelentéstani nehézségekre — a TESz is elfogadja.

2. Van azonban a *szárny*-nak más szóba jöhető etimológiája is. Ez MOÓR ELEMÉRTŐL (NéNy. 11: 6 jegyz.) származik. Idézem MOÓRT: „Ezen szavunk feltételezett török megfelelője azonban a török nyelvekben nem szárnyat, hanem lapockát jelent, „szárny” jelentése pedig egy nyelvben sincs. Hogy miért kelljen e szavunkra vonatkozólag a magyarban ilyen jelentésváltozást felténnünk, amikor a *szárny* kifogástalanul értelmezhető a *szár* szavunk deminutívumaként, azt igazán nem lehet belátni...” (i. h.). Az 'alsókar, lábszár; Unterarm, Unterschenkel, Bein' jelentésű *szár* deminutívumaként való magyarázatot — voltaképpen MOÓRNÁL néhány sorban felvetett, helyesebben: oda-vetett etimológiai ötletéről van csupán szó — a TESz nem fogadja el.

Én ennek ellenére úgy látom, hogy a *szár* szóból való származtatás mind hangtani, mind jelentéstani szempontból helytálló. A kérdés hangtani és alak-tani oldala világos, ezzel tehát részletesebben nem foglalkozom. Az *-ny* kicsinyítő képző, a mai *szárny* (< *szársny) a toldalékos *szárnyat*, *szárnyak*, *szárnyas* stb. alakokból való elvonás eredménye lehet.

A m. *szár* 1. 'Rohr', 2. '(Pflanze) Stengel, Halm', 3. R. 'Unterschenkel, Unterarm' rokon nyelvi megfelelői: v o g. (ÁKE 556) KL *sår* 'Stiefelschaft', T *kåt-sår*, É *kåt-sår* 'Unterarm' (*kåt*, *kåt* 'Arm, Hand'), T *lail-sår*, É *la'il-sår* 'Schienbein' (*lail* 'Bein') | o s z t j. (KT 867) Ni. *sur* 'Schaft (am Schuhzeug)', DN *kör-sur* 'Unterschenkel (mit Knochen und Fleisch)' (*kör* 'Bein'), V *köt-sor* 'Handwurzel', Kr. *ket-sur* 'Unterarm' (*köt* 'Hand') (l. MSzFE; TESz. uo. irodalom). — Az ugor alapalak *şsrz, az ugor kori jelentés pedig 'valamelyik végtag (alsókar, lábszár); irdgein Glied (Unterarm, Unterschenkel, Bein)' lehetett.

Az eredetinek kikövetkeztethető jelentésből a 'szárny; Flügel' jelentés könnyen kifejlődhetett. Ezt a jelentésfejlődést számos jelentéstani párhuzam támogatja. Például: vog. (MSz.) É *markäyā* (du.) 'szárnykarjai; die Schwingen', (KÁLMÁN, Vog. Texte 265) Szi. *mark* 'Oberarm' ~ 'obere Hälfte des Flügels'; lat. *āla* (< *axlā) 'Achsel' ~ 'Flügel' ~ óang. *eaxl* 'shoulder', ófn. *ahsala* ua.; ír *sciath* 'wing' ~ 'shoulder blade' (l. BUCK, A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. Chicago, 1949. 245—6. l.); mong. *dali* 'aile (d'un viseau)', burj. *dali* 'szárny' ~ mong. *dalū* 'os de l'épaule, omoplate' (RÁSONYI: MNy. 30: 159).

176. Magyar *üldöz* 'verfolgen'

1. Az *üldöz* 'verfolgen, nachjagen' szóra vonatkozó régi nyelvi adatok: 1192–95: *El zoboducha wt urdung || ildetuitul* (HB); 1416 u./1450 k.: *mvdon oket az Egiptomiaknac zamtalan fèzègè oket vldozneie* (BécsiK 18); 1516–19: *megh yldeznek* (JordK 603).

Üldöz szavunk vitatott eredetű. BUDENZ (MUSz. 848) és MÉSZÖLY (Ethn. 62: 277, ÓMSzöv. 219) szerint az alapszó az *öl* (< R *ül*) 'töten, morden, umbringen' ige, végződése pedig a *-döz* gyakorító képző (ellene: SzófSz.; BEKE: Nyr. 76: 147). Ezt az etimológiát közli első helyen a TESz. is. A második helyen megadott származtatás, mely szerint az *üldöz* alapszava az *ül* 'sitzen' igével volna azonos — lovon vagy lesben ülve vadászik, *üldöz* — jelentéstani szempontból nagyon bizonytalan.

Az *öl* (< R *ül*) igéből való eredeztetés mind hangtani, mind jelentéstani szempontból lehetséges. Ezt az is támogatja, hogy *öl* szavunk vogul megfelelőjének is (É *al-*) van hasonló jelentésű származéka: (MSz.) É *alil-*, *alisl-* 'vadászgat; jagen'.

2. Az *üldöz* ómagyar kori, de igen korán elavult alapszava **ild* lehetett. Ennek az **ild* igének *-et* képzős származéka a R *ildetu* (HB) 'üldözés; Verfolgung' főnév. De az **ild* alak is származékszó: *d* eleme gyakorító képző. Az *üldöz* képzésmódjára vonatkozóan vö.: *tol: told: toldoz, kér: kérd: kérdez*.

Noha az *üldöz*-nek az *öl* 'töten' igéből való származtatása komolyan esik latba, az alábbiakban mégis felvetek egy más etimológiai lehetőséget, amelyik hangtani és jelentéstani szempontból legalább olyan kifogástalan, sőt jelentéstani párhuzamokkal jobban meg lehet támogatni. Abból indulok ki, hogy az *üldöz* (< R **ild*) ómagyar kori alapszava minden bizonnyal **il-* volt. Ezt az **il-* tövet a következő obi-ugor szavakkal egyeztetem: v o g. (KANN., WV 135) TJ *jil-*, AK P *jäl-* ~ *jäl-*, Szo. *jal-* 'gehen' | o s z t j. (KT 202) V Vj. *jäl-* 'gehen, wandern (V), irgendwo vorsprechen, besuchen; treffen (der Pfeil) (Vj.)' (az obi-ugor szavak összetartozására vonatkozóan l. RADANOVICS: NyK 62: 124; STEINETZ, DEWO 360). — A kikövetkeztethető ugor alapalak **jälz-*, az alapjelentés pedig 'jár, megy; gehen' lehetett.

A **jäl-* szókezdetnek a m. *i-* szabályos megfelelője. Ugyanilyen magánhangzó-megfelelés van *ideg* 'Nerv; Sehne, Bogensehne', *iz* 'Glieð' szavunkban is. Az eredetinek feltehető jelentésből könnyen kifejlődhetett a *-d* gyakorító képzős **ild* (>> *üld-öz*) alak 'nyomon követ; auf der Spur folgen' → 'üldöz; verfolgen' jelentése. Jelentéstani szempontból vö. m. *követ* 'folgen' ~ 'verfolgen' ~ zürj. *kij-* 'fangen' ~ *kijši-* 'Jagd treiben, mit Fangen beschäftigt sein' ~ *kijed-* 'belauern, (die Spur z. B. eines Tieres) verfolgen' (l. MSzFE); m. *fut* 'laufen' ~ cser. KH U *pokte-* 'treiben, jagen, verjagen, nachfolgen, verfolgen' (l. MSzFE).

177. Magyar *üz* 'jagen, verfolgen'

1. *Üz* 1. 'jagen, nachjagen, verfolgen', 2. 'ausüben, betreiben' [1372 u./1448 k.: *ky el ewz zent angýalokot* (JókK 17); 1416 u./1450 k.: *èl üzlèc* (BécsiK 185)]; *üzekedik* 'rindern, stieren, läufig sein, treiben'.

Szavunk BUDENZTÓL (MUSz. 876; l. még ÁKE 621) származó finnugor egyeztetése nem fogadható el. K. PALLÓ (MNY. 53: 214, NyK 71: 139) egy ős-

tör. **ūd-* 'folgen, nachfolgen' igéből (KÁŠG. *ūdermāk* 'auf der Spur folgen', *ūdik* 'Sehnsucht, Liebe') származtatja. Ennek a hangtani nehézségen kívül az is akadálya, hogy a szó a törökségben gyéren adatolt. A K. PALLÓTól közölt csuv. *ur-* 'dühöng, tombol, megvész' jelentéstani okokból aligha tartozik ide. PAIS (NytudÉrt. 40: 287) a tör. (KÁŠG.) *üzālmāk* 'sich lange quälen (vom Kranken im Todeskampf) sich sehnen', *üzütlük* 'Geiz' szavakkal kapcsolatban utal a m. *űz-re*: „Vö. magyar *űz* ige.” Ez az egybevetés a nagy jelentéskülönbség miatt nem jöhet tekintetbe. Az *űz* a SzófSz. és a TESz. szerint ismeretlen eredetű.

2. A m. *űz*-nek biztos megfelelői vannak az obi-ugor nyelvekben: v o g. (MSz.) *it*: É *it-ñoys* 'szökő nyuszt; hüpfender Zobel', É *it-lē'in* 'szökő evet; hüpfendes Eichhorn'; (KANN., közli STEIN., DEWO 205) AK *ityal-*, P *ittāl-*, Szo. *ityal-*, *itas-* 'springen' | o s z t j. (KT 102) Trj. *it-* 'von Baum zu Baum springen', Kaz. *it-* 'ua. (Eichhörnchen, Zobel)', O *it-* 'wegziehen, nach seinen Wohnplätzen gehen (Enten, Waldtiere)' (az obi-ugor szavak összetartozására vonatkozóan l. STEINITZ, DEWO 205). A magyarban *i > *ű* labializáció és *ű* > *ű* nyúlás történt. A vog. *-yal-*, *-yal-*, *-as-* igeeképzők. — Az ugor alapalak **itš-* lehetett.

A feltehető ugor kori jelentés 'fut, ugrik; laufen, springen' lehetett. A 'fut; laufen' ~ 'ugrik; springen' ~ *űz*; *jagen*, *verfolgen*, *treiben* jelentések viszonyához vö. m. *fut* 'laufen' ~ cser. *pokte-* 'treiben, jagen, verjagen, nachfolgen, verfolgen' ~ szam. szelk. *pakta-* 'springen, laufen' (MSzFE); finn *aja-* 'treiben, jagen' ~ zürj. (SzrSzlK) Vm. I *vojli-* 'berať, cкакaть' ~ I *vojledli-* 'treiben, jagen' (l. SKES). Vö. még ném. *laufen* 'fut' ~ gót *us-hlaupan* 'felugrik', ang. *leap* 'ugrik' (l. KLUGE-MITZKA, DtEtWb.²⁰). Az *űz* és az *űzekedik* szemantikai viszonyáról l. TESz.

178. Vogul *minarow* 'Rentierochs'

A vog. Szi. *minarow* 'großer, gesunder, dicker Rentierochs', melyet KÁLMÁN BÉLA „Wogulische Texte mit einem Glossar” (Bp. 1976) című művéből idézhetünk (266. l.), jurák jövevényszó: (LEHT. 272) OP *menaruj*, Szj. *menurāj*, K *menurej*, U-C. *menurūj* 'fetter Rentierochs, der nicht zum Zugrentier abgerichtet ist'. A jur. *-j* → vog. *-w* hanghelyettesítés nem világos. A jurák szó átkerült a zürjénbe is: (SzrSzlK) I *menurej* 'неприрученный кастрат старше четырех-пяти лет' (RÉDEI: NyK 64: 78, ALH 13: 284).

179. Vogul *sätəm* 'mild'

KÁLMÁN BÉLA „Wogulische Texte mit einem Glossar” (Bp. 1976) című munkájában fordul elő a következő szó: (298) Jk. *sätəm* 'mild'; (30) *wiś-jāχ jānāl sätəm wōt wōtāj* 'von dem Fluß »Klein-Jukonda« weht ein milder Wind'. Ez a zürj. (WIED.) *šytōm* 'stimmlos, lautlos, dumm', (FOKOS-FUCHS) V *šitēm* 'lautlos; stimmlos' átvétele. A mássalhangzók esetében zürj. *š- t- m* → *s- t- m-* hanghelyettesítés történt. A magánhangzó-megfelelés is szabályos: a zürj. első szótagi *i* hangnak a vogulban némelykor az ősvog. *i folytatói (K ə) felelnek meg (RÉDEI, SLW 44). A zürj. nem-első szótagi *e-t* a vogul nyelv K nyelvjárásában sokszor ə helyettesíti (RÉDEI, i. m. 50). — Megjegy-

zem, hogy a vogul szó északi nyelvjárási alakjait FL Szo. Ob, mint zürjénből való kölcsönzést korábban is számon tartotta a szakirodalom (l. RÉDEI, i. m. 157).

180. Zürjén *telis*, votják *tolez* 'Mond, Monat'

1. A szakirodalomban a következő szavakat régóta összekapcsolják: zürj. (WUO.) V AV Sz. Lu. I Ud. *telis*, P *tevis* 'Mond, Monat', (GEN.) KP *tó-liš* 'Mond' | v o t j. (MUNK.) Sz. *tolež*, K *tolež*, *tolež*, (WICHM.) G *tolez* 'Mond, Monat' | c s e r. (WICHM.) KH *talza*, U *tâlaze*, M *tilze*, (PS) B *tâlaze* ua. (CASTRÉN, Versuch 92; VglWb. 514; BEKE, CserNyt. 98; TOIVONEN: FUF 19: 165; SAUVAGEOT, Rech. 73; UOTILA: MSFOu. 65: 170, SyrjChr. 159; LEHTISALO: MSFOu. 72: 209; RÄSÄNEN: Vir. 1947: 168; ESzK). A felsorolt irodalmi hivatkozások e szavak közt ősi egyezést tettek fel, de BEREZCKI (NyK 79: 65) meggyőzően bebizonyította, hogy a cseremisiz szó ősspermi jövevényszó.

2. Mivel a cser. *talza* ősspermi átvételnek bizonyult, nyilvánvaló, hogy a permi szavak az ősspermi kornál aligha lehetnek régebbiek. A szó ősspermi kori hangalakja **tölšć(š)* lehetett. Véleményem szerint a permi szavak zürj. *tel-* ~ votj. *tol-* (< PP **töl-*) töve egybevezethető a következő igékkel: zürj. (WUO.) Sz. V *delal-*, Lu. *dela-l-* '(von ferne) glänzen, leuchten (helle Farbe: Weiß, Rot) (Sz. V), glänzen, schimmern (z. B. glänzende Oberfläche) (Lu.)' | v o t j. (MUNK.) Sz. *dolal-* 'glänzen, schimmern', Sz. *dolž-* ua. Ezekben az igékben az *-al-* jól ismert gyakorító képző. A votj. *dolž-* *-ž-* eleme is igeképző.

A zürj. *del-* ~ votj. *dol-* igeitő szókezdő *d-*-je a szóbelseji *-l-* zöngésítő hatására korábbi **t-*ből fejlődhetett. A szóbelseji *l*, *r* stb. mássalhangzóktól függő szóeleji zöngésülés közönséges a permi nyelvekben (l. LAKÓ: AUFA 17: 9–26, NyK 64: 56–70, ALH 12: 226–46; RÉDEI: NyK 66: 255, ALH 19: 324, 24: 309). A zöngésülés következtében a 'Mond, Monat' jelentésű szó PP **töl-* töve és a 'glänzen' jelentésű PP **döl-* (< **töl-*) ige etimológiailag elkülönült egymástól (a két szó jelentésbeli eltávolodása persze valamivel korábban megindulhatott).

A mondottak értelmében a permi 'Mond, Monat' jelentésű szavak egy **töl-* 'fénylik, csillog; glänzen, schimmern' ige származékai. A zürj. *-is* ~ votj. *-ež*, *-ež*, *-ež* (< PU/PFU **čə*) deverb névszóképző. A zürj. *-is* nem szabályos megfelelője a votják képzőnek. A zürjénben valószínűleg az *-is* participiumképző analógiás hatásával van dolgunk, mégpedig abból az időből, amikor a 'Mond, Monat' jelentésű származék és a **töl-* 'glänzen, schimmern' hangalakjukra és jelentésükre nézve még nem szakadtak el teljesen egymástól.

A **tölšć(š)* származék eredeti jelentése tehát 'fénylő, csillogó; glänzend, schimmernd' lehetett. Ebből a 'fénylő, ragyogó égitest (pl. hold); glänzender schimmernder Himmelskörper (z. B. Mond)' jelentés könnyen létrejöhetett.

3. A zürj. *telis* 'Mond' átkerült az osztjákba: (OL 217) Trj. *tiaš*, DN *tilaš*, O *tilas* ua. (KARJALAINEN: MSFOu. 23: 27; WICHMANN: FUF 15: 53; TOIVONEN: FUF 19: 166, 32: 91).

181. Votják *šós* 'gefräšig, gierig (Tier)'

1. A votj. (MUNK.) Sz. *šós*, G *šós* 'falánk, kapzsi, ragadozó (állat); gefräšig, gierig (Tier)', (WICHM.: MSFOu. 36: 61) G *šes* 'Raubtier', (WIED.) *šes* 'heiβhungrig, gierig; wildes Tier' szót egyeztetették a következő finnugor nyel-

vekbeli szavakkal: vog. (WV 96) TJ *cājš*, TCs. TG *cēs*, AK *sās*, P *šēs* 'Wolf'; finn *susi* (gen. *suden*) ua. (MUNKÁCSI: NyK 23: 120 vg., vtj.; SETÄLÄ: FUF 2: 260 vg., vtj., fi.). — A vogul és a finn szó összekapcsolására vonatkozóan l. LINDSTRÖM: Suomi 1852: 88; VglWb. 177; AHLQVIST: MSFOu. 2: 56; KÁLMÁN, Obi-ugor állatnevek 12.

2. A finn *susi* (töve: *sute-*) szóbelseji *t*-je nem lehet a vogul alapján feltehető eredeti *-ć-*, illetőleg a votj. *s* vagy *š* megfelelője, a finn szót tehát törölnünk kell ebből az egyeztetésből. De a vogul és a votják szó sem tartozhat össze egymással. Összekapcsolásuknak nem csupán a szóbelseji konzonzantizmus összeegyeztethetetlenége az akadálya, hanem az is, hogy a votj. *šós* a votják nyelv külön életében keletkezett szónak tekintendő. A votj. *šós*, *šós* töve (*šo-*) ui. etimológiailag azonos a votj. (MUNK.) Sz. *ši-*, *šij-*, K *šie-* 'essen', Sz. *šud-*, (WICHM.) G *šudī-*, MU *šudī-* 'zu essen geben' (~ zürj. *šoj-*, FSz. *šqj-*, KP *šw-j-* 'essen' ~ finn *syö-* ua. stb.) igével. Az 'essen' jelentésű szóban PP **q*-t tehető fel, amelynek a zürj. *o*, *q*, *u* és a votj. *u*, *ui* szabályos folytatói. A votj. *ši-*, *šij-* *i* magánhangzója szórványos *u* > *ī* (a szókezdő *š* hatására) > *i* hangváltozással magyarázható.

A votj. *šós*, *šós*, *šes* alakokban a palatális mássalhangzó-környezet hatására **q* > **ṛ* (> *ó*, *e*) hangváltozás történt. A *šes* alak *e*-je két jésített mássalhangzó közötti helyzetben (*š—š*) *e* hangból lett. Ugyancsak **q* > **ṛ* (> *ó*, *e*, *e*) hangváltozás ment végbe a zürj. V Sz. *dod*, AV Ud. *dojd*, FSz. *dqđ*, KP *dud* 'Schlitten' votják megfelelőjében is: (MUNK.) Sz. K *dōđī*, (WICHM.) G *dēđī*, (ESzK *đodb* alatt) Szl. *dēđī* ua.

A votj. *šós*, *šes*, *šes* szövégi *š* hangja a particiumképzővel azonos: *šo* + *š*. A Sz. *šós* alak alveoláris *s* hangja elhasonulás eredménye. A szó eredeti jelentése 'evő; essend; fressend' lehetett. A hangalaki elkülönülés később jelentésetléréssel párosult: 'gefräßig, gierig (Tier); Raubtier usw.'

182. Finn *tana* 'Birkenrinde'

1. N. *tidó* 1. 'a nyírfa külső héja; Birkenrinde' (ÜMTSz.), 2. 'a nyírfa kérgeből sodort rövid fáklya, amellyel a szigonnnyal való halászáskor világítanak; aus Birkenrinde gedrehte kurze Fackel, mit der man beim Fischen mit der Harpune beleuchtet', 3. 'nyír- vagy cseresznyefa héjából, hancsából készült sőtartó; Salzfaß aus Birken- od. Kirschbaumrinde, aus deren Bast' (ÜMTSz.). — MUNKÁCSI (NyK 25: 280, Ethn. 4: 175 [o: 275] ezt a szót az alábbi obi-ugor szavakkal vetette egybe: v o g. (MUNK.: NyK 25: 280) É *tōnt* 'nyírhéj; Birkenrinde' | o s z t j. (ÖL 113) V Vj. Trj. *tōntay*, Ni. *tōnta*, Kaz. *tōntī*, O *tonti* ua.; (PD 2672) J *tōntay*, Ko. *tuntā* ua.

Az egyeztetés mind hangtani, mind jelentéstani szempontból kifogástalan volna, ha a vog.-osztj. *-t*, *-t-* valóban a tőhöz tartozna, mint az *-nt-* kapcsolat része, és ha az obi-ugor szavak nem lehetnének egy más etimológiai sor tagjai is. Lehetséges azonban, hogy a vog. *-t*, osztj. *-tay*, *-ta*, *-tī* denom. névszóképző. A vog. *-t* képzőre vonatkozóan l. SZABÓ: NyK 34: 451. Az osztj. *-tay*, *-ta*, *-tī* képzőkről — melyek közül a *-tay* összetett képző (< **t* + **k*) — l. SAUER, Die Nominalbildung im Ostjakischen. Berlin, 1967. 103, 104. l. Amennyiben a vog. *-t*, osztj. *-tay* stb. valóban képző, e szavaknak a m. *tidó*-val való egyeztetése nem tartható fenn.

2. Az obi-ugor szavak vog. *ton-*, osztj. *tõn-*, *ton-* stb. tövét egyeztethetőnek gondolom a következő finnségi szavakkal: finn (SKES) *tana* 'tuohi; Birkenrinde', *tanu* 'weiße Weibermütze', *tanno* 'weibliche Kopfbinde', *tano* 'Streifen von Birkenrinde', *tanukenkä* 'tuohivirsu; Schuh aus Birkenrinde'; észt *tanu*, *tano* 'Haube' (a finnségi alakok összetartozására vonatkozóan l. SKES). — A finn—észt *-u*, *-o* denom. névszóképző.

Az osztják interdialektális magánhangzó-megfelelés szabálytalan.

A finnugor alapalak **tana*, a szó eredeti jelentése pedig 'Birkenrinde' lehetett.

A finnségi szavakat többen (SETÄLÄ: FUFA 12: 19, JSFOu. 30/5: 81, 103; LEHTISALO: MSFOu. 72: 7; SKES ?-l) a következő szavakkal egyeztették: sam. jur. (473) *O tãñũ?*, Szj. *tãño* 'Zopf, Flechte'; jen. *tãu* 'Flechte'. Ez egyrészt a számottevő jelentéstani eltérés miatt, másrészt pedig azért nem fogadható el, mivel a szóközüpi gégezárhang státusa nem állapítható meg.

RÉDEI KÁROLY

Etymologien

VON KÁROLY RÉDEI

175. Ungarisch *szárny* 'Flügel'

Das ungarische Wort ist eine Ableitung mit dem Deminutivsuffix *-ny* des Wortes *szár* 'Rohr, Stengel, Halm; (altung.) Unterschenkel, Unterarm'. Zur sematischen Entwicklung 'Unterarm' → 'Flügel' vgl. wog. Sy. *mark* 'Oberarm' ~ 'obere Hälfte des Flügels', lat. *ala* 'Achsel' ~ 'Flügel' usw.

176. Ungarisch *üldöz* 'verfolgen'

Verfasser lehnt die bisherige Erklärung des Wortes *üldöz* aus dem Verb *öl* (< *ül*) 'töten' nicht ab, hält aber auch eine andere Etymologie für möglich. Er geht davon aus, daß das Grundwort des Verbs *üldöz* im Alt- bzw. Urung. **ild* gewesen sein konnte (das Element *-öz* ist Frequentativsuffix); vgl. altung. HB *ildetu* 'Verfolgung'. Das Element *d* des erschlossenen **ild* ist das bekannte Frequentativsuffix. Das Grundwort **il-* kann mit folgenden obugrischen Wörtern gleichgestellt werden: TJ *jil-*, KU *jäl-*, So. *jal-* 'gehen' | ostj. V. *jal-* 'gehen, wandern'. PUgr. **jälä* 'gehen'. Im Ung. kann man mit einer Bedeutungs-entwicklung 'gehen' → 'verfolgen' rechnen. Vgl. ung. *fut* 'laufen' ~ tscher. *pokte-* 'treiben, jagen, verfolgen' usw.

177. Ungarisch *űz* 'jagen, verfolgen'

Ung. *űz* 'jagen, verfolgen' | wog. *üt-*: *üt-ñoys* 'hüpfendes Eichhorn', KU *ityal-*, So. *ityal-*, 'springen' | ostj. Trj. *üt-* 'von Baum zu Baum springen'. Diese Wörter können auf eine PUgr. Grundform **its-* 'laufen, springen' zurückgeführt werden. Zu dem Verhältnis der Bedeutungen 'laufen, springen' ~ 'jagen, verfolgen' vgl. ung. *fut* 'laufen' ~ tscher. *pokte-* 'treiben, jagen, verfolgen' ~ selk. *pakta-* 'springen, laufen'; finn. *aja-* 'treiben, jagen' ~ syrj. *vojli-* 'laufen, springen' ~ *vojledli-* 'treiben, jagen' usw.

178. Wogulisch *minarow* 'Rentierochs'

Wog. Sy. *minarow* 'großer, gesunder, dicker Rentierochs' < sam. jur. OP *menaruj*, K *menurej* usw. 'fetter Rentierochs'.

179. Wogulisch *satəm* 'mild'

Wog. Jk. *satəm*: s. *wõt* 'milder Wind' < syrj. *šitəm* 'lautlos, stimmlos'.

180. Syrjänisch *telış*, wotjakisch *tolez* 'Mond, Monat'

Das mit diesen Wörtern in Verbindung gebrachte tscher. *talza*, *täläze* ist ein urpermisches Lehnwort (BERECZKI: NyK 79: 65). Das syrj. *-ış* und wotj. *-ez* sind deverbale Nominalsuffixe. Der für das Urpermische zu rekonstruierende Stamm **töl-* kann mit

folgenden Verben verglichen werden: syrj. *dəlal* 'glänzen, leuchten, schimmern' | wotj. *dolal* 'glänzen, schimmern'. Das syrj. -wotj. -*al* ist ein Frequentativsuffix. Das anlautende *d* hat sich unter dem Einfluß des inlautenden *l* durch Stimmhaftwerden aus **t* entwickelt. Die Bedeutung der urpermischen Ableitung **təlšć(š)* dürfte 'glänzend, schimmernd' gewesen sein. Davon ist die Bedeutung 'glänzender, schimmernder Himmelskörper (z.B. Mond)' leicht zu verstehen.

181. Wotjakisch *šós* 'gefräßig, gierig (Tier)'

Der Stamm *šó-*, *šę-* des wotj. Wortes *šós*, *šós*, *šęš* ist etymologisch mit dem Verb *šī-*, *šij-* 'essen', *šudī-*, *šud-* 'zu essen geben' identisch. Das auslautende *š* der Ableitung *šós* ist Partizipsuffix. Im Wort für 'essen, zu essen geben' ist urperm. **ǵ* (> wotj. *u*, *u*) anzunehmen (in den Formen *šī-*, *šij-* kann man mit einer sporadischer Lautveränderung *u* > *i* > *i* rechnen). In der Ableitung *šós*, *šęš* ist unter dem Einfluß der palatalen Konsonantenumgebung ein Lautwandel **ǵ* > **ǵ̣* (> *ó*, *ę*) vor sich gegangen.

182. Finnisch *tana* 'Birkenrinde'

Finn. *tana* 'Birkenrinde' | wog. N *tont* id. | ostj. V. Vj. Trj. *töntəγ*, O *tonti* id. Wog. -*t*, ostj. *təγ* sind Nominalsuffixe.

Tromagani osztják szövegek

1975—1976 telén, négyhónapos tanulmányutam alkalmával hozott össze a szerencse JEREMEJ IVANOVICS SZOPOCSIN 19 éves osztják fiatalemberrel. Szabad idejét áldozta arra, hogy az alábbi anyagot lejegyezhessem és azt egyesült erővel lefordítsuk, értelmezzük.

Nyelvmesterem a tyumenyi terület szurguti kerületének Tromagan (Тром-Арах) nevű településéről származik. A környéken osztják, orosz és kis létszámú tatár lakosság él. Családja otthon osztjákul beszél, szülei csak törve beszélnek az oroszra. A környékbeli osztják fiatalok tudnak oroszul, de egymás közt inkább osztjákul társalognak. Szopocsin a tizosztályos iskolát Ugutban végezte el.

Szopocsin az osztják népköltészetet kevésbé ismeri, nem jó elbeszélő. Ezért otthon édesapjával, a 66 esztendőes nyugdíjas réntenyésztővel énekelte-tett és meséltetett magnetofonszalagra, majd azt nekem lediktálta, sajnos erősen rövidítve és egyszerűsítve. Ennek az volt az oka, hogy némelykor nem értette a szöveget („hallottam ezt a szót vagy kifejezést, de nem értem”) vagy éppen az általa „feleslegesnek” ítélt ismétléseket hagyta el könnyörtelenül. Talán igaza is volt, hisz a rendelkezésre állt kevés időt így használhattuk ki a legeredményesebben. Az idősebb Szopocsinnal készült felvétel alkalmatlan a lejegyzésre, mivel kapkodva beszél, köhög és — mint fiától megtudtam — foghíjas. Elég sajátos körülmények között lettek tehát az alábbi szövegek papírra vetve, de remélhetőleg nyelvileg és tartalmilag egyaránt megérték a fáradságot. Összinté köszönet illeti értük mind az idősebb, mind az ifjabb Szopocsint.

A tromagani nyelvjárás (Tra.) a szurguti nyelvjárások közé tartozik, és a KARJALAINEN-féle tremjugánival (Trj.) azonosítható, bár bizonyos hang- és alaktani különbségek megfigyelhetők. Ezekről majd külön fogok beszámolni, hasonló jellegű pimi osztják megfigyeléseimmal együtt kívánom közreadni. Egy másik alkalommal pedig szurguti (tromagani és pimi) osztják szójegyzéke-met fogom publikálni.

1.

1. *kōraŋ wájay kut kōtəpə kōrəpə aŋjāi tōramna. tōram aŋ pəyə ɔntəna nāməksə, ɔw jāyət kut kōtəpə kōrəpə aŋjāi. tōm kəntəy jāy pən ruŋ kəntəy tɨy ɔ ɔntə nāyə ɔs kōjəyən ɔli, tɨkəm pəstəy aŋjāɬəy.*

2. *iki tājə, imi wəj. imi jəkkən aŋkeyən tājə. upə-ikina aŋkəyətəmin kōɔa tājə. nāmti səy-jənki loy ɔa kōn, ɔarəy-jənki loy ɔa kōn. nōmsəa ɛntə jōy ɔa.*

„já má”, jástaa, „kōrən wájəy kēn'ča mēnlaam.¹ jēyamna ti kim pástəy(ə) árjāai. kōlaəna wōlaia əlaə? kájmaə nōk kēn'laam.” upəa-iki náy.əm: „nōŋ kime konə kōtə wāraia?!” „tāka mā mēnlaam”, jástaa, „jičaaəam”. upəa-ikinam jástaa: „tāka nōŋ jōy.ə! kint kēn'ma! aít-ot kádaəə tətə kintəməŋ nōŋ kēn'me!” „já, já má jōlaam”, ikiə jástaa. „tōm náy.əjat ti lápətaəŋ! láraəy-jēŋki loy.əə kōn, sēy-jēŋki loy.əə kōn nōŋəŋə kōtə wāraia?!”

3. pān ti mēn. pān kōrən wájəy wāda tāy.əja ti jōy.ət. temi kōrən wájəy tōt wōdaaə tāyi. pāne dōwnə ti dīməyti. ti oŋəytəttəy, temi kuntən² kántəkenməətaəy, ádaə koŋ.əam lik.əa. dōwnə jāy.əa álaəŋat tē káyaəti, temi kōy.ən pátməətaəy. ádaə mētta koləŋk wikəy, tu kima puti. tāka pān tu pítəmtəy. ōntəaəna nāməksəa: „nōŋ, kōrən wájəy, pástəy árjāaə.³ mān kōč dīməyto, nōŋ pānə kōntən, mēnən. jēyamna pástəy árjāaə. jēmat nōttəəta nōŋat, ti-mint jásaəy koəlaəam, »tōrəm jáčə jēməŋ əs kánəŋəə lár wādaə, kārə, poməŋ lár. tu lára wíy.əa!»

4. pānə dōw tē sočəam lik.əa kōy.ət tē mēn, tē mēn, tu lára tē át. sōj—kōni-punpap lár. temi lár tōmpinə wātəmə kār kát əŋəy.əa kōlaəy tōt wāŋ'laəy.ən. ník kátəpmaə dátnə dōwnə lik.əa os jāy.əa álaəŋat káyaəti. „ej, nōŋ, pástə ko, kōlaəy tōd mēnlaəŋ! tāka nōŋat jēmat nōttəəta! mā kōlaəy tápəŋ dōy.ə-álaəŋam əntə póməədaə, kōč píraə ko wāsəam.” kílay juy.əa dāpti ney.əməy. tōm pāləkna dánt kōtnə pít pān dánt ōnti dāŋ.ə. temi suy.əp kōrəs pōn tálaəam lik.əa (náəŋ kārəa) tōt kíŋ.

5. (ə) dōy.əə kōrən wájəy ney.əməm kílay juy.əa dāpti ney.əmi. tōm pāləkna íaə dōk. dántə ōnti dāŋ.ə, put wāčy.əm kuəŋ kārəa tōt kíŋ. „já, nōŋat nōttəəta”, jástaa. sárnam mēntə tē jēy. temi kār sōy.ə dōy.ət káči lápsət juy.ə nōy.ətnə nomən dāŋəy.əat. temi toy.ən mēnmaə tāyi. dōy.əə nōy.əaia. „ej, dántəŋ ləŋaə kōy.ə tōj.ə, kuəŋ ləŋaə kōy.ə tōj.ə juy.əa kārə kārə lárəna, puməa kārə kārə lárəna sárək lár wíny.əa nōrəkəa sēŋkənta!”

6. tē mēn, tē mēn, tu lára tē át. temi lár jáčəna tōd mēnəa. „ej, nōŋ, pástə ko, kōlaəy tōd mēnlaəŋ. pástəy mēna! mā kōlaəy əntə póməədaəy.əm!” kōrən wájəy lár tōmpinə nōlaə juy.əa dāpti ney.əmətəy. tōm pāləkna íaə dōk, pōn tálaəam náəŋ kārəa tōt kíŋ, álaə wērti suy.əpət níri. pān dōy.əə tē juy.əa dāpti kōrmimti. tōm pāləkna dánt ōnti kōrtəy.əy, put wāčy.əm kuəŋ kārəa tōt kíŋ. pān jástaa: „kuəŋ wāly.ət, dántəŋ wāly.ət kōy.ə tōj.ə juy.əa kārə kārə lár, puməa kārə kār(ə) lár, nōrəkəa sēŋkənta!”

7. pān tāka kōrən wájəy tōd mēnmaə,⁴ láŋki lísəŋ wāt wōnt, nōy.əs lísəŋ wāt wōnt tōmpinə kōrəm-wēsəa kēn'laəy. ōntəaəna nāməksəa: „os mā kíj.əam ká ruŋ kántəy tiy.ə dátnə kōlaə wālaia. áj wájəy sōy.ə kōn páj jukkən dōy.əə tē nōy.ətəy.ən. tōy.ə ti nōy.əəy pān kát-oy.ə pāləkəa dōy.ə éj kōrəa álaəməətəy. láŋki lísəŋ wāt wōnt álaəpti, éj kōrəa álaəməətəy nōy.əs lísəŋ wāt wōnt álaəpti.

8. tē mēn, tē mēn, temi dántəŋ wāly.ət, kuəŋ wāly.ət kōy.ə tōj.ə juy.əa kārə, puməa kārə lárəna, lár kánəŋəə ōy.ər wōnt. pān wōnt oy.əti nōk tē át. wōnt kōŋəa táj.əa. níknam tē áŋ.ə rəmtəy, temi kōttə-pə mēntəa əntem. ōntəaəna nāməksəa: „kíj.əy.əm, wēs kōttəy.əy?” níknam tē áŋ.ə rəmtəy, temi kōŋəa kípəaəna tət wāŋkí.əa. pān dōy.əə dāpti tē kátpi. jāy.əa álaəŋat páy.əata tē wāri. „wē.əə tu, pástə ko,

¹ Vagy: jāŋ'laəam 'járok' (a 'jel a mássalhangzók közt kiesett mássalhangzóra utal).

² Vagy: temi kōy.ən kántəkenməətaəy.

³ Vagy: pástəy árjāaəam ko 'gyorsnak teremtetett lény (tkp. ember, férfi) (vagy)'.

⁴ A participium praeteritinek itt múlt idő értéke van, az északi nyelvjárásokhoz hasonlóan, vö. pl. MSFOu. 128: 304–306, 320–321.

mēna, mā kōḏay ɛntə pōmālojəm.” ǎr jǎcənə mēy-páj pān jǎy əḏ ǎḏəḡnat pǎy əḏ-min tōy. tutəy. kōrəḡ ɕupəḏ ɕopəy sǎy rəmtəy. „tǎka nēḏə kōtəpəy-kōrəpəy wǎḏa! kut kōtnat-kōrnat mānt ɛčək tē kima wǎrən, os rut kǎntəy tɪy tǎ ǎtənə kōtəy wǎrəḏo?!” ǎy nə pān nōk kǎrəy tɪ, ɛntəḏnə nǎmǎksəḏ: „mǎ tem nǎy ǎḏnat mōy ǎi wǎrəḏəm?” ǎy nə pān jēḡk ǎipəy ǎǎra tōy. pǎntəy. topə sǎm yəḏ nǎḏəmyəḏ wēj. sōy əḏ ǎy nə sǎḡki-wǎy nōk rǎy ǎpi. „tōm nǎyər-pǎki pəy-pǎki tɪy tǎ ǎtənə kōtəḏtə pǎs yə wǎḏa!” kōrəḡ wǎjəy nuy ǎḏəm lik əḏ jǎy əḏ ǎḏəḡnat nōk rǎy ǎptəy rutnə kǎntəy nə tēḏ ǎḏjǎḏtə. os kōrəḡ wǎjəy kǎntəḡ konə nuy ǎḏḏḏ ǎtənə ǎḏpə nǎy-tayət, wičɪ mǎttayə, nǎt konə ɛj kǎtəḏ ɛntə jōy ǎtǎi, kimt kǎtəḏnə jōy ǎttayə. ɛntəḏnə nǎmǎksəḏ: „upəm-iki munt pǐrəḏtə jōy, ǎy tənə mānt wǎsərtəḏ, tem sēm yən nǎḏəmyən ǎḏwətɪ tula yəḏḏəm.” pān pǐryinam tē mēn.

9. tē mēn, tē mēn, os mōy tǎyə iki. ǎntəḡ ǎḡḡḏ tōj, ǎr tē tērəm. iki kōḏay ɛntəm. temi ǎs tōj wēri nɪy sēm-jēḡk toḡkəm ǎǎra tē jōy ǎt. ɛntəm. temi ǎy kōrəḡ wǎjəy kǎḡkəmtəḡḏ tǎy, tempinə iki jōḏ. „wēḏə kōrəḡ wǎjəy wǎḏə?” „tǎka, iki, mā wǎḏəm, nēma ɛj juk kən, kǎt juk kən sǎjpinə. mā sēm yəḏ nǎḏəmyəḏ tuyəm, nōḡ, mǎttəm iki, tēḏən tēk put yə wēre yəḏḏ. mā jǎkənəm mēḡḏəm, nōḡ nǎy-i-pǎjə mēna!” iki inəm nōk nǎḏək. iki sočməm pǐr nə nǎy ǎm: „mǎkə mānt ǎḡkay təmin tǎj ǎḡn, mā nōḡ ǎy ǎ tǎj ǎḡm. min jēm yə wǎḏḏḏm. nōḡ ǎy ǎ jēm yə tǎj ǎḡ, mānt wǎjəy ǎḡy ǎḡn. tē tem ǎtənə wǎjəy sōm yəḏḏ nǎḏəmyəḏ ǎy ǎ, tē tōrəm wǎt jōtəḏ, tōrəm kut jōtəḏ wōntə-pə mēna, pān tōy-pə tǎpəkən ma sǎy t!”⁵ tēnti.

[1.]

1. A jávorszarvast (tkp. a lábas állatot) az isten hatkezőnek, hatlábúnak teremtette. Az isten kisebbik fia⁶ azt gondolja magában, (hogy) az (vagyis a szarvas) sajnos⁷ hatkezőnek, hatlábúnak lett teremtve. Amikor az emberek megjelentek (a földön) (tkp. az osztják nép és az orosz emberek megjelenésekor), a húsát senki sem eheti meg (tkp. a húst ki is eszi meg), olyan gyorsnak teremtette (őt az isten).

2. Van egy apósa, (mert) megnősült (tkp. nőt vett). Az asszonynak van apja, anyja. Apósa őt sértegeti, nem szereti (tkp. sértegetve nem szereti).⁸ Harcsalevestől csobogó hasnak, sügérlevestől csobogó hasnak nevezi. Ez neki nem tetszik. „Én”, mondja, „elindulok jávorszarvasra vadászni. Atyám olyan gyorsnak teremtette, (vajon) hogyan élhet (tkp. hogyan éldéglélne)? Megkeresem a legelőjét.” Apósa mondja: „Mit tehet egy olyan gyenge ember, mint te?” „De én elmegyek”, mondja, „megpróbálok”. Apósának mondja: „Nosza, gyere velem! Vedd föl a hátikosarat! Az elemőzsiás hátikosarunkat te vedd a hátadra!” „Megyek (tkp. jövők)”, mondja az öreg. „Akkor majd hússal etetsz! (Ugyan) mit csinálsz te, sügérlevestől csobogó hasú, harcsalevestől csobogó hasú?”

3. És ím elment. És a jávorszarvas lakhelyére érkezett. Ez a szarvas lakhelye (tkp. ott élésének helye). És ő ím odalopakodott. Egyszer csak észrevette őt (a szarvas), úgy megijedt, (úgy elfutott, hogy) csak a nyoma (van,

⁵ tǎpəkən ma sǎy t = tǎpəkən ma mosat = tǎpəkəntə.

⁶ A nyelvmester magyarázata szerint az isten kisebbik fia az embereket őrzi.

⁷ A nyelvmester a jǎyət szó pontos jelentését nem ismerte, csak annyit közölt, hogy az elégedetlenség, a csodálkozás kifejezésére szolgál.

⁸ A nyelvmester szerint a kōḏat jelentése 'что-то', de l. DEWO 443.

maradt ott). Ijjának hegyével megérintette (a nyomot), ez már régen megkeményedett. Annyira megkeményedett (hogy olyan hangot adott érintéskor), mintha varjú rikkantott volna. Erre ő igen megharagudott. Magában ezt gondolja: „Te, szarvas, gyorsnak lettél teremtvé. Én alig lopakodtam a közeledbe, elfutottál, elmentél. Atyám téged gyorsnak teremtett. »Légy nagyon erős«, ilyen szókat hallok, »a világ közepén (levő) szent folyó partján egy tó van, tiszta (fátlan) környékű, füves tó. Abba a tóba menj bele.«”

4. És ő ezen járt útján ím ment, ment, megérkezett ahhoz a tóhoz. Ez a tó állandóan fagyos (tkp. zúzmarás).⁹ E tó túlsó partján villog a szél fújta (szarvú) bika két szarva. Amikor a tóra lefutott, a (bika) nyomát ijjá hegyével megbökte. „Ej, te, gyors bika (tkp. férfi), még mindig ott mész! Nosza, nagyon igyekezz! Az én öreg csontjaim még nem fáradtak el (tkp. nem égtek el), bár én öreg vagyok.” Átugrott egy megdőlt fán. Azon az oldalon a hóban tűnt föl és a havon átment (tkp. a hó belsejéből jött). Olyan sötét (tkp. színű) nyoma maradt ott, mint a háló húzásának a helye (csúszó helye)

5. A szarvas átugrotta megdőlt fát ő is átugrotta. A másik oldalon földet ért (tkp. leugrott). A hóból kijött, az üstje által hagyott kormos nyom ott maradt. „Rajta, igyekezz”, mondja. Ím tovább indult (tkp. tovább menni ím kezdett). Bikabőr nagyságú mohadarabok lógnak fenn a faágakon. Ez tehát a szarvas járta hely. Üldözni kezdi (tkp. üldözi). „Ej, egyenesen a táplálékban gazdag folyó messzi végén, a halban gazdag folyó messzi végén levő, fában szegény tiszta tóhoz, fűben szegény tiszta tóhoz (tkp. fában ritka . . ., fűben ritka . . . tóhoz), a tiszta tó közelébe vergődj el!”

6. Ím ment, ment, elért ahhoz a tóhoz. Ez (tkp. a szarvas) ott megy a tó közepén. „Ej, te, gyors bika, még mindig ott mész. Gyorsabban menj! Én még nem fáradtam el (passzívum, jelen idő)!” A szarvas a tó túlsó oldalán átugrott egy hajlott fán. A túlsó oldalon földet ért, a hálózás nyomához hasonló nyoma ott maradt, mintha vörös festékekkel lenne bemázolva. És átlépett ezen a fán. Azon az oldalon a hóból eliramodott, az üst által húzott kormos nyoma ott maradt. És mondja: „A halban gazdag *wālyə*¹⁰ folyó, a táplálékban gazdag *w.* folyó messzi végén fában szegény, tiszta tó van, fűben szegény, tiszta tó van, egyenesen oda vergődj el!”

7. És a szarvas onnét elment, mókuscspadás öt erdön túl, cobolycspadás öt erdön túl egyik lábnyomát megkeresi. Magában ezt gondolja: „Ha engem elhagy,¹¹ hogyan ölik meg öt az emberek, amikor megjelennek.” A *Adj wājəy*¹² szőrös hasával (tkp. szőr-has) borított sílécek¹³ ím hozzáérték. Gyorsan elindult és a ház ajtaja (???) felé mókuscspadás öt erdön átlép (tkp. egyik lábát fölemeli), még egyet lép (tkp. másik lábát fölemeli), cobolycspadás öt erdön átlép.

8. Ment, ment, ezen táplálékban gazdag, halban gazdag *w.* folyó messzi végén a fában szegény, fűben szegény tó mellett. A tó partján dombos erdő van. És a dombra (tkp. az erdő tetejére) fölment. Az erdőben egy halom van.

⁹ Kb. (ez) zúzmarás hasi szőrű tó.

¹⁰ Nyelvemsterem szerint e folyónévnek nincs jelentése, de vö. Trj. *wālyə* 'schnell fließen, strömen' (KT 224).

¹¹ *kijta* 'otthagyni, elhagyni', *ká 'ha* (?)'. Valószínű, hogy a *kijtam* a jelen idejű melléknévi igenév birtokos személyjeles alakja.

¹² *Adj wājəy* 'valamilyen mesebeli állat'.

¹³ *páj juk_oken* 'két síléc, egy pár síléc', *páj* 'az a fa, amelyből a sí készül', *juy_o* 'fa'

(A halomra fölmegey és) a tó felé néz, a szarvast nem látni (tkp. annak a menése sehol sincs). Magában ezt gondolja: „Itt hagyott, mi történt vele?” Ismét letekintett, a szarvas a domb alján mászik. És a szarvas áthaladt. Íjja végével elkezdte piszkálni. „No, te, gyors férfiú, menj, én még nem fáradtam el.” A tó közepén egy sziget (tkp. földcsomó, -halom) van, és az íjja végével bökődve oda hajtott. Hátsó részét (tkp. lábas felét) ketté vágta. „Négykezűvé, négy-lábúvá légy! Hat lábbal-kézzelel még engem is meggyötörtél (tkp. ilyen állapotba hoztál, csináltál), hát akkor az emberek mihez kezdenek veled (tkp. az emberek megjelenésekor mi lesz veled)?!” Megnyúzta, majd magában ezt gondolja: „Mit csinálók én ezzel a hússal?” A víztükör takarójaként a tóra tette. Csak a szívét meg a nyelvét vette ki. Bőrét az égboltra rögzítette. „Az emberek¹⁴ megjelenésekor légy a hajnal jele!” A szarvas nyomát, amely mentén őt üldözte, íjja végével az égre szögezte, hogy az emberek lássák. A szarvas, amikor az ember üldözi, ne pihenjen, mindig elfáradjon: ha egy lassú ember az egyik nap nem éri utol, a második nap érje utol. Ezt gondolja magában: „Apósom most utánam jött, ő engem úgy megsértett, ezért a (szarvas) szívét és nyelvét elviszem neki.” És visszafelé indult.

9. Ment, ment, de nem találta az öreg (tkp. [sem]miféle öreg). (Ahol) a táplálékos folyó vége van, a tó (ott) véget ért. Az öreg még mindig nincs. Ennél az (első) nagy folyó végénél a *wëri nïne sëm-jënk tonkam aár*¹⁵ tóhoz ért. Ott sincs. Ahol a szarvast megijesztette, addig jutott el az öreg. „No, megölted a szarvast?” „Bizony, öreg, megöltem, egy fa mögött van, két fa mögött van. Szívét, nyelvét elhoztam, te, fáradt öreg, főzd meg azokat. Én hazamegyek, te pedig menj a húshalomhoz!” Az öreg nagyon megörült. Miután az öreg elment, így szólt: „Valamikor engem megsértettél. A lányod a feleségem (tkp. a lányod az enyém). Mi jól élünk. Te csak a lányodat szereted, engemet megbántasz. Ezért ma éjjel a szarvas szívéből és nyelvéből egyél, tévedj el az erdőben örökre (tkp. kb. az isten rendelte őt egységnyi időre, az isten rendelte hat egységnyi időre) és halj meg ott!” Vége.

2.

1. *kāt imeyan ikeyan wōdāyan. kāt āyeyan pākkān tājāyan. iki wājay kēn-čēd, jēmat wājay wādd. jēmat kiāi mōtatay ojaytay. tōy nam mēnād, mēnād, ēnta jōyōtād. ējmatē dātne imija jāstād: mā jēmat kiāi tāyi wuadēm. mēnādēm, mēnādēm, wiči ēnta jōyōtādēm. jā mānt ār āit-ōtat ārjāda, tōy nam mēnādēm!* mōyōāi ādāh? jā imina āit-ōtat wāri, pān tī mēn. imi pān neyremyan kītyan.

2. *tē mēn, tē mēn, āit-ōtād-pē tērmāt. dejdād: kiāi tāyi tōy a jēmat wānnā. temi jāyān kānāhā rāp oytina, temi rāp oytina kāt. tu kāt dēypiji kōttādāi, jāka tē dāh. ēj imi tōt āmāda, jēmat kiāi, jēmat sikōh. pān tōy. kudmāyay. āit-ōtat, kudāt āipti. pān tē imina kutnāda wēji. tōy. tē wādamayayen. pān neyremyāda tōy. jōrāyākkād. pān wājay kēnča te rānipay. tē iminat wāddāyan. ānta mōy. kōy. wājay kēnč, wājay jēmat wādd.*

¹⁴ *nāyar-pāki, pey-pāki* 'ember(ek)': *nāyar* 'a cirbolyafenyő toboza', *pey* 'toboz (általában)', *pāki* 'bábu'. Az emberek itt bábúknak nevezetnek, mivel kicsinyek és gyámoltalanok — magyarázta a nyelvmester.

¹⁵ A *wëri nïne sëm-jënk tonkam aár* jelentése kb. 'szeszélyes női könny táplálta tó'.

3. *tem mēta kātəna wəjəy moritəm jəy. ədada, nədada wərta jəy. iminə jəstə*: „*tem kātə jəkən wādam.*” „*wāda, wāda*”, *imi jəstə*. *tu wərantətədnə nāməksə*: „*mā taja ejmata dātə imi pən kāt nejremyən tōjəm. tut mōy. jāsən, mā inam tōy. jōrədam.*” *iminam jəstə*: „*mā taja imi pən kāt nejremyən tōjəm. mā taka tōy nam mēdam.*” *imi jəstə*: „*mōy. tayı, əd mēna, os mōy. tayı kəntək ko, tutəda wēdə entemat. kōy. ən dītə dūnkəy, pōrtə dūnkəy jəyət,*” „*icək pētə mā əy. mat jəmat tōjəm iməlem, mā əy. mat jəmat tōjəm nejremyədam. taka mēdam.*” *imi jəstə*: „*əd mēna, əd mēna, əd mēna.*” „*əntə, mā mēdam!*”

4. *pīr kātə tōrəm kōtə, səpəda, tura jōy. ətə*. „*jə, mā, imi, jəŋdam. mā nejremyədam pən imem wuta dəŋdam.*” „*mēdən kuntə, mēna!*” *iminə dəy. kōtəda, kōrəda nārəy tōntəyət jəy. ərat.* „*nōŋ tōm tōy. jōy. əttə dātə anəy wərta, dēj wərta juy. nə dītə. wādam kutən ejmata tāpəŋ juy. ədəŋada kōdya nomənt pə kodəm kāt-sōŋda ruknət. kērək əd wəra, kāt-juy. əd əd nōy. ətīda. os nōy. ətīda kuntə, nōŋ mānt wujma arəttə-pə fetti, mā nōŋat wujmam arəttə-pə fetti. dəy. əy. tiji-pə iə əd wəyda!*” *pən tōy. ən ti mēn, iminə tē kiti.*

5. *tē mēn, tē mēn, kāt wāda tē jōy. ət. temi dēj wərta, anəy wərta juy. nə dnmi. temi iminat dīn wādam kāt-sōŋ pētəna mēta juy. ədəŋat nomənt. tu kim sēməda tādya. dəy. əy. tina sočətatəyadətədnə dītədnə nāməksə*: „*kāmfinat jārəkəmtətədam.*” *pən kāt-sōŋ pētəda dāk. kitte kāmfiyat ti jārəkəmtəy. pən tutəŋ kōdət jəkən sōja tē jəy*: „*əy. eyədam, pākkədam jəm jəy, nōŋ tē jōy. tən: pən kem kōt dīt, tem mōy. tayı. wērti juy. kār, uəŋədnat tu-mint dītə dūnk, pōrtə dūnk. tu kim kəntəkəntəy pən tē səyətətəy. iminə munt kōncəpat mēji, kəy. at mēji, nōjat mēji. ejmata dātə winəyteməda dātə nōjəda pīryinam jəy. əttəy*: „*māntem mēta-dekkə jədən kuntə, jəya, əntə jədən kuntə, əd jəya!*” *uəŋəda jōy. ətəy, pētəda jōy. ətəy nāj tōd wətəyətəy. tōm pāləkəna wikatəma setə*: „*əy. eyədam, pākkədam jəm jəy, nōŋ kōd mēnən?*” „*mā sēməda jurədi.*” *pən tōy. ta wəyda.*

6. *tē mēn, mēn, pən tōy. ət tempija os pit. dōy. səyətətəy. ejmat dātə tē winəmti. dəy. dēyadī-pə tē kātə*.¹⁶ *kōncəpəda pīryinam jəy. əttəy*: „*māntem mēta-dekkə jəkŋa, jəya! əntə jəkŋa, əd jəya!*” *pən uəŋəda jōy. ətəy, pētəda jōy. ətəy nēr tōy. tēy. ətəy. tōm pāləkəna wikatəy*: „*əy. eyədam, pākkədam jəm jəy, nōŋ kōd mēnən?*” „*mā sēməda jurədi.*” *dōy. səyətətəy.*

7. *səyətətəy, səyətətəy, kōdətəy temi tem pāləka os pit. pən tē nuy. dī. ejmat dātə tē winəmti. tōy. ət-kəy. əd (uyəda dəəpti) pīryinam jəy. əttəy. „māntem mēta-dekkə jəkŋa, jəya, əntə jəkŋa, əd jəya!” tōrəma kənəm, mēya kənəm əy. ər kāk. kə tōy. tēy. ədətəy. tōm pāləkəna wikatəma setə*: „*əy. eyədam, pākkədam jəm jəy, nōŋ kōd mēnən?*” „*mā sēməda jurədi.*” *pīryinam dējəda: temi sənki wəya nōk kənma tayına kōd tājəda: ej wēnt pāləkəda dītə, ej wēnt pāləkəda dītə. ejmat dātə tem pāləka os pit. pən tē nuy. dī. ejmat dātə tē os winəmti. winəmtəma dātə imiə wādtə rāpa-pə tē jōy. ət. tē rāpnə utnam mēntədnə dəy. kōtyəna kōtyəda jōy. ət-yən. pīryinam kōt nērəmtəkkəda nārəy tōntəy pātəryən pātəkənyən. dəy. os nōk pit. rāp kōtəpnə dəy. kōryəna dōk, nārəy tōntəy pātəryən os pātəkənyən. tu dātə dəy. kōtyəda rāp əy. tija tē pitəy. tu dātə dəy. dēya dōk. pən os nārəy tōntəy pātəryən kiŋ. pən rāp əy. tija uti tē pit. tōm imiə-pə tē jōy. ət, iəta jōy. əm imiə-pə nōk pit. kēdi imiədnə jēmsi kōtədi kitədi, tōm imiədnə pēyi kōtədi kitədi. pən tē pānəy. ti. kiŋyənəm tē tīdi, ejmata dātə pāləkəda tē arəjəy. sēməŋ tōjəŋ*¹⁷ *pāləkəda jədə-kənəy-ət*

¹⁶ A nyelvmester szerint *kātəi* = 'majdnem megfogta', ha itt a váltakozásos *kitəi* szerepelne, azt jelentené, hogy 'megfogta', vö. lentebb.

¹⁷ A *tōjəŋ* és a *tōjəy* egy, a nyelvmester számára ismeretlen jelentésű *tōj* szó származéka; közlése szerint nem azonos a *tōj* 'koheŋ' szóval

imi₁Δa pit, sēm₁Δay tōj₁Δay¹⁷ pāl₁kēΔa kēΔi imi₁Δa pit. tōm₁pi kuji₁Δa pāl₁kēΔa koγ₁Δatattay, temi₁-pə pāl₁kēΔa wēj.

8. pīr kātēΔa āntəpa kōčtəy¹⁸, wājəy sōγ. liŋ₁kəp āntəpa kōčtəy, pān nōγ₁Δa-təta tu wārtəy. nōγ₁Δatətəy, nōγ₁Δatətəy, ējməta Δātne tē tārakəntəy. tē nōγ₁Δatətəy, nōγ₁Δatətəy, ējməta Δātne ōryə koγ₁ə tē čāŋ₁kēΔa. koΔəm kātēΔa tōjtəy, pān os ājγə jēta jēy. ājγə jēymaΔa Δātne os āntəpa kōčtəy. pān nōγ₁Δatəta wārtəy, ējməta Δātne os tārakəntəy os ānəm. os koΔəm kātēΔa tōjtəy. pān os ājγə jēta jēy. kuΔmatγə os tārakəntəy. ten koΔəm-pa tōjtəy. nēΔmatγə čāŋ₁kēΔamaΔa Δātne sāŋki-wāγnam nōknam jāj₁əttəy: „jā kāntəy jāy tiγ₁tə Δātne tīΔəsγə wāΔa!” Δōγ₁nam Δuŋtəmtəy kātēΔa: „, nōŋ tīΔəs, mā ēj-pa tiγ₁əm kātēΔa, kāntəy jāy wāΔtə pāsγə wāΔaΔəmən. nōŋ ēnəΔγə, ājγə jēγəΔa kāntəy jāy tē urnam āΔət Δōŋəttə. mā iΔə pān nīΔaΔəm ātnə ēj pāl₁kə, tu Δātne ēj pāl₁kəna nōŋ pāsγə wāΔa!”

[2.]

1. Volt egyszer egy asszony meg egy ember (tkp. kb.: ketten voltak, egy asszony meg egy ember). Volt egy lányuk és egy fiúk. Az öreg vadászik, sok vadat öl. Látott egy nagyon világos valamit. Arrafelé megy, megy, de nem ér el oda (ti. olyan messze van). Egyszer csak mondja az asszonynak: „Én egy nagyon fényes helyet láttam. Megyek, megyek, soha nem jutok el oda. Sok élelmet készíts nekem, oda indulok!” Hát ez meg micsoda dolog? Az asszony élelmet készített, és ő elment. Az asszony meg a gyerekek (otthon) maradtak.

2. Ím ment, ment, az élelme elfogyott. Néz: a fényes hely egészen közel van. Az (a fényes hely) egy folyó partján egy hegy tetején van, e hegy tetején egy ház van. Azon ház belsejében fényesség van, oda ím belépett. Egy asszony ül ott, nagyon fényes, nagyon szép. És ott kezdett háltni. Étellet, hallatette (az asszony az embert). És az asszony magához vette őt. Így ők együtt kezdtek élni. És az ember a gyerekeit elfelejtette. És vadászni kezdett. Az asszonnyal élt. Sokáig vadászott, vadat sokat ölt.

3. Egy napon javítani kezdte a vadak által eltört íjait és nyilait. Az asszonynak mondja: „Ezen a napon itthon leszek.” „Légy, légy”, mondja az asszony. Munka közben visszaemlékezik: „Nekem egy időben volt feleségem és két gyermekem. Micsoda dolog, hogy én ezt teljesen elfelejtettem.” Az asszonynak mondja: „Nekem feleségem és két gyerekem volt. Én hozzájuk (tkp. oda) indulok.” Az asszony mondja: „Minek, ne menj, ők (már) nem emberek (tkp. milyen ember is), a tiéid nem léteznek. Rég emberevőkké (tkp. evő szellemmé, harapó szellemmé) lettek.” „Oh de nagyon szerettem az asszonykámat, nagyon szerettem a két gyerekeimet. Én bizony megyek.” Az asszony mondja: „Ne menj, ne menj, ne menj!” „De (tkp. nem,) én elmegyek!”

4. (Amikor) a következő napon felvirradt, nyaka, torka elszorult (tkp. [valami] a nyakába, torkába jut). „Asszony, én elmegyek. Megyek megnézni a gyerekeimet és a feleségemet.” „Ha mész, (hát) menj!” Az asszony a ló lábait (tkp. két kezét, két lábát) nyers nyírfakéreggel betekerte. „Amikor odaérkezel, megjelenik egy edény készítésére, merőkanál készítésére való fa. Az általlad lakott ház korhadt gerendáinak végei felülről még (látszanak) és a házad

¹⁸ Kiejtésben: kōččəy.

három sarka (tkp. három házsarkad) összeomlott. Ne kövess el bűnt, a gerendákhoz ne érh. Ha hozzájuk érsz, te engem többé nem látsz, én téged többé nem látlak. A lóról le se szállj!" Azután oda indult, az asszony küldte.

5. Ím ment, ment, háza helyére érkezett. Ott őelőtte egy, merőkanál készítésére, edény készítésére való fa nőtt ki. Az asszonyával együtt lakott ház sarkának mélyén valami gerendavégek (látszanak) felülről. Nagyon fájt (tkp. fáj) a szíve. Lovaglása közben ezt gondolja magában: „A korbáccsal megcsapok (valamit).” És a ház sarkának mélyét a lóhajtó korbáccsal ím megcsapta. És a házban kiáltás hallatszott ily szókkal: „Lányom, fiam (tkp. két lányom, két fiam) jó apja, ím megjöttél, lányom, fiam jó apja, ím megjöttél!” Kívül (nem a házban) jelent meg, de nem hasonlított önmagára (tkp. micsoda hely). (Olyan, mint a) vörös fakéreg, végeivel¹⁹ olyan, mint egy emberevő. Nagyon megjedt és elvágtatott. Az asszony hátulról üldözte. Az asszony korábban adott neki egy fésűt, egy követ és egy darab szövetet. Egyszer, amikor már közel ért, a szövetdarabot hátradobta (és így szólt): „Ha számomra valamivé leszel, légy, ha nem leszel, ne légy!” (Akkor ott egy) vége járhatatlan, feneke járhatatlan tűz keletkezett. A tulsó oldalon (az asszony) kiáltása hallik: „Te hol mentél át?” „Én a közepén keresztül!” És a tűzbe ugrott.

6. Ment, ment és ájtött a tűznek erre az oldalára. Elvágtatott. Egyszer csak (ismét) majdnem elérte. Majdnem elkapta a ló farkát. Ő (ekkor) a fésűjét dobta hátra (és így szólt): „Ha számomra valamivé leszel, légy, ha nem leszel, ne légy!” (Akkor ott egy) vége járhatatlan, feneke járhatatlan sűrű erdő keletkezett. A tulsó oldalon (a nő) felkiáltott: „Lányom, fiam jó apja, te hol mentél át?” „Én a közepén keresztül.” (És ezzel) elvágtatott.

7. Vágtatott, vágtatott, (a nő) valahogy ismét ájtött erre az oldalra. Ismét üldözte, egyszer csak majdnem elérte. Tűzkövét (a fején keresztül) hátrafelé dobta (és így szólt): „Ha számomra valamivé leszel, légy, ha nem leszel, ne légy!” (Akkor abból) egy magas, az égnek támaszkodó, a földnek támaszkodó szikla lett. A tulsó oldalon (a nő) kiáltása hallik: „Lányom, fiam jó apja, te hol mentél át?” „Én a közepén keresztül.” Hátrafelé tekint: ahol az (tkp. a szikla) az égboltnak támaszkodott, egy nyílás van: (egyszer) arcának egyik fele jelenik meg, (másszor) arcának másik fele jelenik meg. Egyszer csak megint átjutott erre az oldalra. És ismét üldözte. Egyszer csak majdnem ismét beérte. Amikor már elérte, a felesége által lakott hegyhez ért. Miközben a hegyen fölfelé ment, a nő kezei elérték a ló mellső lábait. A nyers nyírkéregből való borításokat lehúzta²⁰ (a ló lábairól). A ló ismét följebb jutott. A hegy közepén elérte a ló hátsó lábait és a nyers nyírkéreg borításokat ismét lehúzta. Ezen közben a ló mellső lábai elérték a hegy tetejét. Ekkor a ló farkát fogta meg. És ismét a nyírkéreg maradt a kezében (tkp. a nyírkéregből való csővel maradt). És felért a hegy tetejére. Jött az igazi (tkp. az, a másik) felesége, az alulról jött felesége is fölért. Az igazi (tkp. világos) felesége a (férfit) jobb kezénél ragadta meg, a másik felesége a bal kezénél fogva ragadta meg. És mindegyik magának akarta. Kétfelé is tépték, egyszerre csak ketté (tkp. félbe) szakadt. A szív felőli rész a gonosz szellemmé vált feleségé lett, a szív nélküli rész az igazi feleségé lett. Az (előbbi) a férje felét futva visszavitte, ez (az utóbbi) is elvitte a felét.

¹⁹ *uapʷanat* 'végeivel'; a nyelvmester a szó hangalakjában sem volt teljesen biztos, a mondatot csak értelemszerűen tudta lefordítani

²⁰ *Ti* a ló lábait akarta megfogni, de csak a nyírkéreg maradt a kezében.

8. Másnap bölcsőbe kötötte, a bölcsőre állatbőr takarót terített és ringatni kezdte. Ringatta, ringatta, egyszer csak felrikkantott. (Tovább) ringatta, ringatta, egyszer csak igazi férfitvá nőtt. Három napig tartotta, és ismét kicsivé kezdett lenni. Miután kicsivé lett, ismét a bölcsőbe kötötte. Újra ringatni kezdte, egyszer csak ismét felrikkantott és ismét megnőtt. Ismét három napig tartotta. És ismét kezdett kicsivé lenni. Harmadszor is felkiáltott. Így harmadszor is (tkp. háromszor) tartotta. Miután negyedszer lett kicsivé, feldobta az égre (és így szólt): „Te hold vagy, én egyszer születő nap²¹ vagyok, az emberek számára való jellé leszünk. Te nagy (majd pedig) kicsi légy, az emberek ennek megfelelően számolják az éveket. Én éjszaka az egyik oldalon lebukom, az időben a másik oldalon te légy a jel!”

3.

1. *māk jāy wōŋ tājāet, piŋ aj ko. tu wātiāna āy.əs jāy jōy.ətət. „mēŋ tōrasə jōy.ətəy”, jāstəat. „jōy.əttəy kuntə, jōy.titəy!” ert tājāet. tu ertia jāstəat: „jā ney.ərāəy.” tōm jā jāstəat: „mēŋ tāka ney.ərta köl ɛntə wuāəy.” „jā ney.ərāəy, ney.ərāəy, kōjəyi kōkənam ney.rəməa?” āy.əs jāy tāseŋ jāy, jeŋ. ānəs. āy.əd ɛj wānt umətāa. „nimənat ādapti ney.rəmta koj.ətə itin”, āy.əs ert jāstəat, „pān kčōyinat kăčəpāa čopə sāy.ərta.” „tut mēta jāsəŋ.” nōrəyətəy pān ney.rəməy, kčōyinat kăčəpāa ɛj sōŋnam sāy.ərāa. tōm pāləkna pīryinam āŋ. rəmtəy, kăčpət in iāə pitat. „jā os nēŋ ney.rəmitəy!” kăntəy jāy jāstəat: „mēŋ tāka ney.ərta köl ɛntə wuāəy.” „jā mā čōksəmāəm tāka”, wōŋiā jāstəat. pān tē ney.rəməy. kăčpət ɛj sōŋnam sāy.ərāa. tōm pāləkna āy.əs ko pitəm tāyi tōmpinā pit. „jā, nōŋ, tāseŋ ko, kos āy.əd imta!” kos āy.əd umti pān piŋ ajə ko os tē ney.rəməy, āy.ədət kăčəpāa ɛj sōŋnam sāy.ərāa. āy.ədət tōmpinā tōt pit. pīryinam āŋ. rəmtəy, kăčpət inā iānam mēnāat. „jā os nōŋ ney.rəma!” „āy.əs konam jāstəat. āy.əs ert kōč ney.rəməy, āy.ədət kōtnā tōt pit. munt ānta topə pētaānə ney.rəməy, jeŋ. āy.əd ādapti top-pə ney.rəməy. ɛj jeŋ. āy.əd ɛntə ney.ərāməa. jā jāstəat: „tut jē nōŋ kōkənam ney.rəməŋ, os wēlinat pāstə jicāāi!” piŋ ajə ko ɛj ātəm nāmpə surti kădəŋ tājəa pān ɛj niŋ surti. kăčəŋ kădapti puāmin kōrəlin-pə ōlaknə nūryə wārəyən, punāin-pə ātəmyə jēyət. dōy. kătəyən, āy.əs ert koāəm kăncəŋ kădəŋət tē tuy. i. ɛj pun tāknəm tāyi ɛntə tājāet, lā.āta²² tāyiā-pə ɛntə kăncə. āy.əs ko tu koāəm kăncəŋ kădəŋ puāa. piŋ ajə ko kăt surteyəd puāa. jēmen ār kănəŋnə wāāat. āy.əs ert jāstəat: „jā sāyətədemən ār tōmpi pēta mōča jāŋta pān pīryi kirəyətə. mēta kujmən sār jōy.ət?”*

2. *kăntəy jāy-pə inam tē jōy.ətət, āy.əs lā.ā-pə tē jōy.ət. wuāiā, lā.āyə jōy.ət. „jā koāəm kăncəŋ kădəŋ tājta ko, nōŋ mēna sārəta! mā, wuāe, wēdeyədām ti-min-yən, tēk ɛntəm lek. dōy.tiji.” pān āy.əs ko tē lāk.kəntəy, koāəm kăncəŋ kădəŋ, — „āā mōy.ədi”, jāstədi — āā nāj wēfəmtət. piŋ ajə ko-pə pīrəta tē lāk.kəntəy. āy.əs ko wēdiāa ɛj mēy mārā suy.ədət, pān mātət, ček. wuāəy-ətət. piŋ ajə konə wēdeyəd kănkəmtitāa lātānā āy.əd putinā inam ney.ərāyən. ārjāətəy, ār jăčəyā ɛntə jōy.ətəyən kōdya, āy.əs ert kăt kădəŋkəā āā kōryədəyən. piŋ ajə konə nūr sārā kojədi, pān surteyəd tē suy.əmtəkən. wēdeyəd āā tāyər tākatnə pātəyākkən. sāyətəyətəy, sāyətəyətəy, ār tōmpinā kojyət wāntəŋ dōy.tiji kărīmtəy. pīryinam tē*

²¹ Egyszer születő, azaz méretét nem változtató, nem növekszik és nem fogyatkozik.

²² Kiejtésben: lā.ā.ā.

sáγatətəγ. temi āγəs ɔrt dār jāče tōmpija inə pit, kǎdəŋ nǎdəmɔdɔd ɪdən dǎjəγdət. piŋ əjə_ko dɔγ. pɔŋˈdɔdɪ mǎčγə (sáγatətəγ).²³

3. sáγatətəγ, sáγatətəγ, tōm jāγdɔdɔd jōγətmaɔd dǎtnə āγəs jāγ jǎstəɔt: „nōŋ kirəγdən!” „ənta, mǎ ɛj kujin jita wujəm”, tōm jǎstəɔd. ɛjməta dǎtnə āγəs ɔrt tē jōγət, kǎdəŋdɔd inam dǎdγə jēγət. „wǎdə, ɛj kujə kirəγdəγ?” „ənta, jāŋkiɔdγ dār tōmpɪ mōčə, mǎm-pə jāŋkəm. tǎka tǎrəmpən nǎγ.əɔdɔdγ-, dɔγ.əγ-ɔtγən. mēŋ tǔrasγə jōγ.əγ. jǎ tē tǔrəmdɪ, piŋ əjə_ko.” „ənta, jǎ nɔdɔdɔγ, tǔrasɔtə rǎŋipɔdγ. kuntə, ǎtnə ɪdə wōjəmtətəγ. dǎtnə ɪdə wǎdɔdɔtəγ. nɔdɔdɔγ, nɔdɔtə pǐrɔnə tut tǔrasɔdɔdɔγ!” pǎn kiŋ-iki nōk suɔti piŋ əjə_konə. pǎn tōγ. tuy.ətəγ. „jǎ sēγ.re, mēŋ ǎtinam ǎǎlǎksɔtə nǎməs tǎjɔnə kuntə, tē kiŋ-ikina čǎmə kōrəmnə ǎiγ.ma mosat.”²⁴ tōm jǎka jōγ.əttan kǎ dǎd ɛktəŋ kuntə, kiŋ pǎtəmtəγət, ǎmp sǎγ.ərtə ɛj ko ǎd kiŋtǎ²⁵! os ǎǎǎγə ɛntə jǔdətγ kuntə, tut mōγ.ət kǎdətəγ: „āγəs ɔrtɔnə ɛntə sǎγ.ərdɪ. piŋ əjə_ko pǎn-pə jāγ.əɔdɔd ɪməγtəγ: „jǎ ǎǎlǎksɔdɪ kuntə, ǎǎlǎksɔdɪ!” tǎka āγəs ɔrt ɛjməta dǎtnə dǎjəm wēj, pǎn tē sǎγ.ərtəγ. piŋ əjə_konə pǎn tōγ.ən muɔdɪ: „tōm os ǎǎǎ ɛktin dǎtnə ǎntakapə tǎrasnə jēŋka²⁶ mēnitəγ, ǎntakapə kiŋ pǎtəmtəγ ɛjə_ko ɪčək ǎd kiŋtǎ. os ǎǎǎγə ɛntə jǔdətγ kuntə, tōγ.ən ǎd jēγitəγ!” tet tut pǐrɔnə tē tǔrasɔdɔt. tōm āγəs jāγə kǎčəŋ ǎnəγ-sǎγ.ən inam mǎsɔd juγ.ɪ wǎrəm. tem jāγ wēdɪ mētaɔdɪ wējət. tet tut pǐrɔnə jēməŋkə kitγə tē mēnt. tenfɪ.

[3.]

1. A mǎk.²⁷ folyó menti embereknek (értsd: osztjákoknak) volt egy vőjük, egy kis Pim menti férfi. Miközben így élnek, „csukcsok”²⁸ érkeztek. „Mi kereskedni jöttünk”, mondják. „Ha jöttetek, hát itt vagytok (tkp. jöjjetek)!” (mondják az osztjákok). Van egy vezérük (a csukcsoknak). A vezérük így szól: „Ugorjunk (versenyt)!” Azok (ti. az osztjákok) ott mondják: „Mi nem tudunk ugrani.” „Rajta, ugorjunk, ugorjunk, ki ugrik távolabb?” A csukcsok gazdag nép, tíz, karaván(ba való) szánt [hosszanti oldalukkal] egymás mellé állítottak. „Sível (kell) nekifutásból átugrani (rajtuk)”, mondja a csukcs vezér, „és karddal (kell közben) a köteleiket szétvágni.” „Ez meg micsoda javaslat?!” (A csukcs pedig) futott és ugrott, karddal a köteleket egy csapással átvágta. A tulsó oldalon visszanézett, a kötelek éppenhogy leestek. „No, most ti ugorjatok!” Az osztjákok mondják: „Mi nem tudunk ugrani.” „Én megpróbálom (tkp. elkezdem)”, mondja a vő. És ugrott. A köteleket egy csapással átvágta.

²³ A nyelvmester szerint a zárójelben levő ige elhagyásával nem változik a mondat jelentése.

²⁴ ǎiγ.ma mosat 'téged feltétlenül faljon fel': ǎiγ.əm part praet (vő. KT 1099), ǎiγ.ma ua. e. sz. 2. sz. birtokos személyjellel, mosat 'обязательно', ez pedig a passivum felszólító módjának e. sz. 3. sz. -mosat szegmentumával (MSFOu. 128: 278) lehet azonos.

²⁵ Kiejtésben: kiŋččɪ.

²⁶ tǎrasnə jēŋka 'a tenger vizébe'. A -nə locativusragnak itt olyan genitivusféle funkciója van, mint a votj. -len és a zürj. -lən, P -ven, PO -lan adessivusragnak (l. FUCHS: WICHMANN, WotjChr.² 135, UOTILA, SyrjChr. 46). A zürjénben ezt a ragot az újabb grammatikák már genitivusként emlegetik (Лыткин, Коми-язвинский диалект 44 k., Лыткин—Тимушев: Коми-русский словарь. 1961. 863—864).

²⁷ Oroszul: Мок.

²⁸ Az āγəs jāγ jelentését a nyelvmester eleinte nem tudta közölni, majd egyre több meggyőződéssel azt állította, hogy a csukcsokat jelöli. Tudomása szerint az āγəs szónak nincs általa ismert egyéb jelentése, ilyen folyó- vagy tónév sincs. НАЈДУ ПÉTER hívta fel a figyelmemet a Trj. āγəsɔjəγ 'die Obdorsischen Samojuden' (KT 18) adatára, amelyért ezúton is köszönetet mondok. Észreint tehát valójában az āγəs jāγ az Obdorszk környéki jurákokra vonatkozik.

A másik oldalon a csukcs földetérési helyén túlra szállt. „Nos, te, gazdag ember, hús szánt állíts (egymás mellé)!” Hús szánt állítottak (egymás mellé), és a kis pimi férfi ismét ugrott, a szánok köteleit egy csapással elvágta. A szánokon túl ért földet. Hátrafelé tekint: a kötelek éppen esnek lefelé. „Ismét te ugorj!”, mondja a csukcsnak. A csukcs vezér ugrott, a szánok közepén esett le. Akkor utolsó erejét megfeszítve ugrott, (de) csak tíz szánt ugrott át. A másik tíz szánt nem ugrotta át. És mondja: „Itt te messzebbre ugrottál, még rénekkal versenyezzünk gyorsan!” A kis pimi férfinak egy silány (tkp. rossz nevű) két-éves herélt állata és egy kétéves tehene van. Minden nap befogta őket, (ezért) a hám ledörzsölte a bőrt a lábukon, szőrük is csúnya lett. Neki (csak) kettő volt, a csukcs vezér három tarka herélt rént hozott. Szőrük egy helyen sincs kikopva, egy helyben állni nem tudnak (tkp. helyükön sem tudnak megállni; ti. olyan tüzesek). A csukcs azt a három tarka heréltet fogja be. (Az osztjások) egy szent tó partján élnek. A csukcs vezér mondja: „Rajta, vágassunk a tó túlsó partjáig menve és visszatérve (tkp. menni és visszatérni). Melyikünk ér vissza előbb?”

2. Az osztjások mind odajöttek, a csukcs csapat is odajött. (Az osztjások) tudják, (hogy a csukcsok) háborúzni jöttek. (Szól a vő:) „Nosza, három-rénes ember, te indulj elsőként (tkp. előről)! Látod, milyenek az én rénjeim, csak nyom után (vagy: nyomon) (tudnak ők elmenni, ti. olyan rosszak, gyenték, tkp. innét nincs út a [hó] felületén). És a csukcs elindult, a három tarka rén — „Mi a csuda?!”, mondják az emberek — elviharzott (tkp. mintha tűz lobbant volna föl). A pimi kis ember is elindult másodiknak (tkp. hátulról). A csukcs rénjei egy szakasznyit²⁹ vágattak és úgy elfáradtak, (ilyen) próbátételt (még) nem ismertek (tkp. kb, [mert ők még ilyen] nehézséget nem látott [tkp. látatlan] valamik). Amikor az osztják a két rénjét megijesztette (hogy ösztökélje őket), azok majdnem ráugrottak a csukcs szánjának hátsó részére (ti. még olyan jó erőben voltak). (Az osztják) megállapította, (amikor) a tó közepéig még nem értek el (ti. ők ketten: a csukcs és maga az osztják), hogy a csukcs vezér két rénje mintha dülöngélt volna. A pimi kis ember a gyeplővel nagyobb sebességre ösztökéli a réneket (tkp. a gyeplőt gyorsan hajtja), és a rénjei rohannak. Rénjei csak a felső, kemény hóréteget érintik (ti. olyan gyorsan száguldanak). Száguldott, száguldott (az osztják), a tó túlsó pontján egy hótörésszerűen visszafordult. Visszafelé száguld. A csukcs vezér alig ért a tó közepén túlra, rénjeinek nyelve (tkp. rén-nyelvei) kilóg. A kis pimi ember elszáguldott mellette.

3. Száguldott, száguldott, miután ő (az osztják) visszaérkezett a népéhez, a csukcsok (így) szóltak: „Te (előbb) visszafordultál!” „Nem, én találkoztam a ti emberetekkel”, mondja. Egy idő múlva a csukcs vezér odajött, rénjei alig pihegtek (egészen légzéshez/lélekhez [transl.] jöttek). „No, a társad (tkp. az egy embered) (előbb) visszafordult?” „Nem, elment a tó túlsó partjáig, (ahol) én is jártam. (Az ő két) szívós (rénje) szikár (tkp. hústalan, csonttalan valamik). Mi kereskedni jöttünk, és ezzel abbamaradt (a versenyzés), kis pimi ember.” „Nem, esküdjünk, (mert különben) ha kereskedni kezdünk, éjjel alvás közben (tkp. alvónk időben) megöltök minket. Esküdjünk, az eskü után kereskedünk!” És a betegség(hozó) bálványt a kis pimi ember kifaragta

²⁹ *ěj-měy-măra* 'réneken utazva egy akkora útszakasz, amelynek megtétele után az állatokat pihentetni kell'.

és odahozta. „No, vágd (szét), ha velünk kapcsolatban háborús szándékod van, a betegség(hozó) szellem azonnal faljon fel. Ha hazaérsz és ha fegyveres csapatot gyűjtesz, betegség leljen meg benneteket (úgy, hogy még) egy kutyát széthasítani képes (tkp. vágó, hasító) ember se maradjon! És ha nem jöttök háborúzni, ne haljatok meg (tkp. miért haljatok meg)!” A csukcs vezér (azonban) nem vágta szét (a bálványt). A kis pimi ember fölemelte az íját: „Nos, ha harcolunk, harcoljunk (pass. ind.)!” A csukcs vezér egy idő múlva fejszét fogott és vágni kezdett (tkp. vágott). A kis pimi ember így mondott esküt: „Amikor hadat gyűjtetek, vagy a tengerbe fulladjatok (tkp. a tenger vízébe menjete), vagy betegedjete meg, egy ember se maradjon. Ha nem jöttök háborúba (ellenünk), akkor ne legyetek (betegek, ne haljatok meg)!” Ez (tkp. ez-az) után kereskedtek. Akkor a csukcsoknak mindenféle edény kell fából készítve. Az osztjások (tkp. ezen nép) réneket (tkp. rént-mit) vettek. Ezután békében elváltak (tkp. jól, két irányba) mentek. Vége.

4.

*muΔki māy: iΔən āpət kār kǎjəmǎjəΔ, nomən siy.əsyən, kōrəkkən māy.Δə-
yən. — iΔən ānǎtΔ, nomən tǎΔəsyən, kǎtəΔyən lǎlǎyΔəyən. tuti tut tāyi tenə jǎstəΔi.*

Találós kérdésem: Lent hét bika legel, fent egy halászsas és egy sas kering. — Lent olvad (tkp. beköszönt a nyár), fent a hold és a nap kering. Ezt így mondják.

5.

*muΔki māy: čānč pǎki-ne jek.əntəΔ, jiΔti³⁰ wānəm ΔejəΔ(ə)Δ, tikkən-mik-
kən³⁰ ΔimpanteΔyən,³⁰ jǐntəp-wěsi wǎlwǎl.³⁰ — jiΔti wānəm tut āmp, ānki juy.
tǒjna (tut) čānč pǎki-ne, jǐntəp-wěsi wǎlwǎl, tut kǎntək_ko jǎy.əΔnat, jǐntəp-wěs
tut nǎΔ.*

Találós kérdésem: Térd(en levő) női bábu táncol, ... pofa néz, sí megy, a tű fokából (valami) repül. — A ... pofa itt kutya, a mókus a fa tetején (itt) a térd(en levő) női bábu, a tű fokából repülő (valami) itt az ember az íjjal (azaz lő), a tű foka itt a nyíl.

6.

*muΔki māy: tǎrānti tǎrānti,³¹ pǎyəΔ, ānkəΔ kōΔ pōrək, nānk pōrək. — nǎΔ
pān jǎy.əΔ.*

Találós kérdésem: (valami) sirren-surran, fia, anyja fenyőfa belsejéből, lombos fa belsejéből van. — A nyíl és az íj.

HONTI LÁSZLÓ

³⁰ A *jiΔti* jelentését nem ismeri a nyelvemester; *tikkən-mikkən* 'льджи', *ΔimpanteΔyən* 'идут', *wǎlwǎl* '(kb.) repül'. A nyelvemester szerint ezek kitalált szavak, a beszédben nem fordulnak elő.

³¹ *tǎrānti tǎrānti* = a nyíl suhanó hangját utánzó szó.

Tromagan Ostyak Texts

by LÁSZLÓ HONTI

The Tromagan Ostyak texts presented here were collected by the author in Lenin-grad, during the winter of 1975–1976. The Tromagan dialect can be identified with the Tremjugan dialect in KARJALAINEN's collection and belongs to the Surgut group of dialects. The informant was JE. I. SOPOČIN (19); not being sufficiently familiar with folk poetry, however, Sopočin tape-recorded songs and tales told by his 66 years old father, a retired reindeer-breeder at home in Siberia, during his winter holidays. When dictating from the tape he unfortunately made serious condensation and simplification, partly because he sometimes could not understand the texts and also leaving out certain repetitions mercilessly, which he considered as "superfluous" (the texts cannot be taken down from tapes made with his father). In spite of those manglings, the texts can still be important from a linguistic point of view since no text has so far been published from this dialect.

Északi osztják szövegek szójegyzékkel

1975—1976 telén volt alkalmam rövid ideig északi osztjákokkal (Kazim környékiekkel) dolgozni, és tőlük egy kevéske anyagot gyűjteni. Az alábbiakban ezt kívánom közreadni, miután röviden bemutattam nyelvmestereimet és szóltam tájszólásuk legjellemzőbb vonásairól.

1. JEVDOKIJA GEORGIJEVNA OTSAMOVA, 37 éves, alsó tagozatos tanítónő Tegiben (Тегй, kb. 50 kilométerre északra Berjozovtól). A berjozovi kerület Pugori (Пугоры) nevű falujában született. Iskolába ott és Tegiben járt, a tanítóképzőt Hanti-Mansijszkban végezte. Férje szintén tanító. A család nyelve az osztják. A faluban osztjákok, vogulok és zürjének laknak. Az 1975—1976-os tanévben a leningrádi Herzen Pedagógiai Főiskolán továbbképzésen vett részt. — Ő maga az általa beszélt nyelvjárást obinak nevezte. Hangtaniilag mindössze abban különbözik a Kaz. nyelvjárástól, hogy a Kaz. *q*-nak nyílt *u* felel meg, amit egyszerűen *u*-val jelölök. A szilárd mássalhangzó-kapcsolatoknak a nazális eleme esik ki a mássalhangzóval kezdődő suffixumok előtt, pl. *χānš*- 'ír' ~ *χāšΔəm* 'írok'. A passivum jele tőtípustól és igeidőtől függetlenül mindig *-aj-*, pl. *mā-* 'ad': *māΔajəm*, *māΔajən*, *māΔa* stb., *māsaјəm*, *māsaјən*, *māsa* stb.; *pōn-* 'helyez': *pōnΔa*, *paknəpti-* 'megijeszt': *paknəptiΔajət*, *wuјt*- 'talál': *wuјtsajəm*, *wuјtsajən*, *wuјtsa*.

2. VALENTYINA MIHAILOVNA VOKUJEVA, 32 éves, alsó tagozatos tanítónő, a berjozovi kerület Polnovat (Полноват) nevű községében tanít. Kazimban született, ott járt iskolába, a tanítóképzőt Hanti-Mansijszkban végezte. Az osztjákon kívül zürjénül (és természetesen oroszul) beszél. Polnovatban osztjákokon kívül zürjének, oroszok és jurákok élnek. Az osztjákok közül a fiatalok már inkább oroszul, az idősebbek még inkább osztjákul beszélnek. Nyelvmesterem családi nyelve az osztják. — A szilárd mássalhangzó-kapcsolat nazális eleme megmarad, pl. *χānš*- 'ír' ~ *χānΔəm* 'írok' (a *ʔ* jel a két mássalhangzó közé került és kiesett mássalhangzót jelöli, tehát csak hiányjel). A passivum jele a változó tövű igék paradigmájában *-ij-*, egyébként *-aj-*, pl. *mā-* 'ad': *māΔijəm*, *māΔijən*, *māΔi* stb., *māsiјəm*, *māsiјən*, *māsi*; *wuјt*- 'talál' (a jelen idejű alakokat nem jegyeztem föl): *wuјtsajəm*, *wuјtsajən*, *wuјtsa*. *š* + *Δ* > *tΔ*, pl. *šqš-* 'megy, lép': *šqšΔəm*, de: MOLDANOVA: *šqšΔəm*, OTSAMOVA: *šušΔəm*. A főnévi igenév és a jelenidejű melléknévi igenév képzője egyaránt *-ti*, pl. *mānti* 'menni; menő'. Ha a nazális + szibiláns kapcsolatra végződő ige-tövekhez járul a *-ti*, annak *t* eleme kiesik, pl. *χān'si* 'írni' (< *χāntši < *χānšti, vö. RÉDEI, Kazym-Dialekt 11, 31, H. KATZ, Generative Phonologie ... 53, 72), *jaň'si* 'inni' (< *jaňtsi < *jaňšti < *jaňšti).

3. SZVETLANA PAVLOVNA MOLDANOVA, 19 éves főiskolai hallgató. A berjzovi kerület Vanzevat (ВАНЗЕВАТ, kb. 60 kilométerre északra Polnovattól) nevű falujában született, ahol most is az állandó lakása van (e családnévvel kapcsolatban vö. ZSIRAI, FgrRok. 52, RÉDEI: i. m. 34, jegyzet). Ott és Polnovatban járt iskolába. A családban osztjákul beszélnek. A faluban osztjákok és oroszok élnek. A fiatalabb osztjákok már csak az idősebbekkel beszélve szólalnak meg osztjákul, egymás közt oroszul társalognak. Moldanova osztják nyelvi ismeretei megkoptak, úgy láttam, nem megbízható anyanyelvi közlő. Ezért csak igen keveset dolgoztam vele, nyelvtant és szóanyagot gyűjtöttem tőle. — E kis anyaggal kapcsolatban csak egy észrevételem van: a passivumnak csak *-ij-* jele használatos, pl. *mă- 'ad': măđijəm, măđijən, măđi stb., măši-jəm, măšijən, măši stb.; wqjt- 'talál': wqjtđijəm, wqjtđijən, wqjtđi stb., wqjtsi-jəm, wqjtsijən, wqjtsi.*

4. LARISZA GERASZIMOVNA LELHOVA, 34 éves, alsó tagozatos tanítónő. A közép-obi dialektust beszélő vidékről származik, saját állítása szerint a közép-obit és a kazimit egyformán beszéli. Glugijaniban (Глугияны, Polnovathoz tartozik) járt iskolába, a tanítóképzőt Hanti-Manszijszkban végezte. Családját kétnyelvűnek mondta (osztják, orosz), bár gyerekei már nem tudnak osztjákul. — Mindössze két dalt jegyeztem le tőle, e kis anyag alapján nyelve Vokujeváéval azonosnak látszik.

Az *e*-nek nyíltabb *ε* változatát ugyanazon környezetben észleltem, mint RÉDEI (I. Kazym-Dialekt 10).

Az első két dal műköltészeti termék (az egyiknek a szerzőjét és lelőhelyét is közölték velem). Ezeknél érdekesebb a harmadik, a *petuš* és a negyedik, a *kürinka* (az előbbihez hasonlót I. STEINITZ, OVE 1: 447 kk., KÁLMÁN, Wogulische Texte... 148, az utóbbihoz RÉDEI: i. m. 94, KÁLMÁN: i. m. 90 k.). Az összes dalt magnetofonszalagra énekelték. A találós kérdéseket Otsamova és férje gyűjtötte, aki szintén tanító. Szerették volna kiadatni teljes anyagukat, ezért nyelvmesterem annak csak egy részét bocsátotta rendelkezésemre.

1.

*leńin ađəm wer χűwat,
partija (ađəm) wer χűwat
mün kälχo'zat wersəw,
jāma wqđi pītsəw.*

*leńin juš χűwat,
parti-ja juš χűwat
dwas müwni χāntit
jīdəp wqđpəs wersət.*

*ar χűđ weđəw,
ar wəj weđəw,
gāsuda'rstvā nətəw,
jāma wqđi pītəw.*

[1.]

A Lenin mutatta dologban (tkp. úton),
a párt (mutatta) úton

mi kolhozokat építettünk
(és) kezdtünk jól élni.

A lenini úton,
a párt (mutatta) úton
az északi földön (élő) nép
új életet hozott létre.

Sok halat fogunk,
sok (prémes) állatot vadászunk,
az államot segítjük,
jól fogunk élni.

(Lelhova diktálta, Otsamova ellenőrizte.)

2.

*pāsta māna ma arījem,
sāma ʾōṇa ar ǰāntīja,¹
ǰūr nāṇ mīja muw-aṇkīja¹
ǰāntī mīra qmās mīja.*

*qmās pātī aremīʾam,
ma ǰām pātī pōtrēmīʾam,
ǰīra mānsat atam werat,
īsa pītsat tūṇ ǰām werat.*

*wqatī werew ǰātī tqʾaw,
muǰ-sīr wotat keṇī pōʾʾat,
kāmuṇī-zmaǰa¹ mūṇ mǎnʾaw,
kāmuṇī-zmaǰa¹ ǰōǰatʾaw.*

[2.]

Gyorsan szállj (tkp. menj) én dalom,
ragadd meg (tkp. menj bele) a szívet, osztják dal,
erőt te adjál, hazánk (tkp. földanya),
az osztják népnek boldogságot adj.

A boldogságról énekelek,
én a jóról beszélgetek,
elmúltak (tkp. félre mentek) a rossz dolgok,
ezután (mindig) jó dolgok lettek (tkp. kezdtek
lenni).

Ilyen az életünk (tkp. ilyen életmódot viszünk
előre),
bár akármilyen (tkp. milyen) szelek fújnak (értsd:
fújjanak),
mi a kommunizmusba megyünk,
a kommunizmusba megérkezünk.

(Lelhova diktálta, lelőhely: Владимир Волдин Ханты с. kötete.)

¹ A -ja töltelékszótag.

3.

*apa, apa kūrīnka, šemən-, šemənəwna,
 soχaəŋ χot-χār kūtpījəwna²
 jəšījen apər tqs jām jak,
 kūrījen apər tqs jām jak.*

*ewī-naj jakəmīda,
 ewī-naj karəmīda,
 ewī-naj jakəmīda,
 ewī-naj karəmīda.*

*təwījen pojtək jūtaaəŋ kāt wej,
 sūsījen pojtək jūtaaəŋ kāt wej
 šīmšar ŋōΔpī kāt pašmīk,
 χoqšījen ŋōΔpī kāt pašmīk.*

*ewī-naj Δqmtəmīda,
 ewī-naj wattəmīda,
 ewī-naj Δqmtəmīda,
 ewī-naj wattəmīda.*

[3.]

Kisleányka Kurinyka Szemjonovna³,
 a fapadló közepén
 gyors kezű, ügyes, szép táncra föl,
 gyors lábú, ügyes táncra föl!

Tündérleányka, táncolj,
 tündérleányka, forogj,
 tündérleányka, táncolj,
 tündérleányka, forogj.

Tavaszi hófajd színű, kitaposott két harisnya,
 őszi hófajd színű, kitaposott két harisnya,
 kacsorru két bocskor,
 csillagorru két bocskor.

Tündérleányka, öltözz,
 tündérleányka, húzz lábbelit,
 tündérleányka, öltözz,
 tündérleányka, húzz lábbelit.

(Vokujeva diktálta, Otsamovával közösen értelmezte.)

4.

*petuś, petuś, kūmīje,
 jeś kūmīje, kūmīje!
 mīs-χot šānšəŋ wun ŋurəm,*

² Az -a töltelékelem.

³ Otsamova értelmezése szerint: Kisleányka, Szemjonovna, (kūrīnka-) táncra föl!

jǎχa šušdamən,
 ɔw-χət šānšəŋ wun n̄urəm,
 jǎχa mānɫɫɫdamən.

jūwan, jūwan, kūmīje,
 ješ kūmīje, kūmīje!
 m̄is-χət šānšəŋ wun n̄urəm,
 ma ǎnt šušɫɫɫdam,
 ɔw-χət šānšəŋ wun n̄urəm,
 ma ǎnt mānɫɫɫdam.

petuś, petuś, kūmīje,
 ješ kūmīje, kūmīje!
 ɔunt-ɔχ ɔwat wun murəχ
 jǎχa ǎktəmtɫdamən,
 was-ɔχ ɔwat wun murəχ
 jǎχa wəŋšɪmtɫdamən.

jūwan, jūwan, kūmīje,
 ješ kūmīje, kūmīje!
 ɔunt-ɔχ ɔwat wun murəχ
 m̄ɪn ǎnt ǎktəmtɫdamən,
 was-ɔχ ɔwat wun murəχ
 jǎχa ǎnt wəŋšɪmtɫdamən.

petuś, petuś, kūmīje,
 ješ kūmīje, kūmīje!
 kārījen ɔχpɪ wun suχ χǎɫ
 jǎχa taɫɫɫdamən,
 wunījen ɔχpɪ wun wuś χǎɫ
 jǎχa weɫɫɫdamən.

jūwan, jūwan, kūmīje,
 ješ kūmīje, kūmīje!
 kārījen ɔχpɪ wun suχ χǎɫ
 ma ǎnt taɫɫɫdam,
 wunījen ɔχpɪ wun wuś χǎɫ
 ma ǎnt weɫɫɫdam.

petuś, petuś, kūmīje,
 ješ kūmīje, kūmīje!
 wɔχsar weɫɫɫ mānɫdamən,
 ɫaŋkɪ weɫɫɫ šuśdamən.

jūwan, jūwan, kūmīje,
 ješ kūmīje, kūmīje!
 wɔχsar weɫɫɫ mānɫdamən,
 ɫaŋkɪ weɫɫɫ šuśdamən.

ewet, pɔχət, χuɫəntatɪ,
 šiməs wert wuɫɫɫɫɫ,
 sāmɫən kɪ jǎχa rǎχɫɫɫ,
 jǎχa mānəɫɪjatɪ!
 sāmɫən kɪ jǎχa rǎχɫɫɫ,
 jǎχa mānəɫɪjatɪ!

[4.]

Petús, Petús, kedvesem,
oh kedvesem, kedvesem !
A tehénistálló mögött nagy mocsár (van),
menjünk együtt (el oda),
a lóistálló mögött nagy mocsár (van),
menjünk együtt (el oda).

Juwan, Juwan, kedvesem,
oh kedvesem, kedvesem !
A tehénistálló mögött nagy mocsár (van),
én (oda) nem megyek,
a lóistálló mögött nagy mocsár (van),
én (oda) nem megyek.

Petús, Petús, kedvesem,
oh kedvesem, kedvesem :
Lúdfej nagyságú nagy szedert
szedjünk együtt,
kacsafej nagyságú nagy szedert
gyűjtsünk együtt.

Juwan, Juwan, kedvesem,
oh kedvesem, kedvesem !
Lúdfej nagyságú nagy szedert
mi nem szedünk,
kacsafej nagyságú nagy szedert
nem gyűjtünk együtt.

Petús, Petús, kedvesem,
oh kedvesem, kedvesem !
Szúró, nagyfejű, nagy tokhalat
együtt húzzunk (ki a partra),
nagyfejű, nagy nyelma-lazacot
együtt fogjunk.

Juwan, Juwan, kedvesem,
oh kedvesem, kedvesem !
Szúró, nagyfejű, nagy tokhalat
én nem húzok (ki a partra),
nagyfejű, nagy nyelma-lazacot
én nem fogok.

Petús, Petús, kedvesem,
oh kedvesem, kedvesem !
Rókát elejteni (tkp. ölni) menjünk,
mókust elejteni menjünk.

Juwan, Juwan, kedvesem,
oh kedvesem, kedvesem !
Rókát elejteni menjünk,
mókust elejteni menjünk.

Lányok, legények, hallgassatok (ide),
ilyen dolgok vannak,
ha szívetek egymáshoz közel kerül,
együtt éljete (tkp. menjete, járjatek) !
Ha szívetek egymáshoz közel kerül,
együtt éljete !

(Otsamova diktálta.)

5.

*amamtšūt*⁴ 'találós kérdések'

amamtšem: 'találós kérdésem (fejtsd meg)':

1. *műj-kem wuΔæn Δűw eΔteΔa, Δűw šī-kem met wuna jīΔ*. — *műw-wűs*.
Minél többet látsz fölötte, annál nagyobb lesz. — Gödör.

2. *űt wōΔ tōwīna amtəptīΔΔe, Δűnen potəΔtīΔΔe, sűsən ΔapəΔtīΔΔe műñew, pa tΔΔən xəšmīΔtīΔΔe*. — *wunt*.

Egy hely (, amely) tavasszal vidámmá tesz minket, nyáron hűsít, ősszel táplál és télen melegít. — Az erdő.

3. *nemti xōjətən ānt paknəptīΔajət, pa āΔ⁵ tarīΔət*. — *xəp-jűx Δiptət*.
Senki sem ijesztgeti őket, mégis remegnek. — A nyárfa levelei.

4. *űt šušməΔ: jīñk, kīmət xujīΔa šī jīñkət ješΔajət, xuΔmət xujīΔ enməΔ*. — *jert, műw, törən*.

Az egyik (ember) lép: víz, a másik ember ezeket a vizeket megissza, a harmadik ember (pedig) nő. — Az eső, a föld, a fű.

5. *jōšΔī kūrΔī sem-saj naj pōx, wurt pōx at mār pawəñ xānšap ar xānšī, Δiptəñ xānšap ar xānšī wertəΔ*. — *īškī*.

Kézetlen, lábatlan hős-nő-fi, hősfi éjjel díszes sok mintát, levéldíszes sok mintát csinál. — A fagy.

6. *ser wunt, mōr wunt sűnen Δűj-pan pΔat würtī mīΔpī aj ikī-leñkī ΔojīΔ*. — *tōləx*.

Ritka erdő, gyér erdő szögletében hüvelykujj nagyságú, piros sapkájú kis emberke áll. — Gomba.

7. *kartī wōš, kartī kūrī eΔtī tuwəm-ōt. kāt ΔΔəñ tājīΔ, kāt kartī lak tājīΔ, kūtəpəΔ eΔtī kart-Δűñkən metšəm*. — *kāt-Δeñšōp kešī*.

Vas város, vas falu fölött hozott valami (van). Két vége van, két vas gyűrűje van, közepén vasszeggel (van) átdugva. -- Olló.

8. *jajñən apšəñən kāt peləkən tješəΔ wan'Δəñən pa wōtša ī-puša ānt jōx-təptīΔəñən*. — *as kīməΔəñən*.

⁴ Kiejtésben: *amamtšūt*.

⁵ Az *āΔ* jelentése nem világos, de vö. RÉDEI: i. m. 38, 2. jegyzet 'gewöhnlich, üblich'.

Idősebb és ifjabb fivér két oldalon egymást nézik és soha nem találkoznak. — Az Ob két partja.

9. *soŋeŋ xānšap ar xānšap jīŋk aΔtī jūx jōxan šupī, as šupī mentəm. — nūΔt-jūx.*

Aranyos mintájú sok mintás vízhozó fa a kis folyón keresztül, a nagy folyón keresztül áthajlik. — A szivárvány.

10. *turem naj pōxew, wurt pōxew lātīman, Δosīman pōΔatəs īΔ, müwew sīta ješīΔtīsΔe. — jert.*

Egi asszonyfink, hősifink ütve, kopogva lehullott, földünket teljesen megittatta. — Az eső.

11. *rep ΔaŋΔən wūrtī jernas, šūp Δumtəm īkī ΔojīΔ. xōj Δūw puŋΔΔ eΔtī mānΔΔ, Δūw ješanteΔΔ īΔ mōkərməΔ. — wuš-wuΔ.*

A hegyen piros inget, kisinget öltött öreg áll. Aki körülötte jár, (az) bizonyosan lehajol. — Szamóca.

12. *jōšΔī, ΔajəmΔī aj xotīje werəm. — tīxəΔ.*

Kéz nélkül, fejsze nélkül kis házikó (van) csinálva. — Fészek.

13. *tūta pōnΔΔ, tūtən ānt ΔeΔΔ, jīŋka esəΔΔΔ, jīŋkən ānt šujītΔΔ. — jēŋk.*

Tűzbe teszik, a tűz nem égeti meg, vízbe dobják, a víz nem nyeli el. — A jég.

14. *atəΔən aj Δaŋkī weΔpəsΔΔΔ, xātəΔəΔən sīt Δəəm ƏΔəΔ. — aj makla.*

Éjjel egereket fogdos, nappal mély álomban alszik. — A bagoly.

15. *sāməΔ woxtīna ūwəΔ, sītəŋ pōrajin ΔuxΔantīΔ, xot teΔ nāwremət sīta ΔapətΔīΔe. — mīs.*

Amikor enni akar (tkp. amikor szíve kér), kiált, amíg jóllakik, rág, egy gyerekekkel tele házat jóllakat. — A tehén.

16. *nāΔ jōšpī, kurpī nōwī kūwšəŋ īkī wunt xōšī esΔəmtīΔ, esΔəmtīΔ. — šowər.*

Négylábú, -kezű, fehér bundás öreg az erdőben ugrál, ugrál. — A nyúl.

17. *jōšpī, kurΔī sem-saj naj-pōx, wurt-pōx jōxanət šupī, asət šupī nōr-mət werəΔ. — īškī.*

Kezetlen, lábatlan hősnő-fi, hősi a kis folyókon át, a nagy folyókon át hidakat épít. — A fagy.

18. *xən-pōx, pōjar-pōx pa müw eΔtī tuwəm-Ət: kür, jōš ānt tājīΔ, jāŋxəΔ, uŋəΔ ānt tājīΔ, pōtərtəΔ, xun Δetī pōraja jīΔ, xun ƏΔtī pōraja jīΔ, xun rupītī māntī pōraja jīΔ. — šəs.*

A cárfiú, a bojárfiú és (egy) más földről hozott dolog: lába, keze nincs, (mégis) jár, szája nincs, (mégis) beszél, mikor jön el az evés ideje, mikor jön el az alvás ideje, mikor jön el a munkába menés ideje. — Az óra.

19. *uŋΔΔ tofΔīΔΔ, nōΔīΔΔ, nōΔīΔΔ pa jōxΔī tuΔΔ. — nālī.*

A szájhoz viszik, megnyalják, megnyalják és visszaviszik. — A kanál.

20. *Δīkī-sōxī ΔeΔī suxri Δet-Ət kăšman Δapət nūram suxri jīΔ. — wūΔī pōrtī wəj.*

A gonosz, éhes csavargó ételt keresve hét tundrát átkutat. — A farkas.

21. *kūΔ Δijpi wās wəj ΔijīΔ Δepət, pūnəΔ tūt χōrpī.* — *wōχsar-īkī.*
Vastag farkú, vékony állat farka prémes, bundája tűzhöz hasonló.
— A róka.

22. *χətəΔ (χotījeΔ) wan, ΔepηəΔ χūw.* — *sawne.*
Háza (házikója) rövid, tornáca hosszú. — A szarka.

Az alább következő szójegyzékben mindig közlöm, hogy az illető szó melyik nyelvmesteremtől származik. Erre a közlő családnevének kezdőbetűjével utalok; ha címszóról van szó, a szó mögött, egyébként előtte adom meg zárójelben. Ha a címszón belül egy adat előtt nincs ilyen utalás, az annyit jelent, hogy ugyanazon közlő(k)től származik, mint a megelőző adat. Az informátorok nevének kezdőbetűit szorosan egymás mellé írom, így pl. az OVML azt jelenti, hogy az illető adat mind a négy közlőtől azonos hangalakban lett lejegyezve.

őχ (OV) fej, (O) őχpī nagyfejű (kedveskedő szó), őχəp ua. (durva szó)
aĵ (O) kis, kicsi
īj (O) egy, ijēsaΔ egymásra, wōtśa ī-puša soha, (O) ū, (M) jūt egy, jīχōśjaη
tizenegy
īkī (O) ember, öregember
āktīī (O) gyűjt (nem csak bogyót), āktəmtīΔ- ua. (duratív)
īΔ (O) le
aΔ (OV) ne, aΔ mīje, aΔ mīja ne add, ne adj
aΔtī (O) hord, visz
aΔtī (OL) megmutat, kijelöl
őΔtī (O) alszik
əΔəm (O) álom
əΔəη (O) vmi vége
eΔtī (O) fölötte, əūw eΔteΔa ő fölötte
amamtśī (O) találós kérdés
amp (O) kutya
qmas (L) boldogság, érdek
amtəptītī (O) megvidámít
enəmtī (O) nő, növekszik
ānt (OV) nem
aηkī (ML) anya, (L) mūw-a. földanya
uηəΔ (O) száj
aηən (O) áll
apa (OV) 3—4 éves kislányka
apər (OV) gyorsaság, ügyesség, aprəη gyors
apsī (O) öccs
ar (OVL) sok
arī (L) dal, arīje dalocska, aremī- énekel
as (O) nagy folyó, Ob
īsa (L) mindig
esəΔtī (O) leereszt, esΔəmtītī ugrik
aśī (M) apa
īśkī (O) fagy, hideg

- at (O) éj
 -öt (O) dolog, valami
 atəm (L) rossz
 ūwti (O) kiált
 ewi (OV) lány
 őwas (OL) észak, északi
 gāsuda rstvā (OL) állam
 xu (O), (M) xq férfi, him, (O) x.-aw csődör, kīmət xujā a másik ember
 xōj (O) ki, xōjat ember
 xūa (OVL) hal
 xqam (M) három, xqam xōšjan tizenhárom, (O) xumət harmadik
 xumən'ti (O), (V) xqam'ti hallgat, figyel
 xūapeai (M) ? (l. xānəm alatt)
 xon (O) cár
 xun (O) mikor, amikor
 xānəm: xūapeai x. (M) a fivérem feleségének apja
 xānne xq (M) ember, wqntən wqatī x. erdőben élő ember
 xānš-: xāštī (O), (V) xān'si ír, rajzol, (O) xānšap minta, dísz
 xāntī (OL) (osztják) ember, osztják, xāntī emberek
 xop (OV) csónak
 xop-jūx (O) nyárfa
 xor (O) bika, x.-mīs ua.
 xār (OV) tiszta, nyílt tér, xot-x. padló
 xōr (O) kép, fénykép, tūt xōrpi a tűzhöz hasonló (színű)
 xos (M) hús
 xus (O), (V) xos csillag, xosijen csillagos
 xōšī: wunt x. (O) az erdőben, az erdő mentén
 xōšmīatī (O) melegít
 xot (O) ház, xotije házikó
 xot (M) hat, xot xōšjan tizenhat
 xātāa (O) nap, xātāaən nappal
 xūw (O) hosszú, (OVL) xūwat mentén (névutó)
 jūtī (O) jönni, lenni valamivé
 jāxa (O) együtt
 jōxai (O) vissza
 jōxan (O) patak, kis folyó
 jōxattī (L) érkezik, (O) jōxtəptīatī összeér, találkozik
 jaj (O) idősebb fivér
 jak (OV) tánc, jakən táncban, jakije tánc (dem.), jaktī táncol, jaktī
 ne/xu/xq táncos, jakəmīatī táncolgat
 jāap (OL) új
 jātī (L) előre
 jām (OL) jó, jāma jól
 jañš-/jeñš-: (O) ještī iszik (ješam, iszom, ješsəm ittam, jeñšas ivott), (V)
 jañ'si (jañ am, jašsəm, jañšas), (O) ještīatī itat
 jānx- (O): jāxtī jár, jāxam járok
 jīnk (O) víz, j. aatī jūx vízhordó rúd
 jenk (O) jég
 jūr (L) erő
 jīra (L) félre

- jernas* (O) ing, *j. šǫp* rövid ing
jert (O) eső
jār(t)-: (M) *jārtjaŋ* kilenc, *jārχqs* tizenkilenc
ješaΔteΔa (O) feltétlenül
jəš (OV) kéz, *jəšije* ua. (dem.), *jəšijen* a kisgyerekek keze, *jəšijen apər*
 gyors mozgású/járású kezeeske
juš (O), (L) *jəš* út
ješ (O) aj, oh
jīt l. *ij*
jūtaΔəŋ (OV) szét-, kitaposott (lábbeli)
jūwan (O) Juwan, Ivan
kī (OV) бы (OV), ha (O), *ma weΔsəm kī χūΔ, χəp ənt tājΔəm* я бы ловил
 рыбу, но лодки нет
kālχo-z (OL) kolhoz
kūΔ (O) vastag
kūma (O) közeli barát (férfi, nő), *kūmije* ua. (dem.)
kīməΔ (O) folyópart
kāmuni-zm (L) kommunizmus
kīmət (O) másik, második (< *kāt*)
kānš-: (O) *kāštī* keres (*kānšəΔ* keres)
kūiga (V) könyv, *kūiška*, (O) *kīnška* könyvecske
kepi (L) бы
kar (O) fakéreg, *kārijen* (-ā-!) ua. (dem.)
kūr (O) láb
kūrəχ (OV): *k.-ńōΔəp imi* horgasorrú boszorkány
kəməti (OV) fordul (*kəməa* imp.), *kəmətiΔti* ua. (*kəmətiΔa* imp.)
kūriŋka (OV) egy tánc (? < *kūr* láb)
kart (O) vas, (OV) *karti* vashól való
kurt (O) falu
keši (O) kés, *kāt Δeŋšəp k.* olló
kāt (O) két, (M) *kāten* kettő, (M) *kātχəšjaŋ* tizenkettő
kūt (OV) vmi közepe, (O) *kūtəp* ua., (V) *kūtpi* ua., *kūtaəpəΔ eΔti* a közepén
kūwəs (O) egy bundaféle, amit a malicára húznak föl
lak (O) gyűrű
lanχ-: (OV): *lanχti* befed, -takar, *lanχəp* takaró
lenkī lenező sajnálkozást kifejező szó (pl. egy kistermetű emberrel kapcsolatban)
Δeti (O) eszik, *ΔeΔi* éhes, *Δet-ət* étel
ΔuxΔan^{ti} (O) rág (*ΔuxΔanta* imp.)
Δij (O) farok, *kūΔ Δijpi* hosszú/vastag farkú
Δūj (O) ujj, *aj* Δ. kisujj
Δəjti (O) áll
Δajəm (O) fejsze
Δiki (O) gonosz, *Δikəŋ* ua., *Δiki-səχi* ua.
Δumətti (O), (V) *Δqmətti* ruhát, inget fölvesz, *ΔqmtəmtiΔti* ua. (frekv.)
Δin (M) ők (2)
Δunt (O), (V) *Δqnt* lúd
Δəŋti (L) bemegegy
Δūŋ (O) nyár
ΔəŋəΔ (O): vmi teteje, *rep ΔəŋəΔən* a hegyen

Δῶνκ (O): *kart*-Δ. vasszeg
Δανκῖ (O) mókus, *aj* Δ. egér
Δεηšöp (O): *kāt* Δ. *keš* olló
Δεραη (O) tornác
Δαπατ (M) hét, *Δαπατχδšjaη* tizenhét
Δεπατ (O) bolyhos, lágy, puha
Δῖπατ (O) falevél, *Δῖπατəη* leveles, *Δῖπατəη χānšap* leveles minta
Δαπατῖ (O) etet (< *Δετῖ*)
Δασιτῖ (O) kopog
Δαω (O) ló, Δ.-*χət* lóistálló
Δῖω (OV) ők (∞)
Δῖω (OV) ő
Δῖω (M) ők (∞)
Δδωατ (O) nagyság(ú), méret(ű)
Δῖατῖ (O) megüt, rácsap
ma (OVM) én, (M) *manema* nekem, *Δῖn manema nepək māḏətən* ők nekem

könyvet adnak

māḏῖ (OVML) ad
mūj: (L) *m.-sῖr* (akár)milyen, (O) *m.-kem* mennyi
mῖjanṭῖ (M) adni (egymásnak) (*mῖjanΔəm*) (< *māḏῖ*)
makla (O): *aj m.* bagoly
mōkərtῖ (O) meg-, lehajol
mῖΔ (O) sapka
mῖn (OM) mi (2)
mānṭῖ (OML) megy, menő (M), (OV) *mānṭῖΔ-* járkál, *mānṭῖjῖΔ-* ua.
menṭῖ (O) meghajlít
mūη (OML) mi (∞), (O) *mūηew* minket/nekünk
mār (O) alatt, idején (névutó), *at m.* éjjel, az éjszaka folyamán
mōr (O) = *ser*
mῖr (L) nép
mῖs (O) tehén, *m.-χət* tehenistálló
met (O): *šῖ-kem m. wuna* annál több
metšṭῖ (O) bedug
mūw (O) föld, *m.-wῖs* gödör
ne (OM) nő, asszony, *n.-Δαω* kanca, *n.-mῖs* tehén
naj (OV) (testben és lélekben egyaránt) szép nő, *ewῖ-n.* kivételes szép-

ségű leány

nuΔt- (O): *n.-jūχ* szivárvány
neməΔṭῖ (O) senki, *n. xōjat* ua.
nῖn (OVM) ti (∞)
nῖn (M) ti (2)
nῖη (OV) ti (2)
nāη (OVML) te
nepək (M) papír, könyv
nəwῖ (OV) fehér, világos, (O) *nəwῖje/(V) nəwῖja*: *n. jṭῖ pṭas* kezdett ki-
 világosodni
nalῖ (O) kanál
nāΔ (M) négy, *nāΔχδšjaη* tizennégy
nōΔ (OV) orr, vmi vége, *kῖrəχ-nōΔəp ṭmῖ* horgasorrú boszorkány
nōΔṭῖ (O) nyal

- nurem* (O) tundra; mocsár, ahol szedert gyűjtenek
notti (OL) segít
nüwəΔ (M) nyolc, *nüwəΔxqs* tizennyolc
nawrem (M) gyerek
pa (OV) és, de
pöχ (OV) fiú ((O) *pöχt*, (V) *pöχət* t. sz.)
pojar (O) bojár
pojtək (OV) hófajd (tavasztól ősziig szürke, télen fehér)
paknəptiti (O) megijeszt
pöatı (L) fúj, *pöatıı* (O) beszóródik, -hintódik
pəΔat (O) magasságú)
pöntı (O) tesz, helyez
pün (O) prém, szőr
pənt (OV) út, *p. χüwat* az úton, az út mentén
paη (O): *Δüj-p.* hüvelykujj
pünəΔ (O): *p. eΔtı* vmi körül, *pünəΔ eΔtı* ua.
pörtı (O) harap
pöra (O) idő, vmi ideje
partıja (OL) párt
pəsta (OL) gyors, -an
pəšmık bőrcipő üveggyöngyből kirakott mintákkal
pıtti (OL) + inf. kezd
pəti (L) számára, -ért, *jəm p.* a jóért
potəatıı (O) hűt
pötər'tı (O) beszél (*potərta* imp.), (L) *pötərəmı*- beszélget
petuș (O), (V) *petuș* Petuș, Fedoszja
pawəη (O): *p. χānšap* egy osztják ornamentumfajta
rəχtı (O) közeledik, odamegy
rep (O) hegy
rupıtti (O) dolgozik
suχ (O), (V) *soχ* tokhal, (OV) *s.-χüΔ* ua.
söχ (O) állati bőr
soχəΔ (OV) deszka, *soχəəη* fából való
suχrı (O) csavargó, kószáló, *suχrıı* kóborol
saı (O) vmi mögötti hely
sem (O) szem, *s.-saı* *naj* titokzatos (hős)nő
səm (O) szív, *səməΔ wəχtına* amikor enni akar (tkp. kb. szíve hívásakor)
sün (O) sarok
ser (O) kevés fájú, ritka (erdő)
sır (L): *müj-s.* (akár)milyen
scrıı (O) arany, *scrıəη* aranyból való
süs (OV) ősz, *süsıjen* ősz(i)
sıt (O) teljes(en), egész(en), *s. əΔəm* mély álmom, *sıtəη* jóllakott
sawne (O) szarka
şı (OV) is szintén, *ma š. mənsem* én is mentem, *ma pa š. mənsem* ua. (a *pa šı* nyomatékosabb, mint a *şı*), (O) *şı-kem* olyan, *š. met wuna* annál több, *šıməs* ilyen, (OV) *şı-küş*: *ma š. wəša mənıı wıtşıΔəm*, *pa wer ar tājəəm* szeretnék elmenni a városba, de munkám sok van, *ma š. kı wəΔəm χüΔ*, *pa χəp ənt tājəəm* halásznék, de nincs csónakom
šeməncwuna (OV) Szemjonovna

- šimšar* (O) kacsá
šos (O) órá
šujiti (O) lemerül, elsüllyed
šānš- (O): *šāš* hát (*šānšem* hátam), *šānšəŋ* mögötti
šūp (O) rövid ing
šupī (O) át, keresztül
šušti (O), (V) *šqš-*, (M) *šqšti* megy, lép, (O) *šušiti*, (VM) *šqšiti* megy, lépeget, (O) *šušmiti* lépdél
šwəw nyúl (O)
tuti (O), (VL) *toti* hoz, visz, (V) *ma wša māntemən ar xūa tqam* amikor a városba megyek, sok halat viszek
tixəa (O) fészek
tājtī (OV) bír, birtokol, van neki
töləx (O) gomba
taati (O) halat fogni, partra húzni a kifogott nagy halat
teA (O) teli
tāA (O) tél
tūŋ (L) helyes, megfelelő
tariti (O) remeg, reszket
turəm (O) ég, isten
tōrən (O) fű
tus (O), (V) *tqs* szépen, ügyesen, *tqsəŋ* szép, ügyes
tūt (O) tűz
tutaiti (O) odavisz
tawi (OV) tavasz, *tawijen* tavasz(i)
tupəŋ (O) drága
wəxti (O) kér
wəxsar (OV) róka
wəj (O) állat, *wūai weati w.* farkas
wəj (OV) rénbőrből készült cipő, *ma kī māšəm wəjəm* я бы дала кисты
wujti (O), (VM) *wqiti* talál, (M) *wqitasti* található vhol
weati (OVL) öl, fog, vadászik, (O) *weati-* ua. (lassú, gyakori cselekvést fejez ki), *wəpisti* vadászik
wuati (O), (VM) *wqati* él, van, (M) *wqam* бывший, (O) *wuapəs*, (L) *wqapəs*: *jāap w.* új mód(on)
wəA (O) hely
wūai (O) rén, *wunt w.* vadrén
wan (O) rövid
wun (O), (V) *wqn* nagy, (O) *wunijen* igen nagy (az *-ijen* nagyító becéző képző)
wunt (O), (M) *wqnt* erdő
waniti (O) néz
wəš-: (OV) *wəšti* bogyt szed ((O) *wəšam*, (V) *wəšam* szedek), (OV) *wəšimtiA-* ua. (dur.)
wer (OVL) dolog, ügy, (O) *wuati w.*, (V) *wqati w.* életmód, (OL) *werti* csinál
wurt (O): *w. pəx* isteni hős fia
wūrti (O) piros
was (O) kacsá
wus (O), (V) *wqs* volt, (OV) *ma mānmemən nawi xātəa w.* amikor mentem, derűs nap volt

- wūs* (O) lyuk
waś (O) vékony, keskeny
wuś-wuΔ (O) számóca
wōś (OVM) város
wuś (O), (V) *wōś* lazac
wuś (O) kinövés a nyírkérgen, amiből a rénpásztorok teát főznek (Vokujeva nem ismerte ezt a szót)
wot (OL) szél
wet (M) öt, *wetχōśjan* tizenöt
wattitī (OV) felvesz (cipőt, zoknit, harisnyát), *wattēmīatī* ua. (frekv.)
wōtśa (O): *w. i-pūśa* soha
wūtśī- (OV) szándékozik, akar

HONTI LÁSZLÓ

Northern Ostyak Texts with a Glossary

by LÁSZLÓ HONTI

The author collected texts from four Ostyak informants, coming from the vicinity of Kazym, during the winter of 1975–1976 in Leningrad. Three of them were teachers attending a one-year extension training at the Herzen Highschool and one was still a college student. JE. G. OTŠAMOVA (37) speaks a dialect near to the Kazym one; V. M. VOKUJEVA (32) and S. P. MOLDANOVA (19) are speakers of the Kazym dialect. L. G. LELHOVA claims to master both the Kazym dialect and her vernacular dialect equally well. Her vernacular is the Central-Ob dialect, corresponding to the Šerkaly dialect from STEINITZ. LELHOVA communicated texts of the dialect first mentioned.

The 3rd and the 4th texts are those of folk poetry, while the 1st and the 2nd ones are poetic pieces; section 5 contains riddles. When introducing the informants the author briefly sketches the main differences between their speech. The paper is completed with a glossary.

Koszperd

1. Das veraltete 'schmales, kurzes Schwert; Dolch' (MÉKSz.) bedeutende Wort ist laut TESz. II seit Anfang des 17. Jahrhunderts belegt: 1604 *kosperd*, 1624 *kospergyát*, 1643 *koßperd*, 1645 *koczperd*, 1661 *koszperg*, 1705 *koszpiter*. Von den bisherigen Erklärungsversuchen hält TESz. nur die von HADROVICS (NytudÉrt. 50: 78 f.) vorgeschlagene Verbindung des Wortes mit dt. *Kampfschwert* einer Erörterung für wert. Es wird darauf hingewiesen, daß diese Herleitung auf lautliche Schwierigkeiten stoße. Zunächst müsse eine „komplizierte Entwicklung“ von mhd. *kampswert* zu ung. *kosperd* eingetreten sein, danach ein sonst nur als Dissimilation oder partielle Metathese nachweisbarer Wandel $s > sz$ (z. B. *cseresnye > cseresznye* bzw. *szecska > dial. secka*).

2. Die Ausführungen Hadrovics's geben jedoch zu weiteren kritischen Bemerkungen Anlaß. Zunächst vermißt man ein Eingehen auf die Frage, wer denn die Sprecher des mitteldeutschen Dialektes gewesen seien, aus dem das vorauszusetzende *kampschwert* (bei Hadrovics: *kampswert*) „irgendwann im Verlaufe des 16. Jahrhunderts“ übernommen sein soll; für die mitteldeutschen Mundarten Ungarns wird man die Kenntnis dieses Wortes nicht ohne weiteres voraussetzen dürfen. Des weiteren hätte es einer Erörterung bedurft, daß dt. *Kampfschwert* der ursprünglichen Bedeutung von dt. *Kampf* (nämlich 'Zweikampf') entsprechend meist im Sinne von 'Turnier-' und 'Gerichtsschwert' verwendet wurde (s. GRIMM, DtWb., LEXER, MhdWb., KLUGE, EtWb.), also einer ganz anderen soziologischen Ebene angehörte, als sie Vorkommen und Bedeutung des ungarischen Wortes für die ältere Zeit voraussetzen (vgl. die Belege in TESz. und hier weiter unten). Auch die Vertretung ung. *-rd* für dt. *-rt* ist nicht selbstverständlich. Zur Ablehnung der Etymologie Hadrovics's nötigen aber vor allem die folgenden Gesichtspunkte.

3. Hadrovics geht davon aus, daß der von ihm beigebrachte früheste Beleg — *kosperd* — auch tatsächlich die älteste Lautung des Wortes darstellt. Dies ist aber in Anbetracht des geringen zeitlichen Abstandes zu den ersten Belegen für die Formen *koszperd*, *kocperd* und des spärlichen Gesamtmaterials ein übereilter Schluß. Zudem ist zu beachten, daß in dem Dokument von 1604 mehrmals ein (*puska*) *palask* neben einmaligen *palaszk* vorkommt (TörtTár 1888, 572 u. 576). Da *palaszk* mit Sicherheit die ursprüngliche Form des Wortes ist (SzljSz. I, 1 s. v. *palack*), muß *kosperd* nicht notwendig ein ursprüngliches *s* aufweisen — falls der Buchstabe *s* hier überhaupt als *š* zu lesen ist (s. weiter unten). Die von Hadrovics vorgeschlagene Etymologie impliziert ferner die Annahme eines Wandels $sz > c$ zur Erklärung der Variante *kocperd*.

Eine solche Lautentwicklung ist jedoch gewöhnlich nur im absoluten Auslaut, im Silbenanlaut und vor *k* zu beobachten (vgl. MNyT 122 f.). Der Übergang *c > sz* hingegen ist für den Silbenauslaut immerhin in Eigennamen bezeugt; MNyT bringt die Beispiele (slav. *Vladislav >*) *Lacló > László* und slav. *Vrac-lav > Boroszló* (S. 124). Es spricht demnach mehr dafür, daß die Formen mit Affrikata den älteren Zustand widerspiegeln, von denen weitere Belege in NySz. enthalten sind.

Das entscheidende Argument gegen eine Verbindung des ungarischen Wortes mit dt. *Kampfschwert* ist aber, daß dabei die Existenz der Form mit velarem Ausgang unverständlich bliebe (*koszperg* 1661). Weder Hadrovics noch TESz. gehen auf dieses Problem ein. Als Verschreibung läßt sich die Abweichung von der Norm angesichts von poln. (alt) *koczpergat* 'eine Art Schwert', das laut Slawski SLEt. und TESz. auf ung. *koszperd* zurückgeht, nicht abtun. Andererseits ist ein dissimilatorischer Wandel der Dentalverbindung *-rd* zu *-rg* schwer vorstellbar, da es auslautendes *-rg* im Ungarischen nicht gibt; das rückläufige Wörterbuch von Papp verzeichnet nur das moderne Fremdwort *dramaturg*. Es erscheint hingegen plausibel, daß der im Auslaut nach *r* unzulässige velare Klusil durch den mit *r* homorganen dentalen Verschlußlaut ersetzt wurde, der in dieser Stellung in alten Elementen des Lexikons wie auch im Verbalparadigma vertreten ist.

4. Bei dem Versuch, die Herkunft von *koszperd* zu klären, ist mithin von einem ursprünglichen **kocperg* auszugehen. In dieser Gestalt — nur um die Phonemfolge *er* erweitert — ist das Wort ebenso früh bezeugt wie die Variante mit Dental. In den Aufzeichnungen des Siebenbürger Geschichtsschreibers Gyulaff(i) Lestár begegnet unter dem Datum 1604 der Eintrag 'Amazok ki *koczpergerrel*, ki hellebárddal erelni (? , *érelni* — s. NySz. — oder Verschreibung für *terelni*?) kezdik az czigánokat' (MHHS XXXIII 32). Die Tatsache, daß hier *koczperger* als Gegenstück zur Hellebarde erwähnt wird, läßt vermuten, daß diese Art Schwert ein wesentlicher Bestandteil der Ausrüstung der Soldner im Ungarn des beginnenden 17. Jahrhunderts war. Die Silbenstruktur dieses Belegs deutet auf deutsche Herkunft. Das Wort könnte somit aus der Sprache der bayerischen, schwäbischen u. a. Landsknechte stammen, die im 16. Jahrhundert in Nordungarn und Siebenbürgen in die Auseinandersetzungen mit den Osmanen verwickelt waren, wäre also zu Wörtern wie *lanckenét* (1541 *lanckenest* — TESz. II) und *profosz* 'tribunus capitalis' (NySz., z. B. 1604 *profoz* — MHHS XXXIII 32 — vgl. dt. *Profoß* 'Militärpolizist der Landsknechtsheere') zu stellen.

Die charakteristische Blankwaffe der deutschen Landsknechte aber war der *Katzbalger* (HERIBERT SEITZ, Blankwaffen, I. Geschichte und Typenentwicklung im europäischen Kulturbereich. Von der prähistorischen Zeit bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. Braunschweig 1965. S. 276). Die Bezeichnung rührt nach Meinung der Fachleute für historische Waffenkunde daher, daß dieses Schwert anfangs in einer aus Katzenfell verfertigten Scheide getragen wurde, was den Vorteil hatte, daß es zum Stoß nicht aus dem an der Spitze offenen Behältnis gezogen zu werden brauchte. Diese Tragart eines Schwertes bezeugen: Jeder pot weißt zu sagen, das uns gefiele, das verkomen wurde, die uppigen Kleider, deßglichen die tägen, so die xellen im *katzbalg* tragen, und die swert mit den halbscheiden (Baden 1492), Welcher sin swert on scheiden und den tegem im *katzbalg* (das Schweizerische Idiotikon gibt hier die Graphie

katzpalg s. v. *Balg*) treit, der sol on all gnaden geben 5 schill. (Solothurn 1493), Keiner sol sinen tägen noch sin messer fürer mer in den *katzbalg* noch hievornen uf dem buch gegurtet tragen, . . . (Basel 1494) — E. A. GESSLER, Anzeiger für Schweizerische Altertumskunde. Neue Folge XXIV, 1922, S. 162 f. Es sei hier darauf hingewiesen, daß *Balg* allein schon 'Scheide' bedeuten konnte, vgl. Schmeller BayerWb. s. v.: Swer gespitztiu swert in praiten *pälgen* trait, . . . Die Ansicht Kluges, die Waffenbezeichnung sei vom Verb *katzbalgen* 'verekedni, civakodni' abgeleitet (EtWb. s. v.), hat aus semantischen Gründen nicht viel für sich. Doch wird man mit sekundärer Beeinflussung durch das Verb rechnen müssen (s. hierzu weiter unten).

Als Wort der Landsknechtssprache gehört *Katzbalger* der lexikographisch noch nicht voll erschlossenen frühneuhochdeutschen Periode an; die großen Wörterbücher des Deutschen verzeichnen es nicht. Bei Schmeller findet sich ein Beleg aus der Rheinpfalz s. v. *katzbalgen*: etliche *katzbelger* oder degen (1508), in Schlesien ist das Wort für das Jahr 1532 bezeugt: ein Buchsen und ein *Katzbalger* (Mitzka, Schlesisches Wörterbuch, Berlin 1962–1965). Einen relativ späten Beleg liefert das „Kriegsbuch“ des Grafen Johann von Nassau-Siegen: (ca. 1600) Farrejägers oder *katzbalger* (Werner Hahlweg, Die Heeresreform der Oranier, Wiesbaden 1973, S. 369).

5. Dt. *Katzbalger* in bairischer Artikulation konnte wohl im Ungarischen zunächst als *kocpalger realisiert werden, vgl. *prontsaccung* für dt. *Brand-schatzung* (LUMTZER–MELICH DOLw.) — daß das Wort laut NySz. nur einmal belegt ist, hat in diesem Zusammenhang keinen Belang. Die Erklärung der weiteren Entwicklung zu *kocperger* ist jedoch mit Schwierigkeiten verbunden. Zum einen ist die in der vorauszusetzenden Form auftretende Verteilung von hinteren Vokalen und vorderem Vokal nicht ungewöhnlich (z. B. *karabély* oder *gavallér* — beide seit dem 16. Jahrhundert bezeugt, s. TESz.), und man würde eher erwarten, daß Angleichung an die Bildungen auf -*ér* oder allenfalls — aufgrund des Übergewichtes der hinteren Vokale — Assimilation des Vokals der letzten Silbe eingetreten wäre als eine Einwirkung des *e* auf den Vokal der zweiten Silbe. Zum anderen ist in Lehnwörtern im allgemeinen ein dissimilatorischer Wandel $r - r > l - r$ oder $r - l$ zu beobachten (z. B. *borbély* < dt. *Barbier*, *polgár* < *Bürger* — TESz., DOLw.). Die Form *kocpalger hätte demnach gerade einen stabilen Zustand repräsentiert — Fernassimilation des Laterals an die Tremulans hat nur sporadisch stattgefunden (z. B. 1442 *borgar* für *bolgár*, 1898 *fercser* zu *felcser* — TESz.). Den Schlüssel zu einer möglichen Klärung des Problems birgt poln. *koczpergat*, belegt in der in die Mitte des 16. Jahrhunderts zu datierenden Komedya o Miesopuście (Dramaty staropolskie, bearbeitet von Julian Lewański, Bd. I, Warschau 1959, S. 599). Die Annahme des SIET., die polnische Form sei durch Anfügung der von dem Bedeutungsverwandten *pu(g)inat* 'Dolch' bezogenen Endung -*at* an eine Form *koczperg entstanden, ist an sich nicht von der Hand zu weisen, nur bliebe dann die Variante *koczpergiel* aus derselben Quelle (a. a. O. 600) unverständlich; eine Möglichkeit, die Variante mit Mitteln der polnischen historischen Lautlehre zu erklären, scheint nicht zu bestehen. Die Annahme eines Wandels $a > e$ nach palatalem Konsonanten (s. ZDZISŁAW STIEBER, A Historical Phonology of the Polish Language, Heidelberg 1973, S. 53 f.) verschöbe ja nur das Problem. Mit dichterischer Freiheit um des Reimes mit einem *perdel* der Folgezeile willen ist schwerlich zu rechnen. Nun könnte aber *koczpergal* ein

umgestelltes *kocpalger sein (zur Affrikata vgl. das Graphem *cz* für fremdes /c/ in *wigiecz* 'hogy van?' < dt. *wie geht's?* zu Beginn des genannten Werkes). Das polnische Wort läßt sich somit entweder als Zeugnis eines ungarischen *kocpalger werten, oder aber — da direkte Entlehnung aus dem Deutschen wohl nicht auszuschließen ist — als Hinweis auf eine parallele Entwicklung im Falle des ungarischen Wortes.

6. „Liquidametathese“ ist eine häufig zu beobachtende Erscheinung in der ungarischen Sprachgeschichte (vgl. ung. *karalábé*, dial. *kalarábé*, *kaláris* gegenüber dt. *Koralle* — TESz.), wobei allerdings die Silbenträger ihre Stellung beizubehalten pflegen, während im vorliegenden Fall auch die den Liquiden vorausgehenden Vokale ihren Platz vertauscht haben müßten. Das belegte *kocperger* wäre dann als Kontamination des ursprünglichen *kocpalger mit dem daraus durch Metathese entstandenen *kocpergal aufzufassen.

Überzeugender ließen sich die Verhältnisse deuten, wenn man von einem deutschen *Katzbälger ausgehen könnte. Dieses hätte zunächst ein ungarisches *kocpelger ergeben, das zu *kocpergel umgestellt worden wäre, und beide Formen wären dann zu *kocperger* kontaminiert. Auf ung. *kocpergel könnte in diesem Fall die polnische Variante *koczpergiel* zurückgehen, aus der sich dann in der Tat *koczpergal* unter Annahme einer Beeinflussung durch *puginat* 'Dolch' erklären ließe. Nun ist aber die benötigte deutsche Ausgangsform nur als Plural belegt (1508 *katzbelger*, s. o.). Andererseits wäre paradigmatischer Umlaut vom Typ *Acker* — *Äcker* bei einer so späten Bildung ungewöhnlich, während eine Ableitung *Katzbälger zu *Katzbalg* der Erwartung entspräche. Mithin besteht Grund zu der Annahme, daß dem *katzbelger* von 1508 ein Singular *katzbelger zugrundeliegt.

7. Ungeachtet der Komplikationen hinsichtlich des Vokalismus dürfte damit wahrscheinlich gemacht worden sein, daß aus dem deutschen *Katzbalger* ein ungarisches *kocperger* hat entstehen können. Es bleibt aber noch eine semantische Unstimmigkeit zu diskutieren. In der Fachliteratur wird der *Katzbalger* der Landsknechte als 'kurzes Schwert mit breiter Klinge und S- (bzw. später 8-) förmiger Parierstange' beschrieben (Seitz 173, vgl. ebd. Abb. 110, 181 u. Tafel IX). Nun benutzt schon Hadrovics als Argument gegen die Herleitung von *koszperd* aus einem deutschen *Kurzschwert* ('rövid kard') die Tatsache, daß der Beleg von 1604 als Synonym zu *spádé* erscheint, von dem man wisse, daß es ein langes Schwert mit gerader Klinge war. (Hadrovics's Behauptung, daß dt. *Kurzschwert* ein moderner terminus technicus sei, trifft indessen nicht zu, vgl. aus einem Fechtbuch von 1452: Des ersten mit dem langen swert Darnach mit der glefen vnd mit dem swert zw rosz Darnach mit dem *kurzen swert* zw champf —!, vgl. oben 2 —, Das *kurcz swert* zw gewappenter hant zu geleicher ritterlicher were — Anzeiger für Kunde der deutschen Vorzeit, Bd. I, 1953/54, Spalte 80 u. 138). Direkte Hinweise auf die ursprüngliche Beschaffenheit der Waffe finden sich bei Szamosközy István aus Kolozsvár. In den Schilderungen zweier Ereignisse der Jahre 1601 bzw. 1602 kommt mehrmals das Wort *roszperger* vor, das dem Kontext zufolge eine Blankwaffe bezeichnet und trotz dem eigentümlichen Anlaut schwerlich von *kocperger*, *koszperg* usw. getrennt werden kann: *És miérthogy az valon az roszpergerrel nem vehette fejét, az Mihály vajda szabljáját kapják és azzal vötték fejét* (MHHS XXX 144), *Ezen Hoffkirker megharagván, az roszpergert kivonssza*

és úgy üti az hasához Pecznek, hogy által ment volna benne, ha szarvasbórból csinált korczovágya töltött nem volt volna. Hanem úgy meghajol az *roszperger*, hogy mint egy horog lött. Pecz viszontag az fejét vágta volt afféle *roszpergerrel* Hoffkirkernek (MHHS XXX 164). Die Belege zeigen, daß es sich um eine mehr zum Stoß als zum Hieb geeignete Blankwaffe mit biegsamer Klinge gehandelt haben muß, also um eine Art Degen. Hinsichtlich der Bedeutungsdiskrepanz zwischen dem ungarischen Wort und seinem deutschen Pendant, wie es in den einschlägigen Handbüchern erklärt wird, ist darauf zu verweisen, daß in dem oben zitierten Beleg von 1508 der *Katzbalger* als Synonym zu 'Degen' fungiert; das Wort bezeichnete demzufolge offenbar nicht überall die gleiche Waffe. Zudem ist in Rechnung zu stellen, daß die Landsknechte im Verlaufe des 16. Jahrhunderts dazu übergingen, längere Stoßwaffen zu gebrauchen (s. Seitz 303 ff.); der Name *Katzbalger* könnte dabei auf die neuen Waffen übertragen worden sein, zumal die Bildung nicht mehr motiviert war, nachdem auch bei den Landsknechten gewöhnliche Scheiden in Mode kamen (vgl. Seitz 173).

8. Die Entwicklung der Form *kocperger* zu **kocperg* läßt sich als Haplogie deuten: etwa Instrumental *kocpergerrel* > **kocperggel*; Haplogieerscheinungen sind in der ungarischen Sprachgeschichte häufig, vgl. *büntetetlen* > *büntetlen* (16. Jh. — MNyT 128). Für diesen Vorgang legt Szamosközy Zeugnis ab. Neben der Form *roszpergerrel* in den oben zitierten Passagen gebraucht er einmal *roszpergel*, wo es sich dem Kontext zufolge ebenfalls um einen Instrumental handeln muß: És így egyik kapitányt meglődözvén az kapu között, az másikat *roszpergel* általvervén, megesküvének az fejedelem hűségire (MHHS XXX 345). Die weitere lautliche Entwicklung wurde bereits dargelegt. Die Form **kocperg* muß aus den unter 2 genannten Gründen zu *kocperd* umgestaltet worden sein. Für den Lautwandel, der zu den Varianten *koszperg*, *koszperd* geführt hat, lassen sich Parallelen aus der ungarischen Sprachgeschichte beibringen (s. 3). Problematisch bleiben jedoch die Formen mit *s*. Als dialektale Besonderheit (Fundorte sind Galgóc und Kassa) scheinen sich die Formen nicht deuten zu lassen. Eine Verwendung des Graphems *s* für das Phonem *sz* wäre freilich zu Anfang des 17. Jahrhunderts gerade noch denkbar. In der Urkunde von 1604 fand sich ein weiterer Fall mit der Schreibung *s* statt erwartungsgemäßem *sz* (s. o. 3), indem Dokument von 1624 ist dergleichen nicht auszumachen, wenn man von dem einmaligen *münzmaister* statt des sonst in dieser Quelle üblichen *münzmester* absieht (TörtTár 1908, 113 u. 111), wo aber mit einer Beeinflussung seitens des letzteren gerechnet werden muß (ung. *majszter* ist laut TESz. II erst seit 1818 belegbar, kann also hier kaum vorliegen). Auch Schwankungen in der Schreibung von Wörtern lateinischer Herkunft (*salutalta* gegenüber *szalutálja*, *comissariusi* gegenüber *comisszáriusit*, *komiszáriusit* — a. a. O. 92, 104; 92, 109) besagen nicht viel. Die Frage des Status der Form *koszperd* bedarf mithin noch der Untersuchung in dialekt- und orthographiegeschichtlicher Hinsicht.

Am schwierigsten zu beurteilen sind aber die Formen *roszperger*, *roszperg*. Assimilation des Anlauts an die beiden *r* der Folgesilbe kommt kaum in Frage. Ein Wort verwandter Bedeutung, mit dem ein **koszperger* kontaminiert sein könnte, scheint es nicht zu geben. Somit bleibt nur die unbefriedigende Annahme, daß die erste Silbe in **koszperger* mit *kosz* 'pizsok; bórba' identifiziert wurde, so daß aufgrund der Bedeutungsberührung mit *rossz* (alt *rosz*) 'kellemetlen, gonosz stb.; baj, betegség' ein *roszperger* entstehen konnte.

Dabei wäre daran zu erinnern, daß das Wort zunächst dem an Kraftausdrücken reichen Söldnerjargon angehört hat.

Die Frage der Genese der Variante *koszpiter* von 1705 ist nur von sekundärer Bedeutung.

9. Wenn auch hinsichtlich der Varianten einige Fragen offen bleiben dürfte mit dt. *Katzbalger* 'Landsknechtsschwert' das Etymon von ung. *koszperd* gefunden sein. Skr. (kajk.) *kosprt*, *kocprt*, slov. (Prekmurje) *kospric*, slk. (dial.) *kocprd/-t* 'Art Schwert' (s. TESz.) lassen sich nur unter der Annahme ungarischer Vermittlung aus dt. *Katzbalger* erklären — von sprachgeographischen Gesichtspunkten ganz abgesehen. Die Frage, ob poln. *koczpergat*, *koczpergiel* direkt auf das deutsche Wort zurückgehen kann, muß an den Polonisten weitergegeben werden; vielleicht bringt der nächste Band des Wörterbuchs des Polnischen des 16. Jahrhunderts weitere Aufschlüsse. Doch selbst wenn eine Entwicklung von dt. *Katzbalger* zu poln. *koczpergat*, *koczpergiel* möglich sein sollte — polnische Vermittlung ist für das Ungarische im vorliegende Fall a priori unwahrscheinlich.

'Katzbalger' empfiehlt sich für historische Kontexte als Übersetzung des ungarischen Wortes.

RALF-PETER RITTER

Régészeti jegyzet *szablya* szavunk eredetéhez*

Az 1475 utáni időből félreérthetetlenül adatolt „szablya, egyélű görbe kard” jelentésű szavunk szócikke a MNyTESz-ben a következő:

„Vándorszó; vö.: ném. *Säbel*, R. *sabel*, *schebel*; ol. O. *sciabola*; fr. *sabre*, R. *sable*; szb.-hv. *säblja*, R. *sabije* . . .; szlk. *šabla*; or. *сăбля*: 'szablya'. Megfelelő szó van számos más európai nyelvben is. Úgy látszik, ez a fegyverfajta a 12–13. sz.-ban terjedt el a mongolok révén, majd az oszmán-törököknél is erősen használatos lett. A szó etimonja nem tisztázott. Ha a magyarban jövevényszó, akkor átadóként leginkább a szerb-horvát jöhet gyanúba; itt már 1417-ben előfordul. Terjesztésében a magyar nyelvnek igen jelentős szerepe volt, de hogy a szó a magyarban keletkezett volna, arra biztos etimológiai támpont nincs. A *szab* ige származékaként való magyarázata többrendbeli nehézségbe ütközik: nincs régi *szabol származék, amelynek igenevé lehetne; a *szab* kimondottan 'vág' jelentése csak viszonylag késői időből adatolható; stb. . . .”¹

Úgy tűnik, hogy a fenti módon összefoglalt művelődéstörténeti háttér lényegesen befolyásolta a szó etimológiáját, ezért az alábbiakban felvázolom a *szablya* eredetének és elterjedésének bennünket érdeklő mozzanatait.

A közelharci támadó fegyverek közé tartozó kétélű kard a gyalogság és a vértezett nehézlovasság vágófegyvere volt, a sztyeppe lovas népei különféle formai változtatásokkal még az i.sz. 8. században is használták. A könnyű-fegyverzetű lovas harc elterjedésével — ami a kengyel feltalálásának a következménye is volt — fokozatosan kialakult az egyélű kard és (? , majd ?) a *szablya*. Erre a 7. században került sor, mégpedig valamikor a 670-es évek előtt, s vitatott vagy pontosan meg sem határozható területen, amelyet tág határokkal az Altaj-vidéktől a Fekete-tenger mellékéig húzódó sztyeppe sávjában jelölhetünk meg.² Szinte azonnal megjelent a Kárpát-medencében is, ahová

* Ezen a témán LÁSZLÓ GYULÁVAL párhuzamosan dolgoztam anélkül, hogy 1974 aug. 24-i előadásáról, ill. a Népszava 1974 okt. 5-i számában közölt cikkéről tudtam volna. "Szófejtés és régészet" című (Nytud. Ért. 89[1976]: 189–193; és László Gyula: Régészeti tanulmányok. Bp. 1977. 22–32) tanulmánya munkám elkészülte után jelent meg. László Gyula szíves engedélyével és hozzájárulásával közölt megjegyzéseim így tehát mindössze az ő tanulmánya pótlaként szolgáló adattárnak tekinthetők.

¹ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk.: BENKŐ LORÁND III. Bp. 1976. 643.

² Vö.: U. KÓHALMI KATALIN, A steppék nomádja lóháton, fegyverben. Bp. 1972. 109–112; KOVÁCS LÁSZLÓ, A magyar honfoglalás kori fegyvertörténeti kutatások állásáról. Hadtört. Közl. 22 (1975): 519–521.

a 670 táján betelepült ún. középvár népesség hozta magával,³ s ez maradt csaknem kizárólagos fegyvere az ún. késői avaroknak is.⁴ A magyar szablya a fejlődésnek más útját járta végig, az avar és a magyar típus között leszámazási kapcsolat nincs.

Időközben a szablya a kialakulási sávjától távoli területekre is eljutott, s a 8–10. századból többek között már a volgai-bolgár,⁵ az ősvotják⁶ vagy az ősmordvin temetőkből⁷ is kimutatható. Nincs okunk kétségbevonni, hogy a magyarság is ekkortájt ismerkedhetett meg vele, jöllehet ennek régészeti nyoma egyelőre nincs.⁸ Az említett temetők azonban közvetett bizonyítékul szolgálnak, s ugyancsak így értelmezhetjük, hogy a honfoglaló magyarok leleteivel sok rokon vonást mutató szaltovó-majaki kultúrában szintén a szablyát használták a kard helyett.⁹ A kard és a szablya egyértelmű megkülönböztetésére utal a kazároknál az orosz őskronika gyakran idézett, 9. századi eredetű helye is.¹⁰ Mivel tehát a sztyepei, erdős sztyepei környezet a 8–9. században ismerte már ezt a fegyvert, nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy őseink is megtanulták addigra a használatát. Amikor pedig a kárpát-medencei régészeti leleteikben a tárgyi hagyatékukat is el tudjuk különíteni (vagyis a 10–11. századi temetőkből és a szórványleletekből), mintegy 120 szablyát ismerünk.¹¹ Általában az előkelő vagy az aránylag gazdag férfiak sírjában bukkannak fel, s miután ez a tehetős réteg a 10–11. század fordulóját követően fokozatosan felhagyott a pogány temetőkbe és a pogány módra történő temetkezéssel, a szablya — a többi fegyverrel együtt — feltehetőleg a 11. század közepéig eltűnt a sírokból. A későbbi leletek talán a besenyő, majd a betelepülő kun népességhez köthetők,¹² akiknek szablyáját a dél-országi emlékeik egy-

³ BÓNA ISTVÁN, Avar lovassír Iváncsáról. Arch. Ért. 97 (1970): 242–261; Uő.: A népvándorlás kora Fejér megyében. Fejér megye története I. 5. Székesfehérvár 1971. 28–37.

⁴ Uo. 37–42; KISS ATTILA, Az avarkori fegyverzet kérdéséhez. Szakdolgozati kézirat. Bp., 1962. 77–89.

⁵ В. Ф. Генинг — А. Х. Халиков, Ранние болгары на Волге. Москва 1964. 50–53; J. A. HALIKOVA, Volgai Bulgária és a 10. századi Magyarország népessége etnikai rokonságának kérdéséhez. Hajdúsági Múz. Évk. Hajdúböszörmény 1973. 29; stb.

⁶ В. Ф. Генинг, Древнеудмуртский могильник Мыдлань-Шай. Вопросы арх. Урала 3 (1962). Свердловск. 57–58.

⁷ Материальная культура Средне-цинской мордвы VIII–XI вв. Обр.: А. Е. Алихова. Саранск 1969. 12.

⁸ A Szovjetunió területén a krylosi temetőn kívül, több magyar sírletet nem ismerünk (KOVÁCS 1975: 516.). Magányos, nem hitelesen feltárt sírok etnikai meghatározása igen kétséges. A vorobjevói szablyás sírt — más kutatókkal szemben (pl. legutóbb J. A. HALIKOVA, Ósmagyar temető a Káma mentén. Arch. Ért. 102 (1976): 76–77) — nem tartom magyarnak!

⁹ С. А. Плетнева, От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. МИА 142 (1967) Москва. 157–158.

¹⁰ A 6360. (azaz a 852. év előtt): A kazárok adóban kardokat kaptak a poljánoktól, s bemutatták azokat a véneiknek. Megtekintvén a vének a kardokat így szólta: „Fejedelem, ez az adó nem jó, mi olyan fegyvert kerestünk, amelynek csak egy éle van, azaz szablya, (то есть саблями) míg ezeknek a fegyvere kétélű, azaz kard (то есть мечи).” Vö. NAGY GÉZA, A kozár kard. Arch. Ért. 12 (1892): 94–95; Повесть временных лет. Подг. и пер.: Д. С. Лихачев и Б. А. Романов. Москва—Ленинград 1950. 1: 212–213, 2: 229.

¹¹ KOVÁCS 1975: 520. Ez a szám rendkívül nagy, mert pl. az óorosz állam jóval nagyobb területén, a 10–13. század nagyjából kétszeres időtartama alatt, mintegy 150 szablyaleletet ismerünk (А. Н. Кирпичников, Древнерусское оружие. Археология СССР. Вып. Е 1–36. Москва 1966. I: 62.), jórészt a beszervezett nomád segédsapatok hagyatékából, ill. a mongol betöréskor keletkezett pusztulási rétegekből.

¹² KOVÁCS 1975: 516.

értelműen bizonyítják,¹³ ám a szablya folyamatos ismeretét a magyaroknál sem kell kétségbevonnunk. Géza nagyfejedelem (971/72–997) politikája ugyan a nyugati típusú, nehézfegyverzetű, karddal felszerelt lovasság térhódítását indította el, s ez a fegyvernem hamarosan döntő jelentőségűvé is vált, a történeti forrásokból — a régészetiek fent említett hallgatása mellett — állandóan nyomon követhetjük a könnyűlovasság alkalmazását is.¹⁴ Ha tehát elsősorban talán nem is a magyarok,¹⁵ de a könnyűlovasságukat alkotó székelyek, besenyők és kunok folyamatosan használták a szablyát egészen a 14–15. századig, amikor is az oszmán-törökség hatására ez a fegyver ismét rohamosan terjedni kezdett, s csakhamar a fegyverzet jellegzetes elemévé vált.¹⁶

E fejlődési vázlatból az derül ki, hogy a valószínű 7–8. századi harcmodor és fegyverzet változás óta a szablya a magyar anyagi kultúra állandó részévé lett. Nehéz tehát olyan időpontot találni már a Kárpát-medencében, amikor az újabb fegyvercsere egy jövevényszó — esetünkben a „szablya” — átvételét indokolná.¹⁷ Mivel szavunk bizonyosan keleti eredetű,¹⁸ a szláv vagy a magyar származtatását kell megvizsgálni. Kétségtelen, hogy a különféle szláv népek gyorsan megismerkedhettek a szablyával, de az náluk nem terjedt el olyan mértékben, mint a magyarságnál. Bulgáriába 670 táján a bolgár-törökök vitték magukkal, de onnan, az ezt követő időből csak nagyon kevés leletben maradt ránk.¹⁹ A már említett késői avarok országának kárpát-medencei peremterületein az avar és a szláv lakosság bizonyos keveredésével kell számolnunk, de a szablyával eltemetettek még ott is vagy előkelő avarok, vagy a társadalom vezető rétegének, a meghódított népek éléről szervezett, avar módra élő és felfegyverzett tagjai voltak.²⁰ Olyannyira nem vált a szablya

¹³ П. С. А. Плетнева, Древности чёрных клубков. Археология СССР Вып. Е 1—19. Москва 1973; Уб.: Половецкие каменные изваяния. Археология СССР Вып. Е 4—2. Москва 1974.

¹⁴ BOROSY ANDRÁS, A 11–14. századi magyar lovasságról. Hadtört. Közl. I (1962): 119–174; A történeti forrásokat a korabeli ábrázolások is kiegészítik, vö.: KALMÁR JÁNOS, Régi magyar fegyverek. Bp. 1971. 69–70.

¹⁵ KALMÁR 1971: 69.

¹⁶ KALMÁR 1971: 70–87.

¹⁷ DIENES ISTVÁN az ősi „fékemi (emlő)” szavunk többértelműségével és új tárgy-típus megjelenésével (feszítőzabla) hiteltérdemlően indokolta meg a szláv eredetű „zabla” szó átvételének szükségességét. A tárgyi anyag folyamatosságára hivatkozva jelenthette ki, hogy a kölesönzés csak a kora Árpád-kor után kezdődhetett meg, és a két szó még a 18. században is egymás mellett élt, azonos jelentéssel. DIENES ISTVÁN, A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága. Arch. Ért. 93 (1966): 227–228. Teljesen elfogadható gondolatmenetét felhasználva elképzelhető lehetne, hogy a 10–11. század fordulójától meginduló fegyverzetváltás kívánta volna meg a „szláv eredetű” szablya szó átvételét. Ezt a nálunk szolgáló varég–oroszlós testőrség is közvetíthette (vö. GRÖRFFY GYÖRGY, Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959. 86–92.), de a 11. században megerősödő magyar–oroszlós kapcsolatok következménye is lehetett volna. Mégis e folyamat valószínűsége kicsi (vö. 22–24. jegyz.), és sokkal inkább a fellépő fegyvernek, a kétélű kardnak kellett volna új nevet választani. Természetesen erre sem került sor, hiszen „kard” szavunkat már a honfoglalás előtt megismertük (vö. 27. jegyz.). Visszatérve a szablyára, úgy hiszem, hogy az állandó és folyamatos használata miatt, a későbbiekben már aligha támadhatott igény a fegyver új elnevezésére.

¹⁸ KNIEZSA ISTVÁN, A magyar nyelv szláv jövevényszavai. Bp. 1974. II. 743.

¹⁹ Н. Я. Мерперт, Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье. Сов. Арх. 23 (1955): 166.

²⁰ ZLATA ČILINSKÁ, Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. Arch. Slovaca-Catalogi 5 (1973): 29; LUDMILA KRASKOVSKÁ: Slawisch-awarisches Gräberfeld bei Záhorská Bystrica. Fontes AU Slov. Nar. Muz. v Bratislave. Bratislava 1972. 103; stb.

a Kárpát-medencében lakó szlávság fegyverévé, hogy a később betelepülő magyarok leleteinek — más szempontból túlzóan szigorú — rostálásánál, a szomszéd országok kutatói éppen a szablyát tekintik az egyik magyar etnikumjelzőnek.²¹ Fegyverünk az óroszok előtt sem volt ismeretlen, hiszen többek között a kazár — sőt a magyar²² — ellenfelek kezében megismerhették, de még a 10. században is a kard volt rájuk a jellemző,²³ s csak a nomád ellenfelek növekvő szorítása kényszerítette őket is később a szablyához.²⁴

Nyilvánvaló tehát, hogy a török vezetőrétegű bolgár-szlávokat kivéve, a szablya a 11. század előtt nem vált a szláv népek fegyverzetének tartós elemévé. Velük ellentétben ezt a magyarságnál már a 8. századtól feltételezhetjük, s a 10. századtól pedig, a nagyszámú honfoglaláskori lelettel egyértelműen bizonyíthatjuk.

KNIEZSA ISTVÁN elemzésében szavunk volgai-bolgár eredeztetésének kísérletét is említette. Utalt arra, hogy a jelenleg minden alátámasztást nélkülöző elmélet szerint innét került át a szó az oroszba, s onnan tovább az európai nyelvekbe még a 10. század előtt.²⁵ Ezt az utat a fentiek alapján aligha fogadhatjuk el, ²⁶ ezért teljes mértékben Kniezsa István gondolatmenetének záróbekezdéséhez csatlakozom; miszerint „a magyar szó eredete mindaddig, amíg a szláv szóé nem tisztázódik, bizonytalan. A magyarból való eredetének lehetősége nem reménytelen (. . .), de eddig komolyan még senki sem foglalkozott vele. Amennyiben azonban nem bizonyulna magyar eredetűnek, csak honfoglalás előtti orosz szó lehetne, bár kevésbé valószínű, hogy a magyarság legsajátabb fegyverének nevét idegenből vette volna át.”²⁷

KOVÁCS LÁSZLÓ

²¹ KURT HOREDT, *Archäologische Deutungen*. Acta Musei Napocensis 5 (1968): 426–428; PETER RATKOŠ, *La conquête de la Slovaquie par les Magyars*. Studia Hist. Slovaca 3 (1965): 16; ZDENKO VINSKI, *Die Ausgrabungen in Vukovar*. Arch. Iug. 3 (1959): 106.

²² „Állandóan legyőzik azokat a szlávokat, akik közel laknak hozzájuk. Súlyos élelmiszer adókat vetnek ki rájuk. . . Meg-megrohanják a szlávokat (és oroszokat). . . Állandóan portyára mennek a szlávok ellen. . .” Ibn Ruszta és Gardézi szövege: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk.: GYÖRFFY GYÖRGY. Bp. 1974. 88–89; vö. GYÖRFFY 1959. 123.

²³ Az orosz őskronika a 6476. (azaz a 968.) évnél elmondja, hogy Szvjatoszláv vajdája Pretics és a besenyő fejedelem a békekötésük után kölcsönösen megajándékozták egymást. „A besenyő fejedelem azt mondta: Légy a barátom! Az (ti. Pretics — K. L.) így válaszolt: Így is cselekszem. És kezét adtak egymásnak, s a besenyő fejedelem lovat, szablyát és nyilakat adott Preticsnek, az pedig vértet, pajzsot és kardot neki.” NAGY: 1892. 94–95; Повесть 1950. I. 244; Az ajándékok szimbolikus jelentőségére ЛИНАСОВ is utalt, uo. II. 312–314.

²⁴ Кирпичников 1966. I. 61–68.

²⁵ KNIEZSA 1974. 744.

²⁶ Noha a közvetlenül a volgai-bolgárból a magyarba történő átvétel meggondolható lehet!

²⁷ Kniezsa 1974. 744. — Ha az alán eredetű ”kard” szavunk egykor is az egy- vagy kétélű, egyenes pengéjű vágófegyvert jelentette (MNYTESz. II. 379.), aligha kophatott ki a nyelvünkől ebben a jelentésében, a szablya 7–8. századi elterjedése után. Már a 9. században, az Etelközből a szláv (és varég) szomszédokkal vívott harcokban, továbbá a honfoglalásnak a Dunántúlt védő frankok elleni háborújában, a magyarok szablyája a kétélű karddal csapott össze. Nehézfegyverzetű, kardos ellenfelek állták útját a kalandozó hadjáratoknak is, s a Géza nagyfejedelem által behívott bajor urak szintén kardot viseltek. A 10–11. század fordulójától számíthatjuk tehát a kardok rohamos térnyerését, és nyomatékosan hangsúlyozni kell, hogy döntő többségük rajnavidéki vagy skandináviai gyártmányú. Magyar mesterek kezenyomát csak az az eljárás tanúsítja, amikor a kard markolatvasát szablyaszerűen meghajlították, s szablya szereléssel látták el; ezek az ún.

Archäologische Bemerkung zur Herkunft des Wortes *szablya* 'Säbel'

von LÁSZLÓ KOVÁCS

Die Herkunft des ung. Wortes *szablya* ist umstritten. Es wurde bisher aus irgendwelcher slawischen Sprache hergeleitet oder aus dem Ungarischen erklärt. Der Verfasser lehnt die slawische Herleitung mit archäologischen Argumenten ab, da die Slawen sogar noch im 10. Jahrhundert zweischneidiges Schwert gebraucht haben. Die Ungarn konnten schon um das 8. Jahrhundert den Säbel kennenlernen, und diese Waffe ist in den archäologischen Funden des 10. Jahrhunderts im Karpathenbecken reichlich belegt, so spricht sich der Verfasser auf Grund dieser Argumente für die ungarische Herkunft des Wortes *szablya* aus.

---

szablyamarkolatú kardok (KOVÁCS 1975. 521—522). Mindebből az is következik, hogy két „Mecsér — kardverő” helynevünk vagy nem származhat a 10. század vége előtti időből (vö. GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori szolgálnépek kérdéséhez. Tört. Szle. 15 (1972): 287), vagy ha igen, akkor a szolgálnépek ott is csak szablyát gyártottak. Természetesen ez esetben a névadás lenne nehezen indokolható. Van ugyan egy, bizonytalanul ebbe a helynévesorportba sorolható „Kardos” helynevünk is (uo. 287), mégis mindez túl kevés a 10. századi magyar kardgyártás feltételezéséhez. Az viszont nyilvánvaló, hogy a szablyákat — régészetileg is bizonyítható — nagy tömegben előállító műhelyek nem alkottak a helynévadásban is tükröződő, szolgálnépi telepeket.

Kajtat és kajtár

1. A *kajtat* 'kutat, keresgél; kószál, kóborol; pizsmog' stb. jelentésű igeinkre, MÁNDOKYnak folyóiratunkban nem rég megjelent (NyK 73: 265—304): „Néhány kun eredetű nagykunsági tájszó” című cikke, illetőleg annak „kajtár” fejezete hívta fel figyelmemet. — Szerinte a *kajtár* 'költöző madár' a kipesak nyelvi *kajt*- 'visszafordul, megfordul' jelentésű ige -(a)r képzős participiális származéka (vö. *uč*- 'repül' > *učar* 'repülő'), amely egy korábbi *kajtar kus* 'visszatérő madár' jelzős szerkezetből vált ki. Ez kétségtől világos, adatokkal is támogatott magyarázat. — A probléma ott vetődik fel számunkra, amikor MÁNDOKY megállapítja, hogy a magyar nyelvjárásokból ismert rokonhangzású *kajtar* 'mindent felkutató, keresgélő; tilosban járó (marha); csavargó, kóborló; nyalánk, torkos stb.' (MTSz.), nem lehet azonos eredetű a fenti kun *kajtár* szóval, mert jelentésük alapvetően különböző (371). Ki nem hangsúlyozottan ugyan, de ez egyben azt is jelenti, hogy nem hisz a török *kajt*- és a magyar *kajtat* valamiféle összefüggésében sem.

2. Mielőtt MÁNDOKY kételyeinek a megválaszolására térnék, utalok a cikkénél korábban megjelent TESz. II. kötete: *kajtat*, *kajtár*, *kajla*, *kajsza*, *kajkd* szócikkeire. A címszavakhoz fűzött etimológiai magyarázatok összességükben röviden így foglalhatók egybe: Valamennyi származék alapszava egy feltehető, de önállóan ki nem mutatható 'görbe, görbeség ~ görbül' alapjelentésű, igenévszói természetű *kaj*- ~ *kaj* tö. A *kajla*, *kajsza* és *kajkd* nyilván a nominális, a *kajtat*- pedig a verbális tőnek az elemismétlődéses -*tat* képzővel alakult származéka. A népnyelvi *kajtár* névszóban, az egyszerű -*t* képzős műveltető igeinek az -*ár* névszóképzős származékával van dolgunk. Vö. *búvár*, *csapodár* stb. — Rámutatva a szócsalád tagjainak morfológiai összefüggésére analóg esetekre hivatkozva: *kerül* : *keres*; *csavar* : *csavarogó*; *teker* : *tekeregő*; elhárítja a TESz. azokat a látszólagos nehézségeket is, amelyek a két szó összefüggésében jelentéstani vonalon jelentkeznek. — A fenti származékszavakból helyesen kikövetkeztetett *kaj*- ~ *kaj* igenévszó eredete azonban megfejthetetlennek látszó talány marad, miután az egyetlen számba jöhető finn-*gor haj*-(ol), *haj*-(lit) ~ *kaj*- egyeztetés tarthatatlannak bizonyult.

3. Szófejtő irodalmunkban állandó jelleggel ismétlődő jelenség, hogy megfelelő finnugor etimológia híján, a törökségben keressük nyelvünk régi elemének látszó ige vagy névszó eredetét. — VÁMBÉRY (NyK 8: 122; MBölcs. 179) még csak a *kajla* névszó török egyeztetésével kísérletezgetett, de az akkori viszonyok között nem is állhatott módjában a szócsalád minden problémáját megoldani. De ma már ismerünk az őtörökben egy olyan, a TESz. kikövetkeztetett

tetésével teljesen egyező 'görbe, görbeség ~ görbül' alapjelentésű nomen-verbumot, amelyből a török hangtörténet ismeretében a *kaj-* ~ *kaj* igenévszót kifogástalanul levezethetjük. — CLAUSON, a középtörök nyelvemlékeket is felölelő etimológiai szótárában ugyanis a következőket olvashatjuk (604): „*kadir*- 'to twist, turn back' és hozzáfűzi: presumably Caus. f. fr. *ka :d-* . . . surviving in all modernes languages as *kajir-* . . . *ka :d-* homophonous with *ka :d* 'snow-sturm, blizard'.” Vagyis az ótör. *kād-* ige jelentése: 'görbül, csavar, fordít; irányt változtat, megfordul stb.'. A hozzátartozó nominális *kād* jelentése pedig 'hóvihar' (vö. *forog* ~ *förgeteg*). — A török hangtörténetből tudjuk, hogy az ótörök hangzóközi és szövégi *d* a nyelvtörténet folyamán egy közbeeső *δ* fejlődési fokon át a mai köztörökben *j* hangalakban jelentkezik. Ennek a hangfejlődési tendenciának megfelelően, a CLAUSONnál említett *kadir-* igét a középtörökben *kadir-* (< *kād-*) és nominális párját az ótör. *kād*-nak megfelelő *kād* hangalakban találjuk KÁŠGARĪNÁL (BROCKELMANN 140). A mai köztörök nyelvjárásokban pedig, az említett hangtani körülmények között, a hangtörvényes *j*-vel találkozunk: *kaj-* > *kajir-* 'biegen' (RADL. 2: 95). A köztörök adatok között igen figyelemre méltó a chakass *χaj-* (< *kaj-*) 'buševat, mesti (o burane, meteli)' (BASKAKOV) jelentése, mert meggyőző alapját adja a verbális *kād* > *kād-* > *kaj-* és a nominális *kād* 'snow-sturm', a középtörök *qad* 'Schneesturm' és a trkm. *gaj* 'burana' (BASKAKOV) hang- és jelentéstanai összefüggésének. — A történeti háttérével előttünk álló *kaj-* igével kapcsolatban megemlítjük KALUŽINSKI, *Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache* (141) munkáját, ahol a jak. *χaj-* 'suchen, nachspüren' ige mongol jövevénytöröként szerepel. Valójában török, csak mongol közvetítéssel került a jakutba. — A köztörök *kaj-* ige azonban nemcsak az irodalmi mongolban van meg: *qaji-* 'to look around' (Kow. 911), hanem behatolt más mongol nyelvjárásokba is: ordos *χadui-* 'se courber, se vouter . . .' (MOSTAERT I: 322); kalmük *χāχv-* 'suchen, nachspüren' (RAMST. KWb. 178); halha *χafχ-* 'iskat' (A. LUV.). A mongol nyelvjárásokba átkerült török *kaj-* és a magyar *kajtat* ige feltűnő jelentés-azonossága készítette BÁLINT GÁBORT arra a feltevésre hírhedt Párhuzamában (1877), hogy a magyar *kajt-* > *kajtat-* igét a mongolból származtassa és egészen magától értetődően a *kajtár* névszót is idevonta. A maga korában Bálint Gábor sem láthatott többet, de mindenesetre ő volt az első, aki egy *kaj-* igetöből kiindulva összefogta a *kajt-* ~ *kajtat-* ~ *kajtár* szócsaládot.

4. Ez, a török nyelvhatárokon túl is elterjedt *kaj-* igető, önállóan már csak elvétve fordul elő a nyelvjárásokban, annál jobban elterebélyesedett különböző verbális és nominális származékaiban. Egyes határozói fejleményekben különösképpen is kidomborodik a *kaj-* igető jelentéstartalmának lényege: tel. soj *kaja* 'zurück' (RADL. 1187); kirg. *kajta* 'obratno, opjat, snova' (JUDACHIN 233). — A *kaj-* igető számos származékából, témánkkal kapcsolatban, bennünket ezúttal elsősorban az ige egyszerű *-t*, *-r* és az összetett *-tar* causativ igeformái érdekelnek. A *kaj-* > *kajt-* igére gazdag példatárral szolgál MÁNDOKY (370), túlnyomórészt a kipcak nyelvből, mert amint meg is jegyzi, a többi köztörök nyelvjárás inkább a *dön-* igét használja, aminek viszont ugyanaz a kettős jelentésárnyalat a sajátja, mint a *kajt-* igének is: 'görbül visszafordul' (vö. SEVORTJAN NyIOK 17: 109). Még általánosabb használatú, illetőleg még nagyobb nyelvtérületen él az *-r* causativ forma: *kajir-* (< *kadir-* < *kadir-*). — Összevetve a kétféle *-t* és *-r* képzős származékokat, azt tapasztaljuk,

hogy az ótör. *kād-* 'görbül ~ visszafordul' kettős jelentésárnyalat megoszlott bennük, ami különösen azokban a szótári értelmezésekben tűnik fel, ahol csak egy jelentést kapunk: kumük *kajt-* 'megfordul' és *kajir-* 'meghajlik' (NÉMETH); alt. *kajt-* 'vraščatsja domoj' és *kajir-* 'zgnut' (VERBICKIJ); csag. *kajt-* 'um-, zurückkehren' és *kajir-* 'umbiegen' (VÁMBÉRY); de RADLOFFnál is a *kajt-* első jelentése: 'zurückkehren', a *kajir-* igéé pedig: 'umdrehen, verdrehen' (2: 4, 20). Így a kunban is a 'visszatérés' jelentés a *kajt-* igéhez kötődik; innen a *kajt-ár* 'költöző (visszatérő) madár'. — Szemügyre véve az összetett *-tar* (*t + r*) képzős származékokat úgy tűnik, mintha az előző részjelentések integrálódniának bennük. Például ŠEJX SULEJMAN is a közt. *kajt-* igének oszm. *dön-* és a *kajtar-* igének *gerije döndürmek* értelmezését adja. RADLOFF szótárában a *kaitar-* 'zurückkehren', de annyi is, mint 'zurückbringen' és 'zurückschicken' (R. 2: 33). JUDACHINNál a kirk. *koj kajtar-* 'birkát legeltet' kifejezés mind a kétféle mozgást egyesíti: 'ide-oda hajt, terelget, térítget' stb. — Számba véve a közt. *kaj-* ige bennünket érdeklő hajtásait, ismerjük a köztörökből a *kajt-*, *kajir-*, *kajtar-* igét, a kunból pedig a *kajtar kus* jelzős szerkezetből kivált nominális *kajtár* 'költöző madár' jelentésű szót. Hasonló jelzős szerkezet az ojrot *kajir kus* 'skazočnaja ptica' (mesebeli madár) (BASK. — TOŠČ.).

5. Kérdés már most, hogy függnék össze ezek az ismert török adatok és a magyar szócsaládnak a TESz.-ben felsorolt nominális és verbális tagjai. — A magyar származékok egyértelműen a teljes *kaj-* ~ *kaj* igenévszó átvételéről tanúskodnak. Hogy azután a nyelvünkben elévült egyszerű *kajt-* causativum magyar fejlemény-e, vagy pedig készen kapott török jövevény, arról lehet vitatkozni, mert mind a két eset egyformán lehetséges, de mindenképpen másodrangú kérdés. Az elemismétlődéses *kajtat-* ige ellenben sajátos magyar fejlemény. A *kajtat-* igének 'keres, kutat; kószál, kóborol' analóg példákkal igazolt jelentésfejlődése mellett, TESz. ismeri 'piszmog, babrál' jelentésárnyalatát is, ami a törökségben sem ismeretlen. Vö. chakass *χajin-* (refl.) 'chlopotat po chozjajstvu, ubirat v dome' (térül-fordul, apró-cseprő dolgokkal bibelődve tesz-vesz a lakásban) (BASK. — TOŠČ.). A magyar tájnyelvi *kajtár* (< *kajt-ár*) névszónak a bevezetőben említett jelentései között ott van a feltűnő 'nyalánk, torkos' jelentés is, amit CzF. szótára találó példával világít meg: „*Kajtár gyerekek*, akik ennivaló (nyalánkság) után keresgélnek, kutatnak.” Ez pedig azzal jár, hogy ismételten vissza-visszanéznek ugyanarra a helyre, hátha akad valami. „*A kajtár gyerek kajtárkodik*” és ebből *kajtárkodás* (torkoskodás). — Az elmondottak alapján rá kell jönnünk, hogy a *kajtár* 'költöző (visszatérő) madár' és a „*kajtár gyerek*” között nemcsak hogy nincsen a l a p v e t ő értelmi különbség, hanem mind a kettő ugyanannak a 'görbül' → 'visszafordul' → 'keres, kutat' jelentésfejlődési sornak egy-egy állomását képviseli. Sőt, még az sem volna túlságosan merész feltevés, hogy a két szó nem is különnyelvi származék.

6. Szóvá kell még tennünk, hogy a szóban forgó ótör. *kād-* ige megvan a mai csuvasban is, és pedig az ótörök zöngés dentálisnak a bolgár-törökségben végbement *-d-*, *-d > δ > r* hangfejlődési tendenciának megfelelő hangalakban: *χir-* 'gnut, sgibat' és *χirən-* (refl.) 'gnutsja, sgibatsja' jelentésben (AŠM. 15: 120, 122). A szókezdő ótör. *q-* > csuv. *χ-* és a *d > r* szabályos hangmegfelelés mellett, az *a ~ i* magánhangzóváltás sporadikus jelenség (vö. RÄSÄNEN, Phon. 82). Ez a kitérés csak annyiban indokolt, hogy rámutasson, miszerint

a *kajtat* ige semmiképpen sem lehet bolg.-török eredetű. A sok, hangtani szempontból indifferens régi török igei átvételeink közül a *kajtat* igeről biztosan elmondhatjuk, hogy nem bolg.-török, hanem kipsak nyelvi jövevény. — A közt. $d > \delta > j$ hangfejlődés végső fokának jelölése KÁŠĠARĠNÁL (11. sz.), de még a Tefsirben (12–13. sz.) is ingadozó. Tudva azt, hogy az irodalmi nyelv helyesírása általában mindig konzervatív, az sincs kizárva, hogy a népnyelvben az ótör. *-d-*, *-d* végső *j* foka sporadikusan már jóval előbb is jelentkezik. Így joggal gondolhatunk arra is, hogy a *kaj-* ~ *kaj* igenévszó esetleg még a honfoglalást közvetlenül megelőző, a párhuzamos bolg.-török és kipsak nyelvi hatás századából való kipsak nyelvi jövevény. — Ettől függetlenül a *kajtár* (madár) lehet kun jövevénytör. Erre látszik utalni különben kései: 1346 adatolása is.

7. Befejezésül még annyit, hogy a *kajtat* és *kajtár* szavunk hangtörténeti múltjának, jelentésfejlődésének és összefüggésének a bemutatását nem csupán MÁNDOKY kételyei tették szükségessé, hanem a mondhatni mindmáig kísértő gondolat, hogy talán mégis finnugor eredetű a szócsalád. — A közelmúltban (MNY. 63: 10) BÁRCZI pl. még így nyilatkozott: „A *kajla* és *hajlik* közös eredete, úgy vélem, minden kétségen fölül áll.” PAIS kezdetől fogva óvatosabb, nem tartja lehetetlennek, hogy a szócsalád egyes tagjai török eredetűek is lehetnek. A magyar *haj-* igező kikövetkeztetett alapnyelvi **kajš-* és a török *kaj-* hangtani hasonlósága végül is arra a kérdésvetésre indítja: „Tehát egy uráli és egy török nyelvével egyezésével volna dolgunk?” (A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. 1975. 58.) — Az előadottak tudatában világos, hogy még ilyen nagyon távoli rokonságról sem lehet szó, mert a török *kaj-* véghangzója egy ótörök *-d* szabályos folytatása.

K. PALLÓ MARGIT

Ung. *kajtat* 'herumstöbern' und *kajtár* 'Wondervogel' (dial.)

VON MARGIT K. PALLÓ

Im Artikel beweist die Verfasserin, daß die letzte Stufe der alttürk. *-d-*, *-d*, mittel-türk. δ , gemeintürkischen *j* Lautentwicklung (der Laut *j*) auch in den alten türkischen Lehnwörtern der ungarischen Sprache nachweisbar ist. In diesem Falle handelt es sich um das alttürk. Verb *kadīr-* (< *kad-*) 'to twist, turn back' (CLAUSON 604) > mittel-türkisch *kadīr-* id. (KÁŠĠ. BROCK. 140) > in den heutigen Mundarten *kajr-* (< *kaj-*) 'biegen, umbiegen' (RADL. 2: 95). Im Türkischen lebt der Verbstamm *kaj-* heute nur in Ableitungen mit dem kausativen Ableitungssuffix *-r*, *-t* bzw. *-tar* genauso wie der übernommene ung. Verbstamm *kaj-*, den wir heute nur in der abgeleiteten Form *kaj-tat* kennen. Die Bedeutung im Ung ist: '(herum)- suchen', d.h. 'sich umkehren', und die Bedeutung der nominalen Ableitung *kajtár*: 'derjenige, der (herum) sucht'. — Die tschuwassische Entsprechung des gemeintürkischen Verbstammes *kaj-* lautet: *χir-* 'гнута, сгибать' *χiren-* (refl.) 'сгнуться, сгибаться' (AŠM. 15: 120, 122), es vertritt also die $d > \delta > r$ Lautentwicklung, die für den bulg.-türk. Sprachzweig charakteristisch ist. — Man kann annehmen, daß der Verbstamm *kaj-* bereits im Chasarenreich zur Zeit der parallelen bulgarisch-türkischen und kiptschakischen sprachlichen Wirkung ins Ungarische übernommen wurde und es würde bedeuten, daß die Stufe *j* sporadisch schon sehr früh im Kiptschakischen vorhanden war.

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

Fokos-Fuchs Dávid 1884—1977

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke nevében búcsúzom* FOKOS-FUCHS DÁVIDTÓL, a nagy nevelőtől és tudóstól. A Finnugor Nyelvtudományi Tanszéknek volt Fokos-Fuchs Dávid 1964 óta címzetes professzora. Sajnos, nem sok éven át oktathatott, de egyetemi előadásai így is emlékeztetések maradnak számunkra. A diákok mellett a finnugor nyelvtudomány már elismert kutatói is szép számmal látogatták óráit, melyeket nemcsak a nagy tárgyi és e' méleti ismeretanyag, a vonzó előadásmód tett érdekessé, hanem a mögöttük lépten-nyomon felcsillanó széles, az ókori klasszikus auctoroktól a magyar irodalom nagyjaiig terjedő irodalmi műveltség.

Nekem jutott az a megtisztelő feladat, hogy itt most a pálya végénél röviden áttekintsem Fokos-Fuchs Dávid hosszú és gazdag tudományos munkásságát.

Morvaországban született, de középiskoláit Pozsonyban végezte, ez a város vált igazi szülővárosává. Innen hozta szép magyar nyelvét és a német kultúra iránti érdeklődését.

Egyetemi tanulmányait Budapesten végezte, 1907-ben szerzett tanári diplomát magyar—latin—német nyelv és irodalom szakon. A családi hagyományokhoz híven a pedagógusi pályát választotta, s még ebben az évben megkezdte tanári működését.

Fokos-Fuchs Dávid az egyetemen SZINNYEI JÓZSEFNél tanult finnugor nyelvészetet. Nemzedéke kezdő finnugor nyelvészeire azonban Szinnyeinel is nagyobb hatással volt a magyar nyelv legendás hírű professzora, SIMONYI JÓZSEF, aki a finnugor nyelvtudomány területén is kiválóan tájékozott volt.

Fokos-Fuchs Dávidot elsősorban a permi nyelvek, a zürjén és a votják kutatójaként tartja számon a hazai és nemzetközi finnugor nyelvtudomány. Első tudományos munkáját is ebből a tárgykörből írta 1906-ban „A locativus-féle határozók a votjában” címen. Ez volt FOKOS-FUCHS DÁVID bölcsész-doktori értekezése. Az értekezéssel kapcsolatban fordult néhány kérdéssel a votják nyelv nagy kutatójához, MUNKÁCSI BERNÁTHOZ. Ekkortól datálódik Munkácsihoz fűződő szoros kapcsolata. Mondhatni fiúi szeretettel ragaszkodott idősebb kollégájához, egészen a nagy tudós haláláig.

1911-ben és 1913-ban került sor Fokos-Fuchs Dávid zürjénföldi tanulmányútjára, amit visszaemlékezésében élete nagy eseményének nevez. Munkácsi Bernát támogatásával a Közép- és Kelet-Ázsiai Társaságtól kapott ösztöndíjat. Következő tanulmányútját megakadályozta az első világháború kitörése. Első kutatóútja nyolc, a második kb. hat hétig tartott, de a rövid

* Elhangzott Fokos-Fuchs Dávid temetésén 1977. július 17-én.

idő ellenére rendkívül gazdag anyagot gyűjtött. A háború alatt katonai szolgálatot teljesített, de 1916 és 1917 folyamán a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából alkalma nyílt, hogy több hónapos munkával jelentős nyelvi anyagot gyűjtsön zürjén nemzetiségű hadifoglyoktól. Munkáját frontra vezénylése szakította meg.

Fokos-Fuchs Dávid tudományának szinte minden ágával foglalkozott. Gyűjtőmunkája eredményeit „Volksdichtung der Komi (Syrjänen)” c. szöveggyűjteményében (Budapest 1951) és hatalmas, kétkötetes „Syrjänisches Wörterbuch”-jában (Budapest 1959) tette közzé. De nemcsak a saját gyűjtését publikálta, fáradságos munkával sajtó alá rendezte Munkácsi hadifoglyoktól gyűjtött votják szövegeit, melyek „Volksbräuche und Volksdichtung der Wotjaken” (SUST 102.) címen jelentek meg Finnországban. A REGULY – PÁPAY osztják hagyatékból németre fordította, szövegkritikai megjegyzésekkel, nyelvi és tárgyi magyarázatokkal látta el a még kiadatlan két osztják hőséneket (Reguly-könyvtár III, 1–2).

Fokos-Fuchs Dávid fiatalságától kezdve állandóan foglalkozott etimológiai kutatásokkal, sok-sok cikke jelent meg ebből a témakörből és egy kisebb monográfiának is beillő dolgozata „Aus dem Gebiete der Lehnbeziehungen” (ALH 3.), ahol behatóan foglalkozik a kölcsönzés elméleti kérdéseivel is.

A hangtani problémák is érdekelték, de talán legkedveltebb területe az alak- és mondatn. Említsünk meg egy-kettőt nagyobb lélegzetű munkáiból:

A Keleti Szemle (Revue Orientale) 7. kötetében kezdte publikálni, majd a 11–12. kötetekben folytatta, végül 1911-ben különnyomatként önálló kiadvány formájában is megjelent a PATKANOV osztják gyűjtése alapján készült „Laut- und Formenlehre der süd-ostjakischen Dialekte auf Grund der Sammlungen und grammatischen Aufzeichnungen von S. PATKANOV bearbeitet von D. R. Fuchs”.

Jóval később jelent meg „*Die Verbaladverbien der permischen Sprachen*” (ALH 8.).

Számos, nemzedékéhez tartozó kutatótársától eltérően, ő nem elégedett meg azzal, hogy egy-egy nyelvi jelenséget — pozitivistá módon — bőven illusztrál adatokkal, s ennél a pontnál meg is áll. Fokos-Fuchs Dávid tovább ment ennél. Ő mindig igyekezett levonni az elméleti és módszertani tanulságokat, ezért munkái az általános nyelvtudomány számára is rendkívül becesek.

A magyar urálistikában sohasem foglalt el fontos helyet az uráli nyelvcsalád távolabbi rokoni kapcsolatainak keresése. Éppen ezért különös figyelmet érdemel Fokos-Fuchs Dávid e téren kifejtett munkássága. Már kora fiatalságában érdeklődött a török nyelvek iránt, erről tanúskodik 1909-ben, a Nyelvőr 38. kötetében „Török jövevényszavainkhoz” címen megjelent cikke. Évtizedeken keresztül gyűjtötte az uráli és altaji nyelvek tipológiailag azonos nyelvtani szerkezetait. Sajnos, az értékes anyag a második világháború hányattatásai közben elveszett, s a háború után az anyaggyűjtést meg kellett ismételnie. A példatár a Nyelvtudományi Közlemények 62–64. kötetében jelent meg több folytatásban, a belőlük lesűrhető tanulságok pedig a „Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft” (Wiesbaden 1962) c. könyvében. A szerző az uráli és altaji nyelvek ősi rokonságát a mondatn. területén mutatkozó rendkívül nagy számú tipológiai egyezések segítségével próbálja valószínűsíteni.

Fokos-Fuchs Dávidnak a század eleje óta szünet nélkül jelentek meg cikkei a hazai és külföldi nyelvészeti folyóiratokban. Tudományos munkássága terjedelmében sem marad el jobb körülmények között dolgozó pályatársaitól, pedig neki egészen a második világháborút követő évekig — nyugdíjba vonulásáig — negyvenegy éven át terhes középiskolai oktató- és adminisztratív munkáján fölül kellett végeznie tudományos kutatásait.

Pályája bővelkedett tudományos eredményekben, a megfelelő társadalmi elismerés azonban sokáig elmaradt. A 60-as évek végre bizonyos fokig ezt is meghozták. 1964-ben címzetes egyetemi tanár lett, magas állami kitüntetésben részesült, s még ugyanebben az évben a Magyar Nyelvtudományi Társaság is alelnökévé választotta. Tiszteletbeli tagja volt a helsinki Finnugor Társaságnak és a hamburgi Societas Uralo-Altaicának.

Ez a rövid áttekintés csak sejteti azt az áldozatos, kitartó munkát, amelyet Fokos-Fuchs Dávid hosszú élete során végzett. A hivatalos elismerés, amelyben részesült, meglehet, elmaradt ennek a nagy életműnek az értékétől, de őt ezért soha senki se hallotta zúgolódni. Megkapta viszont a sorstól, ami számos hazai és külföldi tudóstársának nem adatott meg, hogy be tudta fejezni életművét, sőt másokét is segítette. Nem hagyott elvégzetlen munkát a következő nemzedékre.

A tudós Fokos-Fuchs Dávidról szóltam, de nem tehetem, hogy ne búcsúzzam munkatársaim, kollégáim és a magam nevében a kedves, szeretetre méltó, mindig segítőkész embertől, akinek erkölcsi nagyságát, tisztességét, emberségét, tudomány iránti önzetlen szeretetét valamennyien őszintén csodáltuk és becsültük.

Meglehet, nem nagy azoknak a száma a finnugor nyelvtudományban, akik közvetlenül Fokos-Fuchs Dávid tanítványainak tartják magukat. Alig múlik el azonban nap, hogy kutatómunkánk során ne találkoznánk Fokos-Fuchs Dávid valamelyik művével, hogy ne okulnánk belőle, s így közvetve, ki kisebb, ki nagyobb mértékben, valamennyien tanítványai számát gyarapítjuk. Itt most búcsút veszünk tőle, de műveiben élünk végéig velünk marad. Nyugodjék Békében

BERECZKI GÁBOR

Bárcai Géza (1894–1975) és a magyar nyelvstudomány

1. A nagy tudósokat, az igazán kiemelkedő egyéniségeket nemcsak az jellemzi, hogy szűkebb szakmájukban új utakra törnek, hanem az is, hogy univerzális érdeklődésűek: gondolataikkal szinte átfogják mind a mikro-, mind a makrokozmoszt, mindenhez van szavuk, továbbá hogy emberségek, törődnek a körülöttük élőkkel, és optimisták, bíznak az emberben, s az élet legnehezebb körülményei között is emberek tudnak lenni . . . Röviden szólva: maradandót alkotnak a tudományban, és példát adnak az emberségre.

Ilyen tudós, ilyen egyéniség volt dr. Bárczi Géza Kossuth- és Állami díjas akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár.

A ritka eredményességű nevelőnek, tanárnak; a kiváló tudósnak, alkotónak; a példaképül odaillő embernek, kollégának és vezetőnek 1975 novemberében bekövetkezett halála pótolhatatlan vesztesége nyelvstudományunknak. A magyar nyelvészet

nagy családjában valahogy ő jelentette az életnek, benne a tudománynak a mindenkori reális felmérését, a biztonságot, a rendíthetetlenséget . . . Mert Bárczi professzor elismerten kiemelkedő, európai hírű tudósa volt a magyar nyelvészettnek, az egész magyar tudománynak. Aki ma a magyar hangtan, szókincs és alaktan bármilyen — elvi vagy gyakorlati, átfogóbb vagy a részletekbe vágó — kérdésével akar foglalkozni; aki szavaink eredete után kíván nyomozni, mindenekelőtt Bárczi Géza összefoglaló munkáit veszi kezébe. A magyar helyesírás, a mondattan, továbbá a magyar nyelvjárások, az irodalmi nyelv, valamint a nyelvművelés, a stilisztika, a névtudomány, a lexikográfia, a nyelvstudomány-történet, a nyelvtörténeti módszertan stb. vizsgálója szintén nem nélkülözheti az ő — gyakran az egyes részdiszciplínák alapjait feltáró, de mindig távlatokat nyitó — idevágó eredményeit, dolgozatait. És

mindehhez hozzátehetjük, hogy Bárczi Géza mindenekelőtt tanár és nevelő volt: műveinek nagyobb hányada — ha nem mindegyik — egyetemi és egyéb előadásából nőtt ki, és munkái — még a látszólag nehezebben megközelíthetők is — felépítésükben, megfogalmazásukban, hatni akarásukban tanító, nevelő jellegűek. Vele kapcsolatban nyugodt lélekkel elmondhatjuk, hogy a mai magyar nyelvészek, sőt magyar szakos középiskolai tanárok közül szinte mindenki — ki nagyobb, ki kisebb mértékben; ki közvetlenül, ki közvetve — a tanítványának mondhatja magát. Akinek pedig megadatott előadásait hallgatni, szemináriumain részt venni vagy éppen a közelében élni, tanulni, — az egy életre szóló útravalót kapott tőle a tekintetben, hogy hogyan kell szeretni és művelni az anyanyelvet és tudományát, hogy mi jellemzi az etikus tanárt és tudóst, egyáltalán hogyan lehet valaki hasznos, építő tagja a társadalomnak, az emberiségnek...

2. Bárczi Géza életfolyása mintha azt példázná — saját törekvésének és a sors akaratának megfelelően —, amit ő maga a nyolcvanadik születésnapja alkalmából rendezett ünnepségen — bölcs tapasztalatként — megállapított: „... úgy érzem, a nyelvésznek az egész életet magához kell ölelnie, hogy feladatának megfelelhessen” (MNY. 70: 253).

2.1. Bárczi Géza 1894. január 9-én született Zomborban.* Édesapja gyógyszerész volt. Édesanyja az Ipoly-vidék szép magyar nyelvét és a palócok szokásait, gazdag lelkivilágát vitte a családba. Zomborban korán megismerkedett a város és a környék színes lakosságával: a különböző nyelvjárásokat beszélő magyarokkal és a szerbekkel, bunyevácokkal. Alsóbb fokú iskoláit itt végezte, és a helybeli állami főgimnáziumban érettségizett 1911-ben. Ugyanabban az évben a budapesti egyetem bölcsészettudományi karának magyar—latin—görög, majd francia szakos hallgatója lett. Ez a nyelvek (a nyelv- és irodalomtudomány, a klasszikus műveltség és az élő beszéd tanulmányozása) felé mutató érdeklődés, valamint a szokatlanul gazdag szakpárosítás már ekkor jelzi az életbe kilépő ifjúnak a sokoldalúságát és azt a vágyát, hogy az életnek, a tudásnak minél nagyobb hányadát vehesse birtokába. De ezt igazolja az a folyamodvány is, amelyben 1911. május 30-án a zombori diák főlvételeit kérte az Eötvös-kollégiumba: „... a tanári pályán a magyar, latin és görög nyelvet választom szaktárgyaimul. Magyar anyanyelvemen kívül tudok németül és törökül, és az ide mellékelt okmány szerint képesítve vagyok az eszperantó nyelv tanítására, aminthogy ezt a nyelvet a zombori állami főgimnázium rendszeresített tanfolyamán tényleg tanítottam is” (idézi Kiss Jenő: Nytud-Dolg. 14. sz. Bp. 1973. 195—196). Az Eötvös-kollégium — amely a párizsi École Normal Supérieur mintájára létesült Budapesten, és amely olyan sok kiváló tudóst, tanárt, szakembert nevelt az országnak — még közelebb vitte a tudományhoz, benne a nyelvtudományhoz, és lakóit — egymást is tanítva és egymástól is tanulva — olyan szellemi és valóban az életre előkészítő élményekben részesítette, amelyek elsősorban járultak hozzá Bárczi Géza példamutató egyéniségének a kialakulásához is.

* Itt jegyzem meg, hogy mind Bárczi Géza életpályájának, mind tudományos munkásságának bemutatásában több pontban felhasználtam Benkő Lorándnak „Bárczi Géza hetven éves” című dolgozatát (Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. NytudÉrt. 40. sz. Ligeti Lajos és Pais Dezső közreműködésével szerkesztette Benkő Loránd. Bp. 1964. 5—15). A továbbiakban erre a dolgozatra csak akkor utalok, ha szó szerint idézek belőle, vagy közvetlenül átvesszek egy-egy gondolatot, megállapítást.

2.2. 1914 nyarán ösztöndíjjal tanulmányútra ment Franciaországba. A rá jellemző tudásszomjival vetette bele magát itt is a tanulásba: „... pár napja érkezünk meg, az egyetemre már beiratkoztunk, az előadásokat buzgón és boldog mohósággal hallgatjuk” — írja levelében a Kollégium igazgatójának, és hallgatótársa — a francia irodalom későbbi kiváló professzora, Gyergyai Albert — még ezt is hozzáteszi: „Bárczival az egyetemre járunk naponta, s ő a nyelveket és a nyelvészetet bújja” (az idézeteket l. uo.).

Franciaországi tanulmányait azonban megszakította az első világháború. Az internálás nehéz évei következtek. Hogy azonban ez alatt a megpróbáltatásokkal teli két és fél év alatt is megőrizte az élet teljessége és az emberek iránti szeretetét, a tanulásnak, a mindig többet tudni akarásnak a vágyát, azt utolsó, már a halála után napvilágot látott, a rá jellemző vonzó stílusban megírt dolgozata is igazolja. Ebben (Irodalomtörténet 1976/1: 88–100) — megjegyzéseket fűzve Lőrinczi Lászlónak Utazás a Fekete Kolostorhoz (Bukarest 1975.) című munkájához — valójában a noirmoutier-i internáló táborban eltöltött időkre emlékezik. A „tétlenség unalmában”, a „bizonytalanság szorongásában”, a „nyugtalan, idegen hangulatban” (l. i. h. 89) hol a könyvekhez, hol a nyelvtanuláshoz (itt spanyolul és olaszul tanult), hol a zenéhez vagy játékhöz menekül, hol pedig vállalja a vízfordást is a faluból, csak közvetlen kapcsolatba kerülhessen a világgal, az emberekkel, az élettel... És abban az „embertelenség”-ben milyen elfogulatlan, reális képet tudott kialakítani fogvatartóiról: a francia táborparancsnokról, a három káplárról, francia férfiakról és nőkről, akikkel a sors összehozta.

A Nemzetközi Vöröskereszt közbenjárására 1917 elejétől átkerült Svájcba, az internálás lényegesen enyhébb körülményi közé. Majd tanulmányait is folytathatta: négy félévet hallgatott a lausanne-i egyetemen. A francia nyelvterületen és egyetemeken eltöltött idő, továbbá az a tény, hogy innen hozott feleséget is, Bárczi Gézá egy életre a francia nyelvhez és irodalomhoz, a francia kultúrához kötötte.

2.3. A háború befejeződése után hazatérve, a budapesti egyetemen szerzett 1920-ban középiskolai tanári oklevelet magyar — francia szakon, majd — eredeti céljának megfelelően — megkezdte tanári működését, hogy aztán több mint egy félszázadon át nevelje — nem mindennapi eredményességgel — előbb a középiskolás, majd az egyetemista diákok egymás után jövő nemzedékeit.

Középiskolában mintegy két évtizeden át tanított. Hogy milyen fokon, arra három tény is utal. Egyrészt 1926-tól 1942-ig megjelenteti igen eredményesen tanítható és tanulható francia nyelvkönyveit a középiskolák valamennyi osztálya számára (a III.-tól a VIII.-ig). Egyébként ezek időálló voltát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy egy részüket még a felszabadulás után is újra megjelentették. És hogy Bárczi Géza az egyetemi katedrán is felelősséget (és a korábbihoz hasonló vonzalmat) érzett az iskolai oktatás iránt, arról meg az tanúskodik, hogy mint debreceni professzor 1948-ban írja meg (Makai Gusztávval együtt) a francia nyelvkönyvet az általános iskolák VII. osztálya számára. — Másrészt minthogy az egyetem gyakorlóiskolájában, az úgynevezett mintagimnáziumban tanított, oktató-nevelő hatása kiterjedt az ott gyakorló tanárjelöltekre. Ezek ma is úgy emlékeznek gyakorló idejükre, mint amikor Bárczi tanár úrtól egy életre útravalót kaptak. — És harmadsorban: Bárczi Géza (sok nyelvész kollégájához hasonlóan) ez alatt a két év-

tized alatt indult el igazában a tudósi pályán, illetve vált a nyelvtudományban igazi szaktekintélyé.

Ez utóbbit fontos dátum jelzi. 1923-ban megjelent az első tudományos dolgozata a Magyar Nyelvben, s ettől kezdve szinte minden évnek megvolt a bőséges termése egészen addig, amíg a halál ki nem ütötte kezéből a tollat. 1926-ban bölcsészdoktori szigorlatot tett a szegedi egyetemen francia nyelvészetből. A harmincas évek elejétől pedig fokozatosan bekapcsolódott az egyetemi oktatásba: 1932-ben a szegedi, 1938-ban a budapesti egyetem magántanára lett, mind a két esetben az ófrancia nyelvészet tárgyköréből. Ugyanabban az évben az Eötvös-kollégium egykori diákját kinevezték a kollégium tanárává, az igazgatónak a következő — elmondhatjuk: igen találó — ajánlásával: „Nagy tudományos felkészültségén kívül jellembeli és tanári kiválóságai teszik őt elsősorban alkalmassá az Eötvös Kollégiumi munkakör betöltésére.” A jelzett két évtizedet mintegy az koronázta meg, hogy Bárczi Gézárt 1939-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották.

2.4. 1941-gyel kezdődik az a három évtized, amelyben Bárczi Géza tanári — immáron egyetemi tanári — és tudósi pályáján beérett a nem mindennapi gazdagságú gyümölcs. Ezúttal ismét csak a legfontosabb és sok mindenre utaló dátumokat emelem ki. 1941-ben Csűry Bálint halála után kinevezték nyilvános rendes tanárrá a debreceni egyetem magyar és finnugor nyelvészeti tanszékére, majd 1952-ben került át Budapestre, az újonnan létrehozott II. számú magyar nyelvészeti tanszék vezetőjeként. A Debrecenben eltöltött időt ő maga nevezte — teljes joggal — élete legtermékenyebb évtizedének. Az ekkor tartott egyetemi előadásaiból nőttek ki — mint már utaltam rá — későbbi szintézisei, tankönyvei, kézikönyvei, és a Magyar szövejtő szótár megjelenése (1941) után itt bontakozott ki sokoldalú, számos diszciplínára kiterjedő tudósi munkássága. Érthető tehát, hogy már 1947-ben a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává választották.

Budapestre kerülve, az ötvenes és hatvanas években — mennyiségi és minőségi tekintetben egyaránt — csak tovább gazdagodott Bárczi Géza oktatói, tudományos és közéleti tevékenysége. Ezt csupán mint határhöveket jelzik a következő tények: A Tihanyi Apátság Alapítólevele mint nyelvi emlék (Nyelvészeti Tanulmányok I. Bp. 1951.) című munkájáért 1952-ben Kossuth-díjjal, A magyar nyelv életrajza (Bp. 1963., 1966., 1975.) című szintéziséért pedig 1970-ben Állami díjjal jutalmazták. Mind az oktatást, mind tudományos eredményeinek a publikálását (1974-ben jelent meg például Nyelvművelésünk című kis könyve!), mind pedig a Magyar Nyelvtudományi Társaság irányítását stb. nyugalmába vonulása (1969) után is szinte utolsó leheletéig folytatta, azt példázva, hogy számára az élet és a munka egyet jelentett.

3. Bárczi Géza tudományos munkálkodása több mint egy fél évszázadot ölel fel. Mivel — amint már utaltam rá — az ő élete szétválaszthatatlanul eggyé forrt a tudósi és a tanári munkával, sajátos oeuvre-jének a számbavétele — mondhatnánk: nyelvtudomány-történeti áttekintése — valójában a teljes életműbe enged bepillantást, az egész ember „mérlegre tétele” jelenti.

Bárczi Gézának mint nyelvtudósnek mindenekelőtt három fő jellemvonását emelhetjük ki. Először is ízig-vérig nyelvtörténész volt: az egész nyelvnek és benne a nyelvi jelenségeknek a mozgása, alakulása, ezek okának

és a kommunikációban betöltött szerepének a kifürkészése érdekelte; s lényegében így szemlélte napjaink nyelvét is. — Másodszor: a nyelvtörténeti iskola módszerét, annak hazai és külföldi eredményeit, eljárásmodjait ritka áttekintőképességével számon tartotta, de sohasem alkalmazta őket szolgai módon, másokon és sajátmagán is túllépett, ha úgy találta célravezetőbbnek. Talán nem túlzunk, ha kijelentjük: Bárczi Géza — képességeinél, ismereteinél, szemléleténél, módszereinél és eredményeinél fogva — a jelzett iskolának mindenképpen a csúcsát jelentette. — És harmadszor: az eddig mondottak ellenére a szinkrón nyelvészetet is becsülte, sőt szorgalmazta, bizonyos vonatkozásban maga is művelte (l. később), és bár a „modern” jelzővel illetett strukturalista, generatív nyelvészeti stb. módszerek, irányzatok nagyobb intenzitással életének csupán az utolsó évtizedében jelentkeztek, — mint vezető tudós és úgy is mint a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke — ezeknek sem állt az útjukba, azt vallotta ugyanis, hogy minden megközelítési móddal, módszerrel meg kell próbálkozni, és azokat, amelyek közelebb visznek a nyelv megismeréséhez, illetőleg amelyek jobba, helyesebbé, kifejezőbbé teszik a nyelvhasználatot, amelyek emelik az anyanyelvi műveltséget, — föltétlen fejleszteni és művelni kell.

3.1. A következőkben — immáron a nyelvtudomány-történet „szabályainak” megfelelően — a „ma” szemével tekintjük át fő vonásaiban Bárczi, Géza munkásságát, mégpedig sorra véve az általa művelt nyelvészeti diszciplínákat. Először foglalkozunk a nyelvtörténettel (benne a romanisztikai- a magyar szókincstörténeti, hang- és helyesírástörténeti, továbbá alak- és mondattani tárgyú dolgozatokkal), majd a nyelvi rétegek, továbbá a stílus, aztán a mai nyelv vizsgálata, valamint a nyelvművelés és a lexikográfia körébe vágó munkáival, végül pedig az általános nyelvészeti, nyelvtudomány-történeti és egyéb (textológiai, irodalomtudományi, módszertani stb.) tárgyú tanulmányaival és teljes szintéziseivel.

3.2. Mielőtt az egyes diszciplínákra rátérnénk, talán nem lesz fölösleges röviden utalnunk arra, hogy nyelvtudomány-történetünknek melyik és milyen korszakában indult el és terebélyesedett ki Bárczi Géza munkássága.

Hogy a két világháború közötti korszak lényegét és benne az induló Bárczi Géza szerepét megérthessük, néhány szót szólnunk kell az előző időszakról is.

A) Az 1870 körül kezdődő, nem egészen fél évszázad alatt bontakozik ki és emelkedik valóban tudományos rangra — különösen Budenz Józsefnek a szilárd alapokat megvető, kiterjedt munkássága révén — a hazai finnugrisztika, majd — mindenekelőtt Simonyi Zsigmond páratlanul gazdag kutatásainak az eredményeképpen — a nyelvünk vizsgálatát középpontba állító magyar nyelvtudomány. A magyaránú föllendülést pregnánsan jelzi az is, hogy ebben az időben, elsősorban a századforduló körül, soha nem tapasztalt mértékben születtek nyelvünk minden területén — gyakran több szerző vagy éppen sokak erejének, tudásának összefogásával — olyan szintézisek, alapvető alkotások, nyelvemlék-kiadások stb., amelyek a további (mindenekelőtt nyelvtörténeti) kutatásokhoz a kedvező feltételeket megteremtették (SZARVAS GÁBOR — SIMONYI ZSIGMOND, Magyar nyelvtörténeti szótár. 1890 — 1893; SZINNYEI JÓZSEF, Magyar tájszótár. 1898 — 1901; SZAMOTA ISTVÁN — ZOLNAI GYULA, Magyar oklevél-szótár. 1902 — 1906; SZILY KÁLMÁN, A magyar nyelvújítás

szótára. 1902–1908; stb. — BALASSA JÓZSEF–SIMONYI ZSIGMOND, Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. I. Magyar hangtan és alaktan. 1895; — stb.). Mindezen túlmenően: föllendül a szókinesvizsgálat, a nyelvjáráskutatás, a fonetika, erősödik a stilisztikával való foglalkozás, és új diszciplínával is gazdagodik nyelvészetünk: nagykorúsodik a névtudomány. Végül a magyar nyelvtudomány felvirágzását talán mindennél jobban dokumentálja a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalakulása (1904) és folyóiratának, a Magyar Nyelvnek a megindulása (1905). Az igazság kedvéért azonban meg kell jegyeznünk, hogy ebben a korszakban is lényegesen kedvezőtlenebb a kép az általános és a szinkrón nyelvészetet illetően.

B) A két világháború közötti időben — amikor Bárczi Géza pályájának az elindulása és kibontakozása is esik — a korábbi föllendülés megállt, sőt visszaesés mutatkozik a legtöbb területen. A magyar nyelvtudomány nehéz anyagi helyzetbe került, és nem jött létre olyan szervezeti forma (tudományos intézet, nagyobb egyetemi tanszék stb.) sem, amely egyrészt a különböző helyen folyó és sok tekintetben koordinálatlan munkákat össze tudta volna hangolni, tervszerűbbé tudta volna tenni, s másrészt az amúgy is gyakoribb részletvizsgálatokra irányuló kutatások mellett lehetővé tudta volna tenni, hogy az immár elkerülhetetlenül szükséges kollektív munkával további korszerű szintézisek, alapvető összefoglalások, adatfeltáró művek, valamint modern kísérletek stb. szülessenek. Ilyenformán érthető, hogy ez az időszak — különösen a szintézisek terén — jobbra a torzók korává lesz (l.: GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, Magyar Etymológiai Szótár. 1914–1944, a „g” betűnél vége szakadt; a Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve című sorozat, amelynek keretében a tervezett 27 egységnek 1938-ig még a fele sem tudott megjelenni; stb.); hogy — jöllehet a már korábban is alkotó nyelvészek mellé ekkor is újabb kitűnő tudósok sorakoztak, és a nyelvtörténet tovább lépett előre, a névtan meg éppen ebben az időben indul virágzásnak stb. — a várhatónál és kívánatosnál (különösen egyes diszciplínák — mindenekelőtt a leíró nyelvtan, de a dialektológia és az alkalmazott nyelvtudomány stb. — területén is) jóval kevesebb nyelvészeti mű lát napvilágot; hogy alig hatnak a modern törekvések, például a prágai iskola, és a leíró jellegű nyelvészet sem tud utat törni magának; hogy egyes folyóiratok megszűnnek, de a megmaradtak is vagy hosszú időközökben jelennek meg, vagy nagyon megvékonyodnak; stb. Ez az időszak tehát igen sok adósságot hagyott hátra . . . Összefoglalva talán azt mondhatnánk: az előző korszak mintegy példát mutatott, az utóbbi pedig — nem kis részben — kijelölte az első tennivalókat a ma nyelvtudományának.

C) Nyelvtudományunknak a felszabadulás után kezdődő és ma is tartó szakasza — amely időszakban Bárczi Géza három évtizeden át nem mindennapi eredményességgel munkálkodott — nagymértékben különbözik mind az előzőtől, mind a korábbiaktól. A megváltozott társadalmi, gazdasági és művelődésbeli viszonyok következtében alapvetően módosult a magyar nyelvtudomány helyzete, mindenekelőtt külső szervezeti formája. A szükséges anyagi feltételek biztosításával új kutatóközpontok jöttek létre. Már 1949-ben megalakult a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, továbbá az egyetemek és főiskolák (mindenekelőtt a tanárképző intézmények: a budapesti, a debreceni és a szegedi egyetem, továbbá az egri, a nyíregyházi, a pécsi, a szegedi és a szombathelyi főiskola) magyar nyelvészeti tanszékei — a hallgatóság létszámának megsokszorozódása, az oktatás korszerűbbé, hatékonyabbá tétele stb. következtében — szintén valóságos kutató műhe-

lyekké váltak. És természetesen hihetetlenül megnőtt a nyelvünk vizsgálatával foglalkozók állománya. Az Intézetben a kutatók kezdeti létszáma néhány év alatt megkétszereződött, s ma mintegy hetven szakember és negyven főnyi segédszemélyzet dolgozik a különböző osztályokon. Körülbelül ugyanennyien vagy valamivel többen foglalkoznak a felsőoktatási intézményekben is a nyelv és nyelvünk kérdéseivel. Mindez már eleve lehetővé tette, hogy a tervezés, a tervszerűség a mi területünkön is érvényesülhessen, azaz hogy — mérlegelve az igényeket és a lehetőségeket — a legcélszerűbben osszuk el a szellemi és anyagi erőket, továbbá, hogy összehangoljuk a különböző helyen folyó munkálatokat. Másrészt lehetővé vált az is, hogy a nagy nyelvi anyag feldolgozását igénylő szintetikus jellegű, igen fontos munkálatok föllendülhessenek, mégpedig az egyéni kutatás(ok) eredményeit megsokszorozó kollektív tevékenység révén. Harmadsorban pedig mód nyílt — főként a hatvanas évek elejétől — mind a modern külföldi irányok, iskolák, kísérletek hazai alkalmazhatóságának a felmérésére, illetőleg továbbvitelére, mind új utak keresésére, új módszerek kipróbálására.

Az elmondottak következményeként is — változott a nyelvszemlélet, eltolódtak a nyelvészeti vizsgálódások súlypontjai, módosult a korábbi kutatómódszer, illetőleg részben vagy egészben újak léptek fel olyan mennyiségben, mint soha a korábbi időben (ezek közül egyesek kikristályosodtak vagy most vannak kikristályosodóban; mások egy-egy ponton gazdagították a nyelvészeti kutatást; ismét mások úgyszólván eltűntek vagy eltűnőben vannak). — Mintegy az élet parancsára, eddig nem tapasztalt mértékben fordult a nyelvtudomány a közvetlen (beszélt és írott) nyelvhasználat felé, s ennek következtében a gyakorlatibb jellegű diszciplínák: az addig nálunk háttérbe szorult leíró nyelvészet (a hagyományos és a strukturalista, valamint generatív nyelvtan illetőleg nyelvleírás), továbbá a nyelvművelés, a stilisztika, az irodalmi nyelv kutatása, a lexikográfia, sőt az eredményesebb nyelv- és nyelvtanoktatásnak, a minél gazdaságosabb hírközlésnek, egyáltalán a kommunikációnak a vizsgálata (vö. a szélesebb értelemben vett alkalmazott nyelvtudomány diszciplínáit) kerültek az érdeklődés és a kutatások középpontjába, vagy legalább elfoglalták e tekintetben az őket megillető helyet. Ugyanakkor azonban azt is ki kell emelnünk, hogy az elméleti kérdések — benne a nyelv lényegét, működését stb. érintők is — a korábbinál lényegesen nagyobb hangsúlyt kaptak.

A nyelvnek társadalmi produktumként való felfogása, a dialektikus szemléletmód, majd a ma felé haladva az egyre komplexebbé váló (a logika, a pszichológia, a szociológia, a matematika, a szemiotika, a tipológia stb. eszközeit is felhasználó), továbbá a nyelvi rendszert, struktúrát előtérbe állító és egzakt-ságra törekvő kutatómódszer mind hozzájárult ahhoz, hogy a korábbi történeti jellegű stúdiumok mellé a mai nyelvvel (különböző szemszögből) foglalkozó modern diszciplínák zárkózhattak fel, illetőleg, hogy eddig elhanyagolt, kevésbé művelt vagy úgyszólván csak nevükben élő részdiszciplínák újultak meg, vagy napjainkig ismeretlenek születtek és váltak sajátos tárgyakkal, problematikával és kutatómódszerrel rendelkező, önálló tudománygá, esetleg most vannak ilyenné alakulóban. Az első csoportra jó példa a szemantika, a stilisztika, a nyelvművelés, a tipológia, az irodalmi nyelv történetének vizsgálata; a másodikra a lexikográfia, a matematikai nyelvészet, a kontrasztív nyelvészet; a harmadikra pedig a generatív nyelvleírás, a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika, a szövegnyelvészet stb.

Az e pontban mondottakból egyenesen következik, hogy a magyar nyelvtudomány az utóbbi harminc év alatt szintézisekben és részletmunkákban, monográfiákban és tanulmányokban, a régi és az új diszciplínák területén egyaránt jelentőset alkotott, de természetesen azt sem tagadhatjuk, hogy egyrészt sok az ellentmondás — nem egyszer zűrzavar — a különféle módszerek alkalmazását és alkalmazhatóságát illetően, és hogy sok még a tennivaló.

Ha most már arra akarunk — mintegy összefoglalóan — rámutatni, hogy Bárczi Géza hogyan folytatta az 1870-től az első világháborúig terjedő korszakot, és hogyan vált részesévé az ezt követő két korszaknak, akkor a következőket állapíthatjuk meg. Már a két világháború közötti — egyébként joggal hanyatlónak minősített — két és fél évtizedben is valójában az előző, virágzó korszakot viszi tovább, természetesen az adott lehetőségek között, és mintha — sokoldalúság, reális érzék, eredmények stb. tekintetében — a Simonyi Zsigmond útját járná, akit egyébként igen nagyra becsült, és akiről többször, több formában megemlékezett (l. később is). A felszabadulás utáni három évtizednyi működéséről pedig elmondhatjuk, képességeihez mértén élt az e korszak nyújtotta lehetőségekkel is, előrevitte a magyar nyelvtudomány számos ágát, példát mutatott etikailag a tudománnyal és az oktatással, neveléssel foglalkozóknak, és mint az általa is képviselt iskolának — mondhatnánk — egyik utolsó nagy alakja távozott el közülünk.

3.3. Nyelvtörténeti munkássága.

A) Romanisztika. — Már utaltunk rá, hogy Bárczi Gézát több körülmény vitte a francia nyelv és kultúra történetének, illetőleg a magyar nyelvre és művelődésre gyakorolt hatásának a vizsgálata felé. Így érthető, hogy 1923-ban induló tudományos munkálkodásának különösen az első másfél–két évtizedére a romanisztika nyomja rá bélyegét; továbbá hogy ez vezeti el a magyar nyelvtudományhoz, azon belül is mindenekelőtt a szótörténeti-etimológiai vizsgálatokhoz; és hogy a francia művelődéssel való kapcsolata nem szakadt meg élete végéig.

Az első dolgozatának (Autour d'une étimologie: fr. *clenche* > hongr. *kilincs*: Revue des Etudes Hongroises 1: 184–187 és *Kilincs*: MNy. 19: 89–90) megjelenését (1923) követő években Bárczi Gézát egyrészt a francia–magyar történeti (benne művelődéstörténeti) kapcsolatok érdeklik. Természetesen elsősorban azok, amelyek nyelvi hatást is eredményeztek (Quelques documents sur les premières colonies françaises en Hongrie: Revue des Etudes Hongroises 7 [1929]: 113–116; A verviers-i karácsonyi bábszínház: Élet 22. [1931]: 497–500; A vallon karácsonyi énekek: Élet 23. [1932]: 416–419; Francia zarándokok I. Endre idejében: MNy. 32 [1936]: 260–261; A középkori vallon – magyar érintkezésekhez: Száz. 71 [1937]: 399–416; stb.). Másrészt a francia nyelv hang- és alaktantörténeti kérdései foglalkoztatják (A francia *f* hang történetéhez: Szeged 1926; Ó-francia hang- és alaktan: Pécs – Budapest 1933). De már e kutatásaival párhuzamosan — a harmincas években pedig még inkább — (a francia–magyar kapcsolatokon ugyan belülmáradván) egyre jobban a magyar helyesírás- és hangtörténeti problematika (Két ó-francia jövevényszavunk hangtörténetéhez: MNy. 25 [1929]: 181–184; Az ómagyar *sc* hangjelölés: MNy. 31 [1935]: 74–84, 140–147; Az Árpád-kori magyar hangjelölés *c*, *ch*, *sch* jeleihez: Melich-Eml. 32–47; Francia hangjelölési hatás

a jésített hangok Árpád-kori jeleiben: MNy. 38 [1942]: 16–26; stb.), illetőleg egyes magyar szavak és tulajdonnevek eredetének, történetének vizsgálata (*Tálya, furmint, mécs, márc, címer, must, szekrény, lakat, paraj, bolt, Alistál, Felistál, korc* stb.: a MNy. egyes évfolyamaiban) kap nagyobb hangsúlyt.

A teljesen vagy jobbra francia nyelvi irányultságú korszakot az említett Ó-francia hang- és alaktan (1933) zárja le. Bár ez nyilvánvalóan francia, német stb. nyelvtörténeti munkákon alapul, és bár elsősorban „az egyetemi hallgatók számára készült kézikönyv” (III.), mégis jelzi — ha egyszer-egyszer csírájában is — mindazokat a tanári és tudósi erényeket, amelyek Bárczi Géza munkásságát olyan sajátossá teszik: a nyelvi jelenségek mozgásának a bemutatása; a nyelvi rétegek szerepének figyelembevétele; a problémák meglátása; nyelvtörténeti gondolkodásra nevelés; a didaktikai szempont érvényesítése; továbbá az a tény, hogy mindent megmagyaráz, de „nem középiskolás fokon”, hogy hatalmas, néhány mondattal is kitűnően eligazító bibliográfiát ad; stb. Bárczi Géza a már inkább magyar nyelvészeti célú szótörténeti kutatásainak eredményeit — két részösszefoglalás (Ó-francia jövevényszavaink problémái: MNy. 26 [1930]: 109–115, 172–183; Ó-provençal jövevényszavak a magyarban: NyK 50 [1936]: 18–29) után — A magyar nyelv francia jövevényszavai című monográfiájában (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve sorozatban, Bp. 1938) összegezte. Mind a szótörténeti-etimológiai cikkek, mind ez a mintaszerű monográfia már az ízig-vérig etimológus Bárczi Gézát állítják eléink. Problémaérzékenység, erős kritikai hajlam, lényeglátás, alapos körütekintés és módszeresség (a hangalak és a jelentés fejlődésének — a tárgy- és művelődéstörténeti tényezőket is mindig figyelő — számbavétele), világos és élvezetes stílus jellemzik őket (vö. BENKŐ: i. h. 6–7). Ezek után nem csodálkozhatunk, hogy szerzőnk — kitűnő ötleteire is támaszkodva — számos új származtatással gazdagította szókészlet-történetünket.

A „romanisztika” címmel jellemzett korszakhoz még három megjegyzés kívánczik. Mint már utaltunk rá, ebben az időben jelenteti meg Bárczi Géza először szintén mintaszerű francia középiskolás tankönyveit, és sorra-rendre ír recenziókat a francia nyelvészettel kapcsolatos munkákról (Eckhardt Sándor, Újfrancia leíró nyelvtan: EPhK 53 [1929]: 120–122; Dictionnaire français–hongrois de M. Sauvageot: Nouvelle Revue de Hongrie 1932. juil. 87–88; Magyar Zoltán, Magyarországi franciaság: EPhK 58 [1934]: 24–25; Grammaire de l’Académie Française, F. Brunot, Observations sur la Grammaire de l’Académie Française: uo. 35–37; Németh, Etienne, Les colonies françaises de Hongrie: EPhK 61 [1937]: 275–276; stb.). — Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy bár 1940 után a romanisztika nem áll Bárczi Géza érdeklődésének a középpontjában, ilyen tárgyú tanulmányt — kisebb számban — később is közzétesz (Influence française dans l’orthographe hongroise du moyen âge: ALH 1 [1952]: 19–63; Adalékok a „Gallicusok” nemzeti hovatartozásának kérdéséhez: MNy. 53 [1957]: 450–452; Les mots d’imprunts vieux français en hongrois...: Cercetări de Linguistică 3, Supl. 71–79; stb.). — Végül ide kívánczik az is, hogy gyakran francia nyelven írta meg dolgozatait, illetőleg így ismertette a magyar nyelvészet eredményeit a világnak (pl. Les travaux de l’Atlas Linguistique de la Hongrie: ALH 6 [1957]: 1–52; Les recherches dialectologiques en Hongrie: Orbis 12 [1963]: 141–156; Les origines de la langue littéraire hongroise et orthographe au XVIe siècle: ALH 14 [1964]: 1–22; Contributions à l’histoire de l’Atlas des dialectes hongrois: ALH 19 [1968]: 261–291).

B) A magyar szókincs története. — Tulajdonképpen Bárczi Gézának az előző pontban tárgyalt munkássága ide — vagy ide is — tartozik. Talán nem túlzok, ha azt mondom, az egyes szavak, továbbá szócsoporthoz és -rétegek, valamint az egész magyar szókészlet eredetének, alakulásának, sajátosságainak a vizsgálata szerzőnk egyik legkedvesebb és legtöbb eredményt hozó munkaterülete volt.

Mindezt világosan mutatja, hogy módszereit állandóan finomítva — első sorban a Magyar Nyelv évfolyamaiban — sorra-rendre teszi közzé (még 1975-ben is!) ötletekben gazdag, de mindig a nyelvi tényekre támaszkodó szóeredeztetéseit, egy-egy szó életét vagy annak egy részletét bemutató fejlődésrajzait (*puli, persze, gyanta, bitó, kopik, Tevel, jár, kék, én, fiatal, hajó, fa, fiú, mind, tilt, ücsörög* stb.). Nem hiányoznak a szintéziseket előkészítő részösszefoglalások (Az igei átvételek kérdéséhez: MNy. 44 [1948]: 81–94; Török jövevényszavaink legrégibb rétegének kérdéséhez: NyIOK 2 [1952]: 347–359; Örmény jövevényszavaink kérdéséhez: MNy. 56 [1960]: 304–310; A propos de vieux mots d'emprunt turcs en hongrois: AOH 18 [1965]: 47–54; Les éléments lexicaux de création interne de la langue hongroise: ALH 17 [1967]: 1–19; Quelques conclusions tirées de l'étude des plus anciens mots d'emprunt turcs du hongrois: AOH 25 [1972]: 383–390), sőt a tudománytörténeti áttekintés és előremutatás sem (A magyar szókincsre vonatkozó etimológiai kutatások jelenlegi állása: MNy. 63 [1967]: 285–292).

Ezt a diszciplínát illetően két szintézis tette ismertté Bárczi Géza nevét itthon és hazánk határain túl: a Magyar szófejtő szótár (Bp. 1941) és A magyar szókincs eredete (Bp. 1951., 1958.²). A Szófejtő szótárról joggal állapítja meg Benkő Loránd: „... a maga nemében, a népszerűsítő és a tudományos igények együttes kielégítésében európai szinten is klasszikus alkotás” (i. h. 10). Egy-egy szó eredetét, hangalaki és jelentésbeli változását lényegre törően, világosan, ugyanakkor a megfelelő tudományossággal összefoglaló cikkei miatt a legutóbbi időkig állandóan forgatott nyelvészeti munka volt, sőt — A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (Bp. I–III. 1967., 1970., 1976.) mellett — éppen a jelzett erényei miatt, napjainkban és a jövőben is, sokan fognak hozzá fordulni gyors tájékoztatásért. — Igazi tudományos kézikönyv A magyar szókincs eredete című, második kiadásában csaknem kétszáz lapnyira nőtt munka. Tartalmazza ez a magyar szókészlet eredetének, alakulásának úgyszólván teljes problematikáját, a finnugor eredetű és belső keletkezésű szavaktól valamennyi jövevényszó-csoporton át egészen a tulajdonnevekig. Együttal azonban ott találjuk a szókinestörténetnek az általános nyelvészeti és magyar nyelvtudomány-történeti vonatkozásait is. A kitűnő szómutató csak még használhatóbbá teszi ezt a jelentős kézikönyvet.

Hogy Bárczi Géza mennyire vonzódott az etimológiai-szótörténeti kutatásokhoz, azt megvilágítják kedves tanítványának, a TESz. szerkesztőjének, Papp Lászlónak a következő sorai, amelyeket a 80 éves Bárczi Gézát köszöntő írásában közölt: „... ő a TESz. általános lektora, s ez azt jelenti, hogy a fő-szerkesztő mellett ő az egyetlen ember, aki e szótár minden szócikkét látja a végső szerkesztés előtt. A szótár szerkesztősége és munkatársai azt is tudják, hogy nemcsak látja a szócikkeket, hanem egyetlen egy szócikk sem kerül úgy ki a kezéből, hogy valamiféle megjegyzést ne írna rá” (NytudDolg. 14: 4). (L. még a lexikográfiával foglalkozó pontot.)

Bár a névtelen nem tartozott Bárczi professzor legkiemelkedőbb szakterületei közé, mégis e tekintetben szintén maradandót alkotott. Mindenek-

előtt — mint már jeleztem — azzal, hogy „A magyar szókincs eredete” második kiadásában (122–162) feldolgozta a szókészlet egyéb részlegeihez hasonló módon — mintegy alapozó jelleggel — tulajdonneveinknek (benne az egyes kételemű személyneveknek), valamint földrajzi neveinknek a történetét. (Ezt megelőzte egy, a XVI. századdal foglalkozó tanulmány: A magyar személynevek XVI. századi történetéhez: MNy. 52 [1956]: 144–157, továbbá kétszer tett közzé francia nyelven névtani dolgozatot: *La toponymie hongroise du moyen âge: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae* 2 [1960]: 25–43; *L’anthroponymie hongroise du moyen âge: Atti e Memorie del VII Congresso Internaz. di Scienze Onomastiche*. Firenze—Pisa 1961. III, 109–124.)

C) Magyar hangtörténet. — A romanisztika és a szóeredet-, valamint szótörténeti vizsgálatok egyenesen vezették el Bárczi Gézát egyik legkedvesebb — ha nem a legkedvesebb — munkaterületéhez, a hangtörténeti (és vele együtt helyesírástörténeti) búvárkodáshoz. A szókutatás mellett minden bizonnyal itt hozta a legtöbb újat, ezt a diszciplinát lendítette leginkább előre.

Vizsgálta nagy körültekintéssel — bizonyos par excellence helyesírástörténeti dolgozatok megjelentetése után (Az 1113. évi zabori oklevél o jelöléséhez: MNy. 39 [1943]: 337–341; A Tihanyi Alapítólevél hangjelölése: MNy. 40 [1944]: 313–330) — egyes hangok, hangcsoportok továbbfejlődésének, illetőleg a maiak létrejöttének sokszor nagyon bonyolult útját (Az ómagyar -y, -ü végű kettőshangzók kérdéséhez: MNy. 40 [1944]: 289–291; A török szóvégi -q, -k, -g, -γ megfelelői: MNy. 46 [1950]: 223–230; Bilabiális réshang a magyarban: MNy. 48 [1952]: 199–200; A bilabiális utótagú kettőshangzók megmaradásának kérdéséhez: MNy. 49 [1953]: 35–43; Megjegyzések a magyar ly hang kérdéséhez: NytudÉrt. 6 [1955]: 17–25 és NyIOK 7 [1955]: 116–124; Az o > a nyitabbá válás legrégibb példája: MNy. 51 [1955]: 211–213; A magyar bilabiális v hang kérdése: MNyTK 93 [1956]: 7–9; A finnugor szókezdő *p különféle magyar megfelelőihez: MNy. 56 [1960]: 240–242; Zur Geschichte der finnisch-ugrischen Verschlusslaute in urungarischer Zeit: MSFOu. 125 [1962]: 11–26; Megjegyzések a finnugor szókezdő zárhangok magyar nyelvi fejlődéséhez: MNy. 63 [1967]: 8–14; Le traitement de s et de č dans les mots d’emprunt turcs du proto hongrois: StudTure. [971]: 39–46). — Kutatta továbbá — jobbra új csapásokon haladva — az egyes hangfejlődési tendenciák alakulását (Az ö-zés történetéhez: MNy. 42 [1946]: 49–51; A labializáció történetéhez: MNy. 45 [1949]: 72–74; A szóvégi á, é, í megrövidülésének kérdéséhez: MNy. 49 [1953]: 324–335).

Hangtörténeti munkásságát az említettekén kívül összefoglalóan az jellemzi, hogy a finnugor korszaktól kezdve szinte máig valamennyi kort áttekintette; hogy a legkiemelkedőbb hangok, hangcsoportok, tendenciák alakulását csaknem végigkíséri; hogy e jelenségeket mozgásukban — a nyelvjárások létét, a visszaüteseket stb. figyelembe véve — szemléli; hogy tekintettel van a hangok stb. rendszerbeli összefüggéseire.

Ha mindehhez hozzávesszük páratlan rendszerező képességét és azt, hogy volt bátorsága és energiája a hangtörténetünkben levő hézagokat önálló kutatással kitölteni, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy A Tihanyi Apátság Alapítólevele mint nyelvi emlék című (Bp. 1951) munkájának a megjelenése után — amely az ómagyar helyesírási- és hangtörténetnek, sőt egy teljes ómagyar nyelvtannak a kifejtése — közreadta két változatban is

a teljes magyar hangtörténetet. Az először 1954-ben, majd 1958-ban kibővítve megjelent „Magyar hangtörténet” (Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek) még inkább az egyes hangok alakulását, illetőleg az egyes hangváltozásokat állítja a fejlődésrajz középpontjába. A magyar nyelv története című, újabb egyetemi tankönyvben (szerk. BENKŐ LORÁND; Bp. 1967., 95–180) viszont már – összefoglalóbban – a hangváltozási tendenciákra esik a hangsúly.

D) Történeti alak- és mondattan. – Az alak- és mondat-tan köréből elsősorban azoknak a jelenségeknek a történeti vizsgálata érdekelte, amelyek – az alak felől – egyáltalán nem könnyű kérdéseket adtak fel a hangtörténetnek is. Így foglalkozott a lativusraggal (*mige zocostia vola*: MNy. 41 [1945]: 79–81; A magyar lativusrag kérdéséhez: MNy. 43 [1947]: 44–45), több ízben is a felszólító mód jelével (A felszólító mód jelének kérdéséhez: MNy. 44 [1948]: 359–361; A magyar fölszólító mód kérdéséhez: MNy. 53 [1957]: 117–127; Contribution à l'histoire de l'impératif-subjonctif en hongrois: Suomalais-Ugrilainen Seuran Aikakauskirja 72 [1973]: 28–41), az *-i* birtokos személyraggal (Az *-i* birtokos személyrag: MNy. 50 [1954]: 287–301), a tárgyas *-ja*, *-i* személyraggal (A tárgyas *-ja*, *-i* személyrag: MNy. 71 [1975]: 129–132), a föltételes mód jelével (A magyar föltételes mód jelének eredetéhez: MNy. 69 [1973]: 210–212). Hozzászolt továbbá egyes más ragok, valamint képzők eredetéhez, alaki és funkcionális fejlődéséhez (A tárgyrag eredetének kérdéséhez: MNy. 61 [1965]: 276–281; A *-nak*, *-nek* rag eredetéhez: MNy. 65 [1969]: 417–421; *-íroz*: MNy. 50 [1954]: 451–452; Hozzászólás a *-nok*, *-nök* képző tárgyában: MNy. 55 [1959]: 170–174). És végül már inkább a mondat-tan felé mutat két tanulmánya: A tárgyas igeragozás használata Zrínyi műveiben (Pais-Eml. 206–214) és A tárgyas igeragozás használatának történetéből (MNy. 54 [1958]: 257–270).

Természetesen ezen a területen sem hiányoznak az összefoglaló munkák. Már említettem, hogy A Tihanyi Apátság Alapítólevele mint nyelvi emlék című monográfiája szinte teljes ómagyar nyelvtan, tehát történeti alak- és bizonyos fókig (a szöveg adta lehetőségeken belül) mondat-tan is. Igen érdekesen, sok tanulsággal világítja meg továbbá az ómagyar kornak, főként az alaktani problematikáját egy kongresszusi előadásában (Zum Sprachgeschehen der urungarischen Zeit: Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus [1963], 27–47, vö. Magyar őstörténet: MNy. 39 [1943]: 281–298). A legtöbbet forgatott ide tartozó összefoglalása azonban a történeti tótan (Magyar történeti szóalaktan. I. A szótövek. EMNyF Bp. 1958), amely – számos hézagot kipótolván – önálló rendszerben mutatja be a magyar névszó- és ige-tövek létrejöttének teljes problematikáját.

Bárcki nyelvtörténeti munkásságához tartoznak a nyelvemlékek történetével stb. foglalkozó tanulmányai. Kétszer is visszatért a Leuveni Kódexhez (A Leuveni Kódex történetének legújabb szakasza: MNy. 43 [1947]: 301–305 és uo. 60 [1964]: 86–89), hozzászolt az újonnan megtalált Marosvásárhelyi Sorokhoz (MNy. 54 [1958]: 13–17), és – a már említett monográfián kívül – többször írt a Tihanyi Alapítólevélről (Nyelvművelő. Szerk. LŐRINCZE LAJOS. Bp. 1956. 18–28 stb.).

3.4. A nyelvi rétegeket érintő munkássága.

Részben a hangtani és szókincstörténeti kutatásai, részben a nyelvi változás, mozgás, továbbá a nyelv társadalmi vetülete – mindenekelőtt a nemzeti nyelv kialakulása és alakulása – iránti érdeklődés és érzék, valamint

Csúry Bálint öröksége és a debreceni hagyomány vitték el Bárczi Gézát a nyelvi rétegek vizsgálata felé. „A nyelvet térbeli és szociológiai szempontból látásának kiváló példái nyelvjárási, valamint csoport- és rétegnyelvi tanulmányai” — állapítja meg találóan Benkő Loránd a nyolevanéves Bárczi Gézát köszöntő beszédében (MNY. 70 [1974]: 251). És hadd hangsúlyozzam már itt, az e területek felé való vonzódás — hogy a „városi nyelv”, a jassznyelv stb. korai „felfedezéséről” ne is beszéljek — korántsem volt általános ekkoriban nyelvtudományunkban.

Anélkül, hogy belemennék a nyelvi rétegek rendszerének s a vele kapcsolatos problematikának akár csak a felvázolásába — egyébként ez utóbbival maga Bárczi Géza is többször és alapvetően foglalkozott (l. az általános nyelvészeti munkásságát) —, a következő felosztásban térek ki szerzőnknek a nyelvi rétegeket érintő munkásságára: A) a magyar nyelvjárások szinkrón vizsgálata, B) a történeti nyelvjáráskutatás, C) irodalmi nyelvünk kialakulása és mai sajátosságai, D) a jassznyelv, E) a stílus vizsgálata. Amint e tárgyalási rendből is látszik, a nyelvi rétegek vizsgálatát illetően nem vagy alig választható szét a történeti jellegű és az akkori mára irányuló kutatás; továbbá: az idevágó dolgozatok megjelenési idejét és sorrendjét, az egyes rétegek kutatásában elért eredmények jelentőségét is figyelembe vettem.

A) A magyar nyelvjárások szinkrón vizsgálata. — Ismeretes, hogy Csúry Bálint a nyelvjárásgyűjtés országos megszervezésével és irányításával, ilyen tárgyú elméleti kutatásaival, a mintaszerűen megszerkesztett Szamosháti szótár megjelentetésével, a Magyar Népnyelvkutató Intézet megalapításával, a Magyar Népnyelv című, a dialektológia céljait szolgáló folyóirat megindításával stb. — egyúttal a szinkrón vizsgálatok felé irányítva a figyelmet — Debrecen a magyar nyelvjáráskutatás középpontjává tette a harmincas években. Nos, Bárczi Géza — Csúry sajnálatosan korán bekövetkezett halálát követően, miután a debreceni tanszékre került — mindenekelőtt e nemes hagyománytól indíttatva, nemcsak folytatta minden téren Csúry örökségét, hanem tovább is fejlesztette. Egy kissé leegyszerűsítve a dolgot ugyanis Gombocz Zoltán még a nyelvi (elsősorban hangalaki) változásokat csak időben — helyhez kötés nélkül — vizsgálta; Csúry Bálint viszont saját korának a nyelvjárásait kutatta — a történeti háttér felderítése nélkül. Bárczi Géza ezt a háttérrel igyekezett — igaz, hogy csak általánosságban — a lehetőségekhez mérten megrajzolni, illetőleg megrajzoltatni tanítványaival, s ezzel utat nyitott a történeti nyelvjáráskutatás felé is (l. részletesebben: DEME LÁSZLÓ, Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp. 1956. 283–289, vö. továbbá Uő., A magyar nyelvjárások néhány kérdése. Bp. 1953. 22–30). Bárczi professzor tovább irányította az Intézet keretében a nyelvjárásgyűjtést, színvonalasan szerkesztette — egy ideig Szabó T. Attilával közösen — a Magyar Népnyelvet, és előadásokat, előkészítő gyakorlatokat tartott az egyetemen, hogy a hallgatóságot módszeresen felkészítse a nyelvjárásgyűjtésre és -feldolgozásra, és az ő sokoldalú hatására sorra-rendre jelentek meg a történetileg is általánosságban megvilágított, — egyébként — leíró jellegű nyelvjárásvizsgálatok (l. DEME, Nyatlfunk. 287).

A nyelvjáráskutatástól — beleértve a terepen történő gyűjtést is — nem szakadt el soha, Pestre kerülése után sem. Méltán tekintették — tekintettük — a magyar nyelvjáráskutatás irányítójának. Kezdeményező szerepe volt a magyar nyelvatlasz-kutatások megindításában is. Már 1942-ben megjelentette A Magyar Nyelvatlasz előkészítése című dolgozatát (A Magyarságtudományi

Intézet Évkönyve 1941—1942. Bp. 173—196). A munka meg is indult, a gyűmölése azonban — a második világháború miatt — csak 1947-ben látott napvilágot Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéséből (Bp.) címen, az ő szerkesztésében. Így érthető, hogy végig Bárczi Géza irányítja az 1949-ben, immár a megújult Akadémia nagyszabású tervmunkájaként megkezdett és több mint két évtizeden át tartó nyelvatlasz-gyűjtő, -ellenőrző, majd -szerkesztő tevékenységet (l. A magyar nyelvjárások atlaszának 1968 óta megjelent hat kötetén az olvasható, hogy a Magyar Nyelvatlasz munkaközösségének elnöke: Bárczi Géza). Közben többször igen hasznos módon beszámolt e nagy jelentőségű, világviszonylatban is számottevő munka állásáról, módszertani tanulságairól, magyar és francia, illetőleg finn nyelven (A Magyar Nyelvatlasz munkálatai: MNy. 1 [1951]: 145—155; A magyar nyelvatlaszkutatás története. In: A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere. Szerk.: BÁRCZI GÉZA. Bp. 1955. 11—44; továbbá: Les travaux de l'Atlas Linguistique de la Hongrie: ALH 6 [1957]: 1—52; Unkarin murteiden kartoitustyön nykyinen vaihe. Virittäjä 1961: 396—407); Contributions à l'histoire de l'Atlas des Dialectes Hongrois: ALH 19 [1969]: 261—291).

És hogy mennyire fontosnak tartotta a mai nyelvjárásokkal való sokrétű foglalkozást, azt az előbbieken kívül három tény is igazolja. Két ízben — egy évtizedes időközzel — tért vissza hazai nyelvjáráskutatásunk állapotának és feladatainak — mindig elvi alapokon nyugvó — taglalásához (A magyar nyelvjáráskutatás időszerű feladatai: NyIOK 6 [1954]: 59—87, 107—111; A magyar nyelvjáráskutatás újabb eredményei és feladatai: MNy. 60 [1964]: 3—16; továbbá: Les recherches dialectologiques en Hongrie: Orbis 12 [1963]: 141—156). Úgy is mint a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke, minden erejével, tudásával segítette a megyék földrajzinév-gyűjtését, az Akadémia I. osztályának valamennyi megyei ünnepségén tanította, lelkesítette az önkéntes gyűjtőket. Nyolcvanéves koráig nem maradt el az egyetemi hallgatók nyelvjárásgyűjtő tanulmányútjairól sem, mert szívügye volt az utánpótlás is.

B) Történeti nyelvjáráskutatás. — A sok tekintetben újat, az igazán előrelendítőt azonban Bárczi Géza a történeti nyelvjáráskutatás megalapozásával hozta: „A tér és az idő nyelvtudományi kapcsolata realizálódik iskolát teremtő nyelvjárástörténeti kutatásaiban” — állapítja meg teljes joggal BENKŐ LORÁND (MNy. 70: 251). Már A történeti nyelvjáráskutatás című előadásában (MNy. 43 [1947]: 81—91) olyan fontos kérdéseket vet föl az ómagyar korra vonatkozólag, mint: mely jelenségek tekinthetők nyelvjárásiaknak; e korban már a hangtani jelenségeken kívül a szókincsbelieket és a korszak vége felé a ragozási rendszer egyes elemeit is számításba kell vennünk; a nyelvjárásinak fölismeret jelenségek helyhez kötése; stb. A Régi magyar nyelvjárások című tanulmányban (Bp. 1947.) pedig — az ómagyar korban maradvány — a gyakorlatban is bemutatja módszertani elveit, eljárásait. Majd „A magyar történeti nyelvjáráskutatás” című kongresszusi előadásában (III. Nykongr. 301—324) módszeresen sorra veszi mind a négy korszak (a finnugor—ugor, az ósmagyar, az ómagyar és a XVI. századtól számító új kor) lehetőségeit, kitűnő példákat adva a tőle javasolt nyelvjárástörténeti módszerek alkalmazására (e tekintetben l. még Magyar hangtörténet című munkáját).

Ilyenformán nem csoda, ha számos tanítványa követte az általa kijelölt túton, különösen a nyelvemlékek és a XVI. század vizsgálatában (vö. DEME, Nyatlfunk. 287—288).

C) Irodalmi nyelvünk kialakulása és mai sajátosságai. — A történeti nyelvjáráskutatástól — a nemzeti múlt, a nemzeti művelődés megismerésének és megismertetésének a vágyától is hajtva — egyenesen vezet az út az irodalmi nyelv kialakulásának a vizsgálatához. A megfelelő gazdasági, politikai, társadalmi, illetőleg művelődésbeli tényezők hatására ugyanis minden nép nyelvében — nálunk intenzívebben a XVI. század húszas–harmincas éveitől — megindul egyes nyelvi — illetőleg még nyelvjárási — (először hangtani, alaktani, valamint helyesírási) változatoknak a kiválasztódása, majd a norma rangjára való emelése, azaz: a nyelvi egységesülés és normalizálódás, más szóval: az irodalmi nyelv kialakulása. Bárczi Géza már 1949-ben megjelent Népnyelv és irodalmi nyelv című dolgozatában (a Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Kiadványai 1: 93–105) felveti a legfontosabb terminológiai, módszertani stb. kérdéseket. Utána pedig — a nyelv és az azt beszélő társadalom szoros kapcsolatát mindig szem előtt tartva — részleteiben is kidolgozza irodalmi nyelvünk létrejöttének egyes fázisait (l. A magyar nyelv életrajza című monográfia [Bp. 1963.] egyes fejezeteit, továbbá külön is: A magyar irodalmi nyelv kialakulása: MNyj. 12 [1966]: 3–31; l. még *Les origines de la langue littéraire hongroise. Langue et orthographe au XVIe siècle.* ALH 14 [1964]: 1–22). Ugyanezt a franciával egybevetve és a stílus felől, azaz a nyelvjárási elemeknek a stílárús felhasználhatósága felől nézve közelítette meg *Nyelvjárás és irodalmi stílus* című — inkább stilisztikai jellegű — dolgozatában (Stilisztikai tanulmányok. 1961. 62 kk.), és azt szűrte le tanulságul, hogy a mi irodalmi (és benne szépirodalmi) nyelvünk történeti okoknál fogva sohasem szakadt el a nyelvjárásoktól, a népnyelvtől. Külön tanulmányozta azt is, hogy hogyan fejlődött nyelvünk a XX. században (A XX. század magyar nyelve: Látóhatár 16 [1966]: 1107–1117).

D) A j a s s z n y e l v. — Hogy Bárczi Géza nyelvtörténész volta ellenére — pontosabban éppen „jó” nyelvtörténész volta következtében — mennyire benne élt a mában, azt elsősorban az igazolja, hogy a városi, illetőleg budapesti „népnyelv”-et felfedezte, és már 1931-ben, 1932-ben (tehát igazi tudományos munkásságának a kezdetén) közzétette A „pesti nyelv” című tanulmányát (MNY. 27: 228–242, 284–295, 28: 85–96, illetőleg MNYTK 29. Bp. 1932). Ebben — hazai viszonylatban különösen úttörő módon — meghatározza a jassznyelv helyét az egyéb nyelvi rétegek között, és bemutatja legfőbb jellemvonásait. Majd bizonyos tudománytörténeti áttekintés után tárgyalja a magyar argó eredetét, végül pedig kijelöli a további feladatokat: a jassznyelv morfológiájának és mondattanának a feltárását. Ehhez a témához később is vissza-visszatér (A városi népnyelv kérdéséhez: MNyj. 3 [1941]: 70–85; Jegyzetek a budapesti népnyelvről: uo. 4 [1942]: 71–89; Jassznyelv és purizmus: Magyar Szemle 1944. febr. 102–109; Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk: MNY. 52 [1956]: 228–230 és l. A magyar nyelv életrajza, passim; továbbá vö. hogyan „értékelte” a jassznyelvet, a városi népnyelvet 1975 elején, egy beszélgetés alkalmával: Köznevelés 1975. jan. 10. 3).

E) A stílus vizsgálata. — Bárczi Géza a nyelvet a maga teljességében látta és vizsgálta. „A nyelvnek mint az irodalom nemes anyagának s mint a nemzeti egység kifejezőjének és fenntartójának esztétikai tulajdonságai, képességei is rendkívül fontosak . . .” — írja az *Anyanyelvünk magyarsága* című szép dolgozatában (Nyr. 80 [1956]: 3). Érthető tehát, hogy bár a stilisztika nem tartozott az általa leginkább művelt diszciplínák közé, mégis

tanulságosan szolt hozzá a nyelvnek ehhez az oldalához, a nyelvnek mint művészi eszköznek a jellemzéséhez is.

A stíluselmélet számára legkiemelkedőbb a már említett Nyelvjárás és irodalmi stílus című dolgozata. Ebben sorra-rendre megvizsgálja, hogy milyen jellegű nyelvjárási elem (hangtani jelenség, tájszó, népies kifejezés és fordulat stb.) milyen esetben helyénvaló — és ekkor milyen stíláriis értéket hordozhat —, továbbá mely esetben kifogásolható, illetőleg fölösleges. Így fejezi be összegezőként tanulmányát: „Éljen bár a nyelvét tudatosan, alaposan ismerő író, ha szükségesnek érzi, a népi nyelvváltozatok nyújtotta lehetőségekkel, de ne feledkezze meg az ízlésről, a mértéktartásról, s arról a felelősségről, amelylyel a magyar irodalmi nyelv épségének, egységének tartozik.” (Stilisztikai tanulmányok. Bp. 1961. 111.)

Ezenkívül — a szó teljes értelmében — példát adott a stíluselmzésre, annak két fontos fajtájára is. Lényegében az „explication de texte” módszer helyes és célszerű alkalmazását mutatja be Kisfaludy Sándor egy dalának (A boldog szerelem, 35. dal) az elemzésével (Nyelvművelő. Szerk. LŐRINCZE LAJOS. 1956. 350—353). Egy másik tanulmányában (előadásként hangzott el magyar szakos tanároknak) a — főként iskolai célú — stilisztikai elemzésnek két főtípusát különíti el: „... lehet a kiindulópont — írja bevezetésekkppen — a nyelvtani elemzés, ebből térhet át az analízáló fokozatosan a nyelvtani felépítés, struktúra szerepére, szavak, szerkezetek hangulatára, amelyből aztán betetőzésül kialakítható, érzékeltethető az egész szövegrész együttes hatása.” A másíkra áttérve, így folytatja: „De lehet magából abból a hatásból kiindulni, amelyet a kérdéses részlet rám mint olvasóra tett, és kereshetem azokat a nyelvi eszközöket, amelyek ezt a hatást előidézték.” Ebben a dolgozatában Jókai Az aranyember című regénye egy kis részletének a mintaszerű elemzésével ezt a második eljárásmodot illusztrálja igen hatásosan (Stíluselmzés. Nyr. 83 [1959]: 429—439). És hogy mennyire a mában élt, azt az is jelzi, hogy a Rozsdatemető stílusa körül kibontakozó heves vitához azonnal hozzászólt (A Rozsdatemető sílusáról: Nyr. 89 [1965]: 336—339).

3.5. A mai nyelv vizsgálata. — Bárczi Géza — mint jelez-tük — ízig-véríg nyelvtörténész volt, de egyrészt mindig nyitott szemmel és füllel járt a világban, másrészt a nyelvet, anyanyelvét annyira szerette, hogy saját korának nyelvhasználatát, nyelvi mozgását is állandóan figyelemmel kísérte.

Az előző pontban a nyelvi rétegek (a nyelvjárások, az irodalmi nyelv és a jassznyelv), valamint a stílus kérdéseivel foglalkozó dolgozatait illetően már — érthető okokból — nem tudtuk szétválasztani a diakrón és szinkrón jellegűeket. Itt tehát a többi olyan — jól elkülöníthető — tanulmányokra, vizsgálataokra utalunk, amelyek az akkori „ma” nyelvét érintik.

Felfigyelt a hangváltozásokra (Egy kezdődő magyar hangváltozás: MNy. 6 [1949]: 111—115), hozzászólt a készülő rendszeres magyar leíró nyelvtanhoz (NyIOK 4 [1953]: 58—63 és uo. 9 [1956]: 345—347), alaposabban azonban a hangtan és a kiejtés, valamint a helyesírás foglalkoztatta.

Megírta a hangtan egyetemi tankönyvét (Fonetika. EMNyF Bp. 1951., 1957.², 1960.³), Kodály tanár úr oldalán küzdött a zárt *ē* megmentéséért (l. például az egri kiejtési konferencia anyagát: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. MNyTK 120. Bp. 1967. 180—183), és e tekintetben talán a legmáradandóbb tette, hogy szervezte és vezette az ELTE bölcsészeti karán a helyes

magyar kiejtési versenyeket, továbbá hogy többször alapos tanulmányban értékelte őket, és javaslatokat tett a kiejtési hibák kiküszöbölésére (l. Nyr. 78 [1954]: 1–10; FelsSz. 4 [1955]: 232–237). — Volt szava végül a helyesírásnak mind az elvi, mind a gyakorlati kérdéseihez (l. például :Az elválasztás: HIK NytudÉrt. 20. Bp. 1955. 99–103; A magyar helyesírási szabályzat tizedik kiadásához: FelsSz. 4 [1955]: 10–19).

3.6. Alkalmazott nyelvtudomány: nyelvművelés, lexikográfia. — Az alkalmazott nyelvtudomány terminusnak — a körébe tartozó diszciplinákat illetően — egyértelmű, általában elfogadott meghatározása tudtommal nincs. Sokan ide számítják például a fentebb említett helyesírást, némelyek a stiliztikát is (az egészre vö. Általános nyelvészetünk helyzete. Az alkalmazott nyelvtudomány helyzete Magyarországon. Szerk. IMRE SAMU. Kézirat gyanánt. Bp. 1969.). Magam két olyan szakterületet tárgyalok itt, amelynek az idetartozása nem lehet kétséges. Egyébként Bárczi professzornak a gyakorlat iránti érzékét bizonyítja, hogy a nyelvművelés és a lexikográfia kérdései életének szinte az utolsó lehetéig foglalkoztatták:

A) **Nyelvművelés.** — Bárczi Géza tudományos munkásságát szótörténeti-etimológiai kutatásaival és nyelvkönyvírói tevékenységével csaknem egyidőben (legfeljebb egy szűk évtizeddel lemaradva) a nyelvműveléssel kezdi. Az 1932-ben meginduló Magyarosannak csaknem a folyóirat megszűnéséig munkatársa. Kezdetben a sportnyelv egy-egy idegen szavát tűzi toll-hegyre, és a harmincas években lezajlott — igen sikeresnek mondható — sportnyelvújítást méltatja (l. a Magyarosan egyes évfolyamait, illetőleg a Bárczi-bibliográfiát). Mint KOVALOVSKY MIKLÓS rámutat A nyelvművelő Bárczi Géza című cikkében: „Itt kristályosodik ki . . . nyelvművelő elveinek egyik központi gondolata: az idegen szavak használatának szigorú, mérlegelő bírálata” (Nyr. 99: 302). Az ötvenes évek elejétől pedig egyre gazdagodó tudományos munkásságának a távlatából mindinkább a nyelvművelés elvi kérdései felé fordul, és „tárgyilagos ítéleteivel, higgadt véleményével, bíráló észrevételeivel” (l. uo. 302–303) élete végéig iránymutató szerepet vállal (l.: A nyelvművelés elvi kérdéseihez: NYIÖK 2 [1952]: 420–426 és MNy. 48 [1952]: 10–18; LŐRINCZE LAJOS, Nyelv és élet: MNy. 49 [1953]: 117–127; Nyelvművelés és nyelvtudomány: A kassai Batsányi-kör évkönyve. 1965–1968. Bratislava 1969. 238–253; Nyelvművelésünk: MTud. 16 [1971]: 607–615). Ilyen irányú tevékenységére az 1974-ben megjelentetett Nyelvművelésünk című (Bp. 1974. 141 l.) könyvecskéjével tette fel a koronát, amelyben — bizakodóan nézve mai nyelvünket — mérlegre tesz néhány kritikus nyelvi jelenséget, és közben kifejti jól megalapozott elvi nézeteit (a nyelvi állandóságot és változást, a normát, az esztétikai igényt, a nyelvművelés módszereit, az idegenszó-használatot stb. illetően), majd a jelenleginél harcosabb, határozottabb kiállást követel az egyes jelenségek megítélésében (l. részletesebben az említett cikket: Nyr. 99: 302–313).

B) **Lexikográfia.** — Bárczi Géza sokoldalúságáról, gyakorlati érzékéről tanúskodik az is, hogy művelte — vagy talán nálunk éppen megalapozta — a lexikográfiát. A tanulóiskola a Magyar szófejtő szótár volt. Valójában innen szűrte le a szótárszerkesztés elvi és gyakorlati jellemzőit, és ezt fejlesztette tovább részint a gyakorlatban (irányító szerepet vállalt a magyar nyelvatlasz, az Értelmező Szótár munkálataiban, a Történeti-etimológiai szótár megjelentetését pedig az általános lektori teendők már emlí-

tett elvégzésével segítette elő), részint a hatvanas évek elején előadott – igen élvezetes és tanulságos – speciális kollégium keretében, részint pedig elméleti jellegű tanulmányaiban (l.: A magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdései: NyIOK 6 [1954]: 194–196; A szótári homonímia kérdéséhez: MNy. 54 [1958]: 43–52; Szótáraink: MNy. 56 [1960]: 4–11; A Magyar Nyelv Értelmező Szótára: Nyr. 84 [1960]: 129–136; A Magyar Szófejtő Szótár lexikográfiai elvei: Szótártani tanulmányok. Szerk.: ORSZÁGH LÁSZLÓ. Bp. 1966. 9–28). — Egyébként debreceni professzor korában kitűnően szerkesztette a Magyar Népnyelv című folyóiratot, majd folytatójának, a Magyar Nyelvjárásoknak az első kötetét (teljes szerkesztői munkásságát l. a bibliográfiában).

3.7. Általános nyelvészet, tudománytörténet. — Magam az általános nyelvészet körébe a következő problémaköröket sorolom: a) nyelvelmélet (a nyelv mibenléte, élete, összetevői, jellemzői stb.); b) a nyelvtudomány módszerei; c) a speciális nyelvtudományok (pl. a magyar) sajátos kérdései; d) az egyes diszciplínák általános elvi és módszertani vonatkozásai; e) mindezeknek a történeti fejlődése, illetőleg a mindenkori kritikája, azaz a nyelvtudomány története. Az utóbbi azonban le is választható, egyébként joggal tör újabban az önálló diszciplína rangjára. Bárczi professzor idevágó munkásságáról ebben a sorrendben emlékezem meg.

A) **Általános nyelvészet.** — Bárczi Géza mint széles látókörű, igen termékeny kutató és tudós, eddig felsorolt munkáiban a vizsgált anyag alapján természetesen számos olyan következtetésre, megállapításra jut, amelyek már az általános nyelvészet körébe (is) tartoznak. Ezenkívül azonban több tanulmányt szentelt általános nyelvelméleti — főként a nyelv életével, változásával kapcsolatos — kérdéseknek (jóllehet az általános nyelvészet nem tartozott kedvelt szakterületei közé): A nyelvi elkülönülés és egységesülés (MNy. 45 [1949]: 231–244), A nyelvfejlődés belső törvényszerűségeinek kérdéséhez (NyIOK 4 [1953]: 132–138), Nyelvjárás és nyelv (MNy. 52 [1956]: 393–401), A nyelvi változások értékelése (MNy. 62 [1966]: 129–134) stb.

Már a speciálisan magyar nyelvtudományt érintik a következők: A magyar nyelvtörténet korszakai (MNy. 46 [1950]: 1–8), Nyelvtörténetünk korszakbeosztása (MNy. 47 [1951]: 125–135), Néhány módszertani elv a magyar nyelvtörténettel kapcsolatban (NyIrK 3 [1949]: 19–32), A sumér–magyar nyelvrokonság kérdése (Nyelvünk és Kultúránk 16 [1975]: 28–35) stb.

Az egyes diszciplínákkal (hangtörténet, szótörténet, névkutatás, történeti nyelvjáráskutatás, nyelvművelés stb.) kapcsolatos általános jellegű — elvi és módszertani — következtetéseire, tételeire már fentebb (a megfelelő helyen) utaltunk. Meg kell azonban még említenem, hogy foglalkozott Bárczi Géza a mesterséges nyelvek problematikájával (az e témáról tartott több féléves kollégiumán magam is részt vettem, de sajnos, az itt előadottakat sosem jelentette meg), eszperantóul — mint említettem — már diák korában megtanult, és hamarosan lefordította eszperantóra Az ember tragédiáját. De azután is, élete végéig lelkes propagálója volt e nyelv elterjesztésének, írásaival (vö. például: Világnyelvvé válhat-e az eszperantó?: Magyar Nemzet 21. [1966]: 114. sz. 11; Lesz-e egységes vilá nyelv?: Eszperantó Magazin 1976/9: 5), továbbá az egyetemi eszperantó nyelvi és nyelvtani jegyzetek lektorálásával közvetlenül is támogatta e nyelv tudományának továbbfejlődését.

Bár — mint jeleztem — Bárczi Géza sohasem tartotta magát az általános nyelvészet szakemberének, mégis úgy adódott, hogy ő foglalta össze az ötvenes évek elején az egyetemi oktatás számára — mindenekelőtt a nyelvtörténet szemszögéből — az általános nyelvészeti (benne különösen a módszertani) ismereteket Bevezetés a nyelvtudományba (EMNyF Bp. 1953., 1955.², 1957.³) címen. Természetszerűleg ez a munka még nem tükrözi sem a magyar nyelvtudományban később bekövetkezett súlyponteltolódásokat, sem az ekkor még nálunk nem jelentkező, „modern” névvel jelzett nyelvészeti irányokat, módszereket.

B) Nyelvtudomány-történet. — A nyelvtudomány-történet művelését Bárczi professzor fontosnak tartotta. 1970-ben, a Sajnovics János emlékünnepeken és tudománytörténeti szimpozionon össze is foglalta „a nyelvtudomány-történet elvi kérdései”-t (MNyTK 151: 29–35). De valamennyi tankönyvében és más munkáiban — akármelyik diszciplináról: a hangtörténetről, a szókincs eredetéről, a fonetikáról stb., vagy éppen a magyar nyelv egész történetéről van szó — mindig jelentős teret szentel a korábbi eredmények mérlegre tételére, az elődök tudománytörténeti értékének a reális bemutatására. Ezenkívül időnként a „ma” jobb megismerése és főként a „holnap” eredményesebb alakítása érdekében felmérést végez vagy egy-egy diszciplína területén (l. például a nyelvjáráskutatás időszerű feladatait tárgyaló két említett tanulmányát, továbbá: Nyelvművelésünk: MTud 16 [1971]: 607–615), vagy valamely folyóirat bizonyos munkásságát illetően (pl. A Magyar Nyelvőr és a nyelvtörténet: Nyr. 96 [1972]: 257–266), vagy a Magyar Nyelvtudományi Társaság tevékenységét mérlegeli (A Magyar Nyelvtudományi Társaság hatvan éve: MNy. 61 [1965]: 4–12 és németül: ALH 15 [1965]: 213–226), vagy valamely folyóirat, sőt egész nyelvtudományunk jövőjét igyekszik megtervezni (Új félszázad küszöbén: MNy. 51 [1955]: 1–3; Hol tart a magyar nyelvtudomány?: Valóság 7 [1964]: 16–30). Még tovább menve ide számíthatjuk mindig alaposan átgondolt, reálisan értékelő és szépen megírt megemlékezéseit régiekről (Simonyi Zsigmond, Kresznerics Ferenc, Szarvas Gábor stb., l. a bibliográfiát); meghalt és élő kortársairól (Mészöly Gedeon, Pais Dezső, Laziczius Gyula, Hegedűs Lajos, Ligeti Lajos, Szabó T. Attila, Knieszsa István, Hasan Eren stb., l. a bibliográfiát). Sőt ennél is továbbmehetünk, Bárczi Géza mintaszerű kritikus volt: külön tanulmányban rögzítette a kritikusi tevékenység szigorú, de reális elveit (A nyelvtudományi kritikáról: MNy. 49 [1953]: 4–13), és ennek megfelelően írta meg — gyakran külön tanulmányszámba menő — ismertetéseit, bírálatait hazai és külföldi nyelvtudományi munkákról (l. a bibliográfiát). Ehhez kapcsolódik opponensi tevékenysége: számos akadémiai doktori és kandidátusi értekezést bíralt meg, kritikusi elveihez e tekintetben is ragaszkodva (a bírálatok egy bizonyos hányada nyomtatásban is megjelent, l. a bibliográfiát). Mint a Nyelvtudományi Társaságnak hosszú időn át elnöke és mint elismerten irányító, vezető nyelvtudós sok konferencián, tudományos ülésszakon, találkozón stb. mondott elnöki megnyitót vagy zárószót. Ezek szintén részei nyelvtudomány-történetünknek, mert sohasem voltak formálisak, hanem mindig „elhelyezték” az illető összejevetelt nyelvtudományunk egészében.

Ilyenformán Bárczi Géza munkássága nyomán — legalábbis nagy vonalakban — kikerekedik szinte az egész magyar nyelvtudomány-történet, és valójában ő válik e kétségtelenül nagyon fontos diszciplinának is a hazai megalapozójává. Egyébként három összefoglalást is megjelentetett: az ELTE

magyar nyelvészeti tanszékeinek 1945-től 1970-ig folytatott munkásságáról (Magyar nyelv, magyar nyelvudomány: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970. Szerk. SINKOVICS ISTVÁN. Bp. é. n. [1972] 466–473), a nyelvudomány általános történetéről (A nyelvudomány történetének vázlata: Bevezetés a nyelvudományba. Bp. 1953. 117–140) és a hazai nyelvudományról (A magyar nyelvtörténeti kutatások történetének vázlata: A magyar nyelv története. Szerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 1967. 581–592).

3.8. Más tudományokat érintő munkássága. – Bár-
czy Géza mint rendkívül sokoldalú ember és tudós a nyelvészethez közelálló, illetőleg a tanári tevékenységgel kapcsolatos tudományoknak nem egy kérdéséhez hozzászolt. Alapvető például két textológiai jellegű tanulmánya: Régi magyar szövegek új kiadásai (MNY. 51 [1955]: 377–386), Hozzászólás a történeti forráskiadások kérdéséhez (MNY. 57 [1961]: 413–418; l. még a Zrínyi Miklós leveleinek kiadásáról írt recenzióját: MNY. 51 [1955]: 263–265). – Már említett stilisztikai jellegű dolgozatain kívül az irodalomtörténet körébe tartozik két tanulmánya: Vajon Himfy verseinek három felét akarta Kazinczy tűzbe vettetni? (MNY. 66 [1970]: 207–208); Emlékek egy könyv olvasása közben (Lőrinczi László: Utazás a Fekete Kolostorhoz) (Irodalomtörténet 1976/1: 88–100). – Bár-
czy professzor nem mindennapi pedagógiai és didaktikai érzékéről tanúskodnak gimnáziumi és általános iskolai, később egyetemi tankönyvei. De kezdettől fogva élete végéig volt elméletileg általánosítható mondanivalója is az idegen nyelvek és a magyar nyelv különböző szintű oktatásáról: Dr. Petrich Béla, A modern nyelvek tanítása (Magyar Pedagógia 47 [1938]: 45–48, recenzió); A nyelvtörténet felhasználása az élő nyelvek tanításában (A katolikus Tanügyi Főigazgatóság 1940–41. Évkönyve [1942], 1–19); Egyetemi nyelvészeti oktatásunk helyzete és feladatai (NyÍOK 4 [1958–63]: 53), hozzászólás; Hozzászólás Némédi Lajos, „Anyanyelvünk ápolása az egyetemen és főiskolákon” című cikkéhez (FelsSz. 3 [1954]: 504–509); Magyar nyelvtörténet az egyetemen (MNY. 68 [1972]: 129–138); stb.

3.9. Teljes összefoglalások. – A „teljes összefoglalás” ebben az esetben nemcsak azt jelenti, hogy a magyar nyelv történetének és mai állapotának a bemutatásáról van szó, hanem azt is, hogy ezekben az összefoglalásokban – megfelelő arányban és módon – „lecsapódott” mindaz, amit Bár-
czy Géza a fentebb felsorolt diszciplínákban alkotott: a nyelvtörténetiek-től a szinkrón jellegűeken, a nyelvi rétegek vizsgálatán, az alkalmazott nyelvészeti ágakon, az általános nyelvészeti és tudománytörténeti kutatásokon stb. át egészen az anyanyelvi oktatásról mondottakig.

Ilyen értelemben szinte a „szintézisek szintézisé”-nek tekinthető A magyar nyelv életrajza, amely először 1963-ban látott napvilágot, és amelynek az értékét – mind a művelt nagyközönség, mind a szakemberek körében – mi sem igazolja jobban, mint az a tény, hogy azóta két újabb kiadása (1966-ban és 1975-ben) is elfogyott. Arra a kérdésre, hogy mi teszi ezt a nyelvünk egészének teljes történetét felölelő munkát mintaszerűvé, érdekes és izgalmas olvasmánnyá, a szakembereknek is sok új összefüggést és mozzanatot feltáró könyvvé, – a következőket felelhetjük. Először is az, hogy a szerző a magyar nyelvészet minden ágában jártas tudós biztonságával tudja kiválasztani a legfontosabb láncszemeket abból a folyamatból, amelynek mai nyelvünket köszönhetjük. És ez a folyamat ott pereg le a szemünk előtt, mégpedig úgy,

hogy szinte érzékeljük, hogyan küzdenek meg egymással a régi és az új nyelvi elemek, s hogyan vezetnek el egy új, magasabb szinthez. Közben arról is meggyőződünk, hogy ez a fejlődés nem önmagától folyik, és nem önmagáért van, hanem — gyakran többszörös, szinte kibogozhatatlan áttételekkel — a magyar nép gazdasági, társadalmi, politikai életében bekövetkezett változásoknak, továbbá az ezekkel kapcsolatos művelődési viszonyoknak a függvénye. Ugyanakkor a nyelv fejlődése az alakuló gondolkodásnak is hű tükre. Továbbá: ez a fejlődés azért megy végbe, hogy a társadalmat, a társas érintkezést szolgálja.

Bárcki Géza fejtegetése — a viszonylagos szűk keretek ellenére — tükrözi azt a sokrétűséget, amely magát a nyelvi valóságot jellemzi: figyelme kiterjed a nyelv valamennyi összetevőjére, az egyes korokban azt ragadva ki, amely akkor a legnagyobb lépést tette előre, és közben mindent a ma szemszögéből néz és értékkel, igen sokszor gyakorlati — nyelvhasználati — tanácsokat is adva.

Végül a mondanivalóhoz mindig jól simuló, világos, elegáns és élvezetes stíluson kívül e könyv olvasóját a szerzőnek az emberi nyelv — és benne anyanyelvünk — iránti mérhetetlen szeretete fogja meg leginkább, amely szinte minden sorából árad.

Hogy ez a munka az egyes diszciplínákat illetően mennyire valóban a szintézisek szintézise, arra csak egy példát említsünk. A korábbi gyakorlatot messze meghaladó mértékben bontakozik ki előttünk, hogy hogyan gyarapodott nyelvünk stilisztikai fegyvertára fokról fokra, amíg a magyar nyelv páratlan művészi eszközzé fejlődött. Ezt kitűnően bizonyítja „a vers és próza nagy mestereinek művein kívül . . . igen jelentékeny és magas színvonalú fordítási irodalmunk, mely sokszor virtuóz ügyességgel simul az eredetinek sajátos stílusához, levegőjéhez Homerosztól Verlaine-ig, Shakespeare-től Puskinig, Cervantestól Thomas Mannig”. (381) Ezenkívül igen találó megjegyzéseket olvashatunk itt egyes korabeli nagy íróink, költőink (pl. Pázmány, Zrínyi, Gyöngyösi, Faludi stb.) stílusáról, s nem kerüli el a szerző figyelmét olyasmi sem, hogy nyelvünk miért alkalmas eszköze a klasszikus verselésnek, s miért könnyíti meg a gépi beszéd (mozi, rádió, televízió, magnetofon stb.) megértését.

Másik átfogó jellegű munkája A magyar nyelv története című egyetemi tankönyvnek (szerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 1967) az utolsó nagy fejezete: A magyar nyelvtörténet összefoglaló áttekintése (487—587). Ebben — korábbi kutatásaira és A magyar nyelv életrajzában kifejtettekre is támaszkodva — az egyetemi oktatás céljainak megfelelően, az előmagyar kortól az újmagyar korszakkal bezárólag tekinti át nyelvünk fejlődését, közben természetesen kitér a nyelvjárások változására, az irodalmi nyelv kialakulására és mai nyelvünk vázlatos bemutatására.

4. Bárcki Géza életművéhez szervesen hozzátartozik egyéb olyan irányító, szervező, előadói stb. tevékenysége, amely közvetve kapcsolódik tudományos munkásságához.

Az Akadémia irányító, szervező szerepét nagyon fontosnak tartotta. 36 éves tagsága alatt alig volt olyan osztályülés, közgyűlés stb., ahol ne mondta volna el mindig felelősségteljes, a lényegre tapintó és világosan megfogalmazott felszólalásait. Számos akadémiai bizottságot (helyesírási, szótári, magyar nyelvészeti, névtudományi stb.) irányított és segített bölcs elvi és gyakorlati tanácsaival. Az Akadémia és más intézmények (Magyar Nyelvtudományi Társaság, Egyetem stb.) által szervezett kongresszusok, konferenciák, találkozók hosszú során hallhattuk immár a nyelvtudomány-történet

fontos forrásának számító elnöki megnyitóit, zárószavait. (Mindezekkel kapcsolatban l. a bibliográfiát.)

A nevelői hivatáson kívül nyelvünknek és azt beszélő magyar népnek, valamint a nyelvtudományunk a határtalan szeretete vitte Bárczi Géza professzort minden bizonnyal a Magyar Nyelvtudományi Társaság felé is. Tudományos eredményeire, oktatói-nevelői erényeire, életszeretetére, emberi ismeretére gondolva nem véletlen hát, hogy az ő több mint másfél évtizedes elnöksége alatt kristályosodott ki és vált igazán teljessé a Társaság létalapját jelentő hármas feladatkör: rendszeres felolvasó ülések a nyelvtudomány legújabb eredményeiről; konferenciák, vándorgyűlések a legidősebb nyelvészeti kérdésekről; a nyelvtudományt előbbre vivő dolgozatok, forráskiadványok stb. megjelentetése.

Bárczi Géza vállalta a Magyarok Világszövetsége keretében az Anyanyelvi Konferencia Védnökségének sok fáradsággal és felelősséggel járó elnöki tisztét is. Éppen azért, mert gondoskodása kiterjedt még a hazájuktól távol került magyarok és leszármazottaik anyanyelvének ápolására is. Erejét nem kímélve, szívvel-lélekkel küzdött azért, hogy a világban szétszórt magyarság megtarthassa nyelvét, kultúráját és hogy megőrizze nemzedékeken át ehhez a földhöz, ehhez a néphez való tartozásának tudatát. (L. a bibliográfiában az Anyanyelvi Konferenciákon elmondott bevezetőit, előadásait stb.)

Végül a teljesség kedvéért arra is utaljunk, hogy Bárczi Géza sohasem vonta ki magát a nyelvi, anyanyelvi ismeretterjesztésből sem, akár a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatban tartandó előadásról vagy elnöklésről és vitavezetésről volt szó, akár a rádióban kellett nyilatkoznia; akár pedig arra kérték fel, hogy a televízió nyilvánossága előtt kerekasztal-beszélgetésen fejtsse ki véleményét az idegen szavak használatáról vagy nyelvünk szépségéről.

5. Bárczi Géza életpályájának felvázolása, életművének számbavétele közben talán már kibontakozott nyelvtudományunk e nem mindennapi egyéniségének a rajza is. Mégis úgy gondolom, a teljesség kedvéért szükséges röviden bemutatnunk külön is Bárczi Gézát, a tudóst, továbbá a tanárt, valamint magát az embert.

5.1. Bárczi Géza dolgozatait, munkáit, amelyek nyelvtudományunknak — benne különösen a magyar nyelvtörténetnek — szinte az egészét átfogják, és gyakran az egyes részdiszciplínák alapjait tárják fel, — összefoglalóan — a témagazdagság; a problémák világos felismerése; az ezek megoldására irányuló igen jó módszerbeli érzék; a logikus, áttekinthető és ugyanakkor távlatokat nyitó okfejtés; a rendkívül széles látókör, valamint a mindig ízes, változatos, elegáns stílus jellemzi.

Külön is ki kell térnünk nyelvszemléletére, módszerére és eredményeire.

Benkő Loránd Bárczi munkásságának leginkább például szolgáló vonását a nyelvszemléletben jelölte meg. Abban a tényben, hogy Bárczi Géza számára a nyelv, különösen az anyanyelv sokkal több, mint egyszerű közlési eszköz, „az emberi életkörülmények és az emberi tudás főlhalmozódásának tárháza is”, továbbá esztétikum, művészi eszköz, valamint „a nemzeti tudat egyik letéteményese . . . , amely érzelmi szálakkal is hozzánk kötődik . . .”, Bárczi Géza nyelvszemléletéhez tartozik az is, hogy a következőket vallja: „ . . . a nyelv működési törvényei megismerésének — a rendszerbeli összefüggések mellett — lényegi feltétele egyrészt fejlődésében, mozgásában való látá-

sa, másrészt térbeli és társadalmi kötöttségeinek, jellemzőinek tekintetbevétele is. A nyelv az egész és a részek kölcsönös meghatározásának színtere, megismerésében a szintetikus és az analitikus vizsgálatoknak egymást kiegészítő szerepük van. A nyelvi megismerésben — miként magában a nyelvfejlődésben is — a konkrétól az absztrakt felé vezet az út; érvényes, helyes nyelvészeti általánosítások tehát csak a tényleges nyelvi anyag vizsgálatából fakadhatnak. (L. MNy. 70: 250–251.)

Ami Bárczi Géza kutató, feldolgozó módszerét illeti, a következőket emelem ki. Széles körű szakismeretét mindenekelőtt azzal biztosította, hogy rendkívül sokat olvasott a nyelvészet és a hozzá közel álló tudományok, valamint a művelődéstörténet és a szépirodalom köréből. De igazán bámulatos és szinte egyedülálló az volt, ahogyan a korábbi tudományos megállapításokat, eredményeket számba vette és beépítette fejtegetéseibe. Ez utóbbiban nem kismértékben segítette páratlan és mindig igényes kritikai érzéke, továbbá alapos elméleti tudása és ugyanakkor a nyelvi adatok tisztelete. Az eddig elmondottak együttesen magyarázzák a rá szintén nagyon jellemző összefogó, rendszerező, szintetizáló képességét. Maga így vall erről: „... engem a részletkérdéseknél sokkal inkább a nagy összefüggések vonzottak. Persze egyáltalán nem néztem le a részlettanulmányokat, hiszen nagyon jól tudtam, hogy a szintézisek csak ezeken alapulhatnak, s ezért kötelességemnek éreztem, hogy — nem is éppen mindig kedvem ellenére — ilyesmivel is foglalkozzam, de általában a nagy összefüggések, a széles tablók megrajzolása vonzott inkább... Ez kényes munka, hol a részleteredmények összezsírozása, a hézagok kipótlása az izgató...” (MNy. 70: 253).

Bárczi Géza — amint vázlatosan láttuk — ritka eredményességű munkát mondhat a magáénak. Egész életpályáját a tematika folytonos gazdagodása jellemezte. Felfigyelt minden új nyelvi-stilisztikai jelenségre, kérdésre (l. például az argóval, az idegen elemekkel s egyáltalán a mai nyelvvel, stílussal foglalkozó dolgozatait). Ilyenformán az ő munkássága révén egyes diszciplínák új távlatokat kaptak (pl. a nyelvtörténet, benne különösen a hangtörténet), másokat továbbvitt a korábbi úton (pl. a fonetika, a nyelvművelés), ismét másokat viszont éppen ő indított el, ő alapozott meg (pl. a történeti nyelvjáráskutatás, a lexikográfia). A mostani és a következő nemzedékek — az új irányzatok tanulságainak és módszereinek a bevonásával — ezeket építhetik tovább.

5.2. Tulajdonképpen csaknem lehetetlen szétválasztani Bárczi Gézában a tudóst és a tanárt. Ha mégis mint az utóbbit akarjuk jellemezni, akkor a következőket kell megállapítanunk. Bárczi professzor mindenekelőtt tanár és nevelő volt: mint rámutattunk, műveinek nagyobb hányada — ha nem mindegyik — egyetemi és egyéb előadásaiából nőtt ki, és munkái — még a lát-szólag nehezebben megközelíthetőek is — felépítésükben, megfogalmazásukban, hatni akarásukban tanító, nevelő jellegűek. Továbbá: a súlyos mondani-valóknak világos és stilisztikailag megformált előadásával, munkáltató szemináriumai módszerével, lenyűgöző tudásával, igényes követelményeivel s ugyanakkor emberi közelségével mindig hatni, buzdítani, serkenteni tudott. És mindebből érthető, hogy mint professzor, mint tanszékvezető tanítványokat nevelt. A szemináriumi óráin, a speciális kollégiumain részt vevők, illetőleg tanszékének tagjai valójában egy nagy „családot” alkottak, akik a „családfőtől” sokat kaptak: tudást, módszert, szemléletet, erkölcsi magatartást és

emberi törődést, melegséget, de akiktől a tudós és minden tettével tanító család-fő „követelt” is: olvasni, tanulni minél többet, majd végigtanítani minden kollégiumot, aztán: dolgozni, írni, publikálni...

5.3. Ezek után mit mondhatunk Bárczi Gézáról, az emberről? Röviden talán csak ennyit: tudományos tevékenységében a tudósi alázat, az emberekkel való érintkezésében a közvetlenség jellemezte, megtalálta a megfelelő hangnemet mindenkivel: hazai és külföldi tudósokkal, tanárokkal, tanítókkal, egyszerű falusi emberekkel egyaránt. A fáradtságot nem ismerte, szinte életének utolsó pillanatáig részt vett mindenben, ami jó ügyet szolgált. Szigorú kritikus volt, de saját magával szemben is. Nemcsak bevallottan módosította nézeteit, ha úgy látta jónak, hanem a nyolcadik évtized végén pályájára visszatéekintve így vallott: „Ismerem a munkásságom értékét, de ismerem határait, korlátait, fogyatékoságait is” (MNy. 70: 253). Szerette a társaságot, a fiataltságot: kedves barátjának, pályatársának, Pais Dezsőnek a halála után újjáélesztette a Kruzsoknak, a nyelvészek baráti körének az összejöveleit; előadott a tudományos diákkörben; csaknem nyolcvanéves koráig részt vett a diákság nyelvjárásgyűjtő tanulmányútjain; sokszor megjelent a fiatal nyelvész-nemzedék baráti találkozóin, a „Bokor”-ban...

6. Bárczi Géza a nyolcvanadik születésnapja alkalmából rendezett nyelv-tudományi társasági ülésen köszönetet mondó beszédét ezekkel a szavakkal fejezte be: „... legyen szabad itt életem alkonyán örökségül hagynom az ifjabb nemzedékeknek azt a feladatot, hogy hűen sáfárkodjanak anyanyelvünkkel és tudományával, tanulmányozzák gondosan a nyelv múltját és jelenét egyaránt” (MNy. 70: 253). Egy évvel később, 1975 elején pedig a mai magyar nyelvről folytatott beszélgetés, interjú alkalmával így nyilatkozott: „... egész nemzeti műveltségünk anyanyelvünkön alapszik... Anyanyelvünk bennünk él, eggyéforrva személyiségünkkel... anyanyelvünk tehát megérdemli, hogy tiszteljük és szeressük, hogy különös gonddal ápoljuk, és igyekezzünk olyan tisztán átadni utódainknak, ahogyan elődeinktől kaptuk.” Ez hát a feladatunk...

Bárczi Géza tudományos munkáinak jegyzéke

Az anyag csoportosításának alapszempontja a művek megjelenésének időbeli egymásutánja. Az egyes éveken belül már nincs szoros időrend: első helyen állnak az önálló munkák, majd a különböző kiadványokban, folyóiratokban megjelent tanulmányok, cikkek és ismertetések. A különlenyomatot az illető tanulmány megjelenési helye után tett Kny. jelzi. A bibliográfiában szerepelnek a Bácsmezei Géza álnévvél, illetőleg BG, B, bg betűvel jelzett cikkek is.

Rövidítések: AECO = Archivum Europae Centro-Orientalis; ALH = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae; AOH = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae; EPhK = Egyetemes Philológiai Közlöny; FelsSz. = Felsőoktatási Szemle; MKsz. = Magyar Könyvszemle; MNny. = Magyar Néprajz; MNy. = Magyar Nyelv; MNyj. = Magyar Nyelvjárások; MNyTK = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai; MSFOu. = Mémoires

* Az 1963-ig megjelent munkák jegyzékét Abaffy Erzsébet állította össze, l. NytudÉrt. 40. sz. 375–81. Az 1963 utáni cikkek stb. számbavételében Szhmidt Gyuláné segített. Köszönet érte.

de la Société Finno-Ougrienne; Msn. = Magyarosan; MTud. = Magyar Tudomány; NyIOK = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei; NyK = Nyelvtudományi Közlemények; Nyr. = Magyar Nyelvőr; Nytud-Ért. = Nyelvtudományi Értekezések; Száz. = Századok.

1923.

Autour d'une étymologie: Fr. *clenche* > hongr. *kilincs*: Revue des Études Hongroises 1: 184–187. — *Kilincs*: MNy. 19: 89–90.

1926.

A francia *r* hang történetéhez. Szeged 19 l. — Francia nyelvkönyv a reáliskolák III. osztálya számára. Bp. 127 l. — Francia nyelvkönyv a reálgimnáziumok V. osztálya számára. Bp. 143 l.

1927.

Francia nyelvkönyv a reáliskolák IV. osztálya számára. Bp. — Francia nyelvkönyv a reálgimnáziumok VI. osztálya számára. Bp. 150 l.

1928.

Francia irodalmi olvasókönyv reáliskolák, leányközépiskolák és leánykollégiumok VII. osztálya számára. Bp. 147 l.

1929.

Francia irodalmi olvasókönyv reáliskolák, leányközépiskolák és leánykollégiumok VIII. osztálya számára. Bp. 92 l. — Quelques documents sur les premières colonies françaises en Hongrie: Revue des Études Hongroises 7: 113–116. — Két ó-francia jövevényszavunk hangtörténetéhez: MNy. 25: 181–184. Kny. — *Iszik*: MNy. 25: 214–216. — *Tálya*: MNy. 25: 263–266. Kny. — *Furmint*: MNy. 25: 338–343. Kny. — Eckhardt Sándor, Újfrancia leíró nyelvtan: ÉPhK 53: 120–122.

1930.

Ó-francia jövevényszavaink problémái: MNy. 26: 109–115, 172–183. Kny. — *Mécs*: 26: 30–33. Kny. — *Címer*: MNy. 26: 302–303. Kny. — *Márc*: MNy. 26: 389–390. Kny.

1931.

A „pesti nyelv”: MNy. 27: 228–242, 284–295. — *Must*: MNy. 27: 122–124. Kny. — *Slendrián*: MNy. 27: 46–48. — A verviers-i karácsonyi bábszínház: Élet 22: 497–500.

1932.

A „pesti nyelv”: MNy. 28: 85–96 (vö. MNy. 27: 228–242, 284–295). — A „pesti nyelv”: MNyTK 29. 37 l. (vö. MNy. 27–28). — *Szekrény*: MNy. 28: 199–205. — A vallon karácsonyi énekek: Élet 23: 416–419. — Népnyelvi feljegyzések 1838 tájáról: MNy. 28: 320–321. — A Csillaghegy: Msn. 1: 69–70. — Nyelvújítás a sportban: Msn. 1: 97–98. — Dictionnaire français-hongrois de M. Sauvageot: Nouvelle Revue de Hongrie 1932. juill. 87–88. — Les rapports franco-hongrois (TÁBORI KORNÉLLAL együtt): La Hongrie d'hier et d'aujourd'hui. Paris 33–41.

1933.

Ó-francia hang- és alaktan: Tudományos Gyűjtemény 34. Pécs–Bp. 139 l. — Une chartre relative à la campagne de Conrad II. contre la Hongrie: Revue des Études Hongroises 8–9: 317–318. — *Lakat*: MNy. 29: 91–94. Kny. — *Paraj*: MNy. 29: 264–269. Kny. — *Anyag*: Msn. 2: 66–67. — *Státusz*: Msn. 2: 87–88. — *Makáber*, herb és társai: Msn. 2: 109–110. — Aurélien Sauvageot, Dictionnaire français-hongrois et hongrois-français. I.: Revue des Études Hongroises 8–9: 73–76. — C. J. Popp-Serboianu, Les Tsiganes: Revue des Études Hongroises 8–9: 76–78.

1934.

„Gamásni prima filéből” és társai: Msn. 3: 12–14. — A beállított költő. Nap mint nap. Lehúzta a kabátját. Szézsúr. Pité: Msn. 3: 60–61. — A magyar nyelv a vádlottak padján: Msn. 3: 75–78. — Magyar Zoltán, Magyarországi franciaság: ÉPhK 58: 24–25. — Grammaire de l'Académie Française. — F. Brunot, Observations sur la Grammaire de l'Académie Française: ÉPhK 58: 35–37.

1935.

Az ó-magyar *sc* hangjelölés: MNy. 31: 74–84 és 140–147. Kny. — *Bolt*: MNy. 31: 185–186. — *Kösze*: MNy. 31: 264–265. — A „magyar” konyha. Célkitűzés: Msn. 4: 22–23. — *Ami-amely*: Msn. 4: 62–63. — A *lasso* magyar neve: Msn. 4: 101. — Sportnyelvújítás: Msn. 4: 157–160. — Két új francia szótár: Birkás Géza, Francia–magyar és magyar–francia szótár és Újváry–Velledits, Francia–magyar és magyar–francia iskolai és kézisztár: EPhK 59: 207–210. — Hans Rheinfelder, Kultsprache und Profan-sprache in den romanischen Ländern: EPhK 59: 331–333.

1936.

Ó-provençal jövevényszavak a magyarban: NyK 50: 18–29. — *Alistál, Felistál*: MNy. 32: 90–96. Kny. — Francia záródozók I. Endre idejében: MNy. 32: 260–261. — *Bázsalamán*: MNy. 32: 262–263. — Idegen csodabogarak. *Siek*: Msn. 5: 35–36. — A spanyol polgárháború hírlapjainkban: Msn. 5: 150–152. — Magyarosítás a sportnyelvben: Msn. 5: 154–155. — Eckhardt Sándor, Magyar–francia szótár: EPhK 60: 84–88.

1937.

A középkori vallón–magyar érintkezésekhez: Száz. 71: 399–416. Kny. — *Bala-ven*: MNy. 33: 333–336. — *Combíné* és társai: Msn. 6: 23–24. — *Formaruha*. Wien és társai: Msn. 6: 58–59. — *Menü*: Msn. 6: 113–114. — A sportnyelv magyartalanságai: Msn. 6: 114–115. — *Ornamens, naïvus* és társai: Msn. 6: 146–147. — Csevejde a torlaton: Msn. 6: 170–173. — E. Németh, Les colonies françaises de Hongrie: AECO 3: 264–267. — Kniezsa István, Pseudoromänen in Pannonien und in den Nordkarpathen: EPhK 61: 119–122. — Németh, Etienne, Les colonies françaises de Hongrie: EPhK 61: 275–276. — Elise Richter, Beiträge zur Geschichte der Romanismen I.: EPhK 61: 293–298. — Solymossy, Sándor, Contes et Légendes de Hongrie: A néprajzi Múzeum Értesítője 29: 209–210. — François Rabelais, Gargantua: Magyar Pedagógia 46: 87–89.

1938.

A magyar nyelv francia jövevényszavai: A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I. 12. f. Bp. 46 l. — *Cepe*: MNy. 34: 245–247. — Dr. Petrich Béla, A modern nyelvek tanítása: EPhK 62: 260–262. Kny. — Vladimir Buben, Influence de l'orthographe sur la prononciation du français moderne: EPhK 62: 295–297. Kny. — F. Rousseau, L'expansion wallonne et lorraine vers l'Est aux XIe et XIIe siècles: Les dialectes Belgo-Romans I.: AECO 4: 542–546. — Dr. Petrich Béla, A modern nyelvek tanítása: Magyar Pedagógia 47: 45–48.

1939.

Francia nyelvkönyv gimnáziumok és leánygimnáziumok V. osztálya számára. Bp. 132 l. (Újabb kiadásai 1943-ban, 1945-ben és 1946-ban) — *Korc*: MNy. 35: 18–22. Kny. — *Fóra!*: MNy. 35: 42. — A rádió csak tanít, de maga nem tanul?: Msn. 8: 18–20. — *Kárpátorosz*: Msn. 8: 26. — Tallózás: Msn. 8: 121–122. — Pintér Jenő, Magyar iparosok nyelvvédő könyve. Férfi iparágak I–II. Női iparágak: MNy. 35: 185–189.

1940.

Francia nyelvkönyv gimnáziumok, leánygimnáziumok VI. osztálya számára. Bp. 124 l. (Újabb kiadás 1946-ban.) — Marius Valkhoff: Philologie et littérature wallones. Vademecum: Literaturblatt für germanische und romanische Philologie 61: 160–162.

1941.

Magyar szöfejtő szótár. Bp. XXIII + 348 l. — A városi népnyelv kérdéséhez: Dolgozatok a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetéből XIII. Debrecen 18 l. és MNy. 3: 70–85. — Francia nyelvkönyv gimnáziumok és leánygimnáziumok VII. osztálya számára. Bp. 160 l. (Újabb kiadásai 1943-ban és 1944-ben.) — *Gocelinus*: MNy. 37: 246–248.

1942.

Francia nyelvkönyv gimnáziumok és leánygimnáziumok VIII. osztálya számára. Bp. 158 l. (Újabb kiadásai 1946-ban és 1948-ban.) — A nyelvtörténet felhasználása az élő nyelvek tanításában: A Kat. Tanügyi Főigazgatóság 1940–41. Évkönyve 1–19. Kny. — Az Árpád-kori magyar hangjelölés *c*, *ch* és *sch* jeleihez: Melich-Eml. 32–47. — A Magyar Nyelvatlasz előkészítése: A Magyarságtudományi Intézet Évkönyve I. (1941–42.). Bp.

173–196. — Csúry Bálint emlékezete: A Tisza István Tudományegyetem 1941–42. Évkönyve 1–7. Kny. — Francia hangjelölési hatás a jésített hangok Árpád-kori jeleiben: MNy. 38: 16–26. Kny. — Jegyzetek a budapesti népnyelvről: MNy. 4: 71–89.

1943.

Jegyzetek a budapesti népnyelvről: Dolgozatok a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetéből XXIII. Debrecen 21 l. — The Hungarian Language: A Companion to Hungarian Studies. Bp. 272–284. — Magyar őstörténet: MNy. 39: 281–298. — Az 1113. évi zabori oklevél o jelöléséhez: MNy. 39: 337–341. Kny. — *Puli*: MNy. 39: 139. — *Puli*: MNy. 39: 314–315. — Levélszekrény: MNy. 39: 336.

1944.

A Magyar Nyelvatlasz előkészítése: A Magyar Nyelvatlasz munkálatai. I. 26 l. (vö. A Magyarságtudományi Intézet Évkönyve 1941–42.) Kny. — Nyelvünk magyarsága: Magyarságtudomány és nemzetnevelés. Debrecen 87–108. — A Tihanyi Alapítólevél hangjelölése: MNy. 40: 313–330. — Az ó-magyar -u, -ü végű kettőshangzók kérdéséhez: MNy. 40: 289–291. — Az oláh nyelvatlasz magyar adatai: MNy. 40: 88–97. — *Szekrény*: MNy. 40: 365–366. — Kása nem étel, tót nem ember: MNy. 40: 114–115. — Jassznyelv és purizmus: Magyar Szemle 1944. febr. 102–109.

1945.

mige zocoztia vola: MNy. 41: 79–81.

1946.

Az ő-zés történetéhez: MNy. 42: 49–51.

1947.

Régi magyar nyelvjárások: A Néptudományi Intézet kiadványa. (Kny. A Magyar népkutatás kézikönyve.) Bp. 32 l. — Francia könyv az általános iskolák V. osztálya számára. Bp. 131 l. — Francia könyv az általános iskolák VI. osztálya számára. Bp. 143 l. — A nyelvtudomány mai feladatai: Továbbképzés és demokrácia. 146–158. — Bevezetés: Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéséből. V–IX. — A történeti nyelvjáráskutatás: MNy. 43: 81–91. — A Leuveni Kódex történetének legújabb szakasza: MNy. 43: 301–305. — A magyar lativusrag kérdéséhez: MNy. 43: 44–45. — *Persze*: MNy. 43: 204–205. — *Rá vonatkozó*: Msn. 16: 26. — Kételkedők és tagadók: Msn. 16: 42–45.

1948.

Francia könyv az általános iskolák VII. osztálya számára (Makay Gusztávval együtt). Bp. 159 l. — Az igei átvételek kérdéséhez: MNy. 44: 81–94.

1949.

Népnyelv és irodalmi nyelv: Néprajzi Tanulmányok. A Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Kiadványai 1: 93–105. — A labializáció történetéhez: MNy. 45: 72–74. — *Gyanta*: MNy. 45: 185–187. — A nyelvi elkülönülés és egységesítés: MNy. 45: 231–244. — Egy kezdődő magyar hangváltozás: MNy. 6: 111–116.

1950.

A magyar nyelvtörténet korszakai: MNy. 46: 1–8. — A magyar hangtörténet tárgyköréből. A török szóvégi -g, -k, -g, -y megfelelései: MNy. 46: 223–230. — A felszólító mód jelének kérdéséhez: MNy. 46: 359–361. — *Bitó*: MNy. 46: 166–168. — Egy régi adat a magyar tolvajnyelvre: MNy. 46: 276–277.

1951.

A Tihanyi Apátság Alapítólevele mint nyelvi emlék. Nyelvészeti Tanulmányok I. Bp. 231 l. — Fonetika. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Bp. 40 l. (Újabb kiadásai 1957-ben és 1960-ban.) — A magyar szókincs eredete. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Bp. 95 l. — Fonetika. Sokszorosított egyetemi jegyzet. Debrecen 29 l. — Magyar történeti nyelvtan a III. évfolyam számára. Sokszorosított egyetemi jegyzet. Debrecen 55 l. — Magyar történeti nyelvtan a IV. évesek számára. Sokszorosított egyetemi jegyzet. Debrecen 104 l. — Magyar nyelvtörténet. Magyar történeti mondatlan. Sokszorosított egyetemi jegyzet. Debrecen 59 l. — A finnugor népek. Sokszorosított egyetemi jegyzet. Debre-

cen 103 l. — Sztálin cikkei és az általános nyelvtudomány: NyIOK 1: 21–29. — Nyelvtörténetünk korszak-beosztása: MNy. 47: 125–135. — A Magyar Nyelvatlasz munkálatai: MNyj. 1: 145–155.

1952.

Influence française dans l'orthographe hongroise du moyen âge: ALH 1: 19–63. — Török jövevényszavaink legrégebbi rétegének kérdéséhez: NyIOK 2: 347–359. — A nyelv-művelés elvi kérdései (hozzászólás): NyIOK 2: 420–426. — A nyelv-művelés elvi kérdéseihez: MNy. 48: 10–18. — Bilabialis réshang a magyarban: MNy. 48: 199–200. — *Zsám-fáter hordta!*: MNy. 48: 202–203. — Kniezsa István, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig: NyK 54: 285–293.

1953.

Bevezetés a nyelvtudományba. Ideiglenes tankönyv. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Bp. 142 l. (Újabb kiadásai 1955-ben és 1957-ben.) — A nyelvtudományi kritikáról: MNy. 49: 4–13. — A labialis utótagú kettőshangzók megmaradásának kérdéséhez: MNy. 49: 35–43. — A szóvégi *á, é, i* megrövidülésének kérdéséhez: MNy. 49: 324–335. — A nyelvjárási hangjelölés kérdéséhez: MNyj. 2: 38–42. — Elnöki megnyitó a II. Országos Nyelvészeti kongresszuson: NyIOK 4: 301–305 és A II. Országos Nyelvészeti kongresszus (Szeged, 1952. november 14–16.): MNyTK 83: 1–5. — A magyar nyelvtudomány haladó hagyományai. Hozzászólás: NyIOK 4: 321–324 és MNyTK 83: 21–24. — Egyetemi nyelvészeti oktatásunk helyzetéről és feladatairól. Hozzászólás: NyIOK 4: 400–404 és MNyTK 83: 100–104. — Az irodalmi nyelv. Hozzászólás: NyIOK 4: 472–475 és MNyTK 83: 172–175. — Anyanyelvünk leíró nyelvtana (hozzászólás): NyIOK 4: 58–63. — A nyelvfejlődés belső törvényeinek kérdéséhez (hozzászólás): Előadások Sztálin nyelvtudományi munkái megjelenésének második évfordulóján 132–138. — *Csuka ~ csoka? Bozót!*: MNy. 49: 219. — *Kopik!*: MNy. 49: 387–392. — Kniezsa István, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig: Nyr. 77: 278–279. — Kniezsa István, A magyar helyesírás története: Nyr. 77: 279–280. — Lőrincze Lajos, Nyelv és élet: MNy. 49: 117–127. — A százéves Simonyi Zsigmond: Nyr. 77: 9–10.

1954.

Magyar hangtörténet. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Bp. 116 l. — A magyar nyelvjáráskutatás időszertű feladatai. Előadás és válasz a hozzászólásokra: NyIOK 6: 59–87 és 107–111. Kny. — A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen: Nyr. 78: 1–10 és Nyelvőr Füzetek 1. 10 l. — A magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdései. Elnöki zárószó: NyIOK 6: 194–196. — Nyelv-művelésünk főbb kérdései. Elnöki megnyitó és zárószó: Nyr. 78: 129–130 és 163–165. — *Az -i birtokos személyrag*: MNy. 50: 287–301. — *Tevel!*: MNy. 50: 375–379. — *-troz!*: MNy. 50: 451–452. — Hozzászólás Némedi Lajos „Anyanyelvünk ápolása az egyetemen és főiskolákon” című cikkéhez: FelsSz. 3: 504–509.

1955.

Bevezetés: A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere. Bp. 5–9. — A magyar nyelvatlasz-kutatás története: A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere 11–44. — Megjegyzések a magyar *ly* hang kérdéséhez: NyIOK 7: 116–124. — Az elválasztás: Helyesírásunk időszertű kérdései: NyIOK 4: 99–103. — Új félszázad küszöbén: MNy. 51: 1–3. — Az *o > a* nyíltabbá válás legrégebbi példája: MNy. 51: 211–213. — *Pajtás!*: MNy. 51: 363. — A Tihanyi Alapítólevél: Vigilia 20: 177–180. — Fogalmazási, kiejtési és szavaló verseny az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Karán: FelsSz. 4: 232–237. — Régi magyar szövegek új kiadásai: MNy. 51: 377–386. — Zrínyi Miklós levelei. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közlésezi Markó Árpád: MNy. 51: 263–265. — A magyar helyesírás szabályainak tizedik kiadása: FelsSz. 4: 10–19. — Hozzászólás az osztálytitkár jelentéséhez: NyIOK 7: 213–214. — Elnöki zárószó Iorgu Iordan előadásához: NyIOK 7: 402. — Mészöly Gedeon hetvenöt éves: Nyr. 79: 373–374.

1956.

Anyanyelvünk magyarsága: Nyelvőr Füzetek 4. 14 l. és Nyr. 80: 1–14. — A magyar nyelv magyarsága: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyve 1955. 157–167. — A magyar történeti nyelvjáráskutatás: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. (A III. Országos Magyar Nyelvészeti kongresszus előadásai. Szerk. Kniezsa István): 301–324. Válasz a hozzászólásokra: uo. 339–342. — A tárgyas igeragozás használata Zrínyi műveiben: Pais-Eml. 206–214. — A magyar személynevek XVI. századi

történetéhez: MNy. 52: 144–157. – Nyelvjárás és nyelv: MNy. 52: 393–401. – Opponensi vélemény Deme László „Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái” című kandidátusi értekezéséről: Deme hasonló című könyvében 317–328. – A 900 éves Tihanyi Alapítólevél: Nyelvművelő. Szerk. Lőrincze Lajos 18–28. – A Tihanyi Alapítólevél: Élet és Tudomány 11: 1261–1264. – Kisfaludy Sándor: A boldog szerelem, 35. dal: Nyelvművelő. Szerk. Lőrincze Lajos 350–353. – Legrégibb tolvajnyelvi szójegyzékünk: MNy. 52: 228–230. – Hozzászólás a „Helyesírásunk időszzerű kérdései” vitájához: NyIÖK 9: 138–142 és NytudÉrt. 9: 50–54. – Hozzászólás a leíró nyelvtan vitás kérdéseire: NyIÖK 9: 345–347. – Hozzászólás Balázs János „A stílus kérdései” című előadásához: Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. (A III. Országos Magyar Nyelvészkongresszus előadásai) 197. – Hozzászólás Lakó György „A magyarországi finnugor nyelvtudomány jelene és jövő feladatai” című előadásához: NyK 58: 33. – Hozzászólás Fokos Dávid „A névragozás történetéből” című előadásához: NyK 58: 114–115. – Hozzászólás Petrovici Emil „Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszávaiban” című előadásához: MNy. 52: 11–12 és A magyar bilabialis *v* hang kérdése: MNyTK 93: 7–9. – Petrovici Emil akadémikus magyarországi látogatása és a Magyar Nyelvatlasz: MNy. 3: 191–193. – Pais Dezső: Pais-Eml. 9–22.

1957.

Les travaux de l'Atlas Linguistique de la Hongrie: ALH 6: 1–52. – A magyar fölszólító mód kérdéséhez: MNy. 53: 117–127. – Makaronikus versek: MNy. 53: 187–188. – *Jár*: MNy. 53: 189–191. – *Kék*: MNy. 53: 191–192. – Adalékok a „Gallicus”-ok nemzeti hovatarozásának kérdéséhez: MNy. 53: 450–452. – *Fagyhó*: MNy. 53: 462. – Opponensi vélemény Fónagy Iván „A hangváltozások lefolyásáról” című kandidátusi disszertációjáról: NyK 59: 284–288. – Opponensi vélemény Gáldi Lászlónak „A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban” című doktori értekezéséről. Gáldi hasonló című könyvében 515–522. – Laziczus Gyula: MNy. 53: 534–535.

1958.

A szótövek. Magyar történeti szóalaktan I. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Bp. 68 l. – Magyar hangtörténet. 2. bővített kiadás. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Bp. 196 l. – A magyar szókinés eredete. 2. bővített kiadás. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Bp. 188 l. – Les mots d'emprunt vieux français en hongrois et l'histoire de l'amuïssement des *-s* préconsonantiques et finals du français: Cercetări de Lingvistică 3, Supl. 71–79. – A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák: MNy. 54: 13–17 és Szabó T. Attila, A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák: MNyTK 97: 19–22. – A szótári homonímia kérdéséhez: MNy. 54: 43–52. – A tárgyas igeragozás használatának történetéből: MNy. 54: 257–270. – Hozzászólás az osztálytiktári jelentéshez: NyIÖK 12: 23–24. – Búcsú Hegedűs Lajostól: MNy. 54: 593–594.

1959.

Néhány módszertani elv a magyar nyelvtörténettel kapcsolatban: Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények 3: 19–32, Kolozsvár. – A 900 éves Tihanyi Alapítólevél: Iskolai Nyelvművelő. Szerk. LŐRINCZE LAJOS 18–28. – Anyanyelvünk magyarsága: uo. 171–186. – Kisfaludy Sándor: A boldog szerelem, 35. dal: uo. 392–395. – Hozzászólás a *-nok*, *-nök* képző tárgyában: MNy. 55: 170–174. – Comenius a magyarországi *s*-ező latin ejtéséről: MNy. 55: 517–518. – Stíluselemzés: Nyr. 83: 429–439. – A VI. Nemzetközi Névtudományi Kongresszusról: MTud. 4: 47–48. – Előszó (A tájnyelvi atlaszok): Végh József, Őrségi és hetési nyelvatlasz. 3–8. – Hozzászólás az osztálytiktári jelentéshez: NyIÖK 14: 221–223.

1960.

La toponymie hongroise du moyen âge: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae 2: 25–43. – Szótáraink: MNy. 56: 4–11. – Örmény jövevényszavaink kérdéséhez: MNy. 56: 304–310. – A finnugor szókezdő **p* különféle magyar megfeleléséhez: MNy. 56: 240–241. – *Én*: MNy. 56: 104–108. – A magyar nyelv értelmező szótára I.: Nyr. 84: 129–136. – Elterések Verancsics Faustus szótára 1595-i kiadásának különféle példányai között: MKsz. 76: 29–32. – Elnöki megnyitó a Magyar Nyelvtudományi Társaság névtudományi konferenciáján: Névtudományi vizsgálatok. PAIS DEZSŐ közreműködésével szerk. MIKESY SÁNDOR 5–16. – Elnöki zárószó: Anyanyelvi műveltségünk. A pécsi nyelvművelő konferencia anyaga. Szerk. Benkő Lóránd. Bp. 329–331.

1961.

Nyelvjárás és irodalmi stílus: Stilisztikai tanulmányok. Bp. 62–115. — Unkarin murteiden kartoitustyön nykyinen vaihe: Virittäjä 1961: 396–407. — Hozzászólás a történeti forráskiadások kérdéséhez: MNy. 57: 413–418. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság debreceni csoportjának üdvözlése: MNy. 57: 383–385.

1962.

Zur Geschichte der finnisch-ugrischen Verschlusslaute in urungarischer Zeit: Commentationes Finno-Ugricae in honorem Paavo Ravila: MSFOu. 125: 11–26. — A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez: MNy. 58: 1–10. — Ligeti Lajos hatvanadik születési évfordulójához: MNy. 58: 526–527.

1963.

A magyar nyelv életrajza. Bp. 462 l. — Zum Sprachgeschehen der urungarischen Zeit: Congressus Internationalis Finno-Ugristarum Budapestini habitus 27–47. — The Hungarian Language: The New Hungarian Quarterly 4: 52–62. — Levélszekrény: MNy. 59: 123–124. — Les recherches dialectologiques en Hongrie: Orbis 12: 141–156. — L'anthroponymie hongroise du Moyen Âge: „Atti e Memorie del VII Congresso Internaz. di Scienze Onomastiche” Firenze–Pisa 1961. 3: 109–124. Kny.

1964.

A magyar nyelv története I. (Társszerzők: Benkő Loránd és Berrár Jolán.) Kézirat gyanánt. Tankönyvkiadó, Bp. 327 l. — Les origines de la langue littéraire hongroise. Langue et orthographe au XVIe siècle: ALH 14: 1–22. — A nyelvjáráskutatás újabb eredményei és feladatai: MNy. 60: 3–16. — A Leuveni Kódex történetének legújabb szakaszához: MNy. 60: 86–89. — Hol tart a magyar nyelvtudomány?: Valóság 7: 16–30.

1965.

A propos des vieux mots d'emprunt turcs en hongrois: AOH 18: 47–54. — Sechzig Jahre Ungarischer Gesellschaft für Sprachwissenschaft: ALH 15: 213–226. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság hatvan éve: MNy. 61: 4–12. — Kniezsa István: MNy. 61: 129–132 (LIGETI LAJOS-sal együtt). — A tárgyrág eredetének kérdéséhez: MNy. 61: 276–281. — A Rozsdatemető stílusáról: Nyr. 89: 336–339.

1966.

A magyar nyelv életrajza. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Bp. 462 l. (Újabb kiadása 1975.) — A magyar szófajító szótár lexikográfiai elvei: Szótártani tanulmányok. Szerk. Országh László. Tankönyvkiadó, Bp. 9–28. — A nyelvi változások értékelése: MNy. 62: 129–134. — A magyar irodalmi nyelv kialakulása: MNy. 62: 3–31. — Notices étymologiques. 1. Hongrois *hajó* 'bateau': Studia Slavica 12: 35–41. — Pais Dezső nyolcvanadik születésnapjára: MNy. 62: 116–119. — Dezső Pais zum 80. Geburtstag: ALH 16: 215–224. — Megemlékezés Kresznerics Ferencről: MNy. 62: 378–379 (SZATHMÁRI ISTVÁNNAL együtt). — Szabó T. Attila hatvanéves: Nyr. 90: 111–113. — A XX. század magyar nyelve: Látóhatár 16: 1107–1117. — A köznevelés fórumán: Köznevelés 22: 891–892. — Világnyelvvé válhat-e az eszperantó?: Magyar Nemzet 22/114: 11.

1967.

Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Bp. 1967. 600 l. — Les éléments lexicaux de création interne de la langue hongroise: ALH 17: 1–19. — Megjegyzések a finnugor szókezdő zárhangok magyar nyelvi fejlődéséhez: MNy. 63: 8–14. — A magyar szókinészre vonatkozó etimológiai kutatások jelenlegi állása: MNy. 63: 285–292. — Szovremennoje szosztojanije izsledovanyii leksiki vengerszkovo jazika: Voproszi jazikoznanyija 1967/4: 60–66. — A debreceni Nemzetközi Nyelvészkonferencia elnöki zárószava: NyelvtudÉrt. 58: 58–63. — Elnöki megnyitó. — A norma kialakításának és a zárt *ë*-zésnek néhány kérdése. — Elnöki zárószó: MNyTK 120: 16–19, 180–183, 261–262. (Az egri kiejtési konferencia.)

1968.

Hongrois *korc* < vfr. *cors*: Slavica 8: 25–28. (Debrecen.) — Hasan Eren tiszteleti tag üdvözlése: MNy. 64: 380–381.

1969.

Contributions à l'histoire de l'Atlas des Dialectes Hongrois: ALH 19: 261–291. — A *-nak*, *-nek* rag eredetéhez: MNy. 65: 417–421. — Simonyi Zsigmond: Nyr. 93:

313–317. — Nyelvművelés és nyelvtudomány: A Kassai Batsányi-kör évkönyve. 1965–1968. Madách Kiadó Bratislava 238–253.

1970.

Fialat: MNy. 66: 80. — Vajon Himfy verseinek három felét akarta Kazinczy tűzbe vettetni?: MNy. 66: 207–208. — *Fa. Fű*: MNy. 66: 326–327. — Elnöki zárószó: NyelvtudÉrt. 70: 393–396.

1971.

Tilt: MNy. 67: 70–73. — A hangzóközi zárhangok szórványos geminációja az előmagyarban: MNy. 67: 129–134. — Kritika?: MNy. 67: 257–263. — Le traitement de *š* et de *č* dans les mots d'emprunt turcs du proto hongrois: Studia Turcica (Ed. L. Ligeti). Bp. 39–46. — A propos de *mind*: Études Finno-Ougriennes 8: 9–14 és Sauvageot-Album (Mélanges offerts à Aurélien Sauvageot pour son soixante-quinzième anniversaire.) Akadémiai Kiadó, Budapest 1972. 9–14. — Nyelvművelésünk: MTud. 16: 607–615. — Bevezetés. — Elnöki megnyitó. — Anyanyelvünk magyarsága. — Záróbeszéd: A magyar nyelvért és kultúráért. Tájékoztató az 1970. aug. 1–15-e között megrendezett anyanyelvi konferenciáról. Bp. 1971. 5–6, 11, 13–26, 175–179.

1972.

Magyar nyelvtörténet az egyetemen: MNy. 68: 129–138. — A Magyar Nyelvőr és a nyelvtörténet: Nyr. 96: 257–266. — Quelques conclusions tirées de l'étude des plus anciens mots d'emprunt turcs du hongrois: AOH 25: 383–390. — „Jelentékeny mértékben Szarvas Gábor érdeme, hogy most magyarul úgy írhatunk és beszélhetünk, ahogy írunk és beszélünk.”: Nyelvművelő (Újvidék) 2/11. 1. (Elhangzott Adán 1972. X. 13-án, Szarvas Gábor mellszobrának leleplezése alkalmából.) — Magyar nyelv, magyar nyelvtudomány: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1945–1970. Budapest [é. n.], szerk. SINKOVICS ISTVÁN 466–473. — A Minta emlékkönyvébe: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ságvári Endre Gyakorló Iskolájának Centenárium Emlékalbuma. 1872–1972. Budapest 61. — A nyelvrokonság: Eötvös-diák 25–27.

1973.

Contribution à l'histoire de l'impératif-subjonctif en hongrois: Suomalais-Ugrilainen Seuran Aikakauskirja 72: 28–41. — A magyar föltételes mód jelének eredetéhez: MNy. 69: 210–212. — Pais Dezső búcsúztatása: MNy. 69: 129–131. — Pais Dezső és a nyelvművelés: Nyr. 97: 129–130. — Dezső Pais. 1886–1973.: ALH 23: 275–277. — Hozzászólás Szabolcsi Miklós „Tudományos feladatok és társadalmi igény” c. előadásához: NyIOK 28: 376–377. — Búcsú Pais Dezső akadémikustól (1886–1973.): Uo. 363–365. — Elnöki megnyitó. — Gondolatok anyanyelvünkéről: Nyelvünk és Kultúránk '73. A II. Anyanyelvi Konferencia tanácskozásainak összefoglalása. Szerk. Imre Samu. Bp. 1973. 21–22, 31–35 és Tájékoztató a második Anyanyelvi Konferencia anyagából. Bp. 1973. 5, 6–8. — Elnöki megnyitó: MNyTK 133: 5–6. (A hódmezővásárhelyi nyelvtudományi vándorgyűlés.)

1974.

Nyelvművelésünk. Gondolat Kiadó, Bp. 1974. 138 l. — Bárczi Géza válasza a születésnapj köszöntésekre: MNy. 70: 252–254. — A nyelvtudomány-történet elvi kérdései: MNyTK 131: 29–35. (Sajnovics János emlékkiünepség és tudománytörténeti szimpozion. Székesfehérvár–Tordas.) — Köszöntő: MNyTK 138: 19–22. (A nyíregyházi anyanyelvi vándorgyűlés.) — A zárt *ē* kérdéséhez: Magyar Nemzet 1974. dec. 8. 13 és Látóhatár 1975. február, 190–193. — A sumir–magyar nyelvrokonság kérdése: Nyelvünk és Kultúránk 16: 28–35 és Látóhatár 1975. január, 188–197.

1975.

A magyar nyelvatlaszkutatás története: A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Szerk. DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Bp. 13–49. — *Úcsörög* – *űcsörög*: MNy. 71: 67–68. — A tárgyas -*ja* ~ -*i* személyrag: MNy. 71: 129–132. — A magyar nyelv jellege: MNy. 71: 257–268. — Bárczi Géza avató beszéde. — Bárczi Géza megnyitja a tudományos ülészakot. — Bárczi Géza elnöki zárószava: MNyTK 140: 15–16, 18–20, 191–194. (Pais Dezső tudományos emlékülés Zalaegerszegen.) — Jókai és a nyelvi realizmus: Magyar Hírlap 1975/46. Hét vége III. — Egész nemzeti műveltségünk anyanyelvünkön alapszik. Beszélgetés Bárczi Gézával – riporter Győri György: Köznevelés 30/2: 3–5.

1976.

Emlékek egy könyv olvasása közben: Irodalomtörténet 1976/1: 88–100. – Lesz-e egységes világnyelv?: Eszperantó Magazin 9: 5.

Szerkesztői működés

Revue des Études Hongroises (MOLNOS LIPÓTTAL) 1933–35. – Magyar Népnyelv (SZABÓ T. ATTILÁVAL) 1941–42, egyedül: 1943–49. – Magyar Nyelvjárások 1951. – Dolgozatok a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Magyar Népnyelvkutató Intézetéből 1941–47. – A Debreceni Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 1949–1952. – Mutatvány a Magyar Nyelvatlasz próbagyűjtéséből. Bp. 1947. – A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere. Bp. 1955. – Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Bp. 1956. (BENKŐ LORÁNDdal.) – A Magyar Nyelv Értelmező Szótára I–VII. 1959–62. (A szerkesztés vezetése ORSZÁGH LÁSZLÓval együtt.)

SZATHMÁRI ISTVÁN

Németh Gyula
1890 – 1976

1976. december 14-én elhunyt Németh Gyula, a magyar tudományos élet és a nemzetközi turkológia kiemelkedő egyénisége. Több mint fél évszázadon át folytatott tudományos szervezői, oktatói és tudományos tevékenysége során több intézményünknek volt vezetője, kialakította a magyar turkológia arculatát, egyetemi katedráján tudósok nemzedékeit nevelte fel.

A kunok lakta Karcagon született szegény szabómester harmadik fiúgyermekéként. Rendkívüli szorgalma és kitűnő nyelvérzéke már gyermekkorában magára vonta a figyelmet. Pár évvel idősebb iskolatársának és barátjának, Györffy Istvánnak biztatására kezdett a török nyelvvel foglalkozni. Középiskolás diákként több nyarat töltött Törökországban, s ezek az utazások végleg kialakították benne a török népek és nyelvek iránti érdeklődését. A budapesti egyetemre kerülve már orientalisztikával is foglalkozott. Tudós egyénisége formálásában nagy szerepe volt az Eötvös Kollégiumnak. Másodéves egyetemi hallgatóként utazott a Kaukázusba, az ott élő kumükok és balkárok nyelvének tanulmányozására, majd két év múlva Ufába, baskírok és csuvasok közé.

Tudományos pályája korán elkezdődött, 1915-ben, huszonöt évesen magántanára, majd 1918-ban nyilvános rendes tanára lett a Budapesti Egyetemnek, 1922-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjainak sorába választották. Ilyen sikeres kezdés után bontakozott ki eredményekben gazdag, hosszú tudományos élete.

Félévszázados egyetemi munkássága alatt tevékenyen részt vett az egyetem közügyeinek intézésében, s a korszerűbb magyar felsőoktatás kialakításában. 1947 és 1949 között rektorként, két alkalommal (1932-ben és 1935-ben) a Bölcsészettudományi Kar dékánjaként vállalt irányító szerepet. Dékánsga alatt oktatási reformok végrehajtására törekedett: A tudományos munkára nevelést és a korszerűbb tanárképzést igyekezett összehangba hozni. A proszemináriumi rendszert — azaz 10–12 fős csoportokba osztott hallgatókkal való foglalkozást — a kedvezőtlen körülmények miatt nem tudta ugyan szélesebb körben megvalósítani, de elképzelései irányt mutatókká lettek a későbbi egyetemi reformokban.

Nevelői és oktatói munkája szűkebb munkahelyén, a Török Filológiai Tanszéken bontakozott ki maradéktalanul, ahol kerek száz szemeszteren át tanította a török filológiát. A turkológiát — természetéből adódóan — mindig viszonylag kis számú hallgató tanulta. Ezért szinte egyénekre szabott oktatást lehetett kialakítani. A mindennapi rendszeres és fegyelmezett munkát tartotta a legfőbb pedagógiai eszköznek. Nemzedékek sorát nevelte fel, és indította így el tudományos pályáján.

Élete összefonódott a Magyar Tudományos Akadémia működésével. Tíz éven át (1939–1949) volt az Akadémia I. Osztályának titkára, majd 1949/

1951-ben az Osztály elnöke. A felszabadulás utáni időkben különösen jelentős szerepet vállalt az Akadémia szervezésében. Nehéz korszakban, 1951-ben vette át a Nyelvtudományi Intézet irányítását, bölcs belátással és kiegyensúlyozottan vezette azt tizennégy esztendőn keresztül. Sok irányú tapasztalatokkal rendelkező vezetőként állandóan napirenden tartotta a nyelvtudomány módszertani kérdéseit, és eredményesen lépett fel a szélsőséges nyelvészeti irányzatok ellen.

Tudományszervezői munkássága a szerkesztői tevékenység területén is szép eredményeket hozott. 1921-ben megalapította a Kőrösi Csoma Társaság folyóiratát a Kőrösi Csoma Archívumot, amely a legjelentősebb orientalisztikai folyóiratok egyike volt a két világháború között. 1928-ban elindította a *Bibliotheca Orientalis Hungarica* c. monográfia-sorozatot, amely azóta a magyar orientalisztika reprezentatív idegen nyelvű sorozatává lett. 1951 óta volt szerkesztője az *Acta Linguistica*, és szerkesztőbizottsági tagja az *Acta Orientalia* c. folyóiratnak.

Tudományos munkássága felöleli a turkológia majd minden területét. Gyűjtőpontjai elsősorban azok a kérdések, amelyek a széles körű és sok irányú török–magyar kapcsolatokkal vannak összefüggésben. Sajátosan magyar szempontú turkológiát teremtett úgy, hogy kutatásaiban mindig felhasználta a nemzetközi turkológia eredményeit, saját kutatásaival pedig nagyban hozzájárult a nemzetközi turkológia fejlődéséhez.

A magyar nép honfoglalás előtti történetére, a török népekkel való együttélés történeti, társadalmi, kulturális és nyelvi hatásának kutatására irányult legfőbb figyelme. A finnugor eredetű és nyelvű magyarság történetében megfelelően értékelte a török kapcsolatokat. Az előző nemzedékek olykor jószándékú, de téves nézeteit a szigorú kritika mérlegére tette, s csak azokat tartotta meg belőlük, amelyek korai török kapcsolataink tudományos megismerését szolgálták.

A honfoglalás előtti török–magyar kapcsolatok kutatása terén kiemelkedik fiatalkori nagy munkája „A honfoglaló magyarság kialakulása” (Bp. 1930), amely az akkor elérhető források alapján vizsgálja a magyarság törzsi összetételét, a török törzsekkel való együttélés hatását a honfoglaló magyarság kialakulásában. Tudományos ismereteink gyorsuló gyarapodása következtében a mű több részlete természetesen ma már újabb megvilágításba került, de így is kiinduló pontjává lett a további kutatásoknak. Alapgondolata ma is helytálló, kutatási módszere ma is irányt mutató. Németh Gyula ehhez a központi témájához egész élete során tovább gyűjtötte a tudományos anyagot, s utolsó éveiben is e nagy munka újabb, korszerű kiadásán fáradozott.

Honfoglalás előtti török kapcsolataink egyik legfontosabb kultúrtörténeti kérdése a magyar, illetőleg székely rovásírás eredete. Ennek kutatásában is Németh Gyula fektette le az alapokat (A magyar rovásírás. Bp. 1934). A magyar rovásírás jeleit összevetette a török népek különböző rovásjeleivel, és már ekkor megállapította, hogy a magyar betűk nem mutatnak kapcsolatot a nagy, keleti türk emlékek betűivel, kialakulásukban nyugati türk és más, európai tényezők játszottak szerepet. A nagyszentmiklósi kincs rovás írásos feliratainak Németh Gyula által felvetett besenyő eredetét az újabb kutatások megkérdőjelezték ugyan, de lehetséges bolgár-török eredetét sem tudták eddig meggyőzően bizonyítani (A nagyszentmiklósi kincs feliratai. Bp. 1932, németül: BOH 2.). Rendkívüli érdeklődéssel kísérte az újonnan előkerülő rovás írásos emlékeket, különösen az egykori kazár birodalom területén talált

— sajnos még nagyon kis számú és töredékes — anyagnak tulajdonított nagy jelentőséget (KCsA 2: 434–436, MNy. 41: 11–16, ALH 21: 1–52).

Gombocz Zoltán klasszikus műve (BTLw. 1912) tudományos alapokra helyezte a magyar nyelv régi török jövevényszavainak kutatását. A turkológiai ismeretek növekedése — nyelvmlékek feltárása, egyes török nyelvek jobb megismerése — szükségessé teszik e hagyományosan magyar, de ugyanakkor erős nemzetközi érdeklődést kiváltó terület folyamatos és rendszeres művelését. Németh Gyula kimutatta több magyar szó török eredetét, illetőleg jelentős bizonyító anyaggal támogatta vagy módosította az eddigi etimológiákat (KCsA 1: 71–76, UJb. 15: 541–547, KCsA 1. Kieg. 515–531, ALH 3: 431–446, AOH 8: 1–8, 18: 55–60, 23: 1–5, 24: 273–275). Jövevényszó-kutatásainak egyik legjelentősebb terméke a török jövevényszavaink középső rétegéről írt tanulmánya (MNy. 17: 22–26). Ez a munka azonban már átvezet másik jelentős kutatási területére a kunok és besenyők kérdéskörébe.

Németh Gyula maga is kun származású lévén különös érdeklődéssel vizsgálta a kunok történetét, etnikai kialakulását, nyelvi emlékeit. A nagyszentmiklósi kincsről írott munkájának egyik függelékében foglalta össze először a középkorban Magyarországra beköltözött kipszak-török nyelveket beszélő kunok és besenyők nyelvének főbb jellemzőit (BOH 2. 1932). Sokat foglalkozott a besenyők történetével és törzsneveivel, de még inkább a szűkebb pátriáját képező Kunság lakóinak történetével és nyelvi emlékeivel. A kipszak törökség legszebb, de igen sok problémát felvető nyelvmlékét, a Codex Cumanicus-t különösen nagyra értékelte. Jelentősen hozzájárult a nyelvmlékben található találókérdések megfejtéséhez (KCsA 1: 219–225, UJb. 10: 27–34, KCsA 1. Kieg. 345–352, MNy. 18: 125–127, 21: 273–274, KCsA 3: 95–109, UJb. 33: 122–127, ZDMG 67: 577–608, KCsA 3: 366–368).

Társadalomtörténeti szempontból is figyelemre méltó a mongol eredetű *nökcür* szónak a magyarországi forrásokban előforduló *nogar*, *nöger* stb. szavakkal való egybevetése (AOH 3: 1–23). Szenzáció erejével hatott a Magyar Országos Levéltárban őrzött 1422-i oklevél hátlapján fellelt jász szójegyzék megfejtése. E nyelvmlék bizonyosságul szolgált arra, hogy a kunokkal együtt Magyarországra beköltözött jászok (alánok) a 15. században még beszéltek eredeti nyelvüket (ABAW 4. sz. 1959).

Magyar őstörténeti és kipszak kutatásai mellett az oszmán-török filológia terén fejtett ki folyamatos és eredményes tevékenységet. Már ifjúkorában elkészített egy négy kötetből álló török nyelvkönyv-sorozatot, amelynek első kötete a török grammatika máig egyik legkitűnőbb rövid összefoglalása (Berlin–Leipzig 1916. Sammlung Götschen 771.).

1927 óta rendszeresen foglalkozott török dialektológiával, elsősorban a balkáni területek török nyelvjárásainak kutatásával. Ifjúkorában elkezdett vidini török tanulmányai, majd a felszabadulás után végzett bulgáriai és albániai tanulmányúttjai eredményeként megrajzolta a balkáni török nyelvjárások történeti kialakulásának képét (Zur Einteilung der türkischen Mundarten Bulgariens. Sofia 1956. AOH 13: 9–29). Kiemelkedő monográfiát készített az archaikus vidini török nyelvjárásról. Az itt közölt anyag nemcsak nyelvi szempontból rendkívül értékes, hanem a század elején még élő török folklórnak is kincsestára (Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion. BOH 10. 1965).

Nyelvjarástörténeti tanulmányaihoz szorosan kapcsolódik az úgynevezett átírásos (nem arab írásos) oszmán-török nyelvmlékek kutatása. Külön-

sen nagy jelentőséget tulajdonított azoknak az emlékeknek, amelyek az egykori Magyarországon, és a Balkánon beszélt török nyelvvel voltak összefüggésben. Sokat foglalkozott a magyarországi horvát származású B. Georgievits török nyelvű feljegyzéseivel, s mintaszerű feldolgozásban adta ki Balassi Bálint török nyelven írt verseit (ALH 18: 263–271, AOH 2: 23–61, 5: 175–180). Fáradhatatlanul kutatott a török hódoltság korának hasonló jellegű emlékei után. Élete egyik főművének tekintette Illésházy Miklós 1668-ból származó latin nyelven írott török nyelvkönyvének kiadását. Ebben a művében összefoglalta mindazt, amit a magyar területen egykor beszélt török nyelvről a nyelvemlékek és a nyugat-balkáni török nyelvjárások alapján tudni lehet (Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert. BOH 13. 1970).

Nyelvtörténeti kutatásai mellett viszonylag kevesebbet tudott foglalkozni irodalomtörténeti kérdésekkel. Pedig a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában őrzött irodalmi tárgyú török kéziratok korán felkeltették érdeklődését (Le Monde Oriental 13: 145–184). A török irodalmi nyelv mélyreható ismeretéről tanúskodik a török nyelv kettős rendszeréről írott munkája is, amely a török irodalmi nyelv és népnyelv kettősségének sajátosságait tárja fel (ALH 3: 159–199).

Mint a magyar turkológia vezető egyénisége 1963-ban részletes elemzés során fejtette ki turkológiánk speciális és általános problémáit (VoprJaz. 1963/6: 126–136 és 1964/6: 119–125). Gondosan megrajzolt társadalmi kép, tárgyilagos szakmai értékelés, mély emberismeret jellemzi a kiemelkedő magyar orientalistákról, legutóbb pedig Gombocz Zoltánról írott portréit (Gombocz Zoltán. A múlt magyar tudósai c. sorozatban Bp. 1972 és ALH 23: 1–40). Érzékenyen reagált a nemzetközi turkológia eseményeire. Ha megjelent egy jelentős munka, azonnal tanulmányozta, értékelte, és igen sok esetben ismertette. Recenzióinak száma 70 körül mozog. A magyar turkológiában, a magyar őstörténet keleti kapcsolatai miatt, szükségszerű és régi hagyomány, a kelet-európai, főleg az orosz nyelvű szakirodalom ismerete. Németh Gyula felismerte, hogy a Szovjetunióban kiadott művek — szótárak, szövegek, grammatikák, nyelvi, történeti, etnográfiai és más tanulmányok — óriási mennyiségű és nélkülözhetetlen anyagot nyújtanak a magyar turkológiai kutatásokhoz. Ezért egyetemi tanszékén megszervezte a szovjet turkológia bibliográfiájának összegyűjtését (Sovietico-Turcica. BOH 9. 1960).

Tudományos munkásságát itthon és külföldön egyaránt nagyra értékelték. A megtisztelő hazai tisztségek mellett számos külföldi tudományos akadémia választotta tagjai sorába, számos hazai és külföldi kitüntetésnek volt tulajdonosa. Hetvenedik születésnapja alkalmából két emlékkönyv jelent meg tiszteletére (AOH 11. 1960 és Németh Armagani. Ankara 1962). A 85-ik születésnapjára itthoni és külföldi tudósok közreműködésével készített, de sajnos megkésve érkező emlékkönyvet (Studies in Honour of Julius Németh. Loránd Eötvös University. Bp. 1976) már nem tudta átvenni.

Kiemelkedő tudományos érdemeivel Németh Gyulát a turkológia legnagyobbjai közé sorolják. Eredményeivel jelentősen hozzájárult történelmi múltunk megismeréséhez, s a nemzetközi turkológia gyarapításához. Azok, akik őt személyesen is ismerték, soha nem felejtették el emberi nagyságát. A magas tudományos és társadalmi posztokon is megőrzött közvetlen emberiességét, csipkelődő ízes humorát, szerető szigorát, következetességét és mélyről fakadó emberi bölcsességet.

KAKUK ZSUZSA

Jevgenyij Szemjonovics Guljájev
1928 – 1977

1977 tavaszán jutott el hozzánk az a megrázó hír, hogy JEVGENYIJ SZEMJONOVICS GULJÁJEV, komi-zürjén nyelvész 1977. április 4-én váratlanul elhunyt.

Jevgenyij Szemjonovics Guljájev 1928. március 4-én született a Komi ASzSzk uszty-kulomi járásának Gyerevjanszk (zürjénül: D'erevannej) falvában. A középiskola elvégzése után 1945-ben beiratkozott a sziktivkári Pedagógiai Főiskolára (Педагогический институт), ahol zürjén és orosz nyelvet s irodalmat tanult. Főiskolai tanulmányai befejezése után 1949-től 1954-ig a pomozdinói (Pomes-din) középiskolában tanított. Itt támadt érdeklődése a zürjén nép és nyelv múltja iránt. 1954-től 1957-ig V. I. Litkin professzor vezetése mellett finnugor nyelvészaspírás volt. Kandidátusi disszertációját (Сь-овые падежные суффиксы в коми языке) 1962-ben a Tartui Egyetemen védte meg. 1957-től a SzUTA Komi fiiláléjának tudomá-

nyos munkatársa, majd 1968-tól kezdve tudományos főmunkatársa volt.

Guljájev tudományos pályája kezdetén zürjén morfológiai és szintaktikai kérdések iránt érdeklődött. Ebbe a témakörbe tartozik a már említett kandidátusi disszertációja is, amelyben a zürjén *с* elemű esetragok (elat. -*ış*, abl.-gen. -*liš* praecl. -*ša*, egr. -*šan*) hangtani, alaktani és mondattani kérdéseit tárgyalja. Az értekezésnek három fejezete jelent meg nyomtatásban: Функции исходного падежа в коми языке: IFSz. 4 (1958) : 197–212; Происхождение падежей с элементом *с* в коми языке: уо. 5 (1960) : 131–163; Редкие случаи употребления исходного падежа в коми языке: уо. 7 (1962) : 55–59. E cikkekben a szerző nagy anyagon, imponáló tudományos akribiával vizsgálja meg a kérdéses esetragokat. Guljájev érdeklődése később permi etimológiai és lexikológiai kérdések felé fordult Etimológiai tevékenysége betetőzése a tanárával, V. I. Litkinnel közösen készített zürjén etimológiai szótár:

Краткий этимологический словарь коми языка (1970). Ez az első olyan mű, mely egy kisebb finnugor nyelv szókincsét dolgozza fel etimológiai szempontból. A szótárért a szerzők 1971-ben komi állami díjat kaptak. Az utóbbi években Guljajev „A mai komi nyelv szókészlete (Лексикология современного коми языка)” címet viselő kollektív témát irányította. Az ehhez a témához kapcsolódó „Природоведческая терминология коми языка” című, készülőben levő műve halálával — sajnos — befejezetlen maradt. Kíváncsinos volna, ha az elkészült rész mielőbb megjelenhetne.

Guljajevet a zürjén nyelvművelés és a komi-zürjén irodalmi nyelv problémái is izgatták. Elsősorban I. A. Kuratov költőnek, a zürjén irodalom megalapozójának nyelvével foglalkozott. Ő állította össze Kuratov irodalmi hagyatékának a jegyzékét, részt vett Kuratov összegyűjtött művei kritikai kiadásának előkészítésében. Idevágó fontosabb publikációi: Синонимика в произведениях И. А. Куратова (Куратовские чтения 1: 59—72); И. А. Куратов да текстологъясьлн могъяс [I. A. Kuratov és a textológusok feladatai] (uo. 103—117).

Jevgenyij Szemjonovics Guljajevet 1957 őszén ismertem meg. Attól kezdve kollegiális kapcsolat, s azon túlmenően szoros barátság fűzött össze bennünket. 1964. évi zürjénföldi tanulmányutam alkalmával vele együtt jártuk be a felső-vicsegdai falvakat. Jevgenyij Szemjonovics Guljajev derűs élet-szemléletű, egyúttal mélyen érző és gondolkodó ember, mindig segítőkész barát volt. Halála a finnugor nyelvtudomány és azon belül a permi nyelvészet számára nagy veszteség, mivel egy olyan tudós távozott el körünkől, aki még alkotóereje teljében volt. Jevgenyij Szemjonovics Guljajev nevét megőrzik tudományos alkotásai, kedves egyéniségének emléke pedig mindazok emlékezetében élni fog, akik őt ismerték és szerették.

RÉDEI KÁROLY

Jevgenyij Szemjonovics Guljajev válogatott bibliográfiája

1. Функции исходного падежа в коми языке: IFSz.¹ 4 (1958): 197—212.
2. Происхождение падежей с элементом съ в коми языке: IFSz 5 (1960): 131—163.
3. Съ-овые падежные суффиксы в коми языке. Автореф. дисс. Сиктивкар 1962. 19 l.
4. Редкие случаи употребления исходного падежа в коми языке: IFSz. 7 (1962): 55—59.
5. Этимологические заметки: IFSz. 8 (1963): 143—149.
6. Ненецко-коми языковые связи: Красное знамя 1963. окт. 11.
7. Мыйла тадзи шуоны? [Miért mondják így?] Войвыв кодзув 1964/10 : 63.
8. Рост и развитие лексики разговорного коми языка: Всесоюзная конференция по финно-угорведению 1965: 38—40.
9. Мыйла тадзи шуам? [Miért mondjuk így?] Войвыв кодзув 1965/8: 60—61.
10. Из истории слов коми языка: SzFU 2 (1966): 47—50, 209—212.
11. Из истории слов и фразеологизмов коми языка: Вопросы финно-угорского языкознания 1966: 72—79.

¹ Историко-филологический сборник. Академия Наук СССР. Коми филиал.

12. Верхневычегодский диалект коми языка (V. A. Szorvacsovával és M. A. Szaharovával együtt). IFSz. 10 (1966), 245. l.
13. Общепермская лексика в некоторых деэтимологизированных словах и фразеологизмах коми языка: Вопросы финно-угорского языкознания 1967: 83—89.
14. Куратов Иван Алексеевич (1839—1875). Опис документальных материалов фонда личного происхождения. Sziktiivkár, 1968. 62 l.
15. Краткий этимологический словарь коми языка (V. I. Litkinnel együtt). Moszkva, 1970. 386 l.
16. Неизданная рукопись И. А. Куратова. Коми филология 14 (1972): 93—109.
17. Синонимика в произведениях И. А. Куратова: Куратовские чтения 1 (1973): 59—72.
18. И. А. Куратов да текстологъяслон могъяс [I. A. Kuratov és a textológusok feladatai] Куратовские чтения 1 (1973): 103—117.
19. И. А. Куратовлӧн йӧзӧдтӧм гижӧдъяс [I. A. Kuratov kiadatlan írásai]: Войвыв кодзув 1973/7: 61—63.
20. Комментарии к высказываниям И. А. Куратова о языке: Куратовские чтения 2 (1976): 87—99.

Köszöntjük Osmo Ikolát

Hatvanadik születésnapján. És kívánunk Neki az eddigieket folytató további szép sikereket, tudományos terveinek beteljesülését. Mindehhez pedig testi erőt és hosszan tartó szellemi frissiséget.

1960-ban járt először Magyarországon és már akkor meglepett, hogy milyen hibátlan kiejtéssel, jól szerkesztett mondatokkal beszél magyarul, noha nyelvünk nem tartozik szorosan közvetlen kutatási területei közé. Sőt: Ikola nem is szűk értelemben vett uralista, hanem a finn nyelvvel foglalkozó általános érdeklődésű nyelvész. A finnországi nyelvtudomány történetében máris maradandó érdemeket szerzett magának elsősorban azzal, hogy az ő működése révén lett a turkui egyetem körül csoportosuló nyelvész-együttes a finnországi nyelvtudománynak szám szerint is egyik legjelentősebb műhelye, amelyre az jellemző, hogy az országhatárokon túltekintő korszerű nyelvészeti irányzatokat képvisel.

O. Ikola 1918. február 6-án született a keletfinnországi Joensuu-ban, iskoláit azonban már Turkuban végezte s egész munkássága e nyugati városhoz kötődik. Itt lett egyetemi hallgató (a finn nyelvészet mellett germanisztikát és folklorisztikát tanult), itt védte meg 1941-ben magisteri munkáját s ennek alapján doktorrá avatták 1949-ben. A turkui egyetemen 1950-ben lett a finn nyelv professzora, s e minőségében máig a legrégibb (sőt hosszú időn át a legfiatalabb) finn-professzor hazájában. Közben azonban négy évig (1947—1951) az uppsalai egyetem finn lektori teendőit is ellátta. 1954-től 1957-ig a turkui bölcsészkar dékánja, 1963-ban a Columbia egyetem vendégprofesszora s 1975 óta az egyetem rektori méltóságát viseli. Ikola professzor tudományos tevékenységének bibliográfiája több mint 200 tételt tartalmaz, az ezekből kibontakozó kép egyértelmű: olyan nyelvész áll előttünk, aki életét a finn (és részben a közeli rokon nyelvek) mondattanának felderítésére szentelte úgy, hogy az egyetemes nyelvtudomány keretébe illessze mondanivalóját. Ennek érdekében nem riadt vissza pályája során a metodológiai változtatásoktól sem.

Eleinte a finn ige mondattanának kérdéseivel foglalkozott. Disszertációjában az első finn bibliafordítás igeidő és -mód használatát vizsgálja és veti egybe a régebbi és a mai finn nyelvhasználattal ("Tempusten ja modusten käyttö. . .": Turun Yliopiston Julkaisuja B : 32 [1949] és B : 34 [1950]). Emellett külön németnyelvű áttekintést írt a finn igeidők rendszeréről (Studia Linguistica 7 [1953]), értekezett az észti és a livi modus obliquusok történetéről (Suomi 106 : 4 [1953]), a finn perfektum és plusquamperfektum történetéről (Virittäjä 1960), stb. Később azután a mondattan egyéb területeit is birtokba vette: cikksorozatot írt 'Suomen lauseopin ongelmia' összefoglaló címen, s ebben a finn

species-jelenségekről (határozottság), a mondattagolásról, a nominativusi és partitivusi alany esetéről, az alany meg állítmány számbeli egyeztetéséről írt (Vir 1954, 1955, 1956, 1961), de összefoglaló módon "Lauseopin kysymyksiä" címen önálló kötetet is megjelentetett ilyes kérdésekről (Tietolipas 26).

A finn mondatszerkesztés típusainak feltárásában maiglan alapvető műve a 'Das Referat in der finnischen Sprache' c. monográfia (1963), amely a beszéd-beli (egyeses és közvetett) idézés problematikáját kutatja és — ahogyan alcíme is kifejezi — mondattani–stilisztikai határterületeken mozog. Ez a könyv egyébként Ikola későbbi szövegnyelvészeti érdeklődésének alapjait szinte determinálta.

Rendkívül érdekesek, újszerűek a finn igeneves szerkezetekkel foglalkozó munkái: már 1956-ban ír róluk a Ural-Altische Jahrbücherben, a transzformációcs generatív grammatika szempontjait is érvényesítve pedig új áttekintést ad róluk a 'Lauseenvastikkeista ja upotetuista lauseista' c. útmutató tanulmányában (Sananjalka 1971). Ilyen irányú kutatásait újraírva szintetizálja "Lauseenvastikeoppia" c. könyvében 1974, Tietolipas 76).

A történeti szempontot nem hanyagolja el: ez azonban a mai nyelvhasználat érdekeit szolgáló — tehát nem öncélú — történetiség. Ezt illusztrálja több nagyobb vállalkozása is. pl. a szerkesztésében 1968-ban kiadott "Suomen kielen käsikirja", amely a szélesebb közönség finn nyelvi ismereteit szolgálja, s melynek több fejezetét, mondhatni zömét ő maga írta (pl. a finn nyelv történetéről szóló áttekintést, a munka legterjedelmesebb részét kitevő nyelvtani-nyelvhelyességi fejezetet, stb.). Ez a finn nyelvi kézikönyv oly széles érdeklődést váltott ki, hogy átdolgozott második kiadására "Nyksuomen käsikirja" címen már 1971-ben sor került, sőt ez a könyv azóta 3. és 4. kiadásban is forgalomba került (1974, 1976). Az anyanyelv iskolai tanítása is szívügye. Ezt példázza a társszerzőkkel együtt írt négy kötetes tankönyv-sorozata (I: 1965; II: 1966; III/1: 1967; III/2: 1968), melyek közül némelyik kilenc kiadásban áll rendelkezésre.

Nem lenne teljes a róla alkotott kép, ha nemoznánk arról a tőle kezdeményezett új programról, amely számítógép segítségével dolgozza fel a finn nyelvjárások mondattanát: a gépi adatfeldolgozás, analízis meghonosításával Ikola professzor korábban ismeretlen módszert vezetett be a finn nyelvtudományba, ahol egyébként a számítógépes nyelvészet alkalmazása az ő példája nyomán szélteben elterjedt. A számítógépes nyelvészet tette egyébként lehetővé, hogy megteremthesse a maga nemében páratlan finn mondattani arhívumot.

Osmo Ikola kitűnő tudományszervező. Ő hozta létre — az elnöklétével működő — Kotikielen Seura évkönyvszerű folyóiratát, a Sananjalkát 1959-ben. Ennek főszerkesztői tisztét azóta is viseli s a kiadványnak eddig 18 kötete jelent meg. Nagy tekintélyre tett szert mint egyetemi vezető: rektorsága idejére esik a turkui egyetem állami kézbe vétele, az új oktatási reformok kidolgozása és az egyetem nagyszabású fejlesztésével kapcsolatos fontos döntések hozatala és megvalósítása. Mindezek következtében a turkui egyetem ma Európa egyik legjobban felszerelt, modern egyeteme lett s ebben benne van jubilánkunk keze nyoma.

A magyarországi nyelvészek és folyóiratunk nevében üdvözljük őt e jeles napon meleg szeretettel s a távolból üzenjük: *onneksi olkoon!*

HAJDÚ PÉTER

Pertti Virtaranta 60 éves

Pertti Virtaranta, a finn nyelvtudomány nemzetközi tekintélye, 1978 május 20-án töltötte be 60. életévét. Ebből az alkalomból szívből köszöntik őt a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztő bizottsága, olvasói és az egész magyar nyelvésztszadalom.

Pertti Virtaranta 1918 május 20-án született Karkkuban. Középiskolai tanulmányait 1936-ban Tyrvääben végezte el. Egyetemi tanulmányai befejezése után 1943-ban kandidátus (filosofian kandidaatti), 1946-ban pedig licenciátus lett. A doktori fokozatot (filosofian tohtori) 1951-ben nyerte el. 1959-ben nevezték ki a helsinki egyetemen a finn nyelv professzorává. Pertti Virtaranta 1945-től 1947-ig a karkkui evangélikus népfőiskola tanáraként, 1948-tól 1955-ig pedig a lundii egyetemen a finn nyelv lektoraként működött. Ez az időszak bizonyára meghatározó jelentőségű volt számára abból a szempontból, hogy érdeklődése a finn nyelv külföldi egyetemeken való tanítása iránt a későbbi években még inkább fokozódott, s ma Pertti Virtaranta a finn nyelv és kultúra külföldi terjesztésének egyik legfőbb támogatója. 1955-től egyetemi tanárrá való kinevezéséig a helsinki egyetemen a finn nyelv docense volt.

Pertti Virtaranta a finnségi nyelvek — ezen belül főleg a finn és a karjalai nyelv — kutatójaként ismeretes. Nyelvészeti érdeklődése elsősorban e nyelvek hangtani-hangtörténeti kutatására terjed ki. Idevágó munkái közül két vastkos monográfiáját emeljük ki: *Länsiyläsataakuntalaisten murteiden äännehistoria I. Konsonantit* (1946), *II. Vokaalit* (1957); *Pääpainollisen tavun jälkeisen, soinnillisen dentaalispirantin edustus suomen murteissa* (1958). Az első a nyugati felső-satakuntai nyelvjárások hangtörténetének impozáns, minden részletre kiterjedő monografikus feldolgozása. A második helyen említett monográfiájában egy hangtani jelenséget, a δ dentális spiráns viselkedését vizsgálja meg szinkrón és diakrón szempontból valamennyi finn nyelvjárásra kiterjeszkedve. Pertti Virtaranta nyelvtudományi eredményeinek a részletes elemzésébe itt nem bocsátkozhatunk, csupán néhány tanulmányára szeretnénk felhívni a figyelmet, mégpedig azokra, amelyek tudományos kutatásának főbb irányait fémjelzik. Ilyenek: *Hämäläismurteiden päiväissä ja päiväissä* (Vir. 1950: 137—47); **mäden-tyyppinen mon. genetivi* (Vir. 1951: 394—406); *önapuu struktuurityyppi ims. kielissä* (Vir. 1956: 364—367); *Über die Partikeln auf -li in den ostseefi. Sprachen* (SST 125: 625—669); *Die Dialekte des Karelisthen* (SzFU 8: 7—27); *Paatenen itkuvirsistä* (SUSA 72: 467—488). Virtaranta tudományos publikációinak (monográfiák, cikkek, ismertetések stb.) a száma a 250-et meghaladja. Ez a szám önmagában is lenyűgöző.

Pertti Virtaranta 1955 óta egy nagy szótári vállalkozásnak, a karjalai nyelvjárási szótárnak (Karjalan kielen sanakirja) a főszerkesztője. E szótárnak eddig két kötete látott napvilágot (*a—k*).

Pertti Virtaranta tudományos munkálkodásának másik fontos területe a finn s általában a finnégi nyelvjárások tanulmányozása, vagyis nyelvjárasi és népköltészeti szövegek gyűjtése és közzététele. A 20. század második felében talán senki sem végzett a finnugor nyelvtudományban olyan nagyszabású gyűjtőmunkát, mint Pertti Virtaranta. Elsősorban finn, karjalai és lúd nyelvjárasi szövegeket gyűjtött (Finnországban, Svédországban és a Karjalai-Finn ASzSzK-ban, a Szovjetunió Kalinyini Területén, az Egyesült Államokban stb.). Ezenkívül vepsze, liv, észt, cseremisiz, zürjén, vogul és magyar (Magyarországon és Jugoszláviában) nyelvjárasi anyagot is jegyzett le. Gyűjtőútjain szinte állandó munkatársa volt felesége, Helmi Virtaranta. Fontosabb szövegkiadványai a következők: Hämeen kansa muistelee (1950), Elettiiinpä ennenkin (1953), Suomen kansa muistelee (1964), Someron murrekirja (1973), Tyrvään murrekirja (1976) (finn nyelvjárasi szövegek); Vienen kansa muistelee (1958), Kultarengas korvaan (1971), Karjalaisia sananlaskuja ja arvoituksia (1976) (karjalai szövegek); Lyydiläisiä tekstejä I.—IV. (SUSToim. 129, 130, 131, 132) (lúd szövegek). A tveri karjalaiak anyagi és szellemi kultúráját tárgyalja Tverin karjalaiisten entistä elämää (1961) című könyvében.

Pertti Virtaranta mint tudományos szervező és közéleti személyiség is jelentős tevékenységet fejt ki. 1968—69-ben a Helsinki Egyetem történeti-nyelvtudományi karának a dékánhelyettese, majd 1969 és 1975 között dékánja. Ő alapította 1959-ben a Finn Nyelv Hangarchívumát (Suomen kielen nauhoitearkisto), melynek az alapítástól kezdve elnöke. A Finn Irodalmi Társaság elnöke (1973-tól), a Kalevala-Társaság elnökhelyettese (1969-től), a Finnugor Társaság vezetőségének a tagja, a Finn—Szovjet Tudományos-Technikai Vegyes Bizottság nyelvtudományi munkacsoportjának a tagja. A Külföldi Lektor- és Nyelvtanfolyamügyek Tanácskozási testületének (Ulkomaanlehtori-ja kielikursiasiaien neuvottelukunta) elnökeként nemzetközi tekintetben is fontos tudománypolitikai és kulturális missziót tölt be.

60. életének betöltése alkalmából őszinte tisztelettel köszöntjük Pertti Virtarantát, a tudóst és tudományszervezőt. Jó egészséget, töretlen munkakedvet és további sikereket kívánunk neki.

RÉDEI KÁROLY

A folklórkutatás helyzete és tennivalói az urálistikában*

A.

Előterjesztésünk B jelzésű második részében VOIGT VILMOS főként szervezési, szerkezeti és tudományelméleti kérdéseket taglal, én inkább az uráli népek körében végzett szöveggyűjtések folklorisztikai értékelését szeretném érinteni. Az általános gyakorlatnak megfelelően, a folklór fogalomkörébe első sorban a népköltészetet kell bevonni, ezúttal nagyobb előnyben részesítve a (verses és prózai) epikát és a lírát, mint az ún. szokásénekeket (ritusénekeket). Az egyes uráli népek közül a balti finnek és a magyarok népköltészetére csak esetenként utalok, a példák zöme a többi nép köréből való.

Az uráli népek folklórja és kutatásának jelentősége

Történelmük folyamán az egyes uráli népek meglehetősen eltérő fejlődési szakaszokig jutottak el, így az éppen csak szerveződő nemzetségi-törzsi társadalmaktól az érett osztálytársadalmakig csaknem minden fokozat megtalálható körükben. A nagyobb egységeken belül további különbségek is adódhatnak: kezdetibb szinteken még egyes nemzetségi társadalom előtti formák is megőrződhettek vagy a fejlődés megtorpanása, visszaesése miatt másodlagosan újultak fel; az osztálytársadalmakba való betagolódás pedig szinte népenként más-más helyen, korban, nyelvi és kulturális környezetben, sőt egymástól kisebb-nagyobb mértékig eltérő vallások keretében is történt, és e rendkívül bonyolult és hosszantartó folyamat nem is mindig záródott le teljesen.

Mivel a legtöbb uráli nép viszonylag későn jutott el az írásbeliség bizonyos fokozataira, a szájhagyománynak az esetek többségében az átlagosnál is jóval nagyobb jelentősége van. E népek költészete is éppoly gazdag, mint a világ bármely más népéé, ám a legtöbbjénél jóval szakszerűbben és alaposabban feltárt és a tolmácsolások segítségével a szokásosnál könnyebben hozzáférhető. Így az uráli folklór gazdagsága, egyes népek szerinti, sőt egy-egy népen belüli történeti rétegzettségére szinte páratlan kutatási lehetőséget kínál: segít egy általános fejlődésment felvázolásában és konkrét részletekkel való gazdagításában; a folklóron belül maradvák pedig éppúgy választ adhatunk a legáltalánosabb kérdésekre (amilyenek pl. az egyéniség-közösség, hagyomány-újítás, előadó-hallgatóság, rögtönzés-kötöttség és hasonlók), mint a fejlődés különleges jelenségeire (egyes műnemek, műfajok és formák kialakulása, váltása és elhalása stb.).

* Előterjesztés az Urálistikai [Finnugor] Komplex Bizottság 1977. jún. 28-i ülésére.

Amilyen hálás és gyümölcsöző feladat a szerteágazó fejlődés következtében feltűnően gazdagon tagolt uráli folklór vizsgálata, éppoly sokféle bukta-tót is rejtegethet. Így többek között nagy lehet a csábítás az éppen kutatott nép költészetének és egyes műfajainak is egy már ismertebb szerkezetbe való beillesztésére. Így lesz a sajátos különfejlődésű, epikus-lírai vogul sors-énekből egyszer ballada, máskor keserves vagy bujdosó és kuruc ének. És ez a terminológiai pontatlanság még a kisebb és ártatlanabb tévedések közé tartozik! Könnyű és hálás feladat is lenne mindezeket csokorba szedni.

Az uráli népek folklórjának, közelebbiről népköltészetének tüzetes megismerése elsősorban nyelvészeti és folklorisztikai feladat, mely nemcsak az illetékes uráli tudomány szakok, hanem az egyetemes társadalomtudományok szempontjából is kiemelkedő jelentőségű. Az együttműködést tekintve azonban sok még a tennivaló, különösen a folkloristákra vár tömérdek munka.

Az eddigi gyakorlat ugyanis többnyire az volt, hogy a saját tudományuk számára is hasznosítható népköltészeti szövegeket a nyelvészek gyűjtötték és dolgozták fel, a folkloristák úgyszólván alig vettek részt ebben a munkában. Így azonban a nyelvészeti szempontból mégoly hiteles szövegek is folklór vonatkozásban már korántsem tekinthetők annyira autentikusoknak, hiszen a legtöbbször alapvető adatok (a közlő személyi adatai, a szöveg adott szokáskörbe való beágyazása, a kísérő zene és mozgás leírása és hasonlók) hiányozhatnak, melyek nélkül a kutatás nem tud előbbre lépni. A feldolgozásban pedig a kényszerűen magukra maradt nyelvészek bizonyos késéssel tudták csak követni a folklorisztika fejlődését. E két szakterület legszorosabb, intézményes együttműködésére van tehát szükség; feladataik azonban eltérnek egymástól.

Általánosságban véve a nyelv a népköltészetnek kétségkívül a legfőbb, mégis csupán egyik eszköze; így az urálistikán belüli folklórkutatások is inkább egyetemes jellegűek és legfeljebb közvetve segíthetnek a nyelvrokonság egyes kérdéseinek megválaszolásában. A nyelvészetben és a folklorisztikán belül más és más a hangsúlya és a módszere is a tipologikus és a genetikus, továbbá a párhuzamos és a különfejlődést, valamint a külső hatásokat és a belső fejlődést szem előtt tartó kutatásoknak. Így nyilvánvalóan eredményeik is mások lesznek, egyik a másikat viszont jól kiegészítheti.

Az említett szerteágazó fejlődés természetesen a nyelvben és a költészetben is megmutatkozik, az alakulás menete azonban eléggé eltérő, vagyis a kétségtelenül közös alapanyag ellenére is másként reagálnak a változásokra. Így idők folyamán a népköltészetnek egész műfaji szerkezete is oly gyökeresen átalakulhat, hogy már-már nem is azonos korábbi önmagával, ugyanezt azonban a nyelvről már nem lehet elmondani. Bőven vannak ugyan korszakokon áthúzódó, alapvető népköltészeti formák és eszközök is, ezek viszont inkább nyelvek felettiek, mint nyelvhez köthetők. Mindezek óva intenek bennünket attól, hogy a gondolatcsere eszközét: a nyelvet, és a felett és összetett művészi tudatformát: a költészetet, azonos mércével mérjük.

A nyelvi és a népköltészeti rokonság tehát nem feltétlenül fedi egymást; a népköltészeti általában jóval távolabbi is, mint a nyelvi. Egyetlen nyelvcsaládon belül is adódhatnak olyan szélső határesetek, mint pl. a vogul és a magyar népé: a vogulban máig uralkodó a nagy epika, a magyarban már nyomát is alig találjuk; a vogulra jellemző a műfaji szempontból átmeneti, sajátos sors ének, mely egyelőre rokontalan jelenség, míg a röpda lok-

kal más finnugor nép költészetében is találkozunk; a magyarság európai jelenlétéből adódik a ballada és a személyi líra dominanciája, mely a vogulok költészetéből szinte teljességgel hiányzik és így tovább. Íme, a nyelvi szempontból legközelebbi két rokon nép költészete éppen hogy a legeltérőbb!

A folklórkutatás további feladatai

A további gyűjtések során mind a nyelvészeknek, mind pedig a folklóristáknak ajánlatos az éppen általunk kidolgozott, Budapesten egy nemzetközi fórum elé terjesztett és ott elfogadott rögzítési alapelveket követni (L. KATONA IMRE, A folklórkutatás tíz alelve. In: A szájhagyományozás törvényszerűségei. Nemzetközi szimpozion Budapesten. 1969. május 28–30. S. a. r. VOIGT VILMOS. Bp. 1974. 118–119), amelyek segítségével nemcsak nyelvészeti, hanem folklorisztikai szempontból is hiteles adatokat kaphatunk. Hasonlóképpen a közlésnek és feldolgozásnak is megjelent a részletes szabályzata (VOIGT VILMOS – BALOGH LAJOS, A népköltési [folklór] alkotások kritikai kiadásának szabályzata. Bp. 1974. Szerkesztési Irányelvek. IV.), mely egyben a nyelvészek és a folklóristák együttműködését is példázza, nemzetközi szempontból pedig máig egyedülálló vállalkozás.

Egyéb gyűjtési útmutatóink is segíthetnek a feltárás egyenletesebbé és pontosabbá tételében. Eddig ugyanis a folklóristákhoz hasonlóan, a nyelvészek is a régiesebb, értékesebb vagy annak vélt és a könnyebben hozzáférhető alkotásokat rögzítették. Így az obi-ugor népek költői műfajai közül huzamos időn át az epikát tekintették feljegyzésre érdemesebbnek, a lírai jellegű alkotásokat többnyire mellőzték. Ma már aligha fogadhatjuk el pl. PÁPAY JÓZSEF ezekre vonatkozó megállapításait, aki szerint a lírai dalfélék „igen kezdetlegesek, minden költői érték nélkül valók”, rögtönzött jellegük miatt sem érdemlik meg a feljegyzést: „szerelmi világuk nagyon sivár... Ha van is a mai élettel összefüggő költői termékük, az legtöbbször primitív tartalmú, rögtönzött jellegű.” (Északi-osztjak medvénekek. Bp. 1934. XXXVII–XXXIX) E nézeteknek ellentmondanak a voguloktól a lappokig bezárólag megtalálható ún. r ö p d a lok, melyeknek hallatlan változatosságát és gazdagságát éppen a legutóbbi időkben ismerték fel kutatóink.

Ma sem tudjuk pontosan, hogy a gyűjtések egyenletlensége vagy egyes uráli népek költészetének belső műfaji szerkezete-e az oka a b ö l c s ő d a l, g y e r m e k d a l és a m u n k a d a l sokhelyt tapasztalható szegényességének vagy szinte teljes hiányának? (A cseremiszeknél ezek alig lelhetők meg, esetenként orosz hatás eredményeképpen.)

A kezdettől fogva köztudott műfajokra való ismételt rákérdezés a valóságos gazdagságot sokáig elfedheti, a gyűjtés tematikus kiszélesítése viszont váratlan eredményeket hozhat; elegendő itt a lapp, a votják és a zürjén epikus énekek felfedezésére utalnunk, melyeknek kutatása nézeteinket több ponton is módosíthatja.

Az uráli népköltészeti szövegek zömét eddig szerepköréből kiemelve és diktálás után jegyezték le, ez a módszer ma már elfogadhatatlan. Így maga a szöveg is csonkult és módosult is, háttérben maradt a szokás, az előadás módja, sőt legtöbb esetben még az előadó személye is. Igazán csak odavetett megjegyzésekből tudjuk pl., hogy a vogul hősdal-énekesek között sámánok is voltak; az ünnepélyességet emelhetette a párban, hármásban való éneklés és a zenekíséret is. De már a szereposztásról, az ének és a kísérő zene viszonyá-

ról, továbbá az énekesek mimikájáról és gesztusairól vagy egyéb mozgásmódjáról alig tudunk valami biztosat. Mindezek pedig még a szövegnél és a dallamnál is régiesebb jellegűek szoktak lenni és önmagukban is sokat elárulnak az alkotások társadalmi életéről és fejlődéséről stb. Szórványos adataink vannak a versengésszerű éneklésről is, holott ez feltehetőleg nemcsak egyes volgai finnugorok (pl. a votjákok), hanem valamennyi nép körében ismert lehetett.

Az uráli társadalmakon belül világviszonylatban is feltűnő éles különbségtételt tapasztalhatunk a két nem társadalmi helyzete, munkamegosztása és egész életmenete között; mindez a költészetben belül is teljes következetességgel érvényesül, bár a rá vonatkozó adatok ma még meglehetősen gyérek. Eddig nem tudunk pl. férfiak által előadott s i r a t ó é n e k ekről, az obiugoroknál pedig t a b u tiltja a nőknek a m e d v e é n e k e k előadását stb. Majdnem minden műfaj valamelyik nemhez kötött (a v a d á s z d a l pl. a férfinemhez tartozik, a l a k o d a l m i é n e k a nőkhöz), időközben szerepcseré történhet (a cseremisiz, votják vadászénekből lakodalmi dal lett), de gondosabb rákérdezéssel, megfigyeléssel és elemzéssel az eredeti szerep és környezet, valamint az elsődleges nem még kimutatható. A „nemek feletti” műfajok között is vannak különbségek aszerint, hogy férfiatól vagy nőtől gyűjtötték ezeket: így köztudottan különböznek a vogul férfi és női sorsénekek; ezek jellemzését már a századforduló ideje óta jól ismerjük.

Nyelvészeinket láthatólag érdekelte a folklór társadalmi életének, szerepének teljes köre, de már a folkloristák igényeit is kielégítő, a valóságot minden színességében és gazdagságában kifejező szertartás- és szokásleírásokkal vajmi ritkán találkozunk. (Igaz, ilyet a folkloristák közül is csak kevesen produkáltak.) E tekintetben is dominált a szöveg-központúság, melynek rögzítése során többen is észlelték a szokásénekek (ritusénekek) régiességét, a sorsénekeknel, rőpdaloknál és más műfajoknál nagyobb kötöttséget, sőt az is köztudottá vált, hogy a mítikus medve- és hősénekek nyelve jóval régiesebb, mint a korabeli előbeszédé. De már az előadás menetét és módját, továbbá a külső körülményeket éppenséggel említik, holott az eszményi leírás olyan, mint egy forgatókönyv: ha tehát pl. egy szokás végleg feledésbe merül is, ennek segítségével bármikor felújítható. (Végső soron a színes film és a képmagnó oldhatja meg korszerű eszközökkel ezt a bonyolult feladatot.)

Az írásbeli kultúrákban élő és több ezer foglalkozást űző mai embereknek meglehetősen nehéz a régiesebb fejlődési szakaszok megértése és alkotásaik rögzítése. Korábbi fokokon pl. nem válik el a dallam és a szöveg, kölcsönhatásban vannak egymással és együtt is fejlődnek, de szinte soha nem teljesen egyenrangúak. Így a mozgással nem járó műfajok (mint amilyenek pl. a hősénekek) esetében legtöbbször a szöveg tartalmi-formai elemei a fontosabbak, míg a táncoknál és egyéb kötött mozgásoknál fordított a helyzet. Ez a kettőség végig megfigyelhető ugyan, de azért majdnem minden nép eljut a szöveg minden téren érvényesülő elsőbbségéig, szerkezeti és formai (pl. strófikus) megszerveződéséig. Amíg azonban a dallammal együtt van, prozódiaja és ritmikája sem vizsgálható önmagában, zene nélkül. Ezt különben a nyelvészek szinte kezdettől fogva máig hangsúlyozzák is.

A mozgás (pl. a tánc), az előadás módja (mimika, gesztus stb.) a dallamnál járulékosabb elemeknek tűnnek ugyan, de korántsem hanyagolhatók el, ezek ismerete nélkül nem értjük az elsőszemélyes, szólóban történő előadás, a párbeszéd vagy akár a közös, kórusos éneklés sok-sok kérdését, elmosódik a határ a hivatott (alkalmi) és a fél vagy teljesen hivatásos (ha ilyenek egy-

általán vannak) énekesek között is. A szertartások és mindenféle előadás, legyen az akár egyszerű zenekíséretes is, tárgyi kellékei (álarcok, jelmezek, hangszer stb.) sokat elárulhatnak a szokások eredetéről, változásairól és mondanivalójáról, segítenek a szövegi utalások megvilágításában is. A látszólag passzív közönség reagálása pedig rávilágít mindezek társadalmi hátterére; de a legtöbb esetben előadók és hallgatóság állandó és közvetlen kapcsolatban vannak, hatnak egymásra, e kölcsönhatás kulcsot ad kezünkbe a rögtönzések mértékének és módjának megállapítására.

Az uráli társadalmak többségében az emberek nagyobb része még alkotó (rögtönző) képességű előadó, de a legrosszabb esetben is hozzáértő műélvező; a költészet sok-sok műfaja énekkel, mozgással együtt jár, nem a szórakozást szolgálja, hanem a társas együttlétből adódó szerepet tölti be, szinte szellemi mindenek: erkölcsi normát ad, oktat, tetterre készítet, s így a népek életének, gondolkodásának és a változásoknak is művészi tükrö. Az egyes alkotások nem érthetők meg jól önmagukban, szellemi-társadalmi-közösségi környezettől elszakítva, érvényüket is csak egy bonyolult viszonyrendszeren belül kapják meg.

Az uráli népek folklóralkotásai is nehezen osztályozhatók: más-más elnevezést használnak az egyes műfajokra az illető előadók és a kutatók, akik esetleg ugyanazt az alkotáscsoportot is különféle elnevezéssel illethetik. Míg az epikában a verses és prózai forma, a zenekíséret, továbbá a tartalom még biztosabb fogódzót jelenthet, a lírában annál nagyobb az osztályozási, rendszerezési bizonytalankodás; a zavart még csak fokozza, hogy az alkotások, sőt egész csoportjaik szerepcseréje épp e röpke műfajoknál a leggyakoribb.

Az uráli népek költői műfajait sem tudjuk belülről, maguknak az alkotásoknak a segítségével elrendezni, hanem külső támpontot, ismérveket kell segítségül hívnunk! Ez a költészettípus ugyanis még majdnem teljesen szertartásos-alkalmi-közösségi, a személyiség és egyéniség csak halkan és áttételesen jelentkezik, következésképpen az alkotások csoportjai is a társadalmi-közösségi élet függvényei. A cseremiszi népdalok pl. a szubjektív, személyi lírai fejlődés terén viszonylag messzebbre jutottak, de mégis biztonságosabban csoportosíthatók a közösség-egyen kapcsolatai (a társas együttlét, a családi élet, az elválás, a halál alkalmi énekei és dalai), s azon belül a lírai alaphelyzetek (szerelemvallás, kesergés, gúny, kérkedés stb.) szerint, mint bármely más szempontból. Az alkalmi, rögtönzött röpdalok pedig minden ízükben a pillanat szülöttei, így a Leningrádban tanuló vogulok visszaemlékező, a honvágyat kifejező, a tél szépségeit érzékeltető dalokat adtak elő, odahaza bizonyára változott volna ez a tematika; a cseremiszek pedig a körükben gyűjtő VIKÁR LÁSZLÓ és BEREZKI GÁBOR személyét is belefoglalták dalaikba. (Hasonlót tapasztaltam én is Indiában, de bármelyikünk fel tud idézni ilyen eseteket.) Mindenesetre az uráli népek költészetének műfaji tagolása is a folklóristák következő feladatai közé tartozik.

Nyelvészeink is észlelték az általuk vizsgált nép költészetének történeti rétegzettségét, a régi és az új stílust majdnem mindenki felismerte és nemcsak a dalokon, népzénén, hanem még a hősénekeken belül is meg tudták állapítani. E megfigyelések zöme pontos és el is fogadható, ám itt a „rég” és az „új” korántsem jelent azonos korszakokat és közvetlenül összevethető stílusrétegeket, hiszen ami egyik helyen „új”, másutt éppen „rég” lehet és viszont, ill. egyes régi rétegek meglete esetén az újak hiányozhatnak és fordítva. Még nagyobb baj, hogy szinte minden kutató az általa észlelt régi réteget tartja

csak eredetinek, belső keletkezésűnek, míg az újat a környező (orosz, tatár, csuvas stb.) népek hatásának tulajdonítja. A fejlődést ilyen egyszerűen nem lehet elképzelni, de a változások menetét már folkloristák segítségével lehetne megnyugtatóbban felvázolni. A feldolgozásnak mindenesetre ez a legnehezebb, legbonyolultabb szakasza, melyben csak a közös erőfeszítés és teljes együttműködés vezethet némi eredményre.

A közös tennivalókat még hosszan lehetne sorolni, befejezésül azonban érdemesebb az egyes tudománysszakokra váró feladatok arányaira is utalni: kezdettől máig a nyelvészeké a kezdeményezés és a munka oroszlánrésze, minden bizonnyal ezután is így lesz és a folklór formai kérdéseinek (nyelvi és stílusesszközök, vers és próza, rímek stb.) megválaszolása továbbra is főként rájuk vár; a zenefolklorisztika nagy késéssel kapcsolódott ugyan be, de a nemzetközi urálistikában máig a magyaré a vezető szerep; szövegfolkloristáink viszont sem a gyűjtésben, sem pedig a feldolgozásban nem vettek tevékeny részt, érdemi és nehéz munkájuk voltaképpen csak ezután kezdődik.

Ennek megindítása és könnyítése volt beszámolóim tulajdonképpeni célja.

KATONA IMRE

B.

1. A terület körülhatárolásához¹ meg kell jegyezni, hogy a finnugrisztika (urálistika) bizonyos kérdéskörökben magától értetődő nyelvi-történeti-irodalmi keret, amelyen túlra ugyan nyelvészeti, etnogenetikai stb. kutatások során is ki kell tekinteni, a néprajzi és folklorisztikai vizsgálatokban azonban elsőrendű fontosságú tény, hogy megfelelően tágan értelmezzük e kutatáskört. Ide tartozik egyfelől minden uráli nép teljes folklórjának bármilyen korzakára vonatkozó minden vizsgálat, ezen túlmenően azonban az uráli folklorok egyenként is bonyolult komparatív vizsgálatai is: például a magyar esetében balkanisztikai, a balti-finnek esetében skandinavisztikai, a szamojédok esetében arktikus és szibériai távlatú kutatások egész sokasága. Még ennél is tágabb lehet mind a genetikus, mind a tipológikus folklórkutatás, immár hagyományos az altajisztikával vagy a vadász kultúrákkal kapcsolatos kitekintés. A korábbi kutatók gyakorlatilag követtek ilyen módszereket, és ez már mintegy hagyományossá is vált. Most a felismerés elméleti általánosítására, módszerének önálló megvitatására és kiépítésére volna szükség.

2. A magyar kutatás előkelő helyet foglal el az általában vett urálistikában, az utóbbi évtizedek tudományos konszolidációja következtében ha nem is minden téren vezető szerephez, de megbecsült és számon tartott helyre jutott a kutatók létszámát és intézményeik méreteit tekintve előkelő magyar néprajzi és népzene-kutatás. Ez metodikai felelősséget is kell hogy eredményezzen: a nemzetközi szinten hozzáférhető kiadványok elég nagy érdeklődést elégíthetnek ki. Jónéhány területen a magyar kutatók ezt eddig nem tudták kellőképpen megtenni.

¹ Ez írás előterjesztés-jellege mentesít az alól, hogy bibliográfiai hivatkozásokat adjak, ezért csak ott idézek egyes műveket, ahol az elkerülhetetlenül szükséges. Eredeti írásos előterjesztésemet stílisztikailag néhol módosítottam és jegyzeteltem. Itt is köszönöm a vitában résztvevők hozzászólásait, amelyek adatait és szempontjait néhol bevontam szövegembe.

3. Mai tudományszervezési, utánpótlási és publikálási gyakorlatunk voltaképpen hosszú idő alatt alakult ki, és az ismert hatékonyságot elérte, ugyanakkor azonban ezt nem lehet általános érvényű receptnek tartani. Nálunk nincs népzene kutató-képzés, a tárgyi néprajzi és folklorisztikai képzés összekapcsolódik, etnológiai képzés viszont csak mellékesen történik, nincs magyar folklorisztikai folyóirat, a vallástudomány voltaképpen helyét keresi társadalomtudományaink körében, komplex kutatások helyett gyakran csak interdiszciplináris törekvések figyelhetők meg, folklorisztikánknak nincs használható archívuma, finnugor (uráli) jellegű folklorisztikai terepmunkát eddig voltaképpen csak nyelvészek végeztek, de a nyelvészeti gyűjtőmunka is akadozik. Mindezeket elfelejtve, csak eredményeinket hangsúlyozni nem lenne célravezető. Ezen kívül nálunk is kísért a programadás a részletkutatások helyett: igen sokszor esett szó finnugrisztikai folklorisztikánk múltjáról, lehetőségeiről, távlatairól, feladatairól.² Az ilyen gyűlések publikált anyaga (pedig ez csak töredék!) többszörösen meghaladja az ilyen tárgyú konkrét vizsgálatokét.

4. A néppel és a népi kultúrával foglalkozó tudományok végül is nehezen választhatók különböző területekre. Mégis, gyakorlati okokból is arra kell törekednünk, hogy valamilyen célszerű sorrendben és rendszerben foglalkozunk velük. Kíváncsinos lenne az urálistikán belül külön tárgyalni³ az etnogenezis kérdéskörét, a társadalomszervezet (a megszokottabb szóhasználatnál „társadalomnéprajz”) kérdéseit, külön venni az anyagi kultúra kutatását. Magyar szempontból indokolt a népzene kutatást is külön tárgyalni. Külön beszámolóra (és kutatásokra) lenne szükség a népművészet kérdéseit illetően. A tánc esetében nincs érdemben mivel foglalkozni: e kérdéskörnek sok magyar szakértője van, ők azonban nem tértek ki eddig érdemben az urálistikát érintő témákra. A demográfia, a mai uráli népek életmódjának változása (szociológiai, akkulturációs, folklorizmus-kutatással) megint önálló kérdéskör, amelyet külön kell majd egyszer áttekinteni.

5. A hiedelmek, mítoszok, mitológia, szokások, rítusok vizsgálata külön területkör. Itt elsősorban áttekintésre kellene törekednünk. Különösnek tűnhet, hogy részlettanulmányok nélkül is azt látnám e téren legfontosabbnak, hogy egy kézikönyv jellegű összegezés készüljön el körülbelül az „uráli népek szokásvilága és hitvilága” címmel. Ehhez a kész és készülő összegeзések (szovjet etnográfiai, mitológiai kézikönyvek, az európai szokásmonográfia kötetei stb.) már adnak annyi támpontot, hogy egy ilyen munka hamaros elkészítését tervbe vegyük.⁴

6. Külön kell foglalkozni tudományszervezési kérdésekkel is: a tudományos rangsorok, a tudományos kutatóintézetek felépítése szerencsésen egyezik

² Csak mutatóba a legújabb ilyen munkák közül: IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS – VOIGT VILMOS szerk.: Bán Aladár emlékezete. 1871–1971. Várpalota 1974. (ebben áttekintés a magyar finnugrisztikai tárgyi néprajzi kutatásokról, illetve a magyar folklorisztikai finnugrisztikáról) – BALASSA IVÁN: Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához? (A Magyar Néprajzi Társaság vitaülése 1974. május 22.) Ethnographia 85 (1974): 575–604. (Studia Ethnographica 8.) (bevezető előadás, 11 hozzászólás és zárószó).

³ E témakörök közül többet megtárgyalt az Urálistikái (Finnugor) Komplex Bizottság, ezért ezekre részletesen nem térek ki.

⁴ HOPPÁL MIHÁLY a bizottsági ülésen bejelentette, hogy valóban megnyílt a lehetőség egy ilyen kötet elkészítésére. Természetesen nemzetközi méretekben is szükség lenne e feladat elvégzésére.

a Szovjetunióban és nálunk. Itt közvetlen kapcsolatokat kell kiépíteni és ezt szorgalmazni mind a központi, mind a helyi szovjet és magyar kutatóhelyek között. Ez nyilván a terepmunka egyetlen valódi lehetősége, — amelyet leginkább közös expedíciókban láthatnánk megvalósíthatónak. Noha nem nehézségek nélkül, nyelvészek, népzene kutatók, archeológusok már kiépítettek ilyen kapcsolatokat. DIÓSZEGI VILMOS sokkal mostohább kutatási körülmények között és akadémiai intézeti kapcsolatok nélkül tetemes anyagot gyűjtött. Tudomásom szerint viszont nem akadt olyan magyar szövegfolklorista, aki valaha is uráli anyagot gyűjtött volna (nem szólva természetesen a nyelvészekről, akik olykor folklorisztikailag is hasznosítható anyaghoz juttattak bennünket).

7. A helyzet és a tennivaló mérlegelésével az alábbi kérdéseket kellene az illetékes szervek figyelmébe ajánlani:

7A. O k t a t á s: a finnugor szakos egyetemi hallgatók kaphassanak speciális urálistikai-folklorisztikai képzést. Ilyenre tudomásom szerint eddig még nem került sor, jóllehet több leendő uralista foglalkozott és foglalkozik néprajzi vagy folklorisztikai témákkal.

7B. G y ű j t ő u t a k: elsősorban a Szovjetunióban, de például Finnországban és másutt is folklorisztikai (és nyelvészeti) gyűjtőútra kellene ösztöndíjasokat küldeni, és megteremteni a gyűjtés technikai előfeltételeit. Erre természetesen megfelelő előképzettséggel és nyelvismerettel rendelkező kutatókat vagy expedíciókat kell kiszemelni.

7C. T u d o m á n y o s t a p a s z t a l a t c s e r e: vendégelőadók, külföldi aspiránsok formájában lenne a leginkább célravezető. Tudtommal e téren évtizedek óta a folklorisztika igazán háttérbe került, szovjet—magyar és finn—magyar viszonylatban is, még a legszűkebben vett rokon kutatási területekkel szemben is.

7D. S z ö v e g k i a d á s: a hagyományos gyűjtött anyag a régi kiadványok folytatódása formáját öltötte, és a kommentárok rendszerint kitérnek folklorisztikai vonatkozásokra is. Új gyűjtés, jelentékenyebb kiadatlan itthoni anyag nincs, illetve megjelentetése folyamatban van.⁵ Kíváncsok itt (és ezt az Akadémia folklorisztikai textológiai szabályzata⁶ elő is írja!) a szövegeknek nemcsak nyelvi, hanem szakavatott folklorisztikai apparátussal való ellátása, feldolgozása is. E téren van még tennivaló, jóllehet nyelvészeink értékes kommentárjai olykor folklor-monográfia méretűek.

7E. E g y é b k i a d v á n y o k: kitűnő népszerűsítő és fordításkötetek láttak napvilágot, ezt a gyakorlatot feltétlenül folytatni kell. Több olyan egyetemi szöveggyűjtemény, segédkönyv, illetve bibliográfia jelent meg, amelyek nemcsak a nagyközönség, hanem a szakemberek tájékoztatását is szolgálják. Ezt a munkát is folytatni kell, és főként ezek eredményeit kellene széles körben ismertté tenni.

7F. F o l y ó i r a t o k: nem a szerkesztőkön múlik, hogy a NyK és a ALH elvétele közöl folklorisztikai tanulmányokat, jóllehet ezen orgánumok urálistikánk ismert, interdiszciplinárisnak teremtett fórumai. A néprajzi folyóiratoknál az eddigi szerkesztők közöltek ilyen tanulmányokat, mégis

⁵ Elsősorban szovjet kutatók obi ugor és szamojéd tárgyú gyűjtéseinek esetenkénti megjelenésére gondolhatnánk, mivel e népeknek nincsenek önálló tudományos kutatóintézeteik. Ilyen módon viszont igen nagy mennyiségű anyag kerülhet nálunk kiadásra.

⁶ VOIGT VILMOS — BALOGH LAJOS A népköltési (folklor) alkotások kritikai kiadásának szabályzata. Bp. 1974 (Szerkesztési Irányelvek IV.).

megoldatlan egész urálsztikánkban és folklorisztikánkban két publikációtípus létrehozása: hiányzik egy anyagközlő urálsztikai folyóirat és egy folklorisztikai folyóirat. A finn, szovjet, sőt akár a német kutatás is ennél kedvezőbb helyzetben van. Amíg ez a kérdés megnyugtatóan nem oldódik meg, a megjelenő dolgozatok is szétszórtnak sokkal észrevétlenebbek maradnak.

7G. **Könyvsorozat:** ha megvalósul a „Bibliotheca Uralica” terve, voltaképpen teljesítőképességünk határáig lesznek könyvpublikálási lehetőségek. Becsléseim szerint kétévenként 1–2 urálsztikai-folklorisztikai publikációval kellene számolni. Ilyen ütemben még hosszú ideig elképzelhető kiadványok megjelentetése.

7H. **Bibliográfia:** nemzetközi közreműködéssel meg kellene szerkeszteni az uráli folklór annotált bibliográfiai kézikönyvét. Ez minden további komoly kutatás számára nélkülözhetetlen előtanulmány. Nem pótolja ezt néhány kurrens nyelvtudományi vagy néprajzi bibliográfia, mivel ebből a határterületek és a régebben publikált anyagok kiesnek.

7I. **Kongresszusok:** a finnugor kongresszusok folklorisztikai szekciói beváltak, jól működnek.⁷ A különböző nemzetközi folklorisztikai konferenciákon magyarok és finnek részvétele (elvben) biztosított. Súlyának megfelelően az észt kutatás azonban nem szerepel, a Szovjetunió egyéb uráli témájú kutatói pedig a legkritikább esetben vesznek részt nemzetközi folklorisztikai konferenciák. A Szovjetunióban rendezett finnugrisztikai és folklorisztikai, néprajzi konferenciákon tudtommal magyar vagy finn folkloristák sohasem vettek részt. Ezen minden erőnkkel változtatni kell. Néhány évvel ezelőtt igen jó kapcsolatok alakultak ki a szovjet és a magyar tudományosság vezetői között. Elsőrendű tudományos érdek lenne, hogy intézményesítsük a mi belső konferenciáinkon szovjet, az ottani konferenciák magyar folkloristák részvételét.

7J. **Kis konferenciák:** megszervezését mindig tervbe vették, most végre volt ilyen (finn–magyar népköltési műfajkonferencia).⁸ Ezt szovjet–magyar viszonylatban, külön észt–magyar, permi–magyar, volgai–magyar viszonylatban is ki kell dolgozni. Sajnálatos, de tény, hogy a múlt században és századunk elején bizonyos fokig gyümölcsözőbbek voltak a kapcsolatok az említett területek folkloristái között, mint most.

7K. **Könyvtár:** a legfontosabb kiadványokat több könyvtár (Akadémiai Könyvtár, Nyelvtudományi Intézet, Régészeti Intézet, Néprajzi Kutatócsoport, Néprajzi Múzeum stb.) is gyűjti, átfedésekkel, pénz- és energiapazarlással, ugyanakkor régibb és újabb alapvető munkák (rendszerint éppen a drágább kézikönyvek) sehol sem találhatók. Áthidaló megoldásként nem lehetne-e a 7H bibliográfia munkahelyén létrehozni egy speciális kézikönyvtárat, utalókatalógust, és önköltségi áron történő sokszorosítási lehetőséget?

7L. **Állás, szakemberek foglalkoztatása:** hivatásszerű műveléssel lehet ma már csak az urálsztikai folklorisztikát színvonalasan foly-

⁷ Igaz ugyan, hogy publikáláskor a folklorisztikai-néprajzi szekciók anyaga hátra marad, ezért eddig (és jelenleg is) kivétel nélkül mindig éveket késett más szekciók anyagához képest, tetemesen csökkentve ezzel az itteni tanulmányok időszerű felhasználhatóságát.

⁸ Ennek anyaga hihetetlen gyorsasággal már sajtó alá is gyűlt: HONKO, LAURI – VOIGT VILMOS szerk.: *Genre, Structure and Reproduction in Oral Literature of Finno-Ugric Peoples*. Bp., 1979 (Bibliotheca Uralica 5) (Sajtó alatt).

tatni. Tudtommal ilyen lehetőség Magyarországon nincs, így ezzel kapcsolatban nem tudok miről beszámolni.

8. Az urálistikái tematikájú folklór kutatás kereteit a jövőben meg kellene teremteni. Ez mind a nemzetközi és magyar folklorisztika, mind az uráli tudományok szempontjából fontos feladat, és az újabb viták, megbeszélések értelmében erre volna lehetőség is.

VOIGT VILMOS

Juha Janhunen (szerk.): Etäsukukielet

Suomi 119/4. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki 1975. 92 l. + 1 db kazettás magnetofonszalag

A JUHA JANHUNEN, fiatal finn szamojédológus szerkesztésében megjelent kiadvány a hozzátartozó kazettás magnetofonszalaggal együtt rövid szövegmutatványokat közöl az egyes uráli nyelvekből (a balti finn nyelvek és a magyar kivételével). A szöveggyűjtemény és a magnetofonszalag a kisebb uráli nyelveket életszerűen jeleníti meg, így hasznos és praktikus segédeszköz nemcsak az uráli nyelveket tanulmányozó egyetemi hallgatók, hanem mindazon kutatók számára is, akiknek nem volt módjukban az egyes uráli nyelvekkel – kiváltképp azok újabb kori állapotával – a „gyakorlatban” is megismerkedni.

A kötet tizenkét finnugor és négy szamojéd nyelvből közöl mutatványt részben csaknem fonematikus, részben pontos fonetikus lejegyzésben. A fonematikus/fonetikus lejegyzést az irodalmi nyelvi átírás, majd a finn és az angol fordítás követi. Természetesen a tavgi és a kamasz szöveg után nincs irodalmi átírás, mivel ezek a nyelvek nem rendelkeznek saját írásbeliséggel. A szövegek lejegyzése – a komi-zürjén és a két kazymi osztják mutatványtól eltekintve (erről l. alább) – megbízható, hiszen a transzkripciót az egyes nyelvek kiváló specialistái végezték; a kazettás magnetofonszalag jó segítséget nyújt a szövegmutatványok hallás után való tanulmányozásához. (E sorok írója a volgai, a permi és az obiugor szövegek megítélésében és ellenőrzésében érzi magát kompetensnek.) Néhány esetben a nyelvjárásmegadás teljesebb, illetőleg pontosabb lehetne. Például: komi-zürjén (közelebből: felső-sziszolai nyelvjárás), komi-permják (közelebből: északi-permják, kocsevói nyelvjárás), „hanti (ostjakki), pohjoismurre” [chanti (osztják), északi nyelvjárás] (közelebből: kazymi nyelvjárás).

Az E. ITKONENTől magnetofonszalagra felvett szöveget R. M. BATALOVA írta át. A lejegyzés általában pontos, bár itt-ott érződik Batalova anyanyelvének (illetőleg anyanyelvjárásának), a komi-permjáknak a hatása. Legszembetűnőbb eltérés, hogy néhány esetben (az első szótagnál hátrább) *t-t* hall és ír ott, ahol a szalagon kétségtelenül *d* hallható. Például: (alulról a 6–7. sorban) *tenit*, (felülről a 13. sorban) *leşedema* (kétszer), (alulról a 4. sorban) *şepkete*. Ilyen, a komi-permjákra jellemző alakok a komi-zürjénben különben sem fordulnak elő. Helyesen: *tenid*, *leşedema*, *şepkede*. A FSz. nyelvjárás jellegzetes magánhangzóját, a zárt *o*-t, melyre a közölt szövegben akad néhány példa (*kotis*, *o*, *şoa*, *şogni*, *oşis* stb.) nem jelöli (az informatornő, Lija Mihajlovna NEČAJEVA nyelvére vonatkozóan l. E. ITKONEN: *SUSA* 71 (1971)/1 : 3). Néhány esetben inkább sajtóhibáról, mintsem helytelen lejegyzésről lehet szó. Például:

- 41.1.: 14. sor felülről: *keşinniş*, helyesen: *keşinis*
 19–20. sor felülől: *medişke*, helyesen: *medişke*
 2. sor alulról: *aşte*, helyesen: *aşte*
 42.1.: 3. sor felülől: *odsala*, helyesen: *otsala*
 6. sor felülől *izî*, helyesen: *işîd*
 6. sor felülől *libe oşkes*, helyesen: *libe şo oşkes*
 7. sor felülől: *aşşil*, helyesen: *aşşil?*
 7. sor alulról: *şies*, helyesen: *şijes*
 6. sor alulról: *aşşil*, helyesen: *aşşil*

A két kazymi osztják szöveget ILDIKÓ LEHTINEN gyűjtötte és jegyezte le. Transzkripciója szemmel láthatóan fonematikus igényű, bár ezt a törekvést konkránsan sikerült következetesen megvalósítania. Szövegében fonéma helyett gyakran allofón szerepel. Például: *kütup* (helyesen *kütap*), *tişin* (helyesen *tişin*), *şlapşijen* (helyesen *şlapşijen*).

Máskor a fonémákat helytelenül értelmezi: *pelak* (helyesen *pelak*), *ɔxat* (helyesen *ɔxat*), *lora* (helyesen *lora*), *auw* (helyesen *auw*), *kāñš* (helyesen *kāñš*). Ritikában torz, nem létező szóalakok is előfordulnak nála: *wanəm* (helyesen *wana*). Ezeket a hibás adatokat a 66. lapon található rövid (16 soros!) szövegmutatványból idézem.

Álább – a további hibák felsorolása helyett – közlöm a 66. lapon levő szöveg 9 sorát (a *jāŋxa* szóig) saját fonematikus átírásomban. Fonematikus lejegyzésem lényegében megegyezik W. STEINITZ transzkripciójával, amely K. F. KARJALAINEN Kaz. szótári adatainak fonológiai elemzésén alapul (vö. STEINITZ, OstjVok. passim, DEWO passim; RÉDEI, Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) ...).

im̃-χil-lenk̃i pa im̃a-im̃im̃ χil-lenk̃i im̃a-im̃i pl̃aa wps̃ən. im̃ χil-lenk̃eA m̃āñi w̃ur̃at̃ t̃j̃əŋ j̃oŋan t̃j̃ p̃eaa. im̃a-im̃i l̃op̃aa: aa m̃āna, j̃eaa m̃āñəm ar wps̃, j̃oŋ j̃uw̃əm šim̃aa wps̃.āñ χ̃p̃aaent̃s, š̃i m̃āñs. t̃oŋ j̃oŋt̃s, m̃ātt̃ir̃ən k̃ir̃əŋ j̃ot̃ om̃s̃a. j̃oŋa χ̃oŋt̃əp̃ j̃uw̃at̃ ñoŋ χ̃oŋt̃s. j̃ot̃ l̃ipea š̃iŋəš pa t̃aj̃t̃aa. w̃ant̃j̃aa: t̃j̃ j̃ot̃ s̃iŋən š̃ūk̃aaəm l̃oŋt̃ l̃oŃl̃at̃. j̃ot̃ š̃iš-pelak̃ən š̃ūk̃aaəm ɔxat̃ ker̃at̃aaat̃. š̃iŋəš k̃ūt̃ap̃ən t̃j̃ ik̃i-lenk̃i om̃s̃a. š̃i ew̃eA š̃t̃ l̃iūw̃ ake-ik̃i.ake-ik̃i l̃op̃aa:m̃oŋχ̃eAAam̃, s̃ām̃aaəm k̃āñš j̃āŋxa! ...

Összegezve: Juha Janhunen olyan kézikönyvet tett közzé, amelynek hiányát mind az oktató, mind a kutató munkában már régóta éreztük. A kiadvány bizonyos hibái ellenére is hézagpótló, hasznos segédeszköz az uráli nyelvek tanulmányozásához. Várjuk mielőbbi második (javított és esetleg bővített) kiadását.

RÉDEI KÁROLY

Kálmán Béla: Chrestomathia Vogulica

Tankönyvkiadó, Budapest 1976. 150 l.

A nyomdai előállításban alighanem rekordot döntött meg ez a hasznos, 150 lap terjedelmű tankönyv: majdnem 6 évig készült. Kézirata már 1971-ben lezárult, nyomdába viszont az impresszum adatai szerint 1973-ban került és 1976 januárjában jelent meg. Ténylegesen azonban 1976 nyarán került forgalomba. Laponként mintegy 14 nap jutott a könyv technikai előállítására, akárcsak a kódexirodalom korában. Sajnos e jelenség nem egyedi. A kéziratok elkészülte és megjelenése közti időtáv mind jobban széthúzódik s ez gondot okoz szerzőknek, kiadói vezetőknél egyaránt: a több évet meghaladó nyomdai átfutás azzal a hátránnyal jár, hogy közben a könyv egyes részei elavulhatnak, pláne, ha a szerzőnek a korrektúra közbeni szövegmódosításokra is alig van módja. Pedig lépten-nyomon olvashatunk nyomdáink rekonstrukcióiról, a kapacitás bővítéséről, s mégis: ennek ellenére a kiadó vállalatok nagy mértékben ki vannak szolgáltatva a nyomdáknak, amelyek – úgy látszik – saját érdekeik szerint válogatnak a munkák vállalásában és tisztán üzleti szempont vezeti őket a sorrendiség megállapításában.

A recenzius zsörtölődése nem oldja meg e problémát, de nem árt, ha a szerzők és olvasók nevében nyilvánosan is szóvá tesszük e visszás helyzetet, a kérdés megnyugtató rendezését követelve valamennyi illetékestől.

KÁLMÁN BÉLA vogul chrestomathiájának átdolgozott 2. kiadása jelentős újításokat tartalmaz az előző, 1963-ban megjelent kétnyelvű (magyar és német) kiadáshoz képest, a melygyébként angol fordításban 1965-ben a Uralic and Altaic Series-ben is megjelent.¹ A mostani új kiadás szövege szintén párhuzamosan magyar és német, a közölt vogul szemelvények is változatlanul ugyanazok, így a szójegyzék sem szorult kiegészítésre. Kiseb igazítások persze e részekben is akadnak. Ezek azonban jelentéktelen változtatások. Ami leginkább felfrissítésre várt volna, a szójegyzék etimológiai anyaga, az láthatólag változatlan az előző kiadás(ok)hoz képest, annak ellenére, hogy mai ismereteink szerint jó néhány olyan etimológiai utalással találkozunk, amellyel nem tudok egyetérteni, vagy amely kérdéses és erősen vitatható. E helyzetet némileg menti, hogy az ilyen egybevetések elé a szerző néha-néha kérdőjelet illeszt (ahogyan ezt az előző kiadásban is megtette). Példaként említhetnénk a *wōr* ~ fi. *vaara*; *wōl* ~ m. ? *völgy* (bár a TESZ állásfoglalása a szerzőt igazolja, engem mégsem nyugtat meg); *wāntti* ~ m. ? *véd*; *ponal-ker* ~ fi. ? *pellava*; *pāwāl* ~ fi. *palva*; *pāti* ~ fi. *püta* ~ m. *fűz*; *pāšer-jiw* ~ m. *fagyal*; *lakwi* ~ fi. *liikku*; *un̄ip̄li* ~ m. ? *enyeteg* egybevetéseket. Az egyeztetés bizonytalanságát mutató

¹ Utalok itt e mű recenzióira. Ld. MOLNÁR F.: NyK 70 (1968): 460–461; LAVOTHA: UAJb. 40 (1968): 127–129; SAUVAGEOT: BSLP 59 (1964): 280–281. Kár, hogy a felsorolt ismertetésekben szóvá tett észrevételeknek csak egy kis hányadát értékesítette a szerző az átdolgozás során.

kérdőjel viszont akár elhagyható is lett volna néhány esetben (*ɣomi* ~ m. *homlok*; *tulmax* ~ fi. *sala*; *wermi* < zrzj.).

Az előszóban említi a szerző, hogy a könyv első kiadása óta több chrestomathia is megjelent a rokon nyelvekből, s az átdolgozásban ezek módszertani tanulságát is figyelembe vette. Valószínűleg ezzel függ össze, hogy a régi hangtani rész „Fonológia” címen újraindított, hogy kapcsolódik hozzá egy „Morfonológia” című fejezet, hogy külön választotta a szerző az alaktant a mondattantól s az utóbbit önálló – bár rövid – fejezetként iktatta a nyelvtani vázlatához. Felfrissítette a bibliográfiát és a bevezetést is.

A „Bevezetés” újdonsága, hogy a vogul nyelvjárások jellemzésére felhasznált paraméterek részben bővültek, részben korszerűbbé váltak és külön pontban részletezi a szerző az északi nyelvjárás kisebb egységeit. Bővült a vogul nyelv kutatásának történetét bemutató vázlat és elég jelentősen a bibliográfia. Az utóbbival kapcsolatban azonban mégis némi hiányérzetet kell szóvá tenni. Igaz, hogy a szerző – előszava szerint – 1970 decemberében lezárta a bibliográfiát, azonban a hosszúra nyúlt megjelenés során a fontosabb – legalább 1973-ig bezárólag megjelent – szakirodalmi tételeket még kiegészítéskor figyelembe vehette volna. Kapásból említünk egy-két olyan tételt, melynek nem volna szabad hiányoznia az említett körülmények között: R. AUSTERLITZ, Text and Melody in Mansi Songs. Current Musicology 1966 (!); G. GANSCHOW, Zur Geschichte der Nominalstämme in den ugrischen Sprachen. CSIFU 1968 (!); G. GANSCHOW, Geschichte der hinteren reduzierten Vokale des Obugrischen. ALH 23 (1973); HONTI L., A cselekvő (logikai) alany alaktana az obi-ugor nyelvekben. NyK 73 (1971); HONTI L., Obi-ugor alaktani kérdések. . . . NyK 75 (1973); HONTI L., A vogul tárgyvas igeragozás l-je. NyK 73 (1971); KÁLMÁN B., Ein Beitrag zur Kongruenz im Wogulischen. MSFOu 150 (1973); H. KATZ, Zur Entwicklung der finnisch-ugrischen Affrikaten und Sibilanten im Ugrischen. ALH 22 (1972); KERESZTES L., Über das Vokalsystem des Jukonda-Dialekts im Wogulischen. FUF 39 (1972); KISPÁL M., Über einige Fragen der ugrischen Verbalnomina. CSIFU 1968 (!); KISPÁL M., Vergleich und Apposition in der obugrischen Volksdichtung. CTIFU-Teesid 1970; KISPÁL M., Vizsgálódás a vogul személynevek egy ősi rétegében. NyÉrt. 70 (1970); KISS A., Konstrukcija s povtorom osnovy v narodnoj poezii ugorskih narodov. CTIFU-Teesid 1970; KORENCHY E., Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen 1972; V. KULMALA, Über das wogulische Adjektivsuffix -j. CTIFU-Teesid (1970); LAKÓ GY., Recent changes in the North Vogul Language. Annales Univ. ELTE 3 (1961 !) és ugyanez finnül: Verba Docent (1959 !); M. LIIMOLA, Das -l der objektiven Konjugation im Wogulischen. CSIFU (1968 !); M. LIIMOLA, Sanahistoriallisia huomioita. Sj. 8 (1968 !); M. LIIMOLA, Vogulin *wa-*, *wi-* jne. 'ottaa'-verbin pleonastisesta käytöstä. Sj. 9 (1967 !); M. LIIMOLA, Etymologische Bemerkungen. FUF 39 (1971); M. LIIMOLA, Zur Etymologie zweier wogulischen Wörter. JSFOu. 72 (1973); E. I. ROMBANDEEVA, O roli logičeskogo udarenija v mansijskom jazyke. Voprosy Finnougrovedenija 5 (1970); E. I. ROMBANDEEVA, Kauzativnye glagoly v aktivnyh i passivnyh konstrukcijah mansijskogo jazyka. VFUF 1962 (!); K. SAL É., Zur Frage der vorderen Labialvokale im Ugrischen. CSIFU 1968; W. STEINITZ, Zur Geschichte des ob-ugrischen Vokalismus. Zschr. Phon. 1964 (!); A. TURKIN, Obsko-ugorskaja toponimija v bassejne Vyčegdy. NyK 75 (1973); K. VÁVRA, Sugulussõnavarast mansi, ungari ja eesti keeles. ESA 13 (1967 !); W. VEENKER, Rückläufiges Wörterbuch der wogulischen Schriftsprache 1971 stb.

A „Fonológia” fejezet most is „majdnem fonematikus”, tehát továbbra is jelöl kombinatorikus változatokat, nevezetesen az *i*-t és a redukált *u*-t: előbbi az *i*, utóbbi az *a* változata. A magánhangzórendszerben továbbra sem világos, hogy miképpen csatlakozik a négytagú rövid magánhangzból álló rendszerhez a redukált *a*. A régebbi kiadásokhoz képest változtatás, hogy a hosszú *i*-t ROMBANDEEVA nyomán fölveszi a fonémák közé, holott e hang fonémaértéke az északi vogulban – véleményem szerint – erősen vitatható. A fonák helyzetet mutatja, hogy a szerző megjegyezti kényszerül tenni a hosszú *i* ritka előfordulására: tulajdonképpen csak a *iti* 'esti', *jiw* (~ *juw*) 'fa', *jik(w)i* (~ *jekwi*) 'táncol', *wiłi* 'homlok' szóban találjuk a könyvben következetes jelölését (nem számítva a tavadai *ikam*-et, ahol más magánhangzórendszerrel kell számolnunk). Míg azonban Rombandeewa hosszú *i*-t jelöl a *kiwar* 'tál', *mil* 'mély', *jiŋen* 'jöjj' (< *jiw-*), *foruwlilan* 'elfelejtet', *totilan* (hozod', *awin* 'ajtótök (Du és Pl.)', *sim* 'szív' stb. szavakban (ahol a hosszúság részben fonetikai nyúlás, részben szótagkontrakció eredménye lehet), addig Kálmán a fenti szavakban rövid *i*-t használ. A helyzet tehát nem egészen egyértelmű és elkelt volna részletesebb felvilágosítás ez ügyben (ahogyan azt 1976-ban megjelent Wogulische Texte mit Glossar című műve 19. lapján tette a szerző).

Nem vitálok a 32. lapon az *u* előfordulására tett megjegyzése: „Az *u* szabályosan csak u elött, valamint az infinitívus *-unke* képzőjében van meg.” Hogyan értsük a 'szabályosan'-t? És akkor a *tur* 'torok', *tus* 'szakáll', *ut* 'valami', *urti* 'szétválaszt', *ur*

'hegy', *sup* 'ing', *pus* 'mind', *puri* 'harap', *sulti* 'szikrázik' stb. szavak *u*-ja 'szabálytalan' lenne?

A mássalhangzórendszer leírása a következő gondolattal kezdődik: „A vogulban nincs zöngés/zöngétlen ellentét a $\chi - \gamma$ párt kivéve, ezek azonban teljesen függetlenek egymástól” (31. l.). Ez az állítás több önellentmondást tartalmaz: (1) elképzelhető ugyan, hogy nincsen zöngés/zöngétlen ellentét, ám mindjárt olyan példát említ, ami ezt cáfolja; (2) ha viszont a $\chi - \gamma$ ellentéte fonológiaiilag releváns, márpedig a példákából ítélve az, akkor nem helytálló a zöngés/zöngétlen ellentét hiányát valló nézet; (3) akár önálló fonémának tekintjük a $\chi - \gamma$ párt, akár nem, egy kétségtelen: nem tekinthetők semmiképpen egymástól függetleneknek. — Talán szerencsésebb, kevésbé félreérthető lett volna akképp fogalmazni, hogy a zöngés/zöngétlen korreláció nincsen meg a vogulban, mert a zöngés/zöngétlen ellentét mindössze a $\chi - \gamma$ fonémapárt különbözteti meg egymástól, amelyek egymással nem fölcserélhetők (vö. *essiyxati* 'dicsékszik', *say* 'hajfonat' — *sax* 'verőfényes').

Az átírási táblázatban (35. l.) a KANNISTO félbevágott *a*-jainak nyomdai reprodukálása láthatólag meghaladta az Alföldi Nyomda teljesítőképességét. Ugyanitt a fonémák megterheltségét a német szöveg „Distribution”-nak mondja, amin az egymással társulás lehetőségét szokás érteni. Itt azonban gyakoriságról van szó, s az erre a célra szolgáló német szak kifejezés a „Belastung” lenne.

Az alaktani vázlat a korábbi kiadást követi: legfeljebb egy-két kisebb részletben tér el attól (pl. egy helyütt példával világítja meg a ragtalan határozó használatát az ének nyelvben; másutt egy tévesen visszaható képzőnek vélt alakot mellőz). Kár, hogy nem említi itt sem az analitikus megformálási jövő időt (a *pati* igével vagy határozószóval). A mondattani fejezet új és vázlatossága ellenére is értékes része az átdolgozott kiadásnak. Szó esik benne a sorrendről, a mondatrészekről, a tagadásról, igenlő válaszról, a determinálásról és az igeneves szerkezetek használatáról. A sorrend kivételével valamennyi új témaként szerepel s feltétlenül hasznos ismereteket ad.

Kálmán Béla vogul tankönyvét jól lehet használni az egyetemi oktatásban, s ezért is örvendünk megjelenésének. Sajnos, lelkesedésünkre néhány technikai fogyatékoság zavarólag hat.

HAJDÚ PÉTER

Ivan R. Kortt: Untersuchungen zur Erzähltradition der Enec (Jeniszej-Samojeden)

Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie C.
Band 6. München 1977. (6) 319 l.

A jelen munkát 1976 – 1977 telén a müncheni egyetemen disszertációként fogadták el. A sorozat (kiadója a finnugrista nyelvész professzor GERHARD GANSCHOW) néhány évvel ezelőtt indult meg. A sorozatában történeti helyneveket ad a régi magyar megye-beosztást követve (eddig 9 kötet jelent meg, illetve van előkészületben), B-sorozatában az obiugor nyelvészeti köréből hoz disszertációkat, illetve fordításokat (három kötetről tudhatunk), a Miscellanea nevű C-sorozat kilenc kötetéből három szőlőkup nyelvészeti tanulmányokat ad, de Brown 1673-as magyarországi útírása, HEVENESI 1689-es magyarországi térképe, a szabadságharc rölapirodalma, a göttingeni hungarikák jegyzéke, az obi-ugor folklór antológiája is hehet kapott itt. A 6. kötet a jelen disszertáció, amelynek értékét növeli az új, máris nemzetközi visszhangra talált sorozatban való kiadása.

A jól olvasható fotomechanikus gépelt sokszorosítás igen olcsó, mégis célravezető módszerrel készült, igazi német egyetemi alaposággal, körültekintéssel. Eligazító tartalomjegyzéke után az előszó a mű létrejöttét mutatja be. Innen tudjuk meg, hogy a disszertáció etnológus-irányítójá VAJDA LÁSZLÓ profeszor volt. Maga az értekezés három fő részből áll: előbb áttekinti az enycekre vonatkozó adatokat, majd forrásanyagát mutatja be, ezután néhány kiválasztott téma és motívum elemzését adja. A könyv végül a 45 felhasznált szöveg német kivonatát vagy fordítását adja. Ezt követi a majd 150 tételes bibliográfia, amely a közvetlen témát szinte teljességgel tárgyalja, közte nehezen hozzáférhető szovjet és orosz publikációkkal. Az itt és a jegyzetekben található rövidítéseket is külön jegyzék tartalmazza. Legvégül vagy 30 szóból álló glosszárú olvasható, ez a szövegekben szereplő sajátos fogalmakról ad párszavas leírást.

A munka három szempontból is figyelemreméltó. Egyrészt minuciózus pontossággal összegezi mindazt, amit az enyec népről és annak társadalmi felépítéséről tudunk,

másrészt DOLGIH fontos szövegeit nemcsak bemutatja, szövegkritikai megjegyzésekkel kíséri, hanem kivonatolja is. Végül, és nyilván ez volt a szerző disszertációjának fő feladata is, megkísérli azt, hogy az egyes témákat közvetlenül összefüggéseikben vizsgálja. Mindhárom feladatot jól oldotta meg a szerző, úgyhogy csak néhány megjegyzést tehetünk munkájához, amely komoly nyeresége a szibériai néprajznak, az uralisztikának és az arktikus népekkel foglalkozó összehasonlító folklorisztikának egyaránt.

Az első részben a szamojédok, az enycek különböző csoportjai, demográfiájuk, társadalomszervezetük kérdései kerülnek elő, elsősorban nyelvészeti és etnológiai szempontból. Függeléként a nemzetségek teljes listáját kapjuk. Lehetőleg minden terminusról elmondja a szerző, mi is lehet a szó etimológiája, mióta ismerünk a névre vagy jelenségre adatokat, és a nemzetségi házasodási előírásokat is említi.

A szövegkritikai második részben Dolgih 1948 őszén gyűjtött és 1961-ben kiadott szövegeit mutatja be. Minden egyes adatközlőről külön szól, megállapítja, hogy a gyűjtés orosz nyelven történt, és ez sokat levon az adatok pontosságukból noha hitelességükhöz és fontosságukhoz nem fér kétség. Sajnos, arról sem szerzünk tudomást, vajon énekelt vagy prózai volt-e a szövegek eredeti előadásmódja. A műfaji kérdéseket is a szövegkritikai részben tárgyalja. Dolgih szerint két műfaj: *'doreču'* (nyenyec *jarabc*) és *'sudobiču'* (nyenyec *sudbabc*, nganaszan *sitabi*) különböztethető meg, és a gyűjtés során elsősorban a történeti értékűnek tekintett első csoportot helyezték előtérbe. Kört az előzőt 'hír' értelemben fogja fel, a másodikat pedig talán 'óriásokról szóló történet' jelentésének nevezi. Bírálja Dolgih kirekesztő módszerét, és maga is javaslatot tesz az anyag műfaj-szerkezeti osztályozására. Négy csoportot állapít meg, és anyagát a későbbiekben eszerint csoportosítja.

Ez a csoportosítás a legérdekesebb része a kötetnek, mivel most először mutatják be nagyobb epikus anyag alapján nemcsak a szamojédok, hanem általában szibériai népek egyikének folklorját. (ERGSZ jakut mesekatalógusára, amely a legközelebbi előzménye az ilyen munkáknak, nem utal a szerző.)

Kört szerint kétféle „hős nélküli” (heldenlose) elbeszélés-forma van: egyikük nemzetségi eredetmondának tekinthető, a másikban az enyceknek és szövetségeseiknek az ellenséges népekkel és csoportokkal való küzdelmét mondják el. (Feltűnő, hogy a támadók a nyenycek, és a harcok meg a helynevek elemzése arra mutat, hogy ilyen küzdelmek következtében szorultak az enycek a Jeniszej jobb partjára, sőt még onnan is megkísérelték tovább úzni őket.)

Ugyancsak kétféle hőstörténet („Helden”-Erzählung) ismert, ezeket egymással is összevetve C- és D-csoportoknak nevezi a szerző. Az előbbiben a hős nem magányos, ellenfel ember lény, a harcot a hős tervezi el, és ez az ellenfél térfelén zajlik, ideje a nem távoli múlt, a hős céljai gyakorlatiak. A heterogén második csoportban a hős minden kísérő vagy segítő nélkül harcol, egy nem-emberi lény ellen, a harc váratlan, színhelye a másvilág vagy egyéb rendkívüli terület, ideje az ősidő, a harc céljai nem mindennapiak, eredményei nemzedékek életének sorát határozzák meg. A szerző sorra veszi az egyes történetek ilyen vonásait, majd külön is foglalkozik az „ősidőkben” játszódó történetek sajátosságaival. Előbb a mesei ellenfél vonásait, majd a hős vonásait részletezi. Még két további alcsoportot is megkülönböztet, aszerint hogy a természetfeletti ellenfél valamely távoli (mitikus) lakhelyen, vagy a tajgában él-e? Az utóbbi esetben általában ifjú a hős, és a szerző arra gondol, hogy itt az a v a t á s nyomaira bukkanhatunk. (PROPP a varázsmese történeti gyökereiről szóló monográfiájában már több mint három évtizede felvetette e gondolatot, és összekapcsolta szibériai folklorvizsgálattal is, erre azonban Kort nem hivatkozik.) Külön tárgyalja a tundrai és tajgai ellenfél figuráit. Különösen az erdőben élő természetfeletti lények miatt már Dolgih megkísérelte, hogy az ilyen történeteket v a r á z s m e s e n e k tekintse, Kort nem fogadja el ezt a megoldást, de voltaképpen maga sem tudja a történeteket műfajilag meghatározni. A természetfeletti ellenfél ugyanis egyszerre mesei, mondai, sőt mitikus figura, a korai hősepika és a varázsmese egyaránt kedveli.

Az összefoglalás nélküli disszertációban a pontos leírás a legnagyobb érték. VAJDA Polüfémosz-tanulmányára is utalva az erdei szörnyetegben valószínűleg széles körben ismert mitológemát lát, de ezt az elgondolást nem fejtí ki. Az összehasonlítás csak a szamojédokra terjed ki, ott is csak egy-egy vonás megvilágítására szolgál. Érdekes, hogy a szovjet folklorisztikában (sőt világszerte) ismert műfaji kérdésekkel egyáltalán nem is foglalkozik. Azt is nehéz mondani, milyen irányba folytatja majd a szerző munkáját: újabb leírás, vagy inkább általánosítás ad. Mindkettőt igazán várjuk. Disszertációja éppen megbízható akribiája következtében máris a szamojéd hiedelmek és a korai szibériai epikus történetek egyik fontos adattára.

VOIGT VILMOS

Mai magyar nyelvünk

Szerkesztette: GRÉTSY LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976. 104 l.

A „Mai magyar nyelvünk” az MTA Nyelvtudományi Intézetében készült, írta: ÉDER ZOLTÁN, ELEKFI LÁSZLÓ, GRÉTSY LÁSZLÓ, KOVALOVSKY MIKLÓS, LADÓ JÁNOS, NYÍRI ANTAL és RÁCZ ENDRE. A kötet a felszabadulás óta eltelt harminc év nyelvi fejlődésének rajza, mai nyelvünk fejlődési irányainak vizsgálata. A szerzők egyrészt a nyelvművelő szakirodalom eredményeire, másrészt kézíratos résztanulmányokra támaszkodtak munkájukban. Tehát a könyv széles körű anyaggyűjtésen alapul, ezáltal példái jobbára újak, frissek. Nem nyelvhelyességi összefoglalás, csak a mai nyelvhasználatra legjellemzőbb vonásokat – elsősorban vétségeket – tárgyalja; ebből a szempontból jól válogatott, a lényeges jelenségekre összpontosító munka. Témaköre sokkal tágabb, mint a leíró nyelvtanhoz kapcsolódó nyelvhelyességi tanulmányoké, úgy is mondhatjuk, hogy szélesebb alapokra helyezi a nyelvművelést. „E tanulmánynak az a célja, hogy adalékokat, szempontokat nyújtson az elkövetkező évek nyelvművelő munkájához...” – írja a kissé kurta bevezetésben a szerkesztő.

Az első fejezet – „Szókincsünk újabb elemeinek vizsgálata és értékelése” (Grétsy László és Ladó János munkája) – először ismertebb szóalkotásmódjainkkal foglalkozik, majd „Az idegen szavak és értékelésük” c., az utóbbi időben sokat vitatott téma következik. A szerzők elemzik az idegen szavak divatjának okait, a feleslegesen használt idegen szavakkal szemben tanúsított állásfoglalásuk határozott és következetes. Törekednünk kell az idegen szavaknak megfelelő magyar szóval való helyettesítésére, de olykor nehéz azonos jelentésű és jó hangzású szót találni, pl. a 17. l.-on említett *permet* a *spray* helyett nemigen fog meghonosodni – jöhet több szakmunkában is javallják nyelvészeink –, mert a kellemetlen szagú permetezőszerekre és a permetlére emlékeztet; ez a sorsa a *citrancs*nak is, mert minden ötletessége mellett rosszul hangzik, mint pl. a *rikkanacs*. A *butik* pedig használatos a miniszteri rendelet ellenére is. A nyelvművelő munkán kívül esetleg szükség lehet éppenséggel rendeletekre is, de a kérdés megoldása, lényege valahol Kőlcsey mondásában van: „Meleg szeretettel függj a hon nyelvén!...”

Az első fejezetet „A társadalmi, gazdasági változások tükröződése a köznyelvi szókincsben” c. áttekintés zárja le, mely hű képet ad arról, hogy a világnézet, az ideológia, a politikai élet, társadalmunk intézményei, korunk tudományos eredményei, a munkakörülmények, mindennapi életünk eseményei miként tükröződnek a szókincsben.

A második, hangtani fejezet (Elekfi László és Nyíri Antal munkája) a hangképzéssel-kiejtéssel és hangsúlyozással-hanglejtéssel foglalkozik. Nyelvünk kiejtési alapsajátságát, azaz tisztá hangzását „mostanában kikezdi az egyre jobban terjedő hadaró beszéd” (33. l.); okának a hajszoltságot, a gyorsuló élettempót tekinti a szerző, azonban úgy tűnik, ennek sokkalta bonyolultabb és összetettebb okai vannak. Jellemző tünete még a kiejtésnek a hosszú magán- és mássalhangzók megrövidülése; „Még nagyobb vétségnek tekintjük azt a sokféle terjedő jelenséget, hogy a gyors beszéd következtében egyes hangok majdnem eltűnnek” (34. l.). A szerző a beszédhibákat éppen hogy érinti (35. l.), majd pedig hosszabban ír a hangkapcsolatok és az idegen szavak kiejtéséről. A betejtés és az idegen szavak kiejtése nagyon fontos kérdéskör – hiszen az idegen szavakkal az idegen nyelv artikulációs bázisára jellemző sajátosságok keverednek a magyar kiejtésbe –, de alapján véve műveltségbeli kérdés, viszont a beszédhibák elkövető méretű terjedése már szinte országos probléma, úgyhogy nagyobb figyelmet érdemelt volna. Pl. a Tanítóképző Főiskolán foglalkozunk a beszédhibás kisiskolások felmérésével; csak egyetlen adatot említek: jelenleg a XII. kerületben a kisiskolások 17%-a pösze: csak érzékeltetésül álljon itt Sarbó század eleji adata: a tanulóknak ekkor 3,6%-a volt pösze (A beszéd összes vonatkozásaiban. Budapest 1906. 203). A 35. l. egyik szavát helyesbíteniünk kell: a beszédhibásoknak inkább mondjuk azt, hogy logopédushoz menjenek, ne azt, hogy gyógypedagógushoz. A 35. l. megállapításával ellentétben – a beszédművelés-órákon tapasztalt megfigyeléseim szerint – ismét terjed a raccsolás, egyre gyakrabban hallhatjuk – egyes színésznők beszédében is – az *á*-nak *a*-szerű ejtését, továbbá a zártszájú beszéd mellékjelenségeként, meg a tánczene jövőtől terjed a nazális beszéd, valamint az Abaffy Erzsébet által leírt *péndz*-, *hiánydzik*-féle ejtés is egyre gyakrabban hallható, legalábbis a fővárosban (Egy mai magyar hangváltozásról. Nyr. 99: 170–174). „Mindent összevéve azt mondhatjuk, hogy a magyar kiejtés jelenlegi állapota olyan fejlődés irányába mutat, amely nem mondható minden vonatkozásban kívánatosnak” (38).

A harmadik fejezet – „Anyanyelvünk új szófüzési, mondat szerkezeti jelenségeinek bemutatása, értékelése” (Rác Endre munkája) – alaktani és mondattani kérdésekkel

foglalkozik. Az alaktant illetően valóban csak áttekintés, a szerző meg is jegyzi, hogy erősen kellett válogatnia a rendelkezésére álló terjedelem miatt (45). Azokat a mondat-tani jelenségeket tárgyalja részletesen, melyek legjellemzőbbek mai nyelvünkre. Nagyon sok érdekes példát sorakoztat fel a bemutatott jelenségek szemléltetésére, ilyenek az alannyal, az állítmánnyal, a bővítményekkel, a névelőkkel, az összetett mondatokkal és a szórenddel kapcsolatos kérdések. Bővebben tárgyalja az egyeztetést, a melléknévi igenév jelzői használatát, a vonatkozó mondatokat és a birtokos jelzőt. Szerinte „Nap-jaink leggyakoribb mondatszerkesztési hibájának tekinthető a birtokos jelző *-nak, -nek* ragjának indokolatlan mellőzése” (59).

A mai magyar nyelv pillanatnyi állapotát tekintve – véleményem szerint is –, nagy szükség volt a negyedik, stilisztikai fejezet megírására. Címe: „A köznyelvi stílus jelenségeinek értékelése és áttekintése” (Éder Zoltán, Grétsy László és Kovalovszky Miklós munkája). „Köznyelvi stílusunk jelenlegi állapota s alakulása nem tekinthető teljesen megnyugtatónak” – állapítják meg a szerzők (75). A helyes és szép stílus ellen elkövetett hibák felsorolásakor ismét találkozunk az idegen szavak használatával, majd minden részfejezet fontos jelenségre hívja fel a figyelmet: a szótévesztés, a szólás- és szerkezetvegyítés, a képzavar, a hibás szóválasztás, a zsúfolt mondatyszerkesztés már sokszor tárgyalt hibái a stílusnak, újabban egyre inkább tért hódít a sablonos fogalmazás, a közhely-stílus, a szószaporítás, a túlzott szűkszavúság, a stílusterés, a dagályosság. Ezek közül a jelenségek közül talán a közhely-stílus és a stílusterés a legveszélyesebb; erről bárki meggyőződhet, ha elolvas párszáz felvételi dolgozatot. Az okok és teendők c. összegezésben (82) a közoktatás színvonalának emeléséről van szó, nagyobb óraszámot kellene adni a magyar irodalomnak és nyelvtannak, a jelenlegi óraszám ugyanis még az ismeretek átadására is kevés, nemhogy a gyakorlásra. „Az anyanyelv kellő ismeretének hiánya azért veszélyes, mert együtt jár vele a nyelvérzék elbizonytalanodása és ennek következtében a nyelvszokástól való eltávolodása” (84).

Az ötödik fejezet „Nyelvünk rétegeinek és a napjainkban végbemenő nyelvi át-retegződésnek áttekintése és értékelése” (Kovalovszky Miklós munkája). A sajtó, a rádió és a televízió nyelve, a hivatali nyelv; az előadói, szónoki nyelv; a szaknyelvek és a tudományos nyelv; az ifjúsági nyelv és a szépirodalom nyelve tartozik ide. A fejezet az egyéb nyelvrétegek (pl. sportnyelv, társalgási nyelv) ismertetésével zárul.

A mű végén a tanulságok és javaslatok állnak. „A vizsgálat tanúsága szerint nyelvünk soha nem látott-hallott módon, a tudományos és technikai forradalom korszakához illő gyorsasággal fejlődik, gazdagodik, de e nagyarányú fejlődésnek szükségszerű vele-járói a hibák, torzulások is... A legtöbbet a szókincs fejlődött... Nyelvünk hangtani változásai között... többségben vannak azok, amelyeket mai tudásunk alapján károsnak tartunk. Az új mondatyszerkesztési jellegzetességek körülbelül azonos arányban tartalmaznak hasznos, előre mutató és káros, visszahúzó elemeket. Napjainkban köznyelvi stílusunk ad leginkább okot az aggodalomra... A fontosabb sajátos nyelvi rétegek stílus-összege meg lehetőséget egyenletlen, vegyes, de alapjában véve nem kedvezőtlen” (97). A könyv a javaslatok felsorolásával zárul.

A „Mai magyar nyelvünk” sikeres összegezése a mai nyelvállapot fejlődési irányainak; elsősorban a stilisztika területén nyit újabb távlatokat a nyelvművelés számára, de nagy haszonnal forgathatja mindenki, aki szívén viseli anyanyelvünk ügyét.

A. JÁSZÓ ANNA

Jakab István: A magyar igekötők állományi vizsgálata

Nyelvtudományi Értekezések 91. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976. 106 l.

A szerző arra a látszólag egyszerű, de mindmáig tisztázatlan kérdésre keres választ: melyek a magyar igekötők? Az eddigi munkák ugyanis csak a „fontosabb”, „gyakoribb” igekötőket sorolják fel, többnyire még „pl.” vagy „stb.” jelzéssel is utalnak a lista bővíthetőségére, vagy éppen kijelentik – ha szabad saját magamra hivatkoznom –, hogy az igekötők számát nem is lehet pontosan megállapítani, mert nem tudjuk őket mindig elhatárolni a határozószóktól. Szerzőnk néhány mérvadó kézikönyv (Értelmező Szótár, helyesírási szabályzatok, újabb leíró nyelvtanok) egybevetése alapján 62 igekötőt, illetőleg igekötőnek tartott elemet vesz vizsgálat alá a nyelvrendszerbeli és nyelvhasználatbeli előfordulás gyakorisága (megterheltség), a morfológiai szerkesztettség és a jelentés szempontjából, s e vizsgálatok eredményeiből kiindulva tesz kísérletet az igekötők állományá-

nak és mivoltának meghatározására. Forrásai: két nagy szóanyagú modern szótár (az ÉrtSz. és ORSZÁGH LÁSZLÓ Magyar—angol szótárának 1963. évi kiadása), valamint a mai nyelvhasználatot tükröző szépprózai, verses, értekező prózai és újságnyelvi szövegek, műfajonként 100 000 betűjelnyi terjedelemben. Az egyes forrásokból nyert tanulságokat, számszerű eredményeket különböző szinteken egybeveti — szépprózát és verset, értekező prózát és újságnyelvet, szépirodalmi és nem szépirodalmi szöveget, szöveget és szótári anyagot —, ellenőrzésképpen még az egyes szövegek kisebb részein is elvégzi a statisztikai számításokat.

Az igekötők megterheltségének mennyiségi adatai megnyugtatóan egyértelmű képet adnak. A gyakorisági listák élén mindenütt a hat úgynevezett ősi igekötő áll (*meg-, el-, fel-, ki-, be-, le-*), csupán sorrendi eltérésekkel, 5–20% közötti megterheltséggel — a meg- vezető helye kiugró, a szótárak kivételével 20%-on felüli gyakorisággal. Sok az egybeesés az 1–5% közötti gyakoriságú igekötők kategóriájában is: *rá-, vissza-, át-, össze-, oda-, bele-* mindegyik összesített listán szerepel. Számos igekötő megterheltsége csak ezreléknyi, sőt tízezreléknyi, némelyek pedig egyáltalán nem fordulnak elő a vizsgált szövegekben (pl. *alul-, felül-, ketté-, közé-, tönkre-, újra-*).

Morfológiai tekintetben az igekötők szerkesztetlenek: egy részük csak történetileg, más részük csak formálisan elemezhető. A világos szerkezetű elemeket (pl. *véghez-, létre-*) a szerző eleve kizárta a vizsgálatból. A jelentéstan vizsgálat elkülöníti a többségben levő dinamikus jelentésű — nagyrészt lativusi eredetű — igekötőktől a néhány statikus jellegű elemet (*benn-, fenn-, kinn-, itt-, ott-*), majd azt veszi szemügyre, mennyire különbözik ki az igekötős igékben a képzetváltás mozzanata, mennyiben tesznek eleget az összetétellel válás Pais Dezső megszabta feltételének (vö. MNy. 50: 182). A szerző egy reprezentatív minta, a *be-* igekötős igék jelentéselemzésével arra az eredményre jut, hogy azoknak az igéknek a számaránya, amelyeknek jelentése nem több a két elem jelentésének pusztá összegeinél, a 15%-ot sem éri el. (Tegyük azonban hozzá, hogy ez nem elhanyagolhatóan csekély mennyiség.) „Az igekötők lexikai-morfológiai beágyazottsága” című fejezet matematikai eszközökkel számítja ki azokat a mutatókat, amelyek az igekötős ige továbbképezhetőségét és a képzéssel alakult igéknek igekötővel való elláthatóságát jellemzik. Itt is a statisztikai mintavétel eszközével él a szerző — az *f* betűs igekötők anyagát elemzi —, s noha arra az eredményre jut, hogy „az igekötő lexikai-morfológiai beágyazottsága az igekötősegre nézve nem mérvadó” (95), ez a fejezet is igen érdekes tanulságokkal szolgálhat más célú, pl. szóképzéstani kutatások számára. Figyelemre méltó az az eddig nemigen alkalmazott vizsgálati szempont, hogy elkülöníti az igei utótagú alakulatoktól a nem igei utótagúakat, tehát az ige neveket és a deverbális származékokat; ebből többek között az a stilisztikai tanulság adódik, hogy a fejtegető és közlő próza nominálisabb természetű, mint a szépirodalom (50).

A vizsgálatok eredményeit összegezve, a célul feltett kérdésre válaszoló zárófejezetet a szerző szerényen „kísérlet”-nek címezi. Feltételes meghatározása így hangzik: „Igekötőnek tekinthető az a lativusi árnyalatú határozószzerű elem, amely konkrét és átvitt jelentésben egyaránt járulhat nagyobb mennyiségű igei lexémához. Ez az igei lexéma lehet elemi, de lehet képzett is, sőt az igekötős alakulat is elemül szolgálhat bármiféle további szóalkotásmóddal létrehozott újabb lexémának, és a nyelvhasználatban is gyakrabban előfordul” (100). Igekötő-listája pedig a következő: *meg-, ki-, el-, le-, fel-, be-, át-, össze-, vissza-, rá-, bele-, szét-, oda-, elő-, hozzá-, végig-, körül-, hátra-, túl-, alá-, félre-, egybe-, agyon-, haza-, keresztül-, utána-, előre-* (98). Ez az állásfoglalás gondos, alapos és módszeres kutatómunka logikus eredménye, mégsem tekinthető minden vonatkozásában végérvényesnek. Önkényesnek látom a statikus, locativusi jellegű elemek (pl. *benn-, fenn-*) indokolás nélküli kizárását; igaz, hogy a legrégebbi rétegbe tartozó igekötőink mind lativusi eredetűek és dinamikusak, de ebből nem következik az, hogy a nyelvfejlődés során ne jöhettek volna létre statikus igekötők. A kapcsolhatóság (megterheltség, gyakoriság) minden bizonnyal a legfontosabb kritérium; a szerző azokat az elemeket rostálja ki, amelyek az általa vizsgált forrásokban nem vagy csak igen kis számban fordultak elő (*abba-, elé-, ellen-, félbe-* stb.). Igen valószínű, hogy ha más szövegeket választ feldolgozásra, más igekötőszzerű elemek jutnak erre a sorsra. De még sokkalta nagyobb anyag, aká egy elkészült gyakorisági szótár alapján is csak önkényesen lehet megállapítani az előfordulásnak azt a küszöbértékét, amelyen alul az összetételi előtag már nem számít igekötőnek. Aligha következtetnos, hogy az *át-* és a *szét-* igekötőnek minősülnek, variánsaik pedig, az *által-/átal-*, ill. a *széjjel-* pusztán a gyakorisági kritérium alapján kiesnek.

Újszerű az igekötőzés és a szóalkotás közötti összefüggésre való rámutatás, de hiányolhatjuk a kritériumok közül az igekötős ige szintaktikai viselkedését. Az igekötős ige gyakran jellemző a vonzat; határesetekben, amikor nehéz eldönteni, hogy az ige ígét kísérő szócska határozói bővítmeny-e vagy igekötő — különösen fordított vagy megszakí-

tott szórendű mondatokban, pl. „nem néz rá”, „bele is esett”, – a második, azonos szerepű határozó ottléte („nem néz rá a képre”, „bele is esett a vízbe”) igeikötőre vall. Ilyen vonzata pedig lehet a szerző által kihagyott elemek némelyikével kapcsolódó igeiknek is. Elsősorban a *neki*-eltagúak kíséretében feltűnő a *-nak/-nek* ragos bővítmény („nekimegy a falnak”, „nekilát az evésnek”, „nekigyürkőzik a munkának” stb.); a *neki*-szótári megterheltsége is ellene szól az igeikötők közül való kihagyásnak, hiszen az ÉrtSz.-ban 43, az Ország-hozótárban 63 adat képviseli (vö. 16–17). De van ilyen vonzatuk a „statikusságuk” miatt kimaradt *benn-* és *fenn-*eltagú igeiknek is: „bennég a házban”, „bennragad a sárban”, „fennakad a fán”, „fennmarad a vizen” stb. A magam részéről tehát az igeikötők listáját legalább ezekkel az elemekkel bőviteném.

Jakab István munkája az igeikötő problémáját nem oldja meg véglegesen. Az előbb említett kérdés például, hogy némely igeikötőt hogyan határolhatunk el az azonos alakú határozószóztól, szóba se kerül, s azt sem állapíthatja meg az olvasó, hogy a szövegekben előforduló effajta határeseteket hogyan bírálta el, pedig ez is befolyásolhatta az egyes igeikötők gyakoriságának számszerű megállapítását. Fogalmazásának szerénységéből az tűnik ki, hogy eredményeit maga sem tekinti megdönthetetlennek. „A magyar igeikötők állományi vizsgálata” azonban kétségtől kívül közelíti a kérdést a teljes tisztázáshoz. Feldolgozott forrásai a mai magyar nyelvről megbízható képet adnak – a szlovákiai magyar napilap nyelv- és nyelvtudományi szimpóziumból aligha mutathat lényeges eltéréseket a hazai nyelvhasználatról –, szemlélete, vizsgálati módszere korszerű, alapos elemzései és számításai, a különböző táblázatokba áttekinthetően foglalt eredményei minden eddiginél részletesebb és behatósabb ismereteket nyújtanak a magyar igeikötők állományáról. Igen meggyőző az a rendszerszerű szemlélet, amellyel az igeikötős alakulatok összetétel voltának gyakran vitatott kérdését megoldja: eszerint mind összetételnek tekinthetők, de nem egyenként tapadtak azzá, hiszen elég sok közöttük a jelentésanalízis szókapcsolatnak minősülő, jelentésszerűbbet nem tartalmazó alakulat, hanem „olyan eltagjuk van, amely kategóriaszerűen az összetett szavak közé vonzza őket” (106). Nemcsak az igeikötő-kutatás, hanem a szóképzéstan, a stílusrétegek összehasonlítása és a statisztikai módszerek alkalmazása szempontjából is értékes és jelentékeny munka.

J. SOLTÉSZ KATALIN

Kiss Lajos: Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban

Nyelvtudományi Értekezések 92. szám. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976. 231 l.

A magyar szlavisztikai irodalom ismét szép munkával gyarapodott. KISS LAJOS évek óta foglalkozik a magyar szókincs szláv eredetűnek minősíthető tükörszavainak és tükörjelentéseinek vizsgálatával. E munkásságának összegezését tette most le az olvasó asztalára. A korábban csak szórványosan, még MELICH JÁNOSnál is inkább csak kiegészítésként vagy alkalmasszerűen végzett ilyen jellegű kutatások után immár a rendszeres és céltudatos búvárlatokra is sor került, melyek eredménye Kiss Lajos sok új szempontot fölvonultató, nemcsak nyelvészeti ismereteinket bővítő jelen kötete.

A szerző a bevezető fejezetben rendkívül lényegretörően és világosan meghatározza a tükörszó és tükörjelentés fogalmát, nyelvi szükségességét (3), majd az erre vonatkozó legfontosabb külföldi és hazai szakirodalmat veszi számba (3–4). Rávilágít az ilyen jellegű kutatások összetett voltára és aláhúzza, hogy a tükörszavak és tükörjelentések eredetét illetően egyértelmű véleményalkotásra gyakran nincs mód, mivel a különböző nyelvekben azonos jelentéstartalmak és szerkezetek egymástól függetlenül is kialakulhatnak (4). Ez a dicséretes álláspont a kötet egész szóanyagának értékelésénél érvényre jut. Az onomazológiai kutatások jelenlegi helyzetében bizony magában a kutatásban is bizonytalanság maradhat néha az ítélethozatal során és után az eredet kérdésében, s ilyenkor a szubjektív szempontok is könnyebben érvényre juthatnak. Kiss igyekezett következetesen elkerülni az ilyenfajta megoldásokat, csaknem mindig sikerrel.

Kiss Lajos mintegy százhetven magyar szó magyarázatát kísérelte meg (valójában 159 szócikke van a könyvnek, de néhány címszó alatt több kifejezés ill. szerkezet is elemzésre került). Olyan kifejezéseket is bevont kutatási körébe, amelyekről talán álmában sem gondolta az ember, hogy keletkezésük valamilyen módon idegen (szláv) nyelv(ek)-hez kapcsolódik. És valójában ez a helyes álláspont: megvizsgálni, széles összefüggéseiben bemutatni az ártatlannak és világos eredetűnek látszó kifejezéseket is, ha arra onomazológiai vagy valamilyen okot találunk.

A gazdag és sokrétű bibliográfia (7–12) után következnek betűrendben az egyes szómagyarázatok (15–219). A tárgyalta szavak fogalmi körök szerinti csoportosítása (220) és a szómutató (221–228) révén jó és könnyű áttekintést kapunk a kötetben található kifejezések hovatartozásáról és helyéről.

A szavak fogalmi megoszlása alapján nézzük meg például a mesterségekkel összefüggő szókincs tárgyalta elemeit. Ezeknek tizenegy szaváról állítja több-kevesebb bizonyossággal a szerző, hogy szláv mintára, illetőleg hatásra keletkezett. Közülük hét (*ablakos*, *bádogos*, *bordás*, *drótos*, *sáfrányos*, *sonkolyos*, *varga*) szlovák, egy (*lakatos*) horvát, kettő (*asztalos*, *fazekas*) közelebbről meg nem határozható szláv és egy (*szabó*) kifejezés feltehetően nyugati szláv mintákat tükröz. Kiss gazdag adattára és részletekbe menő körültekintő elemzése meggyőző bennünket következtetése helyességéről. Mégis úgy gondolom, hogy néhány további kiegészítés itt-ott jobban megvilágítja a szerző által kifejtett gondolatokat.

Nem szándékozom eltúlozni az időrendi tényezők szerepét, néhány esetben azért mégis érdemesnek látszik fölhívni rá a figyelmet. Például az adatszerűen 1765 óta ismert magyar *bádogos* főnév (24) létrejöttére Kiss Lajos szerint elsősorban a szlovák *plechár* (és változatai) foglalkozásnév hatott (24–25). Tekintettel az egykori *bádogosipar* magyarországi gócaira, ezzel a föltevessel számolni kell, noha jelenleg szótörténeti tényekkel nem támasztható alá. Ugyanakkor nem hanyagolható el az az erős német befolyás sem, amely egyebek közt éppen a *bádogos* szakma területén megnyilvánult. Így például a *bádogos* mesterséget folytató személy német eredetű megnevezései korán bekerültek a szláv nyelvekbe, vö. cseh *klempř*, ócseh *klampř*, szlovák *klampiar* (MACHEK, EtSlČ.² 254¹), szerb-horvát *klamfar* (foglalkozásnévként 1495 óta adatolva: SCHNEEWELS, DtLwSkr. 54), *klanfar*, *klampar* stb. (SCHNEEWELS, DtLwSkr. 54), szlovén *klānfar*, *klāmpar* (STRIEDTER-TEMPS, DLwSlv. 150), cseh *platněř* (MACHEK, EtSlČ.² 455), lengyel *platnerz* (1564: I. MACZYŃSKI, Lexicon latino-polonicum... Regiomonti, 1564. Nunc iterum edidit R. Olesch. Köln – Wien, 1973: 365: *Laminarius* a.). Ez utóbbi a kfn. *blatner* átvétele. (A magyar *kolompár* német és szláv összefüggéseire és a szláv szavak eredetére l. KISS 23). Éppen ezért a szlovák *plechár*, *blachár* stb. befolyásoló szerepe a magyar *bádogos* származék kialakulására nem tekinthető kizárólagosnak és egyértelműnek.

Kiss szerint a 'szövőbordát áruló szlovák vándorkereskedő' jelentésű magyar *bordás* főnév valószínűleg a szlovák *brďar* hatására keletkezett (29), a magyar *sonkolyos* létrejöttét meg talán a szlovák *voštinár* befolyásolta (158). Véleményem szerint ez több, mint valószínű. Kiss remekül összefogott, tárgytörténetileg is alátámasztott érveléséhez történeti és néprajzi vonatkozásban mégis érdemes még hozzátenni, hogy a bordakészítés és -árúsítás – egybekapcsolva a sonkoly felvásárlásával – évszázadok óta a szlovákok egyik fontos megélhetési forrása volt. Legszármottevőbb gócuik Gömör megye nyugati része volt, innét indultak útnak az egykori Magyarország legtávolabbi vidékeire is. Tevékenységükről sokat mondó táblázatokat közül 1850-től napjainkig Mária Prasličková (Slovenský národopis 13: 327–31, 333), és térképeken szemlélteti a bordakészítők településeit (i. m. 324), üzleti útjait (i. m. 369) is. A 19. század első negyedében a szlovák sonkolyosok (és velük együtt a mézeskalácsosok) ténykedéséről JÁN ČAPLOVIČ adott némi tájékoztatást (német nyelvű írásának szlovák fordítását l. V. URBANCOVÁ, Počiatky slovenskej etnografie. Bratislava 1970. 258). Valamivel részletesebb képet rajzol a bordások és sonkolyosok életéről PAVOL DOBŠÍNSKÝ (Prostonárodné obyčaje, poverý a hry slovenské. Turč. Sv. Martin, 1880: 100–101). E közleményekből is az derül ki, hogy a bordás és a sonkolyos jellegzetes alakja volt az egykori szlovák kézműiparnak és vándorkereskedelemnek. Mindezek alapján aligha kétséges, hogy a magyarban mind a *bordás*, mind a *sonkolyos* megnevezés létrejöttében komoly szerepe volt a szlovák nyelvnek.

A *bordás* eredetének okán azonban érdemes tágitani a kört és elgondolkozni azon, hogy onomaszociológiailag talán a közismert magyar *egy bordában szőtték őket* szólásnak is köze lehet a szláv nyelvek szólásanyagához. A szólás tárgytörténeti magyarázatát ugyan jól megadja O. NAGY (Mi fán terem? 34–5), de még csak utalás sincs arra, hogy esetleg nem független magyar fejleményről van szó. Pedig a szólás élt és él a környező szláv nyelvekben is, azonos jelentésben és funkcióban (l. FR. L. ČELAKOVSKÝ, Mudroslovi národu slovanského ve příslovích.³ Praha 1949: 756). Éppen ezért legalább két dolgot mindenképpen figyelembe kell venni. Egyrészt azt a fontos tény, hogy a takácsmesterség alapvető szókincsének nagyobbik hányada szláv eredetű (l. KISS 29), másrészt a magyar szólás kései jelentkezését. Az *egy bordában szőtték őket* a NySz. (1: 286) tanúsága szerint csak a XVII. század eleje óta mutatható ki, ezzel szemben például a cseh *v jedno brdo tkati*

¹ A rövidítések föloldását l. a TESz. I–III. kötetében.

'egy bordában szó' alapforma már a 15. század óta idézhető (I. J. ZAORÁLEK, Lidová řeční, Praha 1963. 47; egyéb változatait is l. itt). A szlovákból *na jedno brdo tkani* alakban A. P. ZÁTURECKÝ (Slovenská příslovi, pořekadla a úslovi. Praha 1896. 122) közli, a Gömör megyei bordások körében használt változatokat pedig Prasličková gyűjtötte össze (Slovenský národopis 13: 374).

Azt gyanítom hát, hogy a magyar szolás föltehetően (nyugati) szláv mintára keletkezett tükörfordítás. Ugyanis a Kiss által többször hangsúlyozott elv, miszerint azon a jelentésterületen belül, ahol sok jövevénytörz (esetünkben szláv jövevénytörz) található, ott tükörfordítással (esetünkben szláv tükörfordítással) is számolni kell, kiterjesztendő a nagyobb egységekre, szerkezetekre, állandósult szókapcsolatokra, szólásformákra is. A tükörjelenségekkel kapcsolatos vizsgálatok így sokrétűbbé, teljesebbé teszik az adott szókinés eredetéről nyerhető ismereteinket.

Hasonlóan a *bordáshoz* és a *sonkolyoshoz*, csak talán még hangsúlyozottabban kapcsolódott, s kapcsolódik itt-ott még ma is a magyarok között az *ablakos*, *drótos*, *sáfrányos* alakja, tevékenysége a szlováksághoz. Kiss jól dokumentált nyelv- és kultúrtörténeti anyaga alapján világos okfejtéssel egyértelműen bizonyítja, hogy a magyar *ablakos* (15–17), *drótos* (41–44) és *sáfrányos* (152–155) foglalkozásnév szlovák mintára keletkezett. A *drótos* alakja például olyan erősen kötődött a szlovák vándoriparoshoz, hogy e mesterség más nemzetiségű (kárpátukrán, tátrai lengyel: góral) képviselője is drótosított volt a magyar számára (42). Nos, a drótos foglalkozás és a szlovák ember szoros viszonyára jellemző, hogy még maguk a lengyelek is azonosították, összekeverték a góralokat a szlovák drótosokkal. A Krakko és Tatra közötti vidékeken például a 19. századi bábjátékokon a szlovák drótos bábfigurája nem egy esetben összekeveredik a góral alakjával, és a góral azonos a szlovák drótosossal (I. ŽATKO: Slovenský národopis 10: 19).

Ami a *sáfrány* alapszót illeti, feltétlen figyelmet érdemel – a TESz. (III, 470) eltérő véleménye ellenére is – Kiss megállapítása, miszerint a *zsáprány* változat esetleg szláv közvetítéssel jutott a magyarba (155).

A szerző kifejtése nyomán a magyar *fazekas*, *lakatos*, *szabó* és *varga* foglalkozásnevek keletkezésére gyakorolt szláv hatást is igazoltnak látom. Sőt, a *fazekas* (52–53) esetében sem csak a szláv nyelvek intenzitást növelő szerepét hangsúlyoznám, de föl merném tételezni indukáló befolyásukat is. Mégpedig éppen annak a komoly hatásnak az alapján, amelyet a fazekasiparban a környező szláv lakosság a magyarságra gyakorolt, s amelyet Kiss olyan szépen be is mutatott.

A *szab* ige főnevesült *szabó* származékát közszóként az 1500 körüli évektől kezdve tartjuk nyilván (TESz. III, 641), személynévként először 1272-ben fordul elő (Oklsz.). Talán nem haszontalan rámutatni, hogy az onomasziológiai szempontból figyelembe veendő szláv megfelelések közül például az ősech *krajčī*, *krajčē*, *krajč* közszóként már a 14. század közepe óta adatolva van (I. J. GEBAUER, Slovník staročeský I–II. Praha 1903–1916; II, 124), és foglalkozásnévként még a földolgozatlan szlovák nyelvtörténeti anyagból is 1460 óta idézhető (I. FR. RYŠÁNEK, Slovník k žilinské knize. Bratislava 1954. 260). A magyar *szabó* főnév létrejöttére északi irányból gyanítható hatás nyelvi föltételei tehát kétségtelenül adva voltak. Az egyéb körülményeket pedig sokoldalúan föltárta Kiss Lajos (159–62).

S úgy vélem, hogy a szláv nyelvek nyújtotta lehetőségek példás kiaknázása komoly segítséget jelent a magyar *varga* eredetének a tisztázásához is (199–202). Érvényes ez még akkor is, ha a *varr* igéből a *varga* főnév képzésének módja nyelvészetiileg a jelen pillanatban még nem teljesen világos (I. TESz. III, 1092). Ennek ellenére a megfélelő szláv anyag fölvonultatása a *varr* – *varga* összefüggés elismerését szinte kikényszeríti.

A szláv eredetű magyar kalkokat illetően az említett kézműiparosok és vándorkereskedők köre természetesen korántsem teljes. Példának okáért idetartozónak vélem az egykori kocsi- és vászon- és gyolcsárusok némely magyar megnevezését is, vö. *vásznos* (1731: MGSz. 7: 88), *gyeheces* (uo.), melyek létrejötte aligha független a szlovák *plátenár*, *pláteník*, ill. *dehtár*, *dehtár* foglalkozásnevektől.

Természetesen a recenszens a kötet minden címszavát külön-külön nem kommentálhatja. Néhány további – szükségszerűen esetleges – észrevétel talán mégis segíthet a szerző oknyomozó munkája apróbb részleteinek élesebb megvilágításában, pontosításában.

Kiss a magyar *főzelék* főnévnek három jelentését (1. 'főtt ennivaló', 2. 'főzni való növényi élelmiszer', 3. 'Zuspeise') adja (70) és a szláv *varivo*-féle szavak szembeszökően hasonló jelentésfejlődése okán a magyar szó esetében szláv hatással számol, ill. esetleges szláv – magyar kölcsönhatást is föltételez (71). E helyes megállapításokhoz kiegészítésként hozzátesszem: a magyar *főzelék* egykoron a sörfőzés terminológiájában 'főzet' jelentésben mindennapos szó volt, vö. 1694 (Szendrő): „4 hordo ser helyett pedig egy egész *főzelék*et” (Országos Levéltár Csáky lt. Kassai lt. 7. cs. Fasc. 49), 1719 (Léva): „Minden *főzelék*

serből az élesztőnek fele az serfőzőé legyen” (MGSz. 3: 175) stb. Azt hiszem, hogy ez a ’főzet’ jelentéstartalom sem választható el a szláv népeknél régóta közkedvelt és elterjedt serfőzéstől (erre vö. GLOGER, EncykIStar. 4: 28–31), pontosabban annak szláv szókincsétől, és onomasziológiai tekintetben még egy szállal szorosabbra főzi a magyar főzelék és a szláv megfelelések között föllelhető kapcsolatot.

Kiss a *képmutató* eredetének kutatása során megjegyzi: „Az viszont még magyarázatra vár, miért van az, hogy a latin *mutare* átvételéből származó magyar *mutál* a középkori magyarban csupán a *képmutató* utótagjaként élt, önállóan nem” (113). Nos, lehetséges, hogy a *mutál* nem is hiányzik a korábbi magyar szókincsből, hiszen a magyar nyelv latin eredetű jövevényszavainak számbavétele még mindig eléggé hiányos. A TESz. 1760. évi első adatával szemben például vö. 1627: „... hanem más szóra *mutálni* akarja” (SALAMON F., Két magyar diplomata a tizenhetedik századból. Budapest 1884: 81). Nem tartom hát lehetetlennek, hogy idővel a *mutál* ige korábbi előfordulása is beigazolódik.

A magyar *kezes* főnevet a JókK.-tól kezdődően tartjuk számon (224) és Kiss azt gyanítja róla, hogy az szláv mintára alkotott tükörszó (115–116). Gyanúja esetleg bizonyossággá erősödik, ha rámutatunk, hogy a szláv népeknél régente a kezesség milyen jelentős jogi fogalom is volt. Az összsláv **rŕkobjmja*-hoz kapcsolódó ’Bürge; Bürgschaft’ jelentésű származékok középkori szerepére vö. V. BRANDL, Glossarium illustrans bohemicomoravicae historiae fontes. Brünn 1876. 302–3 és GLOGER, EncykIStar. 4: 162. Az ősehnep 1360 körül a *rukobjemstvŕ* ’fideiussoria’, *rukobjmŕ* ’fideiussor’ már szótározza is van (l. Klaret e jeho družina. Text z rukopisŕ upravitel’ V. Flajšhans. II. Praha, 1928: 433), de vö. a korai lengyel megfeleléseket is: 1389: „Jaco macezy umowil s boguszem, czsobi dobil na *rancymach*, tho mu mal dacz...” (A. A. KRYŔSKI–M. KRYŔSKI, Zabytki jezyka staropolskiego. Warszawa 1918. 39), 1391: „mam...o vŕczenzena *rŕkobjemstwo*” (S. VRTEL-WIERCZYŔSKI, Wybŕr textŕw staropolskich.² Warszawa 1950: 46) stb. A régi magyar jogi terminológia éppen elég sok szállal kapcsolódik a szláv nyelvekhez (l. KOVÁCS, Magy-JogTerm.), s véleményem szerint a *kezes* esete is ezt példázza.

A szŕvŕipari és kereskedelmi szaknyelv *vŕg* ’zusammengerollte Stoffbahn, Stŕck, Webe’ szava a magyar nyelvben 1362–5 ŕta ismeretes (TESz. III, 1104). Kiss Lajos e szŕ jelentŕsejlfldése kapcsán szŕles lŕtŕhŕtŕttal megrajzolt kŕrkŕpen mutatja be a kŕlŕnbŕzŕ nyelvek idevonatkozŕ elnevezŕseit ŕs arra a kŕvetkeztetŕsre jut, hogy a magyar *vŕg* fŕnŕvnek ez a jelentŕse nem fŕggetlen a szláv, pontosabban a horvŕt *kŕnac* ua. indukŕlŕ hatŕsŕtŕtŕl (206–7). A szláv szŕt a horvŕton kŕvŕl mŕg az oroszbŕl idŕzi, ahol is a *konŕy* ua. 1581–2 ŕta mutathŕtŕ ki (206). Az orosz kifejezŕsnek ez a jelentŕse Kiss szerint a horvŕttŕl (ŕs a magyartŕl) fŕggetlenül alakult ki (207). Űgy tetszik azonban, hogy ez nem olyan biztos.

A szláv nyelvek kŕzŕl ugyanis a dŕli horvŕton ŕs a keleti oroszon kŕvŕl a nyugati ŕghoz tartozŕ szlovŕkban szintŕn megtalŕlhatŕ a *koniec* ua., noha a SISJ. ma mŕr nem kŕzli. Korŕbbi elŕfordulŕsŕra vö. 1542: „geden *konecz* 2 lachte atlasu” (Slovenskŕ letopis 2: 309), 1564 elŕtt: „Item *konec* platna czo tku” (Jazykovŕdnŕ stŕdie 6: 233) stb. Termŕszetesen a magyar, horvŕt, szlovŕk ŕs orosz nyelvben vŕgeredmŕnyben egymŕssal pŕrhuzamosan is kialakulhatott a vizsgŕlt jelentŕs, mŕgis valŕsŕnŕbbnek lŕtszik az egyes szláv nyelvek kŕzti ŕsszefŕggŕs ŕppŕgy, mint a szláv–magyar kŕlŕsŕnhatŕs. S tekintettel arra, hogy a szŕvŕssel ŕs fonŕssal kapcsolatos magyar szŕkincs jelentŕs mŕrtŕkben gyarapodott a szláv nyelvek rŕvŕn (l. a *bordŕsnŕl*, tovŕbbŕ Kiss 207), a *vŕg* estŕben is inkább szláv hatŕssal szŕmolhatunk ŕs nem megfordŕtva.

Szŕpen kidolgozott szŕcikkek egsz sora dicsŕri a szerzŕ lankadatlan energiŕjŕt, kŕrŕltekintŕ elemzŕkŕzsŕgŕt, a mŕlyebb ŕsszefŕggŕsek irŕnti fogŕkonysŕgŕt, az ŕj jelensŕgek bemutatŕsŕra valŕ sikeres tŕrekvŕsŕt, mondanivalŕjŕnak megalapozottsŕgŕt. Ilyen a keresztŕnyssŕghez kapcsolŕdŕ legtŕbb cŕmszŕ földolgozŕsa, tovŕbbŕ egyebek kŕzt az *esztennap* (50–52), *hegymeg* (85–89), *szerzetes* (166–168), *szŕcske* (173–176), *tartomány* (178–181), *ŕltet* (194–195), *vilŕg* (209–211) stb. A meggyŕzŕ szláv anyag fŕlsorakoztatŕsa ŕs pŕldŕs interpretŕlŕsa eredmŕnyekŕnt azt mondhatjuk, hogy a TESz. ellenŕre is alighanem igaza van pŕldŕul a *fŕsŕ* (60–61), *himlŕ* (90–93), *tizenegy-tizenkilenc* (816–191) keletkezŕsi kŕrŕlmŕnyeit illetŕen.

Ugyanakkor vannak esetek, amikor a vizsgŕlt magyar kifejezŕsek ŕs a fŕltŕtelezett szláv mintŕk kŕzŕtti onomasziolŕgiai ŕsszefŕggŕs egyŕrtelmŕien nem igazolhatŕ. Termŕszetesen ezzel a szerzŕ is tŕkŕletesen tisztŕban van. Űgy pŕldŕul korŕntsem olyan szŕksŕgszerŕ valamilyen szláv hatŕs keresŕse a *buzgŕ* (35–36), *hŕz* (82–83), *haza* (83–84), *nagyŕn* (131–132), *rŕntŕs* (145–146) *rŕtes* (147–148), *szivŕrvŕny* (168–171), *tisztabŕza* (182–183), *ŕr* (192–193), *vakarcs* (197–198), *zabŕlŕcsŕtŕrtŕk* (217–218) stb. jelentŕsŕnek magyŕrŕzatŕnŕl. A *rŕntŕs* esetŕben pŕldŕul nem hagyhatŕ figyelmen kŕvŕl egyfelŕl a 17. szŕzad ŕta adatolt magyar *rŕstŕl* ’pŕrit; rŕntŕst kŕszŕt’ (TESz. III, 458) szemlŕleti hŕttŕre, mŕs-

felől a szláv megfelelések kései jelentkezése. Az 1549 óta nyilvántartott magyar rétes származék (TESz. III, 397) is lehet független magyar fejlemény, annál is inkább, mivel a számításba vett szláv megfelelések közül a szerb-horvát *gibanica* pillanatnyilag csak a 17. század óta ismeretes (I. P. SKOK, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. I–IV. Zagreb 1971–7; I, 577).

A felsorolt eseteknél – s még másutt is – a szerző is nagyon óvatosan fogalmaz és a tükörfordítást ilyenkor inkább csak lehetőségként említi, esetleg valószínűtlennek is tartja. Éppen ezért nem vagyok benne biztos, hogy nem lett volna-e jobb megoldás, ha anyagát hármas tagolásban tárgyalta volna, nevezetesen: 1. biztosan vagy nagy valószínűséggel szláv eredetű tükörfordítások, 2. talán, esetleg szláv eredetű tükörfordítások, 3. nem szláv eredetű tükörfordítások. Jól tudom, hogy adott esetben nehéz megvonni a határt az első és a második csoport között, de éppen a szerző körültekintő elemzéseai bizonyítják, hogy ez a leggyakrabban mégis lehetséges. A további vizsgálódások pedig nyilván segítenek majd pontosabban helyükre tenni szókinszünknek ezeket az elemeit. Hiszen az esetleg szláv hatásra keletkezett magyar tükörfordítások száma még nyilván szaporítható, vö. az olyan kifejezéseket, mint pl. az *árvácska, elvetél, kaszás, koldustetű, nyúlárnyékfű, öregapa, szentjánosbogár, vénasszonyok nyara* stb., melyek ugyancsak megérdemelnék a tüzetesebb elemzést. Az ilyen irányú bűvárkodást minden bizonnyal a szerző sem tekinti lezártnak.

Kiss Lajos jelen kötetét örömmel soroljuk a magyar szlavisták jelentős munkái közé. A tágan értelmezett jövevényszó kutatás nagyon érdekes és egyben sok buktatót tartogató területén végzett eredményes munkája nagy nyeresége az egész tudományának. Várjuk a hasonló színvonalú újabb publikációit e tárgykörből is.

GREGOR FERENC

A magyar hangtan válogatott bibliográfiája

BOLLA KÁLMÁN és MOLNÁR JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest 1977. 231 l.

Az elmúlt három évnek három olyan eseménye is volt, amely jelentősen hozzájárult a magyar fonetika önmegismeréséhez. Talán úgy is mondhatjuk, megalapozta azt. A tudomány szak kialakulása, segédtudományi státusa, majd önálló diszciplínává válása után eljött az összegzés ideje. Először BÜKY BÉLA vállalkozott rá, hogy összegyűjtse a beszéd legújabb magyar szakirodalmát (Beszédkutatás, halláskutatás és ezek rokonterületei Magyarországon 1960–69 között. ÁNYT 10 (1974): 281–311), s hozzátehetjük, legnagyobbreszt fonetikai címjegyzéket eredményezett a fölmérés. 1976-ban VÉRTES Ö. ANDRÁS megírta a magyar fonetika történetét a kezdetektől Balassáig, s vázlatos formában folytatta is a témát 1945-ig. A harmadik esemény ennek a kötetnek a megjelenése, egy olyan inventáriumé, amely belső arányainak érzékeltetésével tárja föl, hogy mit ért el, hol tart a magyar hangtani kutatás. Ebből a szempontból jelentősége tehát fölbecsülhetetlen.

A gyűjtés munkáját – az anyagot egy korszak határán választva ketté – a Nyelvtudományi Intézet kutatógárdája és az ELTE fonetikai laboratóriumának munkatársai megosztva végezték el. A munka mintegy 3900 tételt foglal magában, s elrendezésükben fontos értékelő szempontokat érvényesít. A címeket nyolc fő fejezetre osztja, s ez a módja annak, hogy a feldolgozott tételeket tárgykörök szerint csoportosítsa. Emellett a szerkesztők kódjelekkel minősítették is őket, aszerint, hogy a felsorolt tanulmányok, kötetek stb. milyen természetű nyelvi anyaggal foglalkoznak, s hogy milyen szemléletűek.

A tárgy a tágabb értelemben vett magyar hangtan: a magyar hangtan és vonatkozásainak a témaköre. (A megszorítás a szerkesztők számára azt jelentette, hogy például a helyesírás kérdéseivel foglalkozó munkák közül csak azokat válogatták ki, amelyek érintenek hangtani kérdéseket is.) Talán nem szükségtelen egy tájékoztató jellegű megjegyzés: hangtanon fonetikát és fonológiát kell az olvasónak értenie, s ami a magyar jelzót illeti, ez nem a szerzők nemzetiségére vonatkozik, hanem arra, hogy a felvett művek magyar vonatkozásúak.

Az első fejezet a fonetika eseménytörténetének, művelőinek dokumentumait sorolja föl, s itt találjuk (negyvenöt tételben) azokat a felméréseket is, amelyek már tartalmaztak valamilyen összegzést a fonetikai kutatásokról, illetve ilyen adatokat tartalmaznak. Sorrendben a fonetika művelőiről írt megemlékezések, eseménybeszámolók, külföldi munkák ismertetése, történeti áttekintések listája következik. A második fejezet az össze-

foglaló munkát, kézikönyveket sorolja fel, s csak a harmadik résszel érkezünk el a gyűjtemény első kulcskérdéséhez a tudományszaknak a bibliográfiai munkákban alapul szolgáló felosztásához. Itt az elv a beszédesemények ma érvényesnek tekinthető tagolása.

A harmadik nagy egységben a beszéd szegmentális összetevőinek, a beszédhangoknak a fonetikájáról van szó. Egész pontosan talán inkább hangtanáról, hiszen számos, fonológiai vonatkozású munkára is utalás történik. A képzés, az akusztikai jegyek, a percepció kérdései mellett – a tudománytörténet előrehaladásáról valló módon – külön egységben sorakoznak a beszédhang nyelvi funkciójával foglalkozó munkák. Ugyancsak külön egység a beszédhangok történeti mozgásával kapcsolatos leltár (a Hangváltás címszó egyaránt vonatkozik hanghelyettesítésre, ejtémódra, hangváltozásra és hangváltakozásra). Érdekes tanulsággal jár a beszédhangok kontrasztív vizsgálatát felmutató összeállítás, mert itt egyrészt nagyon koraiak az első adatok, másfelől azonban nem annyira bővült ki a lista az utolsó évtizedre: egy grammatikai bibliográfiában bizonyosan más volna a helyzet. Majd másfélszáz dolgozat tárgya a hangsorok, voltaképpen a szótag és a kettős hangkapcsolatok problematikája.

A szupraszegmentális jelenségek körében (vö. 5. Szupraszegmentális jelenségek) a kötet a hangsúlyt és a szórendet, a tonális tényezőket és az idő vonatkozású jelenségeket különíti el, az utóbbiakat két részfejezetre osztva, a ritmusra és a beszédtempóra. Nem kell csodálkoznunk rajta, hogy bizonyos egységek ott is külön részt kapnak, ahol talán az összevonás nem lenne indokoltan. A bibliográfiák szerzői rendszerteremtő eljárásukban nem követhetik tisztán a Mengyelejev-féle szisztémát. Ahol több anyagot és szélesebb tématarátsításokat találnak, kénytelenek külön rekeszt nyitni, még ha a tagolás nem követi is az elméleti felosztás kívánalmait. Itt talán csak a „hangszínváltások” alatt szereplő három cikkel kapcsolatosan az az érzése az embernek, hogy a tételeket be lehetett volna sorolni két másik helyre, annál is inkább, mert sem váltakozásról, sem változásról szóló tézisekre nem utalnak. De itt talán éppen a szegmentális megfelelők között felvett hasonló címszó hatott a rendszerképző erejével. Statisztika, lejegyzés, helyesírás, ezek az adatok következnek, majd a hetedik fejezetben az alkalmazott fonetika eredményei. Az alkalmazott fonetika feladatköre igen széles körű. Legközvetlenebbül nyelvészeti a mindennapi nyelvhasználat sajátosságainak vizsgálata, a kiejtés kérdése. A kiadvány tanúsága szerint ez a magyar fonetikának szinte a leggyakrabban művelt területe. Többet foglalkoztak vele, mint a beszédhangok képzésével, akusztikájával és percepciójával együttvéve (ez utóbbiakat 170 tédel jelzi, míg 194 írásnak témája a kiejtés). Ami a beszédpatológiát és a logopédiát illeti, kissé meglepő volt volna csupán a címek számából következtetni a fonetikai kutatáson belüli helyükre. A gyűjtemény ugyanis természeténél fogva nyelvészeti anyagot dolgozott fel, így főképp a nyelvi tevékenységgel kapcsolatos zavar-típusok kerülnek említésre. A tudományszak külső köre a határterületekre eső vizsgálatoké. Az olvasó az alábbi interdiszciplináris jellegű eredményekről tájékozódhat: az akusztika, a fiziológia, a kommunikációelméleti megközelítés, a stilisztika és a poétika felől.

A kötet részletes tartalomjegyzéket, cím és névmutatót, valamint szakrendi utalót is tartalmaz.

Amit summázásként kiemelhetünk, az mindenekelőtt a kiadvány nagy használati értéke. Az olvasó kitűnően tájékozódhat belőle a magyar fonetika egyes tárgyköreinek eddigi publikációit illetően, másrészt eligazítást kap arról is, milyen megközelítésben, mely nyelvi anyagra vonatkozik az a tanulmány, amelyet a megfelelő helyen megtalált. Ez utóbbiak kódjelei a következők rendszerét tükrözik: általános vagy egy speciális kérdésről van-e szó a műben, köznyelvi, dialektológiai vagy régennyelvi anyagra vonatkozik-e, végül pedig, hogy a szerző vizsgálata leíró vagy történeti szempontú-e. Ezek a betűjegynyi annotációk alapvető információt tudnak közölni az érdeklődővel. A könyv pedig a maga egészében a magyar hangtan eredményeinek tükrökre.

Az ökonómia kényszere mindig rendet vág a közreadható anyagon, inkább tehát természetesen vesztéséről kell beszélni, mint hibának számító kihagyásokról. A legfájdalmasabb közülük talán Götze Árpádé, aki jelentősen hozzájárult a hangképző szervek működésének és patológiájának megismeréséhez. A zavaró mozzanatok közül megemlítem, hogy az első fejezet 1. pontjának társszerzői nem szerepelnek a névmutatóban. Ugyancsak a névmutatóban a magyar kezdetű címszavak csak „h”-tól „tud”-ig szerepelnek (vö. 210–211), majd a „Tud”-tól tovább *Morvay* után (212). Egy bibliográfiában különösen zavaróak a sajtóhibák. Sajnos, a korrektúra nem volt elég gondos.

Az Előszó azt ígéri, hogy a bibliográfiai felmérést öt évenként folytatni fogják. Ez lehetővé tenné, hogy folyamatosan képet kapjunk ennek az egyre gazdagodó rész-tudománynak a fejlődéséről.

SZENDE TAMÁS

A nyelvészeti műszók lexikona

A fenti címmel megjelent értelmező szakszótár nem önálló mű, hanem egyik fő-része B. BOTTYÁNFY ÉVA (szerkesztő), HORVÁTH MÁRIA, KOROMPAY KLÁRA és D. MÁTAI MÁRIA közös munkájának: Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba. (Egyetemi segédkönyv. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. Kézirat. TankK, Bp., 1976. 235) Eleve kiemelkedő jelentőségű, mert első befejezett kísérlet a magyar nyelvtudományban használt műszók valamilyen szempontú számbavételére.¹ Terjedelme szerény; az összesen mintegy ezer címszónak csak kétharmad része magyarázott, a többi utalás, vagy idegen műszók csupán magyar megfelelőikkel. Az egyes magyarázatok átlagosan 1-10 sorosak, de a hosszabbak sem haladják meg a 12-13 sort. A rövid értelmezések megfelelnek a műfajnak; egy-egy fogalom bővebb kiejtése semmiesetre sem feladata a terminológiai szótárnak.

A szótár sajátos rendeltetését, a címszók kiválasztásának szempontjait a szerzők – KOROMPAY KLÁRA és D. MÁTAI MÁRIA – így jellemzik: „Célunk az, hogy röviden, közérthetően értelmezzük azokat a terminusokat, amelyekkel a magyar szakos hallgató egyetemi nyelvészeti tanulmányai során találkozhat. A középpontban a magyar nyelvtudomány, ezen belül a nyelvtörténet szakkifejezései állnak, emellett azonban az általános nyelvészet, a fonetika, a stilisztika és a finnugor nyelvtudomány terminológiájának egy részét is felöleli jegyzetünk.” Ezek szerint különleges, de másrészt egyetemes irányú is a „nyelvészeti kislexikon”.

A nyelvtudományon belül értett 'egyetemes' szótár szerkesztésénél a világon mindenhol gondot okoz a címszavak kiválasztása. A szerkesztők jelen esetben úgy döntöttek, hogy mellőzik az ismertnek feltételezett „legelemibb fogalmak (pl. *főnév, alany, mondat*) ... másrészt ... a ritkábban előforduló fogalmak” felvételét, illetőleg utóbbi esetben „szűkítették” a címszólistát. Figyelembe véve a célt és egyéb körülményeket, elvben és fenntartásokkal egyetértünk ezekkel a korlátozásokkal; helyességüket a gyakorlat fogja megmutatni.

A magyar nyelvészeti irodalomban nagy késéssel megjelenő újdonság méltatásánál könnyű lenne megállapítani, hogy ez és az a műszó hiányzik belőle. (Készséggel elismerjük, hogy hiánytalan műszótár nem létezik, és a jövőben is aligha fog megjelenni.) A jól aláhúzott oktatási szempontra való tekintettel mégis megemlítjük, hogy egyes hiányzó műszavakat a további kiadásokban pótolni kell. Idetartoznak elsősorban a többjelentésű műszavak. Pl. ha az alaktani *formáns* szerepel, akkor ajánlatos felvenni a fonetikait is. Továbbá: nemcsak az egyetemi hallgatók munkáját könnyítik meg, hanem mindenkit szolgálnak a szerkesztők akkor, ha a mindmáig tisztázatlan vagy ingadozó jelentésű műszavakat értelmezik. A nem is kevés ilyen közül itt példának állítjuk a *kiejtés-t*, amelynek magyarázata az ÉrtSz.-ban sem teljesen kielégítő. A párhuzamos-ellentétes-rokon fogalmaknál is ajánlatos a teljesség. Ha már van *kontextuális jelentés*, akkor legyen *szituatív jelentés*, illetve *beszédhelyzet* is.

Nézetünk szerint kevés a *hang-gal* kezdődő műszó. A *hangsor*, *-rendszer*, *-tulajdonság*, *-alak*, *-tan*, *-terjedelem*, *-minőség* stb. egyike-másikának majdani felvételét ajánljuk. Ugyanezt mondjuk a *beszéd*-előtagú műszavakkal kapcsolatban is (*beszédmű*, *beszéddaktus* stb.). – A beszélt nyelvvel kapcsolatos fogalmak emelkedő gyakoriságával, növekvő jelentőségével számolni kell.

Nehéz meghúzni a határvonalat a mérsékelt gyakoriságú és a ritkábban használt műszavak között. Csak példának említjük, hogy a *kommunikáció*, a *csatorna*, a *nyelvállapot* és még más elméleti terminusok viszonylag elég gyakran feltűnnek a tanulmányokban.

A kezdő nyelvész és a műkedvelő érdeklődő minden példát igen hálásan fogad. Sok példa a terminológiai szótárt nem terhelheti. De egynek-kettőnek a legtöbb értelmezés végén ott kell lennie. Hiányzanak a példák a *rag*, *képző*, *toldalék* és még számos cikk végén. A példáknál gondoljunk a nem magyar anyanyelvű hallgatókra is. Nem biztos, hogy első látásra érteni fogják a *betűszó*, *mozaikszó* cikkek végén a *MÁV*-ot, a *KERAVILL*-t,

¹ A gyakorlati kezdeményezés KUBINYI LÁSZLÓ nevéhez fűződik. Tervezett szótárának (Nyelvészeti műszavak és műkifejezések kis tára, in: Anyanyelvünk az iskolában 1954–5.) csak egy kis részlete készült el. – Jóval régebbi előzményeknek tekinthetők a *Mester szók* és más, hasonló elnevezésekkel közreadott nyelvészeti, többnyire latin–magyar, német–magyar, kisterjedelmű műszó-jegyzékek, amelyek egyes régi magyar nyelvtanok függelékeként jelentek meg.

a RÖLTÉX-et. Egyiken-másikon a bennszülött magyarnak is gondolkoznia kell, hogy miből származik. Ezért ezeket a rövidítéseket fel kellett volna oldani.

Az értelmezések között sok talpraesett fogalmazással találkozunk. Például a *nyelvtan* két értelmezése találó, világos, rövideje ellenére elégséges. Egyes értelmezéseknél azonban kétségeink vannak tartalmi, vagy nyelvi megfogalmazás szempontjából. Pl. a „*nominális mondat*: Olyan mondat, amelynek az állítmánya névszó... Pl. 'ő a mezőn a harmatosság, kétes létben a bizonyosság'”. Itt helyesebb lett volna a MMNyR álláspontját átvenni, mely szerint „finnugor szempontból a *van* i g e n é l k ü l i névszói mondatok... többé kevésbé... grammatikai megformáltság jellegével bírnak, ...” (2: 57.). Egyéb híján a MMNyR egyik példája megfelelőbb lett volna: „Kisvárosi kocsmá. Pingált fal. Középen amerikai, pléhkel borított csapos asztal, söresterző csapokkal. Villanyvilágítás.” – A *rag* értelmezésében az „A rag szintaktikai viszonyt jelöl a hierarchiában följebb álló tag (a szerkezet alaptagja) felé.” mondatot a nyelvűvelők valószínűleg kifogásolni fogják. – A *prozódia* inkább időviszonyokra vonatkozik, csak elvéve használatuk összefoglalóan a beszédet intonáló eszközökkel kapcsolatban. Az ún. „prozódiai vita” lezajlott anélkül, hogy a hangsúly, hanglejtés, beszédsszünet stb. érdemlegesen szóba került volna. Jobb megtagadni verstani fogalomnak, LAZICZUS a hangtulajdonságok tárgyalásánál gondosan kerülte ennek a szónak a használatát.

Megjegyzéseinket, ellenvetéseinket mi magunk is inkább javaslatnak tekintjük. Mit sem vonnak le a szerzők érdeméből, és azt is meg kell fontolni, hogy a terminológiai szótár műfaja nemzetközileg is bizonytalan még, alig van kettő-három, amelyeknél a szerkesztési elvek úgy-ahogy fednek egymást. Még abban a tekintetben sem alakult ki közös nézet, hogy értelmezési szükség szempontjából mi tekintendő nyelvészeti műszónak, mi nem. Az első magyar szótár elkerülhetetlenül küszködik a kezdés nehézségeivel, – és ha csak ezt nézzük, a szerzők úttörő kísérletét akkor is a fejlettebb típusok közé kell sorolni.

H. BOTTYÁNFY ÉVA személyi tájékoztatója is hasonlóan hasznos, és a maga nemében úttörő munka. Ugyanez áll HORVÁTH MÁRIA irodalmi összefoglalására is. Ennek során szívesen láttuk volna KEMPELEN FARKAS világszerte ma is nyilván tartott Mechanismus der menschlichen Sprache (Wien 1971) c. munkájának külön ismertetését. A függelékek között megjelent Időrendi táblázatot és a leggyakrabban használt rövidítések jegyzékét nem lehet elégszer közreadni.

BARTÓK JÁNOS

Noam Chomsky: Reflections on Language

Pantheon Books. A Division of Random House. New York 1975. 269 l.

NOAM CHOMSKY e kötetében Gondolatok a nyelvről címmel a McMaster Egyetemen 1975 januárjában tartott előadássorozatának anyagát, s egy készülő Yehoshua Bar-Hillel emlékkönyvbe írott 1974-es tanulmányának újabb változatát adta közre. A könyv tehát nem vadonatúj kutatási eredményeket közöl – de erre nem is a könyvek hivatottak, sőt manapság a folyóiratok is egyre kevésbé; azok is egyre inkább az egyértelműen bizonyítottaknak, „véglegesnek” vált, a téma elismert szakértői által jóváhagyott eredmények fórumai lesznek. A friss kutatási beszámolók – legalábbis a nyelvtudományban – sokszorosított kéziratok formájában cirkulálnak, s a könyvek funkciója az összegezés, a szintézis.

Chomsky a Reflections on Language-ben a nyelv tanulmányozásának azon tanulságait foglalja össze, melyek az emberi tudat működésének feltárása, az emberi faj specifikus, lényegi jegyeinek, az emberi intelligenciának és kognitív képességének a megértése, tehát az emberiség önmegismerése szempontjából is jelentősek. Kerüli a csupán nyelvészeti érdekességű részletkérdések tárgyalását, a szakmai zsargont, a formális jelölésmódot; érezhetően arra törekszik, hogy könyvét az emberrel mint tudatos lénnel foglalkozó egyéb tudományágak, elsősorban a pszichológia művelői is követni tudják.

Chomsky a nyelvészetet a pszichológia rész tudományának tekinti, sőt kulcs szerepet tulajdonít neki az emberi tudat megismerésében, hiszen a nyelv a tudatnak a tudományos vizsgálódás számára leginkább hozzáférhető szférája. Minthogy a nyelv szerkezete, működése feltehetőleg sok szempontból analóg a tudat egészének felépítésével és működésével, egy nyelvelmélet „sugallmazó modellként” (suggestive model) szolgálhat az emberi tudat elméletéhez, sőt, minthogy a tudat az emberi faj meghatározó, lényegi tulajdonsága, az emberi természet elméletéhez is.

Tulajdonképpen a nyelvtudomány alapkérdése sem más, mint a filozófia ama több évezredes alapproblémájának nyelvi vetülete, melyet Chomsky Bertrand Russell megfogalmazásában idéz: „Hogyan lehetséges az, hogy az emberi lények, akiknek olyan rövid és személyes és korlátozott a kapcsolatuk a való világgal, mégis olyan sokat képesek tudni?” (51.). Nyelvi síkon: Hogyan lehetséges, hogy a gyerekek, bár olyan kevés, töredékes, és gyakran hibás nyelvi adattal találkoznak, mégis képesek elsajátítani – még hozzá igen rövid idő alatt – egy olyan rendkívül bonyolult képződményt, mint a nyelv?

A filozófia a görögök: Arisztotelész és Platon óta két irányban kereste a választ erre a problémára; vagy a tapasztalásból, a tapasztalatok lépésről lépésre való általánosításából vezette le tudásunkat, vagy velünk született ismereteket, elveket és eszméket tételezett fel.

Ez utóbbi, racionalista irány a szaktudományok fejletlensége miatt korábban szükségserűen idealizmussal párosult (viszont az előbbi, empirista megközelítés nem járt mindig együtt materialista alapállással.) A szaktudományok, elsősorban a genetikai biológia legújabb eredményei viszont már lehetővé teszik a racionalizmus idealista jegyeinek kiküszöbölését. Chomsky egyre kevesebbek által vitatott álláspontja, hogy tudásunk dimenzióit, lehetőségeit és korlátait elméni biológiai szerkezete adja meg; tapasztalataink értékelése tudatunk genetikusan meghatározott berendezésétől függ. Pszichológiai kísérletek bizonyítják például, hogy a csecsemő látása eredendően három dimenziós, tehát már az előtt az, mielőtt a csecsemő a tárgyak megfogására, azaz térben való kiterjedésük nem-vizuális érzékelésére képes volna. A nyelvtudomány is felfedezett olyan elveket, feltételeket és szabályokat, melyek – úgy látszik – minden emberi nyelv sajátjai, az egymástól genetikailag és földrajzilag legtávolabb esőké is; minden egyedi nyelvváltozatra, ideolektusra is jellemzők; s a gyermek nyelvében is jelen vannak a nyelvelsajátítás legkorábbi stádiumától kezdve. Ilyen feltehetőleg genetikusan kódolt univerzális például a „kontextus-érzékenység” elve, tehát az az elv, mely szerint a grammatika szabályai csak meghatározott környezetben, kontextusban lépnek működésbe, nem váltódnak ki automatikusan, valahányszor a mondatrész az azon konstellációja, melyet az adott szabály módosít, fennáll. Chomsky valamely elv vagy szabály ilyen fokú általánosságát biológiai meghatározottsággal magyarázza – jóllehet ez nem logikai szükségszerűség. Nincs kizárva például, hogy a nyelvek azonos vonásai funkciójuk azonosságában gyökereznek.

Azt, hogy az emberi tudat kutatásában az empirista megközelítés – pontosabban a behaviorizmus – a bizonyítékok egyre növekvő tömege ellenére is makacsul továbbél, Chomsky ideológiai tényezőkre vezeti vissza. Szerinte annak az állításnak a fenntartása, hogy a tudás a tapasztalatból, tanulásból ered, az uralkodó osztályok érdeke, ugyanis erre hivatkozva a nagyobb műveltséggel és több információval rendelkezők kizárhatják a hatalomból azokat, akiket a művelődés lehetőségeitől megfosztottak. Bármennyire is rokonszenves ez az álláspont, aligha megalapozott, hiszen abból, hogy az emberi faj egészséges egyedei viszonylag hasonló nyelvi képességekkel rendelkeznek, nem következik, hogy egyéb intellektuális képességek tekintetében is azonos szinten állnának.

Chomsky a tudat létrejöttének, a kognitív struktúrák kiépülésének megközelítésére egy olyan racionalista tanulás-elméletet javasol, amely a következő vizsgálati stádiumokból áll:

1. Kijelöli a tanulás-elmélet érvényességi körét, kognitív szféráját.
2. Jellemzi azokat a tapasztalatokat, melyekben a tanulóknak e kognitív területen része van.
3. Leírja az elért, kiépült kognitív struktúrát.
4. Egy olyan rendszert hoz létre, amely a tapasztalatokat a tudottakhoz viszonyítja.

Az empirizmust képviselő behaviorista tanulás-elmélet, mely a magatartást pusztán a tapasztalatból és a stimuláló körülményekből próbálja levezetni, reménytelen feladatot vállal magára, s legfeljebb csak triviális eredményt hozhat, hiszen a tapasztalatok és stimulusok együttesének, valamint a viselkedésnek az összefüggése rendkívül bonyolult és áttételes – amint Chomsky írja, egyelőre nem a tudományos problémák, hanem rejtélyek világába tartozik. A Chomsky javasolta tanulás-elmélet viszont, mely a tanuló tapasztalatait a tanulóban kialakult kognitív rendszerrel veti össze, a tudományos kutatás számára megközelíthető célt tűz ki.

Úgy látszik, e tanuláselmélet kidolgozásához is a nyelv területén áll rendelkezésünkre a legtöbb adat, s a nyelvelsajátítás elmélete fog majd modellül szolgálni az általános tanulás-elmélet megalkotásához. A nyelvi tanulás-elmélet egyik legfontosabb komponense az univerzális grammatika lesz, azaz azon elvek, feltételek és szabályok rendszere, melyek minden emberi nyelvnek szükségszerűen sajátjai, s melyek nem tanulás útján,

hanem genetikusan jutnak a beszélők birtokába. Az univerzális grammatika tehát az a velünk született, genetikusan kódolt szerkezet, melyet a gyermek a nyelvi adatokkal való találkozásai során részletekkel kitölt. Az univerzális grammatika a hang, jelentés és szintaxis területére egyaránt kiterjed, s mintegy megszabja, kijelöli a lehetséges nyelvek körét. Egy olyan nyelv, amely megsértené az univerzális grammatika elveit és szabályait, megtanulhatatlannak bizonyulna.

Azok a sajátságok, melyek különböznek az egyes nyelvekben, véletlenszerűek, esetlegesek, s az elmélet nem nyelv-, hanem emberközpontú alapszemlélete következtében érdektelenek is. Annak eldöntésében azonban, hogy melyek egy nyelv univerzális és esetleges sajátságai (tipikus sajátságokat az elmélet nem tart számon), még távolról sem meggyőző a transzformációs generatív elmélet módszertana. Chomsky szerint elegendő érv egy szabálynak vagy feltételnek az univerzális grammatikába való beillesztése mellett, ha a szabály vagy feltétel megtanulhatatlannak látszik. Nem véletlen, hogy Chomsky számos hipotetikus univerzáléját cáfolták már meg a többé-kevésbé „egzotikus” nyelvekből hozott adatok.

A kutatás szorosan vett tárgyát a transzformációs generatív nyelvelmélet számára a nyelv mondatait előállító formális grammatikai rendszer képezi, melyet megfelelő és tartós nyelvi tapasztalatok hatására a nyelvi képesség hoz létre az univerzális grammatika meghatározta keretben. Chomsky egész fejezetet szentel annak kifejtésére, hogy jogosult egy autonóm formális grammatikai rendszer feltételezése. Jóllehet egyelőre még nem világos, hogy ez a rendszer milyen formában realizálódik fizikailag, s hol helyezkedik el az egyéb kognitív képességek rendszerében, és nyilvánvaló, hogy autonómiája csupán viszonylagos, hiszen a nyelv az egyéb kognitív képességekkel szoros kölcsönhatásban vesz részt a világ megismerésében, – mégis lehetséges, sőt szükséges a nyelv önálló formális rendszerként való, a beszédfolyamat pszichológiai, szociológiai stb. tényezőitől elvonatkoztatott vizsgálata. Chomsky álláspontja tehát gyökeresen különbözik például a beszéd-aktus-elmélet híveinek, többek között J. SEARLE-nek, H. P. GRICE-nak és P. F. STRAWSON-nak az álláspontjától, mely szerint a nyelv csak funkcionálisan, mint a másokkal (és önmagunkkal) való kommunikáció eszköze tanulmányozható.

A könyv egyetlen „technikai” része, a *Some general features of language* (A nyelv néhány általános vonása) címet viselő fejezet azt foglalja össze, hogy hogyan változott a transzformációs generatív nyelvelmélet nyelvszemlélete, és hogyan módosult a transzformációs generatív grammatika felépítése az elmélet megelőző stádiumaihoz, az ún. sztenderd elmélethez és a kiterjesztett sztenderd elmélethez képest.

Az elmélet aktuális változatának legfőbb újdonsága, hogy a szemantikai reprezentáció alapjául már nem a mondatok mélyszerkezete szolgál (mint a sztenderd változatban), hanem a mondatok felszíni szerkezete. Maga a felszíni szerkezet fogalma is módosult azonban, ma több információt tartalmaz, mint korábban, ugyanis nyomok (traces) formájában a kiinduló szerkezet és a közbülső szerkezetek is jelen vannak benne, kikövetkeztethetők belőle. A szemantikai reprezentációnak a mélyszerkezethez való kapcsolása már nem sokkal a Sztenderd Elméletet kifejtő *Aspects of the Theory of Syntax* (CHOMSKY 1967) megjelenése után kérdéssé vált. Kiderült ugyanis, hogy bizonyos nyelvi elemek, például a kvantorok (*sok, minden* stb.) értelmezése mindig felszíni helyzetük alapján történik. Ebből szükségszerűen következett az is, hogy azok a transzformációk például, melyek kvantált kifejezéseket hozgatnak, nem mindig jelentésörzőek, hiszen gyakran megváltoztatják a kvantorok hatókörét és így a mondatok szemantikai értelmezését. A kiterjesztett sztenderd elmélet ezt a problémát úgy próbálta áthidalni (pl. CHOMSKY 1971), hogy a szemantikai interpretációs szabályokat megosztotta; bizonyos jelenségek szemantikai értelmezése a mélyszerkezet szintjén, másoké a felszíni szerkezet szintjén történt, sőt Jackendoffnál (1972) a mondatok levezetésének valamennyi szintjéhez, tehát a közbülső szintekhez is tartoztak szemantikai interpretációs szabályok. A legújabb változat megoldása ennél kétségtelenül egységesebb és elegánsabb, és valószínűleg a pszichológiai realitáshoz is közelebb áll – hiszen a kommunikáció során a hallgató is felszíni szerkezetekkel találkozik, s ezeket veti szemantikai értelmezés alá.

A grammatika továbbra is bázis komponensre és transzformációs komponensre tagozódik. A bázis kategorális alkomponenst és lexikont tartalmaz. Az előbbi az S 'mondat', V 'ige', VP 'igei csoport', NP 'főnévi csoport' féle szófaji kategóriák tárháza, az utóbbi a szókincsé. A lexikon részét képezik a szóképzési szabályok is. A mondatok generálása a kategorális komponensben kezdődik, amely a szintaktikai kategóriákból újraintrási szabályok segítségével absztrakt kifejezés jelölőket állít elő, mint pl. S → NP VP. Az absztrakt kifejezés jelölők újraintrási szabályokkal tovább már nem bontható kategóriáit a lexikális transzformációk a lexikon elemeivel helyettesítik, s ekkor úgynevezett kezdő kifejezés jelölőket kapunk (initial phrase markers). Ezek szolgálnak a

transzformációs komponens inputjával. A bázis tehát – a korábbi terminológiától eltérően – nem mélyszerkezeteket generál, hanem kezdő kifejezés jelölőket. A terminológiai változtatásra azért volt szükség, mert a mélyszerkezet a *mély* szó többértelműsége folytán félrevezető asszociációkat keltett; azt sugallta ugyanis, hogy a mélyszerkezet az alapvető, a lényegi a felszíni szerkezethez képest. A kezdő kifejezés jelölők osztálya végtelen: a grammatikán belül tehát a bázis rendelkezik a rekurzivitás minden grammatikára szükségszerűen jellemző tulajdonságával.

A transzformációs komponens kifejezés jelölőket kifejezés jelölőkre képez le. E leképezések, másként transzformációk, többféleképpen osztályozhatók. Például amint J. Emonds megállapította (EMONDS 1976), eltérő sajátosságokkal rendelkeznek a csak főmondatokban működő tőtranszformációk, és a mindenféle tagmondatban végbemenő nem-tőtranszformációk. Az angolban a nem-tőtranszformációk nem változtatják meg a mondat alapstruktúráját, a tőtranszformációk viszont, mint például az alany-állítmány sorrendjét fölcsérélő kérdő transzformáció, nem szerkezetőrzők.

Az S és az NP ciklikus kategóriák, azaz olyan kategóriák, melyek transzformációk hatóköréről szolgálhatnak. A transzformációs komponens ciklikusan működik, tehát egy komplex, több ciklust magába foglaló kifejezés jelölő esetében először a legalsó, legmélyebben beágyazott cikluson megy végbe valamennyi transzformáció, melynek feltételei adva vannak, azután a második legkevésbé mélyen beágyazott cikluson, és így tovább. Azonban nem minden transzformáció ciklikus; vannak utolsó ciklusban és post-ciklikusan végbemenő transzformációk is.

Úgy látszik, a transzformációs komponens a kutatások előrehaladtával egyre egyszerűbb lesz. Pl. Chomsky legújabb kéziratában (CHOMSKY 1976) a kezdő kifejezés jelölők felszíni szerkezetekre való leképezése csaknem megoldható két alaptranszformációval: a *wh*-movement (kérdőmorféma-mozgatás) és az NP preposing (főnévi csoport előrevívés) transzformáció-típusokkal. Ezzel a transzformációs generatív grammatika, mely ugyan nem pszichológiai, hanem matematikai jellegű modell kíván lenni, mégis a pszichológiai realitás irányába fejlődik; ha ugyanis valóban sikerül olyan grammatikát létrehozni, mely az adott nyelvre jellemző rendkívül egyszerű szabályrendszerből, s egy komplex, percepciósi stratégiákhoz hasonló, univerzális, tehát velünk született, genetikusan kódolt feltételhalmazból áll, nem fog többé problematikusnak látszani, hogy a gyerek hogyan képes a nyelv rendszerének olyan gyors elsajátítására.

Ilyen univerzális feltételnek látszik például a csatlakozás (subjacency) feltétele, mely szerint az alábbi konfigurációban, ahol A és B ciklikus kategóriák, X és Y nem szerepelhet ciklikus transzformációban, tehát például X nem vihető át Y helyére.

- (1) [C...Y...[B...[A...X...]]]

Egyszerűbben szólva, egy transzformáció nem léphet át két ciklushatárt. A következő mondatnak pl. mind a magyar, mind az angol változatában végbemehet extrapozíció, azaz az alany jelzői mellékmondata elválhat a jelzett szótól. A csatlakozás feltételének megfelelően azonban a mellékmondat csak egyetlen ciklussal vihető feljebb; ha a transzformáció két ciklushatárt is átlép (lásd a c) példákat), a mondat helytelen lesz.

- (2) a) [NP[NP Az egyetlen, melyet szeretek] Tolsztoj regényei közül,] nem kapható.

b) Az egyetlen Tolsztoj regényei közül, melyet szeretek, nem kapható.

c) *Az egyetlen Tolsztoj regényei közül nem kapható, melyet szeretek.

- (2') a') [NP[NP The only one that I like] of Tolstoy's novels] is out of print.

b') The only one of Tolstoy's novels] that I like is out of print.

c') *The only one of Tolstoy's novels is out of print that I like.

A transzformációk szukcesszív ciklikus működése viszont megengedett, azaz, ha egy transzformáció alkalmazásának feltételei több egymást követő ciklusban is adva vannak, az ciklusról ciklusra lépve valamennyi cikluson végigmehet. Szukcesszív ciklikus transzformáció például a magyar fókuszkiemelés (3), vagy az angol alanykiemelés (Subject Raising) (4).

(3) a) Valószínű, hogy azt mondta, hogy a taxi ötre jöjjön.

b) Valószínű, hogy ötre mondta, hogy a taxi jöjjön.

c) Ötre valószínű, hogy mondta, hogy a taxi jöjjön.

(4) a') It seems it is certain that John wins.

b') It seems John is certain to win.

c') John seems to be certain to win.

A *wh*-movement típusú angol transzformációkra: a kérdő transzformációra, a relativizációra és a topicalizációra látszólag nem érvényes a csatlakozás feltétele. A helyzet valójában az – az elmélet feltételezése szerint –, hogy ezek a szabályok az adott tagmondat élén álló, elsősorban a kötőszók számára fenntartott COMP (complementizer) pozícióba viszik az érintett mondatrészt, ahonnan az COMP-ról COMP-ra haladva éri el a legfelső tagmondatot. A ciklikus kategóriák közül csupán a mondat rendelkezik COMP-pal, a főnévi csoport nem, tehát egy NP közbeékelődése megakadályozhatja a COMP-ból COMP-ba való szukcesszív ciklikus mozgást. Az alábbi mondatok közül b) azért lesz helytelen, mert megsérti a csatlakozás feltételét.

(5) a) [_SCOMP John believe [_SCOMP Mary said [_SCOMP Tom saw *wh*-someone]]] ⇒

Who did John believe that Mary said that Tom saw?

(Kit hitt János hogy Mari mondta hogy Tomi látott?)

b) [_SCOMP John believe [_{NP} the claim [_SCOMP Tom saw *wh*-someone]]] ⇒

**Who did John believe the claim that Tom saw?*

(Kit hitte János az állítást hogy Tomi látott?)

Egy mondat élén álló COMP feltételezése magyarázatot ad arra a már John Ross által megfigyelt asszimetriára is (Ross 1967), hogy a jobbra vivő mozgató szabályok „kötöttek”, azaz csak egyetlen mondatthatárt léphetnek át, a balra vivő mozgató szabályok viszont kötetlenek – hiszen a tagmondatoknak csak a baloldalán található COMP (ahogy Chomsky nevezi: COMP vészkijárat „COMP-to-COMP escape hatch”).

A kiterjesztett sztenderd elmélet nyomelmélettel gazdagított jelen változata szerint amikor egy transzformáció egy P kifejezést X pozícióból T pozícióba visz, P nyomot hagy hátra X pozícióban. A nyomok teszik lehetővé, hogy a szemantikai interpretációs szabályok a mondatok felszíni szerkezetét értelmezzék. Az alábbi mondatokban például, ha a kérdő névmás nem hagyott volna nyomot hátra az eredeti helyén, a személyes névmást mindkét esetben vele korreferensen értelmeznénk, hiszen az anafora szabályai értelmében ha egy NP előtte és/vagy fölötte áll egy személyes névmásnak, korreferens lehet vele. A b) mondatban azonban a korreferens értelmezés hibás volna.

(6) a) *Who_i said Mary_i kissed him_i?*

(Ki mondta (hogy) Mari megcsókolta?)

b) **Who_i did he_i say Mary_i kissed?*

(Ki(t) mondott ő (hogy) Mari megcsókolta?)

Ha a *who* eredeti helyén nyomot feltételezünk, (6') a')-ban a nyom és a személyes névmás viszonya kielégíti a korreferens értelmezés feltételeit, (6') b')-ben viszont nem (itt ugyanis a nyom se meg nem előzi a személyes névmást, se fölérendelve nincs.)

(6') a') *Who [_S t said Mary_i kissed him_i]*

b') *Who [_S he said Mary_i kissed t]*

A nyomok realitását a következő típusú érvekkel lehet bizonyítani.

Chomsky egy *a specifikus alany feltételének* nevezett, a transzformációk működését korlátozó univerzális elvet is feltételez, mely szerint az alábbi konfigurációban, ahol α ciklikus kategória és Z α specifikus alanya, X -re és Y -ra nem vonatkozhat transzformációs szabály.

(7) [...X... [α Z...Y...]]

Például az *each-mozgatás* néven ismeretes szabály, mely az *each* 'mindegyik' névmást az *others* 'többiek' névmás elé helyezi és a két elemet *each-other* kölcsönös névmássá olvasztja össze, csak akkor mehet végbe, ha az *others* elem nem önálló tagmondat része, hanem saját specifikus alannyal nem rendelkező igeenes kifejezése. Vö.

(8) a) *Each of us seems to like the others.* $\Rightarrow$

(Mindegyikünk szeretni látszik a másikat.)

We seem to like each-other.

(Szeretni látszunk egymást.)

b) *It seems to each of us that Tom likes the others.* $\Rightarrow$

(Úgy látszik mindegyikünknek, hogy Tom szereti a másikat.)

**It seems to us that Tom likes each-other.*

(Úgy látszik nekünk, hogy Tom szereti egymást.)

Lehetetlen az *each-mozgatás* akkor is, ha a *Tomot* kiemeljük az alárendelő mellékmondatból a főmondat alanyává – bár ekkor a mellékmondatnak látszólag már nincs specifikus alanya. Ebben az esetben az *eachnek* az *others* elé való helyezését nyilvánvalóan az elmozdított alany által hátrahagyott nyom akadályozza meg.

(9) *Tom seems to each of us [_S t to like the others]*

(Mellesleg, a specifikus alany feltétele nem érvényes a magyarra, vö.)

(10) a) *Szeretném, ha János holnap meglátogatna.*

b) *Holnap szeretném, ha János meglátogatna.*

A Chomsky javasolta egyéb feltételek univerzalizálása sem bizonyított még, sőt egyesek az angolra nézve is vitatják érvényességüket (l. BACH-HORN 1976). Természetesen, ha egy-egy konkrét feltétel vagy szabály helytelennek vagy korlátozott érvényűnek bizonyul is, ez nem jelenti azt, hogy az elmélet, ill. grammatika továbbfejlesztésének Chomsky javasolta egész iránya elvetendő.)

Egy nyom csak akkor törölhető, azaz a helye akkor tölthető be más elemmel, ha a nyomot hátrahagyó elem a felszínen olyan helyzetben jelenik meg, amely egyértelműen mutatja szemantikai szerepét. A passzív transzformációban például az eredetileg alanyi helyzetű NP helyét betöltjük ugyan a tárgyi NP-vel, azonban a nem alanyi helyzetű ágenssel fellépő *by* prepozíció továbbra is egyértelműen fogja jelölni annak esetfunkcióját.

NP₁ V NP₂

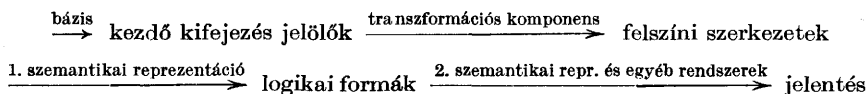
t V NP₂ by NP₁

NP₂ V t by NP₁

A felszíni szerkezetek szemantikai reprezentációja két lépésben történik. A szemantikai interpretációs szabályok első csoportja az anafora-viszonyokat, a logikai operátorok (pl. *nem, minden egyes, ki*) hatókörét és jelentését stb. tisztázza, azaz a felszíni szerkezetet

ket úgynevezett logikai formákra képezi le. E logikai formák a szemantikai reprezentáció második stádiumában a szövegegészet, a szituációt, a kommunikatív szándékot is figyelembe vevő, nem pusztán nyelvi, hanem más kognitív struktúrákat is bekapcsoló értelmezésnek lesznek alávetve.

A Kiterjesztett Sztenderd Elmélet módosított változatában tehát a mondatgrammatika a következőképpen épül fel:

Chomsky első két összefoglaló jellegű nyelvészeti könyve, a *Syntactic Structures* (1957) és az *Aspects of the Theory of Syntax* (1965) csaknem egy-egy évtizedre meghatározta a nyelvtudomány fejlődését, és más tudományágak evolúciójához, sőt revolúciójához is hozzájárult. A folyóiratok, például a *Linguistic Inquiry* legfrissebb cikkeinek tanúsága szerint a *Reflections on Language*-ben kifejtett elmélet-változat sem a nyelvészetben olyan gyakori meddő egyéni teóriák számát gyarapítja, hanem olyan keretül szolgál, melyet a nyelv kutatóinak nagy csoportja elfogad, és részletekkel megtölteni, a nyelv tényeivel szembesíteni, s ahol szükséges, módosítani, helyesbíteni igyekszik. Kérdésfeltevéseit, hipotéziseit az emberi tudat egyéb megnyilvánulásaiával foglalkozó tudományágak sem hagyhatják megválaszolatlanul.

Irodalom

- BACH, EMMON – GEORGE M. HORN 1976: Remarks on „Conditions on Transformations”. *Linguistic Inquiry* 7: 265–300.
- CHOMSKY, NOAM 1965: *Aspects of the Theory of Syntax*. The M.I.T. Press. Cambridge, Mass.
- CHOMSKY, NOAM 1971: Deep structure, surface structure and semantic interpretation. D. D. STEINBERG – L. A. JAKOBOWITS (szerk.) *Semantics: An interdisciplinary reader in philosophy, linguistics and psychology*. Cambridge University Press. Cambridge.
- CHOMSKY, NOAM 1976: On wh-movement. Sokszorosított kézirat.
- EMONDS, JOSEPH 1976: *A Transformational Approach to English Syntax*. Academic Press. New York.
- JACKENDOFF, RAY 1972: *Semantic Interpretation in Generative Grammar*. The M.I.T. Press. Cambridge, Mass.

É. KISS KATALIN

Linguistics and Philosophy

An International Journal. Szerk. ROBERT WALL. D. Reidel Publishing Company, Dordrecht-Holland, Boston U.S.A.

1977. márciusában új folyóirat látott napvilágot, *Linguistics and Philosophy* néven. A szerkesztői beköszöntő és az első szám anyaga alapján megkísérlünk képet alkotni a kiadvány várható természetéről.

A beköszöntő hangsúlyozza, hogy a szerkesztőség nem egyszerűen nyelvészeti és filozófiai tárgyú cikkeket vár, hanem olyanokat, amelyek számot tarthatnak mindkét tudomány művelőinek érdeklődésére. Közlebből a következő témákat jelölik meg mint feltétlenül a folyóirat hatáskörébe tartozókat:

- a nyelvfilozófia olyan hagyományos területei, mint a jelentés és igazság, a referencia, a leírás, a következtetés és a beszédaktusok vizsgálata;
- a nyelvészet olyan hagyományos területei, mint a szintaxis, szemantika és pragmatika (amennyiben a tanulmányok elég explicitek és általánosak ahhoz, hogy filozófiai szempontból is érdekessé váljanak);
- a természetes nyelvvel szoros kapcsolatban álló logikai rendszerek: a modális, az időkezelő, az episztemikus és az intenzionális logika;

– a nyelvészet mint tudomány által fölvetett filozófiai problémák: a nyelvtudomány módszertana, a nyelvelméletek státusa, a nyelvi univerzálék természete;
 – a nyelvészet és más tudományok határán fölmerülő filozófiai kérdések: nyelv-elsajátítás, nyelv és érzékelés, a nyelv mint társadalmi konvenció.

Ennek a programnak az alapján úgy tűnik, hogy a folyóirat valóban előmozdítja a nyelvészek és a természetes nyelv iránt érdeklődő filozófusok párbeszédét – föl téve, hogy a cikkeknek nem csupán a témája, hanem problémafölvetési és tárgyalási módja is ki fogja elégíteni a kétirányú érdeklődést. A kitűnő szerkesztősségi gárda elsősorban a logikai beállítottságú nyelvészek „érdekeinek védelmét” látszik garantálni: a legismertebb nevek közül itt említhető CRESSWELL, KARTTUNEN, STANLEY PETERS, EMMON BACH, HINTIKKA és KEENAN; de szerepel közöttük FILLMORE, KURODA, RUWET, SEARLE és SGALL is, valamint a legfiatalabb generáció néhány képviselője. Az új folyóirat valószínűleg akkor fog igazán különbözni a már meglevőktől (például a Theoretical Linguisticstől) ha az utolsóként említett két témakör is érdemlegesen képviselteti majd magát. Az első szám anyaga egyelőre inkább a másik három területről való.

LAURI KARTTUNEN (Syntax and Semantics of Questions) az indirekt kérdésekkel foglalkozik, R. MONTAGUE intenzionális logikai modelljének keretében. A cikk érdekessége, hogy KARTTUNEN a Montague-grammatika azon művelői közé tartozik (például PARTEE-val és BARTSCH-sal együtt), akik már korábban is ismertté tették nevüket a nyelvészetben. A szerző az utóbbi években szokásos módon a kérdések elemzését a rájuk adható válaszok vizsgálatán keresztül közelíti meg. Az indirekt kérdéseket a performatív igét és beágyazott mondatot tartalmazó mondatokkal hozza kapcsolatba. A megoldások általánosságát viszonylag gyengíti azonban az, hogy a direkt és indirekt kérdések egymáshoz való viszonyát csak érintőlegesen tárgyalja.

Szintén a Montague-grammatika keretében dolgozik D. R. DOWTY (Toward a Sematic Analysis of Verb Aspect and the English 'Imperfective' Progressive). A cikk középpontjában az olyan „paradoxonok” kezelése áll, mint hogy a *John was drawing a circle* mondatból nem következik, hogy *John drew a circle*, a *John was pushing a cart*-ből azonban következik, hogy *John pushed a cart*. A paradoxont egy BECOME logikai operátor bevezetésével oldja föl; továbbá azzal, hogy kapcsolatot létesít az egyes időpillanatokban és az egyes időintervallumokban igaz mondatok nem éppen egyszerű igazságfeltételei között.

A nyelvészek számára igen érdekes matematikai problémát tárgyal MORGAN és PELLETIER (Some Notes Concerning Fuzzy Logics). Maga a *fuzzy* eredetileg „bolyhos”-at jelent; a „fuzzy logikát” azért nevezik így, mert olyan mondatokkal foglalkozik, amelyeknek az igazságértéke nem csak az igaz vagy a hamis (az 1 vagy a 0) lehet, hanem a 0 és 1 közötti bármelyik valós érték is. Így számot adhat arról, hogy például a *János magas* mondat nem annyira igaz, vagy hamis, hanem inkább az a kérdés, hogy milyen mértékben igaz. Ugyanebben a logikában a *Minden zöld* mondat annyira lesz igaz, amennyire a legkevésbé zöld dolog zöldnek nevezhető. A szerzők bebizonyítják, hogy a végtelen sok értékű logika matematikailag tarthatatlan; a „fuzzy”-problémák azonban jól kezelhetők egy sokértékű logikában akkor is, ha az igazságértékek száma véges.

A Linguistics and Philosophy első száma tartalmaz továbbá két rövid cikket, a jelentés képi elméletéről (SEIDEL) és a transzformációs grammatikák generatív erejére vonatkozó megszorításokról (JANSSEN-KOK-MEERTENS). A kritikai rovatban L. BAUER és W. BOAGEY rendkívül kimerítően elemzi JOHN ANDERSON The Grammar of Case: towards a localistic theory c. könyvét. Az első szám egészében véve magas színvonalú; reméljük, hogy a későbbiekben a szerkesztők bevéltathatják majd a témakörök imponáló sokrétűségére vonatkozó ígéreteiket is.

SZABOLCSI ANNA

Els Oksaar: Berufsbezeichnungen im heutigen Deutsch

Soziosemantische Untersuchungen. Mit deutschen und schwedischen experimentellen Kontrastierungen, Pedagogischer Verlag Schwann Düsseldorf 1976. Sprache der Gegenwart. Schriften des Instituts für deutsche Sprache Bd. 25. 275 l.

A szerzőnő a Hamburgi Egyetem általános és összehasonlító nyelvészeti tanszékének igazgatója és professzora észt származású, tanulmányait részben a Szövetségi Köztársaságban (a bonni egyetemen), részben Svédországban (a stockholmi egyetem germanisztikai, angol nyelv és a szláv nyelvek tanszékein) folytatta és 1957-ben habilitált

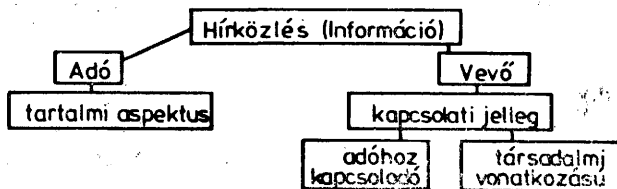
a Stockholmi Egyetemen. Az előttünk fekvő tanulmánykötet egyrészt a társadalmi változások nyelvészeti mérhetőségét vizsgálja, másrészt egy fogalmi csoporton belül igyekszik minél pontosabban felmérni az utóbbi évek nyelvi változását (elsősorban a képzettársítások rögzítése és elemzése segítségével). A munka kizárólag a Német Szövetségi Köztársaság és a svédországi foglalkozásmegjelölő kifejezések felméréseivel és összehasonlításával foglalkozik. A könyv négy nagyobb tartalmi egység keretében tárgyalja a kérdést. A bevezető (11–26) olyan elméleti és módszertani kérdésekkel foglalkozik, mint: a munka célkitűzése és kérdésfelvetése, a nyelvészeti interdiszciplinér szerepe, a nyelvészet, a matematizmus és a logika, szociolingvisztika és a nyelvészet gyakorlati feladatai, nyelv és társadalmi szerkezet, a nyelv és a társadalmi szerkezet viszonya, a foglalkozási lehetőségek nyelvi megjelölése, mint kutatási terület, a jelentésbeli megkülönböztető szerep és a faktoranalízis. A bevezetőben az eddigi – a szerzőnk szerint – sok esetben igen korlátozott nyelvészeti szemléletmódok bírálatát is megtaláljuk. OKSAAR egyúttal felszólítja korunk nyelvészeit: ne csak saját területükön dolgozzanak, ismerkedjenek meg a rokon tudományok, a szociológia, a történelem, de a természettudományok, sőt szükség esetén a távoközlés, az orvostudomány, a biológia, a jogászat stb. eredményeivel is (a vizsgált anyagtól függően).

A foglalkozásmegjelölő kifejezések empirikus felmérések (27–129) a felhasználható „nyersanyag”, a Szövetségi Köztársaság állásmegnevező statisztikáinak felsorolásával kezdődik. Négy ilyen statisztikát nevez meg a szerzőnk: 1. Klassifizierung der Berufe, Statistisches Bundesamt, Bonn 1961, 2. Klassifizierung der Berufe, Berufstätigkeiten – Bundesministerium für Arbeit, Bonn 1949, 3. Systematik der Berufe, Berlin 1950 und 4. Schlüsselverzeichnis für die Angaben zur Tätigkeit in den Versicherungsnachweisen, Bundesanstalt für Arbeit 1973. A szerzőnk a fenti anyagokon kívül kicédulázott még mintegy másfélszer nyugatnémet napilapot (1962 és 1972 között a munkahirdető és a munkakereső rovat állásmegjelölő szókincsét). „Állás”-nak tekintett Oksaar minden olyan emberi foglalkozást, melyet gyakorlója huzamosabb ideig folytat.

Oksaar különbséget tesz ugyan denotáció (jelentésbeli tartalom) és konnotáció (hangulati érték) között, éles határt azonban nem von meg (nem is szándékszik megvonni) a két fogalom között. A szerzőnk egyrészt: (1) a nyelvi változat társadalmi dimenzióiról beszél (pl. nem közömbös a megszólított számára, hogy „Laufbursche”-nak (kifutófiúnak) vagy „Bürobote” (irodai kézbesítőnek) nevezik); másrészt (2) szól a nyelvi dimenzió társadalmi változatáról (kollektív, társadalmi réteghez fűződő olyan képzettségtársítások, melyek pl. az idősebb nemzedékre vagy csupán a nőkre jellemzőek). A szociolingvisztikai elemzés fő síkjai Oksaar szerint: (a) a stratifikáció síkja, (b) a nyelvjárások síkja és (c) a stilisztikai sík. A továbbiakban a szerkezeti változások nyelvészeti és társadalmi indokoltságát vizsgálja meg a szerzőnk (32–35). A képzők vizsgálata következik: a produktivitás, az eredetiség (ill. idegen hatás), a szerkezeti tulajdonságok (pl. az -in képző női foglalkozások megnevezésére használatos), a polifunkcionalitás és a megoszlás kérdését vizsgálja meg a könyv írójá. Szembeszökően nagy a mai német foglalkozásmegjelölő kifejezések között az összetett szavak aránya: például a háztartás-takarítás körébe tartozó ilyen jellegű kifejezések száma 167 összetétel (189 foglalkozásmegjelölő kifejezésből). Az egyszerű (nem összetett) szavak száma a fogalomkörben mindössze 22: igen gyakori az olyan körülírás, mint „leitender Angestellte”, „medizinisch-technische Assistentin” „wissenschaftliche Hilfskraft” stb.). A nők társadalmi emancipációjának érdekes nyelvészeti vetülete figyelhető meg Európaszerte (73–106): a nőnemű alak nyelvileg jelölt, a hímnemű jelöletlen: *tanár* – *tanárnő*, német *Lehrer* – *Lehrerin*, észt *õpetaja* – *õpetajana*, orosz *учитель* – *учительница*. Akárcsak a magyarban, a német napilapok hasábjain is bizonyos fokú ingadozás figyelhető meg a jelölt és a jelöletlen alakok alkalmazása rendjén (ugyanabban az újságcikkben *Frau Senatorin* K. majd *Frau Senator* K. olvasható v. ö. 79). Az újabbkeletű idegen szavak: *Stewardess* németül *Flugbegleiterin*; *Moderator* német. *Gesprächsleiter*; *Hostess* német. *Gesellschaftsdame*; *Butler* német. *Diener*; *Manager* német. *Leiter*, *Organisator*, *Geschäftsmann* közvetlen társadalmi kapcsolatok alapján az amerikai angolból kerültek a Szövetségi Köztársaság polgárainak nyelvhasználatába (a tömegkommunikációs eszközök, a turizmus, megszálló csapatokkal való nyelvi kapcsolat folytán). Nem éppen pozitív irányban a nemek közötti társadalmi kiegyenlítődés tükrözi a *Playboy* – *Playgirl* (93. l.). A szerzőnk szerint a társadalmi változások nyelvészeti vetületét illetően a következő tendenciákra figyelhetünk fel: 1. humanizáció (pl. a *Krüppel* 'béna' *Körperbehinderter* 'korlátozott mozgóképességű', az *Irrer* 'bolond' *seelisch Kranker* 'lelkileg eger', 2. polarizációs elv (pl. a svéd *sjukrum* 'betegszoba' helyett az iskolában lélektani okokat szem előtt tartva bevezették a *hälsorum* 'egészségszoba' kifejezést); 3. idegen szavak használata (*alte Leute* 'öregemberek' helyett ma *Senioren* járja, az *Altesheim* 'agyménház' helyett a *Seniorenwohnsitz* 'idősebbek lakhelye' használá-

tos); 4. absztrakció (itt említi meg a szerzőnő a *Schlosserei* helyett használt *Schlossereibetrieb* kifejezést –, hogy ez miért absztrakció, számomra nem egészen világos).

Az adó és a vevő kommunikációs kapcsolatát Oksaar a következőképpen vázolja:

A társadalmi mozgás rendjén változik a foglalkozások nyelvi megjelölése: az *Unternehmer* 'vállalkozó' *Arbeitgeber* 'munkaadó'-vá válik, a *Putzfrau* 'takarítónő' *Raumpflegerin* 'helyiséggondozó'-vá, a munkás *Arbeiter* megnevezése helyett a munkát végző *Arbeitnehmer* kifejezést alkalmazzák. A munkásembernek bért (*Lohn*) fizetnek, a hivatalnok pénzbeli juttatásának neve *Gehalt* (fizetés). Érdekes a szerző azon megfigyelése, hogy a Szövetségi Köztársaság Parasztszövetsége (*Bauernverband*) levélben tiltakozott a *Bauern* (paraszt) szó ellen, mivel ennek – szerintük – „megkülönböztető és nemkívánatos mellékjelentése van”; a *Landwirt* 'gazdálkodó' illetőleg a *Farmer* szót javasolták vagy a *landwirtschaftlicher Unternehmer* (mezőgazdasági vállalkozó) körülírást. Az ilyen jellegű nyelvi csúrés-csavarás – Oksaar erre felhívja figyelmünket – nyelvi manipulációhoz vezet: új társadalmi valóságot igyekszik nyelvi eszközökkel mimelni.

A munka összehasonlító része (130–195) svéd és nyugatnémet nyelvi anyag alapján veti össze a foglalkozások megjelöléseit. A szerző célja a következő kérdések tisztázása:

1. Milyen különbségek vannak párhuzamos svéd és német foglalkozásmegjelölő kifejezések között (pl. a német *Putzfrau/Raumpflegerin* típus svéd megfelelőjével a *hembüröde/hemassistent* párral összevetve).

2. Milyen különbségek figyelhetők meg a svéd és a német adatközlők nyelvi magatartása között ugyanazon foglalkozás anyanyelvi képzettársításait vizsgálva (valamint a kétnyelvű – német/svéd ill. svéd/német adatközlők anyanyelvi és idegen nyelvi konnotációinak összehasonlítása).

Módszertanilag újítás az úgynevezett sarkított képzettársítások, egy lélektani módszer, nyelvészeti kipróbálása. Ez a „Polaritátsprofilmethode” néven ismert eljárás olyan sarkításokkal dolgozik, mint: kemény/lágy, vidám/szomorú, adakozó/fukar stb. A kérdőív a megfelelő foglalkozásmegjelölést követően 25 a fentiekhez hasonló sarkítást tartalmaz. A választ hét fokozatban adja meg az ember: ha a kérdéselt tulajdonság nem található meg (pl. a takarítónő se meleg/se hideg a kísérleti személy szerint), lehetséges a 0 (zéró) válasz is. Ilyen kérdőívvel Oksaar 50–50 német és svéd germanistát, 28 német és 50 svéd nordistát kérdezett ki. Az így kapott eredmények szerint a módszer igen alkalmas jelentésbeli finomságok kipuhatólására. Nagyobb társadalmi csoportok bevonása és a gépi adatfeldolgozás lehetősége igen pontos szemantikai felmérésekkel kecsegtet ugyan, de magában rejt a közvetlen társadalmi-viselkedéslélektani ellenőrzés, az emberi önállóság, a gondolat szabadságának korlátozása során előálló veszélyeket is.

SZABÓ T. ÁDÁM

Thomas A. Sebeok: Contributions to the Doctrine of Signs

Research Center for Language and Semiotic Studies, Indiana University, Bloomington és The Peter de Ridder Press, Lisse 1976. 271 l.

A tanulmánykötet, amelyet a szerző Charles Morrisnak, a modern szemiotika eddig legnagyobb hatású kidolgozójának ajánlott, a *Studies in Semiotics* című „paperback” sorozat 5. köteteként jelent meg 1976-ban. Ez a sorozat a korábbi, hasonló kiállítású és 1969-ben indított *Approaches to Semiotics* című sorozatnak „jogutódja”. Mindkettőnek a kötet tanulmányainak szerzője, TH. A. SEBEOK a szerkesztője. A filológiai „koordináták” kijelölésén túl azért érdemes ezt a tényt felemlíteni, mert a tanulmánygyűjtemény maga áttekintés – menet közben.

A kötet tizenegy tanulmányt tartalmaz (amelyhez bibliográfia és névindex csatolódik):

1. *Semiotics: A Survey of the State of the Art* (Szemiotika: a tudomány helyzetének áttekintése);

2. 'Semiotics' and Its Congeners ('Szemiotika' és rokonai);
3. Is a Comparative Semiotics Possible? (Lehetséges összehasonlító szemiotika?);
4. Problems in the Classification of Signs (A jelek osztályozásának problémái);
5. Zoosemiotics: At the Intersection of Nature and Culture (Zooszemiotika: a természet és a kultúra mezsgyéjén);
6. La dynamique des signes (A jelek dinamikája);
7. 'Dialect' from a Zoosemiotic Perspective (A 'dialektus' zooszemiotikai perspektívából);
8. Six Species of Signs: Some Propositions and Strictures (A jelek hat fajtája: kijelentések és bírálatok);
9. Notes on Lying and Prevarication (Jegyzetek a hazugságról és a kertelésről);
10. The Semiotic Web: A Chronicle of Prejudices (A szemiotikai háló: az elfogultságok krónikája);
11. Drum and Whistle Systems (Dob és fütty rendszerek).

Valamennyi tanulmány cikk formájában 1967 és 1976 között már megjelent, sőt közülük több magyar nyelven is. Így a 3. (A jel tudománya. Szerk.: HORÁNYI Ö. és SZÉPE GY., Gondolat 1975. 417–426), a 8. (Jelentés és stilisztika. Szerk.: IMRE S., SZATHMARI L., SZÜTS L., Akadémiai Kiadó 1974. 518–523); a 7. korábban csak magyarul jelent meg (NyK 78 [1976]: 2), végül a 4. a Szemiotikai Tanulmányok című különlenyomatsorozat 9. számaként angolul jelent meg.

A kötetben a magyar „részvétel” mintegy kilenc névvel és 26 hivatkozással jellemezhető az index alapján.

Tartalmi áttekintést adni a kötetről már sokkal nehezebb. A tanulmányok részben vizsgálódásokat tartalmaznak a szemiotikai kutatások néhány témájában (jeltypológia, állatok jelző rendszere stb.), részben pedig áttekintik, feltárják vagy éppen orientálják a világszerte folyó szemiotikai kutatásokat. Mindazonáltal, ha — mondjuk — közelebből szemügyre vesszük a *Web*-et, nemcsak magáról a tanulmányról, nemcsak a kötetről, de szerzőjéről is tipikusait, jellemzőit tudunk meg.

A tizediknek besorolt tanulmány kilenc részre tagolódik. A prologusban azt vázolja röviden a szerző, hogy milyen külső (egy szemiológiát tárgyaló bevezető könyvecskéről irandó recenzióra való felkérés), illetőleg belső okai (pl. bizonyos kritikus, önreflektív szemléletmód szükségessége) vannak egy efféle áttekintésnek. Ezután a szemiotika történetéről ad néhány vázlatot, amely részben a szemiotikai gondolkodás megjelenését kutatja általában, részben pedig a szemiozis egyes területeit (film, színház, kultúra stb.). A következő részben a terminusok rektifikálásáról olvashatunk. Itt többi közt olyan terminusokkal kapcsolatos kutatásokra, elemzésekre utal a szerző, mint a gesztus, a pantomim, a nemverbális, a motoros jel, a testnyelv, a kinezika stb.; majd pedig megemlíti azokat a tevékenységeket, amelyek a szemiotikai terminusoknak a jelenleginél pontosabb kifejtését célozzák (így pl. a szerző által javasolt és a megvalósulás útján levő Szemiotikai Enciklopédiát).

A szemiotika bevezetésével vagy inkább megjelenésével foglalkozik a következő rész. Ebből a vázlatból egyrészt időpontokról kapunk tájékoztatást: mikor melyik országban jelent meg a szemiotika; másrészt pedig arról, hogy miféle problémán keresztül jelent meg, illetőleg arról, hogy az egyes nyelvterületeken mikor jelentek meg összefoglaló jellegű szemiotikai művek. Ezek közül a szerző U. Eco könyvét emeli ki, mint igen fontosat: *Trattato di semiotica generale* (Bompiani, Milan 1975 — egy évvel később jelent meg átdolgozott angol nyelvű változata: *A Theory of Semiotics*. Indiana Univ. Pr. Bloomington).

A következő részekben a szemiotikai bibliográfiai tevékenységekről, szemiotikai konferenciákról, a szemiotika oktatásáról s a függelékben a szemiotikai folyóiratokról, sorozatokról ad a szerző áttekintést. Ezek tiszteletre méltó tájékozottságról adnak számot, s ha a magyar adatok hiányosságát mégis megemlítem, akkor ez csakis önkritikus hangon tehető.

Végül néhány megjegyzést olvashatunk a szemiotika hármas „talapzatáról”: az orvosiról, a filozófiairol és a nyelvészetről.

Ha elfogadja az olvasó a recenzensnek azt a megállapítást, hogy ez a tanulmány jellemző a kötetre, akkor talán egyetért velem abban is, hogy Th. A. Sebeok munkásságának jelentőségét (s ezen belül ennek a kötetnek jelentőségét) nem abban kell látnunk, hogy szerzője jelentős innovátor (aki új területeket honosított meg, noha pl. elsőként írta le az állatok jelező rendszerei közül a kémiaiakat), sem pedig, hogy mint integrátor jelentős (aki új, a korábbiaknál átütőbb modellekbe rendezi a részteket, noha a jeltypológiával kapcsolatos vizsgálódásai érdeklődésre tarthatnak számot), hanem abban, hogy jelentős kollektor: nemzetközileg is jelentős tudományszervező

és kiadó, akinek elengedhetetlen, hogy átfogóan, a maga teljességében ismerje a „menedzsel” területet.

Az olvasó pedig azzal a hálás tudattal teheti le a könyvet, hogy hatalmas munkát végzett el helyette a szerző.

HORÁNYI ÖZSÉB

Gyula Décsy: Sprachherkunftsforschung

Band I. Einleitung und Phonogenese/Paläophonetik. Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1977. 87 l.

DÉCSY GYULA könyvében a nyelveredet kérdésének egy sajátos, fundamentális részterületéről van szó, az ember nyelvi képességeinek, különösképpen a hangadás készségének kialakulásáról és természetéről. Ha azt akarjuk megvizsgálni, milyen új tételek tették lehetővé a szerző számára, hogy fontos szempontokból eltérő megközelítésben foglalkozzék tárgyával, akkor elsődlegesen a fonetikai és a fonológiai kutatásban megjelent új vagy újabb eredményeket kell megemlítenünk. Úgy látom, hogy Décsy felfogásának ihletésében — a fonetika, illetőleg a fonológia vonatkozásában — az alábbiak játszottak főszerepet. 1. Az univerzálék kutatása, amely tágabb értelemben nem, nemcsak fonológiai kérdés, talán nem is elsősorban az, de van egy fontos aspektusa, amely az egyes nyelvek fonémarendszerének bizonyos szempontú értékelő feldolgozásában nyilvánul meg. Ez a megközelítés olyan implikációkat keres, amelyekben az egyes természetes nyelvek fonémáinak elrendeződési szabályai foglaltatnak benn. Ezeknek az implikációknak azután számottevően történeti túlsúlyuk van, hiszen a fonémaállomány „primér”, továbbá „szekundér” tagjainak viszonya — jobbára valószínűleg — történeti jellegű. 2. Ezzel kapcsolatos egy másik fölismerés, amely a fonémarendszerek elemeinek hierarchikus felépítésére vonatkozik, nevezetesen az egymástól való különbözőségük mértéke szerint. JAKOBSON megfogalmazásában (vö. R. JAKOBSON — M. HALLÉ Fonológia és fonetika. In: Hang — jel — vers. Budapest 1969. 11—65) ez azt jelenti, hogy mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók körében vannak olyan „alapvető” csoportok, amelyeknek tagjai, egymástól nagyobb mértékben különbözve, kommunikációs feladatukat előnyösebben tudják el látni; a magánhangzók körében ilyen az [a]—[i]—[u] háromszög, a mássalhangzókénál a [p]—[t]—[k] háromszög; ezek az oppozíciók az egyes nyelvekben elsődlegesek, s a fonémarendszer további tagjai ezek meglétét (tegyük hozzá: általában) feltételezik. 3. A beszédszervek fejlődéstörténeti vonatkozásainak — elsősorban PH. LIEBERMANNnak köszönhető — jobb megismerése újszerű megfontolásokat tesz lehetővé, még akkor is, ha valaki alapvetően már ismert koncepciók újrafogalmazását végzi el. Természetesen a szorosabb értelemben vett nyelvészeti eredményeken túl egyéb tudományágak felfedezései, esetleg modern hipotézisei is más megvilágításba helyeznek egyes jelenségeket. E kötetben elsősorban az antropológiai kutatás, a földtörténettel foglalkozó geológia, legfőképpen pedig a funkcionális agyidegphysiologia bocsátott rendelkezésre friss ismereteket.

Mindenekelőtt a munka felépítése röviden: Bevezetés, ezen belül a kronológia kérdése (9—12) — az anatómiai adottságok (ide értve az agy tevékenységét is, 12—27) — az emberi környezet szerepe a nyelv kialakulásában (27—40) — a nyelveredet kutatásának alaptételei (szó szerint: „alapfogalmai”, 40—43); a második fejezet foglalkozik a szerző elméletével: egy eredeti laryngális hang fonetikai és fonológiai vonatkozású kérdéseivel (43—54), ehhez kapcsolódva az elemi, a fonémakonstitúcióban felhasznált hangtulajdonságok kialakulásának kérdésével: az egyes fonémáknak a nyelvekben való megjelenési sorrendjével (54—74), a hangkapcsolatok kialakulásával (74—76), végül a hangjellemzők (az akusztikai szerkezet és a suprasegmentális tényezők közül a hangerő, a hangmagasság és az időtartam) felhasználásával (76—81). A kötetet utószó és a hivatkozások jegyzéke zárja (81—82 és 83—87).

Ami az időrendet illeti, a kötet — az élővilág kialakulásának kronológiájához kapcsolódva — az ember megjelenését 500 ezer év előtti időre teszi, ezen belül a beszéd céljaira majd fölhasználható hangadás lehetőségének a kialakulását, a hangszimbolika alapjainak megjelenésével együtt az i. e. 100 ezredik év körüli időre, a nyelv képességéhez szükséges mentális adottságok és a beszédképesség fejlődésének meggyorulását, egy „fonológiai jelkészlet rögzítődését” 40 ezer, az emberi nyelvek megjelenését pedig 30 ezer év előttré datálja. Ezzel a kronológiával voltaképpen előre hozott következtetést kapunk azoknak a fejtegetéseknek alapján, amelyek sorra veszik a nyelv és

— MALMBERG terminusát használva (vö. The linguistic basis of phonetics. In: Manual of phonetics. [Szerk.: B. MALMBERG] Amszterdam 1968. 1–16) — kifejezési szintjének működtetéséhez szükséges instrumentárium kiformálódását. Ebben az áttekintésben szembevetendő, hogy Décsy — új kutatások eredményeire alapozott érvekkel — fontos szerepet tulajdonít a látóképesség kialakulásának is, hangsúlyozva a vizuális összetevő szerepét a beszédkommunikációban. Hasonlóképpen novum az a magyarázat, hogy az ember hallásérzékenysége csökkenése összefüggésben áll a beszédproduktióval, mert ennek akusztikai eredményei hangosabbak a természeti környezet megszokott zajtípusainál. A hallással kapcsolatosan a fejtegetés némi kiegészítésre szorul. A beszéd észlelése szempontjából nagy jelentősége van a hallás mechanizmusának, valamint a hallási képesség jellemzőinek, elsődlegesen annak, hogy a hallási érzékelés frekvenciafüggő, valamint hogy a hangerő és az időtartam érzékelésének is emberi specifikumai vannak. Ezek az adottságok perdöntőek voltak a beszédproduktió alakulásában, másrészt pedig éppen a fonéma-rendszerek szerkezetének tipológiájában nem közömbös, mivelé eszközök bizonyulnak alkalmasnak a fonéma-konstitúcióban. A kötet itt szemmel láthatólag azt az elgondolást követi, hogy a szervek ontogenezisének ismertetésében elégséges addig a pontig elmenni, ahol a beszédnek nagyjából kész feltételeihez elértünk; végső soron megtörténhetett, hogy például éppen a hallás akusztikai tulajdonságai a beszéd használatának mindennapi gyakorlatában változtak olyanra, amilyenek most. Hadd emeljük ki emellett a homo sapiens agyának és agyműködésének történeti fejlődését illetően azt a kialakult tulajdonságot, hogy az evolúció földadta a szimmetria elvét, vagyis bizonyos funkciók egyértelműen átkerültek a cortex bal oldalára. A beszédmechanizmus irányító szerve is ilyen laterálisan elhelyezett szerv, a bal oldali féltekén a homloklebenyben foglal helyet.

A nyelv kialakulásának feltételeit Décsy Gyula a külső, természeti tényezőkben keresi tovább. Először is mind geológiai, mind antropológiai elfogadható elméleteket kell találnia az emberi lény elterjedésére, az elterjedés irányaira és időpontjára vonatkozólag. Az eltérő területek eredményeinek egymásra vonatkoztatása nyomán az a kép bontakozik ki, hogy a nyelv a felső paleolitikum embertípusának közösségében alakult ki. Valószínűleg nem egy ponton, de az egyes kezdemények nyomán létrejött nyelvek szimbolikus jellegük és színvonaluk tekintetében egyenértékűek. A megváltozott helyzetbe került embert két további, belső körülmény tette alkalmassá, illetőleg szorította rá a nyelvi magatartásra. Az egyik „szociális” helyzete volt, vagyis hogy egy közösség tagjaként élt, másfelől pedig csoportján belüli különállása, elkülönültsége, pontosabban az a képesség, hogy elkülönült legyen. Ez utóbbi az absztrakció, a fogalomalkotás készségének az alapja.

Az ember hangadó szerveinek fejlődése folyamatos, és a fejlődés egyes állomásain eltérő mértékben differenciált hangok képzése válik lehetségessé. A laryngális elmélet kidolgozóit szerint — a szerző SAUSSURE, FERDINAND MÖLLER, PEDERSEN, KURYLOWICZ, CLUNY nyomdokain halad — lenni kell egy olyan alapvető hangnak, amely a nyelv kialakulásakor a beszédszervek optimálisan produkálni tudnak. Décsy Gyula központi helyen foglalkozik ezzel a hangféleséggel, s a következő kritériumokat rendeli hozzá: 1. egyidejűleg magánhangzó és mássalhangzó; 2. egyidejűleg zárhang és réshang; 3. egyidejűleg zöngés és zöngétlen; 4. egyidejűleg értelmezhető nazális és orális hangként (44–45). Maga ez a hang a fejlettebb gerinceseknél is előfordul, számos nyelvben mindmáig megvan. És „noha egy nyelv fonémaállománya más hangjainak különös tulajdonságaiban nem osztozik, mégis mindenfajta fonáció alapanyaga (azt megalapozó nyersanyaga), a tonálisan [= a formánsszerkezetük révén] elkülönült hangoknak is” (52). Akusztikuma a beszédszervek legsemmesebb, „középső állásában [„Mittelstellung”] formálódik meg. Lényege szerint tehát „artikulálatlan” (53–54). Ebben az értelemben a fosszilis hang egyszerű hang. Az evolúció alaptételének megfelelően (ti. az egyszerűbből keletkezik a bonyolultabb) a laryngális őshang örökösei meghatározott sorrendben népesítik be a nyelvet: a magánhangzóknál a sorrend: /e/, /a/, /i/, /u/. A mássalhangzók körében ugyanez a laryngális hang a kiindulópont, s a „hangosztódás” menete nagyjából ez: a laryngálisok mellett legrégebbiek a nazálisok; néhány réshang, a /h/, a /w/ ~ /v/, a /j/ és a /γ/ eredetibb, mint a /p/, /t/, /k/ mássalhangzók; az affriáták másodlagos hangok, ugyanúgy az interdentálisok, az alveoláris réshangok, a palatalizált zárhangok és a bilabiális/dentilabiális megkülönböztetés.

A hangsor megjelenésének kiindulópontja nagy valószínűséggel a CV, CVC és VC szótag, illetőleg az egy szótagú szó. Ha a 10 ezer év előtti időre 13 fonémát tételezünk föl, amelyek mondjuk a CV és CVC kombinációban szerepeltek, ebben a történeti periódusban az embernek potenciálisan mintegy 330 „szava” volt. Amennyiben tekintetbe vesszük, hogy a nyelvek a kombinációs lehetőségeknek általában hozzávetőleg 50%-át

használják föl, akkor „egy nyelv, amelynek 3 magánhangzója és 10 mássalhangzója van, körülbelül 150 egy szótagú hangsorral rendelkezhetett” (76). (A már addigra kialakuló indogermán és az uráli alapnyelv szókinése – HAJDÚ PÉTER számításai alapján kalkulálva – i. e. 4000 körül mintegy 20 ezer szóra rúgott, persze bővebb fonémakészlet és bonyolultabb hangsorminták álltak hozzá rendelkezésre.)

A Hangtulajdonságok fejezet (76–79) a hangadásnak azokkal a specifikumaival foglalkozik, amelyek a hangfolyamatban a nyelvi elkülönülés fizikai alapjellemezőit adják. Két csoportjuk van, a hangszín mint „hangspecifikus tulajdonság”, valamint a prozódiai (szupraszegmentális) jelenségek csoportja, amely alá a hangmagasság, a hangerő és az időtartam tartozik. (Décsy Gyula terminológiájában a hangszínen a szegmentális hangjelenségek akusztikai szövetének sajátosságait kell érteni, magánhangzóknál a formánsokat, mássalhangzóknál a zörejjösszetevőket, illetőleg mindazt, ami az egységnyi hangjelenség frekvencia-tengelyén kimutatható.) Mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók körében ezek azok a tényezők, amelyeknek elmaradása vagy felhasználása hozott létre új fonemikus lehetőségeket. Emellett periferikus képzésmozzanatok is vezethetnek új típusok kialakulására: a palatalizáció, a labializáció, az aspiráció stb.

A mű értékelésében ki kell emelnünk a szerző rendkívüli következetességét: elve az, hogy a centrális felől közeledjék a periferikus jelenségek irányába, az egyszerűbb felől az összetettebb felé; ez az elv mind a nyelv létrejöttének történeti vonatkozásaiban, mind pedig a kialakuló emberi nyelv és beszédjelenségek történeti sorrendjében érvényesül. Mindvégig a tiszta kauzalitás elvét követi, és bár természetesen – mint a termodinamika és a modern fizika tapasztalata megtanította rá az embert – a kauzalitás nem kizárólagos magyarázó elve a világ jelenségeinek, Décsy Gyula olyan jelenségcsoportokat kezel egységként, amelyeken belül az esetlegességeket nyilván maga is feltételezi, de amelyek – jelenségcsoport mivoltukban – a fejlődés történetének okság szabályozta stációi. Nagy előny továbbá az, hogy a szerző alaposan ismeri a rokondiszciplínákat, amelyek távolabbról a nyelv eredetének is ismeretterülete, mindenekelőtt az antropológiát. Az innen származó eredményeket saját koncepciójában azonban tovább is tudja vezetni (alapvetően fontos ezek közül az, amely a nyelv kialakulásának egyik feltételként az emberi lény „solitarius” jellegét szabja meg). Ki szeretné emelni, hogy a nyelvi alapjelenségek elterjedtségével kapcsolatosan – a lehetőségek határain belül – nyelvstatistikai módszert is használ, amely lehetővé teszi számára a nyelv keletkezési stádiuma és az alapnyelvek megjelenése közötti, történetileg is számottevő időnek legalább bizonyos tekintetben való áthidalását. További érdeme a könyvnek, hogy eredményei össze vannak hangolva a nyelvi univerzálék kutatásával, a fonematika területén is. A Décsy által feltételezett történeti fonéma-sorrend nagyban-egészben megfelel a jakobsoni „elsődlegesség” tételének (vö. a fundamentális hanghármasság: az /aiu/ és a /ptk/). Kivételt képez az /ŋ/, amely semmi esetre sem lehet ősi, elsődleges, hiszen csak azokban a nyelvekben fordul elő, amelyek /m/ és /n/ fonémát tartalmaznak, vö. FERGUSON, CH., Assumptions about nasals; a sample study in phonological universals. In: Universals of language. (Szerk.: J. GREENBERG) Cambridge, Massachusetts 1963. 42–7. Emiatt meggondolandó, hogy valóban ragaszkodnia kell-e a szerzőnek a nazális elem beszédbeli elsődlegességéhez, hiszen maga is azt mondja, hogy az emberi beszédképesség kialakulása a cavitas oralis és a cavitas nasalis elhatárolhatósága révén lép előre; maga az ősi laryngális hang kritériumai között is lehetségesként tünteti fel az orális jellegű; gyermeknyelvi vizsgálatok alapján valószínűnek ítéltető az a – szintén Jakobsontól származó sejtés (Why 'Mama' and 'Papa'? Perspectives in psychological theory. New York 1960. 124–134), hogy az /m/ a legkorábbi mássalhangzó. Ezzel a megfontolással azonban már közeledünk a munka egyik fontos fogalmához, amelyet az olvasó félreérthet.

Az ősi laryngális hang, amelyet a szerző a HE/EH szimbólummal jelöl érzékelteni akarván a hang heterogén jellegét, logikailag össze nem férő fogalmi jegyekkel van felruházva. Úgy gondolom, valamilyen sajátos értelemben az első kritérium, vagyis hogy magánhangzó[s], illetve mássalhangzó[s], megmagyarázható: vannak olyan mássalhangzók, amelyek egyrészt huzamosan, a hang tartamának jelentős hányadában állandó tulajdonságokat mutatnak, ezzel egyidejűleg pedig a magánhangzókra emlékeztető formánsszerkezetük van: ilyen például az [l], ilyenek a nazálisok. Tudjuk azonban, hogy a hangok mássalhangzóként viselkednek (l. például a szótagképzésben való viselkedésüket), tehát csak addig lehet róluk mint „hermafrodita” hangokról beszélni, ameddig hangfolyamatba nem kerülnek, ahol mássalhangzó mivoltuk érvényesülni kezd. Egy ősi „szótag nélküli (preszillabikus)” állapotban azonban megköczáztatható, hogy egy hangról egyszerre gondoljuk el, hogy magánhangzó, s hogy mássalhangzó. Nem tartom elképzelhetőnek viszont, hogy egy hang egyszerre legyen zöngés és zöngétlen. Föltehetően

a szerző arra gondol, hogy a – mai állapotokat véve alapul – „h-állásban” elhelyezkedő hangszalagok ugyan nincsenek rezgésben, ám a hangszalagok peremrészein található hártya-meghosszabbítások keltette sűrűlődsi zörejekbe formánsszerű elrendeződést képzelhetünk bele. Amde a zöngéesség ismérve logikai értelemben kötelező megléte a hangszalagok rezgése nyomán létrejövő zöngének, s ez az említett módon nem alakulhat ki. A zárhang és a réshang jelleg is csak szukcesszíve fér össze, mert bár az affrikátában mint hangtípusban a két elem együtt van jelen, az akusztikai képen többnyire világosan elkülönülnek a részek. Egész pontosan – ahogy BUTTLER JÁNOS kimutatta – a zárat itt a nyálkahártya-felületek képezik, a zár „intermittens”, de zár és rés megléte fonetikai és akusztikai értelemben is kizárják egymást. Hasonlóképpen: ha egyszer az orális hangok kritériuma az, hogy képzés közben csak a szájüregen át távozik a levegő, a nazális hangoké pedig az, hogy az orrüregen, illetőleg az orrüregen és a szájüregen együtt, akkor vagy a nazális terminust nem használhatjuk ugyanarra a hangra vonatkozólag, vagy az orálíst. Hogy ennek ellenére a HE/EH-ra alkalmazott attribútumok érvényesnek legyenek tekinthetők, csupán a *hang* megjelölésnek a *hangcsoport* értelmet kell tulajdonítanunk. A szöveg nem a hangcsoport elnevezést használja, a szerző azonban nem érthet mást a *hang* terminuson, mint egy osztályt.

A fenti értelmezésbeli javaslat mellett szeretnék vitát kezdeményezni a szerzővel a neandervölgyi hangadási képességeinek védnökeként. Ismeretes, hogy Lieberman híres kísérletét a neandervölgyi beszédtraktusának rekonstruálására azon az elven vitte végig, hogy ahol bizonytalanok a paraméterek, ott szélső, az emberre jellemző értékeket rögzített. De amikor adatait értékeli, és azt találja, hogy a neandervölgyi létre tud hozni öt magánhangzó-típust, valamint legalább két mássalhangzót (de esetleg nyolc fajtát is), akkor a legszerényebbre szorítja le a neandervölgyi fonetikai lehetőségeit, vö. PH. LIEBERMAN – É. CRELIN A neandervölgyi ember beszédéről. In: A nyelv keletkezése. (Szerk.: PAP MÁRIA.) Budapest 1974. 285–311). Tegyük föl, hogy az alsó határ esik legközelebb a realitáshoz. Csak *V*-vel és *CV*, valamint *VC* kombinációs mintákkal számolva, ebben az esetben is 25-ös készletet kell alapul venni (az elvi lehetőségek és a valóságosan igénybe vett típusok aránya nem automatikusan 2 : 1, arról van szó, hogy minél szűkebb az elvi lehetőségek köre, annál kevesebb elem marad kihasználatlanul). Lieberman maga is azt állítja, hogy a neandervölgyinek a mai angol valamennyi fonémájának képzéséhez nem volt meg a fonetikai képessége, de fonetikai képessége volt. (Lundban, a Fonetikai Intézet laboratóriumában én is szintetizáltam a Lieberman által számított formánsértékeket: mindegyik magánhangzós elem erősen nazális színezetű volt, de egyébként jól megkülönböztethető egymástól, még ha nem is annyira, mint az [i] az [a]-tól, vagy az [a] az [u]-tól. De egészében véve alkalmasnak hallatszottak egyszerűbb hangsorok képzésére.) Egyéb szempontok figyelembevételével maga Lieberman is úgy ítél, hogy a neandervölgyi fonetikai képessége felhasználásra került, és létezett a nyelvnek valamilyen formája. Ha a neandervölgyi mégsem használt valamilyen nyelvet, akkor ez nem hangadó szerveinek fejlettségi színvonalán múlott.

Semmi meglepő nincs benne, hogy ilyen nehéz kérdésekben gyakoribb az ellenérvek lehetősége. Ha tehát vitában állók is a mű e tételével, ez csak azt mutatja, hogy érdekesnek találom a szerző véleményét. Valószínűleg visszhangja lesz a folytatásnak is, amelyiknek tárgya a nyelv jelentéstanának és morfológiájának a genezise.

SZENDE TAMÁS

J. D. Markel—A. H. Gray Jr.: Linear Prediction of Speech

Communication and Cybernetics. Vol. 12. Springer Verlag, Berlin—Heidelberg—New York 1976. XII + 288 l., 129 ábra

Nem túlzás azt állítani, hogy a modern technikai törekvések között csak az űr meghódítása hasonlítható mind bonyolultságában, mind sokoldalúságában ahhoz a feladathoz, amit röviden a beszéd gépi megértése címmel foglalhatunk össze. Az összehasonlítás egyetlen győnye pontja, hogy míg az űr meghódítása technikailag jól megoldhatónak mutatkozik, az utóbb említett feladat nehézségei rendkívüliek. Ez azért is meglepő, mert még néhányszor öt évvel ezelőtt is voltak olyan hangok a tudományos világban, hogy közel járunk a megoldáshoz. Ma azonban nem vagyunk optimisták. S ehhez a fölismeréshez nagyban hozzásegítettek a korszerű számítógéptechnikai módszerekkel végzett beszédelemzési kísérletek eredményei is.

Az előttünk fekvő könyv ezeknek a korszerű módszereknek szinte első összefoglalása. Címét talán leghelyesebben: „A beszédjelek lineáris megfejtése” alakban fordíthat-

nánk le. Ezúttal ugyanis az angol kissé pongyola. Hiszen a könyv tartalma világosan utal arra, hogy a feldolgozás a) a beszéd akusztikailag megfogható képével indítható el, továbbá, hogy b) egyelőre csak az állandósultnak tekinthető hangelemekre ad többé-kevésbé biztos ítéleti lehetőséget, s végül hogy c) a nyert adatokból a visszaalakítás ellenőrzése még mindig csak emberi úton oldható meg.

Két dolgot kell tisztáznunk. A „lineáris predikció” WIENER által 1949-ben bevezetett módszere vagy állandósult (esetleg lassan változó), vagy pedig teljesen rendezetlen folyamatok adatainak megoldására alkalmas. A beszéd folyamat vizsgálatára 1967-ben kezdték alkalmazni, s az első használható eredményeket 1970/71-ben közölték. A beszéd folyamata azonban sem az állandósult, sem a rendezetlen folyamatok feltételeit nem elégíti ki, illetőleg csak nagyon kis részben. A második tisztázandó pont, hogy a predikció esetünkben nem „előrejelzés”, hanem legföljebb a beszéddel közel azonos idejűséget biztosítja. Ez a „k ő z e l” a z o n o s i d e j ű s é g mintegy 150–250 ms késést jelent, ami természetesen nem lebecsülendő előny a korábbi módszerek időigényességével szemben, s ez az előny a számítógépek nagy sebességének köszönhető.

Végül is, anélkül hogy a közös címmel összefoglalt sokfajta eljárás egyikét is részleteznénk, arra kívánunk rámutatni, hogy mit is oldanak meg a lineáris megfelelő eljárások a sok megoldandó feladat közül. A beszéd akusztikai megjelenésének keletkezését G. FANT 1960 óta elfogadott modelljével így írjuk le: 1) hangforrás (zöngé, vagy zörejang, vagy a kettő együttesen), 2) egy változó keresztmetszetű, de mindig kb. egyforma hosszú (17 cm) cső módosító hatása, 3) amely részben visszahat magára a hangforrásra is, s végül 4) a szájnnyílás és környezete sugárzása a térbe. A négyféle függvény vagy paramétersor együttesen határozza meg a beszéd hangfolyamatának akusztikai megjelenését.

Ennek az akusztikai jelsornak az elemzése képezi ez idő szerint az egyetlen lehetőséget a beszéd lényegének megismerésére. Az első nehézség a négyféle folyamat adatainak szétválasztása, méghozzá a megjelenéssel azonos időben. Ehhez a feladathoz segít hozzá – elég nagy lépéssel – a számítógéptechnika s ezen belül a lineáris megfigyelt módszereinek bekapcsolása. A módszerek közös jellemzője, hogy a jelsor néhány előzetes adatának lineáris kombinációjával a gép kiszámítja a valószínű következő adatot, majd ezt összehasonlítja a valóságban bekövetkező adattal. Ezután nemcsak a hozzáigazítást végzi el, hanem megjegyzi a saját hibáját is, és ebből a saját hibarendszerből megadja külön-külön, de egyidejűleg az 1), 2), és 4) függvényeket (a maradék visszahatást elhanyagolja).

A módszerek kb. 0,1 ms (tízszázad másodperces) mintavételi időközszel dolgoznak, és a számítási eljárást általában 10–20 ms elteltével előlről kezdik. Ez az idő férfi hangon ejtett magánhangzó 1–2 periódusát jelenti, s általában a beszédhangok időtartamának harmadát-negyedét teszi ki. Így kívánják a lassúbb változási folyamatokat is figyelembe venni. Nem jó az eljárás a *p-t-k* jellegű hangok megismerésére és nem tökéletes a gyors átmenetek tisztázására sem. Pl. az angol *how are you?* szövegben az *á-a-o-u*, majd az *u-á* átmenet 10–30 ms alatt zajlik le, vagyis a formáns áthelyeződés néhol 40 Hz/ms sebességű. Az eredmények pontossága amellet bizonyos számítási ciklusok (előrejelzési együttíthatók) számától függ. Ha ezen együttíthatók száma 10–12, az előrejelzések hibája hangos beszédre 16–18%, suttogottra 45–50%. Mindez az eredmény kb. 200 000 bit/s számítási sebességet követel meg, vagyis elég nagy számítógépet igényel.

Mi az akkor, amit nem old meg a módszer alkalmazása? Nem oldja meg az átmenetek követését az egyes beszédhangok között, nem oldja meg a folyamatos jelsor kvantumozását (egyszerű jelrendszerbe való átírását), nem képes megoldani az agyi rövid idejű emlékezés folyamatát és nem oldja meg az agy óriási tárolási és visszakorrigálási lehetőségeinek gépi megfogalmazását. Az agy megoldási sebessége az előbb említett értéknek még mintegy százezerszerese.

Visszatérve a könyv tárgyára: minden negatívum ellenére is a jövő valószínű útját tartalmazza. A szerzők nagy gondot fordítottak arra, hogy a látszólag teljesen különböző alapgondolatú megfigyelt módszereket szerves egységű rendszerre formálják. Főkéntesen kezelik a matematikai módszereket (a könyv lényegében inkább matematikai-információelméleti, mint nyelvészeti-fonetikai) és látszik, hogy tökéletesen otthonosak a számítógép-technika szellemi (programozási) részében.

Ma azt mondjuk, hogy nehéz és idegen a téma, a könyv tartalma mégis nagyon messzire világít. Talán 20–30 évvel „előrejelez”, de – vagy éppen ezért – fizikusnak, nyelvésznek, híradástechnikusnak és programozónak már most egyaránt fel kell figyelnie rá, mert csak együttes fölkelésükkel és összefogott munkájukkal lesz a feladat a 2000-es évek elején megoldható.

TARNÓCZY TAMÁS

R. G. Busnel—A. Classe: Whistled Languages

Communication and Cybernetics. Vol. 13. Springer Verlag, Berlin—Heidelberg—New York
1976. VII + 117 l., 40 ábra

A múlt század vége óta antropológiai leírások alapján közhellyé vált, hogy bizonyos hegyes vidékeken (pl. a Pireneusokban és a Kanári-szigeteken) a helyi lakosok távoli hírközlésre ún. füttynyelvet használnak. Egészen az 1950-es évekig ezt a jelenségsoprotot a jelzésszerű közlések közé sorolták, mint pl. az afrikai hírközlő dobolást. Sőt, amikor 1948-ban COWAN a mexikói mazatéko indián törzs füttynyelvét részletesebben leírta, annak dallamjellege miatt ez a nézet csak megerősítést nyert.

A szerzők fő érdeme, hogy alapos kutatást végeztek a világ négy helyén: Mexikóban, a Kanári-szigetek La Gomera szigetén, a Pireneusokban Aas környékén, végül Anatóliában Kusköy területén. Mind a négy helyre expedíciót vezettek, alapos antropológiai és ökológiai tanulmányokat végeztek, sok fénykép-, film-, röntgen- és hangfelvételt készítettek és nyelvészeti oldalról is alaposan megvizsgálták a jelenségsoprotot.

Az adatok rendkívül érdekesek. Sikertől három területen a beszédhangképzés teljes (vagy jóformán teljes) analógiáját kimutatni a füttynyelvben. Érthetőségi és föl ismerési vizsgálatokat is végeztek, sőt európai nyelvek keresztneveit is kifüttnyültették és ezeket a lehallgató fonetikailag helyesen vissza tudta mondani. A füttynyelvet elsősorban távolsági „beszédre” használják. Sziklás, hegyes vidéken a hatótávolság jóval nagyobb, mint a kiabálásé: 2–3 km távolságig csaknem teljes érthetőségű az összeköttetés. A füttynyelvet használók rendszeres artikulációval is beszélnek, a közeli kapcsolatban általában ezt használják. A kétféle „fonetika” között teljes a párhuzam, például a dialektusban beszélők ugyanúgy füttynének. Számos további érdekes megfigyelés és szellemes meglátás is le van írva a könyvben.

Külön tárgyalt fejezet a fonetikai és nyelvtani kapcsolatok bogozgatása, ami talán alaposabb is lehetne, de később nyilván még pontosítható. A pontatlanság az ábrákban is megnyilvánul: nagyon nehezen — vagy egyáltalán nem — dönthető el például, hogy milyen egységben olvasandók le az időjel osztások, a 38. ábra alatt egyenesen ez szerepel „time scale: 0,15” (talán secundum?). Az egyetlen félreérthetetlen időjelzés az utolsó ábrán látható, de ez éppen nem vetíthető vissza a többi ábrára. Más apró pongyolaságok is előfordulnak: egy logaritmikus skálán 0 kezdőosztás szerepel, a 109. lap alján a mondat nincs befejezve stb. Viszont nagyon szépek és tanulságosak a fényképfelvételek és franciás szellemességi az érvelés. Érdekes volna a jelenséget további nyelvészeti kutatásoknak alávetni. Még az is lehetséges, hogy információelméleti és beszéd megértési szempontból is új összefüggésekre világíthat rá a különös, sajnos kiveszőfélben levő szokás tanulmányozása.

TARNÓCZY TAMÁS

Kustaa Vilks: Unternehmen Lachsfang

Die Geschichte der Lachsfischerei im Kemijoki. Studia Fennica 19. Suomalaisen Kijallisuuden Seura, Helsinki 1975. 453 l.

Évtizedek óta a finn néprajz egyik súlypontja a halászat kutatása. Gondoljunk csak U. T. SIRELIUS (1872–1929) különböző halászati monográfiáira (pl. Über die Sperrfischerei bei den finnisch-ugrischen Völkern. Helsinki 1906), amelyek ma is alapvető jelentőségűek. Az U. T. Sirelius által megkezdett nyomokon halad tovább VILKS, aki nek ez a munkája a modern néprajzi kutatások egyik remekműve s az újabb halászati munkák közül csak HOLGER RASMUSSEN könyve (Limfjordsfiskeriet før 1925. Folkelivs studier 2. København 1968) állítható mellé. Vilks az észak-finnországi Kemi folyó, a torkolata körüli tengerpartok és szigetek lazahalászatát mutatja be. A folyó Rovaniemittől délre már több mint 7000 éve a lazahalászat színhelye. A lazac (Salmo salar), a rénszarvas, a foka tette lehetővé, hogy a folyó mentén az ember megtelepedjék. A Kemi folyónál a lappok vagy egy másik, az újonnan érkezett települőkkel összeolvadt arktikus nép voltak az ősi halászok. De különösen nyáron már a történelem előtti időkben a finnek is megkezdtek a halászatot. Ezt bizonyítják a helynevek és a halászati szakkifejezések. A régi balti, germán-svéd és karjalai terminológia is arról tanúskodik, hogy a Kemi folyónál a halászok már igen korán különböző népelemekhez tartoztak. Számtalan víz-es, zuhogó neve lapp. Feltűnő, hogy a lazac finn neve (*loh*) is átvétel az óaltiból, amely az ősfinnek révén átkerült a lapp nyelvbe is. A finnek eredeti lazacelnevezése

(*taimen*) a halászat idején tabu szó volt, amelyet azonban átvettek a litvánok, a balti németek, az oroszok és a svédek. A *taimen* elnevezést az ősszel fogott Salmo trutta finn terminológiája (*taimi*) őrzi, mivel ősz idején már csak kevés halat fognak és a halászok kevésbé elővigyázatosak, mint a lazacfogás időszakában. A Kemi folyó torkolatában már a 12. században a finn és svéd városoknak jelentős nyári halásztelepeik voltak. Nem sokkal később Karjalából is megjelentek ott a lazachalászok. Vilkuna a történeti források, oklevelek révén rekonstruálja a Kemi folyó mentén a halásztelepek tulajdonjogát, az adózási rendszert, az állam és a halászok viszonyát, az egyháznak beszolgáltatott hal mennyiségét, noha a lelkési kerületeknek is megvolt a saját lazacvejszéje. A mind erősebbé váló adóztatás miatt a 17. század elején a lazachalászok létrehoztak egy új szervezetet, a *kulle*-közösséget (a *kulle* nagyméretű káta nélküli húzóháló), amelyek csak a 19. században oszlottak fel, amikor az állam a lazachalászati jogba mindinkább beleavatkozott. A *kulle*-közösségek évenként változtatták halászó helyeiket. Vilkuna sok tanulsággal rekonstruálja azt a folyamatot, ahogyan az időszakos halásztelepekből állandó települések lesznek, ahol már némi szarvasmarha- és juhtartás, valamint szénagazdálkodás is folyik. Több történeti példával illusztrálja, hogy a 19. században meginduló fauszta-ás lehetlenné tette a nagyméretű, a folyó egész szélességét átfogó lazacvejszék felállítását, de más akadályokat is gördítettek a halászat elé. A munka jelentős részében a különböző helyeken felállított lazacvejszéket s az ezek nyílásába elhelyezett varsákat, hálókat mutatja be. Nagy a jelentősége az önállón használt húzóhálóknak, valamint a kisebb halászati kéziszerszámoknak (emelőháló, szigony, a zúgók, vízesések alá tartott lazackosár stb.). Mindezek történetét, eredetét tárgyi és nyelvi oldalról világítja meg Vilkuna. Kétségtől őszi a vejsze (*pato*), a *potku*-háló, de ezekkel szemben a hálóvars (*lana*) csak a 17. században jelent meg a Kemi folyó mentén. Ősi, a lappokkal közös húzóháló a *kulle*. A hozzá hasonló *ina*-háló – legalábbis nyelvileg – középkori svéd átvétel. Részletesen ismerteti Vilkuna, hogy az egyes hálókat, vejszéket a halászközösségek miképpen készítik, használják s milyen elvek, szabályok szerint osztják fel a zsákmányt. A lazachalászok kitűnően alkalmazkodnak a hal tulajdonságaihoz, a természeti környezethez. Már a legrégebbi időkben évszakonként más-más halászeszközt használtak. Azt lehet mondani, hogy mindegyik halásztelep egy-egy ökoszisztéma. A folyót átszelő lazacvejszék építésénél, használatánál, a zsákmány felosztásánál, eladásánál nagy szerepük van a választott vejszemestereknek. A munka további részéből megismerjük a lazac sózását, füstölését, savanyítását és az egyéb konzerválási módokat. A *lazacot* a Kemi folyó mellől Közép-Finnországba is elhordták, ahol lenért, kenderért, komlóért cserélték el. Ezek a vándor lazachalászok alkalmanként mint varázslók is szerepet játszottak a falvak életében. Ha a vízviszonyok megengedték, a zsákmánnyal elvitorláztak Stockholmgig, sőt Tallinnig is, ahol a halért rozstot szereztek be. Még élnek az emlékei a lazacünnepeknek. A hálóvarsából kiemelt első lazacot megfőzték és az összegyűlt *kulle*-közösség ünnepélyesen elfogyasztotta. Az étkezést ilyen szólással vezették be: A vejsze nem ad többet, ha az ember halat nem fogyaszt. A halásztelepek közelében még megtalálhatók azoknak az emberformájú faidoloknak (*isäntä*) az emlékei, amelyek a bőséges halászsákmányt biztosították. Ezek a faidolok minden valószínűség szerint azonosak a lapp *sieidde*-vel, amelyet kőből, fából a gazdag zsákmányt nyújtó területen állítanak fel. Évszázadok folyamán a Kemi folyó mentén jellegzetes „lazacparasztság” alakult ki, akik jólétüket ennek a hahnak s a telephelyeiken lassan fejlődő állattenyésztésnek köszönhetik. A „lazacparasztkok” képviselői már a 17. században bejutottak az országgyűlés (Stockholm), a magasabb kormányzati szervek (Helsinki) tagjai közé. A modern iparosítás azonban ezeknek a „lazacparasztkoknak” az életmódját is megváltoztatja.

A fentiekben igyekeztem bemutatni Vilkuna könyvének gazdag tartalmát és sokrétű szempontjait. A munka nemcsak a szerző kiemelkedő kutatóérzékének, sokoldalú módszerének dokumentuma, hanem a finn néprajzi kutatások európai színvonalának is. A szerző a dolgozó embert, annak munkaközösségét állította elének. Mindkettő tevékenységét nemcsak a mindennapi feladatok határozzák meg, hanem a távoli múlt hagyományai, a mindenkor jelen gazdasági és társadalmi forrongásai és a természeti környezet. Köszönet illeti Maija-Liisa Heikinnäkit, aki a könyv szerkesztését végezte és Ingrid Schellbach-Koprát, aki a finn nyelvű szöveget nagy körültekintéssel fordította német nyelvre.

GUNDA BÉLA

TARTALOM

HERMAN JÓZSEF: Nyelvszerkezet és idő (A nyelvtörténet néhány elméleti kérdése) [Language in Time (On the Theory of Linguistic Change)]	3
HAJDÚ PÉTER: Rekonstrukció az urálistikában [Rekonstruktion in der Uralistik]	15
CSEPREGI MÁRTA: Keleti osztják igeves szerkezetek [Ostostjakische Partizipialkonstruktionen]	31
ERDÓDI JÓZSEF: Időszámítás a volgai és a permi népeknél, különös tekintettel a mari hó- és napnevekre [Zeitrechnung bei den wolgaischen und permischen Völkern unter Berücksichtigung der Namen der Tage und Monate im Tscheremissischen]	55
JANURIK TAMÁS: A szőlőkup nyelvjárások osztályozása [Zur Klassifikation der sölkupischen Mundarten]	77

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

PUSZTAY JÁNOS: A homonímia kérdéséről az uráli, a finnugor és az ugor alapnyelvben [On the Question of Homonymy in the Uralic, Finno-Ugric and Ugric Proto-Language]	105
SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE: Megjegyzések Pusztay János cikkéhez [Comments on J. Pusztay's Article]	117
RÉDEI KÁROLY: Szófejtések [Etimologien]	120
HONTI LÁSZLÓ: Tromagani osztják szövegek [Tromagan Ostyak Texts]	127
HONTI LÁSZLÓ: Északi osztják szövegek szójegyzékkel [Northern Ostyak Texts with a Glossary]	140
ITTER, RALF-PETER: <i>Koszperd</i>	155
KOVÁCS LÁSZLÓ: Régészeti jegyzet <i>szablya</i> szavunk eredetéhez [Archäologische Bemerkung zur Herkunft des Wortes <i>szablya</i> 'Säbel']	161
K. PALLÓ MARGIT: <i>Kajtat</i> és <i>kajtár</i> [Ung. <i>kajtat</i> 'herumstöbern' und <i>kajtár</i> 'nichtsmit-zig']	166

SZEMLE – ISMERTETÉSEK

BERECZKI GÁBOR: Fokos-Fuchs Dávid 1884–1977	171
SZATHMÁRI ISTVÁN: Bárczi Géza (1894–1975) és a magyar nyelvtudomány	174
KAKUK ZSUZSA: Németh Gyula 1890–1976	206
RÉDEI KÁROLY: Jevgenyij Szemjonovics Guljajev 1928–1977	210
HAJDÚ PÉTER: Köszöntjük Osmo Ikolát	213
RÉDEI KÁROLY: Pertti Virtaranta 60 éves	215
KATONA IMRE–VOIGT VILMOS: A folklórkutatás helyzete és tennivalói az urálistikában	217
RÉDEI KÁROLY: Juha Janhunén (szerk.): Etäsukukielet	226
HAJDÚ PÉTER: Kálmán Béla: Chrestomathia Vogulica	227
VOIGT VILMOS: Ivan R. Kortt: Untersuchungen zur Erzähltraditionen der Enec (Jeniszej-Samojeden)	229
A. JÁSZÓ ANNA: Mai magyar nyelvünk	231

J. SOLTÉSZ KATALIN: Jakab István: A magyar igeekötők állományi vizsgálata	232
GREGOR FERENC: Kiss Lajos: Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban	234
SZENDE TAMÁS: A magyar hangtan válogatott bibliográfiája	238
BARTÓK JÁNOS: A nyelvészeti műszók lexikona	240
É. KISS KATALIN: Noam Chomsky: Reflections on Language	241
SZABOLCSI ANNA: Linguistics and Philosophy	247
SZABÓ T. ÁDÁM: Els Oksaar: Berufsbezeichnungen im heutigen Deutsch	248
HORÁNYI ÖZSÉB: Thomas A. Sebeok: Contributions to the Doctrine of Signs	250
SZENDE TAMÁS: Gyula Décsy: Sprachherkunftsforchung	252
TARNÓCZY TAMÁS: J. D. Markel—A. H. Gray Jr.: Linear Prediction of Speech	255
TARNÓCZY TAMÁS: R. G. Busnel—A. Classe: Whistled Languages	257
GUNDA BÉLA: Kustaa Vilkkuna: Unternehmen Lachsfang	257

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: ——— kurzív (nyelvi adatok jelölésére), - - - ritkított (értelmi kiemelésre), ===== félkövér (alcímek betűtípusaként), ~~~~~ kapitülchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé kettőspontot tegyenek.*

Ára: 24,- Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,- Ft

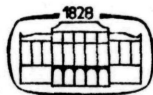
INDEX: 25.666

ISSN 0029-6791

1828—1978
MEGJELENT
AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER és RÉDEI KÁROLY

---

80. kötet 2. szám

Budapest, 1978

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
DEME LÁSZLÓ
FÓNAGY IVÁN
HAJDÚ PÉTER
HONTI LÁSZLÓ
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felölös szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST I. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámá

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban. Telefon: 116—269, 316—173.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon: 185—881.

A magyar mondatok egy szintaktikai modellje

0. A dolgozat olyan szerkezeti leírást javasol a magyar mondatok számára, mely a topic és fókusz fogalmakon alapul. A dolgozat célja annak megmutatása, hogy ez a fajta leírás képes a magyar mondatok felszíni rendjének, az egyszerű és összetett, állító, tagadó, kérdő, felszólító, felkiáltó és óhajtó mondatok invariáns szerkezetének megragadására, és szabályokba sűrítető, formalizálható leírására. A javasolt rendszerbe természetesen illenek bele olyan bonyolult problémák is, mint például a kettős tagadás vagy az igekötők helye, s a szórendi kérdéseken túl például a személyes névmások alternatív használatának szabályai. Ez a mondatmodell a magyar nyelvi jelenségek szélesebb körének leírására alkalmas, mint a transzformációs generatív nyelvelméletnek a magyar nyelvre való közvetlen adaptációja, s az egzaktság magasabb szintjét teszi lehetővé, mint a hagyományos grammatikák.

1. A topic és a fókusz fogalma

1.1. A topic-comment szerkezet. A talán leggyakrabban előforduló mondat típus oly módon közvetít üzenetet a beszélőtől a hallgatónak, hogy egy a hallgató számára is adott, ismerős, napirenden lévő fogalommal indul, és azután ehhez új mondanivalót fűz; módosítja, kiegészíti a hallgatónak róla való információit. Az ilyen mondat kezdő szakaszát, amely tehát egy ismert, a beszélő és a hallgató memóriájában egyaránt felszínen levő fogalmat állít a figyelem előterébe, topicnak nevezzük. A mondat második része, amely a beszélőnek a topicként kiemelt jelenséggel kapcsolatos közlendőjét, azaz a hallgató számára új információelemeket, s a már ismertek közül a nem topicalizáltakat tartalmazza, a comment. A topic-comment szerkezet jelölt eleme, a topic, pontosabban így definiálható: A topic olyan bevezető, figyelemfelkeltő, ill. átkötő, szövegteremtő szerepű, nominális és/vagy adverbiális mondatkezdő rész, mely a mondatban kifejezett állítás valamely a hallgató számára is ismert szereplőjét és/vagy körülményét helyezi előtérbe. A topic formailag is megkülönböztethető (nyelvenként eltérő módon) a mondat második részétől, ill. a topic nélküli mondatok mondatkezdő elemétől.

E mondat szerkezet megsejtését HENRI WEIL 1844-es *De l'ordre des mots dans les langues anciennes comparées aux langues modernes* című művének tulajdonítja a nyelvtudomány, a szerkezet elemeinek világos elkülönítését és pszichológiai alanyként és állítványként való megnevezését pedig GEORG VON GABELENTZ 1869-ben és 1875-ben megjelent tanulmányai-

nak. Pedig az effajta, ún. aktuális mondattagolás jellemzésében és a mondat-tagok megvezetésében nem Gabelentz, hanem BRASSAI SÁMUELÉ az elsőség érdeme, aki már 1852-ben felolvasott és 1860–65 között kinyomtatott akadémiai előadásában leírta a világ eltérő eredetű, szerkezetű, szórendű nyelveiben megfigyelhető, az általa *inchoativumnak* és *zömnnek* nevezett elemekből felépülő jellegzetes mondat szerkezetet (l. BRASSAI 1860, 1863–65). BRASSAI elmélete nem került bele a nemzetközi nyelvészeti köztudatba, sőt a magyarországi is kevésbé. Gabelentz pszichológiai alany és állítmány fogalmai ugyan széles körben elterjedtek, többek között W. WUNDT, H. PAUL és PH. WEGENER is élt velük, azonban mégsem jutott nekik lényeges szerep a nyelvleírásban. A 20. század harmincas éveitől elsősorban (sőt a hatvanas évek közepéig szinte kizárólag) a cseh nyelvészek: MATHESIUS, majd DANEŠ, FIRBAS, SGALL, HAJIČOVA, BENEŠOVA foglalkoztak az aktuális mondattagolás vizsgálatával. Érdeklődésük középpontjában az általuk *téma-rém* *ának*, ill. koncepciójuk változása folytán *topic-comment* *nek*, majd *topic* *fókusz* *znak* nevezett mondat szerkezet kommunikatív, szöveg-teremtő funkciója, szemantikai jelentősége, majd az aktuális mondattagolásnak generatív szemantikai nyelvmodelljükbe való beépítése állt. A hatvanas évek közepétől a cseh iskola munkássága mellett, tőle befolyásolva többek között magyar (ELEKFI 1964, 1968; DEZSŐ-SZÉPE 1967), angol (LYONS 1966; HALLIDAY 1967), svéd (DAHL 1969), amerikai (CHAFE 1970) tanulmányok is jelezték az aktuális mondattagolás iránti érdeklődés megélénkülését, és szintaktikai, fonológiai, logikai, pszichológiai, tipológiai szempontokkal való kiszélesedését. A hetvenes évek elejétől a topic-comment kutatás minőségileg új szakasza kezdődött: számos nyelvről (pl. a japánról, koreairól, a burmai lahuról és lisuról) bebizonyosodott, hogy a topic-comment tagolást morfológiailag, tehát egyértelműen és félreérthetetlenül jelöli, s így ezek vizsgálata alapján lehetővé vált (legalábbis elméletileg) e korábban meglehetősen intuitíve kezelt, sokféleképpen értelmezett fogalmak pontos meghatározása, fonológiai, szintaktikai, szemantikai és kommunikatív jellemzése (l. KUNO 1972; KURODA 1972; LI—THOMPSON 1976). Kiderült, hogy a világ nyelveinek jelentős részében a mondatok felszíni formája nem, vagy nem elsősorban az alany-állítmány, hanem a topic-comment szerkezetre épül, sőt a topic-comment viszonylagos súlya jellegzetes, tipológiai is releváns kölcsönviszonyban van az adott nyelv egész szintaktikai szerkezetével (vö. LI—THOMPSON 1976; LI 1976), valamint a nyelv történeti fejlődésének adott stádiumával (vö. LEHMANN 1976). Az is bebizonyosult, hogy a topic-comment szerkezet több, mint a mondat 'aktuális', a kommunikáció szempontjaihoz, a kontextushoz igazodó szerveződése; valójában a mondat logikai szerkezetének a megnyilvánulása (vö. KURODA 1972; É. KISS 1976a).

A topic-comment szerkezetnek a topic a jelölt, nemcsak kommunikatív szempontból, hanem fonológiai, szintaktikailag és szemantikailag is körülhatárolható tagja. A topicot az alábbi leglényegesebb tulajdonságok jellemzik:

a) Mindig mondatkezdő helyzetben fordul elő. Emellett bizonyos nyelvekben, például a japánban és a koreaiakban morféma, másokban, például a kínaiakban a mondat szórendi típusa, a magyarban és az angolban pedig jellegzetes intonáció jelöli — mind a magyarban, mind az angolban hangsúlyok nélküli, közepes hangmagasságú, viszonylag egyenletes beszéddallam. (A példamondatokban a topicot jelző T ezt a tipikus topic-intonációt is kívánja jelölni.)

b) A topic mind a beszélő, mind a hallgató számára ismert, mégpedig vagy a környezetben adott, vagy a társalgásban már felmerült fogalmat állít előtérbe. A kontextus alapján topikalizált mondatrész nem szükségszerűen hangzott el korábban azonos formában; az is elég ismertként való előtérbe állításához, ha valamely konceptuális, szemantikai alapeleme már felidéződött egy vele szinonim, ellentétes, rész-egész, specifikus-általános stb. viszonyban álló, vagy őt valamilyen módon implikáló szó vagy kifejezés kapcsán. Pl.

- (1) *Benny Goodman koncertet adott Budapesten.* [_TA jegyek] két óra alatt elfogytak.

c) Topic funkcióban általában névszó, határozószó, vagy alárendelő mellékmondat szerepel. Minthogy a topic a valóságos- vagy szöveggörnyezetből már ismert személyre, tárgyra vagy jelenségre utal, az adott szituációban egyértelműen meghatározott, egyedi referenciájú kifejezés kell, hogy legyen — tehát a topikalizált névszó általában határozott névelős főnév, vagy személyes, mutató vagy vonatkozó névmás. Ritkán határozatlan névelős főnév is előfordul topicként, azaz mondatkezdő helyzetben, topic-intonációval, de ilyenkor a névelő jelentése valójában nem határozatlan, hanem általános (2), vagy 'részben meghatározott', azaz egy meghatározott halmaz határozatlan elemére vonatkozó (3):

- (2) [_TEgy irodalmár] nem használna ilyen kifejezéseket.

- (3) *A fénykép családunkat ábrázolja.* [_TEgy bátyám] lemaradt róla. (= egyik bátyám)

A topic nem áll mindig csupán egyetlen mondatrészből; gyakori például, hogy mind egy anaforikusan, mind egy kontextuálisan adott elemet előtérbe állítunk a mondatban. Pl.

- (4) [_TMari tegnap] eltörte a lábát.

d) A topic funkció értelmileg tartalmazza a topikalizált elem létezését. Hogy itt nem csupán a határozott leírásokkal együttjáró egzisztenciális előfeltevéssről van szó, a következő jól ismert példa is mutatja: Ha egy mondat két egyaránt határozott leírást tartalmaz, annak a dolognak a létezését vesszük biztosra, amelyre a topic helyzetben levő kifejezést vonatkozik, azaz (5) a)-ban a *Charles de Gaulle*-ét, (5) b)-ben *Franciaország királyát*.

- (5) a) [_TCharles de Gaulle] *Franciaország királya.*

- (5) b) [_TFranciaország királya] *Charles de Gaulle.*

A topic funkcióval együttjáró egzisztenciális előfeltevésre vagy kvantorra mutat az a tény is, hogy nincs negatív topic. Ha egy eredetileg topic-comment szerkezetű mondat topicját tagadjuk, az elveszti jellegzetes topic-intonációját, és a mondat sorrendjében is eggyel hátrább, a commentbe, az ige előtti helyre kerül.

- (6) a) [_TA cikket] [_Cholnapra kell elolvasni.]

- b) [_CNem a cikket kell holnapra elolvasni.]

1.2. Fókusz és előfeltevés. A fókuszra és előfeltevésre való mondattagolás a mondatnak új és régi, azaz a hallgató által nem ismert, és a beszélő és a hallgató által egyaránt ismert információt hordozó részekre való felbontását jelenti. A fókusz és előfeltevés, bár a felszínen állhatnak egymás után, nem lineárisan egymást követő mondatrészek, hanem az előfeltevés

körülveszi a fókusz. Pontosabban az előfeltevés az állítás olyan megfelelőjével azonos, melyben az új információ, azaz a fókusz helyén ismeretlen értékű változó áll. A fókusz-előfeltevés felosztás a topic-comment szerkezetnek a kutatások kevésbé homogén korszakában használatos egyik értelmezéséből önállósult. (Ezt az interpretációt képviselte többek között a cseh iskola számos tagja, LYONS (1966) és ELEKFI (1964, 1968, 1975) is.)

A fókusz-előfeltevés különösen két elméletben játszik kitüntetett szerepet: a transzformációs generatív grammatikában (l. CHOMSKY 1970; JACKENDOFF 1972), valamint a mai Prágai Iskola elméletében, amelyben a topic-comment tagolásnak az 1.1. alatt kifejtettekhez hasonló értelmezése csúszott át a transzformációs generatív grammatika fókusz-előfeltevés fogalmaival gyakorlatilag egybeeső értelmezésbe; ennek jele volt a téma-réma, ill. topic-comment terminusoknak topic-fókusszal való felváltása.

A ma legáltalánosabb felfogás és e dolgozat értelmezése szerint is a topic-comment és fókusz-előfeltevés szerkezet úgy viszonylik egymáshoz, hogy a topic része az előfeltevésnek, a fókusz pedig a commentnek. A topic és előfeltevés, valamint a fókusz és comment esetleg egybe is eshetik, de csak rövid mondat esetén, hiszen általában csupán egy vagy két ismert információelemet állítunk topicként a mondat élére és ezzel a figyelem előterébe, s ha több ismert információelem is van a mondatban, azok a fókusszal együtt a commentbe kerülnek.

Míg a topic egyetemes jellemzéséhez fonológiai, szintaktikai és szemantikai fogódzók is rendelkezésünkre állnak, a fókusz-előfeltevés szerkezet jelölt tagja, a fókusz, csak kommunikatív szinten, mint a mondat új információt hordozó eleme látszik általánosíthatónak. A fókusz meghatározására mind CHOMSKY, mind a cseh iskola kérdés-tesztet alkalmaz. CHOMSKY tesztje: ha olyan eldöntendő kérdést teszünk fel, amelyre az adott mondat szolgál tagadó természetes válaszul, a válaszmondatnak az a része a fókusz, amely különbözik a kérdéstől. Pl.

- (7) *Tavaly télen a Bükkben sieltél?*
Nem, (tavaly télen) a Mátrában (sieltem).

A cseh iskola kérdéstesztje: tegyünk fel egy olyan kiegészítendő kérdést, amelyre az adott mondat a természetes válasz. A válaszban az a rész alkotja a fókuszt, amelyre rákérdeztünk.

- (8) *Hol sieltél tavaly télen?*
A Mátrában (sieltem tavaly télen).

Ezek a fókusz-tesztek a magyarban még szemléletesebbek, mint az angolban, hiszen a magyarban a „mely” válaszból minden törlődik, csak a fókusz nem.

Talán nem nyelv-specifikus sajátosság a fókusznak azon mind az angolban, mind a magyarban megfigyelhető tulajdonsága sem, hogy két szintaktikailag, fonológiailag és szemantikailag is megkülönböztethető, talán legáltalósabban természetes és nyomatékos fókusznak nevezhető al-esetre oszlik. Vessük össze a következő két mondatot:

- (9) a) *János fának rohant a barátja kocsijával az országúton.*
 b) *János a barátja kocsijával rohant fának az országúton.*

Az a) mondatban a fókusz kiterjedése nem egyértelmű: a mondat természetes válasz lehet mind a négy következő kérdésre:

(10) a) *Minek rohant János a barátja kocsijával az országúton?*

[_FFának.]

b) *Mit csinált János a barátja kocsijával az országúton?*

[_FFának rohant.]

c) *Mi történt Jánossal az országúton?*

[_FFának rohant a barátja kocsijával.]

d) *Mi történt Jánossal?*

[_FFának rohant a barátja kocsijával az országúton.]

A (9) b) mondatban a fókusz csupán a főhangsúlyos szót magába foglaló NP határain belül többértelmű; a mondat a következő kérdésekre szolgálhat feleletül:

(11) a) *Kinek a kocsijával rohant János fának az országúton?*

[_FA barátjával.]

b) *Mivel rohant János fának az országúton?*

[_FA barátja kocsijával.]

(9) a)-ban a *fának* hangsúlya nem kiugró; a *barátja kocsijával* és az *országúton* is kap másodlagos hangsúlyt. (9) b)-ben a *barátja* az egyetlen hangsúlyozott elem.

(9) a) jelentése azonos a mondatrészei jelentésének összegével. (9) b) ezen felül minden olyan mondat tagadását is jelenti, amelyben az adott fókuszról különböző elem egészíti ki a mondatban rejlő előfeltevést. (9) a) megengedi (12) a)-t, azaz azt a tényt, hogy János a barátja kocsija mellett a magáéval is karambolozott, (9) b) azonban kizárja (12) b) lehetőségét:

(12) a) *János fának rohant a Trabantjával az országúton.*

b) *János a Trabantjával rohant fának az országúton.*

(9) b) kontrasztív jellegű, tehát mintegy szembeállítja a fókuszként kiemelt kifejezést a mondat egyéb részei által hordozott előfeltevést kielégíteni képes elemek szemantikai osztályának összes többi tagjával. Univerzálisan kvantifikált kifejezés éppen ezért nem lehet nyomatékos fókusz, hiszen nem volna értelme egy osztály minden elemét szembeállítani nullával. Pl.

(13) **János mindegyik kocsijával rohant fának az országúton.*

(9) a) nem egyértelmű kiterjedésű, nem kiemelten hangsúlyos, nem kontrasztív jelentésű fókusza természetes fókusz; (9) b) viszonylag egyértelmű kiterjedésű, kiemelten hangsúlyos, szembeállítást implikáló fókusza nyomatékos fókusz.

2. Topic és fókusz a magyar mondatok szintaktikai szerkezetében

A magyar mondatoknak a topic és fókusz fogalmakra épülő szintaktikai leírásához a dolgozat szerzőjének LI és THOMPSON következő megállapításai adtak ötletet: „A nyelvek különbözhetnek mondat szerkesztő stratégiájukban a topic és alany fogalmak prominenciája szerint . . . Valójában minden általunk megvizsgált nyelv rendelkezik topic-comment szerkezettel, és bár az alany-állítmány szerkezet nincs meg minden nyelvben, a legtöbb topic-prominens nyelvben van mód az alany azonosítására. Tipológiai állításunk mindössze annyi, hogy egyes nyelvek teljesebben leírhatók, ha a topic fogalmát vesszük alapvetőnek, más nyelvek viszont teljesebben leírhatók, ha az alany fogalmát

vesszük alapvetőnek. Ez annak a következménye, hogy egy nyelv számos szerkezeti sajátága magyarázható azon az alapon, hogy vajon mondatainak alapstruktúrája alany-állítmányként, vagy topic-commentként elemezhető-e" (LI—THOMPSON 1976. 559—560).

Ha a dolgozat szerzője korábban jobban ismerte volna a magyar nyelvészet történetét, ezekhez a tanulságokhoz Brassai Sámuel olvasása révén is eljuthatott volna. Brassai már a múlt század közepén megállapította, hogy az ige argumentumai, azaz „határázó” közül a nominatívusznak a mondat-szerkezetben való kitüntetett szerepe csupán egy nyelvtípusra jellemző saját-ság. Az ismert nyelvek szélesebb körére, talán valamennyi ismert nyelvre jellemző viszont, hogy mondataik élén többnyire olyan igehatárázó áll, mely „a mondat értelmének a halló felfogásában mintegy alapot vet, tehát figyel-tető, előre készítető, a halló szellemi működését a szólóéval összekapcsolja . . .” Az ilyen igehatárázó „a mondat céljának megfelelőleg előre készítő szerepet visel, és *inchoativum* név alatt az illető nyelvekben a mondatnak lényeges és jellemző részét teszi” (BRASSAI 1860. 341, 347).

Brassai azt is felfedezte, hogy az *inchoativum* a különböző nyelvekben eltérő módon valósul meg, és eltérő szintaktikai szerepet játszik, sőt Linél és Thompsonnál egy lépéssel tovább menve arra is rájött, hogy „a nyúgot-európai nyelvek (ú. m. a román család, új német család, angol) subjectumai vagyis nominatívusai az '*inchoativum*' eszméjének megfelelnek, tisztét betöltik” (uo. 342).

Ha Brassai nyomdokain haladva a magyar mondatok szintaktikai leírásában nem az alany-állítmány szerkezetet, hanem a topic-comment tago-lást és a fókusz fogalmát vesszük alapul, a magyar szintaxis olyan nagy proble-matikus területei válnak adekvátan leírhatóvá, akár formalizálhatóvá is, amelyeket az indo-európai modellt követő grammatikák nem tudtak sziszte-matikusan, a maguk rendszerszerűségében megragadni.

2.1. A magyar szórend. Azt a kifejezést, hogy a magyar 'szabad szó-rendű' nyelv, a nyelvészek mindig is metaforaként használták, hiszen bár egy magyar mondat szavai számos megengedhető kombinációban előfordulhatnak, nagy a meg nem engedett kombinációk száma is, és a megengedett kombi-nációk többsége sem azonos jelentésű. Ezek a tények inkább valamilyen alap-vető rendre, mint szabadságra utalnak. Ennek a felszín alatti rendnek szám-talan részletét, empirikus tényét leírták már: a szószervezetek belső sorrendjét pl. DEME LÁSZLÓ (1962); az igeekötők helyét ARANY JÁNOS (1873, 1889), JOANNOVICS GYÖRGY (1887—1888), KICSKA EMIL (1890—1893, 1902), SIMONYI ZSIGMOND (1903), MOLECZ BÉLA (1915); a szórend és a hangsúly, hanglejtés összefüggéseit FOGARASI JÁNOS (1860), BRASSAI SÁMUEL (1863—1865, 1888), JOANNOVICS GYÖRGY (1887—1888), DEME LÁSZLÓ (1962), DEZSŐ LÁSZLÓ (1965), KIEFER FERENC (1967), ELEKFI LÁSZLÓ (1968), KOZMA ENDRE (1976) stb. — még sincsenek olyan generatív jellegű szórendi szabályaink, melyek képessé tennének egy idegen anyanyelvű beszélőt helyes, a szituációnak megfelelő magyar mondatok szerkesztésére.

Ehhez a követelményhez (és a dolgozatban kifejtendő szórendi szabá-lyokhoz) Brassai Sámuel alapjaiban ma is érvényes, csak részleteiben nem kidolgozott szórend-elmélete áll legközelebb. Brassai a következő főbb pon-tokból álló 'algoritmust' adja a magyar mondatok megszerkesztéséhez: (Az *inchoativum* topicnak, a *zöm comment*nek, a *jelző fókusz*nak értendő.)

1. A mondat részei részint tudott, részint tudandó eszméket jelölnek.
2. A tudottak és tudandók megkülönböztetésére mintegy gépies eszköz a feltehető kérdés szolgál külön-külön minden mondatra nézve.
3. A mondat inchoativumból és zömből, vagy csak zömből áll. A zöm első szava nyomósítva van.
4. A tudandók helye lényegesen és kirekesztőleg a mondatzöm.
5. A tudandókat rendszerint accentuáljuk.
6. Az ige csak akkor kap okvetlenül és mellőzhetetlenül accentust, mikor maga egyedül jeleli a tudandó eszmét.
7. A tudandó határozók közül csak egy járulhat az ige eleibe mint jelző, a többinek mind hátul a helye, szükséges egészítvény vagy egészítvények képében.
8. Ha csak egy tudandó határozó van, és az ige vagy tudott, vagy ha tudandó, nem eléggé praegnans értelmű, a határozót jelzőnek, nem pedig egészítvénynek tesszük.
9. Ugyanannak, ha a határozó nem annyira magában, mint csak az igehez való viszonyában új vagy érdekes.
10. Ellenben, ha mind az ige, mind a határozó mindenik a maga erején fontos és jellemző, inkább egészítvénynek illik a határozó.
11. A tudottak részint az inchoativumban, részint a mondatzömben (az ige után) foglalhatnak helyet.
12. Amely eszmék a mondatzöm értelmének mellőzhetetlen alapul, szoros feltételül szolgálnak, azok kifejezéseit inchoativumba helyezzük.
13. Amelyek a mondatzömmel lazább viszonyban vannak s inkább mellékes körülményeknek tekinthetők, az egészítvények közt lelhetnek helyet (BRASSAI 1863—65. 297—306).

Brassai idézett megfigyeléseivel összhangban, de mai terminológiával élve a magyar mondatok alapszerkezete a következő módon ábrázolható:

(14) $[[T\ x]] [c[F\ y]w]$

A topic nem kötelező mivoltát jelző zárójelet feloldva az alábbi két szórendi alaptípus különböztethető meg:

(14) a) $[T\ x] [c[F\ y]w]$

b) $[c[F\ y]w]$

Tehát az elemek rendjét a mondatban kommunikatív-logikai funkciójuk határozza meg. A kommunikatív-logikai szerkezet elsősorban a mondat fonológiai szintjén érzékelhető. A (14) a) típusban a topic elkülönül a commenttől: viszonylag egyenletes, közepes hangmagasságú, erős hangsúlyok nélküli dal-lam jellemzi; a comment viszont ereszkedő intonációval ejtődik, mégpedig oly módon, hogy a főhangsúly és többnyire a hangmagasság-csökkenés zöme is a kommunikatív szempontból legnyomatékosabb első elemre, a fókuszra esik benne.

(14) a') $[T\ x] [c[F\ y]w\ z]$

A b típusban csak a commentre jellemző ereszkedő dallam van jelen;

(14) b') $[c[F\ y]w\ z]$

Ami a mondatrészek, ill. szófajok helyét illeti e kommunikatív-logikai szerkezetben, a (14) *a*) típusban az ige (illetve névszói állítmány esetén az állítmányi névszó) általában a harmadik, a (14) *b*) típusban általában a második változó helyén áll. Ha azonban az ige a legsúlyosabb elem a mondatban, egy hellyel előre, fókusz pozícióba kerül.

A (14) *a*) típus topic funkciójú változójának a helyét az ige bármely argumentuma betöltheti — ha ismert információt közöl, csak maga az ige nem; így az alany:

(15) *a*) [_T*A zsűri*] *tíz pontot adott tegnap Nadiának a versenyen.*

tárgy:

(15) *b*) [_T*Tíz pontot*] *tegnap adott a zsűri Nadiának a versenyen.*

részeshatározó:

(15) *c*) [_T*Nadiának*] *tegnap adott a zsűri tíz pontot a versenyen.*

időhatározó:

(15) *d*) [_T*Tegnap*] *tíz pontot adott a zsűri Nadiának a versenyen.*

helyhatározó:

(15) *e*) [_T*A versenyen*] *tíz pontot adott tegnap a zsűri Nadiának.*

helyhatározóként szereplő igekötő:

(16) [_T*El*] *nem akarok még menni.*

módhatározó:

(17) [_T*Jól*] *nincs időm megcsinálni.*

okhatározó:

(18) [_T*Emiatt*] *nem érdemes szomorkodni.*

A névszói állítmány is topikalizálható:

állítmányi melléknév:

(19) [_T*Beteg*] *még soha életében nem volt.*

állítmányi főnév:

(20) [_T*Orvos*] *nem szeretnék lenni.*

Alárendelő mellékmondatok is szerepelhetnek topic funkcióban, topic-intonációval, pl.

alanyi mellékmondat:

(21) [_T*Ki korán kel,*] *aranyat lel.*

határozói mellékmondat:

(22) [_T*Amikorra kiérték a mezőre,*] *már meleg volt.*

(Természetesen az alárendelő mellékmondatban magában is megkülönböztethető topic és fókusz:

- [_TKi] [_Fkorán] *kel*
 [_TAmikorra] [_Fki] *érték a mezőre*

Az alárendelő mellékmondat fókusza azonban fonológiailag kevésbé prominens, mint a főmondaté, különösen ha a mellékmondat topic-helyzetben van, amely nem enged meg erős hangsúlyt és nagy hangmagasság-ingadozást.)

A comment lehangsúlyosabb első helyét, mely általában az ige előtti, ill. pontosabban az állítmány előtti hely, a mondatrészek még szélesebb köre betöltheti: nemcsak az ige bármely argumentuma, hanem maga az ige is.

A comment, sőt az egész mondat e lehangsúlyosabb helyén álló kifejezést fókuszunk fogjuk nevezni, bár ez nem okvetlenül felel meg a chomskyi és jackendoffi értelemben vett fókusznak, hiszen az, ha nem nyomatékos fókuszról van szó, a comment egészére is kiterjedhet. A standard szóhasználatból való eltérésnek azonban aligha lesznek jelentős következményei, hiszen a magyarban mindenképpen a comment első, lehangsúlyosabb elemének van releváns szintaktikai szerepe, akár egyedül hordoz új információt a mondatban, akár nem. Egyébként is, a preverbális kifejezés természetes fókusz esetén is lehetséges (minimális) kiterjedése volna a chomskyi és jackendoffi értelemben vett fókusz (vö. (9) a)).

A következő mondatrészek foglalhatnak el fókusz pozíciót: az ige bármely argumentuma:

- (23) a) *Tegnap* [_FLengyelország] *nyert Dánia ellen a döntőben.*
 b) *Tegnap* [_FDánia ellen] *nyert Lengyelország a döntőben.*
 c) *Tegnap* [_Fa döntőben] *nyert Lengyelország Dánia ellen.*
 d) *Lengyelország* [_Ftegnap] *nyert Dánia ellen a döntőben.*

(köztük az igekötő is:

- (24) *Lengyelország* [_Fmeg] *nyerte a meccset.)*

összetett állítmány névszói része:

- (25) *A lengyelek* [_Fgyorsak] *voltak.*

ige, vagy névszói állítmány:

- (26) *Lengyelország* [_Fnyert] *a döntőben.*
 (27) *Varsó* [_FLengyelország fővárosa.]

bármilyen tagadott mondatrész:

- (28) *Tegnap* [_Fnem Lengyelország] *nyert a döntőben.*
 (29) *Lengyelország* [_Fnem nyert] *a döntőben.*

A különféle mondatrészek bizonyos mértékig rendezve vannak a fókuszszerepre való elérhetőségük tekintetében. Vessük össze a következő mondatokat (ügyelve a T-vel és F-fel jelzett mondatrészek megfelelő intonációjára):

- (30) (i) * [_TPéter] [_Fjött] *meg.*
 (ii) [_TPéter] [_Fmeg] *jött.*
 (iii) * [_TPéter] [_Fmeg] *jött későn.*
 (iv) [_TPéter] [_Fkésőn] *jött meg.*
 (v) * [_FKésőn] *jött meg nem Péter.*

- (vi) [F*Nem Péter*] *jött meg későn.*
 (vii) * [F*Nem jött*] *meg Péter, nem Pál.*
 (viii) [F*Péter*] *nem jött meg, nem Pál.*

E mondat-sor azt mutatja, hogy valamely mondatban az az elem érhető el fókusz szerepre, mely az ige, a hozzá tartozó igekötő, negatív értelmű határozó, tagadott mondatrész és ellentétezett mondatrész sorban a legjobboldalibb helyet foglalja el.

A tárgy-as ige determinálatlan tárgya és a tárgyatlan ige determinálatlan határozóragos névszói bővítménye is megelőzi az igét a fókusz-szerepre való elérhetőség tekintetében, valamint a predikatív főnév és melléknév is megelőzi a kopulát (hacsak nincs az ige, ill. a kopula ellentétezve):

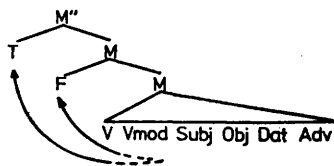
- (31) (i) * [T*Péter*] [F*olvas*] *levelet.*
 (ii) [T*Péter*] [F*levelet*] *olvas.*
 (32) (i) * [T*Péter*] [F*ment*] *moziba.*
 (ii) [T*Péter*] [F*moziba*] *ment.*
 (33) (i) * [T*Péter*] [F*lesz*] *orvos.*
 (ii) [T*Péter*] [F*orvos*] *lesz.*

A magyar mondatokban az ige (ill. a névszói állítmány) után a mondatrészek sorrendje szabad; az ige utáni szórendnek nincs szemantikai vagy kontextuális jelentősége.

A magyart az SVO szórendi típus felé fejlődő, alapjaiban SOV típusú nyelvnek tartják. (LI—THOMPSON (1976) és LEHMANN (1976) vizsgálatai szerint is a topicnak a mondat-szerkezetben való prominenciája SOV alapszórenddel jár együtt.) Ha azonban az SOV-t tennénk föl a mondattagok mély-szerkezeti sorrendjének is, teljesen a d h o c és rendszertelen előre- és hátra-mozgató transzformációs szabályokra volna szükségünk pl. a következő felszíni szerkezetek előállításához:

OSV	(? SOV)	AdvSVO	OVSAdv
OVS	(? SOV)	AdvOVS	VSOAdv
SVO	(? SOV)	SAdvVO	VAdvSO
VSO	(? SOV)	SOVAdv	stb.
VOS	(? SOV)	OAdvVS	

Ilyen változatos felszíni szerkezetek csak kétfajta mély formációból vezethetők le: az ige és argumentumainak rendezetlen halmazából, vagy egy VSO mélyszerkezetből. Ha az utóbbi, vonzóbb lehetőséget tesszük fel, a magyar mondatok derivációja a következőféleképpen volna ábrázolható:

M, M' és M'' a levezetés egymást követő állomásait jelölik. Az F csomópontnak az M valamely elemével való betöltése kötelező; a T betöltése szabadon választott. A V mögött maradó elemek felcserélhetők egymással.

Az M belső szerkezetének megállapítása további kutatást igényelne. Mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a V és Vmod, azaz az ige és ige-módosító között szorosabb kapcsolat van: talán VP-t alkotnak együtt. A Vmod alaptípusának az igekötőt tekintjük, de feltehetőleg a tárgyas igék determinálatlan tárgya és a tárgyatlan igék determinálatlan határozóragos névszói bővítője is igemódosítóként írható le legcélszerűbben. Az igekötő és e determinálatlan bővítők azonos módon viselkednek a hangsúlyozás és intonáció szempontjából; azonos az ígéhez való szemantikai viszonyuk (nem rendelkeznek meghatározott, önálló referenciával, hanem csak az ige jelentés-tartalmát egészítik ki bizonyos szemantikai jegyekkel); és az esetek túlnyomó többségében azonos szórendi helyük, szintaktikai viselkedésük is. Hogy az igekötő és az effajta determinálatlan bővítők hasonló funkciót töltenek be, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy többnyire nem fordulnak elő együtt, egyazon mondaton belül. Pl.

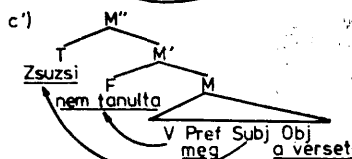
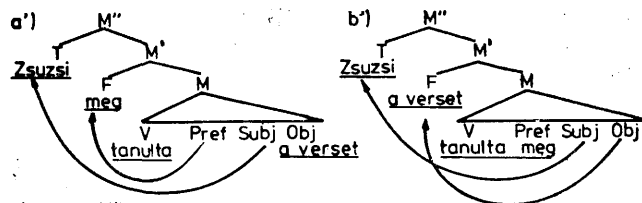
- (34) a) *János autóba ült.*
 b) *János beült egy autóba.*
 c) *János autóba ült be* (emfatikus, jelölt mondat típus)
 d) **János beült autóba.*
- (35) a) *János töltöttkáposztát evett.*
 b) *János megevett egy töltöttkáposztát.*
 c) **János töltöttkáposztát evett meg.*
 d) **János megevett töltöttkáposztát.*

A magyarban egy szintaktikai mondatmodellnek az az első próbaköve, hogy alkalmas-e a magyar felszíni szórend legszabálytalanabb jelenségének: az igekötők helyének rendszerszerű leírására. Az igekötőnek a következő mondatokban elfoglalt helye egyenesen következik a fent javasolt mondat szerkezet-leírásból:

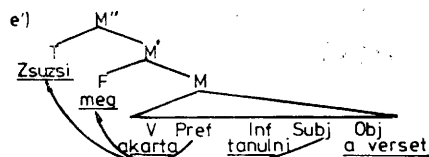
- (36) a) *Zsuzsi megtanulta a verset.*
 b) *Zsuzsi a verset tanulta meg.*
 c) *Zsuzsi nem tanulta meg a verset.*
 d) *Zsuzsi nem tanulta a verset meg.*
 e) *Zsuzsi meg akarta tanulni a verset.*
 f) *Zsuzsi a verset akarta megtanulni.*
 g) *Zsuzsi nem akarta a verset megtanulni.*
 h) *Zsuzsi nem megtanulta a verset, (csak tanulta.)*

Mindezeknek a mondatoknak az alapszerkezete azonos; csupán annyiban különböznek, hogy a T-t és az F-et — a mondanivaló logikai és kommunikatív szerveződésének megfelelően — az M különböző elemei töltik be bennük.

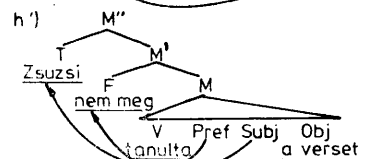
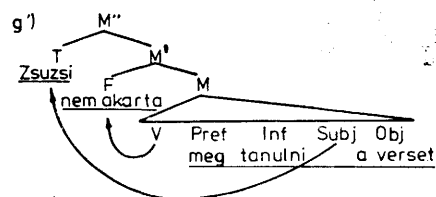
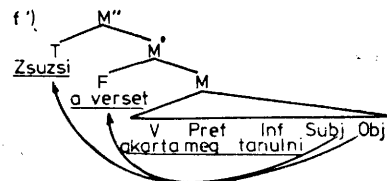
A *d*) levezetése ugyanolyan, mint a *c*)-é, kivéve, hogy a *d*)-ben ige utáni csere-
berek („scrambling”) is történik.

A fókusz-szerepre való elérhetőség szabályainak megfelelően
a tagodott mondatrész került a fókuszba.

A V a ragozott igealak helye a mondatban, tehát itt az akar segéd-
igéé.

Itt az igekötőt tagadjuk, tehát az foglalja el a fókusz pozi-
ciót a tagadószóval együtt.

Szabályosan viselkedik az igekötő a következő mondatokban is. Ezekben olyan fókuszáló hatású operátorok módosítják, melyek mindig közvetlenül mögötte állnak a módosított elemnek, ill. körülveszik.

- (37) a) *Zsuzsi meg is tanulta a verset.*
 b) *Zsuzsi meg sem tanulta a verset.*
 c) *Zsuzsi még meg is tanulta a verset.*
 d) *Zsuzsi akár meg is tanulja a verset.*

Vö:

- (38) a) *Zsuzsi most is tanul.*
 b) *Zsuzsi most sem tanul.*
 c) *Zsuzsi még most is tanul.*
 d) *Zsuzsi akár most is tanul.*

Az igekötőkkel kapcsolatos egyetlen rendhagyó jelenséget a következő szemantikailag rokon, szerkezetileg különböző mondatpárokkal lehetne bemutatni:

- (39) a) *Zsuzsi mindig megtanulja a leckét.*
 b) *Zsuzsi ritkán tanulja meg a leckét.*
 (40) a) *Zsuzsi jól megtanulta a leckét.*
 b) *Zsuzsi rosszul tanulta meg a leckét.*
 (41) a) *Zsuzsi számos verset megtanult kívülről.*
 b) *Zsuzsi kevés verset tanult meg kívülről.*
 (42) a) *Zsuzsi az Anyám tyúkját is megtanulta.*
 b) *Zsuzsi az Anyám tyúkját sem tanulta meg.*

A negatív értelmű határozót, vagy negatívan kvantifikált, ill. *sem*-mel módosított NP-t tartalmazó b) mondatok szabályos szerkezetűek. Kötelező bennük az igekötő ige utáni helyzete, hiszen a negatív értelmű határozó vagy NP könnyebben elérhető fókusz szerepre, mint az igekötő.

A pozitív határozószt, valamint pozitívan kvantifikált vagy *issel* módosított NP-t tartalmazó a) mondatok szórendje (T + NP/Adv + Pref + V) viszont eltér a magyar mondatok szokásos szerkezetétől. Hogy pontosabbak legyünk, az univerzálisan kvantifikált és csupán pozitívan kvantifikált mondatok viselkedése között kis különbség figyelhető meg: az előbbiek egyáltalán nem engedik meg a szabályos T + NP/Adv + V + Pref sorrendet, az utóbbiak viszont igen, abban az esetben, ha a pozitív főnév vagy határozó szembe van állítva valamivel. Az univerzálisan kvantifikált kifejezésekkel azonos módon viselkednek az *issel* (*még . . . issel, akár . . . issel*) módosított főnevek is. Vö.

- (43) a) *Zsuzsi mindig megtanulja a leckét.*
 b) **Zsuzsi mindig tanulja meg a leckét.*
 (44) a) *Zsuzsi minden feladatot megold.*
 b) **Zsuzsi minden feladatot old meg.*
 (45) a) *Zsuzsi bármelyik feladatot megoldja.*
 b) **Zsuzsi bármelyik feladatot oldja meg.*
 (46) a) *Zsuzsi gyakran megtanulja a leckét.*
 b) *Zsuzsi gyakran tanulja meg a leckét, Mari ritkán.*
 (47) a) *Zsuzsi sok feladatot megold.*
 b) *Zsuzsi sok feladatot old meg, Mari keveset.*

- (48) a) *Zsuzsi az Anyám tyúkját is megtanulta.*
 b) **Zsuzsi az Anyám tyúkját is tanulta meg.*

Az olyan kvantorok esetén, amelyekben nincs pozitív vagy negatív értékelést kifejező szemantikai jegy, a kifejezés semleges (esetleg negatív), vagy pozitív értelmezése az ige és igekötő sorrendjétől függ. Pl.

- (49) a) *János négy töltőtkáposztát evett meg* — a jelölt dolog pontot mennyiségét kifejező közlés;
 b) *János négy töltőtkáposztát megevett* — a jelölt mennyiség viszonylagos nagyságát is érzékeltető közlés.

Az igekötőknek a pozitív és negatív értelmű, ill. az irodalomban használatos terminusokkal élve, az „összefoglaló” és „kirekesztő” kifejezésekkel való eltérő viselkedését többen részletesen leírták; talán a legalaposabban JOANNOVICS GYÖRGY (1887–88), SIMONYI ZSIGMOND (1903) és DEME LÁSZLÓ (1962). A jelenség magyarázatát, a nyelvi rendszerbe való beillesztését azonban csak ketten kísérelték meg: BRASSAI SÁMUEL (1863–65) és KICSKA EMIL (1890–93 és 1902).

Brassai úgy magyarázta *Az árvíz egészen elfolyt* mondatot, hogy benne az egészen az *el* igekötő határozója, nem a *foly* igéé, tehát a mondat teljesen szabályos feépítésű:

[Inchoat. *Az árvíz*] [jelző *egészen el*] [ige *elfolyt*.]

Magyarázata erre a példára nézve csakugyan meggyőző, de már aligha alkalmazható például arra a mondatra, hogy *Mari gyakran megharagszik valamiért*. Másrészt a szembenálló mondatpárok között: *János jól megtanulta a verset* — *János rosszul tanulta meg a verset*, nincs nyilvánvaló különbség a határozószerű és az igekötő viszonyának tekintetében. Brassai arra sem figyelt fel — lényegében mások sem —, hogy univerzális mondatokban nem az a kikötés, hogy az igekötő nem kerülhet az ige mögé, hanem az, hogy az univerzális kifejezés nem kerülhet közvetlenül az ige elé, ha az igenek igekötője is van. Vö.

- (50) a) *János mindig átfutja a leckét az utolsó percben.*
 b) *János mindig az utolsó percben futja át a leckét.*

Kicska Emil nehézkes, múlt századbeli logikai nyelven előadott logikai fejtegetéseiből az e dolgozatban kifejtendő állásponthez hasonló magyarázat bontható ki. Kicska két alapvető mondat típust tesz fel: a *m o n d ó t* és az *e l l e n m o n d ó t*, azaz ellentétezést, kizárást implikálót. Az ilyesfajta mondatokban: *A tanulást korán abbahagyta* — *A tanulást korán hagyta abba* az igekötő kétféle sorrendje a mondás és ellenmondás megkülönböztetésére szolgál. „Mindenséget” jelentő, azaz egy osztály egészére vonatkozó kifejezés esetében (pl. *János valamennyi barátját meghívta*) „ellenmondás”, azaz egy rész kiemelése a maradék kizárásával nem lehetséges, ezért az ellenmondó szórend sem megengedett.

Mi a következő — a Kicskáihoz lényegében hasonló — magyarázatot javasoljuk: Az X V Pref sorban az X helye jelölt: csak negatív értelmű, tagadott, vagy ellentétezett mondatrész foglalhatja el, hiszen csak ezek előzik meg az igekötőt a fókusz-szerepre való elérhetőség tekintetében. Tehát, ha az X helyén álló elem nem negatív értelmű vagy tagadott, akkor ellentétezéző, kontrasztív jelentés kapcsolódik hozzá. Ez viszont kizárja az univerzális kvantifi-

kálás lehetőségét, hiszen egy osztály valamennyi elemét, vagy valaminek az abszolút fokát nincs mivel szembeállítani. Más szavakkal, az X V Pref szórend nyomatékos fókusz hoz létre, és ahogy az 1.2. alatt már utaltunk rá, a nyomatékos fókusz szerep és az univerzális kvantifikáltság összeférhetetlen. A nyomatékos fókusz kizáró értelme ütközik a hozzáadást kifejező *is* módosító szó jelentésével is. Ez a helyzet — kisebb-nagyobb mértékben — a nem univerzális, csupán pozitív kvantorokkal, valamint a magas fokot kifejező határozószókkal is, pl. *gyakran, sokszor, állandóan, halálosan, nagyon, erősen, szorosan, borzasztóan, szívesen* stb. Így, ha egy pozitívan kvantifikált NP-t, vagy egy pozitív határozószót akarunk kiemelni és fókuszként az ige elé helyezni, hogy elkerüljük a fent leírt szemantikai zavart, ki kell küszöbölnünk a T X V Pref sort, tehát közvetlenül az ige elé kell hoznunk az igekötőt. Minél közelebb áll a pozitív kvantor vagy határozószó az univerzalitáshoz, annál kötelezőbb a szabály alkalmazása. A fenti határozószók közül például az *állandóan* vagy *borzasztóan* esetében kötelező, a *szívesen* vagy *szorosan* esetében szabadon választható (a már említett feltételek mellett) a V Pref sorrend felcserélése. Univerzális mondatokban az igekötő helyett valamelyik másik ige mögötti mondatrész is előre hozható az ige elé, ha elérhető fókusz szerepre.

A magyar mondatokat létrehozó szabályokhoz tehát a következő transzformációs szabály adandó hozzá:

$$\begin{array}{l}
 (51) \text{ (i) (T) } \left\{ \begin{array}{l} \text{univerzálisan} \\ \text{kvantifikált NP} \\ \text{univerzális Adv} \end{array} \right\} \text{ V Pref X } \xrightarrow{\text{kötelező}} \left\{ \begin{array}{l} (1) \ 2 \ 4 \ 3 \ 5 \\ (1) \ 2 \ 5 \ 3 \ 4 \end{array} \right\} \\
 \qquad \qquad \qquad 1 \qquad \qquad \qquad 2 \qquad \qquad \qquad 3 \ 4 \ 5 \\
 \\
 \text{(ii) (T) } \left\{ \begin{array}{l} \text{pozitívan} \\ \text{kvantifikált NP} \\ \text{pozitív Adv} \end{array} \right\} \text{ V Pref X } \xrightarrow{\text{választható}} (1) \ 2 \ 4 \ 3 \ 5 \\
 \qquad \qquad \qquad 1 \qquad \qquad \qquad 2 \qquad \qquad \qquad 3 \ 4 \ 5
 \end{array}$$

A szabály (i) része nemcsak az igekötős igékre, hanem az egyéb ige + igemódosító kapcsolatokra (determinálatlan tárgy/határozószó + ige; predikatív névszó + kopula) is érvényes, tehát a következőképpen bővíthető ki:

$$\begin{array}{l}
 (52) \text{ (T) } \left\{ \begin{array}{l} \text{univerzálisan} \\ \text{kvantifikált NP} \\ \text{univerzális Adv} \end{array} \right\} \text{ V } \left\{ \begin{array}{l} \text{Pref} \\ \text{determiná-} \\ \text{latlan N} \\ \text{determiná-} \\ \text{latlan Adv} \\ \text{pred. N} \\ \text{pred. Adj.} \end{array} \right\} \text{ X } \xrightarrow{\text{kötelező}} \left\{ \begin{array}{l} (1) \ 2 \ 4 \ 3 \ 5 \\ (1) \ 2 \ 5 \ 3 \ 4 \end{array} \right\} \\
 \qquad \qquad \qquad 1 \qquad \qquad \qquad 2 \qquad \qquad \qquad 3 \qquad \qquad \qquad 4 \qquad \qquad \qquad 5
 \end{array}$$

2.2. Kérdés. A dolgozatban javasolt mondatmodell a kérdőmondatokra is érvényes. A kiegészítendő kérdések fókuszában a kérdőszó áll; az eldöntendő kérdések fókusza a mondat bármely eleme lehet. Az eldöntendő kérdések fókuszát olykor a *vajon* szócska előzi meg. A T betöltése a kérdé-

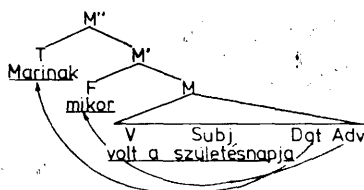
sekben is szabadon választott, de talán valamivel kevésbé gyakori, mint a kijelentő mondatokban.

Pl. (53)-ról a következő fajta kérdések kérdezhetők:

(53) [TMarinak] [FTegnap] volt a születésnapja.

a) kiegészítendő kérdés topic-kal:

Marinak mikor volt a születésnapja?

b) kiegészítendő kérdés topic nélkül:

[FMikor] volt Marinak a születésnapja?

c) eldöntendő kérdés topic-kal:

[TMarinak] [FTegnap] volt a születésnapja?

vagy: [TMarinak] [Fvajon tegnap] volt a születésnapja?

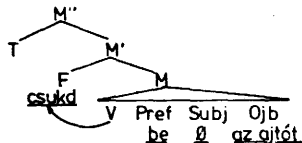
d) eldöntendő kérdés topic nélkül:

[FTegnap] volt Marinak a születésnapja?

vagy: [FVajon tegnap] volt Marinak a születésnapja?

2.3. Felszólítás. A felszólító mondatokban a legnyomatékosabb, fókusz-ként kiemelt elem többnyire az ige, ami várható is, hiszen a felszólító mondatok funkciója a cselekvésre való felhívás (l. (54) a)). De bármely más mondatrész is szerepelhet fókuszként, ha szembeállítást fejez ki ((54) b)). A topic viszonylag ritka felszólító mondatokban ((54) c)). Az alany, ha személyes névmás, törlődik, amint ez a személyes névmások később megfogalmazandó törlési szabályiából következik ((54) a), b)).

(54) a) Csukd be az ajtót!

(54) b) [FAz ajtót] csukd be (ne az ablakot)!

(54) c) [TValaki] [Fcsukja] be az ajtót!

A felszólító mondatoknak az az egyetlen specifikus, a felvázolt mondatmodelltől némileg eltérő sajátosságuk, hogy rájuk nézve az igekötő nem előzi meg az igét a fókusz-szerepre való elérhetőség tekintetében. (Sőt, talán az ige előzi meg az igekötőt, hiszen az *Elgyere aztán!*-féle mondatok ritkák és különleges stílusértékűek a *Gyere el!*-féle mondatokhoz képest. A szerző dialektusá-

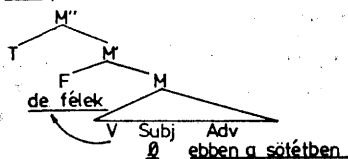

ban észlelhető is a nyelvnek e 'szabálytalanság' kiküszöbölésére való törekvése: a felszólító mondatok jelentős részében (és nemcsak a tartós cselekvésre vonatkozókban) ugyanis az ige mögött álló igeikötő a *-fele* morfémával párosulva önálló, az igétől teljesen független határozói szerepet ölt. Pl.:

- (55) *Egyed megfele!*
Csukd befele azt az ajtót!

2.4. Felkiáltás. A felkiáltó mondatok szerkezete azonos a kijelentő mondatokéval, kivéve, hogy a felkiáltó mondatok fókusza elé a *de* szócska, vagy a megfelelő kérdőnévmás, a mondat egésze elé pedig a mondatértékű *ja* is odakerülhet.

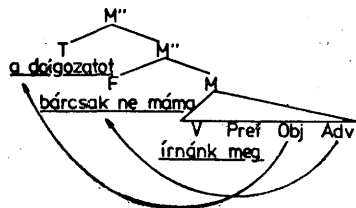
- (56) *Ja, de félek ebben a sötétben!*

- (57) *Ja, [Mari] [hogy el] vágta a kezét!*

2.5. Óhajtás. Az óhajtó mondatok sajátossága a fókusz előtt álló *bár*, vagy *bárcsak*.

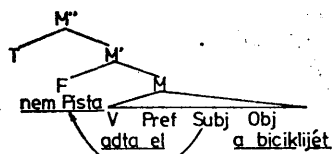
- (58) [_F*Bárcsak jönne*] *ma levelem!*
 (59) [_T*A dolgozatot*] [_F*bárcsak ne máma*] *írnánk meg!*

(A személyes névmási alany törlődése az óhajtástól függetlenül működő szabály következménye.)

2.6. Tagadás esetén — ha nincs a mondatban más ellentétezett mondatrész —, a tagadószó és a tagadott elem kerül kötelezően a fókusz alá. (60) különféle elemeinek a tagadásával a következő mondatok jönnek létre:

- (60) *Pista eladta a biciklijét.*
 a) [_F*Nem Pista*] *adta el a biciklijét.*

- b) [_T*Pista*] [_F*nem adta*] *el a biciklijét.*

- c) [_TPista] [_Fnem el]adta a biciklijét, hanem odaadta valakinek.
 d) [_TPista] [_Fnem eladta] a biciklit, hanem megjavíttatta.

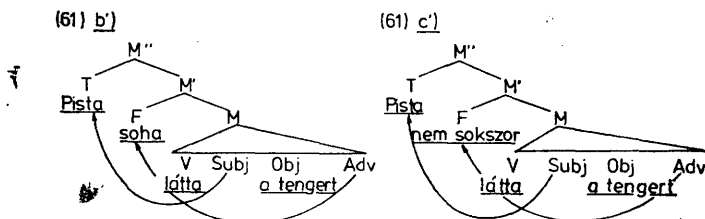
(Úgy látszik tehát, hogy a V és Vmod nemcsak külön-külön tagadhatók és emelhetők ki fókusznak, hanem együtt is.)

- e) [_TPista] [_Fnem a biciklijét] adta el.

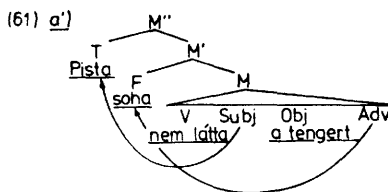
Nyelvünk egyik illogikusnak tetsző sajátsága — legalábbis az angol anyanyelvűek szemében — a kettős tagadás negatív univerzális névmások és névmási határozószók esetén. Vö. a következő mondatokat:

- (61) a) *Pista soha nem látta a tengert.*
 b) **Pista soha látta a tengert.*
 c) *Pista nem sokszor látta a tengert.*

Pedig a kettős tagadás szükségességének oka nyilvánvaló: a negatív univerzális névmás tagadott mondatrésznek felel meg (épp úgy, mint a *nem sokszor* a (60) c)-ben), ezért tagadó hatása csak a fókuszra korlátozódik:

(61) c)-ben az ígét nem kell tagadnunk, hiszen az állítmány megtörtént cselekvésre vonatkozik; (61) b)-ben viszont az univerzálisan tagadott mondatrész kizárja annak a lehetőségét, hogy az állítmány jelölte cselekvés akár egyszer is végbement volna. Ezért, hogy a mondat nehogyan azt jelentse: 'Pista látta a tengert, csak soha', az ígét külön is tagadnunk kell:

Ez a helyzet valamennyi negatív névmás és névmási határozószó esetén:

- (62) a) *Pista senkit sem szeret.*
 b) *Pista semmit sem evett még máma.*
 c) *Pista semmilyen alkoholt sem iszik.*
 d) *Pistának semennyi pénze sincs.*
 e) *Pista sehol sem találja a kulcsomóját.*

Ha több univerzálisan tagadott mondatrész van az igen kívül, nem kétszeres, hanem még többszörös tagadás jön létre, hiszen — mivel egy tagadás érvénye

csak egyetlen mondatrészre terjed ki — minden mondatrészt külön kell tagadnunk, pl.

(62) f) *Pista soha nem iszik semmit;*

— vagy mintegy a fókusz halmozásával:

(62) g) *Pista soha semmit nem iszik.*

Kettős tagadás rejlik az *egyetlen* ... *sem* negatív univerzális kvantort, valamint a *semmel* tagadott főnevet tartalmazó mondatok felszíne alatt is. Pl.

(63) *Pista egyetlen embernek sem hisz.*

(64) *Pista sem volt ott.*

A *sem*nek legalább három funkciója van a magyarban:

(i) a nyomatékosító *is* negatív megfelelője,

(ii) a hozzáadó értelmű *is* negatív megfelelője, és

(iii) a *nem* tagadósó fonológiai variánsa, mely kettős tagadású mondatokban a negatív bővítménynek a fókuszba való előrehelyezése esetén fordul elő. A fenti mondatokban a *sem* két-két különböző jelentésű *sem* összevonása: (63)-ban az (i) és (iii) funkciójú *sem* szóké, (64)-ben pedig az (ii) és (iii) funkciójúaké. Ez nyilvánvalóvá lesz, ha nem a tagadott főnevet, hanem a tagadott igét visszük előre a fókuszba:

(65) [_TPista] [_Fnem hisz] *egyetlen embernek sem.*

(66) [_FNem volt] *ott Pista sem.*

(Itt a *sem* nem használható a *nem* fonológiai variánsaként, ugyanis hiányzik használatának fentebb említett feltétele.)

2.5. A személyes névmások használata. Mint köztudomású, a magyarban az igei személyrag nemcsak az alany személyét és számát fejezi ki, hanem határozott tárgy esetén utal a tárgy személyére is; a számára viszont nem, ezért általában a többes számú tárgyat kitesszük, és a csupán igei személyrag jelölte tárgyat egyes számúnak értjük. Minthogy az alanyesetben és egyes számú tárgyesetben álló személyes névmások többnyire redundáns információt hordoznak, ritkán használjuk őket. A következő esetekben kell őket kitenni:

a) ha ellentétbe állított topicok (függetlenül attól, hogy az ellentét kimondott, vagy csak éreztetett):

(67) a) [_TÉn] *elmegyek*, [_Tte] *ittmaradsz.*

b) [_TEngem] *összeszidtak*, [_Ttéged] *megdicsérttek.*

b) ha fókuszként szerepelnek:

(68) [_FÉn] *megyek el.*

Ha e feltételek egyike sem áll fenn, az alanyesetű és egyes szám tárgyesetű személyes névmások törlődnek:

(69) a) *Láttalak.*

b) **Én láttalak téged.*

Ugyanez a törlési szabály érvényes névmással jelölt élettelen tárgyak esetén is:

(70) a) *Megveszem.*

b) [_TEzt] *megveszem*, [_Tazt] *nem.*

c) [_FEzt] *veszem meg.*

Tehát a mutatónévmást akkor tesszük ki, ha ellentételezett topic (70) b), vagy ha fókusz (70) c), de egyébként nem (70) a).

Az élettelen tárgyak pronominalizációjához a névmások két osztálya áll rendelkezésünkre a magyarban: a mutató névmásoké, valamint a személyes névmásoké és a hiányzó eseteiket pótló határozószóké. Pl.

	mutató névmások:		személyes névmások:	
	egye sz.	többes sz.	egyes sz.	többes sz.
alanyeset:	ez, az	ezek, azok	(ő)	ők
tárgyeset:	ezt, azt	ezeket, azokat	(őt)	őket
részese.:	ennek, annak	ezeknek, azoknak	neki	nekik
eszközh.:	ezzel, azzal	ezekkel, azokkal	vele	velük
inessivus:	ebben, abban	ezekben, azokban	benne	bennük
superess.:	ezen, azon	ezen, azonkon	rajta	rajtuk

A dolgozatban javasolt mondatmodellben a két névmási osztály használatának megoszlása rendszerszerű és előrelátható: topicként és fókuszként a mutató névmásokat használjuk, egyébként pedig, azaz a comment ige utáni részében, a személyes névmásokat (kivéve, ha alanyesetben vagy egyes tárgy-esetben állnak, amikor is kötelezően törlődnek). Pl.

- (71) a) [_TEzzel] *nem lehet vágni.*
 b) [_TA kenyeret] [_{PE}zzel] *kell vágni.*
 c) *Nem lehet vágni vele.*

A magyar névmások használata és funkciója feltehetőleg számos tekintetben különbözik az alany-állítmány mondat szerkezetű nyelvek névmásaitól. A magyarban például nincs alanypótló névmás, hiszen nincs szükség rá: az alany nem alapvető eleme a mondat struktúrájának. Pl.

- (72) *Sötét van — It is dark.*
 (73) *Lehet, hogy ma érkeznek — It is possible that they arrive today.*

Úgy látszik viszont, hogy a magyarban van fókuszpótló elem. DEME LÁSZLÓ (1959) figyelte meg, hogy az efféle mondatokban:

- (74) *Fogatunk közelében ott vesztegelt egy bérkocsi.*

az *ottnak* az a szerepe, hogy megakadályozza valamely mondatrész főhangsúlyosodását, s ez által a *vesztegelt* és az *egy bérkocsi* elemeknek nagyjából egyforma erősségű hangsúlyt biztosítson. Tehát az *ott* mintegy fókuszpótlóként szolgál, ha nem akarunk egyetlen mondatrészt sem a többi rovására kiemelni.

2.6. Alárendelő mondatösszetétel. M_2 ” alárendelő mellékmondat az M_1 ” Subj, Obj, Dat, vagy Adv csomópontjai alatt generálható. (Pontosabban, a jelzői mellékmondat forrása e csomópontok valamelyike alá tartozó csomópont, talán a Det vagy az Adj.) Az alárendelő mellékmondatok a következő formában generálódnak:

$$\left\{ \begin{array}{l} \text{főnévi mutató névmás} + \text{a megfelelő esetrag} \\ \text{melléknévi mutató névmás} \\ \text{mutató névmási határozószó} \end{array} \right\} M$$

— tehát az alárendelő mondat mellett egy rámutató névmás is generálódik, mely a többnyire az M_1 után álló M_2 -t az M_1 szintaktikai és esetszerkezetében képviseli. Pl.

- (75) [_{PRO}Azok,] [_Makik látták a balesetet,] tanúskodtak.
 (76) Egy [_{PRO}olyan] szemtanú jelentkezett, [_Maki közelről látta a balesetet.]
 (77) [_{PRO}Akkorra,] [_Mmire kijöttek a mentők,] a sérült meghalt.

Az alárendelő mellékmondat és a névmás, másként rámutatószó, a következő helyet foglalják el a főmondatban:

a) Ha M_2 topic (vagy jelzői mellékmondat esetén a topic része), a mellékmondat és a rámutatószó állhatnak mondatkezdő helyzetben, tetszés szerinti sorrendben. Pl.

- (78) a) [_TAzok, akik látták a balesetet,] tanúskodtak a rendőrségen.
 b) [_TAkik látták a balesetet, azok] tanúskodtak a rendőrségen.

A rámutatószó törölhető is:

- (78) c) [_TAkik látták a balesetet,] tanúskodtak a rendőrségen.

Vagy csak a rámutatószó marad elől, és a mellékmondat a főmondat után kerül:

- (78) d) [_TAzok] tanúskodtak a rendőrségen, akik látták a balesetet.

b) Ha M_1 -nek fókusz szerepe van, a rámutatószó (ill. jelzői mellékmondat esetén a rámutatószót tartalmazó NP) egyedül kerül fókusz pozícióba; a mellékmondatnak a főmondat után a helye.

- (79) [_TA rendőrségen] [_Fazok] tanúskodtak, akik látták a balesetet.

c) Ha M_2 a comment része, de nem fókusz, a főmondat után kerül. A rámutatószó, ill. a rámutatószót tartalmazó NP többnyire közvetlenül a mellékmondat előtt áll, de máshová is kerülhet a commentben; rá is érvényes az ige után megengedett cserebere. Pl.

- (80) a) Mari háromszor ment vissza oda, ahol a pénztárcáját elvesztette.
 b) Mari háromszor ment oda vissza, ahol a pénztárcáját elvesztette.
 (81) a) Mára megnézem azt a darabot a Vigben, amelyikre rá akartál beszélni.
 b) Mára megnézem a Vigben azt a darabot, amelyikre rá akartál beszélni.

(A jelzői mellékmondat annyiban különbözik az ige valamely argumentumát képviselő mellékmondattól, hogy nem okvetlenül követi a főmondatot; közvetlenül a jelzett szó után is állhat, a főmondatba beékelődve:

- (81) c) Mára megnézem azt a darabot, amelyikre rá akartál beszélni, a Vigben.

Az alárendelő mellékmondattal generált rámutatószó olykor törölhető:

- (82) Mari elvesztette a pénztárcáját, amikor bevásárolni volt.

Nem törölhető a rámutatószó — amint ez a személyes és mutató névmások általános törlési szabályaiból következik —, ha fókusz, hiszen ilyenkor nélkülözhetetlen szerept játszik a mátrix mondat szintaktikai szerkezetében. Egyébként törlése vagy kitétele attól függ, hogy mennyire egyértelmű az alárendelő mellékmondatnak a mátrix mondat esetszerkezetében betöltött szerepe. Ha a főige személyragja (alanyi és tárgyi mellékmondatok esetében), a kötőszó

(pl. *amikor, ahol, mivel*), vagy a főige jelentése és a kötőszó (pl. *Elmentem, hogy bevásároljak*) egyértelműen meghatározzák, mi a mellékmondat funkciója, a rámutatószó többnyire elmarad. Akkor is elmaradhat, ha a mellékmondatot bevezető vonatkozó névmás véletlenül ugyanabban az esetben áll, mint a rámutatószó, azaz az *akkor—amikor, ott—ahol, azért—mivel* mintájára az *annak—akinek*-féle párokból is törölődhet a mutató névmás, jóllehet ezekben a két névmás esetbeli egyezése véletlen. Vö.

(83) a) *Pista mindig segít annak, aki a tanácsát kéri.*

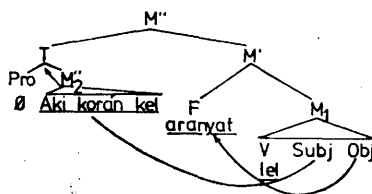
b) **Pista mindig segít, aki a tanácsát kéri.*

(84) a) *Pista mindig segít annak, akinek tud.*

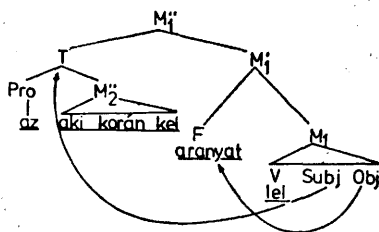
b) *Pista mindig segít, akinek tud.*

Összefoglalásképpen íme egy összetett mondatnak és lehetséges kommunikatív-logikai variánsainak levezetése:

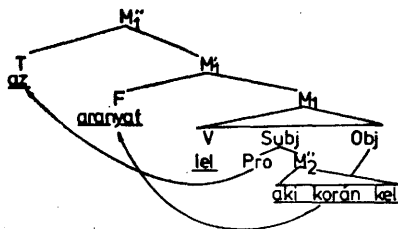
(83) a) [_T*Aki korán kel,*] [_F*aranyat*] *lel.*

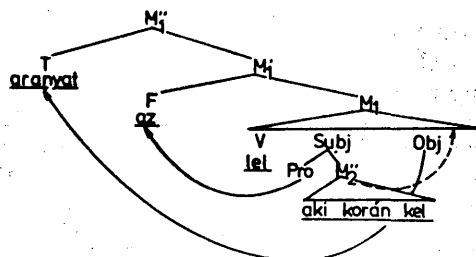
(83) b) [_T*Az, aki korán kel,*] [_F*aranyat*] *lel.*

(83) c) [_T*Az*] [_F*aranyat*] *lel, aki korán kel.*

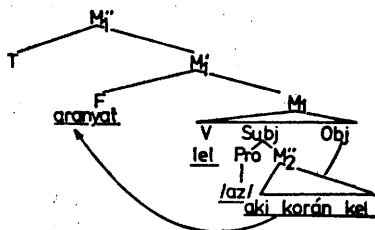

(83) d) [_T*Aranyat*] [_F*az*] *lel, aki korán kel.*

Ha M_2 nem leghátul állna, oda kellene átvinni.

(83) e) [_FAranyat] lel (az), aki korán kel.

Itt a névmás törölhető volna, mivel se nem topic, se nem fókusz helyzetű.

Természetesen ezen eljárások részleteinek a kidolgozása sokkal alaposabb kutatásokat igényelne. Meg kellene például vizsgálni, hogy pontosan milyen módon jönnek létre a jelzői mellékmondatok; hogy vajon a határozott főnévi csoportra vonatkozó, főnévi mutató névmással együtt generált típusuk (l. (84) a)) és a határozatlan főnévi csoportra vonatkozó, melléknévi mutató névmással együtt generált típusuk (l. (84) b)) két különböző forrásból származik-e, vagy a két típus szerkezeti különbsége egyszerűen a *határozottság* jegyének meglétére vagy hiányára megy vissza.

(84) a) *Találkoztam azzal a barátommal, akit tíz éve nem láttam.*

b) *Találkoztam egy olyan barátommal, akit tíz éve nem láttam.*

A magyar összetett mondatokban természetesen nemcsak az alapvető mondat szerkezet különbözik az alany-állítmány típusú indo-európai nyelvekben megszokottól, hanem e szerkezet transzformációinak motivációja és módzata is. Két fő esetben fordul elő, hogy nem csupán a tagmondatok belső struktúráját, hanem az összetett mondat egész szerkezetét kell módosítanunk:

a) ha a mellékmondat egy eleme az összetett mondat egészének topicja lesz;

b) ha a mellékmondat egy eleme az összetett mondat egészének fókusza lesz. Idetartozik az az eset is, amikor az alárendelő mellékmondat egyik tagjára kérdezzünk rá az egész mondatról, azaz, amikor az alárendelő mondat egy eleme kérdőszó formájában kerül a főmondat fókuszába.

E transzformációk működésének pontos leírása további kutatások feladata. Úgy látszik mindenesetre, hogy részint kiemelő, részint másoló szabályok révén valósulnak meg. Topic-kiemelés:

- (86) Szeretném, ha Pista felhívna ma este.
 (87) [_TPista] [_Fszeretném,] ha felhívna ma este.
 Fókusz-kiemelés:
 (88) [_FMa este] szeretném, ha Pista felhívna.
 (89) [_FPistát] szeretném, ha ma este felhívna.
 Topic-és fókusz-kiemelés:
 (90) [_TPista] [_Fma este] szeretném, ha felhívna.
 Topic-másolás:
 (91) Azt írják az újságok hogy a Kékesen nagy hó van.
 (92) [_TA Kékesről] [_Fazt] írják az újságok, hogy nagy hó van rajta.
 Fókusz-másolás:
 (93) [_FA Kékesről] írják /azt/ az újságok, hogy nagy hó van rajta.

A javasolt szintaktikai mondatmodell — mint minden első megközelítés — nyilvánvalóan durva, és bizonyára számos helyen pontatlan is. Azt azonban remélhetőleg sikerült megmutatni, hogy alkalmas eszköz a magyar mondattan problematikus jelenségeinek a megragadására, s hogy érdemes további kutatásra, a nyelv tényeivel való tüzetesebb egybevetésre s finomításra.

É. KISS KATALIN

Irodalom

- ARANY JÁNOS 1873: A szórend. Magyar Nyelvőr 2: 7—11.
 ARANY JÁNOS 1889: Még egyszer a szórend. Arany János hátrahagyott iratai II. 363—367. Bp.
 BENEŠOVA, EVA, EVA HAJIČOVA, PETR SGALL 1973: Remarks on the topic-comment articulation. Prague Bulletin of Mathematical Linguistics 19: 28—55, 20: 3—42.
 BRASSAI SÁMUEL 1860: A magyar mondat. Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye 1: 279—399.
 BRASSAI SÁMUEL 1863—65: A magyar mondatról. Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye 3: 3—128, 173—409.
 BRASSAI SÁMUEL 1888: Szórend és accentus. Ertekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből 41/9.
 CHAFE, WALLACE L. 1970: Meaning and the Structure of Language. Chicago, University of Chicago Press.
 CHOMSKY, NOAM 1970: Deep structure, surface structure, and semantic interpretation. R. JAKOBSON—S. KAWAMOTO (szerk.), Studies in General and Oriental Linguistics. 52—91. Tokyo, TEC Corporation for Language Research.
 DAHL, OSTEN 1969: Topic and Comment: A study in Russian and Transformational Grammar. Slavica Gothoburgiensia 4. Göteborg.
 DANEŠ, FRANTIŠEK (szerk.) 1974: Papers on Functional Sentence Perspective. Prague, Academia Praha.
 DEME LÁSZLÓ 1959: A nyomatéktalan mondat egy fajtájáról. Magyar Nyelv 55: 185—198.
 DEME LÁSZLÓ 1962: Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet. TOMPA JÓZSEF (szerk.), A mai magyar nyelv rendszere II. 458—521. Bp.
 DEZSŐ LÁSZLÓ 1965: A magyar szórend strukturális vizsgálata. Általános Nyelvészeti Tanulmányok 3: 43—62.
 DEZSŐ LÁSZLÓ—SZÉPE GYÖRGY 1967: Adalékok a topic-comment problémához. Nyelv-tudományi Közlemények 69: 365—388.

- ELEKFI LÁSZLÓ 1964: Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények* 66: 331–370.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1968: Mondatformák és mondathangsúlyok fonetikai vetülete. *Nyelvtudományi Közlemények* 70: 329–349.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1975: Petőfi költeményeinek versmondatnani felépítése (különös tekintettel az aktuális mondattagolásra). Kandidátusi értekezés, kézirat.
- FIRBAS, JAN 1974: Some aspects of the Czechoslovak approach to problems of functional sentence perspective. DANEŠ 1974-ben.
- FOGARASI JÁNOS 1860: Hangsúly vagyis nyomaték a magyar nyelvben. *Magyar Akadémiai Értesítő. A Nyelv- és Széptudományi Osztály Közlönye* 1: 79–123, 218–278
- GABELENTZ, GEORG VON 1869: Ideen zu einer Vergleichenden Syntax. *Zeitschrift für Völker-psychologie und Sprachwissenschaft*.
- GABELENTZ, GEORG VON 1875: Weiteres zur Vergleichenden Syntax. *Zeitschrift für Völker-psychologie und Sprachwissenschaft*.
- HALLIDAY, MICHAEL A. K. 1967: Notes on transitivity and theme in English II. *Journal of Linguistics* 3: 199–244.
- JACKENDOFF, RAY S. 1972: *Semantic Interpretation in Generative Grammar*. Cambridge, Mass.: The M. I. T. Press.
- JOANNOVICS GYÖRGY 1887: Szórendi tanulmányok. Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből 13/10., 14/2.
- JOANNOVICS GYÖRGY 1889: Szórend és hangsúly. *Magyar Nyelvőr* 18: 545–552.
- KICSKA EMIL 1890–93: Hangsúly és szórend. *Magyar Nyelvőr* 19: 6–18, 153–158, 203–209, 390–395, 433–440, 20: 292–298, 337–345, 385–394, 433–445, 481–491, 21: 385–395, 434–448, 486–497, 22: 6–13, 52–63.
- KICSKA EMIL 1902: Korán abbahagyta és korán hagyta abba. *Magyar Nyelvőr* 31: 301–306.
- KIEFER FERENC 1967: *On Emphasis and Word Order in Hungarian*. The Hague–Bloomington, Indiana University, Mouton VII. Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series 76.
- É. KISS KATALIN 1976 a: Topic and focus in Hungarian syntax. Megjelenés alatt a Montreal Working Papers in Linguisticsben.
- É. KISS KATALIN 1976 b: On the notions of topic and focus. Megjelenés alatt az Angol Filológiai Tanulmányokban.
- KLEMM ANTAL 1942: Magyar történeti mondatnani III. Bp.
- KOZMA ENDRE 1976: Az intonáció és a szórend kapcsolatáról. *Magyar Nyelv* 72: 69–80.
- KUNO, SUSUMU 1972: Functional sentence perspective. *Linguistic Inquiry* 3: 269–320.
- KURODA, S.-Y. 1972: The categorial and the thetic judgement: evidence from Japanese syntax. *Foundations of Language* 9: 153–185.
- LEHMANN, WINFRED P. 1976: From topic to subject in Indo-European. *Li* 1976-ban 445–456.
- LI, CHARLES N. (szerk.) 1976: *Subject and Topic*. New York–San Francisco–London, Academic Press.
- LI, CHARLES N.—SANDRA THOMPSON 1976: Subject and topic: a new typology of languages. *Li* 1976-ban 457–490.
- LYONS, JOHN 1966: Towards a 'notional' theory of the parts of speech'. *Journal of Linguistics* 2: 209–236.
- MATHESIU, V. 1929: Zur Satzperspektive im modernen Englisch. *Archiv für die neueren Sprachen und Literaturen* 155: 202–210.
- MOLECZ BÉLA 1915: Szórendi tanulmányok. *Nyelvészeti Füzetek* 70.
- SGALL, PETR 1967: Functional sentence perspective in generative description. *Prague Studies in Mathematical Linguistics* 2: 203–225.
- SGALL, PETR 1975: On the nature of topic and focus. *Style and text*. Skriptor, 409–415.
- SGALL, PETR—EVA HAJČOVÁ—EVA BENEŠOVÁ 1973: *Topic/Focus and Generative Semantics*. Kronberg-Taunus, Scriptor Verlag.
- SIMONYI ZSIGMOND 1903: A magyar szórend. *Nyelvészeti Füzetek* 1.
- ZOLNAI GYULA 1924: Mondatátzövődés. Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből 23/8.

A Syntactic Model of Hungarian Sentences

by KATALIN É. KISS

The paper proposes for Hungarian sentences a syntactic model that is based not on the subject-predicate division but on the topic-comment structure and the notion of focus. The paper aims at showing that the model represents the invariant syntactic structure of the Hungarian affirmative and negative as well as declarative, interrogative, imperative, exclamatory and optative sentences, and that its application would render exactly describable and formalizable such large areas of Hungarian syntax that grammars following Indo-European models could not handle. The adequacy of the proposed system is demonstrated among others by the discussion of the problem of Hungarian word order, including the placement of the verbal prefix; negation, including the 'enigma' of double negation; pronoun deletion as well as the distribution of the personal and demonstrative pronouns; and sentence embedding, including the description of certain transformations realized by copying rules.

Tudománytörténeti alapelvek*

I. A tudománytörténet jelentősége. Amelyik nép nem becsüli meg történetét, az nem tudja helyesen értékelni jelenét sem. Ha ezt az ismert történet-, társadalomtudományi tételt a tudománytörténet értékének a megállapítására alkalmazzuk, könnyen megfogalmazhatjuk a tudománytörténetnek az adott tudomány keretén belül elfoglalt helyét, jelentőségét: az az adott tudomány elméletének lényeges összetevője (ZVEGINCEV 1977. 35), felnőtté válásának, érettségi fokának egyértelmű mutatója (ROBINS 1977. 26). Ha van is abban a byroni tételben némi túlzás, egyoldalúság, miszerint a múlt a jövő legjobb prófétája, az is amellett tanúskodik, hogy az adott tudomány elmélete hiányos, egyoldalú a mához vezető út egzakt megrajzolása, a történeti múlt értékeinek megbecsülése, az egyes elméleti irányzatok helyének, szerepének a kijelölése nélkül. Joggal feltehető továbbá, hogy a történeti múlt eredményeinek a számbavétele, tanulságainak a kritikai feldolgozása alapján nagyobb hibaszázalék nélkül vázolhatjuk fel a tudományos fejlődés várható fő irányát is (heurisztikus jelleg).

Az alig másfél évtizedes múltra visszatekintő tudományág jelentőségének a felismerése mellett szól a meglehetősen nagyszámú könyv, hosszabb-rövidebb tanulmányok, antológiák sora, amiket az új tudományágnak szenteltek. Mivel tehát a tudománytörténet egészen új diszciplína, az ezen a területen munkálkodó tudósok eredményeit publikáló kiadványok meglehetősen sokszínűek, és egymásnak néha kisebb-nagyobb mértékben ellent is mondanak. A sokszínűség, a sokrétű megközelítési mód nemcsak annak a pusztá ténynek a tudománytörténeti vetülete, miszerint a nyelvtudomány múltja — de jelene is — meglehetősen sokrétű, sokszínű, hanem mindezekből az is felsejlik, hogy nem alakult még ki viszonylag egységes tudománytörténeti nézőpont és kutatási módszer.

Egyre sürgetőbb tehát a sorok rendezése, a vélemények kicserélése folytán a kíváncsok egység megteremtése, a legfőbb elvi—elméleti kérdésekben való egyetértés. Nem véletlenül került a XII. Nemzetközi Nyelvészkongresszus egyik plenáris ülésének a napirendjére: „A nyelvtudomány története — Célok és módszerek” (Kongr. 26).

A kitűzött cél valóra váltásához kívánok szerény írásommal is hozzájárulni.

* Ez az írás a címbeli feladat kidolgozását szolgáló kísérlet. Mint ilyen — nyilván — kiegészítésre, esetleges korrekcióra szorul, hogy ily módon közelebb juthassunk a fiatal tudományág elveit és eljárásmodozatát összefoglaló igénnyel megírandó munkához. De talán addig is felhasználható a nézetek tisztázásához, a félreértések és a nagyobb tévedések elkerüléséhez.

2. Tárgy, a vizsgálódás célja, nézőpontja, módszeres eljárása. Mint minden tudománynak, így a tudomány történetével foglalkozó tudománynak is egyértelműen meg kell határoznia tárgyát, a vizsgálódás célját, nézőpontját és módszeres eljárását. A tudománytörténet tárgya az adott tudomány maga. A tudománytörténet elmélete ilyen értelemben elmélet elméletének (metateória) minősül. Mivel a vizsgálódás tárgya, maga a tudomány elmélete is sokrétű, bonyolult, a megközelítési módok szövődményes hálózata, a tudománytörténet maga is igen bonyolult kutatási terület.

A kutatás tárgyának a meghatározásánál mindenekelőtt meg kell szabni a határokat. Ez hármas feladatot jelent: (a) egyrészt ki kell jelölni a kronológiai kereteket, a periodizációs szakaszokat, (b) másrészt meg kell állapítani az adott tudománynak a kapcsolódó tudományokhoz fűződő viszonyát (autonómia, interdiszciplináris jelleg) (c) s végül helyét, az általános emberi megismerés keretében betöltött szerepét.

2.1. A kronológiai keretek. A kronológiai keretek kijelölése — első gondolatra — rendkívül egyszerű feladatnak tűnik: oda és addig kell a tudománytörténeti kutatásnak viszonyulnia, ahol és amikor az adott tudomány megjelent. A nyelvtudomány történetének a nyelvére lefordítva ezt a triviális megállapítást, azt mondhatjuk: a nyelvtudomány kezdete ott keresendő, ahol és amikor a nyelv tudományos kutatás tárgyává vált. Ebben általában egyetértés mutatkozik. Annak a megítélésében azonban, hogy ki hová, melyik időpontra teszi a nyelv tudományos vizsgálódásának a kezdetét, már rendkívüli módon megoszlanak a vélemények. Igen sok kutató a nyelvészet tudományossá válását a 19. századeleji történeti — összehasonlító módszer kialakulásának az időpontjában jelöli meg. Az ezt megelőző korszakot sommáisan a nyelvészet „tudomány előtti (pre-scientific) korszakának” tartja. Ez periodizációs elv teljesen elhanyagolja a klasszikus ókor nyelvészeti erőfeszítéseit és eredményeit, nem is szólva az óindiai és arab korra visszanyúló részeredményekről. (A kínai és a japán nyelvészetet itt nem vesszük számításba, mivel azok nem ötvöződtek bele az európai nyelvészeti kutatások áramába és fordítva: nem vették át azokat az eredményeket, amelyek az európai kontinensen születtek.) Azok viszont, akik számba veszik és értékelik a 19. század előtti nyelvészeti eredményeket, általában a klasszikus görögség, a hellenisztikus kor (Platón, Arisztotelész, az alexandriai iskola) nyelvészetéig nyúlnak vissza. A klasszikus Rómát nem szokták külön számon tartani, mivel az a klasszikus görögség eredményeihez képest számottevő újat nem adott. Ez a felfogás már toleránsabb a kezdetekkel szemben, ugyanakkor negligálja a klasszikus India és az arab világ nyelvészetét, az itt született eredményeket.

A kutatás kronológiai határainak vázolt, ellentmondásos megítélése a nyelvtudomány jellegének, legfőbb vonásainak a megfogalmazásában mutatkozó különbségekben gyökerezik. Akik ugyanis a k o r á b b i k o r o k tudományosságával szemben ugyanazokat a követelményeket támasztják, amelyeket ma joggal támaszthatunk — és kell is támasztanunk — a jelen tudományával szemben, azok — érthető módon — nagyon szűkre szabják a tudománytörténet határait. További zavaró momentum az a tény is, hogy a korábbi korok tudományos erőfeszítéseit át- meg átszövik különböző filozófiai, teológiai stb. indíttatású nézőpontok, amelyek a tudományos részeredmények valódi értékének a felismerésében is gátolják a kutatókat. Közismert dolgokról van itt szó, amiknek a részletezése felesleges, éppen ezért csak felsorolásszerűen

utalok rájuk: az óind és az arab nyelvészkedés kezdő periódusának a filozófiai, teológiai korszaka a szent könyvek minél könnyebb megértésének az elérését, az idevezető módozatok kimunkálását tűzte ki feladatként a nyelvvel foglalkozók elé; a klasszikus görögség viszont a nyelvészetet az „ancilla philosophiae” kereteibe szorította, eluralkodott a filológiai jelleg stb. Ezek mind történeti tények. De legalább annyira történeti tényként kell tudomásul vennünk azt is, hogy például az óind filozófiai, teológiai korszak olyan részfeldezéseket is eredményezett, amelyek a mai szemantikai, szintaktikai kutatások alapján is megbecsülendők. A Korán helyes olvasásának prozódiai igényei a mai fonetikai vizsgálatok körébe vágó részmegállapításokat is eredményeztek. A klasszikus görögség grammatikai kategóriái hosszú évszázadokra megszabták a nyelvészeti gondolkodás lényeges vonásait. A középkor septem artes liberales egyike az ars loquendi et scribendi volt (trivium), ami szintén a modern értelemben felfogott retorikai és akusztikai fonetikai vizsgálódások körébe vágó eredményeket is produkált. Azt is tudománytörténeti tényként kell továbbá elfogadnunk, hogy 15. századdal kezdődő philosophia speculativa nyelvészeti megközelítései a 20. századi oxfordi analitikus filozófiai iskola (Wittgenstein követői) elméleti előfutárainak tekinthetők.

Ha tehát a tudományt nem úgy fogjuk fel, mint egy Zeus fejéből kipattant Pallas Athene-i tökélyt, azaz mai elméleti igényességünket nem extrapoláljuk hosszú évszázadokkal, sőt évezredekkel ezelőtti korszakokba, hanem a tudomány fejlődését — az eredmények mellett ellentmondásaival, kitérőivel, fiaskóival együtt — szerves és megbonthatatlan folyamatainak tartjuk, akkor nem mondhatunk le ezeknek a korai zseniális megsejtéseknek, talán azt is mondhatjuk, ma is megbecsülhető rész-eredményeknek a számbavételéről.

2.2. A nyelvtudomány önállósága. Többé-kevésbé a tudománytörténeti közhelyek közé tartozik az a régi megállapítás, hogy az egyes tudományok története önállóságukért folyó harcuk tükrözője. Legalábbis az európai tudományok fejlődését a klasszikus filozófiai keretkből való kitörés, a „tudományok tudománya” általános világmagyarázási igényeitől való függetlenedés kezdeteitől számítják. A szaktudományok megjelenése valóban fordulópont a tudományok fejlődésének történetében. Ez a törekvés a társadalom-, de — főleg — a természettudományok területén bámulatra méltó részeredményekkel dicsekedhet. A kutatási tárgy egyértelmű meghatározása, a módszerbeli eljárások szigorú megszabása valóban elismerésre méltó szándék következménye, olyan feladatok megoldására történő vállalkozás szükségszerű velejárója, amelyeket a filozófia a maga eszközeivel, magyarázó elveivel és módszereivel már nem tudott elérni.

A szaktudományok önállóságáért vívott harc fő szószólói azonban egyre inkább olyan feladatok megoldása elé kerültek, amelyeket „tisztá” szaktudományi módszerekkel nem tudtak megoldani. A csillagászat, a fizika, a kémia eredményeinek magasabb szintű absztrakciója pl. sohasem nélkülözhetette a matematikai apparátust. A biológiai jelenségek lényegének a megragadásánál is igen gyakran beleütköztek fizikai, kémiai jellegű részfeladatokba stb.

A nyelvészetnek, mint önállósuló szaktudománynak a jellemző vonásait hasonló módon rajzolhatjuk meg: A 19. század első dekádjában születő és rövid idő alatt igen elismerésre méltó eredményeket hozó összehasonlító iskola (Bopp) a legszorosabb módon összeötvöződött a Grimm kimunkálta történeti metológiaiával, és létrehozta a történeti—összehasonlító módszert. Ennek az is-

kolának az elvi kiindulási pontja tagadhatatlanul történeti, magyarázó elve tehát „szennyeződik” a történeti nézőponttal, kutatói eljárása úgyszintén a történeti módszerekkel mutat letagadhatatlan atyafiságot. Ugyanez állapítható meg a Port Royal grammatikusainak racionalizmusára visszavezethető, K. F. BECKER fémjelezte nyelvészeti irányzatról, a nyelvészeti logicizmusról is: ez az iskola nyelvmagyarázási kísérleteiben a logika gyámkodását igényelte. A STEINTHAL, PAUL, WUNDT tudományos eredményeképpen megszülető iskolát közismerten nyelvészeti pszichologizmusnak vagy pszichológiai nyelvészetnek nevezi a tudománytörténet.

Külön említést érdemel az ún. természettudományos iskola létrejöttének indítéka, a kérdéséletű nyelvészeti irányzat nyelvtudományi helyének kijelölése, a nyelvtudomány fejlődésében játszott szerepe. A tudománytörténeti fejtegetések általában egyértelműen elmarasztalják ezt az irányzatot: a természettudományos elvek és módszerek nyelvészeti kutatásokban érvényesülő vulgáris szimplifikációjának, helytelen alkalmazásának tartják.

Az indítók, a természettudományos módszerek megihlette kutatások tudományos eredményeinek tüzetesebb vizsgálata azonban egészen más megvilágításba helyezi ezt az irányzatot, a természettudományos nyelvészetet.

Mint az köztudomású, az újkor természettudományának csodálatos eredményei óriási hatást gyakoroltak a kor egész tudományos gondolkodásmódjára. A legalapvetőbb hatás abban fogalmazható meg, hogy a természettudományos nézőpont egyértelműsége és a kutatási módszerek egzakt volta megbabonázta a kor valamennyi haladó tudósát, és a nem természettudományokkal foglalkozó kutatók sem tudtak — talán nem is akartak — ez alól a lenyűgöző hatás alól megszabadulni. Az ilyen nézőpont és metodika arra ösztönözte a kor nyelvészt is, hogy keresse a nyelv és az egyéb természeti produktumok megegyező, vagy legalábbis hasonló vonásait. Ezek a természettudományos indíttatású erőfeszítések igen hamar rendkívül fontos nyelvészeti eredményeket hoztak: a nyelvész is felfedezte a maga kutatási anyagának egyik nagyon lényeges vonását, a nyelvnek az egyes emberek akaratától függetlenül létező voltát, amit mai terminológiánk nyelvén objektív jellegnek szoktunk nevezni. Ez az elvi jelentőségű felfedezés, a felfedezés mögött meghúzódó rész kérdések következetes végig gondolása — érthető módon — messzemenő következtetések levonására készítette ennek az iskolának a megalapítóját, A. SCHLEICHERT és követőit: a nyelv ugyanolyan természeti termék, organizmus, mint a többi természeti organizmusok. Ha a természeti organizmusok nem a vak véletlenek folytán, hanem nagyon is szigorú törvényszerűségek alapján fejlődnek (természeti törvények), akkor a nyelv fejlődése sem az egyes emberek önkényétől befolyásolva, hanem ugyanolyan szigorú törvényszerűségek alapján megy végbe, mint ahogyan ez az összes természeti organizmusok fejlődésénél megfigyelhető volt. Itt említendő meg az a tény is, hogy milyen nagy hatással volt a nyelvészeti munkák alakulására a század nagy lángelméjének, W. HUMBOLDTnak a természeti folyamatokról, képződményekről vallott felfogása, amely szerint: „Ha ki akarjuk fürkészni az alkotó természet képződményeit, úgy nem kell ideákat belecsempésznünk, hanem úgy kell elfogadnunk őket, ahogy maguktól megmutatkoznak.”¹

¹ „Will man hier die Bildungen der schaffenden Natur nachspähen, so muß man ihr nicht Ideen unterschieben, sondern sie nehmen, wie sie sich zeigt” (STEINTHAL 1884. 191).

Nem véletlen jelenség tehát az újgrammatikus hangtörvény-posztulátum kivételeket nem ismerő, az egyes emberek akaratát, szándékát figyelembe nem vevő szigora, hanem e szemlélet (a nyelv = természeti organizmus, a nyelvi törvények azonosak a természeti törvényekkel) következetes végiggondolásának az eredménye. Az is nagyon sokat mond, hogy a 19. század nyelvtudományának az egyik fundamentális elemét jelentő, már említett hangtörvény (Lautgesetz) a humboldti megfogalmazású phonetisches Gesetz-re vezethető vissza. Ebben a törvénykoncepcióban már semmi helye semmiféle — a nyelv természetétől idegen — misztikus elképzelésnek, egyéni tevékenységnek, felületesen megállapított felszíni szabályosságoknak. Itt már a felszín mélyén meghúzódó lényeg megragadása, a jelenségekben, folyamatokban levő belső, szükségyszerű, állandó és ismétlődő jellegű összefüggések, törvények feltárása a feladat.

A hangtörvény-posztulátum a század első negyedétől végéig az érdeklődés középpontjába került. Követői az etimológiai kutatások szilárd bázisának, ellenfelei pedig — éppen a szimplifikált természettudományos adaptáció miatt — a tudományos kutatásban alkalmazhatatlannak tartották. A körülötte kialakult vita nagyon tanulságos. Védelmezői a tudományos kutatás egzakt jellegét, a belső összefüggések feltárásának az igenlését, a dolgok és folyamatok kauzális determináltságának tételét védelmezték, egyszóval mindazt, amit mai tudásunk fényénél is a tudományos kutatás alapvető követelményeinek tartunk. Ma már világosan látjuk ennek a determinizmusnak az egyoldalúságát, az újgrammatikus hangtörvény-konceptió fogyatékosságait, de azt is, hogy ez a hangtörvény-posztulátum hiányosságaival együtt, óriási lökést adott a kor történeti nyelvtudománya fejlődésének.

A nyelvtudomány önállóságáért vívott küzdelem következő állomása Saussure és követői nyelvelméletének a kialakításához és fejlődéséhez kapcsolódik. A nyelvnek jelszerű és a jelek rendszerszerű felfogása olyan fordulatot hozott a nyelvtudomány fejlődésében, hogy ennek a felfogásnak a leglényegesebb vonásai napjaink nyelvtudományában is felismerhetők. Ha a nyelv — lényegét tekintve — jelek és jelszerű kapcsolatok kölcsönös feltételezettségén alapuló rendszer, akkor már semmi sem fenyegetheti a nyelvtudomány önállóságát — vélték az ortodox saussure-ianusok —, mivel annak a tudománynak (szemiológia, szemiotika), amelyik a jelek általános kutatásával foglalkozik, mégcsak a legáltalánosabb körvonalai alakultak ki. Egyébként is ebben a tudományban a legelőkelőbb helyet a nyelvi jel vizsgálata foglalja majd el.

Talán nem felesleges e helyen sem arra a tudománytörténetben nem sokat hivatkozott tényre emlékeztetni, hogy a nyelvnek rendszerszerű felfogásához az alapvető indítékot megint a természettudományos gondolkodásmód szolgáltatta. Ha a modern természettudományos eredmények arról tanúskodnak, hogy a világ nem részletek rendezetlen halmaza, hanem jól szervezett egész, azaz az alkotó elemek kölcsönös feltételezettségén alapuló rendszer, ez a felfogás a következetesen gondolkodó kutatót más tudományterületeken is szükségképpen elvezeti a rendszer gondolatához, a rendszerszerűség posztulálásához, majd a vizsgált anyag rendszerszerű felépítésének, strukturáltságának a bizonyításához.

A század nyelvtudósának a szemléletét és kutatási munkájának az irányát megszabó alapvető gondolat tehát: ha a nyelvről szóló részismereteket

értékelni kívánja, a részek helyét ki akarja jelölni, kölcsönös kapcsolatukat meg akarja állapítani, tehát a nyelv kutatásában is a lényegismeretre törekszik, akkor a nyelvnek a rendszerszerű felfogásából kell kiindulnia, annak belső elrendeződését, az alkotó elemek kölcsönös feltételezettségének a törvényszerűségeit kell feltárnia. A 20. század nyelvtudományának új fejezete tehát a strukturális nyelvészet, és ha ezt a nyelvészeti irányzatot legtágabb értelemben használjuk, úgy, hogy Saussure-től Chomskyig bezárólag — a meglevő és nem elhanyagolható különbségek ellenére is — a modern nyelvészeti irányzatok általános jellemzőjének tartjuk, a világ progresszív nyelvtudománya ezzel a jelzővel illethető.

Nem meglepő tehát, hogy a 20. század nyelvtudományának, a természettudományos fogantatású rendszerszerűség gondolatának a kialakításához a század nagy nyelvészteoretikusai is csaknem kivétel nélkül a természettudományos gondolkodásmód meghihetése folytán jutottak el. A fonetikus Sievers egyik meghatározott elméleti erőssége volt természettudományos gondolkodásmódja. Egyik méltatója jegyzi fel róla, hogy a hanganalízisek az ő számára egzakt természettudományos megfigyelések voltak (FRINGS 1966. 49). Boudouin de Courtenay igen elismerően nyilatkozott arról a segítségről, amit a matematika nyújthat a nyelvtudománynak (IVIĆ 1965. 213). Saussure családjában több neves természettudós volt. A családban uralkodó „természettudományos szellem” a nyelvész Saussure-re is mély hatással volt (SEBEOK 1966. II. 101). Bühler — Trubetzkoy rendszerfelfogásának a kialakulásával kapcsolatosan — említi meg, hogy nyelvelmélete sokat köszönhetett kémikus honfitársának, Mengyelejevnek (az elemek periódusos rendszere) (i. m. 539—40). A „nyelvészjakobinus” Jespersennek szentelt nekrológból értesülünk arról, hogy tüzetesen tanulmányozta Darwin tanait, amelyek számára perdöntőkké (décisives) váltak (i. m. 162). Brøndal egész munkásságán megérződik, hogy részletesen tanulmányozta a relativitás elméletét, de általában fizikai és matematikai tanulmányokat is folytatott (IVIĆ i. m. 174). Az amerikai „antropológiai nyelvészet” megalapítójának, Boasnak az alapképesítése fizika és földrajz volt, és maga tréfásan többször megjegyezte, hogy autodidaktaként került a „mentális jelenségekkel”, főleg a nyelvészettel foglalkozó tudományok területére (SEBEOK i. m. 128). A 20. század második negyedében kiterelbényesedő amerikai deskriptív nyelvészet „atyjának”, Bloomfieldnak a nyelvszemléletét alapvetően befolyásolta a fiziológiai fogantatású behaviorista pszichológia, amelynek a megalapítójára, Watsonra igen nagy hatással volt a pavlovi feltételes reflexekről 1923-ban megjelent programadó mű (WATSON 1924. 191). De maga Bloomfield is elismerően nyilatkozott a pavlovi tanítás rá gyakorolt hatásáról (BLOOMFIELD 1936. 92).

Mindezek a tudománytörténeti tények egyértelműen a természettudományos nézőpont és vizsgálódási módszerek megtermékenyítő hatásáról tanúskodnak, amely nézőpont és módszeres eljárás nyelvtudományi adaptálása hatalmas fegyvert adott a nyelvészek kezébe — ahogy ezt Bloomfield is leszögezte az 1930-ban megjelent „Nyelvészet, mint tudomány” című programadó cikkében (BLOOMFIELD 1930. 553). Ezen az elméleti talajon fogalmazódott meg az a későbbi bloomfieldi heurisztikus tézis is, amely szerint „Csak természettudományos terminusokkal állpíthatunk meg valamit tudományos igénnyel”.²

² „Every scientific statement is made in physical terms” (BLOOMFIELD 1936. 92).

Nagyon világosan áll előttünk az amerikai deskriptív nyelvészet meg-alapítójának elméleti egyoldalúsága, a vulgáris materializmus megihlette fizikalizmus, amely mindenfajta mentális nyelvészeti tényező létét mereven tagadta. Mindemellett elvitathatatlan érdeme, hogy a nyelvvel kapcsolatos mindenféle spekulatív, misztikus felfogás ellen irányította a tüzet, „A dolgok monisztikus felfogását” (the monistic view of things) sürgetve, a „Nyelv vagy ideák?” alternatívájában a nyelvészeket az objektíve létező és működő nyelv vizsgálatára szólította fel.

A természettudományos nézőpont és módszer 20. századi adaptálása is olyan termékeny modellt kínált tehát a nyelvtudománynak, amelynek a sarkalatos tétele az egzakt módszerek kimunkálására vonatkozó erőfeszítés.

3. A „nyelvi gondolat” fejlődése, mint az általános emberi megismerési folyamat szerves része. A nyelvi gondolat (a nyelv legfőbb jellemző vonásairól kimunkált tudományos nézetek rendszere) fejlődésének bemutatott ellentmondásossága, az önállósággért folytatott harc és a más tudományok nézőpontjainak és kutatási módszereinek az árnyalt vagy mechanikus alkalmazása elkerülhetetlenül felveti az alábbi, igen fontos általános elméleti kérdéseket: mivel magyarázhatók a vázolt nyelvtudományi irányzatok, mi váltotta ki megjelenésüket, elterjedésüket, hatásukat, majd hatókörük zsugorodását, végül más irányzatokkal való felváltásukat? Az egymást váltó irányzatok történeti szükségszerűség folytán vagy véletlen kronológiai egymásutániség alapján, egymástól teljesen függetlenül jöttek-e létre, vagy van-e valamilyen szerves kapcsolat közöttük? Más szavakkal: a nyelvi gondolat fejlődése beágyazható-e — vagy beágyazandó-e — valamilyen szélesebb összefüggérendszerbe? Magyarul: mi a nyelvtudomány fejlődésének a helye, szerepe az általános emberi megismerés rendszerében, menetében? Van-e valami általános elvi, elméleti alap, amelyre helyezkedve a nyelvelmélet fejlődése egyes szakaszainak a létrejötte, az adott szakasznak a nyelvtudomány fejlődésében játszott szerepe, jelentősége, az előtte levő és az utána következő irányzatokhoz fűződő kapcsolata meggyőzően magyarázható? Van-e áthidalhatatlan szakadék a nyelv szinkrón és diakrón mozgásformái között, vagy a kettő szervesen összefügg egymással? Mi a nyelvtudományi státusa az ún. „külső” nyelvészetnek, van-e kapcsolata az ún. „tiszta” nyelvészettel?

Véleményem szerint találhatunk olyan fogódzókat, amelyeknek a meg-ragadásával megválaszolhatók a nyelvtudomány történetének ezek a fundamentális kérdései. Úgy gondolom, hogy a nyelvtudomány fejlődésének, a fejlődés egyes korszakainak a lényeges vonásait akkor tudjuk a legeredményesebben felvázolni, ha ezt a fejlődési folyamatot az általános emberi megismerés kereteibe ágyazva vizsgáljuk, az irányzatok helyének, szerepének a kijelölésénél az általános emberi megismerés elméletének (gnoszeológia, episztemológia) legáltalánosabb törvényszerűségeit szakadatlanul szem előtt tartjuk.

3.1. Ismeretelméleti principiumok. A materialista indítatású ismeretelmélet (gnoszeológia) a világ anyagi egységéből indul ki. Ez az elvi kiindulási alap egyben feljogosítja a tudományok képviselőit arra, hogy az anyagi világ megismerhetősége mellett foglaljanak állást. A világról, legkülönbözőbb tartományairól szerzett és szerzendő adekvát ismeretek metodológiai alapja a materialista tükröződésmélet: a jelenségekről és folyamatokról

kialakított ismeretek rendszere a valóság egyes szférái — filozófiai értelemben felfogott — mozgásrendjének viszonylag hű tükröződése.³

Mivel az anyagi világ végtelen, törvényszerűségeinek a megismerése, feltárása is végtelen folyamat. Ez a hipotézis egyben amellett való állásfoglalás is, hogy az emberi megismerés, a különböző tudományok által feltárt igazságok rendszere mindig újabb és újabb megoldandó feladatokra irányítja a figyelmet. Így halad az emberi (társadalmi) megismerés az egyszerűbbtől a bonyolultabb és a még bonyolultabb felé, anélkül, hogy naivan feltételezne egy olyan végső állapotot, amikor a társadalom a világ valamennyi törvényszerűségét feltárta, az abszolút igazság birtokába jutott volna. Éppen ezek ennek az ismeretelméletnek pozitív, optimista jellemző vonásai, mivel az valamennyi tudomány képviselőit a szakadatlan előrehaladásra, a további törvényszerűségek feltárására sarkallja.

Az általános emberi megismerés vázolt jellemző vonásaiból következően minden szaktudomány fejlődése szerves folyamat. Ennek a társadalmi méretű megismerési folyamatnak a dinamikus, dialektikus jellegéből szervesen következik, hogy a tudományosság igényével megfogalmazott nézetek, elméletek újakkal való felváltása nem véletlenszerű történeti egymásutánosság, hanem a réginek olyan — filozófiai értelemben felfogott — tagadása, hogy az új tudományos nézetek, elméletek rendszere, miközben felváltja a régit, annak az időtálló tudományos elemeket szervesen magába ötvözi, felhasználja. Az új tudományos irányzat tehát nem tabula rasa-t teremtve tagadja a korábbi korok valamennyi tudományos részeredményét, azokkal számolnia kell, akár úgy, hogy a közvetlenül megelőző irányzat alapvető tételeit továbbfejleszti, vagy hevesen támadja, akár úgy, hogy visszatér még korábbi elméletek reinterpretálásához, magasabb szintű társadalmi igény alapján történő újragazdálkodásához. A tudománytörténet egybehangzó vallomása alapján az egymást váltó elméletek tehát — akár elismerik az egyes elméletek militáns képviselőit ezt, akár nem — szervesen következnek egymásból.

3.2. A tudományos kategóriák átértékelődése.
A vázolt vonásokkal jellemezhető fejlődési folyamat szükségszerű velejárója az a jelenség, hogy az újabb és újabb tudományos megállapítások tükrében a régi tudományos kategóriák átértékelődnek, szerkezeti felépítettségükben súlyponteltolódások figyelhetők meg, de az is számtalanszor előfordul, hogy a régi fogalmakat teljesen újak váltják fel. Ez a folyamat szükségképpen következik abból az optimista kicsengésű hipotézisből, miszerint a végtelen valóság újabb és újabb, a megismerő emberi (társadalmi) elme előtt feltáruló törvényszerűségeinek a „leírására” — méginkább — a megmagyarázására a újabb meg újabb elméletek, fogalmak szükségeltetnek. Így halad tehát a társadalmi megismerés a jelenségek és folyamatok egyre egzaktabb megismerésének az irányába, ezért kényszerül igen gyakran fogalmainak átérté-

³ Az adekvát ebben a kontextusban tehát viszonylag hű jelentésű. A „viszonylag hű” — egyebek mellett — azt is jelenti, hogy ez az elmélet elismeri — sőt, egyenesen posztulálja — a való jelenségekről és folyamatokról kialakított fogalmak jegyeinek viszonylag önálló mozgáslehetőségeit, hogy azok (a fogalmi jegyek) olyan „abszurd” új fogalmakká ötvöződhetnek össze, amiknek a materiális fedezete hiányzik. Ilyen alapon könnyen magyarázhatók az olyanféle „szemantikai anomáliák”, mint a *pegazus*, *kentaur*, *ördög*, de a legmagasabb absztrakciós művelet nyelvi manifestációi is, mint *fogalom*, *gondolat*, *elmélet* stb. (Vö. *capio* > *concupio*, *conceptus*, *conceptio*, *begreifen* > *Begriff*, [*meg*]*fog* > *fogalom* stb.).

kelésére, mi több, új fogalmak bevezetésére, azon egyszerű oknál fogva, mivel nagyon sokszor előáll az a helyzet, hogy az újabb és újabb törvényszerűségek leírására, a bonyolultabb mozgásformák lényegének a feltárására, megmagyarázására a régi fogalmak, kategóriák nem elégségesek. Ezért tapasztalhatjuk igen gyakran, hogy még a „klasszikus” kategóriák értékét is az újabb tudományos fejlemények alapján újból mérlegre kell helyezni, és megtartásukat, vagy átalakításukat, mi több, elvetésüket is nem a klasszikus jelző alapján bírálják el, hanem az új eredmények „szigora” mondja ki az ítéletet felettük.

Mint ez általánosan ismert tudománytörténeti tény, a klasszikus természettörvény fogalma az újkor természettudományának egyik középponti kategóriája volt. A Newton-féle klasszikus fizika, majd utána a darwini biológia tártá fel a természettörvényeknek azokat a lényeges ismertető jegyeit, amelyek napjainkban is jellemzőek a fogalomra: objektív jelleg, a törvények az anyagi világ tükröződései, a törvény és a lényeg összefüggése, a törvények rendszere stb. Ez a törvény-koncepció szükségképpen elvezette az újkor természettudósait a kauzális determináltság hipotéziséhez, majd annak számtalan kísérlet alapján történő tételes bizonyításához. Ne gondoljunk másra, mint a klasszikus halmazállapot-változás törvényére: ha bizonyos mennyiségű vízhez megfelelő atmoszferikus nyomás mellett meghatározott hőmennyiséget adagolunk, a halmazállapot-változás (vízből gőz lesz) kivétel nélkül bekövetkezik. Az anyag mechanikus mozgásformáinak a „leírására” tehát tökéletesen alkalmas volt ez a természettörvény-fogalom, pontosabban annak egyik sarkalatos tézise, amely szerint, ha az objektív feltételek adva vannak, a változásnak „vakon, kivételeket nem ismerő módon” be kell állnia.⁴

Napjaink természettudására azonban lépten-nyomon beleütközik olyan jelenségekbe, amelyek „azt mutatják, hogy a klasszikus determinizmus nemcsak hogy nem felel meg a természeti törvényeknek, hanem még elég pontos megfogalmazásukat sem teszi lehetővé” (Fok 1962. 285).

Mindezek után feltehető a kérdés, vajon az új tudományos feladatok és eredmények tükrében a halmazállapot-változási törvény a tudománytörténet lomtaráta került-e. Nem, a klasszikus halmazállapot-változási törvény sarkalatos tétele, a százszázalékos kivételnélküliség ma is érvényes a halmazállapot-változás pontos leírására. Csak hogy a modern természettudós előtt napjainkban sokkal szubtilisabb mozgásformák feltárása a feladat. Ennek a kutatómunkának az eredményeként az anyag mechanikus mozgásformáinak a pontos leírására alkalmas halmazállapot-változás-törvény ma sem veszít érvényéből, csak hatóköre rendkívül nagy mértékben leszűkült: ez már nem elégséges pl. a kvantummechanikai folyamatok egzakt megmagyarázására.

Azt jelenti-e mindez, hogy a klasszikus természettörvény egyik sarkalatos tézisének, a kauzális determináltság tételének fel kell adni? Egyáltalán nem, csupán az új eredményekhez kell „hozzáigazítanunk” a korábbi ismertető jegyeket. A klasszikus determinizmus gondolatának merevségét tehát egyre inkább olyan elaszticitás váltja fel, ahol a kivételtelenség helyét a bekövetkezés valószínűségi jellege foglalja el. Különbséget tesznek tehát a potenciálisan lehetséges és a megvalósult között. Ennek alapján a kauzalitás fogalma is átalakul,

⁴ Mint ez köztudomású, az újgrammatikus hangtörvényfogalomnak is ez volt a sarkalatos tétele.

a modern kauzalitáselképzelés „tehát a potenciálisan lehetséges, de nem a valóságban bekövetkezett eseményekre vonatkozik” (Fok: i. m. 285).

Ha ilyen nagymértékű súlyponteltolódások figyelhetők meg a modern természettörvény-fogalom szerkezetében, akkor még nagyobb rugalmasságot kell feltennünk a társadalmi folyamatok mozgásrendjét feltáró ún. társadalmi törvények — ezen belül is, a mi esetünkben, a nyelvi törvények — új fogalmi töltetében. Ez utóbbiaknál ugyanis az objektivitás nemcsak azt jelenti, hogy a társadalmi, nyelvi folyamatok létrejöttében és működésében az egyes emberek akarataától függetlenül létező mozgásfajtákról van szó, hanem ez az objektivitás magában foglalja a szubjektív tényezők figyelembevételét is.

Mindezek alapján: „A tudományos kategóriák igazi értékét az emberi megismerés szakadatlan előrehaladásának a folyamatába ágyazva lehet — és kell is! — megállapítani. Ami korábban a jelenségek és folyamatok megmagyarázása teljességének az igényével lépett fel (abszolút érték!), az az újabb és mélyebb törvényszerűségek feltárása következtében a jelenségek és folyamatok csak egyik vagy másik aspektusának a megragadására válik alkalmassá (relatív érték!). Mi sem veszélyesebb gnoezológiai szempontból, mint a kategóriák megmerevedése (pontosabban: megmerevítése). A kategóriák elaszticitásának a hiánya, szükségképpen elméleti megmerevedést von maga után (dogmák létrejötte), ami pedig a tudomány halálát jelentené. Mindez természetesen nem a kategóriák általános relativizálását jelenti, de azt sem, mintha tagadná a korábbi, a teljes magyarázat igényével fellépő kategóriák, elméletek, tudománytörténeti jelentőségét. A marxista gnoezológia dialektikus jellege éppen abban segíti a szaktudományokat, hogy óva int mind a kategóriák túl-, mind pedig a leértékelésétől, amikor a (maga korában a magyarázat teljességét igénylő) kategóriákat, elméleteket, irányzatokat történetileg szemléli, és a megismerési folyamat dinamizmusának a szemszögéből értékeli” (Kovács 1970. 13).

Az elmondottak azonban már a tudományok fejlődésének a terminológiai vetületét érintik.

4. A terminológia szerepe a tudományok fejlődésében. Ha a tudományok fejlődését az általános emberi (társadalmi) megismerés folyamatába ágyazva vizsgáljuk — mit tehetnénk mást? —, akkor — egyebek mellett — társadalmi meghatározottságuk tételéből kell kiindulnunk. Ez pedig nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy minden tudomány fejlődése közvetlenül vagy áttételesen a társadalmi fejlődés adott szakaszának a gyakorlati igényeit hivatott kielégíteni. Érdekes itt emlékeztünkbe idézni azt a közismert tudománytörténeti tény, miszerint a legrégibb szaktudományok elnevezései is egyértelműen a társadalmi szükségletre, annak kielégítésére utalnak. A mai geometria — igen elvont axiómái ellenére — hajdan a szántóföld felmérése igényének az alapján született meg. A botanika háziállatok takarmányozásából vette az elnevezését. Az asztronómia alapítói sem filozófusok voltak, hanem tengerészek és földművesek. (Ez utóbbihoz vö. *fiastyúk: Glückhenne*). A Darwin-féle elmélet szintén az angol állattenyésztők állatnemesítési gyakorlatának a megfigyeléséből fakadt, annak megjavítását célozta.

Az egyes szaktudományok társadalmi meghatározottsága továbbá azt is jelenti, hogy azok a mindenkori társadalmi szükséglet által feltett tudományos

kérdésekre igyekeznek válaszolni. Amikor a társadalmi igény elsődleges feladata az adott valóságterület felszíni mozgásrendjének minél pontosabb megállapítása, a szembeötlő szabályosságok feltárása volt, ezeknek a szabályosságoknak a leírására hivatott terminus nem véletlenül a szabály lett. Ha ezt a követelményt a nyelvtudomány kezdeti korszakának a terminus-igényére lefordítjuk, nyomban szembeötlik a nyelvi mozgás felszíni rendjének a halmazátát magába foglaló grammatikai szabályok összessége. A feladat ebben a korban tehát a legszembeötlőbb nyelvi viselkedési szabályok megállapítása és azoknak kodifikálása volt. Ugyanezzel a feladattal állott szemben a klasszikus latin nyelvészet, amikor a görög elméleti örökség latinba való áttételére került sor, a két nyelv kezdeti összevetése alapján (a kontrasztivitás zseniális megsejtése) a szembetűnő felszíni különbségeket kellett leszögezni. Ez a munka ugyancsak a grammatikai szabályok گردآمدت eredményezte.

A tudomány fejlődésének később szakaszán, amikor már a társadalmi igényt nem elégítette ki a legszembeötlőbb felszíni szabályosságok egzakt leírása, hanem a felszíni mozgás mélyén meghúzódó összefüggések feltárása volt a feladat, a szabály terminus elégtelensége egyre jobban megnyilvánult. Amikor a dolgok, folyamatok mélyén meghúzódó összefüggések, törvényszerűségek feltárása volt a feladat, megszületett az újkor egyik legmarkánsabb, a tudományok fejlődését rendkívüli módon meggyorsító terminusa, a törvény (fizikai, kémiai, biológiai, társadalmi, nyelvi törvények stb.). A törvényszerűségek feltárására vonatkozó egzakt kutatási módszerek bámulatra méltó eredményeket értek el mind a természeti, mind pedig a társadalmi mozgásformák részleteinek a tüzetes vizsgálatával (a tudományok differenciálódásának a korszaka).

Amikor azonban a részletek pontos leírása, az összefüggések megmagyarázása helyett a részeredmények összegezésére került sor, a nagyobb összefüggések magasabb szintű szintézise lett a megoldandó feladat, a tudományok fejlődésében az ellenkező tendencia mutatkozott meg: bekövetkezett a tudományok integrálódásának a folyamata. Ebben a folyamatban az egyes részdiszciplínák sokszor túlhangsúlyozott önállósága hovatovább a magasabb rendű társadalmi megismerés akadályává vált. Egyre gyakrabban került a tudomány olyan komplex feladatok megoldása elé, amelyekre önmagában sem az egyik, sem a másik szaktudomány nem vállalkozhatott: nézőpontja és módszere nem elégítette ki az összetett feladatok megoldásához feltétlenül szükséges metodológiai igényeket. Az új igények alapján sorra-rendre jöttek létre alkalmi vagy végleges „tudományegyettesek”, interszcienciák. Ebben az integrálódási folyamatban már nem a különböző szaktudományok megkülönböztető jegyei a dominánsak, hanem az együttműködés alapjául szolgáló azonosságok vagy legalábbis hasonlóságok, amik a vizsgált valóságtartomány komplex egységének különböző aspektusaiból fakadnak.

A társadalmi megismerési folyamat bemutatott dinamikus jellegét az alábbiakkal érzékeltethetjük: amíg a társadalmi igényt kielégítette az anyag mozgásformáinak a leírása, a fizika, a biológia, a kémia stb. eszközei elégségesnek mutatkoztak a feladat megoldására. Amíg pl. a bolygók mozgásának leírása volt a feladat, ezt el tudta látni az asztronómia. (Itt sem volt azonban elhanyagolható szerepe a matematikai apparátusnak!) Napjainkban azonban már, amikor a bolygók elérése került napirendre, ebben a munkában rendkívül sok szaktudomány szerves együttműködésére van

szükség. A szaktudományokat integráló hatásról árulkodó terminusok: asztro-fizika, asztro-nautika, asztro-kémia, asztro-biológia stb. (Az egységet az asztro-, a különböző aspektusokat a fizika, a nautika stb. tükrözi.) A biológia területéről: amíg az élet legáltalánosabb kérdéseinek a megválaszolása volt a feladat, az általános biológia megfelelt ennek. Napjainkban azonban, amikor a születendő utódok kialakulásába való tudatos beavatkozás vagy a tanulás meggyorsításának, az emlékezés megerősítésének a feladatköre került napirendre, az általános biológia metodológiájával már nem tud megfelelni ezeknek a feladatoknak. Az ilyen fajta feladatoknak a megoldására vállalkozó összetett jellegű tudomány, a molekuláris biológia, amely a sejttan, örökléstan és a biokémia interszcienciális együttese.

Ha a jelen tudománya elé állított feladatok lényeges vonásait a saját tudományunkkal szemben támaszott igényekre vonatkoztatjuk, a nyelv társadalmi determináltságának összetevőiből kell kiindulnunk.⁵ Ennek az elvi kiindulásnak és következetes végigvitelének az alapján egészen más megvilágításba kerülnek a sokat emlegetett „extralingvisztikus” tényezők, de velük együtt mindazok a „kötőjeles terminusok” is, amelyek e tényezőknek a velejárói: etno-lingvisztika, szocio-lingvisztika, pszicholingvisztika, kibernetikai nyelvészet, de a szinkrón nyelvészet, diakrón nyelvészet stb. fémjelezte kutatások, és nyelvtudományi státusuk is. Ugyancsak a társadalmi determináltság velejárója az a legújabb társadalmi igény is, amelyik a különböző nyelvű népek és nemzetek egymás közti kapcsolatának a szélesedése folytán állt elő: fokozódott az idegennyelv-tanulás, aminek nyelvtudományi vetülete a faculté de langue humboldti gondolatának modern igényű reinterpretálása, az ezen alapuló generatív grammatika.

Korunk nyelvtudományának a jellemzője tehát a komplex feladatok vállalása és az erre vonatkozó interszcienciális, interdiszciplináris metodológia kimunkálása, továbbá ezek terminológiai vetülete.

A tudományok fejlődésének vonásai, meghatározói, azok terminológiai következményei alapján a terminológia lényegének a megragadását, a tudományok fejlődésében betöltött szerepének a körülírását az alábbiakban kísérelhetjük meg: „A terminológia mindazon szók, kifejezések, szerkezetek összessége, olyan nyelvi eszköz, amely az emberi (társadalmi) megismerés szakadatlan előrehaladásának a talajából nőtt ki, hű tükrözője a megismerési folyamat mindenkori fázisának, mint az adott fejlődési szakaszban az egyes tudományok által elért legfontosabb részeredményének kondenzációja (sűrítménye), mint az adott tudományág reprezentáns kifejezéseinek a gyűjteménye, illetőleg a tudományok fejlődésének egy más szakaszán a tudományok integrálódásának is hű mutatója” (Kovács 1976. 13).

5. A „korszellem” nyelvészeti lecsapódása, az izmusok. Ha a nyelvtudomány fejlődésének főbb állomásait fémjelző különböző irányzatok, iskolák, izmusok helyét, a nyelvtudomány fejlődésében játszott szerepét a bemutatott gnoszéológiai keretbe ágyazva vizsgáljuk, meg

⁵ A nyelv egyéni, ugyanakkor társadalmi is, a nyelv szerepe a világ megismerésében [kognitív feladat], a nyelv szerepe a társadalmilag akkumulált ismeretek, azok kiváltotta érzelmi közlésében [kommunikatív feladat], a nyelv általános szemiotikai, szemiológiai aspektusa, a nyelvi állapot és mozgás dinamikus korrelációja stb.

tudjuk állapítani történeti egymásutániségük összefüggéseit, egymáshoz való kapcsolódásukat, de fel tudjuk oldani a köztük levő látszólagos vagy valódi ellentmondásokat is. Abból a gnoszeológiai tételből indulunk ki, hogy mindenféle tudományos (elméleti igényű) irányzat, mindenfajta izmus történeti kategória, egy viszonylag egységes jegyekkel leírható korszak jellemző elmélete, amely az adott korszak elméleti—ideológiai igényeinek a talaján alakult ki, fejlődik és hat, és közvetve vagy áttételesen egy meghatározott eszmerendszert szolgál. Új uralkodó eszmeáramlatok („korszellem”) új izmusokat szülnek, amelyek a filozófiai értelemben felfogott tagadás tagadásának az alapján bírálják a korábbi, érvényességi körét szűkítik, majd a régieket teljesen felváltják, ugyancsak azzal az igénnyel, mint a korábbiak: a jelenségek és folyamatok lényegét a maguk teljességében kívánják magyarázni.

A teljesség igénye szükségképpen rendszeralkotáshoz vagy legalábbis ilyen szándékhoz vezet. A különböző elméleti irányzatok, nyelvészeti izmusok ilyen igényű jellemzése, kategorizálása nélkül nehezen tudnánk kielégítő választ adni lényegükre, kapcsolataikra, de enélkül napjaink nyelvészeti irányzatainak a fő vonalát, a szimultán sokszínűséget sem tudnánk igazán értékelni, megérteni. Ennek a vizsgálatnak arra is válaszolnia kell, hogy az egyes irányzatok időtállónak bizonyuló részeredményeikkel mennyiben járulnak hozzá a nyelv minél alaposabb megismerésére irányuló nyelvtudományi erőfeszítésekhez, részizgazságaikra mennyiben lehet — és kell is! — a mai kor nyelvészének is támaszkodnia. Mindezek figyelembevételével nélkül tudománytörténeti szemléletünk egyoldalú, mi több, igazságtalanná válhat, sőt tudománytörténeti nihilizmusba is torkolthat. A közelmúlt példái nagyon megzavartató mementóként szolgálnak! Egy dolog ugyanis a különböző irányzatokkal kapcsolatos polemikus álláspontunk, és megint más a történeti hűséghez való ragaszkodás követelménye. A kettőnek szervesen ki kell egészítenie egymást.

Ha mai szakmai ismereteink és elméleti—ideológiai igényességünk alapján bírálunk is egy-egy irányzatot — ezt így is kell tennünk —, ez az álláspontunk semmiképpen sem jogosít fel bennünket arra, hogy mai ismereteinket, elméleti—ideológiai igényességünket egy ötven vagy száz vagy több száz évvel ezelőtti irányzattól is megkövetelhetnénk. Ha ezt tennénk, a különböző izmusoknak csak a negatívumait tudnánk megállapítani, és nem vennénk észre időtálló eredményeiknek, vagy részeredményeiknek a fontosságát, elmélet-történeti szerepét.

Mivel magyarázható mindez? Azzal az egyszerű ténnyel, hogy az adott irányzat képviselői felismerték a rendkívül bonyolult nyelvi struktúrának egy-egy fontos összetevőjét (ez a felismert részizgazság valóban tükrözte is a nyelv egy-egy fontos aspektusát), és ezt az aspektust rendszerint meghatározónak vélték. Könnyen meg lehet érteni — ha nem is szabad egyetérteni vele —, hogy a heurisztikus élmény elragadta a felfedezőket, és úgy vélték, hogy a felismert részizgazság az általános nyelvmagyarázó elv rangjára emelhető.

Tudomásul kell vennünk, hogy minden valamire való nyelvelméleti irányzat a nyelvmagyarázat teljességére törekedett, és képviselői meg is voltak győződve arról, hogy el is érték azt. De egy dolog egy-egy irányzat képviselőinek az álláspontja nyelvléírási, nyelvmagyarázási nézeteik és eljárás módjuk teljességéről, és megint más az, hogy a mai kor nyelvésze a mai kor ismeretei alapján hogyan értékeli őket. Tudomásul veszi, a nyelvelmélet fejlődésének

a menetébe ágyazva, a megérdemelt helyre teszi a felfedezett részizgazságot, azt felhasználja saját nyelvelméletének a kimunkálásában, ugyanakkor elhatárolja magát túlzásaitól.

Az is ismert dolog, hogy a főbb nyelvelméleti irányzatok magyarázó elveiket igyekeztek r e n d s z e r b e foglalni, ami a nyelv egyik aspektusának a tökéletes magyarázására elégségesnek is bizonyulhatott. Ilyen alapon az adott irányzat magyarázó elveit zárt rendszernek minősítették, és mint ilyent, a nyelvmagyarázat teljességének tartották. A tudománytörténettel foglalkozó nyelvészek viszont ezzel a szubjektív töltetű nézettel szembe kell állítania azt az ismeretelméleti tételt, hogy tökéletes, az adott tudomány által vizsgált jelenségek valamennyi törvényszerűségének teljes tükrözésére hivatott magyarázó elvek zárt rendszere naiv vágyálom és meglehetősen pesszimista kicsengetű gnoeszeológiai álláspont. Ha ugyanis a tudomány idáig eljutna — további feladatok híján —, saját maga felett húzná meg a lélekharangot. A nyelv rendkívül bonyolult mozgásfajtáinak a tükrében a zárt rendszernek minősített magyarázási elvek rendezett halmaza nyitott rendszernek, r é s z r e n d s z e r n e k minősül, ami csak arra jó — de arra valóban jó —, hogy egy-egy lépéssel közelebb kerüljünk a nyelvi törvényszerűségek minél tökéletesebb, de sohasem teljes, végleges megismeréséhez.

Néhány példa az elmondottak illusztrálására: A klasszikus ókor filozófiai kognitív megsejtéseire visszavezethető 17—18. századi racionalizmus ihlette meg pl. a már említett C. F. Becker fémjelezte n y e l v é s z e t i l o g i c i z m u s t. Ez az irányzat a nyelvnek a megismerésben betöltött szerepét, annak a fontosságát ismerte fel, és azt mérhetetlenül eltúlozta (abszolutizálta), a nyelvmagyarázat teljességének tartotta. A 19. század folyamán kialakult nyelvészeti hisztorizmus is a maga kora általános elméleti beállítottságának a szülötte. A romanticizmusnak, mint irányzatnak a kedvelt megoldási formulája volt a múltba fordulás, a jelen állapotokkal a „régicicsőség” utáni nosztalgiát állította szembe. Ennek a múltba fordulásnak a sajátos lecsapódása a német jog ún. történeti iskolája (Sevigny és követői), amely a francia forradalom radikális változtatásaival szemben a múlt konstans elemeinek a megőrzését, annak a fontosságát hirdette, ideológiai alapállása tehát egyértelműen retrográd volt. A Sevigny-iskola hatása kitapinthatóan kiérződik a nyelvészeti hisztorizmus „atyjának”, Grimmnek a kezdeti munkásságából. Ez az elméleti beállítottság a nyelv lényegét történetiségében látta, a nyelv fejlődésének egy történetileg kialakult alakját állapotnak fogta fel, és ezt az állapotot metafizikusan szembeállította a fejlődéssel: a fejlődést az állapot elé, azon kívül helyezte, és így az állapot tudományos megismerését csakis előzményeinek a feltárásában látta. Ezáltal a nyelvtudomány problematikájának lényeges részeit kizárta vizsgálódásainak köréből, lemondott pl. arról, hogy a nyelvet mint szinkrón funkcionáló rendszert vizsgálja. Mivel ez a szemléletmód szükségképpen eredményezte az „ősalapotokig” való visszanyúlás igényét, ez pedig a nyelveredet kérdéseinek a meglehetősen ingoványos talajon nyugvó magyarázatáig készítette a kor nyelvbúvárát. Ugyanakkor ez az irányzat nem mondott le a különböző nyelvek összehasonlító vizsgálatáról sem. Ilyen igények alapján ötvöződött össze a romantikus múltba fordulás édesgyermekéként született h i s z t o r i z m u s a nyelvi tények szigorú (fonetikai) vallomásaira épített k o m p a r a t i v i z m u s s a l, és eredményezte a történeti összehasonlító módszert, a történeti nyelv-szemléletet.

Ennek a fejlődési szakasznak sajátos vonása a már említett természettudományos szemléletnek a nyelvészeti kutatásokban való térhódítása is. Történeti tényként kell elfogadnunk, hogy a történetiség és a természettudományos egzaktitás talaján született hangtörvény-konceptió igen nagy mértékben vitte előre a nyelvtörténeti kutatások ügyét. Ha ennek a sokat vitatott kategóriának a kialakítását szolgáló teljes indítéksort vizsgáljuk, rögtön szembeötlő, hogy sajátos elméleti ötvözzel állunk szemben. A 19. század utolsó negyedére jellemző általános pszichologizmus egyesül a romantikus múltba fordulás következményeként létrejött magyarázási elvvel, a történetiséggel, ugyanakkor a nyelvi tények empirikus vallatára fogása alapján kialakított „természettudományos szigorral”. A pszichologista újgrammatikus iskola kialakulásában valóban sokatmondóan tetten érhetjük az előzmények filozofikus értelemben felfogott tagadását: ez az irányzat elvetette a természettudományos nyelvészeti koncepcióját, ugyanakkor bekebelezte a természettudományos empirizmus, egzaktitás elméleti igényességének a talajból kinőtt „kivételnélküliséget”.

A történeti összehasonlító nyelvészeti módszerrel elért csodálatos eredmények azonban nem homályosíthatták el ennek az irányzatnak az egyoldalúságból fakadó negatívumokat: teljesen feledésbe merült az a humboldti általános nyelvészeti megállapítás, amely szerint a nyelvek összehasonlító stúdiuma azonos a nyelvek szinkrón formájának (értsd: rendszerének) a feltárásával.

Nem sokáig váratott magára ennek az egyoldalú nyelvészeti szemléletnek a bírálata. Éppen jólképzett újgrammatikusok, Saussure, Bloomfield vették észre fő fogyatékoságát: az egyidejű nyelvallapot törvényszerűségei feltárásának, pontosabban az erre vonatkozó erőfeszítéseknek a hiányát.

Saussure kora tudományosságának a gyermeke volt, azoknak az elméleti tételeknek a szintetikus egészbe való összeötvözője, amelyeknek a megoldására vonatkozó igény a „levegőben lógott”. A szinkrón vagy diakrón nyelvvizsgálat alternatívájában ő egyértelműen az előbbinek a létjogosultsága mellett érvelt, pontosabban: azt tartotta kiindulási alapnak. A *langue* és a *parole* dichotomisztikus megkülönböztetésével ketté választotta azt, ami a nyelvben meghatározó és közös, attól, ami akcidentális és egyéni. A nyelvnek jelszerű felfogásával és a jelek rendszerszerű strukturáltságának a felismerésével a nyelvtudományt egy újonnan születő általános jelelmélet (szemiológia) kereteibe ágyazta. Természetesen Saussure olyan értelemben is a maga korának gyermeke volt, hogy nyelvelméletének kimunkálása közben nem tudott — de nem is akart — megszabadulni a pszichologista interpretációtól. Ezt a pszichológiai „szennyeződést” sokan a saussure-i nyelvelmélet fogyatékoságának tartják. De ha számításba vesszük a modern pszicholingvisztikai kutatások legújabb eredményeit, ez a nyelvelmélet könnyen meg tudja védeni magát a pszichologizmus „infekciójától”.

A tagadhatatlanul igen magasfokú absztrakciós igényű saussure-i nyelvelmélet empirikus oldalról történő bírálata az amerikai nyelvtudomány taxonómikus deskriptivizmusa, az ún. bloomfieldiánus nyelvészet. Ennek a nyelvészeti irányzatnak az előremutató elemeiről már korábban szó volt, itt csak egysíkú antimentalizmusa, egyoldalú fizikalizmusa említendő meg. Mindamellett a tény tény marad: századunk második negyedében az amerikai nyelvtudományban a bloomfieldiánus nyelvfelfogás volt az uralkodó, az amerikai nyelvészetet egyértelműen meghatározó irányzat.

A mentális tényezőknek a nyelvészeti vizsgálatok köréből való teljes kizárása, az általános antiszemantikus attitűd, ennek az irányzatnak legfőbb elméleti gyöngéje. Szükségképpen következett be tehát ennek az irányzatnak a mentális, szemantikus alapállásról történő kritikája (Katz-Fodor, Chomsky). A chomskyánus nyelvészet a taxonomikus empirizmussal a kartézianus nyelvészeti racionalizmusát, az innáti hipotézis nyelvteremtő erejéről vallott tételeit állította szembe. Az antiszemantikus elméleti beállítottságot a szemantikai kutatások sokoldalúsága és mélysége váltotta fel.

Az eddig elért szemantikai kutatások eredményeinek az összegezésére a XII. Nemzetközi Nyelvészkongresszusnak az első plenáris ülése vállalkozott „Grundprobleme der Semantik” címen. Az ebbe a részdiszciplínába tartozó vizsgálatok sokszínűségéről tanúskodják néhány terminus: strukturális szemantika, deskriptív szemantika, interpretatív szemantika, lexikai szemantika, mondatsemantika, szövegsemantika stb.

Az egymást — néha meglehetősen gyorsan, és „katasztrofális polarizáltsággal” — váltó nyelvészeti irányzatok, izmusok egyes képviselőinek a korábbi irányzatok tudományos jelentőségét tagadó jellege alapján a tudománytörténettel foglalkozó eszmefuttatások között olyan nézet is olvasható, hogy az egymást váltó irányzatok lényegében a „nyelvtudomány meghasonlását” reflektálják. Valóban erről van szó? Ha az egyes irányzatok harcos képviselőinek a nyilatkozatai alapján értékelnénk az irányváltásokat, valami ilyesmi alakulhatna ki szemléletünkben. De ha az irányváltások egymásra épülését, egymást kölcsönösen kiegészítő jellegét a fentebb vázolt gnoszológiai szemszögből ítéljük meg, akkor nincs semmi okunk a meghasonlás feltételezésére. Sokkal inkább a „nyelvi gondolat” fejlődésének, a fejlődés egyes állomásainak a színes kavalkádja bontakozik ki előttünk, amelyben az eligazodást, az elrendezési elvet, a vázolt gnoszológiai princípiumok nyújtják. Ez az az axiomatikus posztulátum (ZVEGINCEV i. h. 25–26), amely meghatározza a tudománytörténet bemutatásának elvi vonalát, módját. Ennek a posztulátumnak a tükrében a nyelvi gondolat fejlődésének a természetes velejárója, hogy először az egyszerűbb (fonetikai, prozódiai) szabályosságok, törvényszerűségek tárnak fel a kutató elme előtt, és ezeket követik a bonyolultabb, morfológiai, szintaktikai, szemantikai, szövegelméleti kutatások eredményei. Először a szembetűnő formai szabályosságok felismerése következik be, azt követi a belső, „látens” összefüggések, törvényszerűségek feltárása. A nyelv tudomány történetének ez a kronológiai vallomása szükségszerűen következik abból az általános ismeretelméleti tételből, amely szerint az emberi (társadalmi) megismerés állandóan előrevivő folyamat, amely kitérőivel, de elméleti tévedéseivel együtt is szakadatlanul halad az egyszerűtől a bonyolult jelenségek lényegének a megmagyarázása, az anyagi világ legkülönbözőbb tartományainak az egyre tökéletesebb megismerése felé.

KOVÁCS FERENC

Irodalom

- BLOOMFIELD 1930: L. BLOOMFIELD, *Linguistics as a Science*. *Studies in Philology* 27: 533—557.
- BLOOMFIELD 1936: L. BLOOMFIELD, *Language or Ideas?* *Language* 11: 89—95.
- FOK 1962: V. A. FOK, *A kvantummechanika interpretációjáról*. Megjelent: „A modern természettudományok filozófiai problémái” c. gyűjteményes kötetben. Budapest 1962. 265—293.
- FRINGS 1966: T. FRINGS, Edwards Sievers. In: SEBEOK, *Portraits of Linguists. A Biographical Source Book for the History of Western Linguistics 1946—1963*. I—II. Bloomington—London 1966.
- IVIĆ 1965: M. IVIĆ, *Trends in Linguistics*. London—The Hague—Paris 1965.
- Kongr.: *Kurzfassungen des XII. Internationalen Linguisten-Kongresses*. Wien 1977.
- KOVÁCS 1970: KOVÁCS F., *Irányzatok, tanulmányok*. NyK 72: 11—30, 275—296.
- KOVÁCS 1976: KOVÁCS F., *Szemantika*. Budapest 1976.
- ROBINS 1977: R. H. ROBINS, *The History of Linguistics: Aims and Methods*. *Kurzfassungen des XII. Internationalen Linguisten-Kongresses*. Wien 1977. 26—27.
- SEBEOK 1966: TH. SEBEOK, *Portraits of Linguists. A Biographical Source Book for the History of Western Linguistics 1946—1963*. I—II. Bloomington—London 1966.
- STEINTHAL 1884: H. STEINTHAL, *Die sprachphilosophischen Werke Wilhelms von Humboldt*. Berlin 1884.
- WATSON 1924: J. B. WATSON, *Behaviorism*. New York 1924.
- ZVEGINCEV 1977: V. A. ZVEGINCEV, *Crucial Problems in the History of Linguistics*. Előadás a XII. Nemzetközi Nyelvész-kongresszuson „Geschichte der Sprachwissenschaft — Ziele und Methoden” témájú plenáris ülésén. Kézirat.

Wissenschaftsgeschichtliche Prinzipien

VON FERENC KOVÁCS

Die Geschichte der Sprachwissenschaft (Theoriegeschichte) ist eine ganz neue — auf eine Vergangenheit von kaum anderthalb Jahrzehnten zurückblickende — Disziplin. Infolgedessen hat sich noch kein verhältnismäßig einheitlicher Gesichtspunkt und keine solche Forschungsmethode auf diesem Gebiete der Wissenschaft entfaltet. Der Verfasser widmet diese Abhandlung dem Ordnen der Reihen, der Ausgestaltung der erwünschten Einheitlichkeit, dem Einvernehmen in den wichtigsten, grundsätzlichen theoretischen Fragen.

Vor allem wird der Gegenstand der Forschung festgesetzt: Gegenstand der Wissenschaftsgeschichte ist die gegebene Wissenschaft selbst: die Theorie der Wissenschaftsgeschichte gilt als die Theorie einer Theorie, also Metatheorie. Dann werden die chronologischen Rahmen, die Periodisierungsphasen abgesteckt, die Stellung und die Rolle der Sprachwissenschaft innerhalb des allgemeinen menschlichen Erkenntnisvorganges, wie auch ihr Verhältnis zu den anknüpfenden Wissenschaften bestimmt (Autonomie, interdisziplinärer Charakter).

Die Darlegung der Entwicklung der Sprachwissenschaft beschäftigt sich danach ausführlich mit der naturwissenschaftlichen Wirkung: Die Eindeutigkeit des naturwissenschaftlichen Gesichtspunktes, die Exaktheit der Forschungsmethoden bannten die progressiven Sprachwissenschaftler sowohl des 19. als auch des 20. Jahrhunderts.

Nach der Meinung des Verfassers können die wesentlichen Züge der Entwicklung der Sprachwissenschaft, der einzelnen Epochen der Entwicklung nur dann erfolgreich umrissen werden, wenn man diesen Entwicklungsprozeß in die Rahmen der allgemeinen menschlichen (gesellschaftlichen) Erkenntnis eingebettet untersucht, bei der Absteckung der Stelle und Rolle der verschiedenen Richtungen, Tendenzen, Ismen die allgemeinsten Gesetzmäßigkeiten der Theorie der allgemeinen menschlichen Erkenntnis (Gnosseologie, Epistemologie) unaussetzlich vor Augen hält. Demgemäß ist die Entwicklung einer jeden Fachwissenschaft ein integranter Prozeß: Die Ablösung von Anschauungen, Theorien — abgefaßt mit dem Anspruch auf Wissenschaftlichkeit — durch andere, neue, ist keine zufällige historische Nacheinanderfolge, sondern eine solche — philosophisch aufgefaßt — Negation der Negation, wobei das System der neuen Anschauungen, Theorien, indem es das alte ablöst, dessen wissenschaftlichen Elemente von bleibendem Wert

integrierend in sich legiert, nutzt. Dementsprechend umwerten sich die wissenschaftlichen Kategorien beim Schein der immer neueren wissenschaftlichen Erfolge, an ihrer Struktur sind Schwerpunktverschiebungen wahrzunehmen; unzähligemal kommt aber auch vor, daß die alten Begriffe durch ganz neue abgelöst werden. Was früher mit dem Anspruch auf Vollständigkeit der Erklärung der Erscheinungen aufgetreten war (absoluter Wert), das wird infolge der Erschließung der neueren und tieferen Gesetzmäßigkeiten nur zur Wahrnehmung des einen oder anderen Aspekts der Erscheinungen und Prozesse mehr geeignet (relativer Wert). Die Erstarrung des Mangels an Elastizität der Kategorien zieht eine Erstarrung der Theorie nach sich (die Entstehung von Dogmen), was doch den Tod der Wissenschaft bedeuten würde.

Auf Grund des Vorgetragenen wertet der Verfasser die Rolle der Terminologie in der Entwicklung der Wissenschaften und die Ismen als den linguistischen Niederschlag des „Zeitgeistes“.

Mari nyelvi pillanatképek

I.

VOLMARI PORKKA Morki faluban jegyezte fel a következő verset:

*Uremet pokščet andelčet kajaleš;
Tude andelčeže moyaje?
Kemo-žolan, kudor-wujan.
Tude andelčežen mo satu ulo, manat ken,
Peleže ši, peleže šörtne.
Nemnan ača den awaže
Peleže ši, peleže šörtne.¹*

Ennek a dalszövegnek a fordítását is megadjuk: Mitten auf der Straße ein Hausierer geht, / Was ist das für ein Hausierer? / Mit Stiefeln am Fuß und krausigem Haar. / Fragst du, was für eine Ware hat jener Kaufmann feil? / So antworte ich: Zur Hälfte Silber, zur Hälfte Gold. Unser Vater und unsere Mutter / Sind zur Hälfte aus Silber, zur Hälfte aus Gold.²

Ami ebben a szövegben nyelvileg, a szókinsz szemszögéből elemezve feltűnik, az az *andelče*, mivel ezt a szót — úgy tűnik — más nyomtatott forrásból nem ismerjük. Ne tévesszen meg bennünket az a tény, hogy előfordul SZILASI MÓRICZ Cseremisz szótárában (8. l.): Szilasi Porkka adatát ismétli.

Milyen kereskedőről esik szó? Ha ellentéttel akarnám megvilágítani, akkor azt mondanám, a kupectól eltérő, másfajta kalmárról. Erről így emlékezik meg egy másik dal, szintúgy Porkka jegyezte fel:

*Mosko tiaket upšem todeš,
Okan upšem todeš;
Mosko kupečet luwošem puna,
Porson luwošem puna.³*

Német fordításban így hangzik:

Der Schreiber aus Moskau strickt eine Mütze, / Eine Mütze mit Galone er strickt; / Der Kaufmann aus Moskau, der flicht eine Peitsche, / eine Peitsche aus Seide er flicht.

¹ VOLMARI PORKKA's Tscheremissische Texte mit Übersetzung herausgegeben von ARVID GENETZ. Helsinki 1895. (= JSFOu. 13). 54. l.

² 133. l.

³ 54. l., fordítása 132. l.

Világosan látszik, hogy itt a két kereskedőfajta szemantikai ellentétben áll: a dal megmondja, hiába vendégl meg étellel-itallal a moszkvai kupec, csak hazafelé gondolunk. Ilyen megkülönböztető jegyet nem illeszt a dal a másikfajta házalóra, aki arany-ezüst ékszerrel, érmével, flitterrel (islóggal) házal. Külső ábrázolásában egy vonás szökik szembe: haja göndör. Csizmát visel, nem hancsbocskort, tehát nem mari kereskedő. Tudjuk, hogy marik nem szívesen mentek kereskedőnek, iparosnak: korholja is őket Üpö Marij (M. VASZILJEV) a Marij kalendar egyik számában. Ezt a házalót a mari szöveg *andêlče*-nek mondja.

Másik, szintén becses lelőhelyünk a mari filológus, az említett Valerian Mihajlovics Vasziljev szótára, melyben a következő adatot találtam:

„Андылчэ, алтэнчэ (о. м.), йал гыч йалыш пурен тырлô тыгыдэ-тагыдэ сатум ужалэн кошшо, коробейник, торгаш. Урэмэт пошэч андылчэт кайалэш.” (Упымарий: Марий мутэр. Тырлô вэрэ ильшэ марийын мутшэм тагастарэн нэргэлымэ кнага. Моско 1928.⁴ 2а). Vasziljev tehát így írja körül az *andêlče* ~ *altenče* tevékenységét: 'faluból faluba menő, különféle apró-cseprő áruval kereskedve járó'. Ezt követi ugyanazon dalból való idézet, amelyet Porkka szövegeiből idéztünk: 'Az utcán végig házaló megy.'

Harmadik, de egyben leggazdagabb forrásunk БЕКЕ ÖDÖН kéziratос mari nyelvjárási szótára, amelyből negyedszázaddal ezelőtt a következő sorokat jegyeztem ki:

US USj. *alte-ňžê*, UJ *altenže*, USj. *a'ndêlčê* 'házaló / Hausierer'. UJ *altenže toryajä kö'rž, šêrkama', kit-šol, tašma, taraž, so-βâč, šer dene* 'a házaló fülbevalóval, melcsattal, karpereccel, szalaggal, piros gyapjúszövettel, kendővel, gyönggyel kereskedik / der Hausierer treibt Handel mit Ohrgehängen, Brustspangen, Armbändern, rotem Wollstoff, Tüchern, Perlen'. USj. *alte-ňžê toryajä tü'γdêš sâ'tê dè'nê* 'a házaló rövidáruval kereskedik / der Hausierer treibt Handel mit Kurzwaren'. —

CÜ *andêlče* ~ *alte-ňžê* 'házaló / Hausierer'. *andêlče üdêramaš-satu den toryajen košte š (tašma m, šerê m), dâlâšte užale'n košte š; imê den nanqajä; mündürk o' kaj yên, čakêra'k jalêškêže numa'l dajä* 'a házaló női áruval kereskedik (szalagot, gyöngyöt), a falukban árulgat lóval (szekéren, szánon) viszi (az árut); ha nem megy messzebbre, közelebbi faluba gyalog viszi / der Hausierer handelt mit Frauenwaren (d. h. Kurzwaren) (Bändern, Perlen); er zieht durch die Dörfer [und] treibt Handel; transportiert [die Ware] mit einem Pferd (d. h. Wagen, Schlitten); wenn er in die näherliegenden Dörfer geht, trägt er [die Ware] zu Fuß'.

Szerencsére Beke példamondatokban is bemutatja a faluzó árus tevékenységét, s ezekből kiviláglik, hogy az arany—ezüst áru emlegetése valószínűleg költői túlzás, mert apró cikkekkel házalt az *andêlče*. Olyasfajta kereskedő lehetett, mint egykor Magyarországon az utcán áruló bosnyák árus: a nyakába akasztott fatálcaán, ládikón szalag, tükör, fésű, bicska, gomb és sok más apróság hevert. Fején piros fez ragyogott, derekára széles piros övet tekert. Párja a törökmézet áruló vándorkereskedő volt, kinek leírását Molnár Ferenc Pál utcai fiúk című regényében olvashatjuk.

Tehát az *andêlče* másfajta kereskedő volt, mint a muszka kupec, más mint a *benzepey* szóval jelölt tót (szlovák) vándorkereskedő, aki egérfogóval s miegymással üzte mesterségét, más mint a Felső-Magyarországról ment

⁴ A belső címlapon az évszám 1926.

olejkár, a gyógynövény-árus, aki gyakorta — a hitelesség kedvéért — két huszárruhába bújt.⁵

Az *andölče* szó első pillantásra, minden mélyebb elemzés nélkül kiadja származási titkának egy részecskéjét. A *-če* elem tatár eredetű képző, amely más mari kölcsönszavak végén is feltűnik (pl. *kütüčö* 'pásztor', *sakčē* 'örző, vigyázó', *satučo* 'árus'), ezzel szemben a *-ze* nomenképző csuvas eredetről árulkodik (pl. *kütüzö* 'pásztor', *pēčalze* 'vadász', tkp. 'puskás', *küčēzö* 'koldus', *pašaze* 'munkás'). A suffixum elhagyásával marad az *andöl* alapszó, amely mari nyelvi anyagból nem magyarázható. De nem ismerem megfelelőjét a tatár nyelvben sem, hacsak nem kerül elő majd idővel valamelyik nyelvjárási szótárból. Ui. az a véleményem, vagy inkább csak a sejtésem, hogy olyan tatár műveltségsszóval van dolgunk, amely végső eredetében német forrásból ered.

Tudjuk azt, hogy némely tatárból került, *k-* vagy *χ-*val kezdődő jövevényszó a mari nyelvben elvesztette a szókezdő mássalhangzót, pl. *oza* ~ *χoza*, *on* ~ *χan* és mások.

Az etimológia megállapításában tehát egy **χanděl/kanděl* szolgál a végső eredeztetés ügyében. Szerintem a **χanděl* alak a németből átvett szó, pontosabban a volgai németsegből származik. Azt hiszem itt egy kis történelmi kitérő szükséges. II. Katalin cárnő és mások német parasztokat telepítettek a Volga mentébe. Ezek virágzó községeket alakítottak, kiváló földművelők, mesteremberek voltak, s később (a 19. és a 20. sz.-ban) pompás mérnökök, orvosok kerültek ki soraikból. Ez a megbecsült népi csoport meglehetősen zárt együttesként élt: szinte szigetként az orosz, török, finnugor népek mellett. A szovjethatalom keletkeztevel, a szocialista nemzeti politika idején, a marxizmus és a nemzetiségi kérdés szellemében önálló nemzetiségi területté emelték a volgai németek által lakott vidéket, s fővárosa Engels volt. Önállóságát a II. világháború idején szüntették meg, lakóit áttelepítették. Nos, azt vélem, hogy ezen németek közül kerültek ki a mari *andölče* szóval nevezett handlék, kosaras vándorkereskedők. A német szó a közismert irodalmi *Handel* valamilyen származéka, nyelvjárási alakban természetesen. A német szót előbb a tatár lakosság vette át és tatárosította a *-če* foglalkozásnevet képző szuffixum segítségével. Figyeljük még meg azt a szóföldrajzi tényt is, hogy az *andölče* Vasziljev megjegyzése szerint o. m., azaz erdei mari sajátosság, a Volga jobb partján beszélt hegyi mari nyelvben nem fordul elő. Beke Ödön adatai ugyanezt tanúsítják, sőt részletesebben. A *-lt-* hangkapcsolatos alak az urzumi nyelvjárás területén használt, az *-nd-* hangkapcsolatot mutató viszont a carevokoksajszki, mai nevén Joskar-Ola-i központi területen. Ebből kiderül, hogy Beke sem jegyezte fel a keleti vagy ufai mari népnél. (Az *-lt-* ~ *-nt-* váltakozásra vö. pl. *oltalem* ~ *ontalem* 'rászedek, becsapok'. Attól azonban óvom olvasóim, hogy az *ontalem* szóban keressék a 'kereskedő' jelentésű szó megfejtésének lehetőségét, túlságosan delibábos és kereskedőellenes kísérlet volna.)

Nem állítom, hogy az *andölče* szónak közvetlen genetikai forrása minden bizonnyal a volgai németek beszédje lehetett. De aligha sorolhatjuk ezt a mari szót azon végső fokon német származású elemek csoportjába, amelyek orosz közvetítéssel jutottak a marihoz, pl. UJ C *jarmarka* 'nagyvásár; Jarmarkt', Vasziljev *jargemka*, *jarmenga* 'ua.', Bjp. *kränder*, CÜ *klendër*, V *krendel* 'perecforma szárazsütemény; Kringel', mai erdei mari irod. ny. *kučer* 'ko-

⁵ ERDŐDI JÓZSEF: Nyr. 75: 358; TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Nyr. 75: 129; GUNDA BÉLA: Ethn. 26: 76 kk. és Acta Ethnographica 3: 420 kk.

csis; Kutscher' és számos más társa. Ha a közvetlen átvétel nyelvét tekintjük, miként ez szakirodalmunkban szokásos és helyes, akkor a fenti szavak a mari nyelv oroszából jött elemei közé tartoznak. És műveltségi vándorszavak. Az *andêlce* útja viszont ez lehetett: volgai nyj. német → tatár → mari. További kutatás deríthet csak világosságot az általunk felvetett problémára. És talán társai is akadnak az *andêlce* szónak, amelyek végső eredete a németre megy vissza.

A vándorkereskedő bizonyára a kereskedelemnek fontos eleme volt a cári orosz birodalomban. Karjalából indultak útnak a kosarasok, akiket a finn lakosság oroszoknak titulált: *ryssä* volt a nevük. Illették még *reppuri* névvel is a vándorkereskedőt, aki hátiban vitte az árut. A *laukkukaupias* viszont ládikóban cipelte. Orosz szóval *коробейник*, azaz kosaras volt a vándorló árus neve. Komi területen oroszból vett szóval jelölték az orosz nemzetiségű kereskedőt: Ud. *tergeveŋ* és V *kupetš*, de használtak mellette régebbi (perminek tűnő) jelölést is: V *vuzasš* 'Händler, Handelsmann', vö. V Ud. *vuzavni* 'verkaufen', ennek alapszava V *vuz* 'Steuer, Abgabe'. A rövidárusra két szót is találunk a komi nyelvben: „V *šir-kupets* 'Kleinkrämer, Trödler' és Ud. *meletša* 'Hausierer (der mit kleinen Waren herumgeht, sie verkauft)'. Vgl. russ. *мелочь* 'Kleinigkeit' + Suffix. -a; *мелочной торговец* 'Kleinhändler, Detailhändler'". (A komi adatok Fokos-Fuchs szótárából valók.) Az udmurtban ugyancsak előbukkan az oroszából származó *törgövöŋi* 'Kaufmann, Handelsmann' (vö. F. J. WIEDEMANN, Syrtjänisch—deutsches Wörterbuch. St.-Petersburg 1880. 347b. lap), de megvan a *vuz* 'Kauf, Handel, Ware' származéka is: *vuztši* 'Händler' (556b) és *vuz-karyš* 'Kaufmann, Händler' (556a), tkp. 'kereskedelmet csináló' (tatáros fordulat). MUNKÁCSI BERNÁT Votják szótára régebbi és részletesebb adatokkal szolgál, a *vuz* 'portéka, kereskedelmi cikk' (696) mellé sorolja a *vuzas* 'kereskedő' szót, de egyúttal differenciál is: *šil-vuzas* 'mészáros', *goršok-vuzas* 'fazékárús', de *vuzči* 'kalmár, szatócs' és tatár szemantikai megfelelőjeként a *satêučê* szót említi (697).

A finnugor népek után hadd említsem a csuvasok alkalmazta jelölést: *ušlamâš* 'vándorkereskedő, házaló / wandernder Kaufmann, Hausierer' és ennek összetett alakjai, *ar.šža-ušlamzi* 'ládákat áruló', *tšazžek-ušlamzi* 'csészéket áruló' (H. PAASONEN, Csuvas szójegyzék. 1908. 194. l.). Ennek a csuvas szónak Paasonen szerint megvan a megfelelője a kazányi tatárban: *aslamčê* (uo.).

Paasonen helytelenül értelmezi az *ar.šža-ušlamzi* szót, mivel ez a kereskedő nem ládákat árul, hanem a nyakába akasztott ládikóban hordott árut kínálgatja. Igazolja ezt az 1961. évben Moszkvában kiadott Чувашско-русский словарь, amely az *арча ушламчи* összetételt így értelmezi: 'коробейник, разносчик' (461b). Egy másik összetett szó a *лаша ушламчи* 'торговец лошадьми' (461b).

Egy bizonyos jelentésszabbodás is látható a szótár adatai nyomán, mert az *ušlamša* szidalomként is használatos 'munkakerülő, lógós' jelentésben.

A mai tatár nyelv is megőrizte az *асламчы* szót, jelentése egyezik csuvas etimológiai párjával: 'коробейник, разносчик'. Mellette ott találjuk a *сатучы* szót, a magyar *szatócs* etimológiai és szemantikai megfelelőjét (Татарско-русский словарь. Москва 1966. 41b és 471a. l.).⁶

⁶ L. még Н. И. Ашмарин, Словарь чувашского языка. III. Чебоксары 1929. 301. l. s. v. ушлам és 302. l. s. v. ушламăç. Т. А. КРЮКОВА közli, hogy fémesszközöket a mari lakosság kénytelen-kelletlen orosz és tatár vándorkereskedőktől vásárolt, mivel cári rendelet tiltotta, hogy mari fém (vas) feldolgozásával foglalkozzanak. Ugyanezen vándorkereskedőktől szerezte a női ruhák ékesítését szolgáló cikkeket. (L. Т. А. Крюкова, Материальная культура марийцев XIX века. Йошкар-Ола 1956. 82—83. l.)

Mind a tatár, mind a csuvas 'házaló kereskedő' jelentésű képzett szónak az alapszava nyereséget, hasznót jelent (csuvas *uslam*, tatár *aslam*). Eredetileg azonban az *aslamčâ* pénz kölcsönadásával foglalkozott, kisebbfajta bankár lehetett. Erre utal az alapszó jelentésén kívül a BÁLINT GÁBOR adta értelmezés: „uzsorás, nagyobbyszerű házaló / Wucherer, Hausi[e]rer (im großen)” (8. l.). Ebből következik, hogy a nép nem szívlelte, ez vezetett a pejoratív jelentésváltozásra. Érdekes, hogy az orosz *барышник* szó képzése azonos: az alapszó jelentése 'kereskedelmi haszon', ezt követi a közismert *-ник* foglalkozásképző.

VALERIAN MIHAJLOVICS VASZILJEV azt javasolta (Марий мутер 148), alkalmazzák a török eredetű *ослам*, *ошлам* szót a % fogalmának a jelölésére. Javaslata nem talált követőkre, és az orosz *процент* szó jelöli a mai mari nyelvben a kamatot meg a százalékot.

A nagyorosz piac kialakulásakor vándorkereskedők keltek útra portékáikkal, s haladtak keletről-nyugatra, nyugatról-keletre. Az egységes orosz piac formálódása, a kisebb „torzsok”-ok, a nagyobb torgok létesülése, az évi vásárok tartása ösztönözte tevékenységüket. Az árujukkal szekerező vagy gyalogló kereskedők egyike lehetett a volgai *handlê*, az árutermelő társadalom egyik szülöttje.

II.

ALHO ALHONIEMI, a mari nyelv alapos ismerője, külön tanulmányt szentelt a mari ablativusz vizsgálatának.⁷ Nem kívánok evvel az értekezéssel, annak jó tulajdonságaival foglalkozni: miként a jó bornak nem kell cégér, ennek a mélyenszántó és ugyanakkor a funkcionális-szemantikai csoportosítást helyesen végrehajtó munkának sem. Elismerésem jele legyen a most következő pótlás, amely a mari ablativusz egyik sajátos, szinte fordulatszerűen alkalmazott használatát mutatja be. Ebben a fordulatban a mari ablativusz megőrizte ősi funkciótartományának egy részét: a valamiből való megfosztódást — tehát bizonyos fokban karitív szerepet játszik.

Nézzük mindenekelőtt az anyagot magát, idézzük példatáram töredékét!

1. csoport:

- UP *jen jen geč lektân (šongemân, ožnâ saj ile, kizât tunalât šoleštaš)* 'az ember kijött emberi mivoltából (megöregedett, azelőtt jól élt, most lopni kezdenek)'
- UJ *jân jân gâč lektân (šükšemân, ožno saj âle, kâžât pužlen, šolâštaš tunalân)* 'az ember kijött emberi mivoltából (megöregedett, megromlott, lopni kezdett)'
- JT *djen djen eâc lektân (paša lâšten o kert)* 'az ember kijött emberi mivoltából (nem tud dolgozni)' (értsd: elvesztette erejét — fűzte hozzá a közlő)
- UJ *imne imne γâb lektân (šükšemân)* 'a ló leromlott (megöregedett)'

⁷ ALHO ALHONIEMI, Zur Verwendung der Trennungskasus im Tscheremissischen. Turun Yliopiston Suomalaisen ja Yleisen Kielitieteen Laitoksen Julkaisuja. Turku 1977.

2. csoport:

- UJ *wurɣem wurɣem ɡāb lektēn, čijaš ok li, šūkšēmēn* 'a ruha tönkrement, nem lehet felöltetni, megöregedett'
- JT *wɔrɣem wɔrɣem ɡāc lekten, čijaš ok li, cāla šūkšō* 'a ruha tönkrement, nem lehet felvenni, csupa rongy'
- UJ *wočko wočkō ɣāč lektēn, šūn pāten* 'a kád tönkrement, elkorhadt'
- UJ *tide jal jal ɣāb lektēn, wūye jomēn pāten ulāt, nužda-šamāč wel lin pāten ulāt, kindāšt šayal, wolākāšt šayal* 'ez a falu tönkrement, mind elpusztultak, szegények lettek, gabonájuk kevés, barmuk kevés'
- JT *djol djol ɣāc lektēn (koštaš ok li, koršta)* 'a lábam megromlott (nem bírok járni, fáj)'
- UJ *jādal jādal ɣāb lektēn, pāten šalanen* 'a háncsbocskor tönkrement, szétmállott'

3. csoport

- JT *djeŋ ərwežəɣāc lekteš, šonɣemeš* 'az ember elhagyja fiatalságát, megöregszik'

A példák számát szaporíthatnók. Olyan szintagmáról van szó, amelyben a *lekteš* 'kimegy, eltávozik' ige mellett egy ablatívuszban álló névszó jelzi, hogy milyen állapottá hagyott el az ember (1. csoport) vagy valamely tárgy (2. csoport). Csakhogy itt egy figura etymologicához hasonló alakzattal, egy bizonyos frazeológiai egységgel van dolgunk, mert az ember az emberből/től megy ki, a ló a lóból, a falu a faluból. Mindenütt e kifejezésekben elvont értelemben szerepel a második névszó: az ember mivoltából, a ruha jó állapotából stb. megy ki. A harmadik csoportban nem minőségi állapotváltozást észlelünk, hanem időbelit, a férfi kijön a gyermekkorból, de akként is felfoghatjuk, hogy a gyerekkor is anyagi (egészségi) állapot. Valamiféle összehasonlítás megy itt végbe: két állapotot vet egybe a beszélő. Tehát a ló szón a „lóság” értendő, a „bocskorság” a bocskor szón, azaz egy állapot helyébe egy másik lép, mégpedig egy csökkent értékű.

E mondatokban az igei állítmány dinamikus verbum, azaz nem állapotot jelent, nem statikus helyzetet, hanem mozgást, valahonnan való kijövetelt, egy bizonyos állapotnak a megváltozását. A mondat állítmányaként szereplő szó önmagában véve csak annyit jelezne, hogy az ember kijön, a ló kijön. Csak akkor változik meg rendeltetése, amikor kapcsolatba kerül az ablatívuszban levő önmagával: azaz az ember kijön/eltávozik az embertől, s más állapotba kerül. Megfigyelhetjük még azt a morfológiai tényt, hogy ezekben a példamondatokban csak a *GEČ* allomorféma találkozik, *LEČ* és *DEČ* nem fordul elő. Talán a példaanyag szűkös volta az oka ennek az egyoldalúságnak.

Egy névszó kerül kapcsolatba önmagának ablatívuszi alakjával: mintegy összehasonlításul. Mivel az ablatívusznak van szemantikailag karitív rendeltetése, igazolja ezt az ún. fosztó képző is, mondhatjuk, hogy teljes és üres állapot összevetését is kifejezi ez a sajátos mari szerkezet. Ha ilyenformán értelmezzük ezt a nominatívusz + ablatívusz + verbum exeundi szerkezetet, akkor talán ide kell sorolnunk a következő mondatokat is szerkezetazonosságuk és funkcióközösségük értelmében:

- JT *kožla eksākemeš toštəɣāc* 'az erdő kevesbedik a régihez képest'

- JT *kin dem, kom bem uko, cōlayac eksâkemânam* 'gabonám, ludam nincs, mindenből kifogytam'
- JT *škana šayal kodân, toštâγâc eksâk lin wmlande* 'magunknak kevés maradt, a föld a régitől kevesebb lett' (mivel a föld felét bátyámnak odaadtuk — hangzik a magyarázat)

Az *eksâkemeš* ige származék, alapszava az *eksâk* 'hiány, baj, nyomorúság' főnév. Ebben a struktúrában is két állapot kerül egybevetésre, az erdő, a föld, a gabona teljessége a későbbi hiányossággal. Az ablatívusz esetragját biztos nevezhetjük az ilyenforma használatban suffixum comparationis-nak. Így a két csoport nem csak szerkezetében azonos, hanem rendeltetésében is.

III.

Ezt a mondatot: *A fiú labdát adogat* hallva vagy olvasva, kétféleképpen értelmezhetjük a *labdát* szót. Lehet, hogy a fiú minden alkalommal, ugyanannak a személynek vagy másnak, pusztán egy-egy labdát ad. Mondjuk, ha métát játszanak. De az is elképzelhető, hogy nem csak egy labdát nyújt át, hanem egyszerre többet. A mondatban szereplő szavak alakítani változást nem szenvednek, noha a cselekmény tárgya módosul. A való helyzetnek megfelelően. Oka ennek kettős. Egyrészt az a tény, hogy az ige állítmányát frekventatív ige jelöli, másrészt az uráli nyelvek azon névszói sajátossága, hogy az ún. nominativus széles funkciómezőt fed be. Sőt, fűzzük hozzá: a tárgy esetben álló névszó is. Ezért szoktunk nominativus absolutusról szólni, s gondolom, hozzáfűzhetjük esetleg az accusativus absolutust is. Miközben ezt mérlegeljük, ne feledkezzünk meg arról a fontos tényről sem, hogy az említett mondatban állítmányként gyakorító képzős igét használtunk. És ezzel kapcsolatban hadd idézzem WOLFGANG SCHLACHTER idevágó megfigyelését, megfontolandó tanácsát: „streng genommen, mußte jedes pluralische Subjekt ein Frequentativverb verlangen; oder das Vorhandensein von Adverbia wie *oft*, die 'objektiv' dieselbe Funktion wie das Frequentativ haben; oder die Eigenheit des Lappischen, daß das Frequentativ sowohl das gleichzeitige Handeln Mehrerer oder das mehrfache Handeln eines Einzelnen ausdrücken kann (nicht muß).”⁸

Ezt a megállapítást megfigyeléseink csak megerősíthetik, ám mi egy lépéssel tovább is szeretnénk haladni: eltávolodva az alanytól a tárgy irányába, hiszen arra utalt már az általunk említett magyar példamondat. És példáinkat a mari nyelvből kívánjuk meríteni. A frekventatív igeeképzőben hatalmas sokszorosító erő rejlik, amely a mondatban bontakozik ki. Ez az erő sokfelé hathat: a képző jelöli az esemény/a cselekvés ismétlődését, ehhez gyakorta még egyéni íz fűződik (unalom, megvetés → kedvelés), jelölheti a végrehajtó személyek többségét is, noha alakilag az alanyjelölő szó egyes számú alak, de a szuffixum irradiáló képessége azt is indukálja, hogy a frekventatív igealak jelölte állítás tárgya többes számban értelmezendő, noha alakilag

⁸ WOLFGANG SCHLACHTER, *Arbeiten zur strukturbezogenen Grammatik*. München 1968. 193. l.

egyes számú. Ezt világosan megmutatják azok a magyarázatok, amelyeket Beke Ödönnek (az ő kéziratos anyagából merítünk) adtak mari nemzetiségű nyelvmesterei. Olykor arra is módunk adódik, hogy két mondatot állítsunk egymással szembe: az egyikben frekventatív képzős ige szerepel, az ikermondatban pedig az egyszerű ige. Íme a példák:

UP *wolêkêm woštarêlam* 'barmokat hajtok át (ti. a folyón)'; Beke informátora hozzáfűzte magyarázólag: *šukê* 'sok(at)'. JT *wolêkêm wnt koc woštarlam pokten* 'barmokat hajtok át a folyón'. Mivel a barom szó csorda jelentésű is lehet, azaz gyűjtőfogalom, vessük egybe a fentiekkel a következő mondatot: JT *imînim woštarlam wnt koc wes moyêrško* 'a lovakat átszállítom a másik partra'. Itt az *imîni* 'ló' szó egyes számban áll, de többesnek értendő az állítmányban levő *l* gyakorító szuffixum besugárzó hatása nyomán. Mindezt nem szabad kizárólagosan értenünk, mivel találtunk olyan mondatot is, amelyben ugyan-ezen frekventatív képzős ige mellett a tárgyon a *lak* többesszám-jel tűnik fel: UP *jenlakêlm wüt koc puš tene woštarlam* 'embereket szállítok a folyón át csónakkal', de így is értelmezhető: 'az embereket csónakkal szállítom át a folyón'. A 'szállítgatom' vonatkozhatik több, egyenként szállított emberre, vonatkozhatik több embercsoportra, amelyeket sorra-rendre átszállítok. Esetleg úgy is értelmezhető a kijelentés: a foglalkozásom az, hogy embereket szállítok át a vízen. Csak a körülmények ismeretében értelmezhető bizonyossággal az utóbbi mondat.

Folyamodjunk most a magyarázás egy másik módjához: olyan mondatot idézünk, amelyben az alapige, tehát az *l* szuffixum nélkül való ige az állítmány. Ekkor rögvest szembeötlik a tárgy egyszeri volta! UP *erwezêlm numal woštem* 'a gyereket felemelem [és] viszem'; K *erwezem wat kač namal waštam* 'a gyereket [a karomra] veszem [és] átviszem a vízen'.

Fentebb utaltunk arra, hogy olykor kétfajta értelmezés lehetősége veszélyeztet. Esetleg ilyen mondatokba botlunk: UP *imînem waštaltêleş*, UJ *ere waštaltêleş imînem* 'folyvást lovat váltogat' (esetleg: 'állandóan cseréli lovát, lovait'), ebben az esetben jogosan kérdezhetjük: egy lovat cserélt több ízben, több lovat cserélt több ízben, váltott lóval avagy váltott lovakkal utazott? Talán kisegít zavarunkból a helyi körülmények ismerete. Ha egy mari paraszt utazott váltott lovakkal, akkor szekérébe, ill. szánjába csak egy lovat fogott a helyi szokásoknak megfelelően. De ez nem derül ki a mondatból. Sőt az is lehetséges, hogy egy parasztember kedvtelésből vagy szükségből cserélgette a birtokolta lovakat. A szövegközlés ennek a kiókumlálására kevés. Bővebb textus szükséges. Valószínűleg arról esett szó, hogy egy válogatós gazda sűrűn cserélgette lovait.

Szembesítsünk most két olyan mondatot, amelyek mindegyikében azonos igetöből, de különböző képzővel alkotott ige jelöli az állítmányt.

1. UP *erwezê sowlam wožžeda*, UJ *sowlam wožžeda (ere)*, JT *sowalam wožžeda mošmola* 'a gyerek (a) kanalakat potyogtat(ja)'; az UJ informátor szerint 'folyton', a JT szerint 'mosogatáskor'.

2. UP *erwezê sowlam wožžêleş (šukê)* 'a gyermek kanalakat potyogtat (sokat)'.

Az első csoportban levő mondatok a *ê* képzőnek megfelelően ismétlődő (iteratív) cselekményt fejeznek ki: a gyermek vagy más elejt egy kanalat, majd ismét elejt egyet stb. A másik mondat állítmányaként frekventatív ige alakja szerepel, mind a cselekmény többször ismétlődő, mind az ismételten elejtett tárgyak „többen vannak”, amit világosan megmutat a *šukê* szó alkalmazása.

Ügyeljünk arra, hogy a δ igeképző sajátos funkciója apródonként ismétlődő, tehát időnként megszakított, mégis egybetartozó cselekmény ábrázolása. Amikor a közlő ezt a mondatot említette: JT (*kɔwa*) *tnnm wozeda* '(az asszony) hímzést másolgat', akkor ez úgy értelmezendő, hogy az asszony szakaszosan, meg-megszakítva végezte a másolás munkáját. De itt a tárgy azonos, mindenkor egyazon másoláson tevékenykedik.

A problémát a maga sokszínű teljességében csak példák révén mutathatjuk meg. UP *im̃ñm jol̃š̃t̃l̃am*, *kok im̃ñ, kum̃at ul̃* 'megkötöm a lovakat, két ló, három van' és JT *im̃nim d̃jol̃š̃t̃l̃am* 'lovakat kötök meg': az első mondat fényt vet arra, miként értelmezendő a jaranszki nyelvjárásból való tömör közlés. 'Llovakat kötögetek' bizonyos elemeket homályban hagy, de az urzsumi mondat részletező módjával mutatja, hogy több lovat kell megbéklyózni, kettőt, hármat. Mivel a többséget már jelzi az igei *l* képző, irreleváns az *im̃nim* szót is megtoldani a többes szám jelével. Tehát egy bizonyos, más nyelvekben is tapasztalható ekonómiával él a beszélő a nyelvi jelek alkalmazásában.

Hasonló, jelekkel való gazdaságosságra törekvés jellemzi az alábbi mondatokat:

UP *kožlam ruen jör̃əkt̃l̃am* (*šuk̃ə*) '(sok) fát döntök [és] gördítek'

JT *pum d̃jör̃əkt̃l̃ optem*, *lele k̃mala-šam̃əč̃m, kuš̃t̃l̃ỹm ñomalam* 'gördítve rakom (ti. a székérre) a fákat, a súlyos rönköket, a könnyebb(jét) föl-elemem'.

A példák önmagukért szólnak, igazolják, hogy az alany, munkáját végezve a tárgyak többségével foglalkozik, a tárgyat jelölő szón azonban még sem látható/hallható a pluralitás jele. Más, ugyanezen 'gördítget' ige alkalmazásával alkotott mondatokat idézünk annak igazolására, hogy nem elszigetelt, véletlen, tévesen formált mondatokkal van dolgunk, hanem szabályos alkalmazásról. Vö. UJ *meng̃əm jör̃əkt̃l̃am* 'kerítésoszlopokat dűtök fel' (*meng̃əm* sing.) vagy pedig JT *meš̃ak̃əm d̃jör̃əkt̃l̃am* 'zsákokat görgetek' (a mari eredetiben 'zsákot').

Nem állíthatjuk azt, hogy a cselekmény megosztott, illetőleg megosztatlan volta került a példák sorában egymással kifejezendő oppozícióba, azaz a cselekmény osztottsága miatt az egymásutánban csak egy-egy tárgy szenved el a cselekményt. És ezért indokolt a singularis alak használata. Természetesen, a valós világ helyzetlehetőségei ilyen cselekményre is adnak módot. Ebben az esetben a mondat a szituációnak megfelelően értelmezendő, hiszen az eszköz, értsd a nyelvi jel csak formális, egymagában csak jelez, valós értékét szótár-saival egyetemesen, valamint nyelven kívüli helyzetjelzők révén kapja meg. A következő mondatban az egymásutániság jelzője ugyanazon *l* szuffixum, amely más helyzetben a sokaság és az ismétlődés evokálója: JT *prazni[k] ko-đəm d̃jeŋəm c̃la ik t̃jeryen arakam d̃jükt̃l̃əm, kokaš̃ ikt̃m-at š̃əm kodo* 'az ünnep alkalmából megvendégeltam (tkp. megittattam) mind az embert sorra-rendre pálinkával, egyet sem hagytam el közben'. A közlő kiemeli, hogy sorban mindenkit megkínált, egyről sem felejtkezett meg, tehát a cselekmény itt megszakítás nélkül megy végbe, a vendéglátó egymás után kínálja vendégeit: a vendégek sokasága indukálja a duratívum-frekventatívum alkalmazását. Minden egyes vendéget kínál — ez az uralkodó és végig vonuló gondolat. A következő mondatban pedig a többség és a teljesség együttesen a domináló elem. UP *šor̃ək̃əm ũkt̃l̃am* (*šuk̃ə*) 'juhokat itatok (sok[at])', JT *c̃la wol̃ək̃əm*

djüktâlêm 'az összes barmokat megittattam', UJ *êla wolêkêm orañek djüktâlêm* 'megittattam a barmokat, az egész nyáját'. Ha verbum finitum *l* képző nélkül való, tehát az alapige, akkor a singularis alak nem jelent többé sokaságot: UJ *açaže djüktâ tide marim* 'apja itatja (értsd: megvendégeli) ezt a férfit', vagy JT *atatlan arakam djüktêktô djenêm!* 'kínáltassad meg apádtól az embert!'.

Utaltunk arra, hogy bináris magyarázati lehetőség mutatkozik imittamott az értelmezés dolgában, vajon több személyt egy csapással vagy egy-egy személyt sorrendben egymás után illet az állítmány. Éppen ezért fontos a közlő (hiszen ő a „native speaker”! a hiteles magyarázó!) adta kiegészítés. Amikor ezt olvasom: UJ *unam wučedem* 'vendégeket várok', akkor hasznos a következő példamondattal való egybevetés: UP *unalakêm wučedem, tolât šukân* 'vendégeket várok, sokan jönnek', mert mindkét mondatban iteratív cselekményt jelöl az ige. Az UJ mondatban egy-egy vendéget várok, az UP mondatban sok-sok vendéget, tehát az ismétlődésen belül is felléphet az egy tárgy ↔ több tárgy ellentét. Hasonló természetű a következő mondatok értelmezése: UJ *oksam wučedem, šuko jeñ dečân oksa naššaš ulo, mâlam tače kečêlan kondaš lin ulêt* 'pénzt várok (tkp. várogatok), sok embertől kell kapnom pénzt, megígérték, hogy a mai napon elhozzák nekem'. Esetleg vessük a most idézendő mondatot az ellentétes serpenyőbe: UJ *kłta kondêmêm wučedem, šukân kondat kłtam* 'a kévék behordását várom, sokan hoznak kévéket' — és rögtön látjuk, hogy sokan jelennek meg egy-egy hordat kévével.

Nagyon érdekes tehát a felsorolt példamondatok tanúságtétele szerint az *l* igei gyakorítószuffixumnak pluralitást sugalló „távhatása”. Ennek révén az alakilag egyes számú alany vagy tárgy megsokszorozódik, mintha az volna a mondatban a sugárzó nucleus. De még egy fokkal tovább is hat. Nemcsak a fenti két mondattani kategóriára gyakorol hatást, hanem olykor egy harmadikra is, a határozókra. Márpedig a határozók azok, amelyek némelykor a többszoriséget, az ismétlődést hivatottak jelezni (pl. *sokszor, gyakorta, sokfelé, sűrűn* stb.). Mondatelemzésekből kitűnhetik, hogy az iteratívum használata idő vagy hely többségét is jelölheti. Ha csak ez a mondat: UJ *oryažêm djulâtêlam* 'rőzsét égetgetek' áll rendelkezésünkre, értelmezése kettős lehetőségű: apródonként égetek rőzsét, lassan teszem, esetleg unottan, de ha szemügyre vesszük a következő példákat, akkor kiviláglik, hogy ez a kerti-erdei rőzseégetés másként is lejátszódhatik. Vö. tehát UP *kutkêšêm ulâtêlam, tišt[ê] ik kurđa, tuštê wesê, kumêš were kumêšêm* 'hangyabolyt égetgetek, itt egy boly, ott a másik, harmadik helyen harmadikat'. A gyakorító képzős ige tehát nem csupán a cselekmény ismétlődését indukálja, hanem tovább nyúlik hatása, egészen a helymeghatározásig: a cselekmény több helyt zajlik. Ugyanilyen a határozóig terjedő befolyást mutat a következő példamondat: JT *atêm djaiš-nêlêš, kôdêš kartopkam opta, kôd[o] atêš djorêm šonpžalta* 'minden edényt elfoglal (tkp. elfoglalgat), az egyikbe krumplit tesz, némelyikbe[n] húst sző be'.

Kis közleményünk azt hivatott megmutatni, milyen gazdag az iteratívumokban rejlő mondattani alkalmazás. Minden egyes uráli nyelv, természetesen, külön-külön vizsgálándó, mivel aligha szólhatunk ősi, „örökölt” sajátosságról. Minden valószínűség szerint a morfémak együttese sokféle konstruálási lehetőséget nyújt, ezekkel él a valóságábrázolási szükségletnek megfelelően a beszélő. A vizsgálatban a kutatót nem befolyásolhatja az anyag idegen, a latin vagy az orosz nyelvtanokból ismert kategorizálási mód, hiszen minden nyelvi korpusz csak a saját inherens szabályainak a kibogozásával ismerhető meg igazán.

IV.

Tárgyaltuk a mari *andelce* 'vándorkereskedő, házaló' szó történetét. De az árukat nemcsak eladják, gyártják is és meg is vásárolják őket. Joggal kérdezhetjük: ki foglalkozott a mezőgazdasági termékek és a mariföldi háziiparban gyártott fa- és bőrárúk felvásárlásával? Miként már említettük, valamilyen lélektani oknál fogva mari ember foga nem fült a kereskedéshez. Minden bizonnyal más nemzetiségű kalmár foglalkozott evvel is.

T. A. KRJUKOVA idézett könyve bőven beszámol mind a mariföldi háziiparról, mind a kisiparosok tevékenységéről (69–84). Csak futólag említjük, mi mindent gyártottak ezek az iparosok és adtak el a felvásárlóknak: hányszőnyeget és -zsákot, bőrkesztyűt, bőrtáskát, bútort, pálcákat; kátrányt égettek, dudát és dobot készítettek: ún. „lengyel” (tehát olcsó) ezüstből és más fémből láncokat illesztettek össze (ma bizsunak mondanók). Termékeiket részben a kazányi, a carevokoksajszki, az urzsumi vásárokon adták el, részben házhoz jöttek a felvásárló kupecsek. Főként Kazányba vitték az eladandó árut, s becslés szerint évente mintegy egy millió rubel értékben vettek tőlük árut orosz és tatár kereskedők. Ez utóbbi tényt, ti. azt, hogy a felvásárlók idegen ajkúak voltak, a nyelvi tények is igazolják, az oroszból jövő *kupec* szó, valamint a mari *koštan* terminus.

Mit ír erről a szakértő Krjukova:

„При характеристике кустарной промышленности у марийцев... нами неоднократно подчеркивалось, что непосредственного соприкосновения кустика — производителя с потребителем при сбыте изделий почти не было. Сбыт продукции большей частью совершался при участии посредников — скупщиков. К концу XIX века, с развитием кустарной промышленности, фигура скупщика («коштан») являлась характерной для марийской деревни. Марийский термин «коштан», обозначающий скупщика, был одновременно и синонимом алчного, жадного и злого человека. «Коштаны» — скупщики, наряду с местным кулачеством эксплуатировали трудовое крестьянство” (84).

Ezek a sorok világosan ábrázolják a helyzetet: az egyik oldalon áll a termelő kisiparos, a másik oldalon a felvásárló és csupán közvetítéssel foglalkozó *koštan*. Magától értetődik, hogy — a társadalmi formáció megváltozván — a mai nyelvben nem található már e szó 'felvásárló kereskedő' jelentésben. De megtalálható-e a Krjukova említette 'kapzsi, mohó, gonosz' jelentésben, azaz a szemantikai változásnak ilyen emléke őrződött meg. Először megkíséreljük a szó adatolását.

Az 1775. évi cseremiszi nyelvtan szókincsében nincs meg a *koštan*. Előfordul azonban Volmari Porkka szövegeiben, még hozzá egy imádságban: *suás koštan p̄čēn sáklē!* mondja az Unsa faluban följegyzett könyörgés (17), azaz „beware vor tatarischen (helyesen: csuvas) Ruhestörrn!” (79) de gondolatpárhuzamként bukkan fel a könyörgésben rögvest *ruš koštān p̄čēnāt sáklē!* 'beware uns vor russischen Spitzbuben!’ (uo.). Nem tudom, hogyan értelmezendő Porkka fordítása. Vajon túlságosan szabadra engedte a képzelését, és a *koštan* szót kedvezőtlenebbül ültette át németre, sem mint azt eredetiben a könyörgés elmondója gondolta? Érdekes, hogy ez az imádság megnyit emlegeti a k e d v e z ő árueledást. Néhány passzust idézek belőle: „verleihe mir selbst Gesundheit mit meinen Waren zu reisen. Verleihe mir selbst Verstand, diese Waren gut zu verkaufen, verleihe Wohlergehen diesen aufge-

laden Waren." Most következik a fentebb két nyelven idézett rész, majd ismét a kereskedő könyörgése: „Wenn wir mit dieser Ware zum kaiserlichen Kaufhof kommen und uns dort aufstellen, so mache die auf's Fuder geladene Ware teuer, die zu kaufende Ware mache billig. Laß, o Gott, mich in die Gesellschaft reicher, guter Kaufleute kommen . . . verteuere die von mir angebotene Ware, die zu kaufende mache billig!" Megjegyzem, hogy mindezekben a fordulatokban az orosz eredetű *kupiŝ* szót találjuk. Említi, hogy az eladás a cári vásárban (*kupŝân pazár*) történik, és attól remél a mari iparos jó üzletet, hogy áruját a cári árus (*kupuŝan kupiŝ*) vásárolja meg, nem a csuvas. E szövegeket V. Porkka 1885–1886-ban jegyezte fel.

A orosz vásártól való félelmet bizonyítja egy másik imádságrészlet is (ARVID GENETZ, Ost-tscheremissische Sprachstudien. 1889. Az anyagot Genetz 1887-ben gyűjtötte, keleti mari nyelvterületen.) A rövidség kedvéért csak a német fordítást idézzük: „Wenn durch die Herde erwachsener oder aus dem Getreide gesammelter oder durch die Jagd erworbener Vorrat sich findet, und man denselben zu Zehnten zusammengebunden und von Metallstreifen schimmernd, wie den Regenbogen glänzend und wie die Perlmuschel prangend gemacht und auf den Markt des hehren Kaisers gebracht, möge der Preis jeden Stückes verdreifacht, fünf, sieben und neun mal verdoppelt werden und den Boden der Truhe mit Geld anfüllend möge man zurückkehren, einen Teil zurücklegen, den anderen zum Gebrauch hinlegen . . . gebet uns dreifaches Geld, welches wie die Graupen nie ein Ende nehmen mag!" (155–6. l.). És így tovább. Noha a kereskedőről szó sem esik ebben az imában, a háttérben ott rejlik az általa való becsapattatás félelme.

Az egyik legrégebbi adat V. P. ТРОИЦКИЙ szótárában lelhető:

коштан клязунник, ходо́к по делам; у горных черемыс вообще — злой (В. П. Троицкий: Черемисско—русский словарь. Казань 1895. 22a).

Porkka és Genetz adatait Szilasi Móricz szótárazza: „*koŝtân* (cs.) gazember; spitzbube Pu. 17. Prahlhans Gn." (Cseremisiz szójegyzék 90. Bp. 1901) és „*kostan* (tm.) bátor; tapfer." (uo.).

Tehát már tudta török eredetű voltukat: az első csuvasból származtatta (bizonyára ZOLOTNYICKIJ nyomán), a másodikat, a hegyi mari alakot pedig a tatár nyelvből. Véleményem szerint a kérdés ennél valamelyest bonyolultabb.

Nem hanyagolhatjuk el Arvid Genetz helyszíni tapasztalatát: „welches Wörterbuch etwas mehr tatarischen und auch russischen Einfluß aufweist als das von Budenz ausgearbeitete Wörterbuch der westlichen Dialekte — was nicht befremden kann, da die Krasnoufimskischen Tscheremissen sowohl Tataren als Russen zu ihren nächsten Nachbarn haben" (Vorwort IV). Megjegyezzük, hogy BUDENZ JÓZSEF a szót 'bátor' jelentésben regisztrálta (Csere-misz tanulmányok. NyK 3).

G. J. RAMSTEDT (Bergtscheremissische Sprachstudien. 1902. 55b) ismeri a *koŝtan* alakot, de a hegyi változatra utal vissza (55a): *kostan* 'aufgeregt, böse'; *kostanm-bi* 'ein böser Hund'. Itt tehát a *koŝtan* szónak újabb jelentésével ismerkedünk meg: 'gonosz, álnok, dühödt' és ez a jelző kutyára vonatkozik.

Így szélesbedik a jelentés mezeje. A legtágasabb mezőre Beke Ödön kéziratos anyagában leltem, ezt teljes egészében idézem. A különféle jelentéseket öt csoportba osztottam a szótári anyag rendezésekor, s ezt Beke el is fogadta:

1. izgága, pörösködő (B, CK)
2. gonosz (CK, K)
3. gógös, hencegő (M, UP, UJ, JT, JO)
4. ügyes, tanulékony (kutya) (UJ)
5. a földközösség területének a szétosztója (M)

Ami tüstént a szemünkbe ötlik, az, hogy a 'kereskedő' jelentés nem bukkan elő Beke anyagában! Sem a címszóban, sem a példamondatokban. Az utóbbiakat is felsoroljuk.

1. B *koſtan jeŋ: teyak sutuſ koſteſ, oſal jeŋ, uſmuſum uſtumuſum-at* „uſum”, *maneſ; jeŋ dene wuſeðaleſ kēn, kayazēm pua, sutuſ pāſta* 'izgága ember, folyton a bíróságra jár, gonosz ember, látottra, látatlanra is azt mondja: „Láttam”; ha mással veszekszik, pört ad be, a bíróság elé viszi (az ügyet)'
 B *koſtan jeŋ iſēſ jeŋ dene wuſeðalē γēn sutuſko kayaz pāſten koſteſ, zaman ſēra jeŋ kalaſēme mutlan* 'az izgága ember, ha kicsit veszekedett mással, hamar a bírósághoz fordul pörrel (tkp. papirost letéve), hamar megharagszik a más mondotta szóra'
 CK *koſtan dŷēŋ: kōēðaleſ, ok lūt, mom oŷlēſaſēm ēēla olēn pua* 'veszekedős ember: verekszik, nem fél, mindent szabadon kimond, ami mondanivalója van'
2. KN *koſtan edem ſiēſ wātēžem, jālēm wērsa* 'a gonosz ember veri a feleségét, szidja az embereket (tkp. falut)'
 KN *koſtan edem: ſoraſ maſtar* 'gonosz ember: mester a veszekedésben'
 KN *koſtan imēi pērleſ, ēēma* 'vad ló: harap, rüg'
 CK *koſtan pī dŷēnēm pērleſ* 'a dühös kutya megharapja az embert'
 KJ *koſtan pī pērleſ* 'a gonosz kutya harap'
3. M *koſtan deŋ kŷlēſ kŷlŷmāſ deŋ dene oŷēſ oŷlo, deŋēm muſkula* 'a gógös ember nem beszél akárkivel (tkp. kellő, nem kellő emberrel), mást kigúnyol'
 UP *koſtan jeŋ o kutrē jeŋ den, kuŷuſlanen koſteſ* 'a gógös ember mással nem beszél, magát nagyra tartva jár'
 JT *koſtan dŷēŋ ſajēn ciā, ſola wokten koſteſ, wat-ſamēcēm ſajēn kēcaleſ* (*kujaſ*), *uda wōryeman dŷēŋ pōnō o kōtoro* 'a gógös ember szépen öltözködik, a falun végigmegy, nagyon keresi az asszonyokat ([velük] hálni), rossz ruhájú emberrel nem beszél'
 JO *koſtan jeŋ nŷ-γŷn dōnn ak oŷlē, ēſkenžēm ſke peſ ſājeſ užeſ* 'a gógös ember senkivel sem beszél, saját magát igen nagyra tartja'
 UP *jeŋ koſtanlana (moktana)* az ember henceg (dicsekszik) Ph.
 UP *kopŷſtam kočkat, koſtan liiat; kuŷuſlana: „patēr ulam, pojan ulam”* — *maneſ* 'káposztát eszel, hencegő leszel; nagyzol: „bátor vagyok, gazdag vagyok” — mondja'
 UJ *kopŷſtam kočkat kēn, koſtan liiat, manēt* 'ha káposztát eszel, hencegő leszel, szokták mondani'
 JT *kopŷſtamēm kocka[t] tāk, koſtan liiat* 'id.'
4. UJ *peſ koſtan pī: jēγēlen naleſ kindēm mālečēm, ſinža, jolēm kŷſ ēſta, mom kalaset, tuðēm konda* 'nagyon ügyes kutya: könnyörög, elveszi tőlem a kenyeret; ül, a lábát föltartja, amit mondasz, azt elhozza'

5. *M koštan dalāšte mirski kozla užašlāše, olāk užašlāše* (šongo den, usan-rak) 'a koštan a faluban a közös erdő, rét felosztója (öreg ember, igen okos)'

A Beke Ödön feljegyezte adatok igen széles jelentésmezőről árulkodnak. Hozzá hasonlóan más nyelvészek műveiben nem találunk. Így a legnagyobb mari nemzetiségű nyelvész, V. M. Vasziljev nyelvjárási szótára is csak egyetlen jelentést közöl:

Костан (к. м), *коштан* (о. м.), — строгий, крутой, себялюбивый (Марий мутэр, Моско 1928. 75в).

Napjaink szótárai is fukar kézzel bánnak az adatolással, pl.:

коштан своенравный, себялюбящий, злой (Марийско-русский словарь. 1956. 228а).

Г *костан* строгий, крутой (о человеке) (225в).

Г *костанлана*ш сердиться, злиться (225в).

Amint tapasztaljuk, a jelentésmező teljesen beszűkül: a főnévként használatú *koštan* ~ *kostan* eltűnik (valószínűleg a társadalmi alakulat változásának a hatására), a szó 'mások szószólója, felvásárló, uzsorás' értelmezése pedig feleslegessé válik a tanácsrendszerben.

Noha megvolna annak a lehetősége, hogy jelentése a kulák és más rokonértelmű szavak módján pejoratív irányba tolódjék el, én ennek a jelentésváltozásnak nem bukkantam nyomára a rendelkezésemre álló mari nyelvi forrásokban.

A mari nyelv *koštan* ~ *kostan* szava nem ősi finnugor vagy volgai finnségi szó, nem is a mari nyelv külön életében keletkezett elem. Már Szilasi Móricz utalt arra, hogy etimonja a csuvasban keresendő (i. mű 90). A *kostan* változatnál pedig a tatárra (uo.).

Ez utóbbi megtalálható Bálint Gábor Kazáni-tatár nyelvtanulmányok c. munkájának szójegyzékében (Budapest 1876. 59. l.):

koštan 'szószóló, ügyvéd; Fürsprecher, Advocat'.

Valószínűleg Osztroumov munkájából kölcsönözte Bálint Gábor: a leelőhelyet nem közli. Nem ismer *kostan* változatot. Ezt a kurta, de fontos adatot és egyúttal a szónak a mai jelentésgazdagságát, valamint a szó családját a következő, szükségszerűen bő közléssel egészítjük ki:

КУШТАН 1) льстец, подхалим; || льстивый, подхалимистый; **куштан кеше** льстец, льстивый человек; **куштан хатын** выражающая показную преданность, подчеркнуто обходительная, кокетливо ухаживающая (напр. за своим мужем) женщина; 2) ист. мировый посредник, подкулачник (прослойка в старий татарской деревне, выступавшая в мирских делах как посредник и защитник интересов общины, но на деле проводившая политику зажиточных и бюрократии); 3) перен. человек, старающийся завоевать доверие каких-л. слов населения, льстя то одним, то другим.

КУШТАНЛАНУ 1) подчеркнуто угождать, льстить, обхаживать, ухаживать; кокетничать; || подчеркнутое угождение, обхаживание; кокетничанье; 2) выказывать преданность, подхалимничать; || подхалимаж, подхалимничанье; 3) стараться понравиться, угождать; || ухаживание, обхождение, угождение, старание угождать (понравиться), игривая любезность.

КУШТАНЛАНУЧАН 1) любящий кокетничать; 2) любящий подхалимничать.

КУШТАНЛЫК 1) кокетство; 2) подхалимство, угодничество; лицемерие. (Татарско—русский словарь. Татарча—русча сулек. Москва 1966. 301. l.)

Igazoltuk azt, hogy a tatárban a *kuštan* névszóból igét is képeztek. Beke szótári anyagában az UP UJ *koštanlanem* ige belső, mari képzésként szerepel. A tatár *kuštanlanu* ismeretében a mari igét közvetlen, külön álló kölcsön szóként kell kezelnünk. Beke a mari igének következő jelentéseit ismeri: 'henceg, dicsekszik', pl. UJ *mari peš koštanlana — mura mokten škenžēm*: „*pojem ulo, ča bl[e] alšam ulo, — maneš — ča ble watem ulo — maneš —, jñ dek lektas om wožâl — maneš — nō-yön deč-at*”; *wes watêže ola*: „*onžžjan — maneš —, kuze koštanlanen šoya mare*.” 'egy ember nagyon henceg, énekel önmagát dicsérve: „Van vagyonom, van szép herélt lovam, van szép feleségem, máshoz elmenni nem szégyenkezem idegen[ek] előtt se — mondja; egy másik [férfi] felesége mondja: „Nézd csak — mondja —, hogy henceg az ember”.

Ez az ige a JT dialektusban *s*-szel hangzik, ám jelentése azonos, pl. *koštanlana*: *kušta, mura, kaðrjêlēš*; „*ni-yün gâc om lût — maneš — oksam olo — maneš —, woryemem olo — maneš —, saja ciiaš*”; *mokta škenžēm* 'henceg: táncol, énekel, hajladozik; „Nem félek senkitől — mondja —, van pénzem, van szép ruhám felvenni”; saját magát dicséri'.

Ugyanezen hangalakú változat lelhető meg G. J. Ramstedt feljegyzéseiben (l. Bergtscheremissische Sprachstudien, SUST 17 [1902]: 55a l.):

koštan aufgeregt, böse; *koštan^m-bi* ein böser Hund

koštanlanaš sich ärgern, böse sein

koštanlandaraš aufhetzen, in Ärger bringen, böse machen

Ezen hegyi mari alakok hangalakja megfelel a fentebb idézett, 1956-ból való Г-vel jelzett hegyi mari igének; jelentése 'haragudni, bosszankodni' is azonos. Ismételtlen megállapíthatjuk, hogy ezen alakok a tatárból valók. Ezzel szemben az -š- hangot tartalmazók csuvas eredetűek, miként ezt a következő példák igazolják:

Elsőként egy szűkszavú csuvas adatot citálok:

Коштан ходок по дѣламъ, клязникъ (Н. И. Золотницкий, Корневой чувашско—русский словарь. Казань 1875. 37в).

Továbbá:

kuštan 'nagytekintélyű, uralomvágyó paraszt, kolompos / ein angesehener, herrschsüchtiger bauer, der die erste rolle in der gemeinde spielen will, rädelsführer, schreihals, каштанъ, (H. PAASONEN, Csuvas szójegyzék. 78. l.). A szó további összefüggéseire is utal Paasonen: kaz. R. *koštan*, mizser *kuštan* (uo.).

Heikki Paasonen után időrendben N. I. ASMARIN Thesaurus Linguae Tschuvaschorum című értelmező és nyelvjárási művének az adatbőségéből idézünk (a példamondatokat mellőzzük):

Куштан, коштан коштан, мироед, нахальный заправила.

Куштан — держащий себя важно, горделиво и относящийся презрительно к другим. — *Коштан* — придирчивый человек, от которого труд-

но отвязаться, если он сердит. | Форсун, щеголь. — *Куштан* — бойкий, который стоит во главе.

Куштанлан — зазнаваться.

(Чăваш сăмахĕсен кенеки. Чебоксары 1935. 64.)

És megőrződött a szó mind a mai napig a csuvas nyelvben, megmaradtak mindazon származékai is, amelyeket Asmarin följegyzett, és a jelentésmező is ugyanolyan térs. Bizonyításul a 1961-ben kiadott csuvas–oroszl szótárt hívjuk tanúságtételre:

Куштан 1. мироед, кулак, кулацкий; 2. крикун, горлопан; 3. форсун, шёголь; II форсистый, щегольской; 4. гордец; II высокомерный, надменный, спесивый; **куштан хёр** высокомерная девушка.

Куштанла 1. как мироед, как кулак; по-кулацки; 2. высокомерно, спесиво.

Кустанлан 1. поступать как кулак; 2. зазнаваться, быть высокомерным; артачиться; **куштанланса кай** 1. зазнаться; 2. заартачиться.

Киштанлăх 1. форс, щегольство; 2. зазнайство, высокомерие, гордость. (Чувашско-русский словарь. — Чăвашла-вырăсла словарь. Москва 1961. 184a.)

Soroljunk még egy adatot a többiekhez, amelyet A. P. Szergejev nyelvjárási szótárából emelünk át:

куштан — сивёр, проворный (А. П. Сергеев, Чăваш чĕлхин диалектологи словарĕ — Диалектологический словарь чувашского языка. Чебоксары 1968. 38a).

A mari nyelvnek ezen törökből eredő jövevényével kapcsolatban még hangtani és jelentéstani kérdésekre kell kitérnünk. Beke Ödön e szónak a következő nyelvjárási elterjedését mutatja:

a) *košta'n* B M UP UJ CK, *ko'stan* JO

b) *ko'stan* JT K

Ezeket megtoldottuk V. Porkka P *koštan* és Ramstedt K *kostan* adatával. Ebből kiviláglik a területi megosztottság a keleti és nyugati részek közt. Problémát okoz azonban ebből a szempontból a jaranszki O nyelvjárás adata. Esetleg belső kölcsönzésről van szó? Ezt látszik támogatni az a tény, hogy a tőszótagban o hangot találunk. De ez van a kozmogymjanszkiban is. Beke Ödön neves cikkében (FUF 22: 120) az *š* ~ *s* váltakozások sorában említi ezt a példát. Az átadó nyelvekben majd mindenütt *š* hang van; kivételképpen említhetjük az egyik csuvas nyelvjárási alakot: *kuštan* (ASMARIN 7: 40, az MPP jelű dialektusban). Tehát lehetséges, hogy két különböző hangalakban került e szó a mari nyelvbe.

M. RÄSÄNEN szerint a mari szó a tatárból került át (Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen. Helsinki 1923. SUST 50: 41). Eredetét szótárában erről nem nyilatkozik, csak említi a mari szót, miután a török szavakat felsorolta (Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türk-sprachen. Helsinki 1969. 284a).

Talán a jelentésmező tagoltsága szolgál valamelyes eligazításul.

1. 'izgága, pörösködő' B CK

2. 'gonosz' (kutya) CK K

3. 'gőgös, hencegő' M UP UJ JT JO
4. 'ügyes, tanulékony' (kutya) UJ
5. 'a közös föld kiosztója' M

Vessük egybe a csuvas és a tatár szavak jelentésterével; melyet kettős rendbe sorakoztatok:⁹

csuvas

1. arcátlanul fontoskodó, pimasz; közősködő (A)
2. nagytekintélyű, uralomra vágyó paraszt, vezető (P); kijáró, szószóló (Z); nagyhangú, fontoskodó (1961)
3. gőgös, embertársait megvető (A+1961); fennhéjázó (lány) (1961)
4. piperkőc (A+1961)
5. fürge, ügyes(kedő), élre törekvő (A); kulák (1961)

tatár

1. hízelkedő, talpnyaló (1966)
2. (manapság elavult) a faluközösség, a mir bizalmiféléje, kulák = bandagazda megbízottja, segítője (1966); szószóló, ügyvéd (B)
3. kedveskedő ember, ki mások bizalmát óhajtja megszerezni (1966)

Némi eligazítást kínálnak e jelentésmezők, illetőleg egybevetésük. A csuvas 'piperkőc' a példamondatok tanúsága szerint a mari 3. csoportozhoz vág. A 'közösségi föld kiosztója' (M) a tatár 2. jelentéssel egyezik. A mari 3. 'gőgös' jelentés a csuvas 3. jelentésre emlékeztet. Teljesen hiányzik a tatár 1. 'hízelkedő, talpnyaló' jelentés a mari nyelvben. A csuvas 5. 'fürge, ügyes' a mari 4. jelentésre látszik utalni, bár ott kutyára vonatkozik a jelzés. A Zolotnyickij-féle értelmezés 'kijáró, szószóló' lehet a mari 1. 'pörösködő' + a mari 5. 'földosztó' jelentésadója.

Jelentésfejlődési érdekességgként említem azt, hogy mind az orosz *ходок*, mind a magyar *kijáró* a 'jár' jelentésű igével függ össze. Esetleg ez a megállapítás szolgálhat fogódzóul a török szó etimológiai értelmezésében.

Talán feltűnt, hogy Paasonen a csuvas *kuştan* jelentését adva utolsó helyen egy orosz tájszót említett: *кауман*. Való igaz, létezik az orosz nyelvterület európai részén, annak keleti és centrális sávjában egy *коуман* hangalakú szó és változata: *кауман* (I. M. VASMER, Russisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg 1953. I: 652). Erről a szóról már M. RÄSÄNEN is értekezett (FUF 29: 197). Az orosz *коуман* ~ *кауман* változatpárost így értelmezi: 'Freischlucker, Schmarotzer, Vermittler in Bauernsachen, Marktschreier, Halunke' (196. l.), és utal a török (csuvas, tatár stb.) megfelelőkre (197. l.). Ám ez az egyeztetés már FRANZ MIKLOSICH művében is előfordul (Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen. I. Wien 1884. 129 l. — Vasmer utal is rá).

Tehát az európai orosz nyelvterület keleti részén járatos volt a *koştan* szó nyelvjárási használatban. DAL'nak első helyen közölt etimologizálási próbája (a lengyel *koczt* 'eltartás [értsd: ingyenes táplálás]' helytelen. Úgy gondolta, hogy a *коуман* a faluközösség, a mir költségén él, a közösség *koşt*-ján. De azon nyomban helyeshíti feltevését: „Но может быть это слово и с чувашс-

⁹ A rövidítések feloldása: A = Asmarin, B = Bálint, P = Paasonen, 1961 = Csuvas-orosz szótár, Z = Zolotnyickij.

кого или пермяцкого” (Вл. Даль: Толковый словарь живого великарусского языка. 31: 183).

коштáнник, коштáн вост. 'миroeд, живуший на мирский кошт; ходатай по мирским делам, ходок, горлан и коновод на сходках; браннительно плут и обманщик, ябедник, пролаз и тяжбник' — Мироед он, коштан, а без него не проживешь.

És feljegyezte Dal' az alapszóból képzett igét is:

коштáнить, коштáнчивать 'промышлять коштанством | быть коштаном, мироедничать, быть ходатаем, ходоком и урядником за крестьян, коноводить на происках и тяжбах, сводить счет с чиновниками."

Az igei adat rendkívül értékes, mivel megerősíti a mari nyelvi *koštan* szónak T. A. КРЖУКОВА művében felfedezett jelentését: 'felvásárló, faluzó kereskedő', hiszen Dal' az orosz ige első jelentését eképpen közli: '*koštan* módján kereskedni'. Nem kevésbé érdekes a többi jelentés: 'a mirben tevékenykedni, eljárni, kérelmezni hivatalos ügyekben, parasztok ügyében közbenjárni, felügyelni rájuk, nyomozásban és panaszokban szószólóként működni, hivatalnokokkal elszámolni'.

Szóképzés szempontjából figyeljünk fel arra, hogy a *koštan* -ник foglalkozásképzővel sorakozott be az orosz szókinsbe a keleti nyelvterületen. Megvan *каштан* változata is (101. l.).

Nem áll módomban, nem is az én feladatom megállapítani, mennyire ismert és használt az orosz szó mainapság. Van moszkvai tanárkollégám, aki ismeri. Viszont Usakov nem közli értelmező szótárában.

Ez a törökségből származó elem ui. vándorszóvá változott. Az oroszon és bolgáron kívül (oda valószínűleg az orosz nyelv révén került) használják a mordvinban is. Vö. moksa *koštan*, erza *kaštan*. Jelentését forrásunk alapján adom meg: „гордый, надменный, высокомерный, зазнающийся, горлан, коновод на сходках, кто ставит себя выше других. Петрась васень каштанць велеса 'Петр первый гордец в деревне'.” (М. Е. Евсеев: Эрзень—рузонь валкс. Москов 1931. 192. l.). Tehát megvan csaknem az egész széles jelentésskála: 'büszke, gőgös, fennhéjázó, hangoskodó, szószóló a falugyűlésben és másutt, magát többre értékelő; hízelgő, kulákfi'. Ám ugyanakkor hiányzik a 'prókátor, pörösködő, piperkőc' jelentéscsomó.

Az is érdekel, hogyan alakult a mordvin *kaštan* ~ *koštan* életútja. Egy negatívummal kezdem: A. Feoktyiszto szótárának a tanúsága szerint nem volt jelen a XVIII. sz. mordvin szókinsében. Közöltük M. Jevszevjev szótárából, ez az adat a XX. sz. elejéről származhat. Noha Jevszevjev mind a két mordvin nyelvből hoz rá példát, az 1949-ben kiadott, 25 000 szavas moksa-mordvin—orosz szótár nem említi. Furcsa ellentmondás: az ugyanazon évben kiadott erza-mordvin—orosz szótár a következő adatokat közli:

каштан 'гордый, надменный, высокомерный, зазнайка; разг. зазнайка'
каштангадомс 'возгордиться, стать надменным, высокомерничать, зазнаться'

каштангалемс 'завнаваться' (92b lap)

A szótári adatok bizonyítják, hogy a törökből vett szó csak egy bizonyos értelemben használatos a mai mordvinban: 'büszke, gőgös, fennhéjázó'. Mind az oroszban felfedett, mind a török nyelvekben használatos széles jelentés-

mezőnek itt, a mai mordvin szótárban semmi nyomát sem leltem. Ítéletmondásra kevés alapot ad szótárakból összeszemeztett anyag, irodalmi és népköltészeti anyagban viszont nem botlottam bele ebbe a szóba. Anyanyelvi kutatónak a feladata a további bizonyítás és kutatás.

A mordvin nyelvben is megtaláljuk azt az igét, amelyet a mari forrásokban leltünk: U *koštanlanem*, JT K *kostanlanem* 'henceg, dicsekszik' (Ramstedt szerint 'sich ärgern, böse sein') — és amelyet mi külön átvételnek minősítettünk, vö. csuvas *kuštanlan* 'fennhéjázónak lenni' (A), tatár *kuštanlanu* 'hízlekedni, alázatosan viselkedni, hűséget hangoztatni' (1966).

Íme a mordvinban lelt igealakok:

„*Каштангадомс (коштангадомс), коштандидамс. Пош. мн. в.: каштангалемс (коштангалемс, каштангалекшнемс, каштанкшнемс — 'зазнаваться, гордиться, высокомерничать' (id. mű).*

Megállapíthatjuk, hogy a mordvin nyelvben talált igealakok belső képzésűek, a *kaštan* ~ *koštan* névszóhoz csatolták az eredeti mordvin igeképzőket (ezekre vonatkozólag l. ERDŐDI JÓZSEF, Erza-mordvin szövegek . . . Budapest 1968. 285.). A mordvin beszélők tehát csupán az alapszót vették át, ezt fejlesztették tovább, esetleg török mintára (A mordvin nyelv török jövevényszavaira vonatkozólag l. HEIKKI PAASONEN: Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen. SUSA 15. l.).

Még egy finnugor nyelvből idézhetem a tárgyalt szó kölcsönvett alakját, az udmurtból. MUNKÁCSI BERNÁT e nyelv szarapuli nyelvjárásából közli: *kušton* képmutató, hízlegő (лицемер) | Heuchler, Gleißner és *kuštonjal-* képmutatóskodni, hízlegni | heucheln (лицемерить; а не: клеветать). A votják nyelv szótára. Budapest 1892. 218. l.). Munkácsi ugyanitt kétségbe vonja, hogy a Wiedemann szótárában közölt 'verläumden (sic!), beschuldigen' jelentés helytálló.

Tehát Munkácsi Bernát nyelvmestere határozottan cáfolta gyűjtéskor, hogy az udmurt ige 'rágalmazni' jelentésben is használatos, noha Wiedemann ebben a jelentésben közli: *kuštyny* 'verläumden, beschuldigen', *kuštonjany* 'id.', viszont *kuštyskyny* (*kuštskyny*) jelentése csak 'läugnen' (492a lap). A *kušton* szó pedig egyáltalában nem szerepel Wiedemann szótárában. Az ő igazát viszont egy régebbi szójegyzék és az orosz nyj. szó igazolja. Láttuk, hogy az orosz *коштан* egyik jelentése a sok közt 'rágalmazó, árulkodó, besúgó' (oroszul 'ябедник'). RÉDEI KÁROLY 1968-ban kiadta F. A. WOLEGOW udmurt szójegyzékét (F. A. Wolegows Permjakisches Wörterverzeichnis aus dem Jahre 1833. Akadémiai Kiadó = UAS 101), ennek a 47. lapján az első hasámban található:

коштанъ (?) 'наушник, ябедник'

Tehát Wolegow és Dal' adatai bizonyítják Wiedemann feljegyzésének helyes voltát. Ugyanakkor utalnunk kell arra, hogy a ma főként Dél-Udmurtiában használatos szó jelentésmezeje valóban szűkebb:

- куштон* южн. 1. 'гордый, спесивый'
2. 'щёголь'
3. разг. 'зазнайка' (Удмуртско-русский словарь. ОГИЗ, Москва 1948. 163. lap).

Úgy gondolom, hogy az udmurt nyelvből idézett adatok világosan megmutatják: a török szó legalább kétszer vevődött át. A *kušton* hangalakú a csu-

vasból 'büszke, fennhéjázó' jelentésben, a *koštan* hangalakú pedig 'álnok, hízelgő, árulkodó; piperkőc' jelentésmezővel vonult be az udmurt nyelvbe. A mai köznyelvben — a fent említett szótár bizonyossága szerint — úgy látszik, a 'beképzelt' jelentés kerekedett felül és áll a gyakoriság szempontjából az első helyen. (Az irodalomhoz l. még Tibor Mikola: Materialien zur wotjakischen Etymologie. Studia Uralo-Altaica 11. Szeged 1977. 80. és 88. lap).

Mint negatívumot említem: Y. WICHMANN munkája (Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. MSFOu. XXI) nem ismeri az udmurt szót. H. PAASONEN tanulmányában (Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen JSFOu 15/2) viszont a mordvinba került elemet nem ismeri. Az első hiányára T. I. TYEPLJASINA utalt már (Советское Финно-угроведение 5: 159b) egy disszertáció ismertetésekor. A mordvin szót — úgy tűnik — senki sem említette. Tyepljasina adatai:

куштан 'проворный'
коштан 'горделивый'.¹⁰

Hosszú vándorútján végigkísértük a török nyelvek valamelyikéből indult szót. Terjedésének okát röviden jellemezzük. Átvehették művelődési szóként ('felvásárló, szószóló, ügyvédféleség'), de más jelleggel is. Tudjuk, hogy a nyelvi eufemizmusnak egyik formája az, amikor pejoratív jellegűnek vélt jelenségeket, fogalmakat stb. idegen nyelvből vett szóval rejtünk. Elég, ha nyelvünk szlávból kölcsönzött szavainak egyikére-másikára gondolunk: *setyera*, *kurva*, (tök)filkó stb.¹¹

Nem tudom, milyen nyelvészeti dobozba dugjam a *koštan* szó történetét. Az magától értetődik, hogy nincs helye a történeti-összehasonlító csoportban. Nem kerülhet a tipológiai egybevetés címszava alá sem. Nem minősíthetem areális jelenségnek sem; esetleg ide kíváncznék, ha más elemek társaságában tárgyaltam volna, s minden elemnél utaltam volna, hogy a térség civilizációs jelenségei, a szoros érintkezés stb., stb. terjesztette az azonos jelenségeket. Azt hiszem, kevesebb kell beérnem, esetleg beérnünk. Nem areális jelenség ismertetése pergett le szemünk előtt, zajlik le fülünk hallatára. Néhány cikkünkben nyilatkat eresztettem azon tétel megmutatására, hogy azonos jelenségek különböző időben, más-más, földrajzilag nem határos területen végbe mehetnek két nép hordta két nyelv érintkezésekor. Az a tény, hogy több helyen találunk *ü* vagy addig nem volt *ö* hangot, nem kényszeríthet bennünket annak a feltételezésére, hogy areális jelenségbe botlottunk. Az egyik helyen Umlaut eredménye a labializált palatális hangok előbukkanása (egyfajta távhatású asszimiláció), a másik helyen a hangfestés és hangutánzás eszközöként lép elő az *ü* hang egy időben, s talán a harmadik areán („szérűn”) a szomszéd utánzásaként. Minden egyes változás külön-külön vizsgálendő, s csak aztán dönthet a nyelvész, hová sorolja. És az is lehetséges, hogy a változás nem egy gócból indul el, hanem több forrásból terjed, párhuzamosan, esetleg láncreakcióként. Ezeket az „areális” címszó bővületében egy csoportbasorolni kár volna. Ilyen is van, olyan is létezik.

ERDŐDI JÓZSEF

¹⁰ Valószínűleg ide sorolandó a komi *kuwtšimašni* V 'grosstun, sich brüsten' ige (Y. Wichmann: Syrjänischer Wortschatz, 131a).

¹¹ Nagyon jó, bár csak szótárszerű áttekintést ad M. R. Fedotov munkája: Исторические связи чувашского языка с волжскими и пермскими финно-угорскими языками. (Чебоксары 1968. 112. l.).

A benne felsorolt adatokat Mikola Tibor kollégám közölte velem: hálásan köszönöm.

Momentaufnahmen aus dem Leben der tscheremissischen Sprache

VON JÓZSEF ERDŐDI

Es werden vier, beinahe verschiedenartige Momente des Sprachlebens gezeigt. Sie werden Momentaufnahmen genannt, weil sie nur etwa ein Jahrhundert des linguistischen Geschehens umfassen, also eine relative kurze Zeitspanne in der Sprachentwicklung, wo das Aufeinander-Photographieren der Elemente nicht störend wirkt.

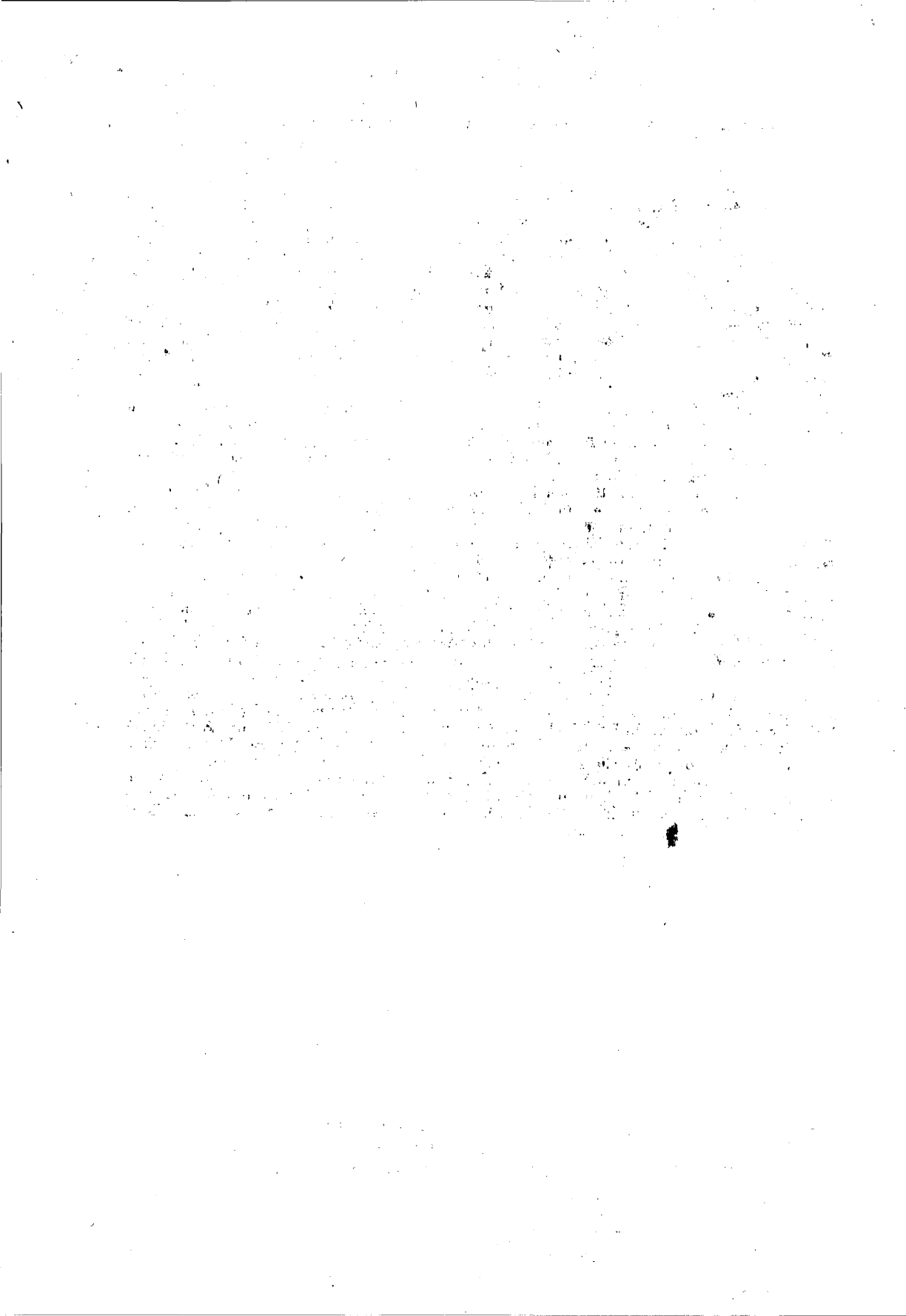
Im I. Teil wird die Geschichte des tscher. Wortes *andölce* 'Hausierer, wandernder Händler, der mit Kurzwaren, billigem Schmuck durch die Dörfer wandert'. Das Wort verdankt sein Erscheinen der Ausbildung des gemeinrussischen Marktes und der Tatsache, daß die Tscheremissen weder im Handel noch im Gewerbe eifrig tätig waren. Das Wort stammt letzten Endes aus der Sprache der Wolgadeutschen, die Ende des 18. Jh-s im Wolgagebiet angesiedelt wurden. Die Dialektform des dt. Wortes *Handel* wurde durch Tataren mit anlautendem χ -Laut weiter verbreitet. Der Schwund des χ -Lautes erfolgte im Tscheremissischen.

II. Die Entwertung, das Herabkommen von Lebenwesen und Objekten wird im Tscheremissischen durch folgende Konstruktion ausgedrückt: Substantivum nom — Substantivum abl — Verbum *lektes* 'geht hinaus'. So sagt man *jen jen ge lektes*, wo ein Mensch sein Vermögen verliert, alt oder kraftlos wird. Es werden die semantischen Möglichkeiten dieser phraseologischen Einheit gezeigt.

Der III. Teil bringt Satzbeispiele, um die multiplizierende Wirkung des Frequentativsuffixes im Tscheremissischen (und auch in anderen verwandten Sprachen) zu beweisen. Das Verbum frequentativum hat die Kraft eines Nucleus, seine Ausstrahlungen machen die Verwendung von Pluralzeichen etc. bei Hauptwörtern und Adverbien unnötig. Diese syntaktische Möglichkeit wird öfters ausgenützt.

IV. Es erscheint Ende des 19. Jh-s oder noch früher im Tscheremissischen das Wort *koštan* ~ *kostan* 'Kaufmann, der Erzeugnisse der tscher. Bauern, Gewerbetreibenden usw. im Dorfe aufkauft und die an russ. Händler weiterleitet; Wucherer; Vermittler in Dorfsangelegenheiten, Fürsprecher bei den Behörden; Stutzer, hoffahrender, eingebildeter Mensch; Freier'. M. RÄSÄNEN war der Meinung, daß das tscher. Wort aus dem Tatarischen kommt. Semantik und Lautgestalt beweisen jedoch, daß es sich um mehrmalige, zeitlich und örtlich verschiedenartige Übernahmen handelt. In diesem IV. Teil dient die reiche Sammlung der Varianten der oben charakterisierten Beweisführung. Neben den bisher erörterten — im Russ., Wotj. — erscheinenden Entlehnungen werden die Entlehnungen des Wortes im Mordw. und Syrj. (V Ma.) gezeigt. Bei dem tscher. Zeitwort *kostanlaneš* handelt es sich um eine gesonderte Übernahme aus dem Tat. od. Tschuw. Dagegen sind die mordw. Zeitwörter im Eigenleben dieser Sprache entstandene Bildungen.

Es fragt sich: haben wir es mit arealen Erscheinungen zu tun? Verfasser ist der Meinung, daß die linguistischen Tatsachen höchstens für lineare Verbreitung (event. mit mehreren Foci) zeugen. Es sind Wanderwörter, die für eine gemeinsame wirtschaftlich-kulturelle Entwicklung sprechen.

Szurguti osztják szójegyzék

Az alábbi szójegyzék az 1975–1976. évi leningrádi tanulmányutam egyik eredménye. Tartalmazza az általam gyűjtött tromagani és pimi szövegek és nyelvtani feljegyzéseim szóanyagát, beledolgoztam továbbá RUSVAI JULIANNA pimi anyagának (l. HONTI–RUSVAI, Pimi osztják szövegek. NyK 79: 223–232) szókincsét is.

Ha egy szó mindkét nyelvjárásban megvan, a tromagani (T) áll az első helyen, azt követi a pimi (P). Ha egy adat előtt nincs utalás a nyelvjárási hovatartozásra, akkor e tekintetben megegyezik az ugyanazon szócikkben közvetlenül előtte álló adattal. Ha ugyanazon szónak a két nyelvjárásban eltérő jelentései vannak, a jelentések közlése után utalok erre a körülményre. Általában közlök verbum finitumokat és birtokos személyjeles főneveket is, zárójelben pedig rövidítve megadom, milyen alakról van szó. Az alapszó, a származékok és az összetételek általában egy szócikkben találhatók meg, pontosvesszővel elválasztva; ha két összetartozó szót mégis külön szócikkben adok meg, tildével utalok az összefüggésre.

A betűrend: *V* (= *â, ä, e, i, ĭ, o, u, ă, ǎ, ȅ, ȅ, ȅ, ȅ, ȅ, ȅ, j, g, k, k_o, ȳ, ȳ_o, l, l̃, Ȧ, Ȧ, m, n, ȋ, ȋ, ȋ, ȋ_o, p, r, s, ȡ, ȡ, t, ȡ, w*.

Rövidítések

conj det	= conjugatio determinativa
du	= dualis
ger	= gerundium
imp	= imperativus
num sg/du/pl	= numerus singularis/dualis/pluralis
obj sg/du/pl	= objectum singulare/duale/plurale
part prs	= participium praesentis
pass	= passivum
pl	= pluralis
prs	= praesens
sg	= singularis
px	= declinatio suffixi possessoris

Helykímélés végett nem jelzem, ha valamelyik igealak aktív, ill. alanyi ragozású. Mivel a közölt felszólító módú igealakok mind egyes számú 2. személyűek, ezeknél a szám és a személy jelölését szintén mellőztem.

- á* (T) és, szintén
ičək (T) sőt, *i. mā wōɣaɣ wōsəm* teljesen erőtlen vagyok, *i. pētə* (csodálkozást fejez ki)
āj (TP) kicsi, fiatal, (T) *ā. ko* fiatal férfi
ej (T), (P) *e no* (indulatszó)
ēj (TP) egy, (P) *ēnam* mind, minden egyes, *ēj-ka* együtt, *ējmat* első (vö. *āΔəŋ, āΔəŋmat*, *ēj-mēt(a)Δi* senki, egy valaki, *ēj jākkəΔ* szülei
ējja (P) (nagyfokú ingerültséget kifejező indulatszó), *ējəkəča* ua.
ojəytə-ta (T), (P) *ōjəytə-tayə* (meg)talál, észrevesz, *ōjəytaΔ* (prs|sg 3), (T) *āōw mānt ojəytəy ō* engem megtalált, *āōw ojəytətəy ō* (azt) megtalálta, *ojəyta* (imp)
iki (TP) öreg, ember, (nagy)bácsi, (T) *mā upəm i.* apósom
āksəŋ (P) gomba
ēkət-ta (T) gyűjt
iyət- (T) fölakaszt, *kōΔə iyətΔi?* hova lehet akasztani?
oyō (TP) fej, (P) *uyōəm ~ oyōəm, uyōən ~ oyōe, uyōəΔ* (px|sg 1, 2, 3)
āyōi (T), (P) *āwi* 'lány, vki lánya'
āyōəΔ (T), (P) *āwəΔ* szán, (T) *āyōəΔam* (px|sg 1)
āyōəm (T) kedvesség, *āyomat* kedvesen, szeretettel
ōyər (T), (P) *ōwər* magas, (T) *ō. wōnt* dombos, mocsaras erdő, *ō.-kōrəp-ōt* farkas (tkp. hosszú lábú valami)
āyəs (T): *ā. jāy* „csukcsok” (de I. Trj. *āyəsjaŋ* die obdorskischen Samojeden [KT 18; tkp. kb. a folyótorkolatnál élő nép])
ōyōti (T), (P) *ōyōti*, *ōwti* felület, (T) *ōyōtiji* vminek a felületén
ōlak (T) a szán húzókötele (a szán és a rének között), *ōlakem, ōlake* (px|sg 1), 2), *ōlaknə nuryə wāri* a kötél ledörzsölte a szőrt egy rén lábáról
āΔ (T) év, *uΔəm* (px|sg 1)
āΔ (TP) ne, (T) *āΔ-pə* ua.
īΔ (T) alsó, *ī. lāpka* a Tromagan alsó folyásánál levő község neve (kb. 200 km-re az Obtól), *īΔə* (T) lefelé, *īΔanam* ua., (P) *īΔapi* ua., *īΔpinə* lent, alatta, (T) *īΔata* letről, alulról
āΔ-tayə (P) fekszik, alszik, *āΔəΔ* (prs|sg 3), *ōΔ* (prt|sg 3), *āΔtə* (part prs); *āΔin-tayə* lefekszik aludni
ōΔ-tayə (P) tüzet gyűjt, *ōΔə, ōΔe* (imp)
āΔə (TP) csak (TP), mintha (T), (T) *ā. mēta* mintha, *ā. mōyōəΔi* (a csodálkozás kifejezése, kb.:) mi a csuda?!
āΔəm-ta (T), (P) *āΔəm-tayə* (fel)emel, *īΔme* (imp); (T) *īΔməyətə-ta* megragadja (és felemeli), *īΔməyta, īΔməyte* (imp)
āΔəŋ (T) vmi vége, eleje, *ā. ko* első ember; (P) *āΔəŋmat* (leg)első, legjobb; *āōyō-āΔəŋam* csontjaim; (T) *uΔəŋtə-ta* kezd (valamit cselekedni)
āΔəŋ (T): *mōyōəΔi ā.?* что такое?
āΔəŋ (P) reggel
ōΔəŋ (T): *mā ō. jāŋəΔəm* elmennék
īΔpinə (P) előre
āΔəpti (T) át, keresztül
āΔt-tayə (P) hozzátesz, -told, *āΔtəΔ* (prs|sg 3), *uΔt* (prt|sg 3), *uΔte* (imp, „azonnal”), *īΔata* (imp, „majd”), *tem pēnt sara uΔte* ilyen díszítményt tégy hozzá, *nōŋat xādulijanat īΔata* szereld fel magad gólyalábakkal
āΔtə-tayə (P): *sāj-ā.* bezár
āΔl (P): *āwəΔ ā.* szántalp

- imi (TP) nő, asszony, (T) *iməli* asszonyka
əmp (P) kutya, лайка, *impəm*, *impəΔ* (px|sg 1, 3)
əmər-tayə (P) (bele)merít
əməs-ta (T), *əməs-tayə* ül, (TP) *imsa* (imp, (P) hosszú időre), (P) *umsa* (imp, rövid időre), *amsa* (imp, hosszú időre), (TP) *umes* (prt|sg 3); (T) *əmət-ta*, (P) *əmət-tayə* állít, helyez, (T) *imte*, (P) *umta*, *umte* (imp), *umət* (prt|sg 3), (T) *umətΔΔΔ* (decl det|obj pl|prt|pl 3); (P) *imət-tayə* ültet, *imta*, *imte* (imp); (T) *iməΔ-ta* leül
in (T), (TP) *inə* csak, éppen csak; (T) *inam* teljesen, egészen; mind; majd-nem; *it* most, *it-pə* most; eddig
ənəy (T) = *səyən* edény, *inyəm* (px|sg 1)
ənəΔ (P) nagy
ənəm-ta (T), (P) *ənəm-tayə* nő, felnőtt
ənəs (T) karaván
ənt (TP), (TP) *əntə*, (T) *enta* nem, *əntə mənəm* nem megyek, *ənta*, *mənəm* nem, megyek; (TP) *əntem* nem, nincs
ənt (TP) vmi belseje, közepe, (T) *juy* ő. az erdő közepe, *əntəΔ* (px|sg 3), *əntənə* magában, *ən'nə* belül, bent; (T) *ənti* vmi belseje
ənta (T): *munt* á. akkor
ənta (T): á. *mōy* *kōy* sokáig-e?, *əntəka-pə* vagy, или
əntəp (T) bölcső, *un'pəm* (px|sg 1)
onk (P) gyanta, *onkəm* ~ *onkem*, *onkən* ~ *onken*, *onkəΔ* (px|sg 1, 2, 3)
ənki (TP) anya, (T) *ənkem*, *ənke* (px|sg 1, 2)
ənkaytə-ta (T) megsért
ənət (T) szarv
ən'ərəmtə-ta (T), (P) *ən'ərəm'-tayə* rátekint (T), körülnéz (P), (T) *ən'ərəmta*, (P) *ən'ərəmta*, *ən'ərəmte* (imp)
op (T) após, *тесть*, *mə upəm iki* apósom
opi (P) idősebb lánytestvér
əpət-tayə (P) megemelkedik (vmi folyadék szintje), *əpəΔ* (prs|sg 3)
ər (TP) sok, (P) *əryə* darabokra, részekre, *ərit*: *mōy* á. *kua* *wəΔət*, *tu* á. *kua* *jəkə tuΔΔət* amennyi halat kifognak, annyi halat hazavisznek, (T) *ərətta* többé, *ərətta* annyi
ur (TP) vmi (éles) széle (T), vmi határa (P); lehetőség (P), (T) *pəsan u.* az asztal széle, (P) *urnə* akárhogy, *tem u.* íme így, *tem wənt* *ər u.* *jənke* ezt az erdőt keresztül-kasul járd át, (T) *tə urnam* ezért
əri-ta (T) eltörik, *ərəja* (imp)
ərjəΔ-ta (T), (P) *ərjəΔ-tayə* megalkot, meghatároz, elkészít (T), figyelmet fordít rá, megfigyel (P), (T) *ərjəΔe* (imp)
ərəy-tayə (P) énekel, *irən*, *irəy* (prt|sg 2, 3), *irəΔ*, *irye* (imp)
əryə (T) teljes, tökéletes (a nyelvmester szerint az *ört* 'vezér' szóval függ össze)
-örk- (T), (P) *-örkə-*, *-örəkkə-*: (T) *jeŋ-örkə-ěj*, (P) *jeŋ-örkə-ěj* tizenegy, *kos-örəkkə-ěj* huszonegy
ört (T) vezér, vezető, *örtam* (px|sg 1)
əs (T) nagy folyó, Ob
os (T), (P) *ös* még, még egyszer
əsəΔ-tayə (P) leereszkedik
əsəm (P) vánkös, az a hely, ahol a fej nyugszik
ışkola (P) iskola

át (TP) éjszaka, (P) *átə* éjjel, (T) *tem átə* ma éjjel
it, l. *in*, *ine*
it (T) (nagy) sebesség, gyorsaság, *koγətə itin* nekifutásból, *jəmat itin*
 mən nagyon gyorsan elment
át-ta (T) megjelenik, *átə* (prs|sg 3), *áta* (imp)
öt (TP) tárgy, dolog, valami
uti (T) fel, felfelé, *utnam* ua. ~ *wutə*
átə (P) egyedül
átəm (TP) rossz, (T) *á. nampə* rossz, csúnya nevű, (P) *á. juγ*, koporsó
itən (TP) este
itən (P) *i.-wəs* ablak (vö. VVj. Trj. *ičən-wəs* [KT 99], de J *ötən-wəs* [PD 1588])

áti (P) apa (megszólítás), *átem* apám, *ənkiənat-átiənat*, apjával, anyjával
ətə (P) szintén, is
iwə (P): *səkkə* *iwə* két hajfonatánál fogva
owpi (P) ajtó
dwət-tayə (P) vág, *əwta* *əwte* (imp)

əj (P) tea
ək (T) bánat, bú
əkəm (P) dohány
əkəm (P) elromlott, tönkrement, rossz
əkər (T) a medve húsa
əksəm-ta (T) kezd
əmə (T) hirtelen, egyszerre
imə (P) lassan, lassacskán, *č. nireptəyət* fokozatosan alábbhagyott a vihar
ənč (T) térd, *činčəm* (px|sg 1)
ənčəy (T) kötél, *čun'γəm* (px|sg 1)
ənč- (P): *ənč-tayə* felnö; (T) *ənč.kə-ta* ua.
əp (TP) fél, fele rész (T), darab (P), (T) *əpə* (px|sg 3), *kərən* *č.* hátsó
 (tkp. lábas) fele, (TP) *əpyə* ketté, szét; (P) *əpi-tayə* egyenlő részekre vág (egy
 terjedelmes tárgyat)
əpən (P) igazság, *əpən.kə* különösen, igazán
əwəksə-tayə (P) (el)rejt, (be)szerez, *čewəksəy* (prt|sg 3), *čewəksə*, *čewəkse*
 (imp)
əwəp (P) (vékony) faforgács

xəduli (P) gólyaláb, *ходули*

jə (T) nosza, rajta, gyerünk
jə (T): *tit j. nən kəkənəm neγ.rəmən* itt te messzebbre ugrottál
jə-tayə (TP) lesz vmivé, kezd (vmi csinálni), (T) *jəkə* ha (vmivé) válsz,
 leszel; *jəyə-ta* ideiglenesen vmivé válik ~ *jə-ta(γə)*
jə-ta(γə) (T), (P) *jə-tayə* jön, megy, *jəəm*, *jə* (prs|sg 1, 3), *jəγ* (prt|sg 3)
jəwa (imp), *mə lek jəəm* én ezen az úton megyek ~ *jə-tayə*
jəčə (T), (P) *jəčəy* vmi közepe, (T) *səmə jəčə* = *səmə jurə* a közepén át
jičə-ta (T) megpróbál, *jičəəm* (prt|sg 1)
jək-ta (T), (P) *jək-tayə* táncol, *jəkə* (prs|sg 3), (T) *jik*, (P) *jik* (prt|sg 3),
 (T) *jikə*, (P) *jika*, *jike* (imp); (T) *jəkənt-ta* ua., *jəkəntəy* (prt|sg 3), *jəkəntə* (imp)
jəkə (P), *jəkənəm* haza, *jəkən* otthon

- jōkan* (P) по-вообще, *jōkana* vmi helyett
jāy (TP) nép, emberek, (P) *jākkən* két férfi, (T) *kāntəy j.* emberek, osztjákok, *ruť j.* emberek, oroszok, (T P) *ēj jākkəΔ* szülei
jēy (T) apa
juy. (T), (P) *juy.*, *juw fa*, (T) *ēj jukəkən kät jukəkən sājpina* egy fa mögött, két fa mögött; (P) *jukəy fa-*, fából való
jāyət (T) indulatszó az elégedetlenség, a csodálkozás kifejezésére
jāy.əΔ (T), (P) *jāwəΔ ij*, (T) *jāy.əΔam*, (P) *jāwəΔəm*, (T) *jāy.əΔə, jāy.əΔəΔ* (px|sg 1, 2, 3), *jāwəΔəΔam* (px|num pl|sg 1)
jāy.ər-ta (T) körülteker, (P) *jāy.ər-tayə* belegabalyodik, (T) *jāy.əre* (imp)
jāy.ət-ta (T) dob, hajít, *jēyte ~ jāy.əte* (imp)
jōy.ət-ta(yə) (T), (P) *jōy.ət-tayə* jön, odajön, megérkezik, (T) *jōy.əttan kə = jōy.əttə əΔina* ha megérkezel; *jōy.ətəΔ-* utolér
jiΔ (P) észak, északi
jēΔə-kānəy-ət (T) ördög, gonosz szellem
jiΔti (T) (a nyelvmester nem ismeri a jelentését; egy találókérdésben szerepel: *jiΔti wānəm tūt əmp a . . .* pofa itt kutya
jəm (P) zelnice, *jəmem ~ juməm* (px|sg 1)
jēm (TP) jó, *jəmat* erősen, nagyon (T), még (P), (T) *jəmən* szent, *jəmən ədr* szent tó (egy tó neve), (TP) *jəmsi* jobb, (P) *jəmsi kät* jobb kéz
jəm (P) eső
jānt-tayə (P) varr, *jānttə* (part prs), *jəntəp* (TP) tű, (T) *jən'pim* (px|sg 1)
jənt-tayə (P) iszik, *jənt* (prt|sg 3), *jəntə, jənte* (imp), (T) *jənt-ot* ital
jeŋ. (T), *čəm-jeŋ.*, (P) *jeŋ* tíz, (T) *jeŋ.mət*, (P) *jeŋmət* tizedik, (T) *jeŋ.ə-örək-ēj* tizenegy, *jeŋ.ə-örək-kätəyən* tizenkettő stb.
jāŋk (P) nyárs
jāŋk-: (T) *jāŋ'-ta(yə)*, (P) *jāŋ'-tayə* jár, jön és megy, (T) *jāŋkəm* (prt|sg 1), (P) *jāŋk* (prt|sg 3); *jāŋka-tayə* egyszer megy/jár, *jāŋkəΔ* (prs|sg 3), *jāŋk* (prt|sg 3), *jāŋka, jāŋke* (imp) (a *jāŋke* akkor használatos, ha megnevezzük, hogy hol, minek a mentén történik a menés; a *jāŋ'tayə* és a *jāŋkatayə* finit formái nem különböznek); (T) *jāŋkia-ta*, (P) *jāŋkia-tayə* jár (gyakorító)
jāŋk (P) jég, *jāŋkam ~ jāŋkem, jāŋka ~ jāŋken* (!) ~ *jāŋke, jāŋkəΔ* (px|sg 1, 2, 3)
jur (T) vmi közepe, *səməΔ jurəΔi = səməΔ jāčəΔi* a közepén át
jēr-: (T) *j.-jeŋ.*, (P) *j.-jeŋ* kilenc; (T) *jeŋ.ə-örk-jēr-jeŋ.*, (P) *jeŋ.ə-örkə-jēr-jeŋ* tizenkilenc; (TP) *jēr-sāt* kilencven; (T) *jēr-jeŋ.ə-sāt*, (P) *jēr-jeŋ-sāt* kilencszáz
jōr-tayə (P) megköt
jōrəyəΔ-ta (T), *jōrəyəy-ta* elfelejt
jārəkəmtə-ta (T) húz, von
jāryən (T): *j. ko* jurák férfi
jārnas (P) ruha, *əŋkemnə jārnasat wərojəm* anyám ruhát csinált nekem
jis-tayə (P) sír, *jiša* (imp)
jāsən (TP) beszéd, hír, (T) *jisənəm* (px|sg 1); (T) *jāstə-ta*, (P) *jāstə-tayə* mond, beszél, (TP) *jāstəΔ* (prs|sg 3), (P) *jāstəm, jāstəy* (prt|sg 1, 3), *jāste* (imp)
jōt (T) kor, időszak
jōta (P) vele, (T) *jota*: *j. jōy.ətta* utolérni, (P) *mā jōtam* velem
jītə (T): *j. mēnta* szembemegy
jāwəΔ (P) fatuskó
jāwən (P) folyó
kə (T) ha, *jōy.əttan kə* ha hazaérsz

ko (TP) férj, férfi, barát, (P) *kujem ~ kujəm, kuje ~ kujən, kujəΔ* (px|sg 1, 2, 3), *kokəΔam* (px|num du|sg 1)

kə-: (T) *kəΔə* hova, *kəΔə iγətəi?* hová lehet akasztani?, *kəΔə, kəΔə* még, *kəΔ(ə)nə* hogyan, *kəΔat* valami, *kəΔə* mi, *kəΔə-pə* sehol; *kəΔə-tə-ta?* что делать?, *kəΔə-tə-jən?* mi történt veled?, *kəΔə-tə-jət?* mi történt velük?

kəč (P) kívánság, *kəčəΔ* (px|sg 3), *pəyəlem məntemat kəčəΔ kəΔ* a fiacskám vágyott utánam

kəč (T) moha

kəčəγ (P) kés, (T) *kəčəγi*, (P) *kəčəγi* kard

kəč-ta (-čč-) (T) köt, megköt

kəč (TP) bár, noha, (T) *k. jəŋkəm, əntem* elmentem, de nincs

kəčəm-təγə (P) melegít

kəčəŋ (T) minden egyes, *k. kəΔə* minden nap, *k. kəΔəpti* ua.

kəčəp (T) kötél a szánon

kij-ta (T) hagy ~ *kəčəγ-ta*

kəjəγi (T), (P) *kojəγi* ki, aki

kojəγət (T) hóbucka

kujəΔ-təγə (P) vkinek a kezeügyébe kerül, *kujəΔəΔ* (prs|sg 3)

kəjəm (TP) legelő; (T) *kəjməγ-ta* legeltet

kəkəlkəmtə-təγə (P) kicsit ráüt

kəγ (T) kő, *kəγəΔ, kəγəΔ, kəγəΔ* (px|sg 1, 2, 3)

kəγ (T), (P) *kəw* hosszú, távoli (TP), sokáig (P), *kəwə lek* hosszú út, (T) *kəγən, kəγənə* régen, régóta, *kəkenam* távol, messze, (P) *kəwit* vmi mentén, *kəwita* hamarosan

koγəΔ (T) futva; *koγəΔ-ta* fut, *kuyəΔ* (prt|sg 3), *kuyəΔə* (imp); *koγəΔətə-hajt*, futtat (rénszarvast); *koγəΔətət-ta* futva visz

kəγəγəm-təγə (P) megragad

kəl (T) képesség

kəl (T) rés, hasadék

kələγ (P) fönnakad, *kələγ* (prt|sg 3); (T) *kələγ* megdőlt

kələγ (P) prémbunda

koləŋk (TP) varjú (T), holló (P), (TP) *koləŋkəm ~* (P) *kuləŋkəm, koləŋken ~ kuləŋkən* (px|sg 1, 2)

kəΔ-ta (T), (P) *kəΔ-təγə* alszik, hál, (T) *kua* (prt|sg 3), *kəΔə* (imp); *kua-məγtə-ta* aludni kezd

kəΔ-təγə (P): *nək k.* fölkel

koΔ-ta (T) hall, *kuaəm* (prt|sg 1), *kuaəΔ* (imp)

kəΔ-təγə (P) elpusztul (udvariatlan, főleg állatról), *kəΔəΔ* (prs|sg 3), *kəΔ* (prt|sg 3) ~ *kəΔi*

kəΔ (T) (erdei) fenyő

kəΔ-təγə (P) abbamarad, abbahagy; elapad, *kəΔ* (prt|sg 3)

kəΔ (T), (P) *kəΔ* nyelv (P), szó (TP)

kəΔə (T): *Δit-ot kəΔəγə* útravaló

kəΔi (P) hulla (a halottak lelkéről is; lekicsinyítő) ~ *kəΔ-təγə*

kəΔit (T) világos, *k. kos* ragyogó, jól látható csillag

kua (T) szenny, korom; *kuaəŋ* szennyes, kormos

kəΔəγ (P) unoka, *kəΔəγəm, kəΔəγəΔ* (px|sg 1, 2, 3)

koΔəm (TP) három, (T) *koΔəm-pa* háromszor, *kuaəmət*, (P) *koΔəmət, koΔəm-mət* harmadik, (T) *kuaəməγə* harmadszorra; (P) *koΔəm-jəŋ* harminc; *koΔəm-sət* háromszáz

- kāḏaḡ* (T) kasztrált rén
kōḏatāyā (P) holnap
kem (T), (P) *kemə* ki, (T) *kemən* kinn
kim (T) állapot, képesség, *mā kimāy wōsəm* nem vagyok képes (tkp. erőtlén lettem), *kimāḡ ko* gyenge ember, *mok, kim ko wōsən kāḏa?* ugyan miféle ember vagy te?, *tu kim(a)* oly annyira, igen, nagyon
kimə (P) ruhaalj
kāmāy (P) balra
kāmḡ (T) korbács, *ḏāk, kittə k.* ló hajtására való ostor
kān (P) kán, uralkodó, *mānt kāna āḏ mēja* ne adj engem a kánnak
kīn-tayə (P) ás
kān-ta (T) neki támaszkodik, *kān* (prt|sg 3), *kāna* (imp)
kōn (P) szellőzőnyílás a ház tetején
kōn (TP) gyomor, has
kōnč (T) köröm, *kōnčam* (px|sg 1); *kōnčəp* fésű
kānčə (P) hímzés, minta; (T) *kānčəḡ* tarka
kēnč-: (T) *kēn'-čə*, (P) *kēn'-čayə* keres(gél), vadászik, *kēnčə* (prs|sg 3), *kēnč* (prt|sg 3), *kēnčə*, *kēnče* (imp); (T) *kēn'ḏə*- keresgél; (P) *kēn'γəm-tayə* kapkodva keres, *kēn'γəməy* (prt|sg 3) keresni kezdett
kōnčīa-tayə (P) felemelkedik és visszaereszkedik (víz)
kānək (P) bogyó, áfonya, *kānəkət ōjəytəmin mēḡ pā sōḡpam*
mēnəw miután találtunk bogyókat, a másik irányban mentünk
kōny (P) jobbra
kānəḡ (TP) közel (T), vmi széle, határa, part, (P) *kānəḡnə* vmi közelében
kīnt (T) nyírkéregből készült hátikosár ~ *kāntəm-ta*
kānt-ta (T) vmihez hozzászokik, *mā nōḡatī ḡntə kēn'ḏəm* én nem szokom hozzád (élni, dolgozni)
kōnt-ta (TP) elfut, (T) *kōntən* (prt|sg 2), (TP) *kōnta* (imp)
kuntə (TP) mikor, amikor, ha, (T) *kuntən* ua., valamikor
kāntəy (T), (P) *kāntək* osztják
kuntəyḏ-tayə (P) hall, meghall
kīntlintəy (P) a bunda alsó részén levő prémszegély
kāntəm-ta (T) felemel ~ *kīnt*
kīḡ (T): *k.* iki a betegséget küldő szellem
kāḡa (P) könyv; (T) *kāḡška* ua.
kāḡi-kul (P) szünidő, *kāḡi-kulnə polə ḡj-jākkəḏ wujəḏ* a szünidőben P. találkozott a szüleivel
kāḡayḏ-tayə (P) elrejtőzik
kānt-tayə (P) megijeszt; (TP) *kāntəkāḡ'-tayə* megijed; (T) *kāḡkəmtə*- megijeszt
kōnti (P) házőrző kutya
kūḡ-tayə (P) felmászik
kāḡki (P) szeder
kōḡḡḡ (P) ruhadarab, amit a malicára húznak rá, rénbőrből készül, a prém kívül van
kēplək (T) a medve feje (az ember fejére is mondják, hogy a gyerekek ne értsék)
kīpəḏ (T): *rāp k.* a hegy lába, alja
kār (T) rénbika
kār (T) fakéreg, *kīrəm* (px|sg 1)

- ker* (P) kályha, *kirəm*, *kirən*, *kirəΔ* (px|sg 1, 2, 3)
kor (P) tágas térség, amely minden oldalról körül van határolva
kör (P) süppedős, fátlan mocsár
kör-tayə (P) az állatot feldarabolja
kör (TP) láb, (T) *körən wəjəy* jávorszarvas, *öyər-körəp-öt* farkas; (T) *körəm*: *čəmə körəmnə* azonnal, *tu körəmnə* ez időben; *körmimə-ta* átlép
kəri-ta (T) megfordul, hátrafordul, *əΔ kərija* ne forgolódj, *kərijəmin*
menta összevissza, nem egyenesen megy; *kərimtə-ta* megfordul, *kərimtə* (imp);
kirəyΔə-ta fordul
kārə (T): *k. tāyi* tiszta hely, *nāΔən k.* síkos, csúszós hely
körə (P) a szán teteje
kərək (TP) bűn
körək (T) sas
körəy-ta (T), (P) *kārəy-tayə* elesik, *körəy* (imp); (T) *körəyΔ-ta* imbolyog, támo-lyog
körəyΔə-ta (T) megnyúz
körəytə-tayə (P) ugal
körəmtə-tayə (P) erősen ugrik, fut (mozzanatos)
körəs (T) hasonló
körləy-ta (T) futásnak ered, eliramodik
kos (TP) hús; *kosmət* huszadik
kos (T) csillag; *kosΔip* a medve szeme (tabunyelvi szó)
kös-ta (T), (P) *käs-tayə* (el)tör
kösηΔ (T) halom (vö. Trj. *kösηΔət* [KT 438])
kāt (TP) ház, (T) *kāta ΔəηΔəm* bemegyek a házba, *mā kātət wəΔəojəm*
házat csinálnak nekem, *kāt-juy* gerenda
kāt (TP) két, *kātən* kettő, (P) *kitmət*, (TP) *kimət* második, (P) *kimətmət*
ua., (TP) *kāt-sātən* kétszáz
kit-ta (T) elküld; *kātəy-ta* ua.
kut (T) hat, *kutmət* hatodik, (P) *kut-jən* hatvan, *kut-sāt* hatszáz
köt (T), (P) *kāt* kéz ~ *kātəΔ-ta*
köt (TP) köz (T), vmi közepe (P), (T) *juk.kən kötənə* két fa között; (TP)
kötəp vmi közepe (T), középső (P), (T) *rāp kötəpnə* a hegy közepén
kātəΔ-ta (T) megfog, *kītəΔətəy* (conj det|obj sg|prt|sg 3), *kītə* (imp) ~ *köt*
kātəΔ (TP) nap (день, солнце), (T) *tem mēta kātəΔənə* ezen a napon; *kāt-əpti*: *kāčəy k.* mindennap; *kötəΔ-ta* kivilágosodik
kātəp-ta (T) legurul
kīt-: (T) *kīt-ta* (-čč-), (P) *kīt-tayə* (-tt-) marad, (T) *kītə* (imp); (T) *kātəy-ta*
meghatározott időre marad, *kātəy* (prt|sg 3), *kātəy* (imp)
köl- (P) lerészegedik, *kölΔət* (prs|pl 3) (l. NyK 79: 227)
kāta (T) nos (kérdőszó), *mök.kim ko wösən kāta?* milyen ember vagy te?
kutəy (P) hely vmi közelében, *kutəyənə* közel, (T) *kutəyΔə* magához, к себе,
Δök.kutəyΔənə wāΔəta a közelében élni
kewrəy-tayə (P), *kiwəy-tayə* beleakaszt
lāki (P) a medve mancsa
lek (T), (P) *lek* út (TP), nyom (T), *lekem* ~ *likəm*, *leke* ~ *likən*, *lekəΔ* ~
likəΔ (px|sg 1, 2, 3)
loγΔə-ta (T) csobog, locsog, *jənk loγΔəΔ* a víz csobog
lāləy-ta (T) forog, kering, *lāləyΔəyən* (prs|du 3)

lump (P) prémtalp nélküli sí

lenk- (P): *len^h-tayə* bezár (puha tárgyról; iránya: pl. az asztalon fekvő könyvet behajtani), betakarózik, *lenkəΔ* (prs|sg 3), *lenk* [»давно«] ~ *lin^hk* [»сейчас«] (prt|sg 3), *lin^hka*, *lin^hke* (imp); (T) *lin^hə^hkəp* takaró

-*lin^hki* (P) szegény (= finn 'raukka')

lápka (T) bolt, *ia l.* a Tromagan alsó folyásánál levő község neve (kb. 200 km-re az Obtól), *kő^htəp l.* a középső folyás mentén levő község, Ruszkinsz-kije nevű, *num l.* a felső folyás mentén levő község, Kocseviye nevű

lāt (TP) mélyedés (T), hely (általában) (P), (T) *mā ā^hatə lutəm* az én fekhelyem; *məy-l.* földmélyedés

lewimt- (P): *lewim^h-tayə* hirtelen megragad, megfog, *lewimta*, *lewimte* (imp)

ai-ta(yə) (T), (P) *ai-tayə* eszik, *aiw* (prt|sg 3), *aiwtəy* (conj det|obj sg|prt|sg 3); *nōk Δ.* felfal; (T) *ait-ot*, (P) *ait-öt* élelem ~ *ā^hpət-ta*

Δoj (P) ujj ~ *Δuj*

Δuj (P) gyűszű, *Δujem* ~ *Δujəm* (px|sg 1) ~ *Δoj*

Δāj (T): *Δ. wājəy* vmilyen mesebeli állat

Δēj (T) merőkanál, *Δəjam* (px|sg 1)

Δājəy-ta (T) függ, *Δujəy* (prt|sg 3), *Δijya* (imp), (P) *Δājəytam*: *jəm-juy_o*. *tōjnə Δ. wuΔəm* zelnicefa tetején függeni látom magam (tkp. függésemet látom)

ΔējəΔ-ta (T), (P) *ΔējəΔ-tayə* néz, ránéz (egyszeri cselekvés), *ΔējəΔΔ* (prs|sg 3),

(TP) *ΔējΔəy* ~ (P) *ΔējΔ* (prt|sg 3), (TP) *ΔējΔΔ*, (P) *ΔējΔe* (imp); *ΔējΔəy-tayə* nézeget, *ΔējΔΔΔ* (prs|sg 3), *ΔējΔəy* (prt|sg 3)

Δōk-ta (T), (P) *Δōk-tayə* ugrik, *ΔōkəΔ* (prs|sg 3)

Δōk-ta (T) megfog, megragad

Δəy (TP) ők (sokan)

Δəy (T) farok

Δəy^hpi (T) vmi belseje, *kāt Δəy^hpin wōsəm* a ház belsejében vagyok, *Δəy^hpinə* belül

Δāy_o (T), (P) *Δāw* ló, *Δāwem* ~ *Δāwəm* (px|sg 1) (a nyelvmester szerint *Δāwam nincs) ~ *Δāk_okin-ta*

Δōy_o (T), (P) *Δōw* csont, (T) *Δōy_oam* (px|sg 1); *Δ. ā^hΔəηΔam* csontjaim

Δōy_o (T), (P) *Δōy_o*, *Δōw*, (T) *Δōy_onam* ő maga, (P) *Δōw* *Δōwə* ua., (T) *Δ. mən* ő maga elment

Δāk_okin-ta (T) rénen utazik ~ *Δāy_o*

Δāy_ori (P) páncéling

Δōy_oət (T) magasság, nagyság

ΔiΔ (TP) lélegzet (TP), lélek (P), (T), *kāΔəηΔΔΔ inam ΔiΔəy jəyət* rénjei alig kaptak levegőt; (P) *ΔiΔəη* élő

ΔōΔ-ta (T) olvad, *Δāñ^hl ΔōΔΔΔ* a hó olvad

ΔōΔ (T) öl, сажень

ΔāΔəm-ta (T), (P) *ΔāΔəm-tayə* lop, *ΔāΔməΔ* (prs|sg 3), (T) *ΔuΔməm* (prt|sg 1), (P) *ΔuΔəm* (prt|sg 3), (T) *ΔiΔama*, (P) *ΔuΔama*, *ΔiΔame* (imp)

Δiməy^htə-ta (T) odalopakodik, *Δiməy^hta* (imp)

ΔimpāntəΔəyən (T): *tikkən-mikkən Δ.* a sílécek mennek (a nyelvmester szerint ezek kitalált szavak, a beszélt nyelvben nem fordulnak elő)

Δəmət (P) polc, polcos állvány

Δōmət-tayə (P) felölt (ruhát), *Δōmtəy* (prt|sg 3), *Δōmta*, *Δōmte* (imp)

Δin (TP) ők (ketten)

ǎnt (T) rénzuzmó, kása; *ǎntəŋ* táplálékban gazdag
ǎnt' (T) hó
ǎntəm-ta (T) odaállni, -kerülni vhoval
ǎŋ-ta (T) bemegy, *ǎŋ* (prt|sg 3)
ǎŋ (P) nyár, *ǎŋin* nyáron; (T) *ǎŋət-ta* beköszönt a nyár
ǎŋk (T) szellem, bálvány
ǎŋk- (T) *ǎŋ'-ta*, (P) *ǎŋ'-taŋ* akar (T), szeret (P), (T) *ǎŋkəm*, (P) *ǎŋk*
 (prt|sg 1, 3), *ǎŋ'təŋ* (conj det|obj sg|prt|sg 3), *ǎŋka*, *ǎŋke* (imp)
ǎŋki (T) mókusz
ǎŋa (T) folyó
ǎŋət-ta (T) (meg)számol
ǎp (T) borító, vmi teteje, *ǎŋk ǎpŋ* a tóra (tkp. a víz felszínére)
ǎpəs (T) darab (nagy, kiterjedt)
ǎpət (TP) hét, *ǎpətmət* hetedik, (T) *ǎpət-jen*, (P) *ǎpət-jen* hetven;
 (TP) *ǎpət-sát* hétszáz
ǎpət-ta (T) etet, táplál, *ǎptəm* (prt|sg 1), *ǎpte* (imp) ~ *ǎi-ta(ŋ)*
ǎr (T) tó, *ǎrəm* (px|sg 1)
ǎr (P) vastag, kifeszített szál
ǎrəŋ (T) sügér
ǎis (T) hurok; *ǎŋki* ǎ. mókuscspda
ǎit (TP) idő, (P) *ǎitem* ~ *ǎitəm* (px|sg 1)

ǎǎi-ta (-ǎǎ-) (T) áll, *ǎǎ* (prt|sg 3), *ǎǎǎ* (imp); (P) *ǎǎǎmtə-taŋ* felkel
 (ülő helyzetből)
ǎǎ (T) háború, harci csapat; *ǎǎǎksə-ta* harcol
ǎǎt- (P): *ǎǎtǎt* (meg)néznek, (meg)nézik (NyK 79: 227)
ǎewət-taŋ (P) szid, *ǎewətǎ* (prs|sg 3), *ǎiwət* (prt|sg 3), *ǎiwta* (imp); *ǎewə-
 tiǎ-taŋ* szid (gyakorító)

mǎ (TP) én, (T) *mǎn wǎǎi* én öltem meg (pass), *mǎn-pə* (-m-p-) én is, (P)
mǎntəmǎŋ nélkülüm

mě-ta (T), (P) *mě-taŋ* ad, *ǎŋ. kǎŋga mǎ* ő könyvet ad, *ǎŋ. kǎŋga mǎŋǎ*
 ő könyvet adott

mě-taŋ (P) megüt

mě-, mǎ- (T) *měta* (vala)milyen; *ǎǎ m.* mintha; (TP) *mětaǎi* (vala)mi,
 (T) *mětaǎekkə jǎǎn kuntə* ha valamivé lesz; *mětətəŋi*, *mǎtətəŋi*; (P) *mǎw*,
mǎwə -e, vagy, *mǎŋ*, *mǎw* milyen; (T) *mǎŋǎǎi*, (P) *mǎwǎǎi* mi, (T) *ǎǎ m.* (a cso-
 dákozás kifejezése, kb.): mi a csuda?, *m. ǎǎŋ* ua.; (T) *mǎŋət*, (P) *mǎwat* miért;
 (T) *mǎŋtaŋ* valamilyen, *tǎ mǎn ǎs m. iki* ím ment és nem talált semmiféle öre-
 get (tkp. és miféle öreg)

mǎǎ (T) -ig, *mǎǎŋ* mellette el

měǎk (P) ököl

mǎjǎ-taŋ (P) vendégeskedik

mǎŋ (T): *mǎǎki m.* találós kérdés(em)

mǎŋ (P) bilicke, vessző (büntetéskor)

měŋ (TP) föld

mǎŋǎ-ta (T) nem megkötött, szabad, *m. wǎǎi* szabadon csatangoló rén;
mǎŋǎ-ta forog, kering, *mǎŋǎǎ* (prs|sg 3), *mǎŋǎ* (prt|sg 3), *mǎŋǎ* (imp)

mǎk (T) egy folyó neve (oroszul: Mox)

mǎkə (T) valaha

- mil* (T) sapka
māləpsi (P) malica
mul- (T), (P) *mul-ta* esküszik, esküt tesz (T), imádkozik, (P), *миле* (imp)
māḏ-kātəḏ (P) tegnap
mulki (T) találós kérdés
mən-ta (T), (P) *mən-tayə* megy, *kōḏattə m.* eltűnik
mint (T) milyen; ilyen, *tī mint?* ő milyen?, *tī min'yan?* ők milyenek(2)?,
tī mintət? ők milyenek (∞)?
munt (T) akkor; *m. ānta* ua.
māñi (P) fiatalabb fivér, öccs, *māñem* (px|sg 1)
māñl (P): *m.-ko m.-férfi* (a nyelvmester szerint: сказочник, vö. NyK 79: 000)
māñlḏḏ (P): *pupi töt m.* meglátunk (?) egy medvét (l. NyK 79: 227)
mēñ (TP) mi (sokan)
mār (T) sokáig, *wəḏi māra* az az idő, amíg a rén pihenés nélkül tud menni,
ēj mēy māra réneken utazva egy útszakasz, aminek megtétele után a réneket
 pihentetik; (P) *mārə* időszak, időszakasz
mārti (P): *m.-mēy* dél, déli vidék, ország
moritə-ta (T) tör, eltör
mās-ta (T), (P) *mās-tayə* kell; (T) *musəmtə-ta* szükségessé válik
mosat (T) feltétlenül
māt-ta(yə) elfárad, *mātem iki* fáradt öregember
māwəḏ (P) helyett

ne, ni (T), (P) *ne* nő, *niñem ~ niñəm, niñe ~ niñən* (px|sg 1, 2); (TP)
niñ női, nőtény, (T) *n. surti* kétéves üsző, (P) *n. āwəḏ* női szán
nāj (T) tűz
nōj (T) posztó, *nōjam, nōja, nōjəḏ* (px|sg 1, 2, 3)
nik (P) ki a vízre, (T) *niknam* ua.
nōk (TP) felfelé, (T) *nōknam* ua.; (TP) *num* felső, (T) *n. sənki* ég, *n. törəm*
 ua.; (TP) *nomən* fent
nōy (T) ág
nāyər (T) a cédrusfenyő toboza
neyər-ta (T), (P) *newər-tayə* ugrik (T), elszakad (P), (T) *niyərəm, niyər*
 (prt|sg 1, 3), (T) *niyərə, (P) niwra, niwre* (imp); (T) *neyərəm-ta* ugrik (mozza-
 natos)
nōḏayəḏə-tayə (P) húz, vonszol
nōḏəs (T) (gömben, félkörszerűen) hajlott fa
nām (T) név, *mā nāmam* (px|sg 1); *nāmpə* nevű; *nāmti-ta*, (P) *nāmt-:*
nām-tayə nevez, *nāmta, nāmtə ~ nēmta, nēmtə* (imp)
nēma (T): *mā n. mēnət* я бы пошел
nāməksə-ta (T), (P) *nāməksə-tayə* gondol, *nāməksəḏ* (prs|sg 3), *nāməksəy*
 (prt|sg 3), *nāməksa*, (T) *nāməkse*, (P) *nāməkse* (imp); (P) *nōməs* ész, értelem
niməḏ (TP) sí (T), széles, prémmel bevont sílécek (P)
nin (TP) ti (ketten)
nēñ (TP) ti (sokan)
nōñ (TP) te, (T) *n. lājə* nálad
nāñk (TP) (lombos) fa, (T) *mā nāñk-juyəm, nōñ nāñk-juyə* (px|sg 1, 2)
nipək (P) papír, *tem n. mānə kəsi* ezt a papírt én elrepítettem (pass)
nōpt (P) kor, *nōptam ~ nōptem, nōpta ~ nopte, nōptəḏ* (px|sg 1, 2, 3)

nār (P) nyögés, sóhajlás; *nār-tayə* nyög, sóhaj
nirəytə-tayə (P) vihar keletkezik; *nirəptəyt-* elül a vihar, *čəmə nirəptəyt*
 alábbhagyott a vihar

nörəytə-ta (T) elszalad

nörəka, nörəkə (T) egyenesen, *nörəka mēna* egyenesen menj, *nörəkə*
səŋkənta ua.

nöt-ta(γə) (T) erején felül erős, erőlködik; *nötəstə-ta* erőlködésre készlet

nāγ_oi (T), (P) *nāwi* hús

nōγ_oə-ta (T), (P) *nōγ_oə-tayə* nyomon követ (T), üldöz (P), *nūwə* (prt|sg
 3), (T) *nūγ_oəstəγ* (conj det|obj sg|prt|sg 3), (P) *nūwə*, (T) *nūγ_oə*, (P) *nūwə*
 (imp)

nōγ_oəγ-ta (T) megmozdul, elindul; *nōγ_oəstə-ta* himbál, lenget, *nōγ_oəte*
 (imp); *nōγ_otə-ta* megérint

nāγ_om-ta (T), (P) *nāwəm-tayə* beszél, *nāwəm* (prs|sg 3), (T) *nāγ_oma* (imp)

nēγ_orem (T), (P) *nēwrem* gyerek

nōγ_os (T) coboly

nāləγ-tayə (P) megsebesül, *nālγə* (prs|sg 3), *nāləγ* (prt|sg 3) (a nyelv-
 mester szerint *nuləγ forma nincs, továbbá nem tudott közölni felszólító módú
 alakot); (TP) *nālγət* sebesült, (T) *n. ko* sebesült ember; (T) *nālγətə-ta*, (P) *nā-
 ləγtə-tayə* megsebesít; (T) *nuləm* seb, *γ_o n.* a levágott faág helye, forradása,
 sebhelye

nālək-ta (T) megörül

nā (TP) nyíl, (P) *nāəem* ~ (TP) *nūəem*, (T) *nūəen*, *nūəə* (px|sg 1, 2, 3)

nōə-ta (T) esküt tesz a bálvány szétvágása révén

nāə-tayə (P) nyal, *nāəə* (prs|sg 3), *nā* (prt|sg 3)

nōə-tayə (P) szétdőrszöl, nyom (egy tárgyat), *nōəə* (prs|sg 3), *nōə*
 (prt|sg 3), *nōə* (imp)

nāəi (T) rozsdá; *nāəen kārə* síkos, csúszós hely

nēə (TP) négy, *nēəmət* negyedik, (T) *nēəmətəγə* negyedszerre, *nēə-jen_o*,
 (P) *nēə-jen* negyven

nēəγ (TP) nyolc, *nēəγmət* nyolcadik, *nēə-sāt* nyolcvan; (T) *nēəγ-sāt*,
 (P) *nēəγ-jen-sāt* nyolcszáz

nāəem (TP) nyelv

nān (P) kenyér, *nānem* ~ *nīnəm*, *nāne* ~ *nīnen* (px|sg 1, 2); *nānəli* ke-
 nyérke

nīnəl- (T): *nīnəl-ta* (-*nēl-*) pihen

nīr-ta (T) ken, mázsol

nīr (P) lábbeli

nūr (T) szőr nélküli bőr; gyeplő, *ōlaknə nūγə wəri* a kötél ledőrszölte a
 szőrt (egy rén lábáról)

nēr (T) fákkal, magas bokrokkal sűrűn benőtt hely, *sōγ_omət n.* nyírfaedő

nārəγ (T) friss, nyers

nārəm (P) erdős tundra

nērəmtə-ta (T) kihúz; *nērəmtəγ-ua*.

nāl (T) lassú, *nālγə* lassan, *n. mēnta* lassan megy; *nālələkkə* lassacskán,
 lassan

-*pə* (P) is, szintén (nyomatékosító partikula); бы, *əw-pə mən*, *nēwreməə*
kīlət он бы шел, а его дети останут

- puči* (P) a bunda alsó széle a prémszegély és hímzés között
páj (TP) halom, (P) *pijem* (px|sg 1)
páj (TP) vihar, (P) *pajem* (px|sg 1)
páj (T) az a fa, amiből a sí készül, *p. jukkən* лыжи
pőj (T) megfagyott hófelület,
păki (T) bábu
pőkəl (P) hulla, tetem (állati is)
pikəm (P) elrothadt
păy (TP) vki fia; (P) *păyeli* fiúcska
pëyi (T) bal
peγ (T) toboz (általában), *p. păki* tobozból készült bábu
puγəΔ (P) falu
puγəΔ (P) a ruha öble
păγəΔ-ta (T), (P) *păwəΔ-tayə* szúr, bök; (T) *păγəΔəm-ta* ua. (mozzana-
 tos)
peγərt (T) gerenda, *tem peγərtət kătəy wăraət* ezekből a gerendákból ház
 lesz
pul (TP) darab (kicsi), (P) *pulam ~ pulem ~ puləm, pula ~ pule ~ pulən*
 (px|sg 1, 2)
pălək (TP) oldal, vmi fele
puΔ-ta (T) befog, запрягать
pěΔ-tayə (P) fél, retteg; *pěΔtap* madárijesztő; *pěΔtapən* rettenetes, félel-
 metes
pălək (P) a medve hátsó lába
pom (TP) fű, (P) *pomem ~ puməm* (px|sg 1); (T) *pomən* füves
pöməΔ-ta (T) meggyullad, *pōmai* (pass|prt|sg 3); *pōmətəγΔ-* melegszik,
pōmətəγΔΔ (imp); *pōməη* meleg, forró
pān (T), (P) *pān, pānə* és, (TP) *pān-pə* rögtön
pun (T) szór, *neγ.i punəp weΔi* fehér szőrű rén, *wătəm punpə weΔi* szélről
 megfújt szőrű rén
pān-ta (T) helyez, *pāntəy* (conj det|obj sg|prt|sg 3)
pōn (TP) háló (морда [T], гымга [P]), (P) *pōnam* (px|sg 1)
pānəΔ-ta (T) ymit magának követel, nem enged át (nem kölcsönös cse-
 lekvés), *mōγəi pānəttən?* min osztokodtok?; *pānəγtə-ta* magának köve-
 tel, nem tud megosztozni a másikkal (kölcsönös cselekvés)
pānt- (T): *pān'-ta* elrejtőzik; *pān'ηΔ-ta* egy időre elrejtőzik, *pān'ηΔΔ*
 (imp)
pěnt (P) mintás ruhaszegély (pl. bundán)
pōñt- (P): *pōñ'-tayə (-ñt-)* megköt, odaköt, *pōñtəΔ* (prs|sg 3)
piη (TP) Pim
pōηəΔ (T) oldal
pupi (P) medve
pür (TP) hátsó rész, (T) *p. kătəΔ* a következő nap; (P) *püri* mögött, *māñt-ko*
pār-niηət püri mən a m.-férfi a p.-nők mögött ment; (TP) *pürü* vissza; *pürünam*
 visszafelé; *pürəta* hátulról; (P) *pürnə* után
pār (P): *p.-ne pār-nő*
pör- (T) harap, *Δūtə Δuηk, pōrtə Δuηk* emberevő szellem
pərə (P) szemét, hulladék
pōrək (T) a fának a legfinomabb része, amiből az íj készül)
pürip-tayə (P) kérdez (egyszer), *püripa, püripe* (imp)
pās (TP) jel, (P) *pusəm* (px|sg 1)

- pāsΔay* (P) sás
pēsan (P) asztal, *pēsanem* ~ *pesanəm*, *pēsane* ~ *pēsənən*, *pēsanaΔ* (px|sg 1, 2, 3)
pōsəp-tayə (P) kinyom, kiprésel
pāstə (TP) gyors (TP), éles (P), (T) *pāstayə* gyorsan, (P) *pāstašek* ua.
pāt-ta (T), (P) *pāt-tayə* fagy; hűt, lehűt, *pātəΔ* (prs|sg 3), *put* (prt|sg 3), (T) *puta*, (P) *pute* ~ *pīte* (imp), (T) *puti* (pass|prt|sg 3)
pīt-ta (T) vhová jut, kerül; *pātəy-ta* érint, hozzáér, *pīya* (imp); *pātəyΔay*-ua.; *pātəmtə-ta* hirtelen megjelenik, *pātəmtəy* (prt|sg 3)
pīt-ta (T), (P) *pīt-tayə* haragszik, megharagszik; (T) *pītəmtə-ta*, (P) *pītəmtə-tayə* ua. (gyakorító)
put (TP) üst, (T) *putem* (px|sg 1), *putyə wārtə* főzni
pētə (T) vmi vége, széle, feneke, alja, *pētaΔ* (px|sg 3), *topyə pētaΔnə* = *topyə wōyΔnə* maradék erejével
pētə: 1. *ičək p.*
pāter (T) kenyér
puŋi (T): *āyΔə p.* a szán hátsó része, *riŋ p.* a csónak hátsó része
pēta (P): *p. jāsəŋ* üdvözet
pēlar (P): *p.-juyΔ* berkenyefa

rok (P) gallér, *rukəm*, *rukən*, *rukəΔ* (px|sg 1, 2, 3); *r.-wəs* a ruha gallérnyílása, nyaka

- rākən-ta* (T), (P) *rākən-tayə* esik, hullik, összeomlik, *iΔə r.* leesik
rāyəp (P) ravaszság; ravasz ember, rabló, huligán; *rāyəpəŋ* ravasz
reyΔ, rew (P) darab, hamu, *rekkə* darabokra
rāyΔip-ta (T) dob, ráz, *rāyΔiptəy* (conj det|obj sg|prt|sg 3), *rāyΔipə* (imp)
rāŋip-ta (T) átköltözik, *kuja r.* férjhez megy
rāp (T) hegy
rāp-rāp-rāp (P) rep-rep-rep (hangutánzó szó)
ropiatə-ta (T) dolgozik
rāpəs-tayə (P) szaggatottan ugat
rāsi (P) rojt (a szán elején lóg le két oldalt)
riŋ (TP) csónak
ruŋ (T) orosz

soč-ta (-čč-) (T), (P) *soč-tayə* megy, lép (TP), megtesz egy utat (P), (T) *sučəm* (prt|sg 1), (TP) *suča* (imp); (P) *sočəm lek.* a nyugodt járás utáni nyom; *sočəΔ-tayə* lépked, jár oda-vissza; (T) *sočəΔtəyəΔ-ta* megy, utazik

sāj (TP) vmi mögötti rész (T), függöny (P); (T) *sājpinə* mögött; (P) *sāj āstətatəyə* bezár

- sōj* (TP) dér, zuzmara, (T) *sōjam* (px|sg 1)
sōj (TP) hang, zaj, (P) *sōjam* ~ *sōjəm* (px|sg 1)
sōjəm-tayə (T) köp
səy harcsa, *s.-jəŋk* harcsaleves
sāyəΔ-ta (T), (P) *sāyəΔ-tayə* fut, vágat, poroszkál, *kāt kārəyən sāyəΔΔayən*
két rénbika poroszkál; (T) *sāyəΔtə-ta*, *sāyəΔtəΔt-ta* elvágat ~ *suyəmtə-ta* ua.
siyər (P) lánc
sāyit (TP) szerint
siyΔ (T) szépség; *sikΔəŋ* szép

- săḡ_o*, *săw* (P) hajfonat, *săwam* ~ *săwem*, *săwa* ~ *săwen* ~ *săwe*, *săwə*_Δ (px|sg 1, 2, 3), *săkkə*_Δ (px|num du|sg 3)
- səḡ_o* (T), (P) *səḡ_o*, *səw* bőr (szőrrel T); (P) *nipək-s.* papírpénz
- suyə*_Δ (P) favéső, vágófejsze
- suyəmtə-ta* (P) ugrál ~ *səḡə*_Δ-*ta*
- səḡəmət* (T): *s.-nēr* nyírfaerdő
- săḡə*_{ən} (T) = *ənəḡ* edény
- săḡə*_{ər}-*ta* (T), (P) *săḡə*_{ər}-*taḡə*, *săwər*-*taḡə* vág, (T) *săḡə*_{ər} (prt|sg 3), *săḡə*_{ər}-*təḡ* (conj det|obj sg|prt|sg 3), *səḡre*, (P) *săwre* ~ *səḡre* (imp); (T) *săḡə*_{rəm}-*ta* ua.
- siḡə*_s (T) halászsas
- səḡə*_s (T), (P) *səwəs* ősz
- suyə*_{təp} (T) festék
- sə*_Δ (P) bél
- səḡə*_ə*təp**ə*_ə (P) beleszór
- sə*_Δ- (T): *sə*_Δ-*ta*: *nők* s. megcsinál, megalkot, kifarag (bálványt), *suste* (imp)
- siə*_t- (P): *siə*_t-*taḡə* vág, szét-, *siə*_{təm} szétvágott
- sə*_m (TP) szem, (P) *sə*_{mam} ~ *sə*_{mem}, *sə*_{ma} ~ *sə*_{me}, *sə*_{mə}_Δ (px|sg 1, 2, 3); (T) *s.-jəḡk* könny
- sə*_m (TP) szív
- səḡ* (T) sarok, *əḡ* *səḡnam* nagyon gyorsan, megállás nélkül, (P) *pə* *səḡnam* a másik irányba
- siḡk* (P): *s.* *əwə*_Δ a szán eleje
- səḡki* (TP) szent (T), ég, égbolt (P); (T) *s.-wəḡ* égbolt
- səḡki* (P) homok
- səḡk-* (T): *səḡk-*-*taḡə*, (P) *səḡk-*: *səḡk-*-*taḡə* üt, vág, *səḡka*, *səḡke* (imp), *səḡki* (pass|prt|sg 3); (T) *səḡkə*_ə*tə*-*ta* keresztüljut, átvágja magát
- səpə*_Δ (TP) nyak
- sər* (P) előre, (TP) *səra* előre (T), tovább (P), (P) *sə*_{rnam} tovább, (T) *sə*_{rə}*ta* elől, előlről
- sə*_{rək} (T) = *kə*_{rə}
- surə*_Δ-*taḡə* (P) meghal, *surə*_Δ_Δ (imp)
- sə*_{rni} arany (P); *sə*_{rnen} aranyból való
- sə*_{rt} (P) csuka
- surti* (T) kétéves rénbika, *niḡ* s. kétéves üsző
- səs* (P) hermelin, *nə*_{rəm} s. nyérc
- sət* (TP) száz, *sə*_t*mət* századik
- səl*-*ta* (-čč-) (T) hallik, hallatszik
- səw* (P) szarka
- šə*_m*rəkint* (P): *juyə* š. fönnakadt a fán
- tə* (P) no (indulatszó)
- to* (P) nyomatékosító partikula, *t.* *tu* de (nyomatékosító partikula)
- tu*-*ta*(*ḡə*) (T), (P) *tu*-*taḡə* hoz, visz, magával visz, *tu*_Δ (prs|sg 3), *tuwəm*, *tuwən*, *tuw* (prt|sg 1, 2, 3), (T) *tuḡə*_{təḡ} (conj det|obj sg|prt|sg 3), (P) *tuwa*, (T) *tuḡə*_e, (P) *tuwe* (imp)
- tə*-: (P) *təḡə* ide; (T) *tə*_Δ: *t.* *sə*_{yit} innét, *mə* *t.* *s.* *mənəm* én innét elmentem; *tət* itt; no, ime (nyomatékosító partikula)
- tə*-: (P) *təḡə* oda; (T) *təḡə*_o, *təḡə*_a teljesen, egészen, *təḡə*_a *jə*_{mət} *pə*_{sta} *mənə*

sokkal gyorsabban menj; *tõγ_oen* úgy; *tõγ_onam* oda; *tõγ_o-pə* ott, ugyanott; *tõ_Δ* ott, úgy; *tõm* akkor, amikor, (TP) *tõmpi* túloldal, túlsó part (TP), mögé (P), (P) *tõmpija* túloldalra, mögé, (T) *tõmpinə* azon az oldalon, a túloldalon; (TP) *tõt* ott

tāj-ta (T), (P) *tāj-tayə* van neki, bír, birtokol, (T) *tõj* (prt|sg 3), (P) *mə sār-nam wāstə ur ɛntə tāj_Δəm* nem élhetek tovább (tkp. én tovább élő lehetőséget nem bírok); *tājəm-tayə* hív, nevez

tõj (T) vmi vége

tõj (T): *tõjən, tøj_Δəγ*: *səmən tøjən pāl_kə_Δ jə_Δ-kən_Δəγ-ət imi_Δə pit, sēm_Δəγ tøj_Δəγ pāl_kə_Δ kə_Δi imi_Δə pit* a szív felőli rész a gonosz felesége lett, a szív nélküli rész az igazi felesége lett (a nyelvmester szerint a *tõjən, tøj_Δəγ* nem a *tõj* 'vmi vége' származéka)

tujəs (P): *čākəm-t.* dohányzószelence

tikkən-mikkən (T): *t.-m.* *šimpante_Δən* a sí megy (du) (a nyelvmester szerint kitalált, a köznap beszédben ismeretlen szó)

tākən-ta (T) elszakad, kiszakad, *tukən* (prt|sg 3), *tikna* (imp)

tāj-tayə (P) dob, hajít, *tāj_Δ* (prs|sg 3), *tāj* (prt|sg 3); *tāj_Δ-tayə* hajigál, *tāj_Δə_Δ* (prs|sg 3), *tāj_Δ* (prt|sg 3); *tājip-tayə* dob (mozzanatos)

tāyi (T) hely, *wāstə t.* lakóhely, *tut* v. helyett

tij_o-ta(γə) (T) megjelenik, *əj-pə tij_oəm kātə_Δ* az egyszerre megszületett nap (ti. nem fogyatkozik és telik, mint a hold)

tāj_or-tayə (P), *tāwər-tayə* bezár (kemény tárgyról), (vízszintes irányban elmozdítva) becsuk, *tāj_or* ~ *tāwər* (prt|sg 3), *tāj_ora*, *tāwra*, *tāj_ore*, *tāwre* (imp)

tõγ_oət (T) tűz, *t.-kāj_o* tűzkő

teγ_oətəm-ta (T) megöriül

tāləγ-ta (T) fáj (a seb), *tālyə* (imp)

tā_Δ-ta (T), (P) *tā_Δ-tayə* húz, kihúz (TP); dohányzik (P), *tia* (prt|sg 3), (TP) *tiae* (imp), (P) *tāamin* (ger); (T) *tā_Δia-ta* kihúz (szokásos cselekvés)

tē_Δ (P) vihar

tō_Δəγ (TP) tél, (P) *tō_Δin* télen

tj_Δəs (T) hold

temi (T) ez; *tempi* ez az oldal, *tempija* erre az oldalra, *tempinə* ezen az oldalon

tõntəγ (T) nyírhéj, *tõn_oγəm* (px|sg 1); *t.-pāter* nyírkéregből készült burkolat

top (P) csak, (TP) *top-pə* ua. (nyomatékosítva) ~ ? *topγə*

topγə (T): *t. pēta_Δnə* maradék erejével ~ ? *top*

tur (T) torok

tārəm (T) kitartó, szívós

tērəm-ta (T), (P) *tērəm-tayə* abbahagy, befejez, végetér

tōrəm (P) isten, világ

tās (T) gazdagság; *tāsən* gazdag

tāwi (P) tavasz, *tāwin* tavasszal

te, ti, tē: (P) *tē*, *tē* de (nyomatékosító partikula); (T) *tē*: *t.-mint* ilyen; *tēk* innét; *tikəm* így; *tē_Δ* innét, itt; *tēn*, *tēnə* így; *tenti* így van, így történt (a mese zárószava, kb. mint az orosz *ecē*); (TP) *tēt* ez, íme ez; (T) *tēt* itt, most, azaz; *tetən* nem messze; *tetti* annyi, amennyi

tū: (P) de (nyomatékosító partikula); (T) *t.* *kim* nagyon, erősen; *t.* *mint* olyan; *tut* ez, az, *t.* *mōγ_o?* mi az?; *tutən* olyan

täje (T): *mä t. y menja, nõn t. y tebjä*

täk (T): *täyer t.* hóborította kisebb foltok a tó jégükrén, nyílt helyeken, *täyer täkät* (num pl)

täka (TP) gyerünk, rajta, nosza (T), (felkiáltás, indulatszó, a meglepetés váltja ki [P])

täyer (T) letaposott hely a hóban, olyan fagyos hóréteg, amelyre rálépve nem szakad le (ezek a hórétegek csíkokban találhatók, köztük lágyabb hó van, a tapasztalt rének igyekeznek keményről keményre ugrani), *täyram* (px|sg 1)

tonk- (T): *ton'-ta* folitat, beszív

täp (T) rothadás, rothadtság; *täpä* rothadt, *t. juγo* lágy fa, rothadt, korhadtt fa, öreg fa

täpekänt- (T): *täpekän'-ta* meghal

tori (P) vödör

täarakänt- (T): *täarakän'-ta* felkiált; (P) *täräyΛä-tayä* éles hangon kiabál

tärañti turañti (T) a nyíl suhanó hangját utánzó szó

täras (TP) tenger

töras (T) gazdagság, *törasyä jöγoätay.* kereskedni jöttünk; *törasä-ta* kereskedik, *törasäy* (prt|sg 3), *törasäa* (imp)

töras (TP) ezer, *törasmä* ezredik

tet (P): *t.-iki* nagypapa, (P) *teti* nagymama

wu- (T) *wu-ta*, (P) *wu-tayä* tud, lát, (TP) *wuj ~ (P) wujä* (?) (prt|sg 3) (a nyelvmester szerint a *wuj* rég lezajlott, a furcsa *wujä* alakulat pedig nemrég lezajlott cselekvésre vonatkozik), (TP) *wujtäy* (conj det|obj sg|prt|sg 3), (T) *wuje* (imp)

wä-ta(yä) (T), (P) *wä-tayä* vesz, fog, *wēj, wējä* (?) (prt|sg 3)

wäc (TP) város, (P) *wäca mäntämäy mēnätay* nélkülem mentek a városba

wiči (TP) mindig

wäčy-ta (T) kapar, *wäčye* (imp)

wōj (P) állati zsír (de nem a medvéé)

wājy (TP) állat, vadállat; (T) *kōrē w.* jávorszarvas, Nagymedve (csil-lagkép)

wājy-tayä (P) megsért (mozzanatos), *wājyē* (imp); (T) *wājyΛä-ta*, (P) *wājyΛä*- sérteget, (T) *wājyΛäy* (prt|sg 3); (P) *wājyΛäy-tayä* ua.

wōjämä-ta (T) elalszik

wōki (P) róka

wāy-tayä (P) hív, *wāyä* (prs|sg 3), *wuy.* (prt|sg 3), *wuyä, wuyē* (imp)

wiy-tayä (P) kiabál, *wikäiä* (conj det|obj sg|prs|pl 3); (T) *wikä-ta* felkiált, *wikätay* (prt|sg 3), *wikäta* (imp)

wāy (TP) vas, pénz (TP), papírpénz (P), (P) *wāyam ~ wāyem ~ wāyem, wāya ~ wāye, wāyä* (px|sg 1, 2, 3); *sāñki-w.* ég, égbolt

wōy, wōy. (T), (P) *wāw* erő, (P) *wāwam ~ wāwem, wāwa ~ wāwen ~ wāwe, wāwä* (px|sg 1, 2, 3), (T) *topyā wōyΛänä* maradék erejével; *wōkē* erős; (P) *wāwip-tayä* elszakad (erő révén)

wiyä-ta (T), (P) *wiyä-tayä* leszáll, lemászik, (T) *iä wiyä käti* mássz le a házról; (T) *nik w.* kimegy, *jēñka n. w.* kimegy a vízre; *wiyä-ta* megöli a medvét

wālyät (T) egy folyó neve (vö. Trj. *wālyä*- 'schnell fließen usw.' [KT 224])

wālwāl (T): *jǐntəp-wěsi w.* a tú fokából repül (a nyelvmester szerint kitalált szó, a beszélt nyelvben nem fordul elő)

wāΔ-ta (T), (P) *wāΔ-tayə* él, van, létezik, (P) *wāΔ* (prt|sg 3), (T) *wāΔa* (imp); *wāΔməytə-ta* élni kezd

wāΔ- (T), (P) *wāΔ-tayə* öl, elejt, *wěΔa*, *wěΔe* (imp)

wēai (TP) rénszarvas, (T) *mā wēΔem* (px|sg 1), (P) *mā wēΔijat mēnΔəm* rénekért megyek

wāΔə (T) hely, *wāΔam*, *wāΔa*, *wāΔaΔ* (px|sg 1, 2, 3)

wěΔe (T) no, nahát (a csodálkozás, a félelem kifejezésére szolgáló indulatszó); *w. tu* ua.

wāΔəkin- (P): *ǰaə wāΔəkin'-tayə* lesülyed (a folyadék szintje)

wān (T) váll, *wunəm*, *wunən* (px|sg 1, 2)

wān (TP) rövid, (P) *w. juw* rövid bot, (T) *wānyə* közel, *wānyə ǰəyətta* közel jut, *wānnə* közel; (T) *winəyāΔa* közel, közelebe; *winəytə-ta* közeledik, megközelít; *winəmt-* közeledik, elér vmit, *winəmti* (pass|prt|sg 3), *winəmtəmaΔ aātənə* amikor megközelíti

wānč (T) arc, *wānčam* (px|sg 1)

wānəp (P) kampó, horog

wənt (TP) erdő, tajga, (P) *wən'nə* tajgában

wāntəŋ (T) félsziget, halom

wānəm (T) pofa, *wiŋməm* (px|sg 1)

wānł- (P): *wānł'-tayə* (-nł'-) bogyót gyűjt

wānł- (P): *wānł'-tayə* (-nł'-) egyenletesen elvág (lapos, vékony tárgyat), *wiŋł* (prt|sg 3)

wənł (T) arc

wəŋ (T), (P) *wāŋ* vő, (T) *wəŋam ~ wəŋəm*, *wəŋa ~ wəŋən*, *wəŋəΔ*, *wəŋiΔ* (px|sg 1, 2, 3, pl 3)

wəŋk (P) barlang

wāŋkiΔ-ta (T) mászik, kúszik, *wāŋkiΔy* (prt|sg 3)

wāŋ'la-ta (T) csillog, мелькать

wār (P) halfogó rekeszték

wir (P) szalonna, zsír (tabuszó, csak a medvehájra vonatkozik); *wirəŋ* zsíros

wār (P) ügy, dolog; (T) *wār-ta*(yə), (P) *wār-tayə* tesz, csinál, *wārəΔ* (prs|sg 3), *wār* (prt|sg 3), *wěre* (imp); (T) *putyə wěreyəΔa* főzd meg azokat (2), (P) *ōlaknə nuryə wāri/wāreyən/wārat* a kötél ledörzsölte a szőrt (egy/két/sok rén lábáról); (P) *wārəksə-tayə* öltözködik; (T) *wārəntə-ta* dolgozik

wēr (P) vér, *wěram ~ wěram*, *wěra ~ wěre*, *wěraΔ* (px|sg 1, 2, 3); (T) *wěrti* piros

wēr (P) szeszély, *wěrem*, *wěra ~ wěre* (px|sg 1, 2); (T) *wěri* szeszély, szeszélyes, ártalmas *wěri niŋe səm-jəŋk tənəkəm aār* egy tó neve (kb. szeszélyes női könny táplálta tó); *wěreŋ* ártalmas

wārt- (P): *wārt'-taya* lők

wēs (T) lyuk, *wēsam* (px|sg 1); *kōram-w.* lábnym

wōs- (TP) van; (T) *ičək mā wōyΔy wōsəm* teljesen erőtlen vagyok, *mōk kim ko wōsən kālta?* ugyan miféle ember vagy te?, (P) *wōs* (sg 3), *wōstən* (du 2)

wāsər-ta (T) megbánt, *wisər* (prt|sg 3)

wāstə (P) zöld

wāt (TP) öt, *wātmət* ötödik, (T) *wāt-jen*, (P) *wāt-jen* ötven, (TP) *wāt-sāt* ötszáz

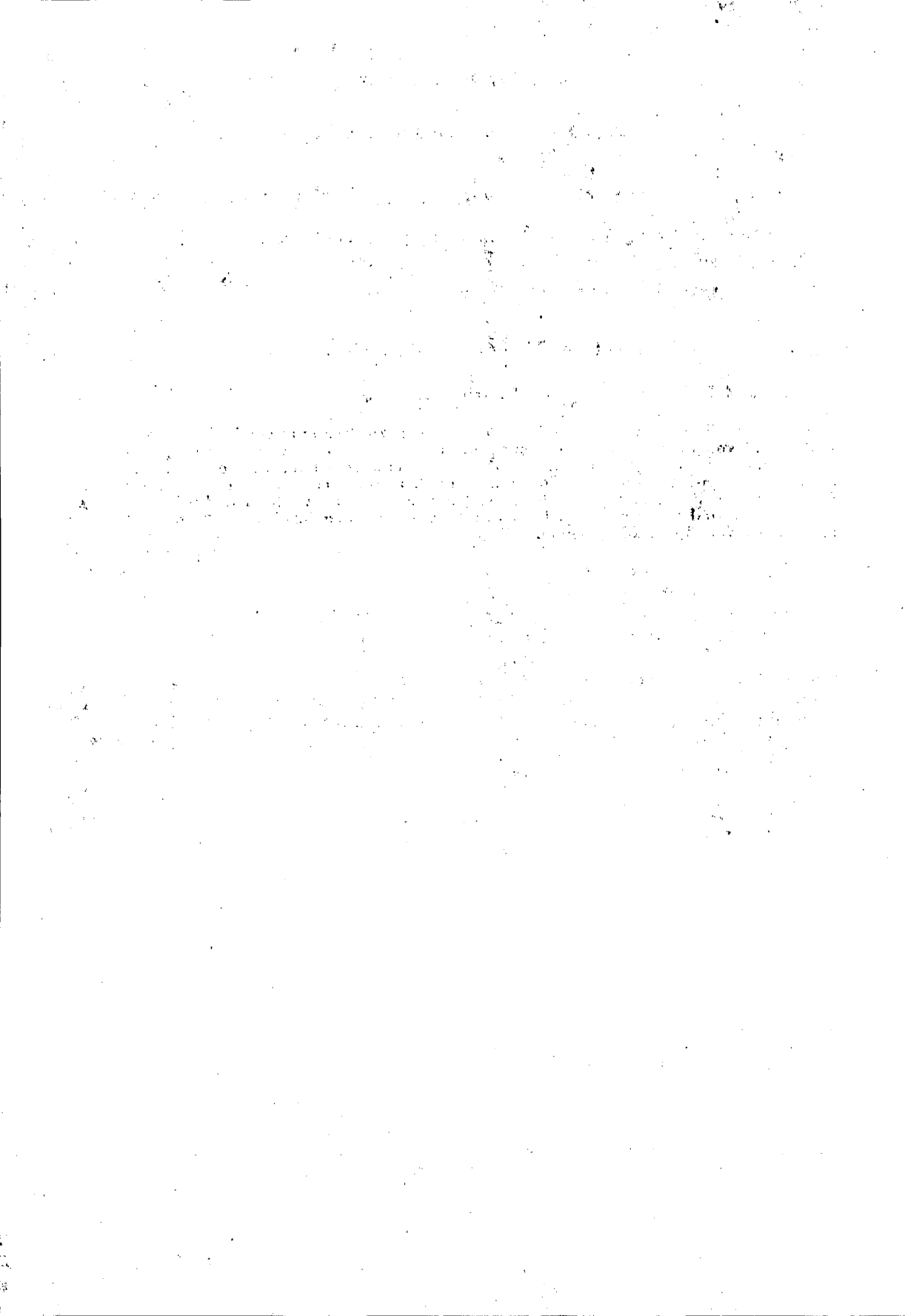
wāt (T) szél; *wāt- fúj* a szél, *wātəm punpə weɹi* szélfújta szórú rén
wutə (P) ki a partra ~ *utj*
witra (P) vödör
wättəγ-taγə (P) felcsatolja a sít, *wättəγəɹ* (prs|sg 3), *wättəγ* (prt|sg 3), *wättəγə*,
wättəγ (imp)
wěłəγə-ta (T) meggyullad; *wěłəm-ta* ua.; *wěłəmtə-ta* ua., lánggra lobban

HONTI LÁSZLÓ

Surgut-ostjakisches Wörterverzeichnis

von LÁSZLÓ HONTI

Das vorliegende Wörterverzeichnis enthält das Wortmaterial der in den Jahren 1975–1976 von LÁSZLÓ HONTI in Leningrad gesammelten Texte vom Tromagan und vom Pim, der von JULIANNA RUSVAI gesammelten Texte vom Pim, sowie eine Wörtersammlung Hontis. Im Wörterverzeichnis weist das T auf die Belege vom Tromagan, das P auf die vom Pim hin. Wenn sich vor einem Beleg kein Hinweis auf die dialektale Zugehörigkeit findet, so stimmt der Beleg diesebezüglich mit dem im gleichen Wortartikel unmittelbar vorhergehenden überein.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Budenz József, A. Sprogis-Kasparson és a jurákszamojéd (nyenyec) nyelv kanini nyelvjárása

In memoriam A. Sprogis-Kasparson

Miért kerülhet BUDENZ JÓZSEF és a A. SPROGIS-KASPARSON neve egymás mellé? A német Budenz 1836-ban született, a lett Sprogis (később A. Kasparson) 1887-ben, s még kis gyermek volt, amikor Budenz 1892-ben Budapesten váratlanul meghalt. Sajátságos véletlen folytán a fiatal BUDENZHEN és a fiatal SPROGISBAN az a felismerés keltett érdeklődést a magyar, illetőleg a szamojéd nyelv iránt, hogy ezeknek a nyelveknek a grammatikai rendszere teljesen más, mint az indoeurópai nyelveké. Életpályájuk merőben különbözik, s mégis egymáshoz kapcsolja őket az is, hogy mind a ketten kivételes szellemi adottságok, éleslátás és rendszerező képesség, valamint igen jó zenei hallás birtokában rendkívüli körülmények között tanulmányozták a kanini nyelvjárást. Budenz, aki magyarországi működésével és legfontosabb műveivel máig is megingathatatlan alapra helyezte a finnugor nyelvtudományt, 1882 nyarán körülbelül tizenkét alkalommal végzett „helyszíni kutatást” a budapesti állatkertben, ahol kanini szamojédokat „etnográfiai látványossággal az ő rénszarvasaikkal együtt a közönségnek mutogattak”. Budenz kanini anyagának feldolgozásával, mely az ő korában elérhető szamojéd nyelvi anyag elmélyült, minden részletkérdésre kiterjedő bámulatos tájékozottságról és egyúttal egyes nyelvi jelenségek teljesen önálló magyarázatáról tanúskodik, a magyarországi szamojedológiát is megalapozta. (Adalék a jurák szamojéd nyelv ismeretéhez. Nyelvtudományi Közlemények 22 (1890—1891): 81—112; Jurák szamojéd szójegyzék (ebbe REGULYNak az Urál vidékén gyűjtött szavait is belefoglalta) i. m. 323—370.)¹

¹ Tanulmányaim céljára majdnem egyedül az öreg ember szolgált, kinek neve Vaszilij Ignatievics Kanyikov, ő ugyanis oroszul tudott s e nyelvet elég helyesen s némely csekély ejtési sajátosság mellett egészen érthetően beszélte. De néha megszólalt kérdezgetésem közt az asszony is, ki szintén tudott valamit oroszul. Eleinte szokat kérdezgettem, végig menve a Castrén-féle jurák szógyűjtemény főbb szavain, s a fent említett Reguly féle szójegyzéket is felhasználva, hogy az ő nyelvüknek ejtésbeli sajátosságait tapasztaljam. Később azon voltam, hogy az öregtől néhány összefüggő textusdarabot is szerezzek, s ennek legjobb módjával azt találtam, hogy alkalmas, könnyű nyelvezetű orosz elbeszéléseket az öreggel fordítottam. Mondatról mondatra fölolvastam neki az orosz, ő meg rögtön mondta azt szamojédul, csak hogy sokszor vele ismételtetnem is kellett, hogy a hallottat biztosan leírhasam. Az ily módon nyert fordítást otthon a birtokomban levő segédeszközök felhasználásával tanulmányoztam (értem: Castrén grammatikáját és szójegyzékét, meg a Reguly-féle szógyűjteményt, melyet már azelőtt cédulákra kiírtam és rendeztem volt), a szamojéd alak pontos megértésére törekedvén. Másnap én olvastam föl mondatonként az öregnek a szamojéd textust s ő megtette igazításait, de sokszor merőben változtatott is a textuson. Följegyzéseim alaki helyességét ezen revisio lényegesen biztosította, amivel korántsem ellenkezik, hogy megmaradtak bennük hangalaki egyenetlenségek és ingadozások, a milyenek tényleg a nyelvben létezhetnek s különben is

A fiatal Sprogis — ezt ma már tudjuk — aktív forradalmi tevékenysége miatt politikai száműzöttként került tartós érintkezésbe kanini szamojédokkal az 1912–1914 években. Sprogisnak nem volt nyelvtudományi előképzettsége, de alaposan tudta lett anyanyelvének és az oroszoknak a grammatikáját, és ismert más indoeurópai nyelveket is (németet, angolt, franciát). A. Sprogis a lényegyet felismerő, rendszerező és szervező képességével, amely későbbi életpályáját is determinálta, minden segítség nélkül, teljesen önmagára utalva foglalta logikus rendszerbe szamojéd ismereteit.

A sokáig ismeretlen szerző kézírata a véletlennek sorozatával jutott Budapestre, és itt rekedt az első világháború kitörése miatt; az én kezembe a negyvenes évek legvégén került. SZINNYEI JÓZSEF megkívánta tudományos munka iránt érdeklődő tanítványaitól, hogy ismerjék és használják BUDENZ alapvető műveit. Így tehát én is, mielőtt hozzáfogtam volna Sprogis kéziratának feldolgozásához, kicéduláztam és feldolgoztam a magam számára Budenz kanini anyagát (CASTRÉN grammatikáját és szójegyzékeit finnugor tanulmányaimmal kapcsolatban addig is rendszeresen használtam). Sprogis anyagának feldolgozásában Budenz módszerét követtem. Mivel nemcsak Sprogis szójegyzékének adatait, hanem grammatikai följegyzéseit is összehasonlíthattam Budenz megfelelő adataival, semmi okom nem volt kételkedni abban, hogy az ismeretlen szerző kézírata valóban kanini anyagot tartalmaz. Annál kevésbé kételkedhettem ebben, mivel a LEHTISALO által följegyzett és kiadott „Juraksamojedische Volksdichtung” (MSFOu. 90. Helsinki 1947. 615 l.) kötetben közölt 60. számú Nesben, tehát a Kanin félszigeten följegyzett Märchenhaftes (Helden)lied-ben (214–252) megtaláltam mindazokat a nyelvi sajátosságokat, amelyeket Budenz kanini jellegzetességekként kiemelt (vö. i. m. 84 és a szövegek magyarázatait), és amelyeket Sprogis kéziratában is megtaláltam. A. Sprogis általam feldolgozott és kiadott kézírata az ALH 2. (1952) kötetének 97–188 lapjain jelent meg.²

Az előszóban beszámoltam mindarról, amit a kézirat sorsáról akkor megtudhattam. 1956-ban a kiadványról két ismertetés, illetőleg bírálat jelent meg. AULIS J. JOKIN objektív ismertetését az Orientalistische Literaturzeitung közölte (51: 204–207). Jokin a szójegyzékben levő, egyes, tőlem származó szóegyeztetésekre vonatkozó kritikai megjegyzései is azt a célt szolgálták, hogy segítségére legyen a kutatóknak az anyag használatában. T. LEHTISALO bírálata „A. Sprogis' juraksamojedische Notizen” címen a FUF 32. Anz. füzetében (103–106) olvasható. Ez a bírálat, bár a szóegyeztetésekre tett megjegyzései kevés kivétellel elfogadhatók, indulatos, lekicsinylő hangnemével már megjelenése idején bizonyos feltűnést keltett. Ha Lehtisalo

egyazon beszélőnek esetleg változó előadásmódjával vele szoktak járni. A mi különben ezen fordított textusok értékét illeti, megjegyzem, hogy az öreg gyakran szabadon bánt az orosz eredetivel, kihagyogatván és változtatván, általában a tartalmi részleteket úgy fogván föl, a mint neki könnyű volt szamojedul elmondani. Ezek tehát bátran eredetiek számába mehetnek, annnyival inkább, mert itt-ott bizonyos rhythmikus ismétléseket is alkalmazott, a melyek eredeti népies előadásmódra mutatnak, de még a legsajátosabb szamojed grammatikai alakok is fordulnak elő bennük” (83). [BUDENZ pl. a 'róka' szót a következő változatokban jegyezte fel Kanyikovtól: *tuone, tuäne, täne, tōne* (83), *vö tuōna-u 'rókáim'.]*

² A. SPROGIS' Wörterverzeichnis und grammatikalische Aufzeichnungen aus der Kanin-Mundart des Juraksamojedischen. Bearbeitet und herausgegeben von IRENE N. — SEBESTYÉN.

figyelembe vette volna Budenz anyagát, a Castrén által följegyzett és általa kiadott kanini énekeket, valamint saját kanini anyagát,³ valószínűleg másként írja meg a bírálatát.

A. Sprogis kéziratának kiadása okot adott arra, hogy meginduljon a kutatás az ismeretlen szerző személye után. A kutatást a lett KÄRLIS DRAVINŠ nyelvész kezdte el, s ennek eredményeiről a Virittájä 1961. kötetében számolt be (81–84). Több mint egy évtized elteltével HAJDÚ PÉTER logikus és szerencsés elgondolás alapján a Joki-Emlékkönyvben megjelent cikkében igen jelentős megállapításokkal vitte előbbre a kutatást (Who was A. Sprogis? JSFOu. 72: 72–76). Hajdú nyomra vezető cikkének megjelenése után végül is PAUL ARISTE messzemenő, fáradságos kutató munkával azonosította A. Sprogist a Moszkvában élő A. Kasparsonnal, és német nyelvű cikkében német fordításban közölte A. [Sprogis] Kasparson hozzá intézett, igen becses adatokat tartalmazó lett nyelven írt válaszelevelét (Wer is denn A. Sprogis? Sovetskoe Finno-Ugrovedenie 10 [1974]: 121–124).⁴

Mivel Lehtisalo bírálatának az a megállapítása, hogy A. Sprogis anyaga legnagyobbbrészt a jurákszamojéd Bolsaja Zemlja nyelvjárását képviseli, az ismeretlen szerző kutatásával, illetőleg megállapításával kapcsolatban a legújabb irodalomba is belekerült, szükségesnek láttam, hogy folytassam és befejezzem, vagyis teljes egészében számba vegyem Lehtisalo 1956-ban, tehát a bírálat megírásának évében megjelent nagy jurákszamojéd szótárának összes kanini adatait,⁵ és egyúttal a megfelelő címszók BZ nyelvjárásból följegyzett Sj K I MB, és (részben) U jelzésű adatait is, hogy mindezeket az adatokat összehasonlíthassam Sprogis és Budenz anyagának adataival, Castrén jurák- és német-szamojéd szójegyzékének Kan. jelzésű adataival, továbbá a Castrén által valószínűleg 1842 decemberében és 1843 januárjában Nesben vagy Sjomzában, tehát a Kanin-félszigeten följegyzett és Lehtisalo által kiadott 11., 15–18. számú énekek nyelvvel. Mindezeknek az előmunkálatoknak elvégzése után magától a kézirat szerzőjétől, A. [Sprogis-] Kasparsontól kértem és

³ Juraksamojedische Volksdichtung. Gesammelt von M. A. CASTRÉN. Herausgegeben von T. LEHTISALO. MSFOu. 83. Helsinki 1940. XXV + 350 l. — Juraksamojedische Volksdichtung. Gesammelt und herausgegeben von T. LEHTISALO. MSFOu. 90. Helsinki 1947. XII + 615 l. — Juraksamojedisches Wörterbuch von T. LEHTISALO. LSFOu. 13. Helsinki 1956. CIX + 601 l.

⁴ P. ARISTE cikkének elolvasása után NÉMETH GYULA, aki az első világháborút megelőző két évben Németországban folytatott tanulmányokat, pontos adatokkal tisztázta, hogy miképpen került a kézirat az ő közvetítésével Budapestre. A kézirat kiadásának gondolata nem Sprogistól, hanem ARNOLD JACOBITól származott. Sprogis, aki elkísérte Jacobit a Kanin-félsziget északi területeire és segítségére volt szamojéd használati objektumok vásárlásában a drezdai nagy néprajzi gyűjtemény számára, és aki közben meleg baráti viszonyba került Jacobival, abban a meggyőződésben fordította Jacobi felszólítására a kéziratát oroszról németre és küldte el Drezdába, hogy valaki esetleg hasznát veheti följegyzéseinek. A Jacobi nem beszélt fiatal barátjainak a kézirat kiadásának lehetőségéről. Mégis A. Jacobi azzal a határozott kéréssel küldte el a kéziratot Lipcsébe volt professzorának, HANS PTUMMENnek, hogy adja ki a nagymúltú Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft-ban, amelynek akkor Stumme volt a szerkesztője. A szamojedológia azonban nem tartozott bele a folyóirat programjába, s éppen ezért H. Stumme, aki jól beszélt magyarul, többször járt Magyarországon és személyesen ismerte a vezető magyar nyelvészeket, azt tanácsolta A. Jacobinak, hogy volt magyar tanítványa és fiatal barátja, Németh Gyula közvetítésével juttassa el Sprogis kéziratát Budapestre. A kézirat további sorsa ismeretes.

⁵ Lehtisalo szótára kb. 1100 szót, köztük másfél száznál is több szókapcsolatot, továbbá kb. szintén 1100 példamondatot tartalmaz Nes, Nes₂, Me (a szótári adatok előtt M) és Sjo jelzéssel, vö. i. m. CIV. l.

kaptam felvilágosítást anyaga gyűjtésének helyére, körülményeire és „tanítói” személyére vonatkozólag.

Lehtisalo fent említett bírálatában megállapította, hogy 1912-ben, amikor ő Mezenyben dolgozott, a városban csak három szamojéd lakott: Mikkulai, aki zürjénül és oroszul beszélt, szamojédul azonban nagyon gyengén, Mikkulai igen értelmes felesége, aki Bolsaja Zemlja nyelvjárását beszélte, és végül M. öreg és már elgyengült anyja. A Sprogis tehát valószínűleg Mikkulai feleségétől jegyzett fel BZ anyagot (i. m. 103). Lehtisalónak ez a föltevése teljesen alaptalan. A Sprogis 1912-ben, száműzetésének első hónapjaiban egy Mezenytől délre eső faluban élt, kb. 100—150 kilométer távolságban a várostól, s csak később rendelték a Mezeny folyó jobb partján elterülő Mezenybe. A várostól északkeletre, ott ahol a bokrokkal és korcserdőkkel benőtt, folyóvizektől átszelt tundra mélyen behatol Mezeny környékére, jó néhány kilométernyi távolságban a várostól fedezett fel Sprogis szamojéd sátrakat. A sátrak lakói, akik kaniniaknak vallották magukat, a nyári időszakban sem hagyták el téli szálláshelyüket. Így került Sprogis állandó, barátságos érintkezésbe az egyik, a városhoz elég közel eső sátor lakóival, egy értelmes házaspárral. Mind a ketten, a férj és a feleség jól beszéltek oroszul, és szívesen és megértéssel fogadták Sprogist, aki nyelvük iránt érdeklődött, s türelmesen válaszoltak kérdéseire. A Sprogis nem rendszeresen, de sokszor meglátogatta őket, nem ritkán, napjában kétszer is. Érdekes és tanulságos élmény volt számára, hogy a házastársak olykor az ő jelenlétében megtárgyalták egymás között, hogy mi is volna a helyes válasz a feladott kérdésre. Természetesen Sprogis időnként cukorral, teával, olykor pénzadománnyal is ápolta a barátságot. A szíves viszonyt az sem zavarta, ha a házaspár valamilyen házi elfoglaltság miatt nem ért rá vele beszélgetni, vagy pedig Sprogis látogatása maradt el. Ha a tanítvány észrevette, hogy a tanítói elfáradtak, azonnal abbahagyta a kérdezgetést vagy pedig másra terelte a szót. Mikor Sprogis már annyira jutott, hogy áttekintette a nyelv rendszerét, igyekezett ellenőrzésül két-három szomszédot is bevonni a munkába. Ez a törekvése azonban nem járt sikerrel. Ezek a szamojédok, akiket olykor mezenyei lakására is meghívott, nem érezték jól magukat a normális hőmérsékletű szobában, a verejtéket törülgették az arcukról, szék helyett a földre ültek, s nem is tudtak fölmelegedni „az idegen” iránt. Sprogis belátta, hogy semmi újat nem tanulhat tőlük, s így kitartott állandó „tanítói”, az értelmes házaspár mellett. Sprogis kézírata tehát egy kanini házaspár beszélt nyelvének adatait tartalmazza. Mikor Sprogis elkísérte etnográfiai gyűjtőújtára A. Jacobit, csak a gyors tempóban lebonyolított vásárlásokban lehetett segítségére, nyelvi megfigyelésekre és följegyzésekre sem ideje, sem alkalma nem volt. Ugyanez volt a helyzet, amikor egyedül indult gyűjtő útra Mezenyből az Urál felé, erről az útvjáról sem került be semmiféle följegyzés a kéziratába.

„In Kanin kommt anlautes η nicht vor, aber bei der Betrachtung des Wortschatzes [von Sprogis] bemerkt man, daß mit η anlautende Wörter

⁶ Az η - szókezdő mediopalatalis nazális, amint azt HAJDÚ PÉTER bebizonyította (ALH 4: 17—67), másodlagos hang a jurákban, s eredetileg csak veláris szókezdő vokális előtt lépett fel. Azonban Hajdú is kimutat az Oks jelzésű dialektusból, amelynek jellegzetessége a vokális szókezdő, prózai szövegekből néhány η - kezdetű szót. Ehhez hozzátehetjük, hogy az Oks-dialektusból följegyzett énekek nyelvében még kb. 17 ilyen adat található. Érdekes, hogy a létige sg. 3. alakjában, a *nārāināē xajje* 'der Spätwinter kam, *šidāināē xajji* 'sie blieben zu zweien' (Vd. 303) típusú összetételekben mindig fellép az η (kb. 10 adatban).

ganz gewöhnlich sind" — állapította meg bírálatában LEHTISALO (i. m. 103).

Castrén jurák-, illetőleg német–szamojéd szójegyzékében 41 „Kan.” jelzésű adatot találunk, köztük négyben van η -: *naecea* 'Väterchen', *naewea* 'Schuld', *naewes* 'schuldig sein', *nowernam* [sg. 1] 'heulen'. Hajdú Péter fent említett tanulmányából idézem a következő [Castrén] »Kan mscr« adatokat: *naeä* 'Väterchen' (30), *naetsekih*, *naetseki*, *naeteki* 'jung, Kind' (27). A Castrén által följegyzett 15. számú kanini énekben négyszer fordul elő a *naansanganah* névutó: *siu naansanganah* 'nach einer Woche' (295; a következő lapon még három adat); vö. még *njárām bo naäsonse* 'nach drei Jahren' (288). Egy másik névutóban is fellép a szókezdő η -: *sobornoï nellna* 'vor der Hauptkirche' (299). — Budenz kanini anyagában néhány esetben, elsősorban szorosan összetartozó szókapcsolatok második tagjában jelenik meg η -: *harcinte ni-nāmdj* 'a farára ült' (87); *man šuj-nādera* 'eressz engem vissza' (94); *vasakomda hāce āni nāderāde* 'az öreget keresni megint küldi [az embereit]' (96); *hardu-norda* 'maguk táplálkoznak' (104); *ūdi-ηeso* 'kézcsukló' (325); *ja-ηila* 'a föld alá' (325). A létige gerundium-infinitivus alakja Budenznél *aš ~ naš ~ nās*, illetőleg -s: *ji-koda-aš jirime* 'subagallérrá talált lenni [subagallér-lenni]' (91); *paridiehe pū-roj-naš* 'sötét (fekete) vihar volt' (96); *num gorovaš* (< *gorova-aš*) *šidin-gānāš* 'isten minket (kettőt) tehénne tett' (104), vö. *Sjo āni' ōbaš* [< *ōba-aš*] *šēdanγw*! 'dann nahe Fausthandschuh daraus' (40a). Tagadó szerkezetekben a létige *ηā ~ na* töve jelenik meg: *nim-ηā* 'nem vagyok' (104); *niniηa* 'non est' (103).

A Lehtisalo által följegyzett 60. énekben összetételek, illetőleg szókapcsolatok második tagjában szintén fellép az η -: *šidināē* 'zu zweien' (217); *ē, rōdēē haŋje* 'der Herbst kam' (223); *sirrēēdēē* 'der Winter' (i. m.); *nāduodo-ηadī* 'die Zelte sind sichtbar' (i. m. 238, 241), *ē, ssinaŋsekkē*, *ta' unānānādn* 'Burschen des Lagers, | stehet auf!' (230, 231); *tiēŋēnnw* 'mit Rentierfüßen' (239, 242). — A szótárban több mint húsz kanini szóban van szókezdő η -: *M nahtēnne peā* 'eine riechende Weidenart' (11b; vö. *jūtēhā btēnnāš* 'Meer [=sein Wasser ist riechend]' (124b); *nārtso nōdāz* 'Moosbeere' (306a); *Sjo nōmtš* 'sich zu einem vereinigen, sich zusammenmischen' (38b); *ōstaŋ-ηadārttāš tārāš* 'man muß sie zusammenschneiden' (12b); *taēm-ηāēš tārāš* 'so soll es sein' (25b); *taēm-ηāēdakkē* 'so ist es wohl' i. h.); *tiē jāxam-ηōlppi* 'das Rentier schwimmt über den Fluss' (36b; vö. *jāxam-ηōlttām* 'ich schwimme über den Fluss' (i. h.); *amγēβam-ηōrttākkē* 'er dürfte etwas fressen' (55a), *paridēnne-ηōden-γal'pāz* 'Krähenbeerenstengel' (151a; vö. *lizerma-ηōdem- bānγw* 'Rauschbeerenstrauch' 341b); *xaŋ-ηāē* 'Schlittenstrebe, ständer' (155b; vö. *N xaŋŋi* ua. i. h.); *maraci-ηuŋ* 'das marai-Gras' (243a; vö. *nāru- māēi-ηuŋ* 'ein langes Gras' 305b); *χāllem-ηōrmanš* 'Fische essen' (311b); *pōi- nūttō* 'niedriger Lastschlitten' (356a) stb. Lehtisalo kanini anyagában tehát van szókezdő η és nemcsak szókapcsolatokban.

Lehtisalo bírálata szerint: „Die Herausgeberin hat in irreführender Weise das Zeichen *h* des Manuskripts in γ verwandelt, obwohl es sich um den Konsonanten χ handelt. So muß also statt γ ein χ gelesen werden z. B. in den Wörtern *ηāyā* 'Götze', *γāhambi* 'Donner' (Bedeutung falsch, muß heißen es donnert), *γeyedoi* 'eigensinnig', *noptolya* 'gleich, ähnlich ... Sonst sind die auf *h* und die auf χ anlautenden Wörter in verschiedene Gruppen aufgeteilt; obwohl sie, ebenso wie die auf γ anlautenden Wörter auf χ anlautende sind und also zur gleichen Gruppe gehören" (104). — Budenznek a kanini szövegekhez írt előszavából idézem a következő megállapítást: „Eredeti szókezdő *k*-ból a ju-

rákban már általában csak *h* van, amit az átvett orosz szók is bizonyítanak . . . valamint a többi sz[amojed] nyelvek . . . A kanini (Kanyikov-féle) nyelvben a valóban külön eített szó csakis *h*-val kezdődik, de mihelyt előző szóval szorosabban érintkezik, mintegy neki támaszkodik, a *h* helyett van az eredeti explosív hang *g* alakban. Csak azt kell megjegyezni, hogy a szorosb érintkezés föltétele nagyon is a beszéllőnek önkényétől függ, úgy hogy gyakran egyazon esetben *h*-val is *g*-vel is kellett a szót följegyezni, pl. *hājvin harua* v. *garua* 'menni akarnak' | *puedaran-gaije* (különben: *haije*) | *pīrdari-gań*, de: *hań pīrdari* stb." (84). — Budenz szövegeiben és szójegyzékében *h*- mellett *χ*- is előfordul: *hasava* ~ *χasava* 'ember, férfi' (329); *hajar* ~ *χajar* 'nap (Sonne)' (328); *χem* 'vér' (332); *hīno* ~ *χīno* 'énekelni' (332). Castrén jurák—szamojéd és német—szam. szójegyzékében szintén vannak *χ*- kezdetű szavak a kanini és más nyelvforrásokból is: Kan. *χara* 'Schuld', *χārad* 'Haus' (vö. még a 'Blut', 'blutlos', 'mit Blut beschmieren', 'singen', 'Wespe' címszavakat.) — A Castrén által följegyzett kanini énekekben megőrződött az eredeti *k*-, de mellette *g*-, *h*- is van: *nisjan hoam'ah* | *tinsikom koam'ah* 'den Lasso meines Vaters | ging ich holen' (270) *sidna kāna'ah!* 'führe uns!' (i. h.); *mālan kādaijen* 'ich tötete alle' (273); *siuin gādangun!* 'mich tötest du!' (i. h.); *manji kamjin(ah)* 'wir ließen uns herab' (295); *manj gōnain(ih)* 'wir legten uns schlafen' (301); *njārtson goim gōningaua'ah* 'den Bärenmoosrücken fanden wir' (302) stb. (Egyes esetekben Sprogisnál is megvan a *k* ~ *g* ~ *h*- váltakozás: *hōr* 'Eimer', *hūsinkōr* ~ *husin-γōr* 'Knettreg, Backtrog, vm. *husä* 'Teig') — Budenz szövegeiben számos adatot találunk a szókezdő *g*-hangra: *pīra-gań* 'te eredj!' (103); *puedaran-gaije* 'elmentek az erdőbe' (l. c.); *tasi-gāmij* 'leszállt' (85); *harou-gādavan* (-*hādaver*) 'megölted a darumat' (90); *tu gauhana* 'a tűz mellett' (103) stb. Vö. még *χajel*, *gajel* 'könny'.

Különös figyelmet érdemel, hogy *χ* ~ *γ*- váltakozásra a Lehtisalo által följegyzett kanini énekekben is számos adat van: *mūid mālŋ_γajje* 'die Karawane ging gänzlich' (219); *pūñhāŋ_γań!* 'gehe zurück!' (240, 242); *jāβŋ_γē-ēβm_madādo* 'über das Ufer des Flusses gingen sie' (223, 231); *āñiŋ_birdarīŋ_γā_mī* 'wieder zurück ließ er sich herab' (246); *mālŋ_γādārdī* 'alle töteten sie' (252); *māđŋ_γvèββan* 'neben dem Zelt' (220; vö. 248, 251). Lehtisalo szótárának kanini anyagában is meglepően szép számmal található ide tartozó adat: N *jāβŋ_γēβ* 'Flußufer' (249a); Sjo *ōbaŋ_γvèβ* 'in einem fort' (364b) *tūŋ_γvèββan* 'an das Feuer' (144a); *nākkāŋ_γōβv* 'Seehundsfell' (294b), *ma-χan_nāŋ_γartsajjīβ* 'ich fiel auf den Rücken' (298b); *sāitv pīdrāβŋ_γāēββī* 'sein Gesicht ist „wie die Nacht“ geworden' (317) stb. — Bizonyára célszerűbb lett volna Sprogis szójegyzékében és más adataiban is a kifogásolt *γ*- hangot Budenz példáját követve *g*-vel jelölni, én azonban éppen a Lehtisalo által följegyzett kanini énekből — ez az ének már a kézirat feldolgozásának idején rendelkezésre állt — vettem át a *k- hangnak — bizonyos helyzetekben — *γ*-vel való jelölését.⁷ Sprogisnak nem volt fonetikai előképzettsége, mégis nagyon jól tudta, hogy a *jahan-geu* 'Flußufer' kapcsolatban a *geu* azonos azzal a *heu* szóval, amely megvan a *hared-heu-dā* 'a ház oldala', azaz 'a ház fala' ki-

⁷ Sprogisnál több adat van a *-γao* enklitikus partikulára: *ŋamem-γao* 'irgendein, was, etwas'; *hiwi-γao* 'jemand, irgend ein'; *sa-γao* 'irgendwann, einst, einmal'; *šan-γao* 'einige'. LEHTISALO kanini anyagában is előfordul néhányszor ez a partikula — és mindig *γ*-szókezdő hanggal: N *tamno nōtskōd* | *jāŋyaβan_γaβ*⁸⁸ (Vd. 222); Sjo *nāđv lāek jān_đēŋyāēnno jāŋγōββān_γaβ*⁸⁹ 'einen Faulenzen als der dürfte es im ganzen Lande nicht geben' (88b).

fejezésben is. Budenznél a *gañ!* 'eredj!' felszólításban a szókezdő *g* fonematikus értékű, s éppen így lehetett fonéma-értéke Sprogis „tanítói”, a kanini házaspár nyelvében a *γ*-vel jelölt szókezdő hangnak pl. a *γāñidorowo* köszöntésben vagy a *γāγā* 'Götze, Götzenbild' szóban, a *γāγā-ma* 'Kirche' összetétel első tagjában, a *γnīpē* 'Lied', *γnoš* 'singen' és más szavakban is.* Sprogisnál szóbelseji helyzetben is előfordul a *γ*- nemcsak a *ηoptolya* 'gleich, ähnlich' szóban, hanem pl. a *māγni* 'recht, rechts' (B *mahañi* id.); *toyoco* 'Gewohnheit, Angewohnheit' (vö. *tohodas* 'lernen', C *tohodā*- 'sich gewöhnen, lernen') szavakban.

Ha elolvassuk Sprogis anyaga kiadásának előszavában azokat a megfigyeléseket, amelyeket W. RAMSAY finn geológus írt le 1905-ben, megérthetjük, hogy a kis csoportokban, bizonyos elszigeteltségben élő kanini szamojéd népcsoportok nyelve nem lehet teljesen egységes: megőrzött archaizmusok mellett új fejlődések is lehetségesek, és pl. az *η*-tér foglалását már magában véve az is megmagyarázza, hogy a kaniniak a téli időszakban könnyen eljutnak Archangelkszbe is, az archangelszki szamojédek nyelvjárásában pedig — legalábbis Lehtisalo szövegeiből és szótári adataiból ítélve — nincs vokális szókezdő. Az eredeti szókezdő **k*- egyébként Lehtisalo egyes adataiban is megvan: Sjo *tēββak* *kādarānnakkī* *sārmīγ^v* *δēββak* *kādannākkī* 'unser Rentier dürrte Zugsende gegangen sein, ein Wolf dürrte unser Rentier getötet haben' (55a).

Feltehetjük a kérdést: vannak-e Budenz és Sprogis anyagában olyan hangtani sajátosságok, amelyek más nyelvjárásokban is előfordulhatnak ugyan, mégis elsősorban kanini jellegzetességeknek foghatók fel. Mivel a rendelkezésre álló anyag nem elegendő, csak említeni lehet egyes hangtani kérdéseket. Ilyen pl. a szóbelseji *β*, *k* és főleg a nasalisok (*n*, *η*) redukciója és kiesése: Sp. *taoré* 'Handtuch' ~ M *taβpartš* id, Sjo *tāβpartšerγannv* 'mit dem Handtuch' (468b); B *lāhana* ~ *lāna* 'ó szól' ~ Sp. *lahanaš* 'sprechen' ~ Sjo *lānaš* id. (215a); B *huku* 'torok' ~ Sjo *χunγō* 'Lufttröhre' (204a); B *pōga* '(kerítő)háló' ~ Sp. *pongā* id.; Sjo *tīzēm* 'mein Lasso' 474a) ~ *tīzēm* id. (196b). — Kieshetik az első és a második szótag vokálisa is: B *acikī*, *alekī* 'fiatal, gyermek' ~ Sp. *ṇacēkī* 'Knabe, Kind, jung, Junge' ~ Sjo *ašēkī* 'Kind' (11b); B *hīnoc* 'ének', *hīno*-, *χīno*- 'énekelni' ~ Sp. *γnīpē* 'Lied', *γnoš* 'singen' ~ N *χīnnatš* 'episches Lied', Sjo *χīnnotš* 'singen' (187a); B *tadibā* 'jós, varázsló' ~ Sp. *tadbā-hiberi* 'Zauberer' ~ N *tādīβāz* id, (477b), B *χunāna* 'hol' ~ Sp. *χhān* 'wo' stb. Megoldandó feladat bizonyos első szótagbeli hosszú vokálisok (diftingusok) fonematikus értékében megállapítása, pl.: B *lātto*, *luāto*, *lieto* 'dick' ~ Sp. *lēttau* id. ~ Sjo *lēttau* id. (226a). Feltűnik, hogy Sprogis adataiban az első szótagbeli *ē* vokálisnak, Budenznél és Lehtisalo kanini és egyes erdei jurák adataiban *ie* diftingus felel meg (Budenznél olykor másodlagos *e* is): Sp. *jēpi* 'heiß, hitzig' ~ B *jieppi* (*jepie*) ua., N *jīēppi* (Kis *jīē* *ppeš* 'heiß sein' 113b); Sp. *jēdonz* 'tanzen' ~ Sjo *jīēdāṇpō* '(sie) tanzen' (Nj *β'ietšṇāt* [ich tanze'] 120b); Sp. *jērimboš*, *jērmbeš* 'bewachen' ~ B, *niere*- id., Sjo *jīērambaš* 'hüten, bewachen' (Kis *β'ietāš* 114a); Sp. *ṇēboi* 'vergangen' ~ B *nieboj puone* 'múlt évben' (340); N *ṇīēpoj poxāej* 'vorjährig'; *ṇēboj sūjjūi* 'Rentier vom vorigen Jahr'; Sp. *sēnga* 'Glocke, Glöcklein' ~ B *siega* (Nj *šīēṇkṇā* 'Kirchenglocke' 440b). — Sprogisnál számos kéttagú szó *-ā* vokálisban végződik; ennek az *-ā* végvokálisnak Budenznél és olykor Lehtisalo kanini és rendszerint erdei jurák adataiban is diftingus felel meg:

* A szerk. megjegyzése: ez persze attól is függ, mit tekintünk fonémának. Véleményünk szerint ezekben a szavakban a *g*, *γ* nem egyéb mint a *x* fonéma változata.

Sp. *ṛodā* 'Beere' ~ N *ōdeṛ* (Nj P *ṛōtšəp* 41a); Sp. *labā* 'Ruder' ~ B *labie* (397; Nj. *rappəā* 219a); Sp. *mērcā* 'Wind' ~ B *miertē* (371) ~ N *mērtšəz* ua. (Nj. *mērtšəp* 271b); Sp. *narā* 'Lanze, Pike' ~ B *nareā* (360); N *nare⁴* (Nj *narəp* 281a) stb. Sprogis a szóbelseji hangszalagzárt nem jelöli, Budenznél is csak néhány szóban van meg: *mana'ade* 'látja' (95); *numda tuju'am* 'istenhez imádkozom' (молюсь бору) (110) stb., de *hāmi* 'leszállt' (90), *hāmij* (87) ~ *gāmij* (85) id.; vö. Sjo *jīn xā'nī* 'es kam mir in den Sinn' (176b). A szóbelseji hangszalagzár elveszésére Lehtisalonál is van adat: : M *sūm* 'mich' (112b) ~ N *su'ū*, Sjo *su'uf* id. (442b). — Sprogisnál megőrződött az eredeti -t- és az eredeti jelentés magyar *út* szó megfelelőjében: *ud* 'Spur' ~ B *u' út* (327) ~ lat. *un*, *udn* (85); vö. Sp. *ṛugumbes* 'olgen, die Spur verfolgen' (~ Nj *ṛut* 'Spur, Weg' 41b).

Ha alaktani szempontból vizsgáljuk meg Budenz és Sprogis anyagát, feltűnik, hogy a kanini nyelvjárásban a locativusnak nemcsak -na, hanem B -ne, Sp. -nā alakja is van: B *puedarana* 'az erdőben' (90), *nieboj puone* 'múlt évben' (365); Sp. *jāna* (*jā* 'Ende') *markanā*, *markinā* (*mar* 'Stadt'). Budenznél, valamint LEHTISALONÁL a locativus-ragból származó -na- instrumentalisra is vannak adatok: *vuasako pōgana hādabi* 'az öreg hálóval halászott' (97); Sjo *pē' lābtškōnnv* 'mit der flachen Hand' (158b). BUDENZnél azonban az instructivust -mboi-, -poi képzőjű névszó is, Sprogisnál csak -mboj és -saoi (= -sawaj) képzőjű névszó fejezi ki: B *puijimboj* 'orrával' (90); *neru-poj* 'vesszővel' (104) ~ Sp. *tupkomboi* 'mit dem Beile', *tupkusagi* id. (154); vö. Sjo *tißmbōi* 'mit Panseninhalt' (125a), ill. *xaršəßbāei* 'mit dem Messer' (407a).

A *nie-*, *ni-*töví névutó lativusa teljes alakjában őrződött meg BUDENZnél és SPROGISnál: B *pea-nen* 'fára' (85, 103) ~ Sp. *pā-nin* 'auf den Baum', *hard-nin* 'auf das Haus'; *mād-nin* 'auf das Zelt' (154) (vö. *ni* 323a). T. MIKOLA Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen c. művében (1973) foglalkozik a *jir-* töví névutó alakjaival (112–114). Ez az adverbiumként is használt névutó Sprogisnál is megvan: *jirnan* 'vor, gegenüber, im Gegenteil'; *jirssu* 'neben, nebenbei', *jirt* 'gerade, richtig, wirklich'. Egy mondatban Budenznél is előfordul a *jir-*tő névszó-jelentésben: *pili jirde lahana* 'mindig igazat (egyenest) szól' (112). — Sprogisnál egyes postpositióként is használt adverbiumok úgyszólván igekötő-funkcióban is használatosak, pl. *heunā* 'auf die Seite, fort'; *pūnā* 'zurück', *surto* 'um, rund, herum', *tasinā* 'unten, nach unten, hinab, herunter' (vö. a szójegyzék adatait). Számos kifejezésben a *ni-* tagadó igető a német *un-* jelentésbeli megfelelője: *ni-ṛamniili* 'unschmackhaft [nicht-süß]', *ni-holkabei* 'unreif', *ni-jirt* 'unrichtig, unwahr' stb.

Egyes ritka képzők is találhatóak Sprogis szójegyzékében: *jēnapé* 'Hoffnung', *jōninapé* 'Spaß, Scherz', *judipé* 'Traum' (B *judopc* ua.); *pisipco* 'Wunder'; *sādkopé* 'Peitsche, Knute'. A -lowo, *lowo* összetett képzőre csak SPROGISnál van kanini adat: *nēnzilowo* 'Eisbahn', *pingelowo* 'Schaukel', *surtlowo* 'Grab'.

Mikor összehasonlítottam a Lehtisalo szótárában található kanini névszókat a BZ megfelelőikkel, teljességre nem törekedve 20–25 olyan szót találtam, amelyek lényegtelen eltérésektől eltekintve azonosak, pl. Sj *jēde* 'Krankheit, Leiden', N *jēde-r* ['deine Krankheit'], B *jedie* 'beteg' (337) ~ Sp. *jēde* 'krank'. Ezekhez a szókhoz még hozzászámíthatjuk azokat a szavakat is, amelyeket csak a szókezdő *ṛ-* különít el egymástól: Sj *ṛāj* 'Tauwetter (im Winter), Sjo *āj* ua. 14b) stb.

Van azonban egy olyan alaktani kritérium, amely LEHTISALO szótárában is határozottan elkülöníti a BZ nyelvjárást és a kanini nyelvjárást: a BZ nyelvjárásban a kéttagú gerundium-infinitivus mindig azonos a **je(i)* képzőjű aoris-

tos-igenévvél (= Kan. sg. 3.), míg a kanini nyelvjárásban az összes ger.-inf. alakok *ś* képzőt, az *l*, *r* meg *t* képzőt is tartalmazó kopott végű tövek pedig *ts* képzőt vesznek fel. Ennek megfelelően Sprogis igeragozási paradigmáiban az infinitivus kivétel nélkül *ś*, illetőleg *ć*, *ž* végzettel jelenik meg. Budenznél is *hādaś* ['ölni, halat, vadat fogni']; *lādirpoś* 'ütni, ütlegetni', *tanūbaś* 'szagolni' stb. Lehtisalo a szótárában az obdorszki dialektus adatait vette alapul, s aránylag kevés ger.-inf. alakot közölt más tundrai nyelvjárásokból. Mégis van lehetőség az összehasonlításra: Sjo. *āēdā* 'loslassen' ~ Sjo *āēdaś* ua.; *χā'mā* 'hinab, herabllassen' *χā'maś* id.; *sabbā* 'packen, stampfen' ~ *sabbāś* ua. stb. Budenznél és Lehtisalonál a ger.-inf. főleg a *jāma-* 'nicht können' és a *tārā* 'es ist nötig' igével kapcsolódva rendszerint teljesebb, vokálist is tartalmazó alakban jelenik meg: B *jurkaši jāmi* 'nem bírt fölkelni' (87); *ałesi jāmāde* 'nem bírta megvárni'; Sjo *mañ mādāše* *jām'māβ* 'ich kann es nicht durchschneiden' (188a); *tīm χābartše* *dārāś* 'man muß das Rentier schinden' (158b) stb.⁸

Sprogis 82 konjugáció-paradigmát állított össze (nem számítva a csak egyes adatokat tartalmazó hiányos paradigmákat). A csekélyszámú imperativus alakoktól eltekintve a paradigmák indicativus-alakokat tartalmaznak. Néhány igenék tagadó- és kérdőragozását is bemutatja (Negative-, Frage-Form). A személyragok igenév-tövekhez járulnak, a sg. és pl. alak azonos lehet az igenév-tővel. Az igenév-képzők funkciójára vonatkozó felfogásomat „Zur juraksamojedischen Konjugationen” című dolgozatomban fejtettem ki. (FUF 38 [1970]: 143–225). Számos adat van Sprogisnál a **je* (*i*) képzőjű aristos-tőre. Ez a képző (mint több más igenév-képző is) az eredeti kéttagú ige-tőnek kopott végű egytagú alakjához, a konszonáns-tőhöz járul: *jile-* < **jil* + *je* 'leben, wohnen'; *māle-* 'endigen, beendigen'; *nārja-* 'erröten, sich röten'; *nele-* 'sich heiraten, heiraten'. Más esetekben a képző **i* eleme beleolvad a kéttagú tő végvokálisába, s így keletkeznek másodlagos rövidüléssel a *jāda-* 'zu Fuß gehen', *jūde-* 'träumen'; *pina-* 'fürchten'; *sālda-* 'zahlen, bezahlen', *sije-* 'lügen, valamint a másodlagos (kopottvégű ige-tő + *ma* képző) *jāma-* 'nicht können' (Sjo *jā'ma* 'ist krank'), *nāma-* 'halten, nehmen' (N *nā'ma-* ua.). — Számos igenév-tőben jelenik meg *-mbi-* képző: *jiutembi-* 'leimen, kleben'; *lamdambi-* 'leiden, erdulden', *sāldambi-* 'zahlen, bezahlen'. Hasonlóképpen Budenznél és Lehtisalonál 9s: B *sapkambi-* 'fölni' (103), *puembi-*: *mākin puembide* 'beteuszem a kebelbe' (104); Sjo *maχāβ* *bittambin* 'ich wärme meinen Rücken am Feuer' (389a); *nēntsām* *mañ jērembiβ* 'ich bewache den Mann' (114b) stb. — Szintén számos paradigmában lép fel a *-pi-* igenév-képző: *nēрпи-* 'trinken', *χēlbi* 'erzählen', *padbi-* 'schreiben' stb. Hasonlóképpen Budenznél és Lehtisalonál is: *mipim* 'adok' (104); *hādabi-*: *pōgana hādabi* '[kerítő] hálóval [halat] fog' (94), *majbim*, *majibim* 'я радъ' (369) stb.; Sjo *nālppiδv* 'er schlingt es hinunter' (303a). — A *-nya*, *-nye* összetett képző rendszerint *r(l)* képzőt is tartalmazó tőhöz járul: *haudornya-* 'sich schlagen, sich reißen, sich zanken'; *mirnye-* 'machen, tun' stb., *wahalnya* 'sagen, sprechen'; *jēdinya-* 'tanzen', vö. B *sārda hāmerga* 'eső esik' (331); Sjo *šindærānyā* 'er duselt' (446b).

⁸ Már BUDENZ felhívta rá a figyelmet, hogy az általa följegyzett szövegekben vannak olyan kifejezések, amelyek megfelelnek a fin *akka puhua lavertelee* [az asszony locsogva beszél], *hān nauraa hohottaa* [hahotázva kacag] kifejezéseknek: *sarmik nautas hāije* 'a farkas elszaladt' [szaladva elment] (87); *šurumbaś teue* 'oda futottak' (futva érkeztek) (i. h.). Ilyen kifejezések Lehtisalo szótárában is találhatók: Sjo *ōālōś wōnnarāββēβ* 'ich schliefe auf den Rücken liegend ein' (40b); *sārkkēdaś tōfej* '(es) schrie mit gellender Stimme auf' (428a) stb.

Budenznél és Sprogisnál a praeteritum (II. Zeit) már elvesztette eredeti conditionalis jelentését, amely még megvan a hagyományos szövegekben (vö. FUF 38: 194–200), hanem praeteritum narrativum funkcióban használatos: *B mañ šidajñ muenas, maserānas, peāḍab nānin teumbīnas, ūm teumbīnas* 'miniket tartottál [használtál], rajtunk dolgoztál, fát hordottál magadnak, füvet hordottál' (104). Azonban az *š* elem eredeti conditionalis-jelentése megőrződött; Sprogisnál is pl. a 'trinken' ige egyes kérdő-formáiban: sg. 1. *ṇēr-tši-da-m-mañ?* sg. 2. *ṇēr-si-da-n pīdir?* Budenznél is: *to-si-n-u?* 'jöttél-e?' (103); *huñāna mua-si-n?* 'hol voltál?' (104, vö. finn *meni-si-t-kö?*) 'mennél-e?'). A jurák nyelvhasználatnak megfelelően a kérdésekben Sprogisnál is kételkedést, bizonytalanságot jelölő képzők jelennek meg, így a *ṇēr*-ige sg. 3. kérdő alakjában is: *ṇēr-nṇ-ne-p-ta-n-pīdā?* (A képzőhalmozás jurák jellegzetessége.) Vö. még a 'leben', 'sprechen', 'schneiden', 'wissen', 'verstehen' igék kérdő alakjait. — A jövő idő (Zukunft; C. III. Zeit) voltaképpen már a hagyományos szövegekben is elkülönül az aoristostól. A **ta*, **(n)ku* képzők a beszélő szempontjából a jövőben (esetleg) bekövetkező cselekvést, történést fejezik ki: *B saṇ num ā-gu, huñā mañ tu-da-m* 'jó idő [ha] lesz, holnap eljövök' (112); *mañ teamda-gu* 'váltságul fogom adni' (95). — Sprogis paradigmáiban a **ta* és az **n + ku* képző használatában bizonyos szabályosságot állapíthatunk meg: a **ta* képző általában egytagú konszonáns-tövekkel, valamint *l* és *r* képzőjű tövekkel kapcsolódik: *ṇertam, mirtam, haudortam, wahaltam* stb. (kb. 20 paradigmában). A többi paradigmában *(n)yu*, *(n)gu* képző jelöli a futurumot. Tagadó szerkezetekben Budenznél és Sprogisnál is a főige veszi föl a *t*, illetőleg a *gu* (*gu*) képzőt: Sp. *ṇim ṇert, ṇim-bert, ṇim-ṇim-ṇamgu*, de *ṇiu madegu*, vö. *B ṇiu tāgu* 'nem adom' (112); *mañ ṇim saṇligu* 'nem leszek gazdag' (112, vö. 348–349). A tiltó ragozásban a főige fölvesz egy *k* képzőt, amely Budenz magyarázata szerint azonos a *ku* képzővel (vö. Gr. § 478): *huñ udn tānak!* 'ne kelj útra!' (85). Érdekes sajátoságként Budenznél effektív kifejezésekben a főige veszi föl a személyragot és megelőzi a tagadó igét: *pīrardi sīrgalde ṇie* 'vissza nem tekintett' (87); *meharaldī ṇi* 'nem lélezkzik' (90); *pahucea silalde ṇi* 'az asszony rá sem tekintett' (96).

Mivel a sg. és pl. 1. és 2. személyragokat részletesen tárgyalom egy dolgozatban (ALH 26: 307 kk.) és az imperativus sg. és pl. 2., valamint 3. személyragjáról is írtam (ALH 24: 337–340; Raun-Emlékkönyv) e helyen csak megemlítem, hogy a sg. 2. személyrag Sprogisnál elég ritkán, Budenznél főleg névszókhoz járulva determináló funkcióban fordul elő. A sg. 2. *-l*, *-lv* változatra Lehtisalonál van adat: *Sjo ṇimbittal* 'dein Hemd' (353b), *šā'l* 'das [dein] Gesicht' (468b). — Sprogis paradigmáiban a II. idő (praet.) sg. 1. alakjaiban feltűnik a *-mong* és az *-oš* végzet. A *-mong* végzet azonos a *-mans* végű gerundiummal (vö. FUF 38: 205, jegyzet 208, jegyzet), tehát nincs benne személyre utaló elem. Lehtisalonál is van adat: *Sjo puṇjuuttā-m- manṇe* 'ich war im Begriff [es] einzuholen' (365a); *tikkæen maštēmmanṇ* 'ich habe (sie) hierher gelegt' (446a). Az *-oš* végzet visszavezethető a *-βans* gerundiumra (a *β* és az *n* elem kiesett, az *a* labializálódott, mint a *-mong* alakban); vö. *Sjo pōtškæm ṇanda-ṇi* 'jillā-βoš' 'ich hob die Tonne in seinen Schlitten' (126b).

Budenz szövegeiben feltűnik a sg. 3. **je(i)* képzőjű állítmányok nagy száma: *hāuīdem mana'aj, ṇaju pea-ṇen tanaj, taṇan lgaraj, ṇaj jān mānāj* 'a medvét látván, az egyik a fára mászott, ottan elrejtőzött, a másik a földre borult le' (85). Sprogis paradigmáiban csak egy ilyen adat van: sg. 3. *wirnai* ~ pl. 3. *wirnaiā* ('sich rühren'); egy példamondatban is van egy adat: *ṇač'eki*

pähin tanei 'der Knabe kletterte auf den Baum'. Lehtisalonál Sjo adatokat találunk: *mann^{ott}aej* 'er fiel' (247b); *jästöß tñj* 'meine Gans flog' (515); vö. pl. 3. *pëä' buëbo' pudaräljed'* 'die Blätter der Bäume begannen abzufallen' (370a); *pide päëßsemtal'jed'* 'die Nächte fingen an dunkel zu werden' (353a).

Budenz megjegyezte, hogy »a C(astrén)-féle egy. 3. -da Kanyikov nyelvében már többnyire -de» (102): *äjede* 'a teste' (91); *siecrete* 'tűzütő acélja' (103); *hambäde* 'hulláma, hullámai' (95) ~ *sañeta* 'farka' (87), *hāleda* 'a hal' (94); *tuonēmda* 'a rókát' (87); *pogomda* 'a hálóját' (94) stb. A tranzitív-értelmű állítmányok sg. 3. alakja Budenznél -de személyraggal van ellátva: *manaāde* 'látja' (87); *tondāde* 'befedte' (90), *hālāde* 'hívja' (96) stb. Sprogisnál a névszók és a tranzitív-értelmű állítmányok kivétel nélkül -dä személyragot vesznek föl: *nādä* 'sein Bruder', *sujudä* 'sein Rentierkalb', *jejdä* 'sein Teil' (156); — *χētibidä* ('erzählen'); *sāldambidä* ('zahlen, bezahlen'). A -de ~ -dä sg. 3. birt. sz. rag az uráli *se (összam. *te) személyrag folytatója. Sprogisnál a pl. 3. -do birt. sz. rag nemcsak tranzitív-, hanem intranszitiv igenév-tövekkkel is kapcsolódik, bizonyítékaul annak, hogy az igenév-tő nomen actionis (acti) funkcióban veszi föl a birt. személyragokat.

Igen érdekesek és tanulságosak Sprogisnál az igeként ragozott névszók futurumi (III. Zeit) alakjai: sg. 1. *ñačeki-yēnyum*; 2. *ñačeki-yēnyun*; 3. *ñačeki-yēnyu* stb. (*ñačeki* 'jung, Kind'). Ezek az alakok a névszó és a létige megfelelő futurumi alakjának kapcsolatából keletkeztek: *yēnyum* < *ñēnyum* stb. Budenznél a létige ger.-inf. *ñaš* alakjának *geš* változata is van: *nēnce-geš haijā* 'emberré [ember lenni, ember-levő] lettek [mentek]' (104), *jasnoj-geš hānagu* 'derüre viszem' (103). Sprogisnak a paradigmái alapján (158—159) arra következtethetünk, hogy a jurákban az igeként ragozott névszók a névszó és a létige megfelelő alakjainak kapcsolatából származó elhomályosult összetételek. Így értelmezte a névszók igeként ragozott alakjait BUDENZ is: »*hārdaš* = *harda* ['ház'] és -aš, mely az 'esse' igének -š ger. (-inf.) alakja, *h. adimi* tkp. 'ház levén látszik' = ház látható; így kapcsolva az aš translativus értéket is fejez ki: pl. *horovaš haije* 'tehénne vált (tkp. vacca-esse abiit (= in vaccam abiit)» (101); vö. »*jeru-gabedñeš*: -š = aš [jeru 'úr'; *gabedñe, habedñe* 'asszony'] (i. h.).

Az etimológiai és a jelentéstani kutatások szempontjából figyelmet érdemel, hogy A. Sprogis aránylag kiterjedelmű szójegyzékében kétszáznál is több olyan szó (származékszó, összetétel) van, amely hiányzik Lehtisalo nagy szótárának anyagából, és hogy Budenz szójegyzékében is találunk ilyen adatokat.

BUDENZ JÓZSEF és A. SPROGIS neve beletartozik a szamojedológia történetébe. Munkásságuknak nemcsak tudománytörténeti jelentősége van. Maradandó értékű följegyzéseikkel megalapozták a nyelvtörténeti szempontból is fontos kanini dialektuskutatást.

N. SEBESTYÉN IRÉN

J. Budenz, A. Sprogis-Kasparson und die Kanin-Mundart des Jurak-Samojedischen (Nenzischen)

VON IRÉN N. SEBESTYÉN

Das ist die ungarische Fassung des Artikels der Verfasserin, der in SFU 13 (1977): 37—47 unter dem Titel «Й. Буденц, А. Спрогис-Каспарсон и канинский диалект юрако-самодийского (ненецкого) языка» erschienen ist.

Osztják-jurák lexikális kölcsönzések*

0. WOLFGANG STEINTZ *Zu den samojedischen Lehnwörtern im Ob-Ugrischen* (UAJb. 31: 426—453) c. cikkében áttekintette az obi-ugor nyelvek jurák eredetű szókincsét. E dolgozatában 119 jövevényszót mutatott ki a vogulból és az osztjákból (i. m. 450), ebből 112 van meg az osztjában (is). 88 szómagyarázat magától Steinitztől származik (i. m. 427). Az általa használt források már aligha tartalmazznak az osztják nyelvjárásokba bekerült olyan jurák jövevényszókat, amelyek eredetét ne tisztázták volna.

1975—1976 telén leningrádi tanulmányutam alkalmával a SzUTA könyvtárának kézirattárában (Рукописный отдел Библиотеки АН СССР) a következő kéziratos osztják anyagokat találtam:

1. *Lexicon Ostjaco-Samojedico-Rossicum*. Composuit Popow. A kézirat jelzete: 12. 4. 25. A kéziratot a finnugrisztika történetéből ismert ANTON SCHIEFNER akadémikus javaslatára vette meg a Császári Tudományos Akadémia 100 ezüst rubelért ПЛОТЪ РОПОВ protoijerejtől (Протоколы заседаний общего собрания Императорской Академии Наук. Историко-филологическое отделение. № IX. Заседание 25 мая 1876. § 84.), aki az 1846-ban megnyílt obdorszki misszionárius iskola vezetője volt (А. Г. Базанов, *Очерки по истории миссионерских школ на Крайнем Севере*. Ленинград 1936. 36, 37, А. Г. Базанов—Н. Г. Казанский, *Школа на Крайнем Севере*. Ленинград 1939. 28). Az általam használt és lemásolt szótár az eredetiről készült másolat. 304, ceruzával megszámozott lapból, azaz 608 oldalból áll; 1—285: szótár, 286—298: ima- és bibliafordítások, 299: a gyűjtő fonetikai jellegű megjegyzései, 300—304: üres. A lapok 22×36 cm terjedelműek. Minden oldal három oszlopból áll: osztják és jurák szavak/szövegek vannak az első kettőben, a harmadikban pedig orosz nyelvű értelmezésük található. Az eredeti kézirat lapjainak mérete és beosztása ugyanilyen, de sűrűbben van írva, 165 lapot (330 oldalt) tartalmaz. A szótár az osztják szerint, a cirill abc rendjét követve épül fel. — Az osztják és szamojéd szók jelentését e nyelveket beszélő polgárok (ketten tobolszkiak, a harmadik illetősége nincs közzéve) hitelesítették. — Amint JULIUS MARK tudósít róla, ezen kéziratos szótár segítségével a múlt században egy CHRISTIAN DAHL nevű észt tengerész 102 osztják-észt (-finn) szógyevezést állapított meg és közölt a Moszkvában 1867-ben megjelent Описание двух экспедиций в реку Обь, снаряженных членами Императорского Общества для Содействия Русскому Торговому Мореходству графом А. Е. Камаровским, А. К. Трапезниковым, А. М. Сибиряковым, В. Н. Собашни-

* **HAJDÓ PÉTER** szóbeli megjegyzéseiért ezúton is köszönetet mondok.

КОВЫМ и И. В. Чернядевым, в 1876 и 1877 годах című könyvében (JULIUS MARK, Eesti meremehe ostjaki ja eesti keele võrdlused. Eesti Keel ja Kirjandus. Tartu 1941. 291—297). E kézirat szótár egy másolatát a Helsinki Egyetem könyvtárának szláv részlegében őrzik, jelzete: Sl. Ms-K6-7. A könyvtárban sajnos semmi nyoma nincs annak, mikor és milyen körülmények között került ez a kézirat Oroszországból Finnországra. Úgy gondolom, hogy AUGUST AHLQVIST szerezhette meg, ő ugyanis ismerte és — ok nélkül — meglehetősen rossz véleményvel volt róla (l. az Ueber die Sprache der Nord-Ostjaken [Helsingfors 1880] előszavát).

2. a) И. Росляков—В. Бартенев, Русско-остяцкий словарь. Jelzete: 12. 4. 26. Két kemény kötésű füzetből áll, 1—176 és 177—215 számozott oldalt tartalmaz. A lapok mérete 17×21 cm.

b) Уók: Остячко-русский словарь. Öt ugyanilyen méretű füzetből (az első az orosz—osztják rész végét [177—215] is tartalmazza) és egy 23×36 cm-es nagyobb füzetből áll, amelybe két kisebb füzet is bele van kötve. Az osztják—orosz rész összesen 1106 számozott oldalt foglal magában. Az orosz—osztják részt másoltam le, szükség esetén azonban ellenőriztem az adatokat vagy a jelentéseket a másikból. Az osztják—orosz rész azért terjedelmesebb, mert a szerzők (róluk l. harmadik kézirat forrásanyagom leírását) hosszasan magyarázzák a képzett vagy ragozott szóalakok jelentését és használati körét. A füzetek egyikében sem találtam semmiféle utalást arra vonatkozóan, mikor és milyen körülmények között került a kéziratárba ez a szép anyag.

3. В. Бартенев—И. Росляков, Остяцкая грамматика по Обдорскому Наречию, с приложением двух сказок. 1895. 212 számozott oldalból áll: 1—154: nyelvtan, 157—212: szövegek orosz fordítással. 5—6. lapként bele van kötve az anyagba Bartyenyevnek egy Obdorszkból, 1894. december 30-án keltezett levele, amelyben egy bizonyos Anderson urat értesít (bizonyára NIKOLAI ANDERSON észt nyelvészről van szó), hogy 1894. augusztus 14-én szerzőtársával együtt földalta címére az Обдорское наречие остяцкого языка c. munkát (a szerzőktől származó eredeti címlapon valóban ez áll címként). Megpróbáltam kideríteni a szerzők kilétét, a kéziratok keletkezési idejét és körülményeit. Leningrádban sajnos nem találtam meg az akadémiai értesítő engem érdeklő évfolyamait, amelyektől bizonyos információkat reméltem. Rábukkantam viszont VIKTOR BARTYENYEV На крайнем северо-западе Сибири. Очерки обдорского края (Санкт-Петербург 1896. 154 l.) című könyvére. Ebből a következőket tudtam meg: Bartyenyev négy évet töltött Obdorszkban (5), de ennél többet nem árul el önmagáról. Szerzőtársa, Roszljakov, helybeli származású, a meteorológiai állomás vezetője (i. m. 79). A nyelvtant az iskolát vezető pap másolta le (nevét nem említi), aki ebből tanult osztjákul, de Bartyenyevnek a tanulás eredményességéről nincs tudomása (uo., jegyzet). — Hazatértem után F. MÉSZÁROS HENRIETTA volt szíves felhívni figyelememet arra, hogy FAZEKAS JENŐ szerint PÁPAY JÓZSEF hagyatékában szerepel ilyen anyag: „Bartenev (Roszljakov?) osztják nyelvtana (obdorszki nyj.) PÁPAY JÓZSEF másolata az obdorszki misszió könyvtárában lévő kéziratról, PÁPAY bejegyzéseivel. 119 l. 8° füzet (R 1672)” (Északi-Osztják Medvénekek. Budapest 1934. XLII). MOLNÁR FERENC kollégám levélben közölt velem néhány kulcsfontosságú adatot a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában őrzött másolatról — szívességét ezúton is hálásan köszönöm —, ennek alapján úgy látom, mindketten ugyanazt a nyelvtant

hoztuk haza. Pápay valószínűleg az eredeti kéziratot használta, míg én az obdorszki misszionárius iskola vezetőjének másolatáról csináltattam mikrofilmet.

Úgy vélem, ezekről az anyagokról érdemes tájékoztatni a szakmai közvéleményt még akkor is, ha jelenlegi dolgozatom vajmi keveset mutat be belőlük. Nemcsak azért, mert meglepően bőségesek és viszonylag pontosak, hanem azért is, mert hang- és alaktani elemzésük, feldolgozásuk értékes adalékokat nyújthat az északi nyelvjárások differenciáltabb ismeretéhez. Egyelőre csak annyit mondhatok, hogy (KARJ., PÁPAY) O, (STEIN.) Szin. és (KARJ.) Kaz. nyelvjárási vonásokat egyaránt tartalmaznak. Egyébként valamennyi kéziratoss forrásomra jellemző, hogy szerzőik egyáltalán nem tudósítanak nyelvmestereikről és a gyűjtés lebonyolításának körülményeiről.

1. Az 1. és 2. pontban említett szótárak anyagát (feldolgozva kb. 1500 szócikk, általában az alapszók mellett több, eddig nem adatolt származékkal; e szótári anyagnak talán egyharmada nem szerepel az eddig ismert forrásokban) alaposan tanulmányozva láttam, hogy főleg a jurákból az osztjákba átkerült szavak száma jelentős. Ezek felderítését nagyban megkönnyítette az a körülmény, hogy POPOV szótárában az osztják adat mellett ott találtam a jurák megfelelőit, ROSZLJAKOV—BARTYENYEV anyagában pedig a jurák eredetű szók után gyakran „(camoeд.)” jelzés áll (az orosz eredetű szókra hasonlóan hívták fel a figyelmet). Persze az sem ritka eset, hogy e szótárak írói nem dolgoztak ilyen előzékenyen a kezem alá: a hangalakjukat vagy jelentésüket tekintve „jurákgyanús” szavak eredetijét M. ALEXANDER CASTRÉN *Wörterverzeichnis aus den samojedischen Sprachen* (St. Petersburg 1855—Kopenhagen 1974) [= CAST.], TOIVO LEHTISALO *Juraksamojedisches Wörterbuch* (Helsinki 1956) [= LEHT.], H. M. Терещенко, *Ненецко-русский словарь* (Moskva 1965) [= TER.] szótárából igyekeztem kikeresni. Több esetben azonban nem igazolódott be a „gyanúm”, talán azért, mert megalapozatlan volt, vagy talán csak azért, mert az esetleges jurák eredetű még csakugyan nem jegyezték föl. Példaként említhető az osztják P [= POPOV] *сязаль* 'тюлень, ворбан', RB [= ROSZLJAKOV—BARTYENEV] *сязаль* ua., O *šakal*, Kaz. *šakal* 'Seehund' (KT 935), amely interdiálektális *š-* ~ *ž-* megfelelése folytán csak jövevénytípus lehet, az osztjákok mindennapos életében nem egy jól ismert, közönséges fogalomra vonatkozik (l. a hozzáfűzött megjegyzéseket a KT-ban); persze e szónál és több másnál is, amelyekkel kapcsolatban gyanúm nem igazolódott be, elvben számolhatunk azzal a lehetőséggel is, hogy a tengerpart őslakóinak, a titokzatos, eltűnt *сиртя* népnek a nyelve volt a forrás. A viszonylag nagyszámú jurák jövevénytípus közül itt csak azokat közlöm, amelyek nem találhatók meg WOLFGANG STEINITZ fent hivatkozott tanulmányában. A dolgozat végén közlöm az osztjákból a jurákba átkerült azon szavakat, amelyek LEHTISALO szótárában vagy nincsenek meg, vagy nincsenek osztják eredetűnek minősítve és STEINITZ *Samojedisch-Obugrisches c. írásában* (MSFOu. 125: 567—575) nem szerepelnek. Több esetben nem tudtam eldönteni, hogy a szó a jurákból került-e át az osztjákba vagy fordítva; ezeket külön csoportban mutatom be. — Az eddig nem adatolt zürjén és orosz eredetű szavakat az Etimológiai adalékok c. cikksorozatomban publikálom.

1.1. Végezetül közlöm, mi az osztják (és jurák) adatokban a cirill betűk és betűkombinációk (valószínű) hangértéke. Ezt részben a gyűjtők leírása,

részben a KARJALAINEN-féle anyaggal történt összehasonlítás révén állapítottam meg.

P RB

a, я
a, я, e, э
o, ě
y, o
e, э
u, ы, RB i, ů
a, o, y, ы
ɔ

a, ā
á, ǎ
ɔ, o, ǝ
u/ɔ, ů
e
i, i
ə
ø

A magánhangzók betűjele fölötti RB "˘" a hosszúságot, a "˙" a rövidséget, a "˘˙" a hangsúlyt hivatott jelölni (a magánhangzók kvantitása tekintetében az RB-féle hangjelölés nem megbízható). A P "˘˙" valószínűleg szintén a hangsúly jelölésére szolgál.

P RB

n, ɒ
m, ɔ
mb, m (+ e, ě, u, ю, я)
κ
м
н
нб, н (+e, ě, u, ю, я)
κ, x, ȝ, ȝ
c, ɜ
cb, ɜb, c/ɜ (+e, ě, u, ю, я)
ш, ж
[ɣ]
q, qɣ
ɔ, RB (mássalhangzó előtt:) y
ŭ; e, ě, u, ю, я (= j+e stb.)
л, RB ˘л, ˙л
л, RB ˘л, ˙л (+e, ě, u, ю, я)
p

p
t
t
k
m
n
n
η
χ
s
s
s
c]
c = t + s
w
j
l (l, ˘l/L)
l' (˘l'/L)
r

Megjegyzés: A lágyító magánhangzó-jelek (e, ě, i, u, ю, я) alkalmazása és a nem lágyítóké (a, o, y, ы, ə) nem következetes a szótárak egyikében sem.

2. Osztják < jurák

A szócikkek felépítése: A POPOV- majd a ROSZLJAKOV—BARTYENYEV-féle osztják adatokat az esetleges POPOV-féle jurák eredeti követi. Ha e jurák szó jelentését nem közlöm, akkor az megegyezik Popov osztják adataival. Igyekezem mindig megadni LEHTISALO és TEREŠČENKO megfelelő adatát (az előbbi fonematikusan átirom, ehhez l. HAJDÚ PÉTER, A jurák nyelvjárások fonematikus átírása. In: FU-transkription yksinkertaistaminen. Castrenianu-

min toimitteita 7. Helsinki 1973. 127—130). CASTRÉNTÓL általában csak akkor idézek adatot, ha a két modern szótárban nem találtam meg a keresett szót. (A Jurák < osztják részre mutatis mutandis ugyanez érvényes.)

1. Р *оми* 'сосцы, груди', RB *омы* 'мать' < jur. Р *омé*; О *ṁāme*, U *āmā*, U-Ts. *ame* 'Zitze, Brustwarze' (ЛЕНТ. 5), *ḥамя* 'женская грудь' (ТЕВ. 382).

2. RB *ṁnmtěpъ* 'беспокойство' < jur. О *ṁājepfār* 'Unruhe, Ruhelosigkeit' (ЛЕНТ. 90), *ябтыр* 'заботы, хлопоты, беспокойство, возня' ТЕВ. 831).

3. Р *ṁnmtěda* 'беспокоиться', RB *ṁnmtālmъ* 'беспокою' < jur. Р *ṁnmtovānъ*; О *ṁājepā* 'berühren, anrühren' (ЛЕНТ. 90), *ябта(сь)* 'тронуть, задеть; потревожить, обеспокоить, побеспокоить; помешать' (ТЕВ. 830).

4. Р *ṁлта* (imp.: *ṁлда*) 'перехитрить' < jur. Р *ṁлтовānъ*; *ṁлд(сь)* 'подвергать действию колдовства, разрушая здоровье и счастье (о шамане, духе)' (ТЕВ. 835).

5. Р *юнъ* 'узкий длинный залив материшный' < jur. Р *юнъ*; О *jun* 'schmale Flußbucht; sackförmig aufhörender Flußarm' (ЛЕНТ. 142), *юн* 'протока' (ТЕВ. 813).

6. Р *ṁндыда* 'идти на проход без остановки', RB *ṁндылмъ* 'охочусь', *ṁндыды-хой* 'охотник' < jur. Р *ṁндовānъ*; ОР *jonta* 'mit seinen Zelten und Rentieren an einen anderen, weit entfernten Platz ziehen' (ЛЕНТ. 138), *ṁнда(сь)* 'кочевать, переселяться' (ТЕВ. 121).

7. Р *епсъ* 'зыбка', RB *ṁпсъ* 'колыбель' < jur. Р *епуъ*; О *jepc* 'Wiege' (ЛЕНТ. 113), *ебц* 'люлька, зыбка, колыбель' (ТЕВ. 84).

8. Р *ṁрсыгъа* 'колено задних ног животных' < jur. Р *ṁрсыгъай лы*; *ṁарсоṁaei*, *ṁарсоṁaei* 'Schienbein' (CASTR. 11)

9. Р *юна* [= ?*jūwāna*] 'нарта с одеждою' < jur. Р *югуна*; О *jūḥūna* 'mit Boden-, aber nicht mit Seitenbrettern versehener Rentierschlitten...; dient zur Beförderung von Bettfellen, Kleidern' (ЛЕНТ. 141), *юхуна* 'нарта для перевозки постели и одежды, которую носят в чуме' (ТЕВ. 819)

10. Р *ḥāлца лōу* 'боковая кость на ṁндыле передового оленя' < jur. Р *ḥāлца лэ*; О *ḥalcole* 'an der linken Seite des Rückengurtes eines Lenkrentiers angebrachter (knöcherner) Haken, der den Zügel hält' (ЛЕНТ. 150), *ḥāлцо* 'лы' 'дужка на ремне передового оленя' (ТЕВ. 728). Az osztják anyanyelvű beszélők a jurák szó -le, -лы 'csont' utótagját az osztj. *lōw* 'csont' szóval helyettesítették.

11. Р *хылтуй* 'рога, загнутые назад' < jur. *хылтуй*; О *ḥiltūj* 'nach hinten geneigt' (ЛЕНТ. 185), *хылтуй* 'откинутый назад', *хылтуй* 'ты' 'нямд' 'откинутые назад олени рога' (ТЕВ. 791).

12. Р *ḥамадёръ* 'упряжь, сбруя', RB *ḥāmāḍēr* 'сбруя' < jur. Р *ḥамадёръ*; *ḥамадяр* 'принадлежность, составной элемент чего-л.' (ТЕВ. 730).

13. Р *ḥāmэтта*, *ḥамедыда* 'понимать, чувствовать', RB *ḥāmātmālmъ* 'догадываюсь, понимаю, смекаю' < jur. Р *ḥамедовānъ*; О *ḥāmēdā* 'verstehen; versehen, anschaffen, anfertigen' (ЛЕНТ. 168), *ḥамеда(сь)* 'приготовить, наладить; направить; снабдить; понять; узнать; заметить, обратить внимание' (ТЕВ. 733). A szó előfordul AHLQVISTnál is: *ḥamet-* 'einschauen, verstehen'; téves az a feltevés, amely szerint az *m* a cirill *ш* (*š*) téves olvasatának volna az eredménye (így: DEWO 501).

14. Р *ḥарей* 'рога с отраслями, идущими вперед' < jur. Р *ḥарей*; О *ḥarōj* 'krumm (z. B. Baum, Horngeweih)' (ЛЕНТ. 152), *ḥārēi* 'кривой, изогнутый' (ТЕВ. 749) E jurák szó egy másik változata KARJALAINEN anya-

gában is előfordul: О *χарá*: *kur-χ*. 'Kniekehle' < jur. *χara* 'krumm' (DEWO 543).

15. Р *хэргада* 'раздирать, храпеть' < ? jur. О *χirnā* 'ratschen (z. B. beim Feilen)' (ЛЕНТ. 186), *хэрна* 'скрип, скрежет, сильный шум', *хэрни(сь)* 'издавать сильный скрип, скрипеть, скрежетать, шуметь' (ТЕВ. 803). A származtatás az osztják szó *z*(= *η*) hangja miatt bizonytalan.

16. Р *хэзуку* 'палочка, употребляющаяся на идольской пляске' < jur. Р *хэзуку*.

17. Р *хэзуру* 'болото, покрытое травой' < jur. Р *хэзуру*; *хасрё* 'заболоченное озеро; мелководный' (ТЕВ. 757)

18. RB *хадбъуъ* 'кажется' < jur. О *xād* 'gewiß, sehr wohl, anscheinend' (ЛЕНТ. 160), *хад* 'вероятно, может быть, возможно, по-видимому' (ТЕВ. 719).

19. Р *каллé* слово, употребляющееся в пении, не имеющее никакого значения, RB *кālë* 'ого!' < jur. Р *каллé*; О *kale* 'Interjektion zum Ausdruck der Verwunderung' (ЛЕНТ. 207), *кālэй* 'ух ты, ах (выражает восторженное удивление, радость или досаду)' (ТЕВ. 155).

20. Р *ламбай* 'широкорогий' < jur. Р *ламбой*; О *lampāj* 'breites oberes Ende des Geweihs des zahmen od. des wilden Rentiers' (ЛЕНТ. 216), *ламбэй* 'ветвистый (о рогах); передние широкие ответвления рогов оленя' (ТЕВ. 174).

21. Р *лэбай* 'развилистые рога у оленя' < jur. Р *лэбай*; *лэхонзэй*, *лэхосэй* 'олень с широко расставленными рогами' (ТЕВ. 189).

22. Р *маягзэ* 'домовой олень, ручной олень' < jur. Р *маягзэ*; *мя'енгад ты* 'всеядный олень, находящийся около чума' (< *мя'(д)* 'чум') (ТЕВ. 280).

23. RB *мёрз* 'железа' < jur. О *mar* 'Drüse' (ЛЕНТ. 242), *мър'(д)* 'железа' (ТЕВ. 239).

24. Р *морá* 'петля', RB *мóрă* ua. < jur. Р *mārā* 'Schlinge; Schnalle (am Gürtel)' (ЛЕНТ. 252), *мара* 'пряжка, застёжка (пояса); петля' (ТЕВ. 235).

25. Р *мэря*, *мерягэи* 'колыжка — кружок тынзняка' < jur. Р *мерягзэ*; *teara* 'Schlinge, Öse' (САСТВ. 41), *мяра* 'площадь, размер круга (занимаемого чумом, капканом); размер петли (напр. аркана); петля' (ТЕВ. 278) — vö. ЛЕНТ. 269.

26. Р *морý* 'упрямый' < jur. Р *марюй*; О *marūj* 'sich weigernd zu gehen, gewöhnt sich hinzuwerfen (Fahrrentier)' (ЛЕНТ. 244), *марюй* 'упрямый, не поддающийся дрессировке (об олене)' (ТЕВ. 239).

27. RB *мору* 'скупой; скупец' < jur. О *maru* 'habsüchtig, geizig' (ЛЕНТ. 243), *мáро* 'скупой, жадный' (ТЕВ. 237).

28. Р *мóдарта* (имр.: *мóдарда*) 'перетачивать, чрезмерно выточить' < jur. Р *мадарманъ*; О *mādaré* 'auf der einen Seite zu sehr schärfen (z. B. Messer)' (ЛЕНТ. 256), *мадарць* 'остро наточить, заострить что-л. только с одной стороны' (ТЕВ. 216).

29. Р *нóрматты* 'птица, водящаяся по берегам Ледовитого моря, подобная гусю' < jur. Р *нóрмэтты*; О *narmeti* 'ein an der Eismeerküste wohnender Vogel' (ЛЕНТ. 281), *нарматы* 'гагара-ребенушка' (ТЕВ. 286).

30. Р *нйáда* (прät.: *нйись*) 'осыпаться' < jur. О ОР *nājā* 'spucken, speien (O), befeuchten (z. B. in dem man Wasser darauf gießt, darauf spuckt) (ОР)' (ЛЕНТ. 301), *нйибá(сь)* 'покрывать, поливать чем-л. обильно', *нйилá(сь)* (ТЕВ. 340).

31. RB *нёнáй* 'настоящий' < jur. О *nenaj* 'richtig, echt' (ЛЕНТ. 317), *ненэй* 'настоящий, подлинный; ненецкий' (ТЕВ. 299).

32. Р *нэнзарчань* 'блок, векша' < jur. Р *нэнзарчъ*; О *ñencarc* 'löcherige Platte für die Zugriemen des Rentierschlittens («векша») (ЛЕНТ. 319), *нэнзърцъ* 'блоки у нарты, в отверстиях которых вдёргиваются постромки' (ТЕР. 297).

33. Р *нърома* 'подбивка полоза' < jur. *нърма*, *нърма* 'защитный слой' (ТЕР. 357, 359).

34. RB *нърчъл'лэмъ* 'обгоняю, перегоняю', *нърчълдылэмъ* 'обгоняюсь' < jur. *нерте(сь)* 'обгонять, опередить' (ТЕР. 303).

35. RB *нэдәл'лэмъ* 'еду' < jur. О *ñædalā* 'wegfahren, davonfahren' (ЛЕНТ. 28), *нэдала(сь)* 'ехать на легковой нарте' (ТЕР. 416).

36. Р *гьиттарма* 'предки', RB *гьитдөрмә*, *гьиттдөрмә* 'предок' < jur. Р *гьитторма*; О *ñitarma* 'Totenpuppe, die man nach dem Tode eines Greises anfertigt' (ЛЕНТ. 35), *гьиттарма* 'уа.; покойник' (ТЕР. 410).

37. Р *пуилю* 'рога с отраслями вниз' < jur. Р *пуелю*; О *pijeļu*, *pijeļu* 'Augensproß des Rentiergeweihs' (ЛЕНТ. 364), *пыялэ* 'передние ответвления рогов оленя' (ТЕР. 499).

38. RB *пүль* 'мост' < jur. О *pul* 'Brücke, Steg, Schiffstreppe' (ЛЕНТ. 365), *пул* 'мост; деревянные мостки вдоль улицы; причал' (ТЕР. 487).

39. Р *порми* 'толпа, куча, собрание', RB *пөрмй*, 'попутный' < jur. Р *пармъ*; О *parm*, ОР *parma* 'Gefährte, Kamerad' (ЛЕНТ. 338), *парм* 'близкое соседство; спутник' (ТЕР. 448).

40. RB *пърчъ* 'птичий желудок' < jur. О *pirči* 'Kropf des Vogels' (ЛЕНТ. 385), *пирци* 'желудок (птицы)' (ТЕР. 469).

41. Р *пода* 'переселок', RB *пбды* 'лесная дорога' < jur. Р *поды*; О *pod* 'gerader, baumfreier Weg im dichten Wald' (ЛЕНТ. 361), *под* 'дорога по лесной просеке, над которой деревья соединяются своими вершинами' (ТЕР. 473).

42. Р *пүтлада* 'продириваться', RB *пүтл'лэмъ* 'пробиваюсь', *пүтл'лэмъ* 'дыривлю' < jur. *путола(сь)* 'пробить (пулей); пронзить' (ТЕР. 492).

43. Р *сүмда* 'починивать, сращивать', RB *сүм'ламъ* 'вышиваю, подчиняю, сбрую', О *sumtä* '«nähen», d. h. durch Rutenband verbinden (die Borde eines Bootes)' (КТ 861) < jur. *сүмды* '(д) 'возможность поправить, сделать лучше, исправить' (ТЕР. 571).

44. Р *сялэ* 'деревянная решетка для запору речек' < jur. Р *сялэ*; О *sal* 'Baumstumpf, Pfahl' (ЛЕНТ. 393), *сәл* 'пень; кол' (ТЕР. 522).

45. RB *сәл'ла* 'дурак' < jur. О *sala* 'albern, dumm' (ЛЕНТ. 393), *сә'ла* 'глупец, дурак' (ТЕР. 541).

46. Р *сәмбаžo*, *сәмбаžo* 'похоронный отпевальщик' (*ханды ягъ хозе сәмбидаžoитъ антбмъ* 'отпевальщиков у остяков не бывает'), Р *сәмбида* 'отпевать покойника', RB *сәмбыл'лэмъ* 'отпеваю' < jur. Р *самбованъ* 'отпевать покойника', О *sātrpā* 'die Schattenseele des Verstorbenen mit Liedern unter Begleitung der Zaubertrommel in die Unterwelt führen' (ЛЕНТ. 406), *самб'а(сь)* 'уметь вести разговор с душой умершего или сопровождать душу умершего в подземный мир (о шамане)' (ТЕР. 526).

47. Р *самбяртэ-žo* 'загонщик оленей' < jur. Р *самбярте*.

48. Р *сүсту* 'чахотка, чахотачный', RB *сүстү* 'тощий' < jur. Р *сүсту*; *сүсто* 'состояние сильного истощения; истощенный' (ТЕР. 571) [О *sustā* 'schwanken, unwohl sein (das Essen schlägt nicht an u. dgl.)' (КТ 882), Р *сүстада* 'чахнуть' < jur. Р *сүставанъ*; О *sūstā* 'stark abmagern' (ЛЕНТ. 419), *сүст'а(сь)* 'быть очень хилым, сильно истощенным' (ТЕР. 571), I. STEINITZ: UAJb. 31: 441].

50. Р *сянёрлыта* 'играть, баловать, резвиться', RV *сянёрлэмь* 'играю в пешки' < jur. Р *сянорманъ*; *sanarṇadn* 'hüpfen, springen', (CASTR. 29), *сянэрць* 'прыгаты играя (о животных)' (Тер. 602).

52. RB *тўйя* 'кунжа' < jur. OP *tujī* 'ein Lachsfisch' (LEHT. 496).

54. Р тальбёй 'пряморогий олень' < јур. Р талвой.

56. Р *тэмг* 'прямой', RB *тэмгй* 'быстрый' < jur. Р *тэмзу*; О *temk* 'geradeaus gehend (Lenkrentier); das Ziel gut treffend (Flinte)' (ЛЕНТ. 483), *тэмг* 'хорошо выдрессированный передовой олень', *т. туни* 'хорошо пристрелянное ружьё' (*туни* 'ружьё') (ТЕВ. 688).

58. Р *търэнзя* 'копытцо', т. *идъ* 'сустав копытный' < jur. Р *търэнзя*; *терензя* 'коготок; заднее копытце (животного)' (Тев. 650).

60. P *máza* 'шесты для вешания рыбы', O *tasá* 'Latte des kegelförmigen Zeltes; Querholz am Gestell zum Trocknen der Fische' (KT 1026) < ?jur. P *máza*; O Sj. OP P *tāsa* 'die Stangen zum Trocknen der Fische', Nj. *tāsa*: *piḡūw t.* 'dünne Stange, an dem die zu trocknenden Fische hängen' (LEHT. 476), *maca* 'сушило' (TER. 639). LEHTISALÓVAL ellentétben (i. h.) inkább a jurák > osztják irányú kölcsönzést tartom valószínűnek a jurák szó nyelvjárási elterjedése miatt. Ez utóbbinak az osztj. Ni. Kaz. *tas*, O *tas* 'Stange zum Aufhängen usw.' (KT 1026) szóval való esetleges összetartozása tisztázásra szorul.

62. Р *тұдако* 'гриб' < jur. Р *тұдуко*; О *tūdūkū* 'Pilz, Schwamm' (ЛЕНТ. 499), *тұдако* 'гриб' (ТЕР. 674).

63. Р *тѣтѣ* 'госпоин, хозяин, богач', RB *тѣтѣ* 'господин' < jur. Р *тѣтѣ*; О *teta* 'Hausherr, Wirt' (ЛЕНТ. 485), *тѣтѣ* 'имеющий оленей; богач-оленовод, кулак, оленщик' (< *tī* '(zahmes) Rentier').

64. Р *тѣндеръ* 'передок нарты, передняя доска нарты', *пѣжи т.* 'задом нарты — задняя доска', О *tuñler* 'Vorderbrett, Rückenbrett (in der Narte)' (КТ 913) < jur. Р *тѣндеръ*; О *toñler* 'Hinter- oder Vorderbrett des Schlittens' (ЛЕНТ. 518), *тѣндеръ* 'передок и спинка ездовой нарты' (ТЕВ. 654).

65. Р *вантѣръ* 'задняя часть нарты' < jur. Р *вантѣръ*.

66. Р *вѣнзы*: *кажъ в.* 'листец, переметчик', О *wāñzi*: *kākw.* 'Verleumder, Lästermaul (= Lügner)' (КТ 394) < jur. О *wāmcāj* 'ungestüm (z. B. etwas zu tun), verderblich, feindselig' (ЛЕНТ. 54), *вѣмзѣй* 'сuroвый, неприветливый (о человеке); грубый (о человеке); враждебный, недоброжелательный' (ТЕВ. 40).

67. RB *вѣуъ* 'тундра' < jur. О *wī* 'Moor, Sumpf; Tundra' (ЛЕНТ. 70), *вы(н)* 'тундра; поляна' (ТЕВ. 65).

68. Р *вѣзѣальта* (imp.: *вѣзѣалда*) 'пронзить' < jur. Р *вѣзѣальманъ*; О *wānkālē* 'durchstechen, durchbohren' (ЛЕНТ. 56).

69. Р *ворѣ* 'гусь самого малого роста, обитающий по берегам Ледовитого моря' < jur. Р *ворѣ*; Sj. *warā*, ОР *wara* 'kleine, schwarze, sich an der Küste des Eismeeres aufhaltende Gans' (ЛЕНТ. 47), *вѣра* 'черный гусь' (ТЕВ. 45).

70. Р *тѣльзѣй* 'жуличек, названный по издаваемому звуку', RB *тѣльзѣй* 'кулик' < jur. Р *тѣлусѣй*; О *tūliše* 'ein Vogel, russ. кулик, жуличек' (ЛЕНТ. 520), *тѣлусѣ* иа. (ТЕВ. 696).

71. Р *тѣбкамъ*, *тѣбкѣманъ* 'по-тихоньку', RB *тѣпкѣмъ* 'ловкий', *тѣпкѣманъ* 'ловко' < jur. *тѣб* 'аккуратность, соразмерность; аккуратный, соразмерный' (ТЕВ. 652), О *tombe* 'flink, gewandt; genau' (ЛЕНТ. 517), *тѣмбѣ* 'аккуратный' (ТЕВ. 653), *még vö.* Р *тѣмбѣмбѣсана* 'по-тихоньку'. А *jurák eredetű mēb, mēn tōhöz a zürjén eredetű osztj.* О *-kām képző* (erről l. SAUER, Nombild. 173). járult, ezt pedig az *-án* adverbiumképző (erről l. i. m. 196—197) követi.

72. Р *тѣзеръ* 'закрешка чумового отверстия, через которое идет дым' < jur. Р *тѣсеръ*; О *tūser* 'Decke auf der Windseite oben an der Rauchöffnung' (ЛЕНТ. 522), *тѣсеръ* '(д) 'кусочек шкуры... ' (ТЕВ. 698).

Múlt századi forrásaim hangjelölése nem olyan finomságú ugyan, mint Karjalainené és Lehtisaloé, de a fenti anyagból mégis levonhatók bizonyos hangtani tanulságok:

1. Az osztj. *ому*, *омѣ* a magánhangzós kezdetű jur. *омѣ* (1) átvételének látszik, ami azért meglepő, mert az obdorszki jurák nyelvjárásra az jellemző, hogy nem tűri a magánhangzós szókezdetet. Két másik szóban viszont a gyűjtők egybehangzóan szókezdő osztj. *η*-t rögzítettek: RB *γδḗlālām* (36), Р *γḗmtarma*, RB *γḗmtōrmā*, *γḗmtōrma* (37) (ehhez vö. STEINITZ: UAJb. 31: 428—429).

2. A jur. *ḡ* hangnak osztj. *η* (18, 67), *n* (= ? *η*) (32), máskor *j* (22, 23, 52) vagy éppen *∅* (61, 64, 72) felel meg.

3. A jur. *mc/mz* hasonulással (és szórványos palatalizációval) osztj. *ńś*-t eredményezett (66).

4. A jur. *c* helyén olykor *s*-t (7, ? 8, 32), máskor *c*-t (10) találunk.

5. A jur. *é*-t az osztják *é*-vel (= *ℓ* + *ś*) vette át (32, 40).

6. A jur. *t*-nek megfelelhet osztj. *ć* (= *t* + *s*) (34).
 7. A mássalhangzók palatalizáltságát illetően a kölcsönzés során rendszerint nem következik be változás (de l. 61, 66).
 8. A jur *χ* egy esetben kiesett, az osztjákban feltehetőleg *w* áll a helyén (9).

9. Az abszolút szóvégi jur. *j*-nek egy esetben osztj. *∅* felel meg (26).
 10. A jurák szóvégi mássalhangzó-kapcsolatot az osztjákban még egy magánhangzó követi (39, 41, 56), egy alkalommal pedig egy magánhangzó betoldásával oldotta föl az osztják a mássalhangzó-torlódást (59).

A kölcsönzések az alábbi főbb fogalmi körök szerint csoportosíthatók:

1. réntartás: 8, 11, 14, 20, 21, 22, 26, 37, 47, 54, 56, 58;
2. közlekedés: 9, 10, 12, 32, 35, 61, 64, 65; 38, 41;
3. állatvilág: 29, 40, 49, 52, 58, 69, 70;
4. halászat, vadászat: 6, 24, 25, 34, 44;
5. hitélet: 4, 16, 36, 46, 55;
6. társadalom: 27, 39, 63, 66;
7. lakás, háztartás: 7, 51, 60, 72;
8. térszínformák: 5, 17, 53, 67;
9. egyéb: 1, 2, 3, 13, 15, 18, 19, 23, 28, 30, 31, 33, 42, 43, 45, 48, 50, 57, 59, 62, 68, 71.

3. Jurák < osztják

1. P *омѣлъ* 'чучело', *намѣлъ*''(ō) 'мёртвая птица чучело, которыми заманивают в ловушку птиц' (TER. 378) < osztj. (*amət ~ *imat >) P *омыѣ*; (AHLQV.) *omj*, Kaz. *imət* 'балван; ausgestopfter Vogelbalg als Lockvogel für Enten, Gänse, Schwäne', Ser. *imət-tunt* 'ausgestopfte Lockgans' (DEWO 107). Az osztják szó valószínűleg átkerült a vogulba is (DEWO 107): É *imət-lunt* 'ícesles lúdbáb' (MSz.), Szo. *imt*, *lunt-imt* (DEWO 107), Szi. *imta* 'aus Holz gemachter Wasservogel zur Lockung der Wasservögel bei der Jagd' (KÁLMÁN, WogT 244). A jurákba valószínűleg az osztják szó egyes számú 3. személyű birtokos személyjeles alakja került át, az -эль, -ăl''(ō) ugyanis csak így magyarázható. Ellentétes irányú, tehát jurák > osztják kölcsönzéssel azért nem számolhatunk, mert akkor az osztják interdialektális *o* ~ *i* megfelelés híjával maradna a magyarázatnak.

2. P *еремѣнь* 'нуждаться, иметь недостаток' < osztj. P *эрамѣ* 'нуждаться', RB *эрымлѣмъ* 'нуждаюсь'; Kaz. O *jerəm-* '(mit etw.) in Not kommen' (KT 183) (< zürj., l. RÉDEI, SLW 100, vö. még TOIVONEN: FUF 32: 40).

3. P *ѣдѣмъ* 'однорядная (тонкая) береста' < osztj. P *ѣдѣмъ*; O *jotem* 'Birkenrindenscheibe' (KT 420). STEINITZ szerint (DEWO 420) a jur. Sj. *jodem* 'Balken, Bauholz' LEHT. 139), *ѣдемы* 'обрубок, колода, чурбан' (TER. 117) nem lehet az osztj. Kaz. *jotem*, O *jotem* 'Birkenrindenscheibe' átvétele, mivel a jurák szó csak a Bolšaja Zemlja-i nyelvjárásból van feljegyezve, továbbá az osztj. *t*-nek jur. *d* felel meg és nagy a jelentések közti eltérés. POPOV adatában egyértelműen *d* van LEHTISALO és TEREŠČENKO *d*-jével szemben, lehet, hogy két külön szó. Amennyiben így van, csak a Popov-adat tekinthető osztják jövevényszónak.

4. P *ханзѣру* 'обруч, круг', O *χāñcārī*, T *χāñcārī* 'Ring, Reifen aus Weidenholz u. a. (Spielzeug)' (LEHT. 157), *χāñbzare* 'обруч, круг (детская игрушка)' (TER. 742) < osztj. P *ханзѣру*; O *χāñsārī* 'etwas Gekrümmtes, Gebogenes' (DEWO 525). Érdekes módon sem LEHTISOLO, sem STEINITZ nem utalt e jurák

és osztják szó összefüggésére. A jurák szó specializálódott jelentése és az osztják szónak az egész nyelvterületen való elterjedtsége (l. DEWO 525) az osztják > jurák irányú kölcsönzés mellett szól.

5. P *капй* 'карыш, небольшой остр' < osztj. P *кари*, RB *kāpū* 'карыш'; Kaz. *kārī*, O -*kāri* 'kleiner Sterlett, kleiner Stör' (KT 421). Ezen osztják szónak van állítólagos ősi megfelelője is a jurákban: O *xirī*, P *kiāi* 'kleiner Stör, Sterlett' (ЛЕНТ. 186) (l. FUV 23, FUV² 43).

6. P *мұртыванъ* 'надломиться' < osztj. P *мұртыда*; vö. DN Kr. *mortalā* 'zerbrechen, durchbrechen (einen Baum) (DN Kr.); plötzlich, einmal zerbrechen (Eis)' (KT 537).

7. P *ной* 'фабричное сукно', O OP Sj. U Oks. MB *noj* 'Tuch (Stoff)' (ЛЕНТ. 289), *ной* 'сукно' (ТЕР. 317) < osztj. P *ной*, RB *noū* 'сукно', Kaz. *noj*, O *noj* 'Loden, Tuch' (KT 562) (< zürj., l. TOIVONEN: FUF 32: 45).

8. P *нарёнь* 'лопатка для охлapiвания снery' < osztj. P *нарёнь*; Kaz. *narep*, O *nārep* 'eine beim Fahren mit einem Rentier gebrauchte Art kleiner Schaufel, mit der der Schnee von dem über den Schlitten ausgebreiteten Rentierfell abgeklopft wird' (KT 592).

9. P *неликъ* 'самая меньшая рыба' < osztj. P *нелигъ*; Kaz. *ñlāk*, O *ñilāk* '(ganz kleiner) junger Fisch' (KT 616).

10. P *подъ* 'наледь — вода выступившая на лед' < osztj. P *подъ*; Kaz. *pot* 'hohe Eisschicht . . .', Kaz. *potjenk*, O *potjonk* 'über dem Eis aus dem fließenden Wasser gebildetes Eis . . .' (*jenk*, *jonk* 'Wasser') (KT 760—761).

11. P *пожасъ* 'ограда, загородка' < osztj. P *пожасъ*; Kaz. *pōšas*, O *posās* 'Rentierzäun' (KT 758). A jur. жс miatt számolok osztják > jurák irányú kölcsönzéssel.

12. P *саламъдъ* 'кушанье из муки и жиру' < osztj. P *саламъдъ*; vö. még Trj. *sālamtattāy* 'zusammenmischen (Wasser und Branntwein, Mehl und Schnee usw.)' (KT 891).

13. P *сунжъ* 'блоха' < osztj. P *сүнжъ*; Kaz. *šūš*, O *sus* (*suns*-) 'Floh' (KT 951) (még vö. ЛЕНТ. 498, DEWO 285).

14. P *сэгъа* 'колокол', O *сегка* 'Glocke (Kirchenglocke), Schelle, Klingel' (ЛЕНТ. 440), *сегка* 'колокол' (ТЕР. 546) < osztj. P *шэгъанъ*, RB *шэгъанъ* 'колокол'; Kaz. *šāḡkan*, O *sāḡkân* 'Kirchenglocke' (KT 941) (< zürj., l. TOIVONEN: FUF 32: 82; DEWO 289).

15. P *сърчимъ* 'монах' < osztj. P *сърчимъ*; *сърчимъ*; Ni. Kaz. *šīrsam*: Ni. *š. pur*, Kaz. *š. pōp* 'Mönch' (KT 920).

4. Jurák ≅ ? osztják

1. P *капча* 'ронжа' ≅ ? osztj. P *капча*. Más forrásból egyik szót sem ismerem; ч (= c) hangjuk szól a jurák > osztják irányú kölcsönzés mellett, a jurák к- (k-) pedig az ellentétes irányú mellett.

2. P *пурурь* 'четвертая ночь языческого праздника остяцкого' ≅ ? osztj. P *пурпуръдъ* (*адъ* 'ночь').

3. P *сѣлдъзъ* 'позумент' ≅ ? osztj. P *сѣлдъзъ*, RB *сѣлдъсъ*.

4. P *той* 'сулема, мышьяк' ≅ ? osztj. P *той*, RB *той* 'яд'.

5. P *тэрь* 'рюмка' ≅ ? osztj. P *тэль*.

Ostjakisch-jurakische lexikalische Entlehnungen

von LÁSZLÓ HONTI

In seiner Abhandlung „Zu den samojedischen Lehnwörtern im Ob-Ugrischen“ (UAJb. 31: 426–453) gab WOLFGANG STEINITZ einen Überblick über das jurakische Lehngut der obugrischen Sprachen. Insgesamt wies er 119 samojedische Lehnwörter im Wogulischen nach, von denen 112 auch im Ostjakischen vorkommen; 88 Worterklärungen stammen von Steinitz selbst.

Verf. will mit der vorliegenden Arbeit das Bild ergänzen, das man sich bisher von den jurakisch-ostjakischen Lehnbeziehungen gemacht hat. Auf seine Hauptquellen stieß Verf. in Leningrad, in der Handschriftenabteilung der Bibliothek der Sowjetischen Akademie der Wissenschaften. Es handelt sich dabei um die folgenden:

1. Das ostjakisch-jurakisch-russische Wörterbuch des Protoierejs PJOŤR POPOV, des Leiters der Obdorsker Missionschule, das im dritten Viertel des vorigen Jahrhunderts entstand und auf Empfehlung des Akademienmitgliedes ANTON SCHIEFNER von der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften erworben wurde.

2. a) Das russisch-ostjakische und b) ostjakisch-russische Wörterbuch von I. ROSLJAKOV—V. BARTENJEV. Beide arbeiteten im letzten Viertel des vorigen Jahrhunderts in Obdorsk und neben ihren Wörterbüchern stammt von ihnen auch eine Arbeit mit dem Titel

3. „Grammatik des ostjakischen Dialekts von Obdorsk und zwei Märchen“. (Letztere wurde auch von PÁPAY kopiert, s. FAZEKAS: Északi-Osztják Medveénekek. XLII.)

Das Material meiner drei Quellen stammt von Informanten aus der Obdorsker Gegend, im Ganzen kann man es jedoch mit keinem der bisher bekannten nördlichen Dialekte identifizieren.

Die hier behandelten Entlehnungen zogen sozusagen die Aufmerksamkeit auf sich, sofern sie auf Popovs Angaben beruhen — handelt es sich dabei doch um ostjakisch-jurakisch-russisch-sprachiges Material; in dem Material von Rosljakov—Bartenjev wiederum weist häufig ein „(samojed.)“ auf die Herkunft des ostjakischen Wortes.

Verf. fand in den genannten Quellen 72 ostjakische Wörter jurakischer Herkunft, die entweder bislang überhaupt nicht belegt waren, oder aber deren Ursprung noch ungeklärt war. Ein beachtlicher Teil der Entlehnungen gehört in die Begriffsbereiche Rentierzucht, Verkehr und Tierwelt. Das Material der Sammler des vorigen Jahrhunderts erlaubt auch Schlüsse bezüglich der Lautgeschichte. — In Popovs Wörterbuch lassen sich 15 bisher unbelegte jurakische Wörter ostjakischer Herkunft ausmachen. In fünf Fällen konnte Verf. die Entlehnungsrichtung nicht bestimmen.

Etimológiai adalékok

26. Osztyják *цукару* 'cuxap'

Az osztj. RB* *цукару* 'cuxap' az orosz *цуха́б* 'getrocknetes Stück Brot, Zwieback' szónak vagy többes számú alanyesetű alakjának az átvétele. Az orosz *c*-nek (= *s*) osztj. *у*-vel (= *c*) való helyettesítése a várható *s* helyett nem világos.

27. Osztyják *џау* 'hinten ausschlagen'

Az osztj. (OL 97) V *џау*-, DN *џоух*-, O *соух*- 'hinten ausschlagen' | v o g. (KANN., közli STEIN., WogVok. 195) TCs. *šānk*-, AK *sañx*-, KK *sēñk*- P *šank*-, *šaχ*- 'ausschlagen, einen Fußtritt geben', (MSz.) N *sāñxw*- 'rúg, rugdos; stoßen' egyeztethető a m o r d. (MordChr. 134) E *čavo*-, M *šavo*- 'schlagen, erschlagen, prügeln' | c s e r. (TscherT 108) KB *čaŋe*-, U *čone*-, (PS 154) B *čone*- 'kerben, den Rohbau zimmern (KB U), Einschnitte in die Enden der für einen Blockverband bestimmten Balken hauen (B)' szókkal, amelyek egy *čaŋs- 'schlagen' FU alapszóból származtathatók.

A volgai nyelvi szókat korábban (általában kételkedve) a finn *haava* 'Wunde' stb., lapp (WIKL., LappChr. 85) *havve*, *have* 'mal': *ovta have* 'einmal' stb. szókkal kapcsolták össze (CASTRÉN: Suomi 1844: 33, 64; BUDENZ: NyK 6: 430; PAASONEN, MordChr. 134; WICHMANN, Tschert 108, FUFa 16: 40; SETÄLÄ: JSFOu. 14/3: 26; RAVILA: FUF 25: 17; STEINITZ, FgrVok. 38; E. ITKONEN: FUF 29: 321; SKES; HAKULINEN, SKRK³ 256). A lapp szó azonban átvétel a finnból (WINKLER: Nyt. 41: 158; E. ITKONEN: Vir. 1950: 74), a finn szó pedig nem vonható a többihez (JOKI: Vir. 1955: 278; vö. E. ITKONEN: FUF 31: 160) szóbeljei mássalhangzója miatt.

28. Osztyják *енера* 'генерал'

Az osztj. RB *енера* 'генерал' vagy az orosz eredetű zürj. (FOKOS-FUCHS, SyrjWb. 230) *jeňeral* 'General', vagy közvetlenül az orosz nyj. *енерал* ua. átvétele. Az osztják adatból hiányzó szóvégi mássalhangzó talán a másoló rovására írható.

* A cirill betűs osztják adatok előtti RB ROSZLJAKOV-BARTYENYEV, a P PJOTr POPOV kézirat, múlt században keletkezett orosz-(északi-)osztják, ill. (északi-)osztják-jurák-orosz szójegyzékéből valók. Ezen forrásaimról részletesebben I. Osztyják-jurák lexikális kölcsönzések c. írásomat (NyK 80: 358–369). — E szójegyzékeknek itt csak azon orosz eredetű osztják szavaival foglalkozom, amelyek nem szerepelnek L. BÖHNKE Die russischen Lehnwörter in der ostjakischen Sprache bis zur sowjetischen Zeit (kézirat, szakdolgozat, Berlin 1960) c. munkájában.

29. Osztyják *žadul'i* 'gólyaláb'

Pimi osztyják anyagomban találtam a *žadul'i* 'gólyaláb' adatot, amely nyelvtani gyűjtésemben fordul elő: *nõŋat žadul'ijanat iŋta* 'használj gólyalábat (tkp. kb.: magadat gólyalábbal egészítsd ki)'. E szó az orosz *ходули* 'Stelze' meglehetősen kései átvétele, amit az osztyj. *d* bizonyít. A lejegyzés alkalmával elmulasztottam nyelvmesteremtől megtudakolni, vajon a pimi vagy a szomszédos területeken élő osztyjákok használnak-e gólyalábat, vagy csak hallo-másból ismerik-e.

30. Osztyják *халь* 'весть, слух'

Az osztyj. Р *халь* 'весть, слух': *мыным тэльна нэмаза халь антóмъ 'с отъезда нет никакой вести*' a vog. (MSz., VNGy. 2/2: 638, 3/2: 368, 4/2: 273) *Ė šal* 'zaj, hír, hang, nesz' átvétele; e vogul szóhoz vö. még KANNISTO gyűjtéséből: (WV 103) FL *ħaltāl*, *ħiltāl*, Szo. *ħiltāl* 'ohne Stimme, lautlos'.

31. Osztyják *хárты* 'карты'

Az osztyj. Р *хárты* 'карты' az orosz *карта* 'Karte' többes számú alanyesetű *карты* alakjának az átvétele. Az osztyják szót más forrásból nem ismerem.

32. Osztyják *māla*: *m.-kotal* 'tegnap'

Az o s z t j. (GULYA: NyK 71: 38) V *māla*: *m.-kotal* 'tegnap', (KT 558) Kaz. *мәлә* 'früher', VVj. *mālayal*: *m.kotal* 'gestern', V *mālayalt* 'nykyään, äsken; nun, eben', Kaz. *möl̆xat̆a* 'vorig (Nacht); gestrig (Tag)' szerintem összefügghet a l a p p N *möllä*- 'pass someone without knowing it (so that one happens not to meet him)' | m o r d. (MordChr. 96) E M *mole*- 'gehen, hingehen, hinkommen' | v o g. (KANN., közli LIIM.: MSFOu. 127: TJ *mal*- 'verfließen, vergehen, sich endigen, vorbeigehen', (KANN., közli MSzFE) AK *mol*:- *χotal molas* 'день прошен', P AL *mul*- 'verfließen, vergehen, vorbeigehen' | m. *mül*- 'vergehen' szócsaláddal (a legfontosabb irodalmat l. MSzFE). — KARL BOUDA már évtizedekkel ezelőtt gondolt erre az egyeztetésre (l. UJb. 12: 343, 1. jegyzet), de a jelek szerint ez elkerülte az etimológusok figyelmét.

A magyar és vogul szó alapján az ugor alapnyelvben e szó jelentése 'vergehen' lehetett, amiből az osztyj. *māla-kotal* 'tegnap' (tkp. 'előző, korábbi, elmúlt' + 'nap') jelentése könnyen létrejöhetett (vö. m. *mält év* ~ *tavalý*). Az osztyj. *māla* másodlagos, igéből keletkezett névszó lehet.

A vog. T alapján ősvog. *ä-val, a többi vogul nyelvjárási adat szerint viszont *ũ-val kellene számolnunk; az osztyják adatok első szótagi ősosztj. *ä-ra mutatnak, ennek pedig az ősvog. *ä a közönséges megfelelője, míg az *ũ igen ritka. Erre a vogulon belüli, szokatlan magánhangzómegfelelésre még egy példát ismerek: (KANN., közli LIIM.: MSFOu. 125: 305, 127: 133) TJ *malk*, KK *molyä* 'im hinteren Teil der Stube', TJC. *malən* 'hinten (in der Stube)' ~ P *mulla*, Szo. *mulyä*, FL Szo. *mulən*.

33. Osztyják *мұзымта* 'мучить'

Az osztyj. Р *мұзымта* 'мучить, изнурять', RB *мұзйтлāmъ* 'изнуряю. маю', *мұзйдылāmъ* 'маюсь' az orosz *мучить* 'quälen, martern, peinigen' átvétele. Az osztyják szót más forrásból nem ismerem.

34. Osztyják *нѣшь* 'даже'

Az osztj. RB *нѣшь* 'даже' zürjén jövevényszó, vö. (Fokos-Fuchs, SyrjWb. 647) V VU *nač* 'ganz, gerade, eben'.

35. Osztyják *пѣлѣнѣ* 'полено'

Az osztj. RB *пѣлѣнѣ* 'полено' az orosz *полено* 'Holzscheit' átvétele. Az osztják szót más forrásból nem ismerem.

36. Osztyják *причащеніе* 'причащение'

Az osztj. P *причащеніе* 'причащение' az orosz *причащение* 'Verabreichung des heiligen Abendmahls' átvételeként nyilván csak úgy kerülhetett az osztják szótári anyagba, hogy РЛОТЪ РОПОВ vallási tárgyú szövegeket igyekezett oroszról osztjákra fordítani.

37. Osztyják *пѣжѣдѣмѣмѣ* 'изгнанный'

Az osztj. RB *пѣжѣдѣмѣмѣ* 'изгнанный' a zürj. (Fokos-Fuchs, SyrjWb. 1160) S *vašed-* '(ein Pferd) antreiben, jemand zur Eile antreiben' szóból magyarázható. E szó hangalakját azonban az ugyancsak zürjén eredetű vog. (KANN.—LIIM., közli RĚDEI, SLW 137) FL *pōs-*, Szo. *pōsas-* 'treiben' befolyásolta, amint ezt szőkezdő *n* (= *p*) hangja tanúsítja. E zürjén szó közvetlen átvétele a P *вѣжѣмѣ* (imp.: *вѣжѣмѣ*) 'понуждать', *вѣжѣмѣмѣ* 'гнать, выгнать вон', RB *вѣжѣмѣмѣ* 'прогоняю' (vö. TOIVONEN: FUF 32: 23).

38. Osztyják *пѣйнѣ-нѣхѣ* 'райна'

Az osztj. RB *пѣйнѣ-нѣхѣ* 'райна' (*нѣхѣ* 'дерево') az orosz *райна* átvétele. Az illető szójegyzékből azonban nem derül ki, az osztják nyelvi adat a 'Pyramidenpappel (*Populus pyramidalis*)' avagy a '(veralt.) Segelstange, Rah' jelentésű orosz *райна* szóval van-e értelmezve (I. PAWLOWKI, Russisch—deutsches Wörterbuch). Valószínűnek tartom, hogy az osztják szó jelentése 'árbóc', mivel a Советский Союз c. sorozat Российская Федерация — Западная Сибирь (Москва 1971) növénymutatójában (408—409) nem szerepel a *Populus pyramidalis*, feltehető továbbá, hogy az osztjások a lakóhelyükön honos növényeket nem orosz eredetű szókkal nevezik meg.

39. Osztyják *ромѣ* 'ром'

Az osztj. P *ромѣ* 'ром' az orosz *ром* 'Rum' átvétele. Az osztják szót más forrásból nem ismerem.

40. Osztyják *сѣлкѣ* 'поселенец'

Az osztj. RB *сѣлкѣ* 'поселенец' az orosz *ссылка* 'Fort-, Wegschickung; Verschickung, -bannung, Deportation' átvétele (ehhez még vö. KÁLMÁN, RLW 137, 232).

41. Osztják *самдзъ* 'стрела...'

Az osztj. P *самдзъ* 'стрела с двурогою железною вилкою' mind hangalakját, mind jelentését tekintve közel áll a (KT 946) VVj. *čimās*, Trj. *čimās* 'Pfeil mit gegabelter Spitze' szóhoz, de az *i ~ a* (= O *á*) magánhangzó-megfelelés miatt közvetlen összetartozásuk mégsem valószínű. Úgy vélem, hogy a *самдзъ* a *čimās* vogul megfelelőjének: (KANN.—ЛИМ.: MSFOu. 687, KANN.—ЛИМ., közli STEIN., DEWO 280) AK *sāms*, KK *sōms*, *s̄ōms*, DV P *šōms* 'Entenpfeil' átvétele, méghozzá egy nem adatolt északi vogul *sāmās lehetett a forrása.

42. Osztják *священство* 'священство'

Az osztj. P *священство* 'священство' < orosz *священство* 'Priesterwürde, -tum, Geistlichkeit, Priesterschaft' viszonyt illetően vö. a *причащеніе*-vel kapcsolatban mondottakat.

43. Osztják *мѣмлада* 'носить'

Az osztj. P *мѣмлада* 'носить', RB *мѣмлайлѣмъ* 'вожу' (tő: **tōt(ə)l-*) vogul jövevényszó, vö. (KÁLMÁN, WogT 313) Szi. Szo. *totiyl-* 'liefern, bringen, holen', (MSz.) É *tătıl-* 'visz'.

44. Osztják *тѣркэу-* 'verschiedene Töne hervorbringen'

Az osztj. (919) Vj. *тѣркэу-* 'verschiedene Töne hervorbringen, »summen« (kochende Teemaschine, Topf)', Trj. *тѣркэуат-* ua. véleményem szerint összekapcsolható a következő szócsaláddal: ? cser. (WICHM.: FUF 6: 34) KH *carya*, UB *čarya* 'durchdringend, scharf (von der Stimme od. von den Augen) (KB U), fein, grell (Stimme) (B)', (WICHM.: FUF 6: 36) KH *coryžša-*, U *čaryžša-* 'durchdringend schreien, kreischen' | ?[v o t j. (BORISOV, Udmurt kijljukam; URSl.) *čar* 'звук, когда рвут материю; звукоподражание треску разрываемой материи' | z ū r j. (SRŠIK) Ud. *čar*: *č.čar*, *čark* 'звукоподражание треску разрываемой крепкой материи', (ROGOV) P *čar* 'громовая стрела', (SRŠIK) Ud. *čared-* 'расщепить ударом молнии', P *čaret-* 'krachend donnern', VI *čarzi-* 'laut schreien (großes Kind) (V), heulen, brüllen (I)', (SRŠIK) Ud. *čarzi-* 'визжать; кричать резким пронзительным голосом', (ESK) FV *čardal-* 'орать', (SRŠIK) Ud. *čarakiv-*: *čira-č.* ua., Ja. *čargi-* 'трещать трещоткой с целью пугать лошадей' (BERECZKI: NyK 68: 90; ESK [*čardbi* és *čarzinj* alatt]). — A cser. -*ya*, -*yžša-*, az osztj. -*əy-*, -*ət-* képző. — A cser. KH *carya* első szótági magánhangzója szabálytalan, valószínűleg a szó onomatopoeitikus jellegével függ össze. A permi nyelvekben *č* utáni helyzetben *a > *ä > *a* hangváltozással számolhatunk; az Ud. *č-* másodlagos; a permi szók egyébként csak akkor tartozhatnak ide, ha *r* hangjuk *rk hangkapcsolatra megy vissza. — E szócsalád alapnyelvi előzményét a következőképpen rekonstruálhatjuk: *čarks 'scharf, durchdringend (Stimme) (?)'; kreischen, scharfe Stimme geben' FU.

A mord. (ERSL.) E *čar* 'удар грома', *čarade-* 'грянуть (о громае)' — vö. E *čarode-* (onomat.) 'plötzlich krachen, schmettern' — idevonása (ESK, *čardbi* alatt) nem fogadható el, mivel az *-*rk*- hangkapcsolat a mordvinban meg szokott őrződni. — WICHMANN (FUF 6: 34) és BEKE (CserNyt. 91) a cser. *carya-*

val a zürj. (WIED.) *džurt-* 'benagen, zerfressen, zernagen, durchbohren, durchlöchern' szót egyeztette; jelentéstanilag elfogadhatatlan.

Úgy gondolom, a fenti szócsaládnak az alapnyelvben lehetett egy palatális hangrendű változata, amelynek több folytatóját a *čarks családjába vonták (WICHMANN: FUF 6: 36, 11: 288; BEKE, CserNyt. 93; JACOBSON, ArUgrof. 45; LYTKIN, VokPerm. 183): l a p p N *čærigo-* -*rg-* 'thunder, crash, etc.; scream loudly', L *sjärko-* 'im Zorne brüllen, schreien; donnern', K (T. I. ITK., WbKKLp. 653) Pa. *tšěärǝn-*, Not. *tšěärǝka-*, Kld. *tšěärǝka-*, T *tšěärǝka-* 'donnern' | ? m o r d. (ERSL.) E *šérǝde-* 'крикнуть, позвать, призвать', (JE) M *šérǝde-*, *širǝde-* 'hívni' | c s e r. (MRSI.) *šerǝlta-* 'греметь, грохотать, звучать, раздаваться, оглашаться, славиться' | ? [v o t j. Sz. *čirekjal-*, K (WICHM.) G *čerekjal-* 'schreien, rufen' | z ü r j. (SrSIK) Ud. *čira-*: č.-*čarakio-* 'визжать; кричать резким пронзительным голосом', Ud. *čirzi-*, I *čirzi-* ua., Ja. *čirga'n* 'трещотка для отпугивания лошадей', *čirgi-* 'пищать; разорвать с треском (бумагу, материю)'] | v o g. 1. (KÁLMÁN, WogT 304) Ju. *širj-*, Szi. *šary-* 'schwatzen, plappern, schnell reden, brausen (Fluß neben Steinen und Baumstämmen), schreien (Vögel)', (MSz.) KL *šarr-* 'sivítgat', E *šary-*: *āyi šaryi xūrnē joxtimēn* 'leányzajgás (ill. zajgó) tájékra érkeztünk', KL *šār-kēŋ*: *š. suj* 'az ölyv) visongó hangja', (BAL.—VACHR.) Ju. *šāpkaht-*, *čāpkaht-*, E *šāpkaht-* 'пищать (о птенцах)', 2. (KANN., közli WICHM.: FUF 11: 198) P *širkt-*, FL *širǝt-* 'knarren (die Tür, der Stab im harten Schnee)', (MTB.) E *širǝnt-* 'zúg, recseg', (s-Laute 121; WICHMANN: FUF 11: 198, 288; Beitr. 144; JACOBSON, ArUgrof. 45; NyH⁷ 29; BERECSKI: NyK 68: 91; LYTKIN, VokPerm. 183; ESK (*čirginj* és *čirjštñj* alatt). — A mord. -*de-*, a cser. -*lta-*, a votj. -*ek-jal-*, a zürj. -*a-*, -*zi-*, a vog. -*t-*, -*ent-* képző. — A mord. *šérǝde-*, *širǝde-* csak abban az esetben tartozik ide, ha első szótaga nem kontrakció eredménye, vö. E *šejere-* 'schreien, rufen', és ha -*g-* eleme a tőhöz tartozik, nem pedig képző, ehhez vö. (JE) M *šere-*, *šire-* 'kiáltani; hangosan sírni; hívni'. A zürj. Ud. č-másodlagos, a szó onomatopoetikus jellegével függhet össze; a permi szók csak abban az esetben tartoznak ide, ha *r* hangjuk **r*k hangkapcsolatra megy vissza. — Jelentéstanilag a vog. *šarr-* 'sivítgat' idetartozása látszik valószínűbbnek. — E szócsalád alapnyelvi előzményét a következőképpen rekonstruálhatjuk: **čsrke-* 'kreischen, scharfe Stimme geben' FU; a lapp szó első szótagi **ä-*re utal, a volgai és a permi szók **e-*re.

A lapp Pa. *tšěärǝn-* 'donnern' szónak T. I. ITKONEN szótára szerint van 'schmerzen (von der Wunde)' jelentése is. Ennek alapján a SKES a lapp N *čærigo-* 'thunder, crash, etc.' stb. szót a finn *särke-* 'zerbrechen; zerschlagen; schmerzen, weh tun' szóhoz és megfelelőihez kapcsolta. Téves, mivel két azonos hangalakú, jelentéstanilag egymáshoz nem tartozó szót összevont. — A fenti szócsaládhoz többen (BUDENZ: NyK 6: 433, 18: 201; SETÁLÁ: FUF 2: 240; WICHMANN: FUF 11: 288; Beitr. 144; JACOBSON, ArUgrof. 45; NyH⁷ 29; LYTKIN, VokPerm. 183; ESK, *čirginj* alatt) a lapp N *čierro-* 'flere, deflere' szót vonták; szóbelseji konszonantizmusa miatt elfogadhatatlan. — A ?-lel idevont cser. *čara-* 'останавливать, запрещать, унимать' (ESK, *čirjštñj* alatt) hang- és jelentéstan okokból nem tartozhat ide. — Az osztj. (PB) *šārǝŋ* 'zajgó' WICHMANN-nal ellentétben (FUF 11: 196) nem vonható ide, mivel *š*-hangja téves lejegyzés eredménye, vö. (PB) *sārǝŋ*, *sārǝŋ* 'kurjantó', (KT 871 PD 2127) D Ko. *sārǝŋ*: *s. moj* 'Hochzeit(sgäste) (D), frohe (?) Hochzeit (Ko.)', Kaz. *sārǝŋ*: *lapat sārǝŋ s. ūw* lauter Ruf beim Aufbruch aus dem Dorf od. bei der Ankunft im Dorf, auch beim Abholen des Bären. — A m. *csörög-* 'klappern,

rasseln' (WICHMANN: FUF 11: 198; ESK, *cardbi* alatt) és a m. *sir*- 'weinen' (NyH⁷ 29) idekapcsolása téves, ezekről l. TESz. — A szelk. N *sarautpa*-, Ke. *sarautpa*- 'schreien' idekapcsolása (Beitr. 144) hangtani okokból elfogadhatatlan.

45. Osztják *была* 'вилы'

Az osztj. P *была* 'вилы' az orosz *вила* 'eine große Gabel' átvétele. Az osztják szót más forrásból nem ismerem.

46. Vogul *ošni* 'Schafpelz'

A vog. (KÁLMÁN, WogT 278) Ob *ošni* 'Schafpelz' a szomszédos északi osztják nyelvjárások valamelyikéből származik, vö. (KT 97) Kaz. *ošni* 'Reisepelz (aus Schaffellen)', éppen ezért a WogT szójegyzékében a Szi. *oš*, Ob *oš* stb. 'Schaf' szótól elkülönítve, önálló szócikkben kellett volna közölni, lévén ez utóbbi az osztj. Kaz. *oš* 'Schaf' etimológiai megfelelője (l. DEWO 4–5).

47. Vogul *χantə* 'Ostjake'

KÁLMÁN BÉLA közli (WogT 235) a vog. Ju. *χantə* 'Ostjake; ostjakisch' szót. Ez az osztj. (PD 406) Ko. *χantə* ua. átvétele, de esetleg az orosz közvetítés is szóba jöhet, vö. *ханты* ua.

48. Vogul *kapšē* 'Lunge'

A vog. (WV 72) TJ *kapšē*, AK *χopš*, P *kopš*, Szo. *χōpsi* 'Lunge', (MUNK.: Ethn. 4: 168) KL *khāpsei* 'halhólyag' szót a következőkkel szokták egyeztetni: fin n (nyj.) *kupsu* 'Fischblase'; és sz t *kops* 'Lunge' | ? lapp N *guoksá* -vs- 'milt, soft roe (of fish)', L *kuopsa* ~ *kuoksa* 'Milch (Samen der männlichen Fische)' (MUSz. 90; MUNKÁCSI: Nyr. 9: 483, Ethn. 4: 168; Beitr. 103; ÁIMÁ: MSFOu. 58: 247; TOIVONEN: MSFOu. 67: 379; COLLINDER: SSUF 1952–54: 107; FUV; E. ITKONEN: UAJb. 28: 71; SKES).

Ez az egyeztetés azonban nem tekinthető helyesnek, mivel a *-p- folytatója a vogulban *ø* szokott lenni orális dentális mássalhangzók (*t, *s, *š, *č) előtti pozícióban: (WV 31) vog. TJ *āt*, AK P *āt*, FL Szo. *at* 'Geruch' ~ osztj. (KT 68) VVj. *ewal*, DN *epāt*, O *epāl* ua. < *ipse U (MSzFE 331), vog. (WV 116, WogVok. 208) AK *ūt*-, P *wūt*-, FL Szo. *ūt*- 'bellen' ~ osztj. (KT 68) Ni. Kaz. *opat*-, O *apāt*- ua. < *opta- FU (ESK 295), vog. (WV 98) TJ *āt*, FL Szo. *āt* 'Haar(flechte)' ~ osztj. (KT 67) VVj. *awāt*, DN *upāt*, O *opat* 'Haar' < *aptē U (COLLINDER, CompGr. 406), vog. (JSFOu. 30/8: 22, MSFOu. 113: 337, 139: 24) TJ *šošaw*, P *šošiγ*, Szo. *sosiγ* 'Johannisbeere' ~ osztj. (KT 957, PD 2787) VVj. *čowčay*, DN *čāpča*, Ko. *čupča* ua. < *čōpčay Oug. [< *čokčə-kkə FU (UEW)], vog. (WV 89) TJ *tās*, AK AL *tōs* 'kleiner Stecken' ~ osztj. (KT 865) VVj. *sāwes*, DN *supās*, O *sopes* 'Netznadel' < *sapšə FU (CompGr. 414), vog. (WV 3) TJ *sāt*, AK *sōt*, P *sōt*, FL Szo. *sāt* 'sieben' ~ osztj. (KT 1081–1082) V *lāwat*, Vj. *jāwat*, DN *tāpāt*, O *lāpāt* ua. < *dāpta Ug. (UEW), vog. (WogVok. 278) AK *kāāt*, P *kāt*, FL Szo. *kot* 'Beinfell des Elches' ~ osztj. (KT 415) VVj. *kōwāl*, DN *kepāt*, O *kopāl* 'Pfotenfell' < *kāpsä FU (CompGr. 411), vog. (WogVok. 139, 187, 193) vog. AK *nāt*-, P *nēt*-, FL Szo. *nāt*- 'schwimmen' ~ osztj. (KT 586) VVj. *nawāt*-, DN *nopāt*-, O *napāt*- ua. < *nīpāt- Oug., vog. (WV 75)

TJ *nat*, AK *nât*, P *nat*, FL Szo. *not* 'Lebenszeit' ~ osztj. (KT 585) VVj. *nowat*, DN *nupät*, O *nopat* ua. < *nōpät Oug., vog. (MSFOu. 2: 31) *nati* 'Weibchen von Rentier' ~ osztj. (KT 587, PD 1391) V *nowtəy*, DN *näptə*, Ko. *nuptə* ua. < *naptə FU (CompGr. 412) (ugyanígy ÁKE 342). — COLLINDER a finn *kupsu* stb. finnugor alapnyelvi alapalakját *kupsə-ként rekonstruálta (CompGr. 412), ebből azonban a vog. *kapšə* stb. a fentiek értelmében nem vezethető le.

49. Vogul *loxāli* 'eine Entenart'

A vog. (WogT 260) Ob *loxāli* 'eine Entenart, ihr Schnabel ist sehr breit, ihre Federn sind hellfarbig' osztják jövevényt szó, vö. (KT 476) Kaz. *löxālī* 'Löffelente'.

50. Vogul *lun* konditionale Partikel

KÁLMÁN BÉLA vogul gyűjtésében fordul elő az (WogT 263) Ob *lun* feltételes partikula: *χūlp-ke ősnowam*, *χūl alsānke l. minnowan* (o: *minnowam*) 'wenn ich ein Fischnetz hätte, würde ich fischen gehen'. Hasonló hangalakú és ugyanilyen funkciójú szó van az északi osztják nyelvjárásokban is: Ser. *tutən*, Kaz. *əqəp*, Szin. *luln*, (AHLQV.) *lulna* stb. kondicionális od. konjunktívus Partikel bei Präs.- und Prät.-formen, бы, pl. Kaz. *ma χāšəm əqəp* 'ich hätte geschrieben', Szin. *mūnew kī luln mālem* '(dein Messer ist wirklich gut,) wenn du es uns doch geben könntest!'. Mivel a szó csak az osztják befolyást tükröző obi vogulból ismeretes, osztják jövevényt szóként könyvelhetjük el, noha az osztj. *l-*, *ə-* > vog. *l-*, osztj. *-l-*, *-ə-* > vog. *-θ-* nem világos. — Az osztj. *-(ə)n*, *-na* lokatívuszrag, a *əqə-*, *lul-* stb. tő ismeretlen eredetű.

51. Vogul *šarpi* 'Elch- und Renstier'

A vogul (N. G. OSTROUMOV, Die Wogulen (Mansi). Historisch-biographische Skizze mit Anmerkungen. (Perm 1904—) München 1977. 45) *caapnu* 'теленок', (WogT 304) Ob *šarpi* 'Elch- und Renstier' osztják jövevényt szó, vö. (KT 920) Kaz. *šārpi* 'männliches Elentier'.

52. Vogul *tscherwoch* 'Silber'

STIPA közli (JSFOu. 72: 415) a vog. *tscherwoch* 'Silber' szót, amely az osztj. (uo.) *tschelwoch*, (KT 908) Kaz. *šəlwōχ* ua. átvétele. Az osztják szó a *šəl* '»gesund, heil«, dicht (Holz, Eisen)' és a *wōχ* 'Geld; Kopeke; Metall' összetétele.

53. Osztják *šup* 'rövid ing'

Kazim környéki osztják nyelvmestereim egyikétől jegyeztem föl a (NyK 80: 153) *šup* 'rövid ing' szót, amelyet más forrásból nem ismerek. Ez vogul jövevényt szó, vö. (KANN., közli LIIM.: MSFOu. 127: 61, STEIN., WogVok. 21) TJC. *šop*, Szo. *sup* 'Hemd', (KÁLMÁN, WogT 302) Szi. Szo. Ob *sup* ua., noha a mai északi vogul nyelvjárások csak *s-t* találunk, sőt még a többé-kevésbé *š*-ező obi dialektusban is.

54. Vogul тоҳлаη 'geflügelt'

A vogul (WogT 314) Szi. Szo. Ob *towəl* (o: Ob -a?) 'Flügel' szónak szabályos származéka a *touləη* 'geflügelt', az Ob *тоҳлаη* ua. azonban *χ*-ja miatt nem illik ide. Ez a szó osztják eredetű, vö. (KT 984, 985) Kaz. *тōχлаη* 'befiedert' < Kaz. *тōχла* 'Schwung-, Schwanzfeder'.

55. Vogul мохмох 'утка-широконоска'

Az ESK „vö.” jelzéssel egyeztetni a zürj. I *tok utka* 'чернеть морская или белобок (разновидность утки)' szóval a következőket: c s e r. *tukto* 'нырок (утка)' | v o g. *мохмох* 'утка-широконоска'. Nyilván hangutánzó eredetűek ezek az elnevezések, köztük ősi rokonságot aligha kereshetünk. A BALANDIN—VACHRUŠEVA-féle vogul—orosz szótár szerint a fenti szó azonos hangalakban és jelentésben ismert mind az északi, mind a jukondai nyelvjárásban. Megvan továbbá az északi osztjákban is: (KT 989) Kaz. O *тōχтōχ* 'Löffelente'. A vogul és az osztják szók bizonyosan összetartoznak egymással, bár valószínűleg nem obi-ugor koriak, hanem talán az osztják szó a vogulból származik.

56. Vogul тāхтəη 'Taucher'

KÁLMÁN BÉLA (WogT 308) a vog. Szi. Szo. Ob *tāxt* 'Taucher' mellett közli az Ob *тāхтəη* ua. változatot is. Ez utóbbi azonban vagy osztják jövevény-szó, vagy az osztj. (KT 989) Kaz. *тəхтəη*, O *тəхтəη* ua. hatását tükrözi.

57. Vogul түр 'beinahe'

A vog. (WogT 315) Szi. Szo. Ob *tүр* 'beinahe, kaum, eben' osztják jövevény-szó, vö. (KT 1007) Kaz. *түр* 'nur, bloß usw.'.

58. Magyar sér- 'Schmerzen haben'

A m. *sér-* 'fáj, sajog; Schmerzen haben, weh tun', *sért-* 'verletzen, beleidigen, kränken' | v o g. (WV 21) TJ *särk-*, AK *sōry-*, P *sarr-*, Szo. *sāry-* 'bedauern', (KANN.—LIIM.: MSFOu. 101: 467) Szo. *sāry-* 'weh tun' (MK, közli MSzFE) K *sāry-*, *soāry-*, *sāry-*, KL *sārj-*, *sārr-*, É *sāry-* 'fáj; sajnál, sirat' (VNGy. 2/2: 702) É *sāry-*: *kātēm sārj-* 'fáj a kezem', (BAL.—VAHR.) Ju. *uyä°pü-*, É *сярз-* 'болеть (о сердце)' | o s z t j. (OL 11) Trj. *terəy-*, Ni. *sarj-*, Kaz. *sarj-* 'weh tun', (PD 918) Ko. *tārj-* ua. (ANDERSON, Wandl. 148—149; SETÄLÄ: FUF 2: 249; s-Laute 24—25; WICHMANN: FUF 11: 181; NYH⁷; SzófSz.; TESz.; MSzFE szókat ugor kori szócsaládként (**cār3-*, l. MSzFE) századunkban el szokták választani az alábbi etimológia tagjaitól: f i n n *särke-* 'zerbrechen, zerschlagen, zerschmettern; schmerzen, weh tun' (> észt (nyj.) *särke-* 'halkoa, rikkoa, pustoa', lapp N *sær'gå-* -*ærg-* 'ache, be painful, be the seat of bad pain (of bones or the head)', *särky-* 'zerbrechen, entzweigen, brechen, zerspringen', (SKES) (nyj.) *särkeyty-*, *särety-*, *säreile-* ua., (SKES) *säre*, (RENV.) *säret* 'Spalte im Holze'; v e p s z. (SKES) *särke-* 'särkeä, halkoa, kiskoa (esim. päreitä)' | l a p p (SKES) U *tjär'ka* 'pistävä kihelmöinti puutuneissa jäsenissä', L *tjier'kē* ~ *tjär'kē* 'zu(recht)schneiden, ab-, ausrunden (das Loch im Schuh)', (SKES) Pi. *čä'rēka-* ~ *čērēka-* 'puutua (jalka, käsi)', (SKES) N *čērgiidi-*, L *tjierkiiti-* 'starr, steif werden, »einschlafen« (von Körper-

K (T. I. ITK., WbKKLp. 653) Pa. *tšěärw-* 'schmerzen (von der Wunde)', gliedern' | ?? cser. (E. ITK.: FUF 31: 173; MRSI.) Ny. *šärye-*, (E. ITK.: i. h.) K *šerye-* 'öffnen, zerstreuen', (SZIL.) K *šeryalta-* 'ein Sträußchen auseinander teilen; zerreißen', ill. ez utóbbiakkal még a mord. E *serede-*, M *särüde-*, (s-Laute 24) *särüde-* 'krank sein; schmerzen, weh tun' | v o t j. S *sór-*, K *sur-*, (WICHM.) G *seri-* 'brechen, zerbrechen, zerstören' (ANDERSON, Wandl. 148—149, 213; SETÄLÄ: JSFOu. 14/3: 39, FUF 2: 249; WICHMANN, WotjChr. 100; s-Laute 24—25; PAASONEN, MordChr. 124; SAARESTE: EK 1: 150; RAVILA: FUF 20: 116; E. ITKONEN: FUF 31: 173; SKES) | z ü r j. (SrSIK) Ud. *sered-* 'бегать мурашками (по телу, от озноба)' (ESK) szókat egyeztettek.

Úgy vélem az ugor szókat felesleges elválasztani a finn-volgaiaktól:

1. A finn *särke-* megfelelői közül törölni kell a mord. *serede-*, *särüde-*, *särüde-*, votj. *sór-*, zürj. *sered-* szócsaládot, mivel:

a) a mord. M *s-* másodlagos,

b) a finn *särke-* előzményében **rk-* t kell feltennünk, márpedig a mord. *-r-* nem mehet vissza ilyen hangkapcsolatra,

c) a permi szók egyértelműen szókezdő **s-*re utalnak (a votj. (WIED.) *šerti-* 'zerschlagen, beschädigen, verderben' *s-* hangja a többi WIEDEMANN-adat, MUNKÁCSI és WICHMANN feljegyzéseinek tanúsága szerint téves),

d) e mordvin és permi szók **särš-* 'brechen' FP kori szóra vezethetők vissza;

e) a finn *särke-* vitathatatlanul összefügg a lapp *tjár'ka* stb. szóval, vagyis ezekben csak palatalizált szókezdő mássalhangzót (**š-*t vagy **č-*t) rekonstruálhatunk.

2. Mind a finn—lapp, mind az ugor szók levezethetők egy **čärke-* 'brechen (intr., tr.) → Schmerzen haben, weh tun' FU alapszóból, a cser. *šärye-*, *šerye-* esetében viszont **č-* > **š-* hangváltozást kell feltennünk (a cser. szó idetartozása jelentéstanilag is bizonytalan).

További megjegyzések:

A finn *säre-* tő (*särety-*, *säre*) valószínűleg a gyengefokú tőalternánsokból vonódott el. — A lapp N *čiergá-* *-r'gám-* 'piece which has been sawn off rather skin) trunk of deciduous tree, but not split', ill. a lapp N *čergäti-* 'cut off antlers in such a way that the *ak'se*, part of the skull, goes with them' idetartozása (SKES) speciális jelentésük miatt valószínűtlen. — A lapp N *čer'go-rq-* 'thunder, crash, etc.', Pa. *tšěärw-* 'donnern' idekapcsolása (T. I. ITKONEN: JSFOu. 32/3: 55; SKES) téves, a keleti lappban ugyanis két szó hangalakilag egybeesett: Pa. *tšěärw-* 'donnern' (< **čärke-* FU, l. itt a 44. sz. etimológiát) 'schmerzen (von der Wunde)' s ez szolgált ezen egyeztetés alapjául. — Az osztj. (KT 916) Ni. *šärä* 'verbranntes Stück', C *tšerä-* 'anbrennen (leerer Topf im Feuer)', Ni. *särij-*, Kaz. *šäri-* 'geröstet werden, außen verbrennen', O *säri-ua.*; sich bräunen', vog. (KÁLMÁN, WogT 304) Ju. *šär* 'Asche', Szi. *šar* 'verbranntes Leder, Brot, verbrannte Speise', (WV 27) TJ *širäj-*, AK *šäräj-*, P *šäräj-*, Szo. *sarij-* 'verbrennen' idetartozása (MSzFE) alapnyelvi 'brechen → Schmerzen haben, weh tun' jelentés esetén valószínűtlen. — A vog. (VNGy. 2/2: 702) É *šäry-* 'láng nélkül ég' *ä* hangja miatt téves adat, a gyűjtő az előbbi szóval összekeverte. — A SETÄLÄ által (FUF 2: 249) ?-lel a fenti szókkal egyeztetett vog. (MSz.) KL *sérəxt-* 'vagdal; megijeszt' nem tartozhat ide szókezdő *s-* hangja, valamint amiatt, hogy a *-χ-* nem a tőhöz tartozik, hanem az *-(é)χt-* képző része.

Etymologische Beiträge

von LÁSZLÓ HONTI

26. Ostjakisch *цукари* 'сухари'Ostj. *цукари* ist aus dem Russischen übernommen (*цукарь* 'getrocknetes Stück Brot').27. Ostjakisch *ёу-* 'hinten ausschlagen'Ostj. V *ёу-*, DN *ёоу-*, O *зоу-* 'hinten ausschlagen' | wog. TČ *šāṅk-*, KM *sēṅk-* 'ausschlagen', N *šāṅṅw-* 'stoßen' kann zu der Wortsippe mord. E *čavo-*, M *šavo-* 'schlagen' | tscher. KB *čəṅṅe-*, U *čəṅe-*, B *čəṅe-* 'kerben usw.' gestellt und aus einer FU Grundform **čəṅ8-* hergeleitet werden.28. Ostjakisch *енера* 'генерал'Ostj. *енера* 'генерал' ist entweder aus dem Syrjänischen (*jeṅeral* 'General') oder aus dem Russischen (dial. *енерал* id.) übernommen.29. Ostjakisch *хадули* 'Stelze'Ostj. P *хадули* 'Stelze' ist aus dem Russischen übernommen (*ходули* id.).30. Ostjakisch *халъ* 'вестъ, слух'Ostj. *халъ* ist aus dem Wogulischen übernommen (N *хал* 'Lärm, Kunde, Laut, Geräusch').31. Ostjakisch *харты* 'карты'Ostj. *харты* ist russisches Lehnwort, vgl. *карта* 'Karte'.32. Ostjakisch *мăла:* m.-kotal 'gestern'Nach Meinung des Verfassers ist der Stamm *măl-*, *môl-* des ostjakischen V *măla:* m.-kotal 'gestern', Kaz. *môlḡa* 'früher' in die Entsprechungen des ungarischen *múl-* 'vergehen' einzureihen.33. Ostjakisch *мүзүттă* 'мучить'Ostj. *мүзүттă*, *мүзүттăмъ* ist russisches Lehnwort, vgl. russisch *мучить* 'quälen, martern, peinigen'.34. Ostjakisch *нашъ* 'даже'Ostj. *нашъ* ist aus dem Syrjänischen übernommen (*nac* 'ganz, gerade, eben').35. Ostjakisch *пѡлѣнă* 'полено'Die Quelle des ostjakischen *пѡлѣнă* ist russisch *полено* 'Holzscheit'.36. Ostjakisch *причащѣние* 'причащение'Der Obdorsker Missionar ПѲОТР РОПОВ entlehnte bei der Übersetzung religiöser Texte ins Ostjakische dem Russischen das Wort *причащѣние* 'Verbreichung des heiligen Abendmahls'37. Ostjakisch *пăжăдымăтъ* 'изгнанный'Ostj. *пăжăдымăтъ* ist syrjänischer Herkunft — vgl. *vašed-* '(ein Pferd) antreiben usw.' —; der anlautende Konsonant weist auf Einwirkung des ebenfalls aus dem Syrjänischen stammenden wogulischen *pōs-*, *pōsas-* 'treiben'.38. Ostjakisch *рăйнă:* p. *рăхъ* 'райна'Ostj. *рăйнă* ist wahrscheinlich aus dem Russischen übernommen (*ра́йна* 'Segelstange, Rah').39. Ostjakisch *ромъ* 'ром'Ostj. *ромъ* stammt aus dem Russischen (*ром* 'Rum').40. Ostjakisch *сăлкă* 'поселенец'Die Quelle des ostjakischen *сăлкă* ist russ. *ссылка* 'Fort-, Wegschickung; Verschickung, -bannung, Deportation'.41. Ostjakisch *самăзъ* 'стрела...'Ostj. *самăзъ* 'стрела с двурою вилкою' ist ein wogulisches Lehnwort, vgl. KU *săms*, P *šmš* 'Entempfeil'.42. Ostjakisch *священство* 'священство'ПѲОТР РОПОВ entlehnte bei der Übersetzung religiöser Texte ins Ostjakische dem Russischen das Wort *священство* 'Priesterwürde, -tum, Geistlichkeit; Priesterschaft'.43. Ostjakisch *мѡмлида* 'носить'Ostj. *мѡмлида* ist wogulisches Lehnwort, vgl. Sy. So. *totiył-* 'liefern, bringen, holen'.44. Ostjakisch *търкəу-* 'verschiedene Töne hervorbringen'Nach Meinung des Verfassers kann man das ostjakische Vj. *търкəу-* 'verschiedene Töne hervorbringen, »summen« (kochende Teemaschine, Topf)', Trj. *търəуəт-* id. mit dem onomatopoetischen tscheremissischen *cəryə* 'durchdringend, scharf (von der Stimme od. von den Augen)', *coryšə-* 'durchdringend schreiben, kreischen' und seinen vermutlichen Entsprechungen (zu diesen s. БЕРЕЗКИ: NyK 68: 90; ESK [s. v. *čardbi* und *čərzinē*]) stellen. Von dieser auf FU **čark8-* zurückführbaren Wortsippe sind lapp. N *čær'go-* -*rg-* 'thunder, crash, etc.; scream loudly' und seine Entsprechungen (zu diesen s. z. B. Beitr.

144; BEREZKI: NyK 68: 91; ESK [s. v. *čirginj* und *čiržtnj*] zu trennen. Deren gemeinsame Grundform ist FU *čörke-, das nun die grundsprachliche palatale Variante des vorhergehenden Wortes gewesen sein kann.

45. Ostjakisch *ыла* 'билы'

Ostj. *ыла* stammt aus dem Russischen, vgl. *ила* 'eine große Gabel'.

46. Wogulisch *ošni* 'Schafpelz'.

Das in BÉLA KÁLMÁNS Sammlung (WogT 278, s. u. *oš* 'Schaf' vorkommende Ob *ošni* stammt aus den benachbarten ostjakischen Dialekten, vgl. Kaz. *ošit* 'Reisepelz (aus Schaffellen)'.

47. Wogulisch *χanta* 'Ostjake'

Wog. (WogT 235) Ju. *χanta* ist entweder aus dem Ostjakischen übernommen (Ko. *χanta* id.) oder aus dem Russischen (*ханты*).

48. Wogulisch *kapšē* 'Lunge'

Das wogulische Wort TJ *kapšē*, KU *χopš*, P *kopš*, So. *χōpsi* 'Lunge' pflegt man von MUSz. bis SKES mit der Wortsippe finn. *kupsu* 'Fischblase'; estn. *kops* 'Lunge' | ? lapp. N *guoksä -vs-* 'milt, soft roe (of fish)', L *kuopsa ~ kuoksa* 'Milch (Samen der männlichen Fische)' zu verbinden. Nach Ansicht des Verfassers muß man jedoch das wogulische Wort von den übrigen trennen, da es nicht aus der Grundform *kupš (COLLINEER, CompGr. 412) abgeleitet werden kann; in den Konsonantenverbindungen *p + *s/**š*/**č*/**t* hat nämlich *p im Wogulischen die Fortsetzung Ø.

49. Wogulisch *loχāli* 'eine Entenart'

Wog. (WogT 260) Ob *loχāli* ist ostjakisches Lehnwort, vgl. Kaz. *löχalʹ* 'Löffelente'.

50. Wogulisch *lun* konditionale Partikel

Wog. (WogT 263) *lun* ist wahrscheinlich ein ostjakisches Lehnwort, vgl. die konditionale oder konjunktivische Partikel Ser *tutan*, Kaz. *лун*, Syn. *lun*, (AHLQV.) *lun* usw.; doch sind die Lautentsprechungen nicht klar.

51. Wogulisch *šarpi* 'Elch- und Renstier'

Wog. (WogT 304) Ob *šarpi* ist ostjakisches Lehnwort, vgl. Kaz. *šarpi* 'männliches Elentier'.

52. Wogulisch *tscherwoch* 'Silber'

Wog. (ŠTIPA: JSFOu. 72: 415) *tscherwoch* ist aus dem Ostjakischen übernommen (*tschelwoch*, vgl. Kaz. *šeľwōχ* 'Silber' *šeľ* 'gesund, heil' usw.' + *wōχ* 'Geld; Kopeke; Metall').

53. Ostjakisch *šup* 'kurzes Hemd'

Ostj. (HONTI: NyK 80: 153) Kaz. *šup* ist aus dem Wogulischen übernommen, vgl. TJČ *šop*, So. *sup* 'Hemd'.

54. Wogulisch *toχaη* 'geflügelt'

Wog. (WogT 314, s. u. *towel* 'Flügel') Ob *toχaη* ist aus dem Ostjakischen übernommen, vgl. Kaz. *tōχaη* 'befiedert' (< *tōχa* 'Schwung-, Schwanzfeder').

55. Wogulisch *moxmox* 'утка-широконоска'

ESK verbindet mit dem Vermerk „vgl.“ syrj. *tok utka* 'чермень морская...' und tscher. *tukto* 'һырок (утка)' mit wog. *moxmox*. Erstere sind jedoch offenbar lautnachahmenden Ursprungs; Urverwandtschaft können wir hier schwerlich annehmen. Dem Wörterbuch von BALANDIN – VACHRUŠEVA zufolge kommt *moxmox* sowohl im nördlichen, als auch im Dialekt an der Jukonda vor, man kennt es ferner auch in den nördlichsten ostjakischen Dialekten: Kaz. O *tōχtōχ* 'Löffelente'. Die geographische Verbreitung dieser Wörter läßt darauf schließen, daß das ostjakische Wort aus dem Wogulischen stammt.

56. Wogulisch *tāχtəη* 'Taucher'

Wog. (WogT 308, s. u. *tāχt* 'Taucher') Ob *tāχtəη* ist entweder ein ostjakisches Lehnwort oder bekam unter ostjakischem Einfluß das Element *-əη*, vgl. Kaz. *tōχtəη*, O *tāχtəη* 'Taucher'.

57. Wogulisch *tup* 'beinahe'

Wog. (WogT 315) Sy. So. Ob *tup* 'beinahe, kaum, eben' ist aus dem Ostjakischen übernommen (Kaz. *tōp* 'nur, bloß usw.').

58. Ungarisch *sér-* 'Schmerzen haben'

Ung. *sér-* 'Schmerzen haben' und seine obugrischen Entsprechungen (s. MSzFE) pflegen die Etymologen dieses Jahrhunderts von dem finnischen Wort *särke-* 'zerbrechen' und seiner Sippe zu trennen (s. SKES). Von den Entsprechungen des letzteren sind jedoch mord. E *sēdē-*, M *sārāde-*, *sārāde-* 'krank sein; schmerzen, weh tun' | wotj. *sōr-*, *sur-* 'brechen, zerbrechen' zu streichen. Diese weisen nämlich auf anlautendes *s, während der Anlaut des mit finn. *särke-* ohne Zweifel zusammengehörigen lappischen *tjár'ka* 'pistävä kihelmöinti puutuneissa jäsenissä' auf einen palatalen Konsonanten zurückgeht. Somit lassen sich das finnische und das lappische Wort (? tscher. *šārye-*, *šerye-* 'öffne, zerstreuen') und die ugrischen Wörter aus einer FU Grundform **čärke-* erklären.

Az alapjelentés rekonstrukciójának kérdéséről*

I.

1. Néhány évvel ezelőtt az alapnyelvi rekonstrukcióval, az alapjelentések kikövetkeztetésével kapcsolatban, ha futólag is, említést tettem a szemantikai jegyekkel való jelentés elemzés lehetőségéről.¹ Az azóta eltelt idő alatt egyre erősebbé vált az a meggyőződés, hogy ennek az elemzési módszernek a történeti jelentéstani kutatásokban való alkalmazása alaposabb vizsgálatot is megérdemelne, hogy az alapnyelvi rekonstrukció, s ezzel együtt az etimológiai kutatások sokat nyerhetnek a jegyekkel való elemzés révén.

Akkor, amikor a komponenciális analízist tartom a megfelelő, bár korántsem az egyedül üdvözítő eljárásnak, nem holmi modernkedés, vagy akár a történeti jelentéstan eddig elért eredményeinek a lebecsülése vezérel. Miként bizonyítani próbálok, a szemantikai rekonstrukció azért követel meg olyan módszereket, amelyek csak részben egyeznek meg a történeti jelentéstan módszereivel, mert bizonyos tekintetben más a célja, mint a történeti jelentéstané.

A jelentés-rekonstrukció az alapnyelvi rekonstrukció része, s mint ilyen, elválaszthatatlan mindazoktól a tényezőktől, amelyek az alapnyelvi rekonstrukciót jellemzik.² Ezek között is első helyet foglal el annak a nyelvi rendszernek a mibenlétéről alkotott felfogásunk, amelynek kikövetkeztetésére az alapnyelvi rekonstrukció irányul. Éppen ezért, mielőtt az alapjelentések rekonstrukciójával kapcsolatos, speciális problémákat megvizsgálám, talán nem lesz fölösleges, ha erről szólok néhány szót. Úgy vélem, hogy ezzel az alapjelentések kikövetkeztetésének problémaköre is árnyaltabb megvilágításba helyezhető.

Mondandóm teljes egészében az urálsztikára vonatkozik (ha alapnyelv(ek)ről beszélek, mindig e nyelvcsalád különböző — uráli, finnugor, finn-permi, finn-volgai, ugor — alapnyelvi szintjeire gondolok). Az uráli nyelvcsalád, illetőleg a nyelvcsaládba tartozó rokon nyelvek története sok szempontból különbözik akár az indo-európai nyelvcsalád történetétől. E különbségekből következik, hogy nyelvcsaládunk alapnyelvének/nyelveinek a rekonstrukciója számára módszereket is igénybe kell vennünk, amelyek más alapnyelvek kutatásában esetleg nem jönnek számításba. Ide sorolom a komponenciális analízist is, mint olyan módszert, amelyik nyelvemlékekkel nem rendelkező nyelvek eredeti, közös szókincsének, e szókincs jelentésstruktúrájá-

* A dolgozat egy készülőben levő jelentéstani munka egyetlen problémakörének vázlatos ismertetése, amelyet előzetes közleménynek szánok.

¹ Sz. BAKRÓ-NAGY MARIANNE, Rokon nyelvi megfelelések szemantikai vizsgálata. NytudÉrt. 89: 58. l.; a teljes szöveget l. NyK 77: 118—9. l.

² Az alapnyelvi rekonstrukcióról l. HONTI LÁSZLÓ, Az alapnyelvi rekonstrukciók kérdéséről. NytudÉrt. 89: 131—137. l.; a teljes szöveget l. NyK 77: 125—135. l.

nak a feltárására alkalmas. Ez idő szerint tehát nem foglalkozom azzal, hogy a szemantikai jegyekkel való elemzés felhasználható-e, s ha igen, milyen mértékben, más nyelvek/nyelvcsaládok történetének a kutatásában, valamint azzal sem, hogy az általános történeti jelentéstanban milyen szerephez juthat a komponenciális analízis.

2. Az alapnyelv (uráli, finnugor stb.) nem természetes nyelv, hanem egy hipotetikus, kikövetkeztetett „szinkrón” nyelvi rendszer, amely úgy, ahogyan ma azt rekonstruálni tudjuk, valójában soha nem létezett. Olyan nyelv, amelyet valójában soha senki nem beszélt.

Az uráli alapnyelv, amelyet mi a legrégebb szintként vizsgálhatunk, csupán nyelvcsaládunk története szempontjából a legrégebb. Kialakulására vonatkozóan HAJDÚ PÉTER³ idézem, aki az alapnyelvet korábban egymástól független, de földrajzilag egymáshoz közel került nyelvek összeolvadásából, kiegyenlítődéséből vezeti le: „A paleolit kor nyelvi viszonyairól nagyon keveset tudunk. Feltehetjük azonban, hogy... hasonló típusú emberek egymástól elszigetelten élő kisebb csoportjaival kell számolnunk, melyek mindegyikének megvolt a maga külön nyelve... Később azután ezek az izolált nyelvi egységek... kisebb-nagyobb areális (földrajzilag kondicionált) tömbökbe csoportosultak, s ez a kapcsolatba került csoportnyelvek integrálódásával járhatott együtt. Végső soron ez a folyamat alakíthatta ki azokat a nyelvi közösségeket, amelyek az uráli, az indo-germán, az »altaji« nyelvcsaládok előzményül szolgáltak... a nyelvcsaládok kikristályosodásának több tízezer éves története során egyes összefüggő földrajzi areálok lakói azonos nyelvi szövetség tagjaiként fejlesztették ki egyező (= rokon) vonásaikat.” Azokat a nyelvi változásokat, amelyeknek eredményeként az uráli alapnyelv általunk kikövetkeztethető rendszere kialakult, egyelőre nem ismerjük.

A finnugor és szamojéd alapnyelvek kialakulását az uráli alapnyelv felbomlása eredményezte. A finnugor alapnyelv — miként az uráli, ugor stb. alapnyelv sem — nem egységes nyelvi rendszer. Noha a finnugor őshaza határait nem tudjuk pontosan megvonni, kétségtelen, hogy nagy kiterjedésű⁴ területen élt az a közösség, amelyiknek a tőlünk kikövetkeztetett nyelvet, a finnugor alapnyelvet tulajdonítjuk. E területen mozgott, vándorolt, és egyáltalán nem valószínű, hogy egyetlen, zárt csoportban tette volna ezt, hanem inkább kisebb-nagyobb csoportokban. Az egyes ágak — ugor, finn-permi, finn-volgai — kiválása is e csoportok egymástól való jelentősebb eltávolodásának lehetett a következménye, noha e dialektusszerű elkülönülés nem felel meg szükségszerűen a leánynyelvek egyikének sem. Mivel a vándorlások nemcsak térben játszódtak le, hanem időben is, szinkronitásról az alapnyelvvel kapcsolatban csak bizonyos megszorításokkal beszélhetünk. Az alapnyelv szinkrón jellege nem hasonlítható össze a természetes nyelvek szinkronitásával, hiszen jóval hosszabb időszakaszt jelöl, és a ma már csak rekonstruálható nyelvet beszélő közösség korántsem lehetett olyan egységes, hogy a szinkronitás megjelölést a szónak általánosan elfogadott értelmében használhassuk.

Mi következik mindebből az egyes nyelvi jelenségek datálására vonatkozóan. Egyszerűen az, hogy azoknak az alapnyelvre rekonstruálható jelenségeknek legalább egy része — legyenek azok a fonéma állománynak, a suffixu-

³ HAJDÚ PÉTER, Preuráli nyelvi kapcsolatok. Magyar őstörténeti tanulmányok Budapest 1977. 161. l.

⁴ HAJDÚ PÉTER, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest 1966. 6—10. l.

mok apparátusának avagy a szókészletnek az elemei —, amelyeket finnugor korinak minősíthetünk, a finnugor alapnyelven belül sem létezett feltétlenül egyazon időszakban, illetőleg nem terjedt el az egész alapnyelvben. Éppen ezért lehetséges, hogy a finnugor koron belül is még további közbülső szintekkel számolhatunk, noha ezek egykori meglétét ma még csak néhány közvetett tény alapján bizonyíthatjuk.

Sokszor finnugor alapnyelveinek kell tekintenünk olyan alapszavakat is, amelyek a rendelkezésünkre álló adatok alapján csupán a finnségi és volgai/permii nyelvekben őrződtek meg (az ugor nyelvek közül egy sincs képviselve), tehát csak a finn-volgai, illetőleg finn-permi együttélés koráig volnának visszavezethetők. Ezek többnyire jövevényszók, más nyelvcsalád(ok)ból származtak át. Mivel a finnugorság kapcsolatait más nyelvcsaládokkal hozzávetőlegesen datálni lehet, így pl. tudjuk, hogy az indo-európai alapnyelvből a finnugorok csak teljes szétválásuk előtt kölcsönözhettek szavakat, a kérdéses szók is finnugor koriaknak rekonstruálhatók. Ilyen például a finn *jyvä* 'Korn, Getreide, Samen' szó és etimológiája.⁵ E szóval még mordvin, votják és zürjén szavak egyeztethetők, tehát a szócsalád finn-permi korinak volna tekinthető. E szavak közös előzménye viszont indo-európai jövevényszó, így el kell fogadnunk, hogy tulajdonképpen finnugor eredetű szóval van dolgunk, noha az ugor nyelvekből nincsenek adataink.

Még különösebb a következő egyeztetés: mordvin E *ukso*, *uks* 'Esche, Ulme' ~ cseremis KB *oškə* 'Esche, Pappel', B *oško* 'Schwarzpappel'.⁶ A többi rokon nyelvből hiányzik e szavak etimológiai megfelelője, mégis finnugor eredetűeknek mondhatjuk őket, mert valószínű, hogy előzményük az indo-európaiakból való kölcsönzés.⁷

Az elmondottak értelmében a két indoeurópai szó csakis a finnugor együttélés korában kerülhetett át. A kérdés „csupán” annyi, hogy (az első példában) a hiányzó ugor és (a második példában) a hiányzó finnségi-lapp-permi-ugor nyelvekben is megvoltak-e valamikor a kölcsönzött szavak, vagy eredetileg sem voltak ismeretek bennük. Ha megvoltak, akkor 1. kipusztultak, 2. megtartották őket, de hangtani szempontból vagy jelentésüket tekintve annyira megváltoztak, hogy nem tudjuk azonosítani őket. Ha eredetileg sem ismerték e szavakat, ez csak egyféleképpen magyarázható: azok a finnugorságbéli csoportok, amelyekből kialakultak, egyáltalán nem vették át e szavakat. Másként fogalmazva: a jövevényszavak közül nem mindegyik terjedt el a finnugor alapnyelvben. És vajon mi mást támasztana alá ez a tény, ha nem azt, amit az alapnyelv viszonylagos egységességéről, illetőleg viszonylagos szinkronitásáról mondtunk.

Mutatis mutandis vonatkozik mindez az ún. belső keletkezésű finnugor (uráli, ugor stb.) alapszavakra is. E szavaknak egy része nem közvetlenül a finnugor (uráli, ugor stb.) együttélés korának legelején született meg, hanem későbbi, esetleg különböző időpontokban létrejött, belső keletkezésű finnugor szó. Továbbá feltételezhető az is, hogy még az alapnyelv felbomlása előtt az alapnyelv egyik-másik csoportja/ága valamely más, újabb keletkezésű

⁵ L. SKES 129. 1.

⁶ B. COLLINDER: IUrSprG 67, FUV; A. J. JOKI: FUFA 32: 44; SKALIČKA: UAJb. 41: 337. Az idekapcsolt osztják és kamassz szavak hangtani különbségük miatt nem egyeztethetők a fenti adatokkal.

⁷ További példák találhatók A. J. JOKI, Uralier und Indogermanen (MSFOu. 151, 1973) c. munkájában.

szóval helyettesített régebbi szavakat, valamint az is, hogy e belső finnugor szavak közül (így például az előbb említett, relatíve újabban keletkezettek közül) nem mindegyik terjedt el az egész alapnyelvben. Többek között ezzel magyarázható, hogy a finnugor (uráli, ugor stb.) alapnyelvből szép számmal mutathatunk ki olyan alapszavakat, amelyeknek jelentései tökéletesen azonosak. Az egyező jelentésű testrészeket, eszközöket, szerszámokat jelölő szavak vagy anyagnevek viszonylag magas száma szembetűnő. Am ha arra gondolunk, hogy e szavak szinkronitása csak viszonylagos jellegű, akkor számuk logikusan csökkenthető.

Az ún. alapjelentések rekonstrukciójakor, de méginkább egy alapnyelvi szóképzlet vizsgálatakor ezeket a szempontokat — legalább elméletben — nem hagyhatjuk figyelmen kívül: mivel a jelentés elemzésének, s így a komponenciális analízisnek is az egyik feltétele az, hogy a vizsgálandó szavak jelentéseit ne önmagukban, hanem egy rendszer (ebben az esetben egy szemantikai tartomány vagy mező) részeként vizsgáljuk, tekintettel kell lennünk arra, hogy az azonos jegyek alapján egyazon mezőbe sorolt (és egyazon mezőben ugyanazt a helyet elfoglaló azonos) alapjelentéseknek egy része feltehetően különböző, alapnyelven belüli szinteket képvisel annak ellenére, hogy a mi számunkra az azonos alapnyelvbe tartozó szavak mindegyike egyetlen (alapnyelvi) szinkrón szint elemeként tűnik fel.

A jelentések rekonstrukciója során jogunkban áll feltételezni azt is, hogy e szavak jelentései az alapnyelv több ezer éve alatt bizonyos változásokon mentek át. Ezekre az alapnyelven belüli jelentésváltozásokra főként abból következtethetünk, hogy a ma már egymástól igen távol élő leánynyelvek egyik részéből azonos jelentésváltozatokat mutathatunk ki, míg a másik részük nem tanúskodik e változatokról. (Lényeges hangsúlyoznunk, hogy ma egymástól távol élő nyelvekről van szó, mivel a ma egymáshoz közel élő rokon nyelvek másodlagosan is kialakíthattak — vagy átvehettek egymástól — azonos jelentésváltozatokat.)

3. Az alapnyelv hipotetikus jellegéből következik, hogy a rekonstruálható alapjelentések, a köztük levő viszony, és változásaik is hipotetikusak. E hipotetikus jelleget alapvetően a következő tényezők határozzák meg: 1. a rekonstrukció rendelkezésére álló nyelvi anyag jellege (az egyes uráli nyelvek történetéről való ismereteink) és 2. az alkalmazható kutatási módszerek (a történeti jelentéstan kutatási módszerei). E két tényező szoros kölcsönhatásban áll egymással, éppen ezért együtt tekintjük át őket. Mielőtt azonban erre rátérnénk, talán nem lesz haszontalan, ha egy rövid kitérő erejéig szót ejtünk arról, hogy az urálistikában, legalábbis a legutóbbi időig, milyen volt a „viszony” az etimológiai kutatásokban a hangtani (morfológiai) és a jelentéstani vizsgálódások között.

Sokszor, az utóbbi időben egyre gyakrabban, hallhatunk arról, hogy a jelentéstani elemzés az etimológizálásban másodrendű szerepet játszik. Mintha a rokonítható szavakról csak azt kellene bebizonyítani, hogy hangtani-lag-morfológiailag illenek-e egymáshoz, s mintha a jelentések eltérése kisebb akadálya volna az egyeztetésnek, mint a hangtani különbségek. Mindebből pedig kétféle kára származhatik a nyelvtörténetnek: 1. növekedhetik a rossz vagy bizonytalan egyeztetések száma, mivel számos, hangtani szempontból kifogástalan etimológia jelentéseinek alaposabb megvizsgálása után kiderülne, hogy jelentéseiket csak a legkörülmönfontabb magyarázatokkal lehetne összehangba hozni, 2. jó, jelentéstaniilag tökéletes egyeztetések vagy etimológiákból

adatok potyoghatnak ki csak azért, mert valamilyen hangtani probléma merült fel. Ezzel kapcsolatban hadd hivatkozzam MIKOLA TIBOR idevágó példáira, amelyeket Hangtan és jelentéstan az etimológiában⁸ c. előadásában sorolt föl; az alábbi idézeteket is onnan vettem: „Bizonyos, hogy a szemantikai viszonyok bemutatásában, a jelentésváltozások magyarázatában is ma már lényegesen előbb járunk, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Ennek ellenére az a benyomásom, hogy a jelentéstan tényező súlya az etimológia egyéb tényezőihez . . . viszonyítva ma észrevehetően kisebb, mint korábban volt. Ez a benyomás persze abból is fakadhat, hogy egyik etimológiai szótár munkájában sem vettem részt . . .”⁹ „. . . az etimológiák megítélésében a hangtani egyezések szabályossága a döntő, s a jelentéstan tényezőknél a szerepe egészen alárendelt.”¹⁰ (Mikola Tiborral teljes mértékben egyetérték. A készülő Uráli etimológiai szótárban viszont — és ez az, amiről a szerző nem tudhatott — a jelentéstan tényezők egyenrangú szerepet játszanak.) S hogy nemcsak a nyelvtudomány láthatja kárát eddigi hangcentrikus eljárásunknak, arra nézve LÁSZLÓ GYULÁnak Szófejtés és régészet c. előadásához¹¹ utalom az olvasót, amelyből kiviláglik, hogy következtetéseink nincsenek mindig összhangban a régészet megfigyeléseivel.

Nem számítható jelentéstan vizsgálatnak vagy akár magyarázatnak az a szinte kizárólagosan követett eljárás, amikor az egyeztetett szavak jelentéseinek viszonyát vagy ugyanabból a nyelvből/nyelvcsaládból, vagy más nyelvcsaládok nyelveiből hozott analógiákkal támasztjuk alá. Az ilyen példák az egyeztetést (különösen, ha számos analógia mutatható fel) nagymértékben valószínűsítik ugyan, de nem magyarázzák, alapot szolgáltathatnak pl. univerzálék vizsgálatához, de nem pótolhatják az egyeztetetőség indoklását.

A jelentések vizsgálatának e másodrendű szerepe némileg jogos. A jelentés változása mindig is „megfoghatatlanabbnak” tűnt, mint a hangtani vagy morfológiai változások, korántsem olyan logikus menetű (megfelelő régészeti, néprajzi, művelődéstörténeti stb. ismeretek nélkül sokszor meg sem fejthető¹²), következőképp szabályszerűségek megállapítása is jóval nehezebb.

Az alapjelentések rekonstrukciójakor ezek a problémák még hatványozottabban jelentkeznek, hiszen itt nem elégedhetünk meg az egyes jelentések egymáshoz való viszonyának a tisztázásával és magyarázatával, de ki kell mutatnunk azt a hipotetikus, eredeti jelentést is, amiből az etimológiában szereplő összes többi levezethető. E tekintetben az urálistika nem rendelkezik semmiféle hagyománnyal, és kérdéses, hogy létezik-e egyáltalán olyan általános történeti jelentéstan elmélet, amelyben a jelentésváltozások feltárására alkalmazott egzakt módszerek a rekonstrukció számára is megfelelőek lehetnek, és amelyre támaszkodva felépíthető a jelentéstan rekonstrukció elmélete is a történeti jelentéstan szerves részeként. E kérdés kapcsán térek vissza eredeti kiindulópontunkhoz, nevezetesen a rekonstrukció számára adott megvizsgálható anyag és az alkalmazandó módszerek viszonyának áttekintéséhez, ami azért fontos, mert lényegében magában foglalja a jelentés rekonstrukciójának legalapvetőbb problémáit.

⁸ NytudÉrt. 89: 211. l.

⁹ MIKOLA T.: i. m. 209. l.

¹⁰ MIKOLA T.: i. m. 210. l.

¹¹ LÁSZLÓ GYULA: NytudÉrt. 89: 189–193. l.

¹² Vö. KRISZ LAJOS, Az etimológiai kutatások újabb fejlődése külföldön c. tanulmányát (NytudÉrt. 89: 27–47), különösen a 29–33. l.

4. Elsőként azt kell megjegyeznünk, hogy a jelentés rekonstrukciója nem rendelkezik önálló szakirodalommal. E tényben nincs semmi rendkívüli: a rekonstrukció általában nem vált külön az etimológiai kutatásoktól. Ha tehát a jelentés rekonstrukciójára vonatkozó elméleti megállapításokat, módszereket akarjuk megismerni, hasznosítani, azokat az etimológia szakirodalmán belül kell keresnünk. Csakhogy az etimológiai kutatásokban a jelentéstani vonatkozásoknak nincs önálló szakirodalma, és még ebben a tényben sincs semmi rendkívüli, ha elfogadjuk, hogy az etimológia jelentéstani tényezői (a jelentés változása, az egyeztetett szavak jelentéseinek egymással való kapcsolata) alapjában megegyeznek a történeti jelentéstani vizsgálati jelenségekkel.¹³ Mindez arra utal, hogy az alapjelentések kikövetkeztetésekor a történeti jelentéstani tanulságait kell felhasználnunk. De felhasználhatjuk-e valóban?

A történeti jelentéstani, amelynek tárgya a jelentésváltozások tanulmányozása, ezek külső és belső okainak a feltárása, valamint e változások típusainak a meghatározása, a klasszikus görög hagyományokon alapul, terminológiáját is a görög retorikából meríti. Ez a megállapítás általában rosszálló értelemben szokott elhangozni; hogy csak egyet idézzek:¹⁴ „Although semantics has been a target of scholarly investigation since the activities of Ancient Greek philosophers, we still do not have adequate ways of talking about it. As for semantic change, we still rely basically on the terminology of Greek literary rhetoric.” Holott egyetlen jelentésemélet sem attól értékes vagy értéktelen, hogy a terminológiája hagyományos-e vagy modern. Az a történeti jelentésemélet viszont, amelyik a változások elemzését tekinti elsődleges (vagy tán egyetlen) feladatának, s nem vesz tudomást arról, hogy ezt az elemzést maguknak a jelentések elemzésének kell megelőznie (azoké a jelentéseké, amelyek között a változás végbemegy), terminológiája legyen bármily modern, valóban elmarasztalható. Mert hogyan magyarázzam a változást, ha nem tudom pontosan, hogy mi az, ami változik? A jelentés szerkezetének a feltárása tehát éppúgy feladata egy történeti jelentéstani elméletnek, mint egy szinkrón szempontú szemantikaelméletnek. És ha a szinkrón vizsgálatok már rendelkeznek akár egyetlen olyan elemzési módszerrel, amelyik a diakrón kutatásokban is alkalmazhatónak tűnik, a történeti kutatásnak (és ezen belül a rekonstrukciónak) nem lehet oka arra, hogy e módszert a maga területén ne próbálja hasznosítani.

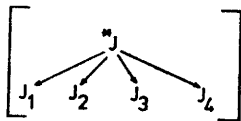
A történeti jelentéstani kutatások ismert (adatolt) jelentések viszonyait igyekeznek feltárni, legfeljebb a két végpont, azaz a legrégebbi ismert, vagy a legeredetibbnek feltehető és a legújabb között lehetnek olyan változási szakaszok, amelyekre, tények hiányában, csak következtetni lehet. Ezzel szemben a rekonstrukció (az uráli nyelvek esetében, ezek szinkrón szintet képviselnek, azaz a nyelvcsalád több ezer éves történetéhez viszonyítva kb. a mai állapotot tükrözik) csak egyetlen ismert jelentéssel dolgozik, a kiindulópont viszont, amiből ez az „egyetlen” ismert jelentés levezethető, ismeretlen. A rekonstrukció éppen ennek az ismeretlennek a kikövetkeztetésére irányul, mégpedig úgy, hogy az ismert jelentések közös jegyeinek a feltárása révén kísérli meg az alapjelentés rekonstrukcióját. (Nem egy esetben az alapjelentés megegyezik valamelyik mai jelentéssel, viszont a kettő között az a lényeges

¹³ KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstani Budapest 1970. 225. l.

¹⁴ R. ANTILA, An Introduction to Historical and Comparative Linguistics. New York—London 1972. 133. l.

különbség, hogy az előbbi egy hipotetikus rendszer, az utóbbi egy természetes nyelvi rendszer eleme.) Akkor, amikor az ősi jelentést már kimutattuk, tehát ismert az említett két pont, folyamodhatunk a történeti jelentéstan kategóriáihoz, s használhatjuk fel azokat a rekonstruált alapjelentés és a mai jelentések közötti különbségek magyarázatához, tipizálásához. Ezek a kategóriák természetesen alkalmazhatók akkor is, amikor az egyes leánynyelvekből adatolt jelentések közötti viszonyt mérjük föl, de ez már csak másodlagos szerepet játszik az alapjelentés rekonstrukciójához képest. Tehát arról van szó, hogy pl. négy, különböző leánynyelvi szó jelentéseinek ($J_1 J_2 J_3 J_4$) egyeztetésekor meghatározhatjuk, hogy $J_1 J_2$ stb. között milyen jelentéstani viszony (jelentésszűkülés, absztrahálódás, névátvitel stb.) áll fenn: [$J_1 \leftrightarrow J_2 \leftrightarrow J_3 \leftrightarrow J_4$].

Ezekből az egymás közti viszonyokból ellenben még nem következtethetünk arra az alapjelentésre (*J), amelyből $J_1 J_2$ stb. levezethető. A rekonstrukció során, *J posztulálásakor, illetőleg azt követően a *J és a $J_1 J_2$ stb. közötti viszonyt kell vizsgálnunk, mely

viszonyok szintén besorolhatók pl. a jelentésszűkülés, absztrahálódás, névátvitel stb. kategóriáiba. De eddig a lépésig is csak úgy juthatunk el, ha előzőleg — azaz mindenekelőtt — magát *J-t rekonstruáljuk, ami annyit jelent, hogy az alapjelentés kikövetkeztetése feltétlenül megelőzi a változások meghatározását. E lépések sorrendjén mitsem változtat az a tény, hogy sok esetben valamelyik leánynyelvi szó jelentése azonos lesz magával az alapjelentéssel (*J = J_2), azaz J_2 „örzi” az eredeti, vagy eredetibbnek feltehető jelentést. Hiszen erre a „megőrződés”-re is csak úgy következtethetünk, ha előbb analizáljuk az összes jelentést. Ez az analízis pedig, amely a jelentés rekonstrukciójának az előfeltétele, nem más, mint azoknak a közös elemeknek a feltárása, amelyek J_1 -ben, J_2 -ben stb. rendre megtalálhatók. Ezekből a közös jegyekből építhető fel, rekonstruálható az alapjelentés.

Lényegesnek tartom megjegyezni, hogy ezek a jegyek szemantikai jegyek, s nem tévesztendőek össze a fogalmi jegyekkel, a kettő ui. nem azonos, jóllehet sok esetben igen nehéz határvonalat húzni közöttük. Az előbbieket a nyelvi rendszer elemei közé tartoznak, az utóbbiak a világról való, nyelvi eszközökkel kifejezhető, de a nyelvi rendszertől független tudásunk elemei. Fogalmi jegyeknek csak akkor felelhetnek meg szemantikai jegyek, ha azok a nyelvi rendszeren, azonos szemantikai mezőn belül más szemantikai jegyekkel kerülnek oppozícióba, s a jelentés elemzése nem irányulhat másra, mint ezeknek a szemantikai jegyeknek a feltárására. Mert véget nem érő, s a jelentés elemzésének szempontjából teljesen fölösleges jegyek hosszú sorát állíthatnánk fel, ha egy adott dologra vonatkozó valamennyi ismeretünket jegyek formájában elősorolnánk. A rekonstrukció tekintetében ez még további következményekkel is járna, hiszen e jegyekbe mai tudásunkat vetítenénk bele, dolgoknak olyan jellemzőket tulajdonítanánk, amelyekkel azok soha nem rendelkeztek. Így például őseink (s nyelvrokaink közül sokan még ma sem) nem a mi fogalmaink

szerinti kovászolt kenyeret ismerték kenyérként. A „kovászolt” mint szemantikai jegy csak akkor jöhetne számításba, ha volnának még olyan ősi szavak, amelyek eredetileg is kovászolt kenyeret jelöltek — de nincsenek. A kikövetkeztethető alapjelentés tehát *'kenyér' kell, hogy legyen, s legfőljebb kiegészítő magyarázatként jegyezhetnénk meg, hogy ez nem azonos azzal, amit ma kenyérnek nevezünk.

A feltételezett alapnyelv, annak felbomlása és az egyes leánynyelvek kialakulása (s mai állapota, amelyről adataink vannak) között eltelt idő alatt az alapszavak jelentései változások hosszú során mentek át, s e változások iránya, jellege a leánynyelvekben sokszor nagyon különböző. Ebből következően csökkent a közös jegyek száma; mivel kevesebb jegy alapján csak általánosabb jelentésre lehet következtetni, a rekonstruált alapjelentések is inkább tekinthetők olyan „mikro mezők”-nek, amelyekbe az egykori, kevésbé általános, egyes jelentések beletartozhattak. (Az „általános” és „egyes” kategóriája nem keverendő össze az „absztrakt” — „konkrét” kategóriáival: absztrakt és konkrét jelentés egyaránt lehet általános és viszont.) Azt azonban, hogy ezekben a mikro mezőkben e jelentések miként helyezkedtek el, hogy milyen mértékben töltötték ki azt, hogy milyen volt a mezők belső szerkezete, nem tudhatjuk.

Az alapjelentések hipotetikus volta az elmondottakból következik, miként az is, hogy mindazok a jelentésváltozások, amelyek talán már az adott alapnyelven belül, két alapnyelvi szint között, illetőleg az alapnyelv felbomlásától a ma adatható jelentések kialakulásáig lejátszódtak, szintén hipotetikusak; hipotetikus jelentések, vagy hipotetikus és valóságos jelentések között valóságos változásokat nem tételezhetünk fel.

A 2. pontban megemlítettem, hogy számos, azonos alapjelentésű szó mutatható ki egyazon alapnyelvi szintből, ami egyfelől az alapnyelv viszonylagos szinkronitásával magyarázható, másfelől viszont éppen azzal, hogy a jelentésváltozások következtében kevés közös jegyet őrző külön nyelvi adatokból csak általánosabb alapjelentéseket rekonstruálhatunk, így megnövekszik annak a valószínűsége, hogy ezek az általános alapjelentések azonosak vagy megközelítőleg azonosak lesznek.

Korábban utaltam arra is, hogy a szemantikai jegyekkel való jelentéselemzés a szemantikai mezőkön belül végezhető el. Azonos mezőbe a részben azonos szemantikai jegyeket tartalmazó jelentések sorolhatók, nem utolsósorban azért, mert az, hogy egy jegy valóban szemantikai jegynek tekinthető-e vagy sem, csak úgy derülhet ki, ha az adott mezőben vannak még olyan jelentésű szavak, amelyeknek szemantikai jegyei oppozícióba állíthatók vele. (Nem tekinthető szemantikai jegynek az a jegy, amelyik csupán két, azonos mezőbe tartozó jelentés szerkezetében fordulna elő.) Tehát akkor, amikor pl. ugyanabban az etimológiában szereplő, egymással egyeztethető (és egyetlen közös alapjelentésre visszavezethető) szavak jelentéseit elemezzük, maga az etimológia is — jelentéstani szempontból — egyetlen mezőnek fogható fel.

A szemantikai rekonstrukciós eljárás során, összefoglalásként, a következő lépéseket kell betartanunk (e vázlatos felsorolás csak a legfontosabb lépéseket tartalmazza; egy nagyobb etimológiai anyag módszeres feldolgozásakor még számos, elméleti s gyakorlati problémával is számolnunk kell):¹⁵

¹⁵ Ezekre a kérdésekre dolgozatom II. részében szeretnék kitérni.

1. Az etimológiában szereplő minden egyes rokon nyelvi szó jelentéseinek szemantikai jegyekkel való elemzése;
2. a közös jegyek kiválasztása
3. a közös jegyek alapján az alapjelentés rekonstruálása;
4. a rekonstruált alapjelentés és a külön nyelvi szavak jelentései közötti viszony meghatározása (= az egyeztethetőség indoklása)¹⁶.

SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE

On the Question of Proto-Meaning Reconstruction

I.

by MARIANNE SZ. BAKRÓ-NAGY

Summary will follow the 2nd part of this article.

¹⁶ A komponenciális analízis bőséges irodalmát l. E. A. NIDA, *Componential Analysis of Meaning (An Introduction to Semantic Structures)*, Mouton-The Hague 1975. A Katz—Fodor-elmélet (tkp. J. J. KATZ—J. A. FODOR, *The Structure of a Semantic Theory*, *Language* 39 (1963): 170—210. l.) magyar nyelvű ismertetése: KIEFER F., *A Katz—Fodor féle szemantika- elmélet*, *NyIOK* 23 (1966): 178—188. l.

A nyelvhasználat szabályozása belgiumi vállalatoknál (Egy nyelvi háború újabb állomása)

Belgium a magyarországi köztudatban mint „frankofón” ország él, ahol a francia nyelvvel el lehet boldogulni, jóllehet az ország északi felét flamandok lakják, akik szívesebben használják germán eredetű (a hollandhoz közel álló) anyanyelvüket. (A két utóbbi egyébként irodalmi változatában azonos, neve az ABN-nek rövidített Algemeen Beschaafd Nederlands.) Belgiumnak valóban három hivatalos nemzeti nyelve van: a francia, a flamand és a keleti Eupen környékén a német. Ez a 62 000 lakost számláló vidék azonban a belgiumi összlakosságnak csupán 0,64%-át képviseli. A másik két nagy nemzeti nyelv hivatalossá tétele sem jelent az egész országra általános kétnyelvűséget. J. FISHMAN¹ osztályozását alkalmazva Belgiumot a kétnyelvűség nélküli diglosszia jellemzi.

Az utóbbi évtizedekben egyre érezhetőbbé vált a nyelvi türelmetlenség és egyre hevesebb a szeparatista tendencia, amely elsősorban a flamand részen nyilvánul meg. Az újabb rendeletek² a munkáltatók és alkalmazottak közötti érintkezést szabályozzák a termelő vállalatoknál és sokatmondó jelzésül szolgálnak arra vonatkozóan, hogy milyen általános helyzettel kell számolni Belgiumban a következő évtizedekben a nyelvi kérdést illetően.

Néhány adat az általános helyzet érzékeltetésére. Belgium nemzetiségi megoszlásáról 1947 óta nincs statisztika. Flamand nacionalista követelések hatására a népszámlálási kérdőívekből törölték az anyanyelvre vonatkozó kérdést, jóllehet 1830, a független Belgium megalakulása óta ilyen kérdés minden népszámláláson szerepelt. Már 1910-ben módosították a kérdőívet, a flamandok előnyére, mivel a vádak szerint a felmérés „népszavazás” jellegét öltötte. A népszámlálás helyes módszerének kidolgozására alakult szakkbizottság 1960-ban készített jelentését hozzáférhetetlenül elfektetik belpolitikai robbanás veszélye miatt. 1961-ben újabb flamand nyomásra (egyébként ez a követelés még 1911-ből ered) népszámlálási adatok, földrajzi elhelyezkedési, népességi, szociológiai, gazdasági viszonyok alapos elemzése és megvitatása nélkül, illetve bizonyos tények elhallgatásával nyelvi határt szavaznak meg, amely nagyjából a Mouscron és Gemmenich³ közötti nyugat–keleti egyenesnek felel meg Belgium közepén. A nyelvi határ meghúzásával előállott szakadás után automatikusan flamand többségűnek (5 433 000) minősített országrész jött létre egy vallon kisebbséggel (3 125 000) szemben. A főváros, a hivatalosan kétnyelvű Brüsszel lakosainak száma 1 071 000. Egy 1969-es felmérés szerint a főváros lakóinak 76%-a beszél franciául. A nyelvi határtól délre viszonylag

¹ FISHMAN, J., Sociolinguistique. Nathan — Labor, Paris 1971.

² Moniteur belge 1973. IX. 6.

³ Kaart met Belgische Taalgebieden.

kisebb létszámú és elszigetelt csoportok használják a flamandot a mindennapi családi érintkezésben, a határtól északra viszont jelentős számú, homogén csoportot alkotó francia anyanyelvű közösségek élnek (Antwerpen, Gent stb.). Az ilyen adminisztratív intézkedések következtében előállott helyzetben mindennaposá váltak a súrlódások, és rendkívül jelentős költséget emészt fel a nyelvi törvény betartására irányuló igyekezet.

Annak ellenére, hogy Belgium kitűnő terepet szolgáltatna a nyelvészociológiai kutatáshoz, jóformán alig vizsgálták a helyzetet tudományos módszerrel — amit részben magyaráz a kérdés politikai kihatása.

A flamand részen erősen érzékelhető a francia iránt tanúsított ellenszenv, de még a jogilag törvényesen kétnyelvű Brüsszelnél is így ír egy a pillanatnyi, felszíni benyomásokat rögzítő külföldi újságíró:⁴ „Úgy mondják, a belga televízió modernebb, mint a BBC vagy a francia ORTF. Két műsort sugároznak, flamandok, illetve vallonok részére. Az épületeket úgy tervezték, hogy a fő folyosókról azonos számú, azonos hosszúságú mellékfolyosók nyílnak, balra a flamand, jobbra a vallon. Azonos a szobaszám, azonos a vetítőkészülék, ugyanannyi a lépcsőfok, sőt a kísérem elmondta: amennyiben a harmadik emeleti, bal oldali 329-es szobában kicserélnek egy szőnyeget, a jobb oldali, ugyancsak 329-es szobában hasonlóképpen ezt kell tenni, mert esetleg kitör a gyalázat. Én először a vallon oldalon jártam, de átmentem a flamand részre is. Megtehettem, mert a külföldi nem flamand és nem vallon. Egyébként a „bennszülött” is megtehetné, de észébe sem jut. (...)

Brüsszelle leginkább az jellemző, hogy idegesítő, éppen a nyelvi különbségek miatt. Említettem az utcablákat: felül francia, alul flamand szöveggel. S ha a látogató meg akar kérdezni valamit, akár a legegyszerűbbet, hogy merre találja ezt vagy azt az utcát — ha a kért flamand, n e m i s v á l a s z o l a francia kérdésre; az utazó okul és a következő úrtól az utca flamand nevét kérdezi. Ha nincs szerencséje, s ez utóbbi történetesen vallon, ő s e m v á l a s z o l.”

Túlságosan kiélezve — de való helyzetről — fest képet az idézet szerzője. Az igazság az, hogy ez az elválás erősebben érezhető Észak-Belgiumban, ahol a cujus regio eius locutio a nemzeti öntudatra ébresztés mozgalmának jelszava lett.

Hosszú, közel másfélszáz éves fejlődés vezetett ide. A 19. században a francia volt az uralkodó nyelv a közigazgatásban, az oktatásban, a politikai és kulturális életben. Az 1795-től 1815-ig tartó francia megszállás alatt — mai szóhasználatnál élve — valóságos francia „nyelvi imperializmus” fejlődött ki, amely a romantika korában ébredő flamand lakosság nemzeti útkeresésébe ütközött, részben pedig kiváltotta a flamingáló mozgalom első formáit. Már 1873-tól törvények biztosítják a flamand használatát az ország északi részében, előbb jogi, majd közigazgatási ügyek intézésére, később az oktatásban, majd az 1930–1931-es törvények hatására a szakadás fokozódik, amíg végül 1963-ban nyelvi törvénnyel szentesítik a megosztást. Leszámítva a flamandizáló törekvéseknek a kívülállót időnként mulattató vadhajtásait (az antwerpeni állatkert feliratainak flamandizálása, hogy „ne legyen francia folt a szép flamand bőrön”, vagy a francia nyelvű misék betiltása, mivel a francia „az ateisták nyelve”), elmondható, hogy a mozgalom sikerrel járt. Hevességére mi sem jellemzőbb, mint hogy nem elég Belgiumban lakni és flamandul beszélni

⁴ SCHIFFER, F., Flamandok és vallonok. Esti Hírlap 1975. november 17.

ahhoz, hogy nemzetalkotó „tisztának” befogadtassék valaki, ezenkívül még igazi „vlaamsvoelende”-nak kell lennie, akiről „éreződik” a flamand közösséghez való tartozás.

Miközben a közigazgatásban és az oktatásban a flamandizálás bekövetkezett, a munkahelyi érintkezésben még erősen tovább élt a francia. 1959-ben Kelet-Frandriára vonatkozó felmérés készült⁵ Gent, Beklo, Termonde városok környékének 112, kétszáz főnél több munkást foglalkoztató vállalatáról. Ez azt mutatja, hogy a francia vezető helyet foglal el, pontosabban erős a nyelvhasználat szerinti rétegződés a munkahelyi hierarchián belül. A felmérés adatai szerint a vezető műszaki káderek 74,2%-a franciául érintkezik a gyárvezetőséggel, 66,7%-a használja ezt a nyelvet a kollégákkal való kapcsolatában, 48,6%-a a közvetlen beosztottakkal, 45,7%-a az adminisztrációs osztály dolgozóival. Ezzel szemben a művezetőkkel 87,2%-ban, a munkásokkal 97,3%-ban flamandul érintkeznek. Az üzemek levelezése külső cégekkel francia nyelven folyt, a belső dokumentáció szintén. A nyelvhasználat tehát egy üzem belüli társadalmi rétegződést tükröz, miközben ezt a rétegződést újra-termeli. A magánéletben (család, utca, baráti kör) flamandul beszél a munkás. Csak a közvetlen munkafolyamatok elvégzéséhez szükséges írásos utasításokat kapta franciául. Egy 1973. július 19-én kiadott új rendelet szabályozza a nyelvhasználatot a munkáltató és a munkavállaló közötti kapcsolatokban. A rendelet hatása megjelenésének pillanatában még nem volt kellőképpen felmérhető. Bizonyos jelekből úgy tűnik azonban, hogy Belgium francia nyelvű lakosai ellenérzéssel fogadták. Ez volt a nemzeti törvényhozás által szentesített flamand közösség kulturális tanácsának (Cultuurrad) az első önálló rendelkezése — tegyük hozzá, hogy a belga alkotmány alapján biztosított kereteken belül. A rendelet az 1963-as nyelvi törvény továbbfejlesztése. Az annak szelleméből fakadó gyakorlati intézkedések megvalósítását célozza, nevezetesen a következőket: a munkaadó és a munkavállaló között a flamand nyelven történő kommunikációt az írásos és szóbeli érintkezésre egyaránt kiterjesztik. A nem flamand nyelvű írásos szerződések, dokumentumok relatív érvénytelensége (jogilag érvényesek voltak, de kérni lehetett a nyelvi törvény alapján lefordíttatásukat) abszolút érvénytelenségre változik, és a nyelvi törvény megszegőit büntetik.

A nyelvi törvények védelmére már régen létrehozták a Nyelvellenőrző Állandó Bizottságot. Jóllehet, az északi flamand terület flamandositása a közigazgatás területén már 1932-ben megtörtént, a magánvállalatokra ezt nem terjesztették ki. Magyarázható az a tény is, hogy érdekes módon, a munkásszakszervezetek egyáltalán nem, vagy csak elég ritkán vették fel követeléseik közé a flamand nyelvhasználat ügyét, és nagyon ritkán került szóba a nyelv segítségével létesített társadalmi szegregáció. Ennek két oka van. Egyrészt csak az 1960-as években ért el Flandria ipari fejlesztése — főleg külföldi tőkével és a legmodernebb technika betelepítésével — arra a szintre, hogy az addigi függőségi viszony elleni tiltakozásnak gazdasági alapja is lehetett. A vallon szénbányák és ipar jelentőségének csökkenése kísérte ezt a folyamatot. Másrészt az ultraszovinizta flamand mozgalom dogmatikus és erőszakos programjával szemben a flamand szakszervezeti vezetők erős fenntartással viseltettek, követeléseik főleg a munkabérre és a munkafeltételekre vonatkoztak. A gazdasági élet területén hozott intézkedések, a termelő vállalatok belső nyelv-

⁵ DELEECK, H., De taaltoestanden in het Vlaams bedrijfsleven. Brüssel 1959.

használatára vonatkozó törvény a flamand lakosságnak a „frankionisme” elleni harcában az egyik utolsó állomás. (Ezt a terminust idézik flamand szerzők a társadalmi és kulturális rétegkülönbségek érzékeltetése céljából történő francia nyelvhasználat jelzésére.) H. DELEECK⁶ flamand szociológus szerint „Történelmi és társadalmi szempontból lehetetlen a flandriai nyelvi törvények megértése, ha nem egy számszerű többség harcának összefüggésében tekintjük, amellyel egy kisebbség kulturális és társadalmi uralmát kívánja megszüntetni. Bármilyen szűk látókörűnek és bosszantónak tűnjék is ez azok szemében, akik nem érdekeltek ebben az ügyben és főleg azok szemében, akiknek az uralmát kétségbe vonjuk, politikai és etikai jelentősége kétségtelen, mivel alapot szolgáltat a társadalmilag, gazdaságilag vagy kulturálisan gyengék természetes jogainak védelméhez. Továbbá hozzájárul egy kulturálisan viszonylag leszűkített — ezáltal állandó külső támadásoknak kitett — közösség természetes jogainak intézményes megőrzéséhez.”

Ebben az értékelésben a magunk részéről csak a manipulálható többség — kisebbség kifejezéseket kérdőjelezzük meg, tekintettel a már említett népszámlálási módszerekkel kapcsolatos problémákra. A Nyelvellenőrző Állandó Bizottság legutóbbi adataiból tudjuk, hogy a flamand területeken levő vállalatoknál a flamandosítás erőteljesen halad előre, és — a törvény végrehajtásának eredményeként — minden kétséget kizáróan az országrész egynyelvűsödése várható a jövőben.

A vállalati nyelvhasználati gyakorlat reformja ugyanis a francia nyelv nagy bázisa ellen irányul. A teljes siker több tényezőtől függ: sikerül-e megfelelő színvonalú flamand vezető műszaki értelmiséget kinevelni, sikerül-e megtörni a jelenleg még főleg franciát használó Brüsszelben székelő ipari, kereskedelmi és bankközpontok hatalmát. A flamand nyelvi kérdés a nemzeti kultúra tudatosításának egyik alapvető összetevője. A nyugat-európai politikai, gazdasági együttműködés (Benelux, Közös Piac) korában egyben a nemzeti fennmaradás kérdése is. A németalföldi kultúra (Hollandia, Belgium flamand része, francia Flandria) Európában megosztott és erős francia hatásnak, elnyomásnak volt kitéve. A jelenleg tapasztalható flamand (holland) nyelvi és kultúrimperializmus nemcsak a múltban elszenvedett sérelmekért kíván visszafizetni, hanem a jövő Európájának nyelvi, kulturális térképét kívánja módosítani. Ezt a holland J. DELEU⁷ így fogalmazta meg: „A németalföldi kultúrközösségnek a jövő Egyesült Európájában önálló helyet kell elfoglalnia.”

OLÁH TIBOR

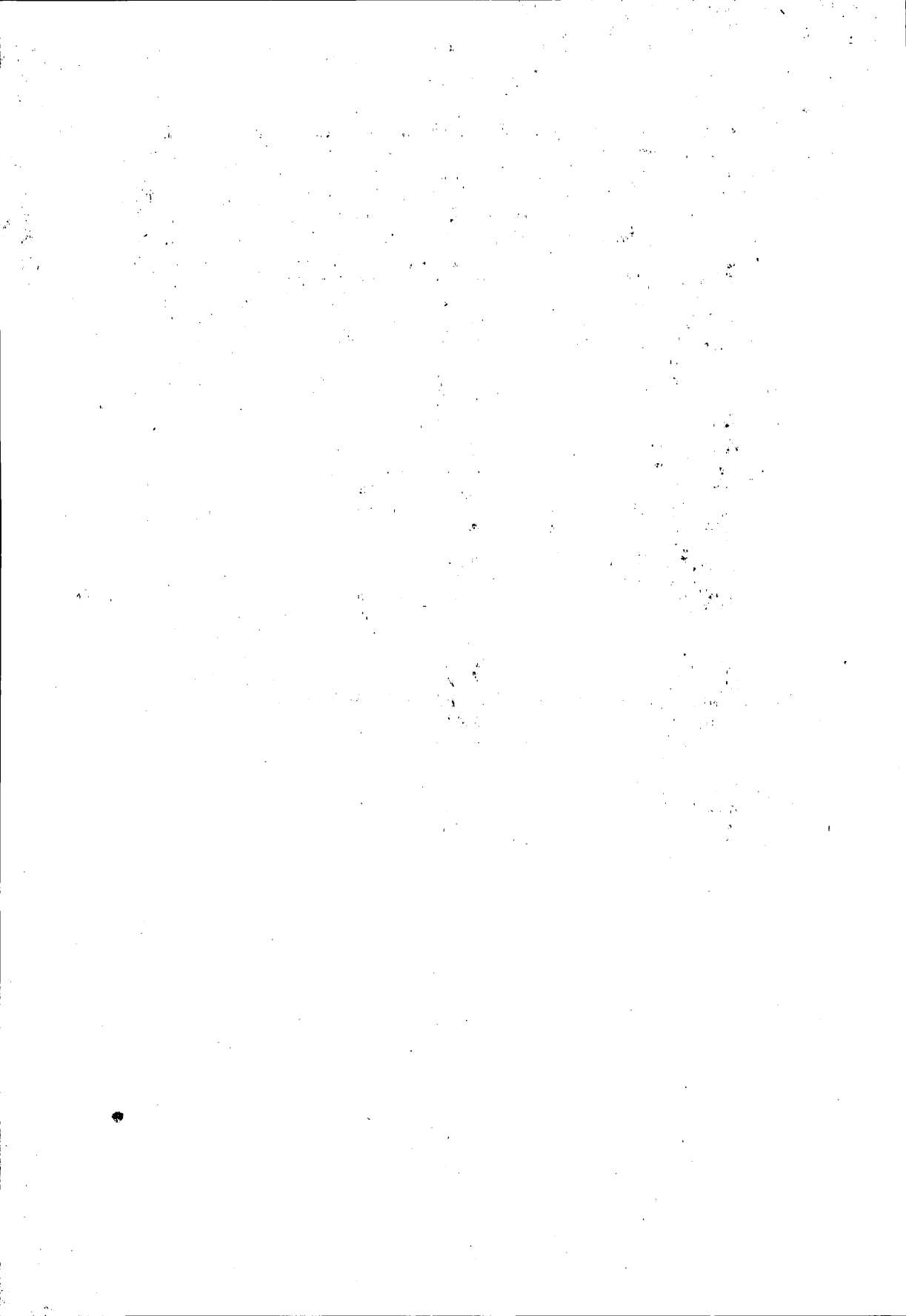
L'emploi des langues dans les entreprises belges

par TIBOR OLÁH

L'auteur de l'article — après avoir rappelé les différentes étapes de la guerre linguistique de Belgique — compare une enquête de 1957 (H. DELEECK) sur l'emploi de la langue française dans les entreprises de la Flandre avec les décrets de 1973 pour tirer quelques conclusions sur l'avenir du français dans le Nord de la Belgique. Il démontre que les nouvelles réglementations mettent fin à une ségrégation sociale par l'emploi des langues et constituent les dernières luttes de la population flamande pour donner à sa langue la place qui lui revient de droit.

⁶ DELEECK, H., L'emploi des langues dans les entreprises flamandes. Septentrion 1975/1: 69. 1.

⁷ DELEU, J., *Nederlander en Europeer Lanno*. Thielt—Den Haag 1966.

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

Lakó György 70 éves

LAKÓ GYÖRGY 1908. szept. 26-án született a Bács-Bodrog megyei Jánoshalmán egyszerű néptanítói családból. Középiskolai tanulmányait a kiskunhalasi gimnáziumban végezte. 1926-ban iratkozott be a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem magyar—német szakára. Felvették az Eötvös József Kollégiumba, s e híres intézmény falai között indult el a tudomány útján. Egykori kollégista társai máig emlegetik Lakó György legendás szorgalmát, hajnalokig tartó könyvtári búvárkodását. Volt tanárai közül elsősorban SZINNYEI JÓZSEFet, ZSIRAI MIKLÓSt és GOMBOCZ ZOLTÁnt emlegeti különös tisztelettel és szeretettel.

1930-ban Lakó Györgynek lehetősége nyílt, hogy ösztöndíjjal Finnországba utazzék. Két évet töltött a helsinki egyetemen, ahol a finnugor nyelvtudománynak több, ma már klasszikusnak számító nagy egyéniségét hallgathatta. Ettől az időtől kezdődik az a meleg, baráti kapcsolat, amely Lakó Györgyöt Finnországhoz, a finn nyelvtudósokhoz fűzi. A későbbiek során ezek a baráti szálak csak tovább erősödtek, mivel személyes kapcsolata nem szakadt meg Finnországgal. Gyakori előadója lett a jyvaskyläi nyári egyetemnek, ahol magyar nyelvet oktatott. Ebből a munkából született Unkarin lukemisto (Helsinki 1940) című magyar olvasókönyve, amely a finnországi egyetemi magyar oktatás céljaira készült.

A finn ösztöndíjat még egy tanévnyi észtországi tanulmányút követte, amelyet Lakó György a tartui egyetemen töltött el. Az észti nyelvvel való kapcsolata is tartósnak bizonyult. Sok éven át oktatta az észti nyelvet az egyetemen, s csaknem negyven év múltán is megcsodálták kifogástalan észtségét az 1970-es tallinni finnugor kongresszuson tartott előadása alkalmával.

Észtországi tanulmányai után került sor Lakó György svédországi útjára. Ennek következménye lett az, hogy finnugor nyelvészeti kutatásai s e tárgyak egyetemi oktatása mellett, de nem mellékesen, szüntelenül azon fáradozott, hogy előmozdítsa a svéd nyelv hazai ismeretét. Az egyetemen állandóan hirdetett svéd órákat, társszerzője volt az 1948-ban megjelent svéd—magyar olvasókönyvnek, s ő volt a főszerkesztője az első terjedelmes svéd—magyar szótárnak (Budapest 1969). (Bo WICKMAN 1965-ben Stockholmban megjelent svéd—magyar szótára terjedelmére nézve lényegesen kisebb, s nálunk nem válhatott szélesebb körben ismertté.)

Lakó György északon töltött tanulóéveinek van még két említést érdemlő momentuma. Egyike lett azon kevés számú magyar nyelvész-kutatónak, aki helyszíni lapp tanulmányokat folytatott. Kétségtől az utóbbi évtizedek legjobb hazai lappológusa, s az egyetemen a legutóbbi időkig hirdetett lapp

kollégiumokat. Emellett tudtommal Lakó György az egyetlen magyar nyelvész, aki komolyan érdeklődött a liv nyelv iránt, s helyszíni tanulmányokat is folytatott.

A fiatal tudós első jelentős munkája A permi nyelvek szóvégi magánhangzói című bölcsészdoktori értekezése volt (I. NyK 48–49.; Finnugor Füzetek 2.), amely méltán keltett figyelmet írója iránt. Az ígéretes tudományos pálya azonban másképpen alakul, mint azt az előzmények alapján várni lehetne. Az ifjú kutató számára nincs hely a tudományos centrumokban, s kénytelen elmenni Jászapátiba segédtanárnak, ami ezeknek az éveknek a tudományos termésére is rányomja a bélyegét. Budapestre kerülve a Széchényi Könyvtárban dolgozik, s magántanárnak habilitál a Pázmány Péter Tudományegyetemen.

A felszabadulást követő évek jelentős változást hoznak Lakó György életében. Csakhamar szép elismerésben részesül, az 1948-ban újjáalakuló Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának választja. Ezt követően Lakó György mindinkább bekapcsolódik a tudományszervezői munkába. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében a finnugor osztályt vezeti, 1953–1954 ben az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának titkári teendőit látja el, majd Zsirai Miklós 1955-ben bekövetkezett korai halála után 1956 őszétől Lakó György követi őt a budapesti I. sz. Finnugor Tanszék vezetésében. BEKE ÖDÖN nyugalomba vonulásával 1963-tól az ő vezetése alatt egyesül Finnugor Nyelvtudományi Tanszék néven az addigi két finnugor katedra, amelynek 1973-ig állt az élén. A Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1957-től 1976-ig volt a finnugor szakosztály elnöke, 1976-tól a társaság társelnöke.

Fontos helyet foglal el Lakó György tudományszervezői munkásságában a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztőjeként 1954–1967-ig kifejtett tevékenysége.

Nem tekintem céloznak egy hosszú élet tudományos munkásságának részletes áttekintését, csupán főbb kutatási területeit, jelentősebb munkáit sorolom fel.

Lakó György finnugor kutatásai nem kötődnek egyetlen nyelvhez, vagy a rokon nyelvek egy kisebb csoportjához, hanem végigvonulnak az egész nyelvcsaládon. Fiatalon – mint már fentebb szóltunk róla – elsősorban a permi nyelveket vizsgálta, s később is vissza-visszatért hozzájuk. 1959-ben levelező tagként tartott akadémiai székfoglalója is ezekkel a nyelvekkel foglalkozik, címe: A permi prosecutivus és transitivus használatáról és eredetének kérdéséről (I. Emploi du prosecutif et du transitif dans les langues permienues, l'origine de leurs déinences casuelles. ALH 1.).

Jelentős esemény volt Lakó György számára 1952-es rövid szovjetunióbeli tanulmányútja, melynek során a zürjéneknél, mordvinoknál, észteknél tett rövid látogatást. Ennek a tanulmányútnak az eredménye lett a leningrádi tartózkodása során gyűjtött vogul anyagon alapuló Észak-manyisi nyelvtanulmányok (NyK 57.; NytudÉrt. 8. Budapest 1956).

Lakó György kora fiatalságától vonzódott az etimológiai kutatásokhoz. Ebből a vonzódásból született legjelentősebb munkája, A magyar szókészlet finnugor elemei (I. 1967; II. 1971; III. 1978) című kollektív mű, melynek Lakó György volt a főszerkesztője és RÉDEI KÁROLY a szerkesztője.

Az etimológiai kutatásokhoz kapcsolódnak hangtani kutatásai. Ezek betetőzését A magyar hangállomány finnugor előzményei (NytudÉrt. 47.) című munkája jelenti, amely Proto Finno-Ugric Sources of the Hungarian

Phonetic Stock (Budapest 1968) címen angol nyelven is megjelent. A mű a finnugor hangtörténeti kutatások eredményeinek gondos összegezése.

Lakó György tudományos munkásságát áttekintve könnyen meggyőződhetünk arról, hogy már fiatalon is foglalkozott tudománytörténeti kérdésekkel. Ez az érdeklődés az utóbbi évtized során határozottan megerősödött nála. Ezt bizonyítja az is, hogy mikor 1970-ben akadémiai rendes taggá választották, székfoglalóját tudománytörténeti témából tartotta, Sajnovics János és a korabeli összehasonlító-történeti nyelvészet címen (I. NyIOK 27.). Nem sokkal később, 1973-ban a Magyar Tudósok sorozatban Lakó György már könyv-alakban összegezte kutatásait.

Fentebb említés esett róla, hogy Lakó György kutatói pályafutása rajta kívül álló okokból nem indult zökkenőmentesen. A felszabadulás utáni évtizedek azonban sok szép elismerést hoztak számára. A már említett magyar akadémiai tagságon kívül tiszteleti tagja a helsinki Finnugor Társaságnak (1948), a Finn Irodalmi társaságnak (1956), a Kalevala Társaságnak (1958), a Societas Uralo-Altaicának (1963), kültagjául választotta a Finn Tudományos Akadémia (1970), a jyvaskyläi egyetem pedig díszdoktorává avatta (1976).

1951-ben megkapta a Magyar Népköztársasági Érdemrend arany fokozatát, a finn–magyar kapcsolatok elmélyítéséért végzett több évtizedes munkálkodása elismeréseképpen pedig 1968-ban a Finn Oroszlánrend parancsnoki fokozatát.

Lakó György tudományos munkásságát elsősorban nem a mennyiség, hanem a rendkívüli alaposág, pontosság és módszeresség jellemzi. Ezt tapasztaljuk oktatómunkájában is. Akár egyetlen hallgató kedvéért is képes ugyanolyan alaposan, napokon át tartó munkával felkészülni egy-egy órára, mint telt auditórium számára.

Mi, akik most 70. születésnapja alkalmából köszöntjük Lakó Györgyöt, azt kívánjuk, hogy e jeles dátum ne jelentsen határt tudományos munkásságában, s még számos éven át jó egészségben tevékenykedjék szaktudományunk javára.

BERECZKI GÁBOR

Erdődi József 70 éves

ERDŐDI JÓZSEF c. egyetemi tanár, a budapesti ELTE Finnugor Tan-
székének tudományos tanácsadója, a Salzburgi Egyetem tiszteletbeli profesz-
szora, a Münchener, a Bécsi és a Párizsi Egyetem volt vendégprofesszora, a finn
Fehér Rózsa lovagkereszt birtokosa, tucatszani társaság, ill. bizottság tagja
1978. november 13-án tölti be hetvenedik életévét.

A Felvidéken, a háromnyelvű Vágújhelyen (Nyitra m.) született. Egye-
temi tanulmányait német—francia szakon Szegeden, Párizsban és Bécsben,
majd angol szakon Budapesten végezte el. Tudományos munkássága még
egyetemi hallgató korában kezdődött, „A költői nyelv egynémely vonása”
c. dolgozatának közreadásával (Szegedi Symposion 1930: 51—63).

Az azóta eltelt közel fél évszázad alatt — napjainkig — Erdődi József
szinte páratlanul sokszínű és szerteágazó — egyúttal napról napra gazdagodó —
életművet hozott létre, miközben immáron több mint négy évtizede szolgálja
hűségesen a magyar felső- és középfokú oktatást. Munkásságában a tudomány
ismerete és szeretete a tudomány megismertetésével és megszerettetésével
— az oktatással — szétválaszthatatlan egységet alkot. Amikor tehát a követ-
kezőkben megkísérlem az ünnepelt főbb kutatási területeinek a felvázolását,
Erdődi József tudományos és oktató-, ill. tudománynépszerűsítő munkáját
nem választom, nem választhatom el egymástól.

Erdődi József mindenekelőtt uralista. „Ich bin kein Strukturalist, ich
bin ein strikt Uralist” — jelentette ki egyszer szellemesen. Uralista a szó leg-
tágabb értelmében: egyfelől összehasonlító-történeti nyelvész (többek között
az uráli nyelvek múltidő-jelével és az igeragozás néhány vitás kérdésével fog-
lalkozott; vö. CIFU 65—69, CTIFU Teesid 1: 8), másfelől az urálistika leg-
különbözőbb területeit — néprajz, történelem-művelődéstörténet, irodalom —
tanulmányozó kutató. „Az uráli népek történelme és műveltsége” címmel
1966-ban hasznos és tartalmas szemelvénygyűjteményt adott közre. A hatva-
nas évek közepétől kezdve egész sor jegyzete jelent meg az ELTE BTK
Finnugor Jegyzetek c. sorozatában: ZSIRAI Finnugor rokonságunk c. könyvét
(Bp. 1937) — az újabb kiadásokban Az uráli népek ismertetése címmel — több
 ízben átdolgozta, korszerűsítette, és — Sz. KISPÁL MAGDOLNÁVAL együtt —
nyelvünk uráli alak- és mondattani sajátosságait is több kiadásban össze-
foglalta. Néprajzi érdeklődését és tájékozottságát bizonyítják az uráli csillag-
és hónapneveket (vö. MNyTK 124. sz., ill. ALH 24: 125—135 és MNyTK
151. sz.), valamint a nyelvi tabut (vö. AnnBpPh. 5 [1964]: 95—117, Kairos
10 [1968]: 193—204) tárgyaló kitűnő dolgozatai.

Már mint egyetemi hallgatót foglalkoztatták a finnugor és az indoeurópai
népek és nyelvek között föltehető ősi kapcsolatok. A két népcsoport szám-

rendszere közötti anyagi és funkcionális egyezéseket vizsgálta meg 1932-ben megvédett egyetemi doktori értekezésében (vö. NémPhilDolg. 48. sz.). Adalékokat szolgáltatott a finnugor és az indoeurópai népesség érintkezési helyének meghatározásához (Nyr. 63: 118–119), s közös testrészneveket (Nyr. 64: 19–22, 70–72), ill. igeőveket (Nyr. 65: 125–126) is kimutatót a két nyelvcsaládban. Egyik Bécsben elhangzott – eddig még nem publikált – előadásában a tagadást elemezte az indoeurópai és az uráli nyelvekben.

Az urálistika terén Erdődi József szűkebb szakterülete: a volgai rokon népek és nyelvek kutatása. Cseremiszt történeti mondattani kérdést választott 1954-ben kandidátusi értekezése tárgyául (az alany-állítmány egyeztetése és a pluralitás kérdése; vö. NyIOK 6: 433–465). Foglalkozott egyebek közt a cseremiszt névadással (JSFOu. 64/3.), a vetlugai nyelvjárással (NyK 65: 146–156), megrajzolta továbbá a cseremiszt ház fejlődéstörténetét (NyK 61: 378–385), s közreadta Ty. JEVSZEVJEV feljegyzéseit a cseremiszek méhészetéről (JSFOu. 73: 173–204). Részt vett Beke Ödön cseremiszt nyelvjárási szótárának sajtó alá rendezésében, ill. németre fordításában is. Legjelentősebb mordvin tárgyú műve az Erza-mordvin szövegek magyarázatokkal, nyelvtani vázlattal és szótárral c. egyetemi jegyzete (Bp. 1968, FgrJegyz. 14.), melynek szöanyaga később külön szójegyzékben is megjelent (Bp. 1973, FgrJegyz. 22.).

Ünnepeltünk magyar nyelvtörténeti, ill. leíró nyelvészeti képzettségét bizonyítja mintegy két tucatnyi szómagyarázata és közel ennyi e témakörbe vágó recenziója, valamint a szegedi Pedagógiai Főiskola hallgatói számára készített leíró nyelvtana (Nyelvünk ismerete. I. rész. Szeged 1949), ill. legutóbbi jegyzete ([Borítékeim:] La langue Hongroise. Párizs 1977), amelyben a szerző a magyar nyelv és nép történetének, a finnugor nyelvrokonság alapjainak tömör, magvas összefoglalását adja. Tudománytörténészként elsősorban Sajnovics Jánossal kapcsolatos dolgozatai érdemelnek figyelmet (vö. mindenkéltt: ALH 20: 291–322), de emellett röviden értékelte például Budenz munkásságának egy területét is (vö. AnnBpL 5 [1974]: 117–123). „Néhány szó a szociolingvisztika kezdeteiről” c. munkájában (ÁNYT 8: 53–63) egykori mesterének, MÉSZÖLY GEDEONNAK a munkamódszerét elemezte, amelyben – Erdődi konklúziója szerint – a művelődés- és stílustörténeti, a lélektani, a népnyelvi és a szerkezetani szempontok egységet alkotnak.

Erdődi József a magyar–orosz nyelvi kapcsolatok kutatásának egyik hazai úttörője. A Nyr. 77–79. kötetében hétrészes cikksorozatban vizsgálta meg az orosz nyelv hatását a magyarra, s nem kerülte el a figyelmét az orosz nyelv magyar szavainak (Nyr. 76: 224–227), ill. magyar eredetű vándor-szavainak (Nyr. 77: 125–129) a tanulmányozása sem. Fontos szerepet játszott a hazai orosz oktatás megszervezésében. Szegedi egyetemi és főiskolai előadásainak anyaga alapján, elsősorban a középiskolák számára összeállított orosz nyelvtana (I. rész. Hangtan és alaktan. Bp. 1951) az első nagyobb-szabású rendszeres orosz leíró nyelvtan és egyúttal az orosz és a magyar nyelvnek talán legelső tudományos igényű összehasonlító hang- és alaktana. Társ-szerzős – orosz nyelvű – orosz és szovjet-orosz gimnáziumi irodalmi olvasókönyve tíz-tíz kiadást ért meg. Erdődi az elsők között ismerte fel az orosz irodalom küldetését (vö. Tiszatáj 1947: 40–44); többek között Puskinról és Lev Tolsztojról közölt tanulmányt (Tiszatáj 1949: 91–100, ill. 1948: 436–438), Lunacsarszkij irodalmi tanulmányaiból válogatást (Bp. 1959). Irodalmi érdeklődése, nagy nyelvismerete jelentős műfordítói tevékenységében is meg-

mutatkozott: napjainkig mintegy húsz művet — regényt, novellát, drámát — fordított számos nyelvről magyarra.

Szerkesztői tevékenysége 1948—1950 között, a szegedi Tiszatáj szerkesztésével kezdődött. 1971 óta Erdődi az Études Finno-Ougriennes budapesti szerkesztője. 1974-ben — MOLNÁR JÓZSEFFel együtt — létrehozta és azóta szerkeszti az ELTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszékszoportjának tudománytörténeti kiadványsorozatát (Fontes ad Historiam Linguarum Populorumque Uraliensium).

Mint kitűnő és élvezetes előadó Erdődi szívesen látott vendég bel- és külföldi egyetemeken és tudományos társaságokban egyaránt. Csupán külföldön mintegy száz tudományos előadást tartott eddig. Itthon gyakran adott elő a TIT-ben is; hazai tudománynépszerűsítő előadásainak száma meghaladja a húszat.

A fentiek alapján — bár csak vázlatos áttekintést adhattunk — aligha hat túlzásnak a kijelentés: Erdődi József munkássága méreteiben és sokoldalúságában lenyűgöző.

S most, amikor még sokáig jó egészséget és hasonló — irigylésre méltó — munkabírást kívánok ünnepeltünknek a tudomány művelése, szervezése és továbbadása terén, engedtessek meg nekem befejezésül egy személyes jellegű megjegyzés.

1978 őszén lesz éppen 15 esztendeje annak, hogy finnugor szeminárium-vezetőm, Erdődi tarár úr a nekem szánt dolgozatnak elbírálása során, élvezetes előadásmódja, meggyőző okfejtése révén — mint oly sok hallgatótársamat, engem is — a tudomány iránti feltétlen tiszteletre nevelt. És engem még ráadásul az urálistika iránti örök rajongásra.

ZAICZ GÁBOR

Finn-magyar műfajelméleti tanácskozás

(Problems of Genre, Structure and Reproduction in Oral Literature)

A finn és a magyar filológiai kutatások kapcsolatai több mint száz esztendősek. Érthető okokból a nyelvészeti, folklorisztikai kutatások összekapcsolásával indult az a folyamat, amely mára kiterjedt a nyelvtudomány, irodalomtudomány, régészet, antropológia, néprajz, sőt bizonyos fokig a művészettörténet, zenetudomány és a szociológia, urbanisztika területére is, hogy csak a legfontosabb területeket említsük. Különösen 1960 óta, amikor is újraéledt az ötvenként tartott nemzetközi finnugor kongresszusok gyakorlata (eddig 1960-ban Budapesten, 1965-ben Helsinkiben, 1970-ben Tallinnban, 1975-ben ismét Budapesten rendeztek ilyen kongresszust, az 1980-asra Turkuban, az 1985-ös évre pedig a legvalószínűbben a Szovjetunióban kerül majd sor), megnőtt és állandóvá vált a különböző tudományterületek rendszeres, nagy kongresszusok formájában való kapcsolata. Különböző kulturális egyezmények, egyetemközi cserék, nyári egyetemek formájában is sokoldalú a kapcsolat a két ország társadalomtudósai között. Mégis hiányzott eddig a két akadémia közvetlen kapcsolata, és olyan kisebb, egy-egy témakört vizsgáló szimpóziumok gyakorlata, amelynek szükségszerűségéről mindenki meg volt győződve, több kongresszusi határozat hangsúlyozta is ezek fontosságát, csak éppen megvalósításukra nem került eddig sor. Az utóbbi időben öröndetes változás történt. Úgy látszik, megteremtődtek a feltételek arra, hogy a jövőben nyári tudományos továbbképző szemináriumok működjenek (elsősorban a nyelvtudomány témáiról, de más tudományterületeket is bekapcsolva), 1976 őszén a finn és a magyar tudományos akadémiák megállapodtak abban, hogy évenként kis szimpóziumokat rendeznek, felváltva Magyarországon és Finnországon. Ezeken egy-egy tudományos téma lehetőleg

újszerű megközelítésben szerepel, a finn és a magyar előadások száma nagyjából arányban áll, és az egyre inkább protokoll-jellegű nemzetközi kongresszusokkal ellentétben az előadások maguk is alaposak, részletezők, a vita pedig akár órák hosszat folyhat, hogy kölcsönösen minél többet tanulhassanak a résztvevők egymástól. Azt is tervbe vették, hogy e konferenciák anyagát felváltva a magyar és a finn szervek jelentetik meg.

Örömmel számolhatunk be arról, hogy az 1976 őszen kötött megállapodásoknak pontosan megfelelően lezajlott az első ilyen megbeszélés. A finn fél két témajavaslatot tett, és ezek közül, tekintettel a két tudományszak immár hagyományos jó kapcsolatára, elsőnek a népköltészetkutatás vált a közös konferencia témájává. A nemzetközi folklorisztikában is egyre aktuálisabbá váló téma, „A népköltészeti műfajok szerkezetének és hagyományozásának kérdései” volt a konferencia tárgya. 1977. május 24–26-a között, a magyar rendező szerv, az MTA Néptáji Kutató Csoportja könyvtárában került sor a konferenciára, amelyen 5 finn és 6 magyar előadás hangzott el. Ezek igen változatos kérdésekkel foglalkoztak, elsősorban metodológiai szempontból is fontos finnugor és magyar folklór műfajokkal, de adtak általános áttekintést is egy-egy területéről.

A konferenciát a rendező szerv igazgatójának, ORTUTAY GYULA akadémikusnak (aki betegsége miatt nem tudott részt venni) nevében nyitották meg. Az első előadó a finn küldöttség vezetője, LAURI HONKO professzor (Turku) volt, aki az International Folk Narrative Research Society elnöke, az FF Communications nemzetközi folklorisztikai kiadványsorozatának szerkesztője, és jelenleg a finn irodalmi társaság (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura) elnöke is. Előadásában (The Lament: Problems of Genre, Structure and Reproduction) beszámolt arról a kutatásról, amelyet már másfél évtizede folytat a keleti-tengeri finn népek siratóhagyományát illetően. A korábbi történeti és motívumvizsgálat után e téren most érkezett el a kutatás ahhoz, hogy a műfaji és poétikai sajátosságokat önállóan vizsgálhassák. Azt a felfogást elfogadva, miszerint a népköltészeti műfaj „a reprodukálás törvényszerűségeinek rendszere”, különösen fontos a hagyományos és alkalmi (improvizált) elemek vizsgálata. A vita során elsősorban az a kérdés került előtérbe, hogyan lehetséges ma hagyományos műfajokat lehető pontossággal gyűjteni és elemezni.

Ugyanezt a műfajt érintette AILI NENOLA-KALLIO Two Genres for Expressing Sorrow c. előadásában, amelyben az ingermanlandi (inkeri) siratók és lírai panaszdalok poétikájának, egy sajátos „szomorúságkifejező” képrendszernek a kérdéseivel foglalkozott. Itt a megbeszélés során a finnugor (és magyar) műfaji párhuzamokról esett szó, általános érvénnyel pedig a hagyományos költészet képeinek éppen ebben a műfaji csoportban való különleges költőiségéről. Olyan témakör ez, amelyet hasonlóan mintaszerű részletvizsgálatokkal, és nagytávlatú összehasonlító poétikai kutatásokkal egyaránt tovább vizsgálni kell.

DÖMÖTÖR TEKLA professzor (ELTE) előadásában (Some Remarks Concerning the Folkloristic Terminological Dictionary as Proposed by NIF) azzal a javaslattal foglalkozott, amelyet az észak-európai országok folklorisztikai kutatóintézete (NIF = Nordic Institute of Folklore) tett 1976 legvégén. Angol nyelven, az FFC sorozatában egy folklorisztikai terminológiai szótárt tesznek közzé. Ezzel kapcsolatban az előadás a rituális költészet, népi színjáték, népszokások címszavainak rendszerét betekintette át. (Ezen kívül több más, elsősorban a mondai hagyományt érintő kérdésben is javaslatokat tett.) A vita során — érdekes módon a szerkesztő finn vendégek számára is csak most — vált nyilvánvalóvá, hogy ez a terminológiai szótár centrális jelentőségű lesz a nemzetközi kutatás terminológiai koordinálásában. Ezért is hosszú, többszörösen visszatérő megbeszélés tárgya volt a kötet, amelyben most először kerültek egymás mellé a készítő finn (és skandináv) folkloristák szándékai a szélesebb folklorisztikai közvélemény elvárásaival.

KATONA IMRE (ELTE) Die Wiegenlieder der europäischen Völker címmel a világszerte elterjedt altatódalok európai változatainak felépítését, formáját és néhány poétikai sajátosságát vizsgálta. Egy ilyen formában a szokásszerűség még határozottan megnyilvánul, ugyanakkor a poétikai minőségek önállósodása is megfigyelhető, amelyet azért sem könnyű bemutatni, mivel a forma és a tematika általában igen egyszerű. A vita során különös érdeklődést váltott ki a helyi, „nemzeti”, és a „világméretű” műfajok vizsgálatának különbözősége. A témáról voltaképpen monografikus áttekintésnek kellene elköszülnie.

HAJDÚ PÉTER akadémikus (MTA Nyelvtudományi Intézet) előadását The Nenets Shaman Song and Its Text a sokoldalú témából elsősorban a metrikai vonások, valamint szöveg és dallam kapcsolatának megvilágítása köré csoportosította. Az archaikus számjód énekekben az improvizálás, valamint a diktálás (amelyet csak a rendkívül ritka újabb gyűjtésekben váltott fel a hangfelvétel) sajátosságai jól megfigyelhetők, és ezek,

amint ezt a vita is hangsúlyozta, általános metrikai és poétikai tanulságokkal járnak, különösen a strófikus formák, és a „töltőszótagok” kérdését illetően.

A másik sáman-előadás ANNA-LEENA SIIKALA monográfiájának egy része *Two Types of Shamanizing and Categories of Shamanistic Songs: A Chukchi Case* volt. Ebben a sámanok improvizált és jobban rögzített dalainak tartalmi bemutatására került sor, és ennek során a sáman-szertartás szokásainak rendszerezése is szóba került. A vita éppen e pont köré csoportosított, hogyan lehet bemutatni a szöveg-egységeket, a szokás-egységeket, és vizsgálni ezek kölcsönös egymásra hatását. Ennek során a rituális költészet vizsgálatának szöveg szempontú és szokás szempontú módszereit ismételtelen megvitatták.

PENTTI LEINO Kommunikative Funktion und Strukturmerkmale der Legende címmel a mese- és mondakutatás mellett egy kissé háttérben maradt népi elbeszélő műfaj, a legenda struktúravizsgálatát mutatta be. A *language* és *parole*, a kommunikáció-elmélet, a kijelentés-vizsgálat és a preszuppozíció-elmélet alapján vetette fel a kérdést, majd a közvetlen műfaji leírásban a szereplő személyek rendszerét, a szerepek kombinációit, a legenda paradoxikus felépítettségét, valamint a "Mindentudó Isten" és a „tehetetlen, ostoba ember” oppozíciójára felépített szerkezetet mutatta be. A vita során itt annak az elismerése hangzott el, hogy ez a vázlat adja mindaddig a legjobb legenda-morfológiát, amelyet azonban még további analízisnek kell követnie.

SATU APO egy kiváló finn adatközlő meséit elemezte PROPP morfológiai módszerével (*The Structural Schemes of a Repertoire of Fairy Tales*). Itt a vita során a mesemorfológia létrejöttének és mai alkalmazhatóságának a kérdései merültek fel, és a résztvevők egyetértettek abban, hogy a morfológiai módszer igazán alkalmas egyetlen jóképességű mesemondó szerkesztési-stilisztikai gyakorlatának feltárására.

Ugyancsak konkrét témát választott KRÍZA ILDIKÓ (MTA Néprajzi Kutató-csoport) *Gattungsprobleme der Legendenballade* című előadása. Ebben a magyar folklóristák által hosszú ideig elhanyagolt témakört tárgyalta, az esztétikai kifejezés szempontjából. A vita érdekes módon nem is a magyar anyag, hanem a hasonló olasz, a német — cseh, sőt a skandináviai- finn jelenségek köré csoportosult, elsősorban azzal foglalkozva, mennyiben irodalmi, félnépi, ponyvai, vagy apokrif és népi jellegű ez a hagyomány.

HOPPÁL MIHÁLY (MTA Néprajzi Kutató Csoport) *Genre and Content in Narrative Event* című előadásában egy mai névnapi ünnepség szóbeli folklórájának felvétele alapján tett általános megjegyzéseket a kommunikációelméleti és szövegelméleti kutatások lehetőségeiről. Itt meg arról folyt a vita, hogy e módszereknek csak egyféle alkalmazási lehetősége van-e a folklórisztikában, és pontosan hogyan kell alkalmazni például a „szövegvilág” vagy a „preszuppozíció” kategóriát a folklórisztikai vizsgálatban.

On Communicative System of Folklore Genres címmel VOIGT VILMOS (ELTE) arra törekedett, hogy az irodalomtudományi és folklórisztikai műfajelmélet, valamint a kommunikációelmélet segítségével próbálja rendszerezni a köznapi szóbeliség, a folklór jellegű szóbeliség és a hivatásos szóbeli költészet kategóriáit. Az általános téma vitájában elsősorban a műfajok rendszerszerűségének („műfajhierarchia”) meglétét kérdezték meg egyesek, de úgy látszott, a kommunikatív és poétikai vizsgálatok szempontjából egyaránt szükség van ilyen rendező elvek meghatározására.

A konferencia kötetlen, baráti légköre lehetővé tette, hogy még sok más műfaji és poétikai kérdés, közös tervek, a jövőendő nemzetközi kongresszusok témája is szóba kerüljön. E téren az látszik a legfontosabb eredménynek, hogy a jövőben koordinálódik a Nordic Institute of Folklore, az International Society for Folk Narrative Research, sőt valószínűleg az International Association of Comparative Literature tevékenysége a finnugor népek irodalmának és népköltészetének kutatását illetően. Szóba került a következő finnugor kongresszusok folklórisztikai és irodalmi szekcióinak vélhető tematikája is. Mind csupa biztató távlat, annál inkább, mivel konkrét tervekről esett szó, amelyek megvalósulása a résztvevők hatáskörébe tartozik.

Módszertanilag igen öröndetes volt, hogy a finn és a magyar kutatók egymástól függetlenül is jelentősen modernizálták fogalmi apparátusukat: a morfológiai, struktúrális, szövegelméleti, kommunikációelméleti megközelítést mindkét országbeli résztvevők magától értetődőnek tartották. A műfajelmélet és poétikai vizsgálat felé fordult az érdeklődés mindkét résztvevőcsoport körében. Ehhez valóban szükség is van arra, hogy a folklóristák naprakészen ismerjék az újabb irodalomtudományi eredményeket is. Úgy látszik, ma ismét igen közel van egymáshoz a modern irodalomtudomány és a modern folklórisztika.

Tartalmilag és tematikailag pedig az anyaggazdagságot emelhetjük ki: frissen gyűjtött siratók és beszélgetések sáman-énekek és bölcsődalok, újonnan publikált régi anyagok kerültek bemutatásra. A nagy anyaggazdagság azt is jelezte, hogy még igen sok vizsgálnivalója van a finn és magyar folklóristáknak, ha megfelelő módon teszik hozzá-

férhetővé anyagukat, és azt korszerű módon értelmezik is. Úgy látszik, napjainkban a finnugrisztikai folklorisztikának van mondanivalója az összehasonlító irodalomtudomány és poétika számára is.

Ehhez már csak az anyag kiadására és a további konferenciák megszervezésére van szükség. Mindkét munka már meg is kezdődött.

VOIGT VILMOS

Основы финно-угорского языкознания

Szerk. biz.: V. I. LITKIN, K. JE. MAJTYINSZKAJA, RÉDEI KÁROLY (felelős szerkesztők), GULYA JÁNOS, A. P. FEOKTYISZTOV, G. I. JERMUSKIN (titkár).

Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. Moszkva 1974. 484 l. Прибалтийско-финские, саамский и мордовские языки. Moszkva 1975. 347 l.

Марийский, пермские и угорские языки. Moszkva 1976. 464 l.

Nagy örömmel vettük kezünkbe A finnugor nyelvtudomány alapjai c. kollektív mű három kötetét. (Közbevetett megjegyzés: Vajon miért nincsenek a kötetek megszámozva? Ez [különösen a szömutató] használatát nagyban megkönnyítené. Ismertetésben arab számmal jelölöm az egyes köteteket.)

A nagyszabású, közel 1300 lapos mű a szerkesztőkön kívül tíz szovjet (köztük észti, mordvin, zürjén) és magyar szakember közös alkotása, és nemcsak a finnugor nyelvtudomány általános kérdéseiről, hanem az egyes nyelvek és nyelvcsoportok történetéről, speciális problémáiról is tájékoztat.

A sorozat részletes bemutatása előtt néhány általános megjegyzés:

1. A cím szerint a mű a finnugor nyelvtudomány kérdéseivel foglalkozik. Mégis közli a szamojéd népek lélekszámát is (1: 20), az őstörténeti részben finnugor/uráli őshazáról beszél (1: 30 kk.), az összehasonlító alaktan szerzője pedig egyenesen döntő jelentőséget tulajdonít a szamojéd megfelelőeknek pl. az alapnyelvi genitívus rekonstruálásakor (1: 238). Ezzel szemben az összehasonlító hangtanban nincs utalás a szamojéd megfelelőkre.

Kíváncsinos lett volna a szamojéd nyelvek nyújtotta tanulságok egységes figyelembevételre, illetve a szamojéd nyelveket tárgyaló önálló rész beiktatása a 2. vagy 3. kötetbe.

2. Elég sok az átfedés. Ezek egy része a sorozat jellegéből következik. Pl. az első kötetben megismerkedünk az alapnyelv szókészletével. Ugyanazok a szavak, azután az egyes nyelvek, nyelvcsoportok szókészletének bemutatásakor is előkerülnek, mert csak így kaphatunk képet arról, hogy az alapnyelv szókészlete milyen mértékben maradt fenn az illető nyelvben. Az átfedések jelentős része azonban elkerülhető lett volna. Az első (összehasonlító) kötetben pl. felesleges volt tárgyalni a melléknév felsőfokának kifejezési módját és eszközeit (1: 281–282), hiszen ez nem volt alapnyelvi kategória és a kérdést az egyes nyelvekkel foglalkozó részek is tárgyalják.

3. Vitatott kérdések esetében gyakran előfordul, hogy figyelmes olvasás után sem derül ki, mi a szerző véleménye a problémáról, holott az olvasó éppen erre lenne kíváncsi. Így pl. MAJTYINSZKAJA bemutatja az igeragok koráról kialakult nézeteket (1: 317), anélkül, hogy maga állást foglalna. Ugyanígy, ТУЕПЛАСИНА ismerteti FOKOS feltevését a zürjén *med-* felsőfokjel eredetéről (3: 155), azt azonban nem tudjuk meg, hogy mi a saját véleménye.

4. Szovjet kiadványokban gyakori, hogy egyes rokon nyelveket a hagyománytól eltérően többes számban emlegetnek (pl. *мордовские языки* 'mordvin nyelvek', ugyanígy a cseremis és a zürjén esetében) azon az alapon, hogy ezek a népek két irodalmi nyelvet használnak. Jelen sorozat a mordvin és a zürjén esetében használ többes számot. (A 2. kötet címlapján ezt látjuk: *саамские*, ez azonban nyilvánvalóan sajtóhiba.)

Véleményünk szerint ez helytelen gyakorlat, tudományos szempontból indokolatlan erzá és moksa, illetve komi-zürjén és komi-permják nyelvekről beszélni. Az, hogy az említett népeknek két irodalmi nyelvük van, sajnálatos tény (sajnálatos, mert a megosztottság csökkenti a fennmaradás esélyeit, és számottevő anyagi vonatkozásai is vannak), de nem bizonyíték. A nagy nyelvjárási különbségek vagy a megértés hiánya szintén nem indokolja ezt a gyakorlatot, mert ezen az alapon osztják nyelvekről is beszélhetnénk, vagy ilyen terminusokat használhatnánk: francia nyelvek, német nyelvek, kínai nyelvek.

5. Nem egységes a sorozat hangjelölése. Általában irodalmi nyelvi adatokat közölnek, amelyeket néha [ ]-ben átírnak. De nem derül ki, hogy mikor és miért. Máskor a votják, zürjén, cseremisiz, mordvin esetében is csak latin betűs adatokat közölnek. Ezért az említett négy nyelv szótutatójában külön kellett felsorolni a cirill és külön a latin betűs adatokat, ami éppen nem könnyíti meg a szótutató használatát. A lapp, obi-ugor és szamojéd nyelvekből pedig csak latin betűs adatokat idéznek. Az első kötetben található hangjelölési tájékoztató (1: 15–17) a finnugor nyelvekben kevésbé jártas olvasónak nem ad világos képet a használt jelek hangértékéről.

6. Általános pozitívumként meg kell említenünk, hogy minden szerző következetesen és pontosan utal a mű azon helyeire, ahol a tárgyalt jelenség, probléma még szintén előfordul.

7. Sajnos, sok a sajtóhiba, különösen a latin betűs szavakban (példákat l. később). Nagy kár és sokszor igen zavaró, hogy a latin betűs alakokat nem tudták kurzívvá szedni. Itt említem még meg, hogy néhány rövidítés sem az 1., sem a 2. kötet rövidítés-jegyzékében nincs feloldva (pl. 2: 206: M. Korhonen—Lap. tutk, 2: 239: Korh. Konj. stb.).

Az első kötet a finnugor nyelvtudomány általános kérdéseivel foglalkozik. LITKIN bevezetője (1: 18–28) után GULYA JÁNOS tárgyalja a finnugor (uráli) őshaza problémáját (1: 28–42). Némileg meglepő, hogy nem tartja bebizonyítotttnak (1: 37) az obi-ugor alapnyelv meglétét, véleménye további kifejtésével azonban adós marad.

ERDÉLYI ISTVÁN ismerteti a finnugor nyelvek kapcsolatát más nyelvekkel (nyelvcsaládokkal) (1: 42–50). Úgy tűnik, hogy ez a rész a kelleténél vázlatosabbra sikerült. Csak a lexikális egyezésekkel foglalkozik és a korábbi kutatók véleményét is csak utalás-szerűen mutatja be. Lehetséges, hogy terjedelmi okokból nem kapott ez a kérdéskör a tudományos jelentőségének megfelelő teret. RÉDEI KÁROLY (1: 50–52) és GULYA JÁNOS (1: 53–55) ismerteti röviden a finn-permi, finn-volgai, illetve az ugor nyelvek közös vonásait.

Gulya János alapos, sok újat mondó, önálló tanulmánynak is beillő fejezetben mutatja be a finnugor nyelvtudomány történetét. Talán jó lett volna, ha a magyar és finn nyelvű művek címét egységesen lefordította volna oroszra, mint ezt pl. a Cseremisiz nyelvtan (1: 78) esetében tette.

A kevésbé tájékozott olvasónak könnyen az a benyomása támad, hogy már az egész DEWO megjelent (1: 87).

Ha SAUVAGEOT szerkesztői tevékenységéről megemlékezik (1: 88), ezt a fontosabb folyóiratok esetében is megtehetné volna.

A fejezethez JERMUSKIN csatolt kiegészítést a finnugrisztika mai állásáról (1: 98–107). Ez, az előző résztől eltérően, tulajdonképpeni elemzést nem tartalmaz, nevek és művek szövegbe iktatott felsorolása, amelyet még lehetne bővíteni. Pl. MIKOLA TIBOR, HONTI LÁSZLÓ, KORENCHY ÉVA, ERDÉLYI ISTVÁN nevével és műveivel. Kissé különös, hogy nem közli a szerzők születési évét. Ha a szerkesztők szükségesnek tartották egy ilyen rész közlését, jobb lett volna azt szabályos felsorolás formájában megtenni.

Az összehasonlító hangtani rész (1: 108–213) szerzője LITKIN. Táblázatos formában, részletesen és pontosan mutatja be az alapnyelv hangrendszerét és az alapnyelvi hangok folytatóit. Ismerteti a fontosabb elméleteket és vitákat (fokváltakozás elmélete, vokalizmus vita stb.). Ő maga ITKONEN vokalizmuselméletét fogadja el, főleg azért, mert a Rédei által feltett 7 (8) alapnyelvi magánhangzóból szerinte nem lehet megmagyarázni az egyes finnugor nyelvek vokalizmusának keletkezését. Néhány hangváltozást, pl. a magyarban végbement spirantizációt (1: 121–122) vagy a permi nyelvekben és a cseremisizben történt labializációt (1: 172) areális jellegűnek tart, és szláv (orosz) párhuzamokat említ anélkül, hogy véleményét részletesebben kifejtené.

Az alábbi néhány megjegyzés lényegében nem befolyásolja a mintaszerű hangtani fejezet értékelését:

A fejezet szerkezete nem minden esetben szerencsés. Így pl. a mássalhangzó-kapcsolatok egy részét a szóbelseji mássalhangzók között, más részét később, külön cím alatt tárgyalja. Az első szótagi magánhangzók megfelelőseit tárgyaló rész csak a nem első szótagi magánhangzók után következik.

Lehet, hogy a finnugor nem palatális affrikáta kakuminális volt, de a *č* fonéma e tulajdonsága irreleváns lehetett, ezért a *č* jelölés felesleges (1: 124).

A szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatok egy része nincs kellően dokumentálva (1: 151 kk.), egyes esetekben csak példákat találunk (mind COLLINDER CompGr.-ból idézve), táblázatot nem, egy esetben (-*ln-) még példákat sem.

A cseremisizben és a permi nyelvekben lezajlott zártabbá válás egyik lehetséges okaként említi a szóvégi magánhangzó lekopásának kompenzációjára való törekvést.

Analógiaként említi a magyar pótlónyúlás olyan eseteit, mint *kéz ~ keze, tél ~ tele*, amelyeknél a nyúlás zártabbá válással járt együtt. A magyar pótlónyúlás azonban legtöbbször zártabbá válás nélkül zajlott le, és ezekben a szavakban csak azért van zártabb magánhangzó, mert az *e – é* rövid–hosszú párt alkot a mai magyarban.

Az első szótagi magánhangzók megfeleléseit elsősorban a cseremisiz és a permi nyelvek szempontjából vizsgálja, a finnt, a mordvint és a magyart csak korlátozottan veszi figyelembe, a lapp és obi-ugor megfeleléseket pedig szinte egyáltalán nem.

A példáknaál mindenütt meg lehetett volna adni a kikövetkeztetett alapnyelvi alakokat, mint ezt a magánhangzóknaál néhány esetben meg is teszi.

A hangjelölés már említett tarkasága talán itt a legzavaróbb.

Ugyancsak zavaró, hogy egyes esetekben (főleg osztják vagy vogul szavaknaál) nem adja meg a nyelv rövidítését csak a nyelvjárását. Pl. 1: 148: bax. (= osztj. V) *il*, de néhány sorral lejjebb: x. (= osztj.) *ívl-, íal-, íat-*. Tehát éppen ott nem adja meg a nyelvjárást, ahol az szükséges és indokolt lenne. A nyelvek és nyelvjárások megadása másutt is következetlen. Pl. 1: 141: c. (= lapp) *oaddet*, néhány sorral lejjebb hopb.-c. (= lapp N) *guodde-*, azonban az előző adat is lapp N. A pycck.-c. (1: 152) rövidítés nincs meg a rövidítésjegyzékben. Bizonyára orosz-lapp-ot jelent.

A Koltan ja kuolanlapin sanakirja szerzője nem E., hanem T. I. ITKONEN (1: 151), és az ebből a szótárból származó adatot aligha lehet hopb.-c. (= lapp N) megjelöléssel állítani.

A m. *ÖT* sajtóhiba *öt* helyett (1: 178).

Az összehasonlító alaktani fejezetet (1: 214–382) MAJTYINSZKAJA írta. A finn-ugor alaktan kiváló ismerője a következőképpen csoportosította mondanivalóját:

Szófajok és a formások keletkezése (1: 214–219); a névszó (ezen belül foglalkozik a szám, az eset kategóriájával, a birtokos kifejezésével, a fokozással és a számnévvel); a névmások (személyes, mutató és kérdő névmással, valamint ragozásuk); az ige (az idő és a mód kategóriája, a személy és a szám kifejezése, a tagadó ige); szóképzés (névszó-, ige- és névmásképzők).

A szerző lelkiismeretesen összegyűjtötte és ismerteti a korábbi kutatók nézeteit, a lefolyt (és sokszor le nem zárt) vitákat, jól látható módon elkülönítve azokat saját véleményétől. Külön erőnye a fejezetnek a bő példaanyag, többek közt a szamojéd nyelvekből is.

A fejezet jól érthetően foglalja össze az összehasonlító finnugor alaktan eddigi eredményeit, világos képet ad a morfológia bonyolult kérdéseiről is.

Néhány megjegyzés a fejezettel kapcsolatban: A szerző szerint az *-n* többes jel minden valószínűség szerint az *-n* gen. ragból származik. A meglehetősen megállapítás bizonyításával azonban adós marad. A finn „ompää”, magyar „omköz” zavaró sajtóhibák „or pää” és „or köz” helyett (1: 216).

A példákban lehetőleg ősi szavakat kellett volna szerepeltetni a mord. *учитель*, *зюр. хумия*, cser. *кохоз* helyett (1: 237). Kérdéses, hogy helyes-e az *-l-* morfémat az esetragok között tárgyalni (1: 260 kk.). Igaz ugyan, hogy több finnugor nyelvben is másodlagos esetragok egyik elemeként használatos, de önálló esetragként való használata a finnugor alapnyelvből nem mutatható ki, a jelenleg uralkodó nézet szerint névszóképző volt. A birtokos személyragok használata (funkciói) (1: 268 kk.) legalább olyan joggal szerepelhetne a mondattani részben, mint itt.

Mint már említettem, felesleges a felsőfoknak másfél oldalt szentelni, s ugyancsak elmaradhatott volna a számnévvel foglalkozó rész is. A benne tárgyalt kérdések részben nem alaktaniak, hanem etimológiaiak, részben az alaktan más részébe (szóképzés) tartoznak. Az egyes nyelvek, nyelvcsoporthoz külön életében keletkezett módjelek stb. (1: 313 kk.), illetve a tárgyas ragozás részletei (1: 317 kk.) az illető nyelveket tárgyaló fejezetekbe tartoznak. A szóképzéssel (1: 330–382) kapcsolatban szeretném megjegyezni, hogy az alapnyelvi képzők (pontosabban: jelentésük, funkciójuk) rekonstruálása és ebből a mai fgr. nyelvek képzőinek levezetése nagyon nehéz feladat, ugyanis:

1. Az alapnyelvben szinte minden mássalhangzó alkotott egy fonémából álló képzőt.
2. Kérdéses, hogy a képzők (és más suffixumok) milyen mértékben követik a tőszavakban jelentkező hangfejlődési tendenciákat.
3. Egy-egy mai képző több előzményre is visszamehet.
4. Nehéz követni a képzők jelentésváltozásait.
5. Az sem biztos, hogy egy-egy esetben tényleg képzővel van dolgunk.

A fenti szempontok nagy óvatosságra intik a szóképzés kutatóit, s egyben felvetik további kutatások szükségességét.

Az érthető módon vázlatos mondattani fejezet (1: 383–396) is MAJTJINSZKAJA munkája. A szerző a mondatrészek, a szórend, az egyeztetés kérdéseivel, a határozottság és határozatlanság, a teljesség és részlegesség kifejezésével, valamint a szókapcsolatok és a belőlük keletkezett összetett szavak kérdéseivel foglalkozik.

Ezzel kapcsolatban csak két megjegyzésem lenne. A szerző ezt írja (1: 390): „В современных финно-угорских языках, например, выявляются некоторые однотипные специфичные „лативные“ конструкции, которым трудно найти логическое объяснение.” Vajon ezt hogy kell érteni? A szerzőt talán az indoeurópai szemlélet befolyásolta. De a finnugor nyelvek szempontjából a lativusi szerkezetek aligha nevezhetők illogikusnak.

— Ugyanezen a lapon a finn *pöydällä* sajtóhiba *pöydälle* helyett.

Az alapnyelv szókészletét bemutató fejezet RÉDEI KÁROLY és ERDÉLYI ISTVÁN munkáját dicséri. A finnugor szókészletet uráli, finnugor, finn-permi és ugor rétegekre bontva közlik. A szavakat ezen belül fogalomkörök szerint csoportosították. A szócikk a kikövetkeztetett és oroszul megadott jelentéssel kezdődik, ezt követi az alapalak, majd a rokon nyelvi megfelelések. A szócikket a más nyelvcsaládokból idevonható adatok zárják.

A szókészlet alapján a szerzők bemutatják az uráliak (finnugorok stb.) életmódját, műveltségi viszonyait, és megerősítik azt az általános nézetet, hogy az uráli és a finnugor kor között lényeges változások sem az életmódban, sem a nyelvben nem zajlottak le (1: 424).

Az első kötetet A róka c. történet zárja, amelyet 22 finnugor nyelvre és nyelvjárásra fordítottak le, bizonyára azzal a szándékkal, hogy illusztrációul szolgáljon a kötetben elmondottakhoz.

A 2. és 3. kötetet az egyes finnugor nyelveket és nyelvcsoportokat tárgyaló fejezetek alkotják, a következő elrendezésben.

Finnségi nyelvek (2: 5–202, szerzők A. LAANEST, JU. SZ. JELISZEJEV és A. KASK), lapp (2: 203–247, G. M. KERT), mordvin (2: 248–345, A. P. FEOKTYISZTOV), cseremiszi (3: 3–96, JE. I. KOVEGYAJEVA), permi nyelvek (3: 97–228, T. I. TYEPLJASINA és V. I. LITKIN), obi-ugor nyelvek (3: 229–341, JE. I. ROMBANGYEJEVA, JU. N. KARAULOV, SAL ÉVA és GULYA JÁNOS), magyar (3: 342–414, K. JE. MAJTJINSZKAJA). A fejezetek szerkezete, felépítése a fő vonásokban azonos. A Bevezetést Fonetika, Morfológia követi, majd a Mondattani kérdések c. rész végül a Szókészlet és az Irodalom. A fenti nagyobb egységeken belül is azonos kérdésekről, azonos sorrendben szólnak a szerzők. Így a Bevezetésben a következő kérdéseket érintik: az illető nép(ek) lélekszáma, lakóhelyei, történelme (vázlatosan), nyelvjárások, a nyelvjárások (nyelvek) jellemző vonásai, az írásbeliség és az irodalmi nyelv (egyes esetekben az irodalom) története, az illető nyelv kutatásának története.

A Fonetika három részre oszlik: magánhangzók, mássalhangzók, hangsúly.

A Morfológia szófaji keretben tárgyalja az alaktani kérdéseket; legnagyobb terjedelemben – érthető módon – a névszók és az igék ragozásával és képzőivel foglalkoznak a szerzők.

A mondattani részben általában a szó szerkezetek, szókapcsolatok, összetett szavak, egyeztetés, szórend, vonzatok problémái szerepelnek.

Az utóbb említett három rész a leíró és történeti nyelvten keveréke. A jobbára leíró jellegű információk mellett (pl. paradigmák, fontosabb képzők felsorolása) rövid utalásszerű megjegyzések találhatók az illető elem eredetéről, történetéről. Sajnos ezek a történeti megjegyzések sokszor annyira vázlatosak, hogy inkább csak az érdeklődés felkeltésére alkalmasak, a leíró részek pedig jellegüknél fogva nem sok újat tartalmazhatnak, így több esetben a Bevezetést olvastam legnagyobb érdeklődéssel. A szókészlettel foglalkozó rész egyértelműen történeti. A szókészlet eredet szerinti rétegeit ismertetik a szerzők.

Alapjában véve helyes az a törekvés, hogy az egyes fejezetek felépítése azonos legyen, de az elv mechanikus alkalmazása oda vezetett, hogy minden fejezetben szerepel pl. a névutókról szóló rész, amelyben minden esetben tájékoztatják az olvasót arról, hogyan keletkeznek a névutók, valamint felsorolnak néhányat. Lényegében a puszta felsorolás jellemző a határozószókról, partikulákról és az indulatszókról szóló részekre is.

A rendelkezésre álló terjedelmet jobban is fel lehetett volna használni, hiszen például a magyar nyelvtörténet szempontjából fontos történeti rész teljesen hiányzik a magyar fejezetből.

Az egyes nyelveket tárgyaló fejezetek terjedelmében elég nagy különbségek vannak. A sorozat előszavából nem derül ki, megszábták-e előre a szerkesztők a fejezet terjedelmét, vagy csak a szerzőtől függött, vagy esetleg kompromisszum eredménye, de talán nem véletlen, hogy a legterjedelmesebb fejezet, a finnségi nyelvekről szóló sikerült a legjobban, és a legkurtább, a lappal foglalkozó hagy maga után hiányérzetet. A fejeze-

teken belüli aránytalanságokért természetesen a szerzőket terheli a felelősség (példákat l. alább).

Mint említettem, a finnségi nyelvekről szóló fejezet igen jól sikerült. Itt a legjobb a leíró és történeti részek aránya, ha lehet, mindig utal a rokon nyelvi megfelelőkre, illetve jelen sorozat megfelelő helyére, a példaanyag bő, jól válogatott.

Ezt követik a finn, majd az észti népről és nyelvről szóló általános részek. Ezzel kapcsolatban jegyzem meg, hogy talán felesleges volt három teljes oldalt szentelni a finnországi svédeknek egy finnugrisztikai kézikönyvben (2: 128–130). Az 1809-es eseményeket (a svéd uralom felváltását orosz uralomra) a finnek szempontjából aligha lehet fel szabadulásnak (освобождение) tartani. JELISZEJEV azt írja (2: 154), hogy a turkui egyetemen 1828-ban finn lektori állást alapítottak. A turkui egyetem azonban 1828-ban Helsinkibe költözött, a finn nyelv lektora tehát már csak ott fejthette ki tevékenységét.

A lappról szóló fejezet igen rövidre sikerült, pedig a lapp az egyik legproblematicusabb finnugor nyelv. A szerző azt írja (2: 214), hogy a lappban megmaradtak a dentális zárhangok, míg a finnben *s*-szé változtak. Azt azonban elfelejtette hozzátenni, hogy a *t > s* változás csak *-i* előtt következett be a finnben. Továbbá (uo.), hogy az eredeti *s* a lappban megőrződött, míg a finnben *h*-vá változott. Felhozott példái ugyan helyesek, de állítása így nem, hiszen számos finn szó van, amelyben az eredeti **s* megőrződött (pl. *syli, suoni, syksy* stb.). Az sem világos, mit ért Kert az „eredeti terminuson. Az sem pontos állítás (uo.), hogy a finnben nem őrződött meg az *-ŋ*. Az általa említett szavakban valóban nem, de *k* előtti helyzetben variánsként, sőt a mai finnben önálló *-ŋŋ* fonémával is számolni (vö. K. HÄKKINEN: Sananjalka 19: 62). Azzal sem érthetünk egyet, hogy az *-i* többesjel a lapp-finnségi korszakban keletkezett új formáns, mivel általánosan elfogadott nézet szerint már a finnugor alapnyelvben volt **i*-többesjel (vö. 1: 221).

FROKTYISZTOV részletes statisztikát közöl a mordvinok számának alakulásáról és lakóhelyeikről (2: 248). Ebből kiderül, hogy a mordvinok helyzete viszonylag nagy számuk ellenére sem kedvező. 1970-ben 77,8%-uk beszélt anyanyelvét (a városokban csak 52%) és 65,7%-uk beszélt oroszul is, tehát a mordvinul beszélőknek több mint a fele kétnyelvű. Ráadásul csak 364-ezren élnek közülük autonóm köztársaságukban, a többiek nagy területen szétszórva, idegen (főleg orosz) környezetben. Talán túlságosan is részletesen tárgyalja a mordvin írásbeliség kialakulását az irodalmi nyelv, a helyesírást kérdéseit (2: 262–275). A 2: 287. lap felülről 6. sorában az эзянскогo elírás мокшанскогo helyett. Az esetragok táblázatában (2: 289) // jel különíti el egymástól egyes ragokat. Sajnos a szerző nem magyarázza meg e jel funkcióját. Csak sejteni lehet, hogy a // jel a nyelvjárási változatokat különíti el egymástól úgy, hogy tőle balra a mokska, jobbra az erzä alakok állnak. A // jelet a továbbiakban is így használja. Ugyanezt a jelet használja KOVEGAJEVA is a cseremisiz fejezetben (3: 42 kk.) szintén magyarázat nélkül. Itt a jeltől balra álló adat feltehetőleg a mezei, a jobbra álló adat a hegyi nyelvjárásból, illetve irodalmi nyelvből való.

A fenti jelet használók közül csak TYEPLJASINA magyarázza meg (3: 142), hogy a // jellel a votják, zürjén és permják alakokat különíti el egymástól, ebben a sorrendben. Bár a permják alakok felsorolása az alaktanban, legtöbbször felesleges, mert megegyeznek a zürjén megfelelő alakjaival.

A permi többes számi birtokos személyragok származtatása nem világos. Az első személyt TYEPLJASINA így írja fel: votj. *-m̄j* || zürj. *-nim* 'ham' < uráli **-m̄k* (ősspermi **nim*) (3: 149). A ragok eredetét a következő lapon úgy magyarázza, hogy az ősspermiben a birtok többesét **-k-* többesjel fejezte ki, ez később lekopott, ezért van a votjákban vokális, **-n-* pedig a birtokos többesét és az **-n-* alak folytatója zürjén rag. A magyarázat részben téves, részben pontatlan. Téves annyiban, hogy a rokon nyelvek tanúsága szerint az **-n-* jel egyértelműen a birtok többesét fejezte ki (1: 225) a **-k-* pedig a birtokosét. Feltételezhetjük, hogy az ősspermi kor elején még két forma létezett a többes számú 1. személyben: **-mek* és **-nmek*, az előbbi az egy birtokot, az utóbbi a több birtokot jelölt. A szövégi **-k-* lekopása után funkcióját az *-n-* vette át (amely ezzel együtt elvesztette eredeti funkcióját), vagyis a két alak szinonimává vált. A szinonimapárnak mindkét nyelvben csak egyik tagja maradt fenn, a birtok többesét pedig az ősspermi kor végén keletkezett *-jos* || *-jas* többesjellel kezdték jelölni. A permi névmások közt birtokos névmásokról beszél (3: 166), ez azonban tudományos szempontból nem indokolt, mert a permi nyelvekben valódi birtokos névmások nincsenek, hanem a személyes névmások genitívusát vagy ablatívusát használják ebben a funkcióban. A zürjénben aligha beszélhetünk a jövő idő kategóriájáról, a ragozás ugyanis csak egy helyen (e. sz. 3. sz.) tér el a jelen időtől, de a nyelvjárások, valamint az őzürjén nyelveknél nem különböztetik meg a két időt.

A permi nyelvek szóképzéséről szóló részt LITKIN írta. A kérdést alaposan, gondosan kidolgozta, csak sajnálhatjuk, hogy a zürjén árnyékában kevesebb hely maradt a votják szóképzés tárgyalására. Lehetségesnek tartja, hogy a votj. *уко* 'окно', *дуско* 'доска', *кусо* 'коча', *кульчо* 'кольцо' szavak nem közvetlenül az oroszból, hanem tatár közvetítéssel kerültek a votjákba, ugyanis a jövevényszavakban az orosz *o*-nak tatár *u* felel meg. Úgy vélem, szükségtelen tatár közvetítést feltennünk, mert az *o* > *u* változás a votjákban is végbemehetett (vö. Csúcs: NyK 74: 34).

Az obi-ugor nyelvek fejezetéből elmaradt a mondatban. Annál alaposabb és kimerítőbb viszont a hangtan és alaktan kérdéseinek tárgyalása.

A szóképzés eredetét SAL ÉVA nagyon helyesen csak az obi-ugor kortól ismerteti, hiszen az obi-ugor nyelvek ősi szavait az olvasó az 1. kötetben úgyis megtalálhatja.

A legnagyobb lélekszámú finnugor néppel, a magyarral elég mostohán bántak a szerkesztők, csak 72 lapot kapott. Holott a legrégebbi nyelvemlékekkel rendelkező és ezért legtöbb tanulságot kínáló nyelvként többet érdemelt volna.

Megjegyzések: МАЯТИНСКАЯ is i. e. 500 körülre teszi az ugor alapnyelv szétválását (3: 343). Ez az időpont azonban túl késeinek tűnik, a szétválás már valószínűleg korábban megtörtént.

A magyarban nem használjuk a *megyeközpont* szót (3: 348), helyette a *megyeszékhely* szó használatos.

A magyar szavakat hol átírja, hol nem (vö. 3: 350). Az irodalmi helyesírás betűin kívül az *ë*-t is használja, ha a szavakat átírja az *ë*-t *e*-vel, a magyar nyílt *e*-t *e*-vel jelöli. Ezt azonban sehol se magyarázza meg, így kizárt, hogy a magyar nyelvtudományban kevésbé járatos olvasó kiigazodjék a kétféle *e* kétféle jelölésében.

Azt írja (3: 358), hogy az *i* > *í* változás után kezdett az *i* veláris magánhangzókkal együtt előfordulni, ez azonban tévedés, mert az *-i*-nek ez a tulajdonsága már az alapnyelvben megvolt (vö. 1: 166).

A [naʃ] 'большой' (3: 359) sajtóhiba [naʃ] helyett, mert a szó már 1312-től *a*-val fordul elő (TESz.).

A morfológiai részben egy-egy példaszót végig ragozhatott volna, mint azt más fejezetek szerzői tették.

A szláv jövevényszavaknál (3: 410) legtöbbször csak az orosz alakot adja meg, így a felületes szemlélőben az a benyomás támad, hogy szláv jövevényszavaink az oroszból származnak. Ezt még megerősíti az alábbi mondata: „В последнее время усилился приток русских слов, таковы: *большевик*, *колхоз* [helyesen: *kolhoz*] *шзовьет* и т. д.” [Az utóbbi időben megerősödött az orosz szavak beáramlása; ilyenek:] A fenti mondat aligha lehet egyetértési. Igaz, a felsorolt szavakhoz még hozzá lehetne tenni a *kulák* és *szputnyik* szavakat. Ezek közül azonban az első hármat csak a Szovjetunióval kapcsolatban használjuk, tehát politikai terminusok, a *kulák* több mint húsz éve elavult, a *szputnyik*ot pedig sikeresen helyettesítettük a *műhold*dal.

A 3. kötetet térkép és a három kötet szótmutatója zárja le. A szótmutató használatának nehézségeire már utaltam. Még csak annyit tennék hozzá, hogy pl. egy mordvin szót négy helyen kell keresni, mert külön vannak felsorolva az *erzä* és a *moksa* szavak, s ezeken belül külön a *cirill* és külön a *latin* betűvel írtak.

Összegezésül elmondhatjuk, hogy a szerkesztők és a szerzők sikeresen teljesítették a feladatot, elkészítették az első orosz nyelvű finnugrisztikai kézikönyvet, színvonalasan és megbízhatóan ismertetve tudományágunk időtálló eredményeit, összefoglalva az elődök nézetét, bemutatva az egyes finnugor nyelvek jellemző sajátosságait.

Csúcs SÁNDOR

Az etimológia elmélete és módszere

Szerk.: BENKŐ LORÁND és K. SAL ÉVA. Nyelvtudományi Értekezések 89. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976. 318 l.

A kötet annak a nemzetközi konferenciának az anyagát adja közre, amelyet az MTA Nyelvtudományi Intézete rendezett Budapesten 1974. augusztus 22. és 24. között. Az etimológia a történeti nyelvtudomány legrégebbi, legkedveltebb, s ennél fogva legműveltebb ága, mégsem alakult ki átfogó teóriája. Az etimologizálás napjainkban is első sorban gyakorlati tevékenység: a finnugor (uráli) etimológiai szótárak munkálatai befejeződtek (TESz., MSzFgrE.), vagy befejezéshez közelednek (SKES, UrEtSz.). A tör-

téneti-összehasonlító nyelvtudomány művelőinek nemzedékei hozták létre e műveket, s talán eljött az idő, hogy a gyakorlatból leszűrődő tapasztalatok elmélettől kristályosodjanak. A konferencia tehát azt a feladatot tűzte ki, hogy lerakja az alapokat az etimológia elméletének és módszerének összefoglalásához.

Az üdvözlő és megnyitó beszédek után (7–10) két bevezető előadás hangzott el. BENKŐ LORÁND (15–26) vázolta az etimológiai kutatások fejlődését Magyarországon, foglalkozott az utóbbi évtizedekben mutatkozó nagyarányú fellendüléssel, a nagy összefoglaló művek jelentőségével, a kutatásokban tapasztalt hiányosságokkal és a jövő feladataival. KISS LAJOS (27–47) az etimológiai kutatás történetével foglalkozik nemzetközi téren. Egyik fejezetben megkapóan foglalja össze a kutató etimológus személyiségének ismérveit, munkájának sokrétűségét és örömeit (28). Ez a rövid tanulmány bizonyítja, hogy milyen csemege lenne az etimológiai kutatások történetének részletes kidolgozása, az erre vonatkozó elméleti és módszertani általánosítások publikálása, amelyet BENKŐ is feladatul tűzött ki (22).

A konferencia előadásai ezután a szerzők nevének betűrendjében következnek. A résztvevők számáról nincs adat a kötetben, viszont tartalmazza mindazokat az előadásokat, amelyek a rendezvényen elhangzottak. Jelen ismertetésnek nem lehet célja, hogy minden egyes előadással foglalkozzon, inkább témák szerinti csoportosításban ismerteti őket.

Első helyre kíváncsnak az uráli, finnugor és ugor szavaink etimologizálásával, rekonstrukciójával kapcsolatos tanulmányok. SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE (57) és RÉDEI KÁROLY (255) praeuráli szóalkotási, ill. szóképzési módokkal foglalkozik. Ha sejtéseik beigazolódnának, ismereteink jelentős mértékben módosulnának az alapnyelvről, s új perspektívák nyílnának meg az urálistika számára. K. SAL ÉVA (274) az alapnyelvi mutatónévmások rendszerét helyezi új megvilágításba, VÉRTES EDIT (296) pedig az alapnyelvi hangutánzás tüzetesebb vizsgálatát szorgalmazza, konkrét példán mutatva be a témában rejlő lehetőségeket. MIKOLA TIBOR (209) szerint bátrabban kellene összefüggésbe hozni a hangtanilag nem tökéletesen megfelelő szavakat, ha jelentésük azonos. KÖRECHY ÉVA (178) az uráli alapnyelv areális kapcsolatainak kísérleti modelljét rajzolja elénk „nosztratikuss” szóanyag alapján. A fentiekből kiderül, hogy az UrEtSz. már kézirat formában is megtermékenyítette az uráli etimológiai kutatásokat, s a szótár megjelenése, a rekonstruált alapnyelvi formák további lökést adnak az urálistikának. HONTI LÁSZLÓ (131) hangsúlyozza az alapnyelvi rekonstrukció létjogosultságát az etimológiában, ismertetve a kérdés történeti hátterét. Etimológiatörténettel foglalkozik GÜLYA JÁNOS is (101).

A második kérdéskörbe a belső keletkezési szavak problémái sorolhatók. A hangutánzó és hangfestő szavak etimologizálásával foglalkozik BALÁZS JÁNOS (68), NYÍRI ANTAL (217) és SZILÁGYI FERENC (282), B. LŐRINCZI ÉVA (204) pedig a hangutánzásban fellelhető inetimologikus jelenségekkel. S. HÁMORI ANTÓNIA (116) az összehasonlító szótörténeti vizsgálat lehetőségeit taglalja a viszonszók etimológiájában. — GREGOR FERENC (97) példákon mutatja be, hogy a népetimológiás alakulatok elősegíthetik egy-egy hangtani vagy alaktani változás elterjedését, megszilárdulását. KÁLMÁN BÉLA (165) megkísérli a népetimológiai alakulatok alak- és jelentéstani rendszerezését, és vizsgálja motívációikat. — Tágabb értelemben ide vonható KISS JENŐ (169) tanulmánya, amely a táj-szavak etimológiai vizsgálatának néhány módszertani kérdését veti fel.

A harmadik, legnépesebb csoportot a jövevényszó-kutatások alkotják. A magyar nyelvnek úgyszólván minden jövevényszó-rétege „szót kap”, de több előadó foglalkozik a magyarral mint átadó nyelvvel is. A honfoglalás előtti török kölcsönszavak gazdag elméleti és módszertani kérdéseit fejtegeti néhány példával illusztrálva CZEGLÉDI KÁROLY (82), LIGETI LAJOS (193), K. PALLÓ MARGIT (230) és RÓNA-TAS ANDRÁS (262), az oszmán-török átvételek fennmaradásának arányából következtet a régi török jövevényszavaink számára KAKUK ZSUZSA (161). A magyar–szláv kapcsolatokról szólva HADROVICS LÁSZLÓ (111) hangsúlyozza, hogy az átadó nyelv problémájának megoldásában sokat segítené az OklSz. új, az adatok helyét pontosan megjelölő kiadása. A szláv–magyar érintkezésekkel foglalkozik SIMON ONDRUŠ (223), a szlovákkal FRANTIŠEK KOPEČNÝ (175), az ukránnal PETRO LIZANEC (200), a kárpáti areál nyelvi interferenciájával ALEKSZANDR ROT (267), a szlávval mint a német szavak közvetítő nyelvével pedig MOLLY KÁROLY (212). HORVÁTH MÁRIA (142) a XVII. századi német jövevényszavak átvételének körülményeit vizsgálja. A jövevényszó – idegen szó elhatárolása és a magyar – latin kevertnyelvűség kérdése a témája PUSZTAI FERENC (249), ill. ZSILINSZKY ÉVA (300) előadásának, a neolatin jövevényszavakról pedig BAKOS FERENC (51) és FOGARASI MIKLÓS (94) ír. Ki-ki a saját területének kiváló ismerője, sok éves-évtizedes tapasztalatait és eredményeit igyekszik átplántálni az „etimológiai tudat”-ba. A felsorolásból jól lát-

ható, mely jövevényszó-rétegek vizsgálatában erős a magyarországi kutatás, s hol jelentkeznek a legszembetűnőbb hiányosságok (az iráni, bizánci és régi latin jövevényszavak problematikájával senki sem foglalkozik!). Rövid, tájékoztató jellegű előadás hangzott el a mordvin nyelv szókészletének rétegződéséről (ALEKSZANDR FEOKTISZTOV, 89) és az olaszországi etimológiai kutatás helyzetéről (GIOVAN BATTISTA PELLEGRINI, 243) is.

A negyedik csoportot az ún. segédtudományok művelőinek hozzászólásai alkotják. Nélkülük nem lenne az etimológia etimológia! Szót kért a néprajz (BALASSA IVÁN, 63, BARABÁS JENŐ, 73, TÁLASI ISTVÁN, 288), a településtörténet (GYÖRFFY GYÖRGY, 106), a régészet (LÁSZLÓ GYULA, 189). SZATMÁRI ISTVÁN (277) a stilisztika oldaláról veszi szemügyre a TESz.-t, és szűrőpróbákkal értékeli címszavainak stílárius minőségét. BALÁZS JÁNOS (68) az általános nyelvészet, VALENTIN PUTANEC (253) az általános fonetika szempontjából vizsgálja az etimologizálást. JANURIK TAMÁS (147) és PAPP FERENC (234) a modern statisztikai-gépi eljárások bevezetését javasolja az etimológiai gyakorlatban.

Tulajdonképpen viszonylag kevesen kíséreltek meg feleletet adni a konferencia alapkérdésére vagy tisztázni magukban az etimológia elméletét és gyakorlatát. HORPÁCSI ILLÉS (137) pontokba szedve summázza ez etimológiai módszer összetevőit, mire is van szükség a szövejtől munkában, HEXENDORF EDIT (123) pedig a szótörténeti tanulságok általánosításának lehetőségeiről és korlátairól szól. TAMÁS LAJOS (293) eredeti, szellemes hozzászólása negatív példákon mutatja be az etimológiai munka buktatóit.

Végezetül, de nem utolsó sorban egymás mellé állítom azokat az előadásokat, amelyeknek tróji etimológiai szótár-szerkesztői, főszerkesztői munkájuk során a leggazdagabb elméleti és módszertani tapasztalatokkal rendelkeznek, így szavukra mindig különösképpen érdemes odafigyelni. BJÖRN COLLINDER (78) a gyököt, szótót és szót alapegységeként kezelő etimológiai irányzatok használhatóságát fejtegeti az uralisztikában. AULIS J. JOKI (156) a SKES, LAKÓ GYÖRGY (184) a MSzFgrE és PAPP LÁSZLÓ (239) a TESz. szerkesztési munkálatainak néhány speciális problémájáról tartott előadást.

Az előadások elhangzása után tanácskozást tartottak az etimológiai kutatások jövőendő feladatairól. A megbeszélést ZELLIGER ERZSÉBET és ZSILINSZKY ÉVA foglalta össze (307–309). A kötet végül AULIS J. JOKI köszönő szavait és BENKŐ LORÁND zárószavát közli.

A konferencia összehívása időszerű volt, hiszen az etimológiai kutatások a nagy összefoglaló művek megjelenésével új szakaszba érkeztek. Az előadások megkísérelték bemutatni az etimológia műhelytitkait, ugyanakkor már észrevetlek is elhangzottak az új szótárakkal kapcsolatban, jelezve, hogy milyen érzékenyen reagálnak az etimológusok a jelenségekre. A témakör szélesre tárult, mégsem tudta felölelni az etimológia és a szótörténet minden egyes területét. Egyetlen konferenciától sem lehet elvárni, hogy elméleti és módszertani kézikönyvet tegyen az asztalra. Nem is ez volt a cél! A konferencia jelentőségét a jövő kutatások fogják igazolni, amelyek számára utat mutatott. S ha a konferencia helyesen jelölte ki a feladatokat, s lökést ad a további kutatásoknak, akkor érte el célját. Talán nincs már messze az az idő, amikor az etimológiai kutatás elméleti szintre emeli gazdag tapasztalatait.

KERESZTES LÁSZLÓ

Újabb göttingai finnugor kiadványok

Folyóiratunk 1974. évi kötetében (444–448) a Göttingai Akadémia háború utáni finnugor, illetőleg finnugrisztikai vonatkozású kiadványairól írtam. Időközben újabb kötetek jelentek meg – részint az akadémián kívül –, s megítélésem szerint valamennyi érdemes arra, hogy tudomást szerezzünk róluk. Mostani ismertetésem is az előző beszámoló szempontjait követi.

1. Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft 1830–1970. Herausgegeben von WOLFGANG SCHLACHTER und GERHARD GANSCHOW. Redaktion: ISTVÁN ERDÉLYI und CHRISTOPH GLÄSER. Band I. Ungarisch. 1976. Wilhelm Fink Verlag München. XLVII + 1074 l. — Ism.: A. ALHONIEMI: Sananjalka 17: 167–169; BÜKY BÉLA: NyK 77: 243–247; ERDŐDI JÓZSEF: Études Finno-Ougriennes 10: 301–302; E. KOIVUSALO: Vir. 1974: 417–418; H. FROMM: Anzeiger für deutsches Altertum und deutsche Literatur 1975: 145–147; J. HELDER-JASTRZEBSKA: Indogermanische Forschungen 1975; KISS JENŐ: MNy. 71: 107–108, 73: 362–366, ALH 25: 222–224; W. UNGER: Deutsche Literaturzeitung 97: 90–91; CHR. GLÄSER–J. KISS:

Annales Univ. Bp. Sectio Linguistica 7: 231–232, 8: 237–239; P. KOKLA: Keel ja Kirjandus 1977: 313–314; CHR. GLÄSER: Finnisch-ugrische Mitteilungen 1: 103–106.

2. Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 65. Geburtstag. Herausgegeben von J. KISS und H. G. UDALLY. Göttingen 1973. 104 l. — Ism.: KATRI SARMAVUORI: FUF 42: 266–270.

3. WOLFGANG SCHLACHTER, Zur Bedeutungsstruktur von Nomen und Verbum. NAWG 1974/1. 45 l.

A dolgozat tárgya a következő tézis: az ige jelentése miatt több grammatikai viszonyító elemet (kötött morfémát) képes fölvenni, mint a névszó, ezért annak a szellemi teljesítménynek, amely a tőjelentést a viszonyító elemek különmemű funkcióival egységes „szójelentéssé” olvasztja össze, nagyobbak kell lennie az iginél, mint a névszó megfelelő alakjainál. E sok kérdést magában foglaló témakörből a következő központi problémák tárgyalatnak: a nyelv azon sajátossága, hogy a valóságot mint változást és állapotot ábrázolja, illetőleg azok az eszközök, amelyeket a vizsgált nyelvekben erre a célra felhasználnak. Tehát a szóképzés és a flexió, a nyelvtani kategóriák: szám, akció, mód, nem, idő; a személy, különös tekintettel a 3. személyre pronominális és nominális alany esetén; az 1. és a 2. személy viszonya; a nominális mondat, a kopula a nominális mondatban; a modern irodalmi nyelvek ige-funkcióinak fejlődésében mutatkozó tipikus vonások. — Az egybevető elemzés a következő megállapításokra vezet: a névszó statikus, természetes állapota az absztrakt, grammatikai elemei nem deiktikusak. Az ige ezzel szemben dinamikus, természetes állapota a konkrét, grammatikai elemei túlnyomórészt deiktikusak. Az igei tövet sokkal ritkábban használjuk, mint a névszóit. Mind a nomennek, mind a verbumnak megvan mutatód és megnevező képessége (*Zeigen* und *Nennen*). A nomenra a megnevezés, a pronomenra a mutatás, a verbumra mindkettő jellemző: az utóbbira úgy, hogy a tő megnevez, az idő- és személykategóriák pedig mutatnak. Az ige mondatrészt és egész mondat (értékű) egyaránt lehet. Jelentése mind tartalmilag, mind formailag különbözik a névszótól, „üres helyei” vannak az alany, állítmány, tárgy, határozós bővítmények, segédigék stb. számára. Az ige mondatjelentésének jelgazdagsága lényegesen felülmúlja a névszóét. A suffixális elemek a névszón tárgyak vagy tulajdonságok közötti viszonyokat fejeznek ki a valóságra való tekintet nélkül. A finit igeének ezzel szemben mint állítmánynak a folyamatot részletesen le kell írnia: a folyamat hordozóját, annak számát, a folyamat idejét, módját, esetleg aspektusát, akcióját stb. Szó- és mondatjelentés a finit iginél egybeesik. A személyjelölés központi szerepű. Az 1. és 2. személy a beszédhelyzet nélkülözhetetlen, a 3. személy véletlen, nem szükségszerű része. Bizonyos nyelvekben ez abban is megnyilvánul, hogy a 3. személy jelölésénél, illetőleg hogy az 1. és 2. személy morfológiailag is szabályosabban és következetesebben van kifejezve általában, mint a 3. személy. A beszédhelyzet különleges funkciója, mivel a megszólítás és az állásfoglalás az információ alkotórészei, a többi situáció viszont csupán az információ megértéséhez szükséges feltételeket tartalmazza. Az absztrakt gondolati tartalmak egyre szaporodnak a konkrétak rovására. Az igeiket, amelyek eredetileg zömmel konkrét folyamatokat jelöltek, egyre gyakrabban használjuk átvitt értelemben is. Mind több olyan kifejezés születik (pl. *die Beobachtung machen* = *azt a megfigyelést teszi*), amelyek már nem a kiindulópontul szolgáló folyamatok képmásai. Ez magyarázza — a speciálisan absztrakt, illetőleg általában — a főnevek iránti „előszeretetet”. Az analitikus szerkezet térhódítása is valószínűleg e fejlődés lehetséges következményének tekinthető.

4. MIKKO KORHONEN, Über den Charakter der sprachgeschichtlichen Rekonstruktionen. NAWG 1974/3. 15 l.

A szerző azt vizsgálja tanulmányában, mennyiben lehet az összehasonlító módszer és a belső rekonstrukció segítségével a finnt megelőző alapnyelvekre morfofonematikus váltakozásokat rekonstruálni. Megállapítja, időben visszafelé haladva egyre csökken a kikövetkeztethető, szóban forgó váltakozások száma s a finn-permi alapnyelvre már egy sem rekonstruálható. Fölteszi, valószínűleg több morfofonematikus váltakozás volt az említett alapnyelvekben, mint amennyit ma rekonstruálni tudunk. Véleménye szerint a jövőben nagyobb figyelemmel kell lenni az egyes szabálytalan váltakozásokra. Jóllehet a váltakozások időben is korlátozottak és a kiegyenlítődés felé törekednek, néhány egyedi eset, amelyeket a kiegyenlítődési tendencia nem ér el, egykor volt morfofonematikus váltakozásokról és a szabálytól való eltérésről vallanak.

5. TERHO ITKONEN, Ergativische Züge im Finnischen. NAWG 1975/7. 20 l.

A finn nyelvet nem sorolják az ergatív nyelvek közé. Úgy látszik azonban, mintha a finnben is volna néhány, az ergatív rendszerrel szoros rokonságban levő jelenség, főként a nyelvjárásokban és a köznyelvben, sőt bizonyos fokig az írott nyelvben is. Ezekről szól a tanulmány. Az említett jelenségek csak néhány szintagmában jelentkeznek, elsősorban

necesszív s bizonyos fokig permisszív főnévi igenévi szerkezetekben, valamint referatív igenévi konstrukciókban. Alaki szempontból lényeges különbség az ergatív nyelvek és a finn közé tt: a finn nominatívus végződés nélküli, az akkuzatívus részint, a partitívus pedig mindig végződéssel van ellátva. Az ergatív nyelvek ergatívja (tehát a finn „ergatív” nominatívus legközelebbi ellenpárja) ezzel szemben általában morfológiailag külön jelölve van, a vele ott opozícióban álló „nominatívus” viszont (amelynek a finnb. partitívus/akkuzatívus felel meg) többnyire jelöletlen. Itkonon a megkülönböztető jegyek elmélete alapján ad magyarázatot: két mondat típusnak, a rezultatív tranzitív-mondatoknak (ezeket a „nominatívus/akkuzatívus: partitívuszi tárgy” opozíció jellemzi) és az intranzitív mondatoknak (ezekben az opozíció eltűnt az egyetlen alanyi eset, a nominatívus javára) a szembenállásával. Pl. *tauti tappoi lapsel/lapsia* 'a betegség megölte a gyereket: *tautiin kuolivat lapsel* 'a betegségbe belehaltak a gyerekek'. Történetileg nézve: az ergatív végződése általában egy morfológiailag külön jelölt esetre megy vissza. Amikor az ergatív végződését alanyi funkcióban is használni kezdték, az új alanyeset az addig meglevő casus rectus (= az alany és a tárgy közös esete) funkciójának egy részét vette el. A casus rectusnak szemantikailag nem volt megkülönböztető jegye és ezért többnyire külön végződése sem. Így magyarázható, hogy az ergatívnak van, a „nominatívus”-nak pedig nincs végződése a hagyományos ergatív rendszerekben.

6. JÁNOS PUSZTAY, Material aus dem Wald-Dialekt des Jurak-Samojedischen. NAWG 1976/10. 31 l.

A szerző 1970-ben Leningrádban járt, s az ott töltött néhány napot szamojéd nyelvi anyag gyűjtésére is felhasználta. Gyűjtése elsősorban az erdei jurákra irányult, mivel ebből a nyelvből kevés anyag áll a kutatók rendelkezésére. A tanulmány az erdei jurák anyag szinkrón szempontú leírása, amelyet alkalmanként nyelvtörténeti megjegyzések egészítenek ki. Az adatközlő osztják anyanyelvű, Leningrádban tanuló főiskolás diáklány volt, akinek a családjában erdei jurákul beszélő rokonok is voltak. Az erdei jurák (1962-ben 1200-an voltak) történelméről, szokásairól, nyelvéről, elhelyezkedéséről szóló megjegyzéseket követi a nyelvtani vázlat, fonológiai, morfológiai megjegyzésekkel, valamint a szófajok és a ragozási, jelezési paradigmák bemutatásával. A 2–15 soros szövegeket német fordítás kíséri. A szójegyzékben — szögletes zárójelben — több esetben etimológiai, nyelvtani, jelentéstani megjegyzések, kiegészítések, szakirodalmi utalások is találhatók.

7. PÉTER DOMOKOS, Literaturen finnisch-ugrischer und samojedischer Völker in der Sowjetunion. NAWG 1977/2. 28 l.

A bevezető történelmi, irodalomtörténeti megjegyzések után a következő rokon népek irodalmáról ad áttekintést Domokos: mordvin, cseremisz, votják, zürjén, permják, vogul, osztják és jurák-szamojéd. Időbeli sorrendben számba veszi az egyes írókat, költőket és fontosabb műveiket. Az irodalomtörténeti áttekintés egyúttal történelmi visszapillantás is: a szerző — helyesen és informatívan — a tárgyaltnépek 1917 utáni helyzetéről is tájékoztat. A tanulmány az említettek kivül fontos művelődéstörténeti közléseket, számadatokat és megállapításokat is tartalmaz. A dolgozatot lezáró bibliográfia a füzet értékes része: az olvasó, ha közelebbről kíván megismerkedni egy-egy kisebb uráli nép irodalmával, ezen az úton nemcsak elindulhat, viszonylag messzire is juthat. Domokos a kisebb uráli népek irodalmának elismert szakértője. Ez a tanulmánya — amelyet szerzőjének tárgya iránti szeretete, ugyanakkor objektivitásra törekvő mértéktartása és lendületes stílusa jellemez — jó hírverés a kisebb finnugor népek irodalmának német nyelvterületen.

8. Finnisch-ugrische Mitteilungen. Herausgegeben von ISTVÁN FUTAKY. 1. Jahrgang. Heft 1. März 1977. Helmut Buske Verlag, Hamburg.

Egy új, német nyelvű finnugor folyóirat megindulásáról adhatunk hírt: Finnisch-ugrische Mitteilungen (Finnugor Közlemények, rövidítve: FUM) címmel az NSZK-ban, FUTAKY ISTVÁN szerkesztésében jelenik meg a legújabb finnugor sajtóorgánus. A szerkesztő az előszóban azzal okolja meg a folyóirat életre hívásának szükségességét, hogy a nemzetközivé és tematikailag is egyre szélesebbé váló finnugor tudományokat az NSZK-ban — miként többi nyugati országban is — egyre többen művelik; a kutatást gátolta azonban az a körülmény, hogy nem állt a kutatók rendelkezésére olyan szakfolyóirat, amely a hagyományos folyóiratokhoz képest gyorsabb publikálást tett volna lehetővé. A FUM valamennyi finnugor diszciplína folyóirata kíván lenni, nyelv- és irodalomtudományi tanulmányokat éppúgy közöl, miként a társtudományok eredményeiről szólókat is, ha azoknak uráli vonatkozásai vannak. A folyóirat állandó rovatai: Originalia (önálló kutatáson alapuló tanulmányok közlésére), Diskussion und Kritik (elméleti és módszertani viták, hozzászólások, recenziók, megjegyzések megjelentetésére), Archivum (régí kéziratokat, levelezéseket, valamint egyéb, finnugor szempontból fontos doku-

mentumokat közölnek itt), Berichte, Mitteilungen, Nachrichten (ez a szemlerovat, kiegészítve különböző, a finnugor tudományokra vonatkozó aktuális hírekkel). Az 1. füzetből a következő tanulmányokat említjük meg: H. HAARMANN a finnugor nyelvek areális tipológiájáról, R. ZIMMER a magyar igeekötők grammatikájáról és szemantikájáról, G. J. ŠTIPA pedig (egy 1843-as úti beszámoló alapján) a hegyi cseremiszek népszokásairól ír. FUTAKY ISTVÁN az NSZK-beli finnugor archívumkutatás kérdéseivel foglalkozik, KESZTYÜS TIBOR a göttingai egyetemi könyvtár finnugor állományáról, CHR. GLÄSER az uráli nyelvtudományi bibliográfiáról, PUSZTAY JÁNOS pedig cseremisiz útjáról ír. Megtaláljuk az utolsó rovatban a göttingai, müncheni és hamburgi egyetemen 1977 első félévében tartott, illetőleg meghirdetett finnugor előadásait és előadóit is. Az új folyóiratról az 1. füzet ismeretében természetesen még nem adhatunk értékelést. A bátor vállalkozáshoz sok sikert kívánunk.

9. Katalog der finnisch-ugrischen Bestände einschließlich Geschichte, Recht, Wirtschaft und Natur Finnlands und Ungarns. Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen. Zusammengestellt von TIBOR KESZTYÜS. Band I. XVI + 620, Band II/1 és II/2: VI + VI + 1066, Band III. V + 475. Göttingen 1977.

A göttingai egyetemi könyvtár az NSZK finnugor szempontból legjelentősebb könyvtára (l. részletesebben KESZTYÜS, Die Niedersächsische Staats- und Universitätsbibliothek und ihre finnisch-ugrischen Bestände. Finnisch-ugrische Mitteilungen 1977: 94–98). KESZTYÜS TIBORNak, a könyvtár urálistikái referensének az érdeme, hogy elkészült és sokszorosított formában meg is jelent e méltán híres könyvtár finnugor állományának a katalógusa: mintegy 25 000 monográfia bibliográfiai leírása 4 vaskos kötetben. Az 1. kötet 1945-ig, a II/1. és 2. az 1945-től 1977-ig megjelent irodalmat tartalmazza. A III. kötet két részből áll: a finnugor népek folyóiratállományát (1946-tól) és a megelőző kötetek abc-rendű mutatóját közlő részekből.

KISS JENŐ

N. Witsens Berichte über die uralischen Völker

Aus dem Niederländischen ins Deutsche übersetzt von TIBOR MIKOLA (Mit einem Anhang). Studia Uralo-Altaica VII. Szeged 1975. 107 l. + 43 + 14 l. függelék

Az utóbbi évtizedekben az urálistikában jelentősen megnőtt az érdeklődés a történeti források iránt. A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen új sorozat indult Fontes ad historiam linguarum popularumque uraliensium címmel, melynek első kötete-ként VLADIMIR ISLAVIN, Samoedy v domašnem i obščestvennom bytu (Sanktpeterburg 1847) című műve 1974-ben utánnymásban jelent meg. E sorozat célja a következő: „bislang unveröffentlichte oder schwer zugängliche Werke in die Hand der Forscher, Lehrenden und Studierenden [geben]”, ahogy ezt BENKŐ LORÁND bevezetőjében írja. Hasonló célkitűzés is indította a szegedi József Attila Tudományegyetemen a Studia Uralo-Altaica szerkesztőit arra, hogy sorozatukban régi forrásokat és nyelvemlékeket tegyenek közzé. Még a Fontes első kötete előtt jelent meg a Studia 2. számaként a Die erste sölkupische Bibel aus dem Jahre 1879. Eingeleitet von P. Hajdú (1973), továbbá a 3. számként GRIGORIJ NOVIKIJ Kratkoe opisanie o narode ostjakkom (1715) c. műve, melyet FERINCZ ISTVÁN fordított magyarra (1973). 7. kötetként WITSEN Noord en Oost Tartarye c. művének tudósításait az uráli népekről MIKOLA TIBOR tette közzé. Ezekhez a függelékben AUGUST LUDWIG SCHLÖZER Allgemeine Nordische Geschichte (Halle 1771) c. művéből készült két kivonat csatlakozik, melyek közül az elsőben a szamojédookról szóló leírás utánnymosását (Nord. Gesch. 292–297), a másodikban pedig a FISCHER kéziratos szótárán alapuló vogul és osztjáki szójegyzéket (308–315) találjuk. Közben a sorozat 8. számaként J. R. KRUEGER bevezetőjével 1976-ban megjelent PH. JOHANN VON STRAHLENBERG Das Nord und Ostliche Theil von Europa und Asia (Stockholm 1730) c. könyve.

Mikola olyan művet rendezett sajtó alá, amely adatainak sokaságával magába foglalja szinte az összes elérhető ismeretet az oroszországi „tatár” területekről a 17–18. század fordulóján, és amely ezáltal az utókor számára nagyon fontos forrásművet jelentett. A mű egyben összegezését adja a „moszkovita” birodalom nyugati felfedezésének addigi 200 évéről. Figyelemre méltó egybeesés, hogy 1492-ben, Amerika felfedezésének évében először jelent meg egy osztrák küldöttség Moszkvában, hogy az akkor teljesen ismeretlen Oroszországról tájékozódjék és az országot földrajzilag megismerje. A kísérlet nem sikerült (A. BRÜCKNER, Geschichte Rußlands I, 10 k.). Az Oroszország iránti kései

érdeklődés még alkalmas időben éledt fel ahhoz, hogy Szibéria felfedezését és meghódítását figyelemmel kísérje, de csupán a következő században hozott eredményeket. Igen jelentős volt SIEGMUND von HERBERSTEIN *Reum Moscovitarum Commentarii* (1549) c. műve: ez az első nyugat-európai forrás, amelyben a vogulok és osztjákok neve szerepel (i. h. 19). 1553-ban Richard Chancellor újból fölfedezte a norvégiai Északi-fokon át vezető tenger útvonalat, melyet Othere már 890-ben megtalált, ám erről szóló beszámolója ez idő tájt még ismeretlen volt. Három évvel később STEVEN BURROUGH, aki Chancellort is elkísérte, elérte a Pecsorát és a vajgacsi tengerszorost. Tőle származik a szamojédokról és bálványaikról szóló első beszámoló, mely Witsen Hakluyt-féle 2. kiadásában is szerepel (*The principal Navigations, Trafiques and Discoveries of the English Nation* I, 274. London 1589).¹ Burrough az Obhoz vezető úton járt, melyről úgy vélte, hogy azon eljuthat Kínába. Ekképp tehát egész sor fölfedezőútról tudunk, ezeken hollandok is részt vettek, melyeknek Nyugat-Európa az Oroszország legészakibb részeiről szóló beszámolókat köszönheti.

Az Oroszországról szerzett ismeretek tulajdonképpen gazdasági és kereskedelem-politikai tevékenységek melléktermékei voltak. Ez maradt a helyzet még azután is, hogy Kínát szárazföldi úton könnyebben meg lehetett közelíteni,² miután az északi tengeri út fölkutatása eredménytelen maradt. Oroszországot azonban a rendszeres kereskedelmi kapcsolatok fölvétele mind jobban megismerhetővé tette, és már tudományos érdeklődésű utazók is eljuthattak az országba. Közülük az egyik NICOLAES WITSEN volt, aki 1664 és 1667 között Moszkvában tartózkodott és a későbbiekben is voltak kapcsolatai Oroszországgal.³ Amszterdam polgármestereként könnyebbé vált számára a kapcsolatok megteremtése és fenntartása.

Witsen térképészként is tevékenykedett. Szibériáról készített térképe az első nyugat-európai térkép, mely némileg megfelel a valóságnak (H. Michow, in: *Mitteilungen der geographischen Gesellschaft in Hamburg* 22 (1907): 159).

Witsen művének előzményeként Hakluyt *Navigations-ja* mellett PURCHA *His Pilgrims* (I–IV, London 1625–1626) c. munkáját is meg lehet említeni. Purcha útinapló-gyűjteményéből is merít Witsen: így a szamojédokról szóló beszámolók (Mikola kiadásában 94–96), melynek eredetije GILES FLETCHERTŐL (1588) származik (EDW. A. BOND (ed.), *Russia at the close of the sixteenth century*. 98 k.). Witsen műve azonban nemcsak

¹ Mikola válogatásában nem szerepel. A híren kívül, hogy a szamojédoknak állítólag nincs házuk, csak rudakkal alátámasztott, állati bőrből készült fedélféleségük, és hogy állítólag mesterei a nyilazásnak és sok-sok vadon élő állatuk van. Witsen még a következőket írja: „dort [auf einer Insel 5 Meilen ostnordöstlich von Waigats] zog er [Burrough] mit *Loshak* [einem russ. Schiffer] an Land, der ihn zu einigen der Abgötter der *Samojeden* brachte, ungefähr 300 an Zahl, das schlechteste und ungeschickteste Werk, das jemals mit Augen anzusehen war. Sie hatten die Gestalt von Männern, Frauen und Kindern, sehr grob gearbeitet: alle die Teile waren mit Blut besprenkt. Einige der Bilder waren ein alter Stock, in die zwei, drei oder vier Kerben, die Augen, Nase und Mund darstellen sollten, mit einem Messer gemacht waren. Wie *Loshak* sagte, seien diese *Samoets* oder *Samojeden* nicht so niederträchtig und böseartig wie die, die um den Fluß *Oby* wohnten. Ihre Boote oder Fahrzeuge seien aus Tierhäuten gemacht: wenn sie an den Strand Rämen, trügen sie es mit sich auf ihren Schultern. Sie haben kein Brot oder Korn, außer dem, was die Russen hinbringen. Ihre Kenntnis ist sehr schlecht, sie haben keine Schrift.” Néhány adat Burrough kísérőjétől, Richard Johnstontól származik, vö. Hakluyt-féle Witsen-kiadás 928. k.

² Már Anthony Jenkinson is megtalálni vélte a Kínába vezető szárazföldi utat (1557–1558). A Volga mentén eljutott egészen Buharáig. Föltűnő módon többet tud a szamojédokról, akiknek állítólag háromféle csoportja van, mint a cseremiszeokről és a mordvinokról (vö. E. DELMAR MORGAN–C. H. COOTE, *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*. London 1886. I, 24. k., 47 és 105. k. (a szamojédokról írottak szó szerinti átvételek az oroszból), 164 is.

³ Egy követség tagjaként, mint korábban ADAM OLEARIUS, aki a 30-as években, majd 1643-ban újból Oroszországban tartózkodott. A *Vermehrte Moscovitische und Persianische Reisebeschreibung* (2. Ausg. 1656. 343 kk. Nachdruck Tübingen 1971) c. munkájában szereplő, a „cseremiszt tatárokról” szóló beszámolóját is tartalmazza Witsen műve, vö. különösen a 4–7. lapon levő válogatást. A névadásról a következőt írja Olearius (i. h. 343): „Wenn ein Kind ein halb Jahr alt, bestimmen sie einen gewissen Tag, an welchem dem Kinde sol der Nahme gegeben werden, wer dann am selbigen Tage zuerst zu ihnen kömpt, oder fürüber gehet, dessen Nahme muß das Kind bekommen” (vö. WITSEN 4).

a gyűjtőtevékenység egy meghatározott területre való korlátozásában különbözik az előbb említettől, hanem érdeklődésének sokrétűségében és tudós célkitűzésében is, mely művét többek között a finnugristika számára értékesé teszi.

Jóllehet már az 1692-es első kiadás is az Oroszország északi és keleti területeiről szerzett ismeretek gyarapodását tükrözi a korábbi művekhez képest az 1705-ös második kiadás (ez a Mikola-féle válogatás alapja) nemcsak jelentősen átdolgozott és javított, hanem nagymértékben bővített változat, s éppen ebben találhatók a különösen érdekes nyelvi anyagok (az 1785-ös harmadik kiadás – eltekintve a kiadó előszavától – azonos a másodikkal).⁴ A 325 szót tartalmazó mordvin szójegyzék azonban már az 1. kiadásban is szerepelt. Az adatok egy moksza nyelvjárásból származnak (A. P. FEOKTISTOV, Istoki mordovskoj pismennosti. Moskva 1968. 3).

Witsen műve valójában kompiláció. A szerző nem törekedett arra, hogy az összehordott anyagot egységbe gyúrja, az egyes részek közötti „öltések” világosan láthatók. A különböző beszámolókból származó, alkalmanként jelentkező ellentmondásokat Witsen nem oldja fel, s ez forrásértékét tulajdonképpen még növeli is. Néha azonban Witsen több beszámolót is egymásba olvasztott, egy kép teljesebb kialakításához a mű más helyén teljes egészében szereplő fejezeteket összesűríttve használ fel (a szamojédok meghódításának a válogatás 78. lapján található eseményei eredetileg MASSA jelentésében szerepelnek, mely az eredeti műben a 826 kk. található) vagy pedig népeket hasonlít olyanokhoz, amelyeket ő ír le művében először.

Witsen művéből Mikola az uráli népekre – cseremiszekre, mordvinokra, osztjákokra, vogulokra, permiekre, szamojédokra – vonatkozó adatokat válogatta ki és fordította le. Az eredeti mű megfelelő részei fénymásolatos formában függelékként szerepelnek a fordítás után, s ehhez kapcsolódnak még a szövegben elszórtan található rézmetszetek is. A leírások, megjegyzések a tárgyalt nép lakóhelyén kívül a következőkre vonatkoznak még: fizikai megjelenés, ruházat, a nép jellemvonásai, szociális viszonyai, szokásai (pl. lakodalom és temetés), vallás (különösen bő adatok), táplálkozás és táplálék-szerzés (ételek, vadászat, fegyverek, állattartás, esetleg földművelés), lakás, közlekedés (pl. szánok), továbbá a nyelv – eltekintve a már közölt nyelvi anyagoktól.

Az egyes népekre vonatkozó adatok tömege meglehetősen különböző. Már az Oroszország fölfedezését vizsgáló néhány főnti adat is érthetővé teszi, hogy miért olyan terjedelmesek a szamojédokról (a Jeges-tenger partján élő nyenyecokról) szóló hírek (75–107), és hogy miért találunk közöttük újabbakkal kevert sok régi adatot is. Közben azonban fölfedezték a Kínába vezető szárazföldi utat. Így már sok adatot találunk az osztjákokról is, akiknek a földjén át vezetett ez az út. Ezek az adatok nagyjából újabbak. Az Über die Völker Ostiakki und die Landschaft Astakkia c. fejezet (a fordítás 27–61. lapján) az 1692-es kiadásban 4 lap terjedelmű, ezzel szemben az eredeti mű 2. kiadásában már 11 lapos, tehát jelentősen ki lett bővítve. A beszámolóknak csupán a 2. kiadásba történő fölvétele utal – ha nem is teljesen pontosan – ezek keletkezési idejére. Feltűnően kevés adatunk van a permi népekről, jóllehet a kelet felé vezető út az ő területükön is átmegy (hogy csak néhány állomását nevezzük meg: Vologda – Szolvicssegodszk – Kai – Szolikamszk), továbbá kevés a vogulokról szóló följegyzés is. A „Wagoli”-kat illető hírek nagyjából újabb keletűek. Az első kiadásban található mutató csak egyetlen helyre utal, mely a Szibéria c. fejezet első szakaszát jelenti (a válogatás 63. lapja). A második kiadásban szereplő újabb adatok – Csuszovaja-menti vogulok – EVERT YSSBRANT IDESTÖL származnak, aki 1692-ben Iván és Péter cár követeként Kínában járt, és útibeszámolója Dreyjährlige Reise nach China címmel 1698-ban Hamburgban, 1707-ben Frankfurtban és 1723-ban Lübeckben jelent meg (Witsen vogulokról szóló beszámolójához vö. az 1707-es kiadást, 13 kk.). Ebben a beszámolóban Witsen Ides útítársától, ADAM BRANDTÓL származó adatokat használ föl. Brandt útiélményei Beschreibung seiner grossen chinesisches Reise címmel 1697-ben Frankfurtban, bővített változatban 1712-ben Berlinben, 1723-ban és 1734-ben Lübeckben jelent meg (a vogulokra vö. az 1734-es kiadást, 47 kk.).

Az északi szamojédokról szóló beszámolóknál még bővebb Mikola válogatásában az „Ostiakki”-ról szóló adatok sora, mely név tulajdonképpen az osztjákok és szőlakupok összefoglaló neve, noha a nyelvi különbségekre történtek utalások. A mű kompilációs jellegéből fakad, hogy nem lehet általánosságban megmondani, hogyan is kell érteni a különböző „Ostiakki”-król szóló híreket. Így a fejezet első szakaszának „osztjájk” népnéve, valamint a róluk szóló adatok (27. l.) nem az északi osztjákokra vonatkoznak (összhangban a kor térképészeti följegyzéseivel), mert közlik, hogy az „Ostiakki”-k

⁴ A szamojéd miatyánk, valamint szamojéd szavak és megnevezések listája; a válogatás 80–88. lapján, l. továbbá KAI DONNER, Samojedische Wörterverzeichnis. MSFOu. 64: 5–7.

északon Obdoria szomszédságában élnek, míg a 36. lapon levő adat szerint „die nördlichen *Ostiakki* haben Abgötter wie die Samoieden”, tehát eszerint a szamojédokat is ide kell érteni. A kérdés eldöntésében, hogy melyik népre és melyik vidékre kell gondolnunk, a nyelvi és földrajzi adatok mellett még az is segíthet, ha a beszámoló szerzőjét azonosítani tudjuk. A második kiadásba „egy szavahihető utazó” újonnan fölvevett beszámolója, mely a jelen kiadás 41–47. lapján található és többek között a kínai dohány (*schar*) élvezetéről szól (ez utóbbinak az osztjakok körében való meglétéről egyébként az első kiadás csak nagyon keveset közöl) szintén Yssbrant Idestől származik (vö. beszámolóját: 40. kk.). Witsen megjegyzése szerint (47. l.) ez a beszámoló szóban történt, mégis igen erős az Yssbrant Ides írásos följegyzéseire való támaszkodás. Néhány megjegyzés A. Brandtól származhat, legalábbis a legtalálhatóbb adatok megvannak az ő közlésében. Brand később kivonatossan szerepel az 50–53. lapon (vö. Brand, i. h. 80 kk.). Yssbrant Ides és kísérete az osztjakok földjén átvezető visszautat az Irtis–Ob–Ket vonalon hajón tette meg, tehát valamennyi megfigyelésüket ezen az úton tették.⁵

Mikola ritka és igen értékes forrásművet tett hozzáférhetővé, melynek egy világnyelvre való lefordítása már régóta esedékes volt, hiszen Mikola olyan nyelvből ültette át a művet, melyet a legtöbb finnugrista egyáltalán nem vagy csak kevésbé ért. A holland és a német nyelv hangzásbeli hasonlósága azonban a fordítást csak ritkán könnyítette meg. A 18. lapon a mordvin szójegyzékben találjuk a *kaczama* = holland *rookachtig* szót. Ez utóbbit „német etimológiai” megfelelőjével *rauchartig*-nak fordította Mikola, holott *‘räucherig, rauchig’* a helyes forma (vö. Mordwinische Chrestomathie *M katlam* ‘Rauch’). A 19. lapon álló mordvin *lichtibepre* = holland *Fontein* a német *‘Fontäne’* szóval van értelmezve, jobb lett volna azonban a *‘Brunnen (Quelle)’* szót használni, hiszen a régi nyelvben ilyen jelentés is volt a *Fontein*nek. A *zenuw*, melynek ma *‘Nerv’* a jelentése és így szerepel a 31. és 41. lapon is, régen *‘Sehne’* jelentése is volt, ez utóbbi ebben az esetben jobban illett volna ide.⁶

Az ismertett mű hozzáférhetővé tétele Mikola Tibor nagyrabecsült vállalkozása, amely közli a finnugristákkal azt, miként közvetítette hajdanán ismereteit Witsen kor társainak. Mikola ezzel egyben Witsen nyomdokaiba lépett.

HANS-HERMANN BARTENS

Вопросы удмуртской диалектологии

Сборник статей и материалов. Ижевск 1977. 150 л.

1977 őszén jelent meg az Udmurt Tudományos Kutatóintézet új kiadványa, a *Вопросы удмуртской диалектологии* című, 150 oldalas kötet. A 9. ötéves tervidőszak (1971–1975) udmurt nyelvészeti kutatásairól szóló áttekintés előtt 9 tanulmány, illetve cikk, valamint a cirill betűs udmurt átirási táblázat kapott benne helyet. Az olvasó még a rövidítések jegyzékét is haszonnal tanulmányozhatja.

A 9 cikkből 2 nyelvjárási szavak etimológiáival, 2 nyelvjárási hangtani jelenségekkel, 2 névtannal, 1–1 pedig a *-ča* képzővel, egy udmurt nyelvjárás leírásával, illetve az udmurt–orosz, orosz–udmurt szótár rokonságnév-szócikkeivel foglalkozik. A kötet tartalmát az alábbiakban a cikkek sorrendjében ismertetjük.

V. I. ALATIRJEV 13 olyan szó etimológiáját tárgyalja a cikkében (Этимология некоторых диалектных слов. 3–8), amelyek közül több az eddig megjelent kétnyelvű udmurt szótárakból hiányzik, és csak a peremnyelvjárásokban, nyelvjárásszigetekben használatos. Mind a 13 szó a Tatár ASzSZK-ban levő Ursigurt faluból való. A vizsgált szavak a következők: *bakır* helynév < tat. ‘bronz’; *belgi* ~ *belgi* ‘célpont, céltábla’ < köztörök (l. utalás a TESz. *bélyeg* címszavára); *belläk* ‘aki csuklig, dadog’ < tat.;

⁵ Ides minden útszakasz élményeit és megfigyeléseit minden esetben összefoglalta, ezáltal a pontos lokalizálás nehezebbé vált. Brand naplószerűbben számol be. Egyébként Yssbrant Idesnél (vö. i. h. 209–214) azt a szamojédokról szóló beszámolót is megtaláljuk (Witsennél 92–94. l.), amely Witsen szerint Mangaseofból származik (Yssbrant Ides: Pustosersk).

⁶ Egyébként Witsen Yssbrant Ides beszámolójában a *zenuw* szót használja, míg magánál Y. I.-nél *hertedarmen*-ről (1704-es holland kiadás, 23. l.) van szó, és ennek megfelelően a német fordításban is *‘Hirschdärmen’* szerepel, ezzel is példázva az egyes források között esetenként tapasztalható eltéréseket.

bîrtîk 'morzsa' — Alatirjev szerint összetett szó: *bîr-*, *par-* 'egy' köztörök + *-îk*, amelynek a magyarázatával a szerző adós marad; *kajvan* 'szarvasmarha' < tat. < köztörök < perzsa < arab; *kerî* 'makacs, kitartó' < tat. < köztörök; *kuşma* 'kerítés' < tat. (miként már WIEDEMANN-nál és MUNKÁCSINál is); *mazak* 'tréfa, szórakozás' < tat. < köztörök < perzsa; *sabey* '(kis)gyerek; zöldfülű' < tat. < köztörök < arab; *ustanî* 'hozzátenni, kiegészíteni' < tat.; *ujat* 'lelküismeret; szégyen' < tat.; *čajgun* 'teáskanna' < tat. A felsoroltak után a 'Vénusz (égitest)' jelentésű *čulpon* szó tarthatna számot a legnagyobb érdeklődésre. A *čulpon*-nak ugyanis T. K. BORISZOV nagybecsű udmurt szótárában (1932) egészen más jelentése van: a kámántúli udmurtok nevezik így magát a Kámát. Munkácsinál (VotjSz. 329. l.) 'hajnalcsillag' jelentéssel, és jelabugái, ufai nyelvjárási utalással, tatár jövevényszóként szerepel. A szó ezentúl tehát nemcsak az említett nyelvjárásokból, hanem a tatár környezetben fekvő Ursigurtból is adatolható. Kár, hogy a szerző egyáltalán nem foglalkozott a szó Boriszov-féle jelentésével, sem pedig jelzett cseremiszi kapcsolataival (cser. *čolpan* ua. < tat., RÄSÄNEN, VEWT) részletezésével, értékelésével. A cikk végére érve igaznak bizonyul a szerzőnek a bevezetőben tett megjegyzése, miszerint inkább az adatközlés, mint az adatfeldolgozás volt a célja.

Sz. K. BUSMAKIN cikke (Артикуляция и употребление некоторых согласных в северовосточных говорах удмуртского языка. 9—17) az *l*, *ž*, *ʃ*, *č*, *j* hang képzésének és használatának kérdéseit, az abszolút szöveg zöngésülését, zöngétlenedését taglalja az udmurt nyelv ún. középkleti nyelvjárást illetően. Az eszközfonetika nyújtotta lehetőségek révén pontos leírását adja ezeknek a hangoknak és jelenségeknek, a nyelvjárás általános jellemzéséhez szolgáltatva ezáltal adalékokat. Utal az adott nyelvjárás és az irodalmi nyelv e téren mutakozó hasonlóságaira és különbözőségeire. Példái nem mindig meggyőzőek. Az *a*-ra, *o*-ra végződő tövek *-(j)o* melléknévképzős alakjai (13) között a *nîlo-pîjo* 'gyermek' van, szó szerint: gyermeces, vagy az *apa* 'lánytestvére' van, szó szerint: 'lánytestvéres' példa esetében az előbbinél a tövek nem *-a*, *-o* végűek, az utóbbinál pedig gyanakodni lehet, hogy itt tőnek nem az *apa*, hanem a vele azonos jelentésű és szélesebb körben használt *apaj* szó tekintendő (a rokonságnevekben ugyanis a *j*-elem mint vocatívisi-deminutív képző meglehetősen gyakori). Máshol a megfogalmazásból nem derül ki, hogy az egyébként öröndetesen nagyamú utalás közepette mi a szerző saját véleménye (pl. a szóvégi zöngésülés-zöngétlenedés kérdésében a 14—15. lapokon). Mindezekről eltekintve Sz. K. Busmakin cikke mind módszertani, mind pedig elméleti téren jelentős előrelépés az udmurt hangtan kutatásában. A nyelvjárási eszközfonetika kutatásokra nagy szükség van, mivel — miként majd alább, R. S. NASZIBULLIN cikkéből látni fogjuk — az árnyalatnyi hangtani különbségeknek is jelentősége lehet egy-egy jelenség korhoz és helyhez kötésében.

V. M. VAHRUSEV, a kötet felelős szerkesztője a *-ča* végű szavakat, ezt a nem nagyszámú, főnevekből álló csoportot vette vizsgálat alá (Слова с постпозитивным элементом *-ча* в удмуртском языке. 18—25). Nem jelentésük, hanem származásuk és szerkezetük szempontjából vizsgálta őket. Az idetartozó szavak némelyikével foglalkoztak már a szakirodalomban, de tüzetes vizsgálatukra még eddig nem került sor. A *č* + *a* hangkapcsolat nem idegen az udmurtból. *-č* igeképzőről (denominális verbumképzőről) több kutató is említést tesz. Felmerülhet a kérdés, hogy van-e *-ča* igeképző is? A *-ča* végűek egy része a török nyelvekből, illetve az oroszból került be az udmurtba. Mind a török, mind az orosz eredetűeket egységes egésznek kell tekinteni, *-ča* képzőről tehát nem lehet beszélni. Az orosz jövevényszavak azonban csoportokba sorolhatók aszerint, hogy a bennük fellelhető *-ča* végződés az oroszban is *-ча* volt-e. Az első csoportba a *дача*, *задача*-típusúak tartoznak, amelyek minden változás, változtatás nélkül használatosak az udmurtban. A második csoportba viszont olyan orosz jövevényszavak tartoznak, amelyekben az orosz *-ча* (*-уца*, *-нуца*), ill. *-че*, *-у* (*-уе*, *-уу*, *-еу*) szóvég — udmurt *c* fonéma hiányában (és az utóbbi esetben a *-ча* analógiájára) *-ча* lett. Ennek a hanghelyettesítéssel létrejött *-ča* szóvégnek a mintájára egyedül a középkleti nyelvjárás kezdte a *č* + *a* hangkapcsolatot képzőnek, deverbális (ritkábban deonominális) nomenképzőnek tekinteni. Pl. *kualjani* 'megdermedni, fájni' — *kualjača* 'rémhírterjesztő'; *jár* 'fej' — *járaca* 'fejealja, párna' stb. Ez a nyelvjárási *-ča* képző az irodalmi nyelv képzői közé nem került be, bár, a vele képzett (nyelvjárási) szavakat az írók közül egyesek (pl. V. G. СИРОВОКОВ) sikerrel alkalmazták a munkáikban.

V. K. KELMAKOV az Izs balparti mellékfolyójának, a Kirikmasznak mentén beszélt, a déli udmurt nyelvjárásterületre jellemző nyelvváltozatot vizsgálta a kötet legterjedelmesebb cikkében (Краткая характеристика кырыкмасских говоров южно-удмуртского наречия I. 26—61). Az előszóban a szerző utal arra, hogy jöllehet már FOKOS-FUCHS DÁVID gyűjtött idevalósi szövegeket (I. MUNKÁCSI BERNÁT kiadásában), ezt a nyelvjárást eddig senki sem vizsgálta. Az izsevszki egyetem udmurt szakos diákjaival a nyári terep-

gyakorlatokon sikerült szert tenni olyan új anyagra, amelynek alapján sor kerülhetett a nyelvjárás részletes és mintaszerű leírására.

A nyelvjárás hangzóállománya jellemző, hogy eggyel több, tehát hét magánhangzófonémája van, mint az irodalmi nyelvnek. Ennek a hetediknek (̃) viszont három alakváltozata ismert (̃, ̂, ̃). Egy hang sokféle variánsa viszonylag kis területen — ez a peremnyelvjárások, nyelvjárásszigetek jellemzője — állapítja meg a szerző. A mássalhangzók közül eltűnőben van az η fonéma, csak az öregek nyelvében figyelhető meg. A szerző számbaveszi és a legnevesebb finn kutatókhoz is méltó alapossggall részletezi az egyes hangokat, és az egész hangzóállomány legkülönbözőbb jelenségeit.

A nyelvjárás alaktani sajátosságai közül elsőként említendő a mindig (tehát magánhangzóra végződő tövek esetében is) -jos formában használt többes jel, amelynek révén az egvényi beszédtempótól, beszédstílustól függően sajátos alakok jöhetnek létre, pl. *ataj* 'apa' — *atajjos* > *atos* 'apák', *korka* 'gerendákból épült ház' — *korkajos* > *korkos* 'házak'. A nyelvjárás esetrendszerének sajátos vonása, hogy hiányzik a -ja-ragos adverbialis eset és a -lañ 'felé'-ragos approximativusz. Helyettük névutós szerkezetek használatosak. A terminativusz -oñ ragja ismeretes, de helyette inkább a *doroñ* 'ig' névutót használják. A -ja-végű voršud- (nemzetség)nevek (pl. Szalja) 4-féle helyhatározós esetben (éspedig az inesszívuszban, az illativuszban, az elativuszban és az egresszívuszban) a tőhöz járuló -lu- elem után, az esetek előbbi sorrendjében -n, -θ, -s, -sen esetragot vesznek fel.

A névszóképzők terén a nyelvjárás sajátosságának bizonyul a kicsinyítő-kedveskedő -kaj képző (pl. *anaj* 'anya' — *ankaj* 'anyuska', *ataj* 'apa' — *atkaj* 'apuska' stb.), amely a tatár jövevényszavak képzőelemeként került be az udmurt nyelvbe. Annnyira meggyökeresedett, hogy a népköltészeti szövegekben tősgyökeres udmurt szó(rész)ként viselkedik, a tőalaktól az alábbi módon el is válhat: *tugan no kajos* (> *tugankaj* 'rokon, kedves rokon', oroszul 'родименький' + *jos* többesjel) 'родичи ла мои', magyarul kb. 'kedves-drága rokonaim'.

A nyelvjárás sajátosságai közé tartozik a mindössze két szóban fellelhető -trak végződés, amelynek eredete nem tisztázott, de minden bizonnyal kapcsolatban áll a mordvin *traks* 'tehén' szóval. Az udmurt szavak 'bikaborjú' és 'űsző' jelentésűek, és így talán *trak*-kicsinyítőképzős származékszóknak foghatók fel.

A melléknévi szófajkategória leírásában említésre méltó a felső fok képzésének feltűnően sokféle lehetősége. A tőkettőzés mellett közel 10-féle szintetikus felsőfokot kell számításba venni. Ezek között például az utolsóként említett esetében egy török jövevényszó (vö. csuv. *tšen* 'igazság; igaz(i), való(di), helyes') grammatikalizálódásának lehetünk szemtanúi: udm. *tsän* 'leg-' (orosz 'самый'). Erre a felsőfok-változatra a szerző a kirikmási népköltészet nyelvéből és a kukmori nyelvjárásból tud példát említeni. A most vizsgált nyelvjárás ismeri, de csak ritkán használja az 'édesnél édes (= legédesebb)', 'mindentől nagy (= legnagyobb)' típusú felsőfokú alakokat.

Az orosz -oamui-féle -s (pl. *kék*—*kékes*) melléknévképző szerepét ebben a nyelvjárásban nem a -mât, hanem a -pâr (-pârjem) és az -ales-képző tölti be.

A névmásokat illetően a nyelvjárás sajátosságának tekintendő az egyes szám első személyű személyes névmás többes számjelen (egyes számú jelentésű) alakjának (*mon*, *monjos*) a használata a népköltészeti alkotások nyelvében. Használó — feltehetően nyomtatékosító szándékú — jelenséget a népköltészet kutatói csak a mozgái területben figyeltek meg.

Az igeragozásba az irodalmi nyelvben és más nyelvjárásokban használt három igemód mellett használatos az óhajtonak nevezett mód (желательное наклонение) is, amely csak a déli nyelvjárásterületen ismeretes. Ezekkel az összetett (*med* + *užalom*, *užalod*, *užaloz* stb. 'hogy dolgozzam, hogy dolgozzál, hogy dolgozzék stb.') alakokkal az állító és a tagadó ragozásban egyaránt találkozunk.

V. K. Kelmakov rendkívül alapos és körültekintő tanulmánya a címében látható „I.”-jelzésből sejthetően része egy nagyobb munkának. Erre enged következtetni a nyelvjárási szójegyzék is (51–61), amely a Материалы к словарю címet viseli.

R. S. NASZIBULLIN cikkének témáját egy udmurt nyelvjárás magánhangzóállománya néhány kérdése képezte (О некоторых особенностях вокализма канлинского говора. 62–84). A mintegy 500 lakosú Kanli falu Baskíriában, Ufától mintegy 50, a Bjelajától (a bal parton) kb. 4 km-re fekszik. A hagyomány szerint az itt élő udmurtok ősei, a három nemzetségbe tartozó 8 család, a Csinder és a Kirtesak nevű (baskíriai és permi területi) falvakból költöztek át ide. A mai faluban a végek (udmurtul *pal* 'oldal, fél'; *Csinderpal* 'a Csinder-vég' stb.) neve is erről tanúskodik. A falu nyelvjárásának meg lehetősége nagy irodalma van, írt róla MUNKÁCSI BERNÁT, T. I. TYEPLJASINA, V. K. KELMAKOV, és már több ízben maga a szerző is. Ennek a nyelvjárásnak a hangtana hason-

lóságot mutat a beszermán nyelvjárásával, de ugyanakkor vannak olyan sajátosságai, amelyeket sem a beszermánból, sem más udmurt nyelvjárásból mind ez ideig nem tudtak kimutatni. Éppen ezért a szerző a cikkét a nyelvjárásközi hangmegfeleléseknek szentelte, és mind módszerét, mind eredményeit illetően a további hasonló kutatásokhoz példával szolgált.

Megállapította, hogy az óudmurt *ŷ* (a hagyományos finnugor jelölésben az ún. svéd *u*, vagyis palatoveláris felső nyelvállású labiális magánhangzó) hangmegfelelései a következők: **u* > kanli *ŷ*, beszermán *ŷ* (ugyanazon hang két változata), az ari, tehát az egykori Arszkaja Zemlja területén beszélt udmurt nyelvjárások — a sosmai, kukmori, bavlí, tatísli, taskacsinoi és krasznojfimszki nyelvjárások — megőrizték az eredeti *u*-t, míg ebből a hangból az északi, a középső és a déli udmurt nyelvjárásokban *u* lett. Ugyanennek az óudmurt *u*-nek a felső-sziszolai komi nyelvjárásban zárt *o* (*ŷ*), a jazvai komiban hangsúlyos *u*, a többi komi nyelvjárásban pedig *o* felel meg. V. I. LITKIN a hang ősermi előzményét *ŷ*-nek jelöli.

Vannak viszont olyan komi szavak, amelyekben az udmurt **u* > *u* ~ *ŷ* ~ *ŷ* ~ *u* hang(ok)nak nem *o*, hanem *u* (V. I. Litkinnél *ŷ*), ill. *u* (V. I. Litkinnél *ŷ*) felel meg.

A bolgár—török jövevényszavakban a csuvas redukált *e*, *ä* helyén az óudmurt *u*-t (és megfelelelőként az *u*-t, *ŷ*-t, *ŷ*-t) találjuk. A tatár—baskír **ŷ* > rövid *o*, *e* helyén az udmurt nyelv tatár—baskír jövevényszavaiban ugyancsak az *u* ~ *u* ~ *ŷ* ~ *ŷ* megfelelést találjuk, s ez arról tanúskodik, hogy a tatár—baskír szavak átvétele idején a tatár—baskír *ŷ* még nem vált *o*, *e* hanggá, pl. ótatár **ŷpm* 'ház' > mai tatár *ŷpm* ~ óudmurt **jurt* > északi, déli, középső nyj. *jurt* ~ ari udmurt *đurt*, *žurt*, *žirt*.

Ami az **u* ~ *u* ~ *ŷ* ~ *ŷ* megfelelést illeti, R. S. Naszibullin feltételezi, hogy a mai állapot (az általánosabb **u* > *u* mellett sporadikusan fellépő **u* > *ŷ*, **u* > *ŷ*) nem azonos a régebbi állapottal. Szerinte ugyanis az **u* > *ŷ* ~ *ŷ* változás az „idősebb”, az **u* > *u* más nyelvjárások (különösen a középső) és az irodalmi nyelv *u* hangjának hatására ment végbe. A Buj és a Tanip menti udmurtoknak a nyelvében megőrződött az **u* helyén az *ŷ*, mivel ez a nyelvjárássziget nem állt az *u*-zó nyelvjárások hatása alatt.

Az udmurt nyelvjárások többségében meglevő *ŷ* ~ *ŷ* (gyengén labiális *ŷ* ~ *ŷ* fonéma helyén — miként ezt már T. I. TYEPLJASINA is észrevette (1966) — a beszermánban *e*, a kanliban *o* van. A szerző a kanli nyelvjárásban kb. 250 olyan szót ismer, amelyek *o*-jának helyén más nyelvjárásban *ŷ* ~ *ŷ* ~ *ŷ* beszermán *e* van.

Az *u* és az *ŷ* viselkedése alapján pl. a Kanliba település idejét a 16—17. sz. fordulóra lehet helyezni, amikor a tatár—baskír *ŷ* > *ŷ* fejlődés nem zárult még le. Ha a kanliban a tatár *ŷ* helyén *ŷ*-t, a többi udmurt nyelvjárásban pedig *ŷ* ~ *ŷ* ~ *ŷ* (beszermán) *e*-t találunk, akkor a szó az udmurtok szétköltözése előtt, szétköltözéséig került be az udmurtok nyelvébe (ótatár **ŷ* > óudm. **ŷ* > kanli *ŷ* ~ (máshol) *ŷ* ~ *ŷ* ~ *ŷ* ~ *ŷ*). Ha ezeknek a hangoknak a helyén a mai tatárban *ŷ* (*y* vagy *ŷ*) szerepel, akkor újabb tatár kölcsönzésről van szó. A szerző mindössze három olyan szót talált, amelyben az óudmurt *ŷ* > *ŷ*-nak ótatár—óbaskír *ŷ* (és nem *ŷ* - *y*, *ŷ*) felel meg.

Az óudmurt **u* > kanli *ŷ*, az óudmurt *ŷ* > kanli *ŷ*, a tatár—baskír **ŷ* > *ŷ* és a tatár—baskír *ŷ* > kanli *ŷ* o hangfejlődés a 17. sz. első felében már befejezett tény volt. Mivel lágy mássalhangzó hatására néhány udmurt (Kanli) szóban az *u* nem változott *ŷ*-vá, hanem megmaradt *u*-nak, ezért az újabb tatár—baskír jövevényszavak *y*-ja is változatlanul megmaradt. Annak eredményeként — az eddig elmondottak mellett —, hogy a tatár—baskír *ŷ* helyén is a kanliban *u*-t találunk, jogos az a következtetés, miszerint a kanli udmurt nyelvjárásban az *u* másodlagosan, újra az önálló fonémává válás útjára lépett.

A tatár—baskír szavak *ä* (*ŷ*; *ŷ* = *ŷ*) hangjának a kanli nyelvjárásban *e*, más udmurt nyelvjárásban *ä*, *a* felel meg. Amennyiben a mai tatár—baskír *ä* helyén a kanliban *a* (és nem *ŷ*) van, akkor korai bolgár—török átvétellel van dolgunk, ugyanis a mai tatár—baskír *ä* (*ŷ*) *a*-ból fejlődött. Pl. kanli udm. *atas* 'kakas' < óudmurt *atas* ~ óbaskír **atas* > mai baskír *atas*, tat. *atäč*.

A tárgyalt hangmegfelelések alapján R. S. Naszibullin arra a következtetésre jutott, hogy a 16. sz. közepén — amikor az udmurtok egy része a Kámán túlra, az Ural közelébe költözött — az udmurt nyelvjárások már kialakultak, vagyis azok a hangtani jelenségek, sajátosságok, amelyek pl. a kanli és a beszermán nyelvjárás között azonosak, már a Kanliba költözés előtt létrejöttek. A kámántúli udmurt nyelvjárások (nyelvjárás-szigetek, peremnyelvjárások) közül egyedül a Buj és a Tanip menti tartozik a déli nyelvjáróterülethez, a többi a délnyugatihoz. Az a történelmi adat, miszerint Kanliba 1646 körül egy beszermán család költözött, azt bizonyítja, hogy a kanli udmurtok és a beszermánok között a kapcsolat nem szakadt meg, de nem is volt olyan erős, hogy a kanli és a beszermán között mutatkozó hasonlóságokat a kanliak kámántúli letelepedése utáni korból magyarázzuk.

R. S. Naszibullin ezzel a mesterien megírt cikkével alátámasztotta azt a véle, ményét, hogy az összes udmurt nyelvjárás első szótagi magánhangzójának összehasonlító vizsgálata azért tartja különösen fontosnak, mert az eredmények nemcsak az udmurt-hanem a permi és a távolabbi finnugor kapcsolatok tisztázásán kívül a jövevényszavak korhoz és egy bizonyos (törökségi) nyelvhez kötésében, sőt a mai udmurt helyesírás szabályainak megalkotásában (pl. *чӧльы* vagy *челбы*) is szerepet játszhatnak. A kanli nyelvjárás átmenetet képez a délnyugati és a beszermán között, magánhangzóállománya a beszermánhoz, mássalhangzóállománya a délnyugati nyelvjáráshoz közelíti, s éppen ezért fontos további alapos kutatása. Az e téren elért eredmények minden bizonnyal megvilágítják mindazokat a kérdéseket, amelyek az udmurt dialektológiában mind ez ideig megoldatlanok.

I. V. TARAKANOV a 18. századi udmurt nyelvemlékek alapján vizsgálta meg a török jövevényszavak kérdését (Тюркизмы в удмуртских диалектах по письменным памятникам XVIII века. 85–100). A szerző megítélése szerint a tatárral és a baskírral közvetlen kapcsolatban álló udmurt nyelvjárásokban a török jövevényszavak száma megközelíti a 2000-et. A korai nyelvemlékeket a jövevényszavak szempontjából még senki sem nézte meg alaposan, pedig jelenlétük az udmurt írásbeliség legkorábbi emlékeiben messzemenő következtetésekre vezethet. T. I. ТУЕПЛАСИНА közismert monográfiája (Памятники удмуртской письменности XVIII века. Москва 1965) és ЗАХАРИЙ КРОТОВ 1785-ös kéziratos szótára (Краткий вотский словарь, kézirat a leningrádi Szaltikov-Scsedrin Könyvtárban) alapján I. V. Tarakanov most megkísérelte a nyelvemlékek „turkizmusainak” az osztályozását.

A kérdéses szavakat osztályokba sorolta, az elsőbe azokat, amelyek a Magna Bulgaria létrejöttét megelőző időkben kerültek be az udmurtba. Hat ilyen szót talált a szerző, de a rájuk vonatkozó megjegyzése elég homályos. Azt mondja ugyanis, hogy a felsorolt szavak közül csak az utolsó 2 maradt feljegyzetlen („незафиксированный” 87. l.)?! Hasonlóképpen nem világos, mi a szerző célja annak megállapításával, hogy a nyelvemlékekben a „turkizmusok” különféleképpen, különböző módon („по-разному” tükröződnek. J. E. FISCHERNÉL például 4, a Miatyánkban 4, MILLERNÉL 24, MOGILINNÁL 117, KROTOVNÁL 159 „turkizmust” lehet találni. Ezeknek a számoknak a nyelvemlékek terjedelmének, témájának, a nyelvjárás hovatartozásának, keletkezési idejének stb. stb. ismeretében is csak akkor mondhatnának valamit az olvasónak, ha a szerző maga vonna le belőlük következtetéseket, és tisztázná az alkalmazott fogalmakat (pl. módszeresen) feltárná a „turkizmus” terminus technikus valóságos tartalmát). (Csak egy példa az elmondottakhoz: Miller kb. 300 kazanyi szavából 24 turkizmus, Mogilin kb. 2100 szavából 117; Miller szójegyzéke az 1730-as évekből való, Mogilin az 1762–1786 közötti időből; mindez korántsem jelenti azt, hogy a „turkizmusok” száma az idők múlásával arányosan nőtt.)

A továbbiakban V. I. Tarakanov a Magna Bulgária létrejöttétől kezdve átvett jövevényszavakat két csoportra osztja: a bolgár–török és a széles és szűk körben használt tatár jövevényszavakra. Az előbbieket száma 87 (83–84), az utóbbiaké 91. Ebből a 91-ből 26 a szerző szerint csak a peremnyelvjárásokban, a déli és a középső nyelvjárás-területen van meg manapság. További 10 nyelvemlékbeli jövevényszó az udmurt köztársaság határain túl beszélt nyelvjárásokban ismeretes. Felsorol a szerző még újabb más 10 szót, amelyeket a korábbi gyakorlatát követve, minden indoklás nélkül az узкодialektnый tehát „szűk (kis) területen használatos” jelzővel lát el. A cikkben, ebben a nyelvemlékek anyagára épülő cikkben elmondottak nem igazolják a szerzőnek azt a megállapítását, hogy a bolgár–török jövevényszavak nyelvjárás megoszlása azért egyenetlen, mert a déli (különösen a kukmori) és a glazjovi (?) udmurtok viszonylag sokáig éltek a későbbiekben teljesen eltávozó bolgár–törökök fennhatósága alatt.

Cikke végén a szerző pontokba szedi megállapításait. Közülük az első, miszerint a korai (18. századi) udmurt nyelvemlékek kb. 200 török jövevényszavának „abszolút többsége” a 18. századig került be az udmurtba, hogyan kell érteni? Úgy, hogy az „abszolút többség” mellett megmaradó „minimális kisebbség” pedig magában a 18. században? A jövevényszavak ilyen módon történő osztályozásáról a cikkben nem esik – és nem is eshet – szó. A második pont a bolgár–török jövevényszavaknak az egész udmurt nyelvtérületen való meghonosodását konstatálja. Harmadik megállapítása összefügg az előzővel: ezeknek a szavaknak nemcsak elterjedési, használati köre is széles. Végeredményben nagyon sajnálatos, hogy ebben a cikkben a szerzőnek nem sikerült a címben jelzett, helyénvaló, időszerű kérdést tisztáznia.

T. I. ТУЕПЛАСИНА az 1948-as udmurt–orosz, az 1956-os orosz–udmurt szótár rokonságnév-anyagát vizsgálta meg (Термины родства в современных словарях удмуртского языка. 101–109). Az udmurt–orosz szótárban kb. 110 címszó jöhet szá-

mításba, az orosz – udmurtban pedig 76 címszónak kb. 90 udmurt szó felel meg. A szerző az ezekben a szócikkekben fellelhető hibákra, hiányosságokra mutat rá. Általában véve a szótárak egyáltalán nem, vagy csak hébe-hóba (akkor is nem ritkán rosszul) adnak tájékoztatást arról, hogy ezek az udmurt szavak megnevező vagy megszólító terminusok-e. Nyelvjárási hovatartozásuk esetleges jelzése sem mindig helytálló, használatuk módjáról (pl. a 3. személyű birtokos személyraggal megadott leíró, körülíró terminusok esetében) nem adnak semmiféle fogózkodót, a nálunk használatos szakkifejezéssel élve szituatív példát. Ezeknek a teljesség igénye nélkül említett hiányosságoknak az ismeretében váratlan a szerző megállapítása, miszerint a szótárak (különösképpen az udmurt – orosz) a mai udmurt irodalmi nyelvet illetően jó kézikönyvnek, tanácsadónak bizonyultak, és elérték a célt: normalizálták az irodalmi nyelvi szóhasználatot. (Annak a kérdésnek a megvitatására, milyen mértékben szolgálhat pl. egy 15 000 szavas zsebszótár irodalmi normát teremtő szótárként, most nem térünk ki.) Ha normatív célok lebegtek a szerkesztők előtt, akkor nincs joga a szerzőnek számonkérni a nyelvjárási utalásokat, elvégre a szótárban szereplő szót – immáron nyelvjárási utalás nélkül – irodalmi nyelvi szónak ajánlották. A nyelvjárási utalások az udmurt – orosz szótárban teljesen feleslegesek, az orosz – udmurtban pedig egyenesen félrevezetőek – erre a végkövetkeztetésre juthatnánk, ha a szerző gondolatmenetét következetesen végigvinnénk. Az kétségtelen tény, hogy e téren a szótárírók következtelenek voltak, de mivel az udmurt nyelvnek nincs nyelvjárási összehasonlítható szótára, az általuk nyújtott helyes adatokért csak hálásak lehetünk, a helyteleneket pedig most T. I. Tyepljasina érdeméből módunkban áll kijavítani.

A kötet következő cikke (Некоторые вопросы удмуртской ономастики. 110–122) az udmurt nyelvtudomány számunkra meglehetősen ismeretlen területével, az udmurt névtani kutatásokkal foglalkozik. Szerzőjének, G. A. АРХИПОВNAK azt a megállapítását, hogy a névtan az utóbbi 10–15 évben a Szovjetunióban is erőteljes fejlődésnek indult, értékes szovjet névtani bibliográfiai adatok sora igazolja (110–111). G. A. Arhipov rámutat arra is, hogy az udmurt névtan művelői sokat tanultak a komiktól, akiknek a nyelvjárási, tájegység-monográfiái tág teret szenteltek a névtan kérdéseinek is. Az udmurt névkutatók eredményesen és rendszeresen vettek részt a Volga-vidék névtani konferenciáin, amelyeken a kiadványai (аз Ономастика Поволжья c. sorozat kötetei) számos udmurt névtani (adatközlő és adatfeldolgozó) cikknek is helyet adtak.

G. A. Arhipov az udmurt névtan kutatóinak feladatait a következőkben látja: 1. Tisztázni kell az elméleti fogalmakat, problémákat; 2. Gyűjteni kell – mégpedig késedelem nélkül és nagy erővel – mindenfajta lehetséges nevet, a régi személyneveket, a gúnyneveket, a legeldugottabb települések, mocsarak, vizek stb. megnevezéseit, a régészeti leletekkel, tennetőkkel kapcsolatos névanyagot, mivel ezek az adatok a névtanon és még más nyelvészeti diszciplínák kívül számos más tudományt is forrásanyaggal láthatnak el; 3. Össze kell állítani a nép- és népesoportnevek, a helynevek, a víznevek, a régi nevek stb. справочный словарь-nak nevezett adattárát és etimológiai szótárát. Mindennek mintegy előfeltétele az udmurt nyelvi adatok cirill betűs átírásának a legapróbb részletekig történt tisztázása. A jelenlegi állapot távolról sem kielégítő. Ugyancsak megoldandó feladat a névtani formánsok (a különféle képzők, az összetételekben állandóan szereplő tagok, földrajzi terminusok stb.) gyűjtése és rendszerezése, valamint közzététel. A G. Arhipov világos, szabatos cikkének másik, érdekes, sőt tulajdonképpen felfedezésszámban menő részét az udmurt névtan rövid bibliográfiája (Краткая библиография по удмуртской ономастике 116–122) képezi. A közel 100 tétel jelentős hányada nemcsak az udmurt, hanem más, finnugor és nem finnugor nyelv névkutatóinak is figyelmébe ajánlható.

M. G. АТАМАНОВ az udmurt mikroetnonimákról, vagyis a nálunk általában nemzetségnévként fordított vorsud-nevekről ír (Микроэтнонимы удмуртов, проживающих за пределами Удмуртии. 123–129).

A nemzetségnévek kutatása a 19. századi udmurt etnolingvisztikai munkákkal kezdődött. Jelentős állomásának M. G. НУДЖАКОВ Вотские родовые деления (ИОАИЭ XXX/3, Kazany 1920), és M. O. КОЗВЕН Распад родового строя удмуртов (На удмуртские темы I. Москва 1931) című cikkének megjelenését tartják. Az ő nyomdokaikon haladva kb. 70 – funkcióját veszített, tehát pusztán nominális, hagyományként őrzött – nemzetségnévvel lehet(ett) számolni. Mivel a most ismertett kötet utolsó cikkéből kiderül, hogy M. G. Atamanov aspiránsként foglalkozik ezzel a témával, feltételezhetjük, hogy disszertációja befejeztével új adatok és eredmények várhatók tőle. Egyúttal nyilvánvalóan ezzel magyarázható az is, hogy miért nem tárgyalja a szerző a kérdés további tudománytörténeti vonatkozásait (pl. Sz. K. BUSMAKIN idevonatkozó munkáit), és miért használták az eddig egyértelműnek tűnt vorsud vagy род 'nemzetség' név helyett a kissé homályos воршудно-родовая группировка elnevezést. Ebben a cik-

kében 95 — az Udmurt ASzSZK határain túl fekvő — településnek a névanyagát (vorsud-neveit) tette közzé. Az adatközlés önmagában is nagy érdem, de talán néhány, inkább statisztikai, de mégsem félrevezető adattal máris szolgálhatott volna. Pl. azt már most megállapíthatta volna, hogy az ismertettek közül hány nemzetségnév fordul elő (ismeretes?, használatos?) a határokon túl és Udmurtiában is. Ez azért is érdekes lett volna, mert a cikkből kiderül, hogy a szerzőnek több mint 400 település névanyaga van a birtokában, s ezek között szerepelnek új, eddig ismeretlen vorsud-nevek is, míg más, régóta ismert névnek hiába kutatta a nyomát. Érdeklődéssel várjuk további munkáit.

A kötet utolsó, már többször említett cikke V. I. VAHRUSEV Удмуртское языкознание за 1971–75 гг. (130–138) c. áttekintése, amelyből az udmurt nyelvtudomány újabb eredményei válnak ismertté.

Bevezetőül az udmurt nyelvtudomány kutatóhelyeivel, műhelyeivel ismerteti meg az olvasót. Ilyen az Udmurt Tudományos Kutatóintézet udmurt nyelvi osztálya (szektora), ahol négy munkatárs (V. I. Vahrusev osztályvezető, V. I. Alatirjev, G. A. Arhipov és R. S. Naszibullin), valamint két aspiráns tevékenykedik. Rif Sarkiszlamovics Naszibullin neve nálunk még nem ismert. A kámántúli udmurt nyelvjárások kiváló szakértője, aki — miként az udmurt kutatók közül nem egy — a Tartui Egyetemen szerezte meg a kandidátusi címet. M. G. Atamanov és B. S. Zagulajeva is Tartuban tanul az intézet aspiránsaként.

Az udmurt nyelvtudomány másik „fellegrára” az izsevszki „50 éves a Szovjetunió” Állami Egyetem udmurt nyelvészeti tanszéke. Vezetője I. V. TARAKANOV, mellette V. K. KELMAKOV és R. I. JASINA (docensek), Sz. V. SZOKOLOV és G. A. USAKOV (adjunktusok) látja el a tanszék sokrétű oktató és kutatómunkáját. A tanszék aspiránsa, A. P. SUTOV a moszkvai Nyelvtudományi Intézetben foglalkozik a mondattan kérdéseivel.

A továbbiakban V. I. Vahrusev számbaveszi a már elkészült és a kiadásra váró munkákat. A felsorolásban sok tankönyv szerepel, ugyanis az intézet és az egyetemi tanszék erőfeszítéseinek köszönhetően az udmurt iskolák korszerű, tudományos alapokra épülő tankönyveket használhatnak. A kiadásra váró munkák között a legnagyobb érdeklődés bizonyára a 40 ezer szavas udmurt–orosz szótár iránt fog megnyilvánulni, hiszen a jelenleg használatos szótár 1948-ban jelent meg, és csak 15 ezer szót tartalmaz. (1978-ban fog megjelenni Moszkvában, a Russzkij jazik kiadónál.)

Az udmurt írásbeliség 200 éves jubileumát méltóképpen — hasonló kiadással, tudományos ülésszakkal — ünnepelte meg az udmurt nyelvész-társadalom. Az intézet kiadványai közül a jelzett időszakban jelent meg, ill. készült el a Вопросы удмуртского языкознания c. sorozatnak a második (1973. 232 l.), a harmadik (1975. 242 l.) és a negyedik (1976. 232 l.) kötete, amelyek közül különösen a harmadik szolgálna rá hézagpótló cikkeivel, nyelvjárási térképével az önálló méltatásra.

Az udmurt nyelvtudomány újabb eredményei közé tartoznak a sikerrel megvédett disszertációk is. Az említett időszakban hat kandidátusi értekezést védtek meg (l. 131. l.), közülük csaknem mindegyiket ismertette és értékelte a Советское финно-угроведение.

A cikk megadja a szerző által legfontosabbnak tartott közlések, cikkek, tanulmányok jegyzékét, megemlíti V. I. LITKIN és B. A. SZEREBRENNYIKOV idevonatkozó munkáit, és a külföldi (elsősorban magyar) kutatók eredményeit is.

V. I. VAHRUSEV beszámolóját olvasva V. I. Litkinnek arra a beszédére kell gondolkunk, amelyet 1970 októberében, az 50 éves udmurt autonómia tiszteletére rendezett ünnepi ülésszakon mondott el az udmurt nyelvtudomány eredményeiről és feladatairól (Вопросы удмуртского языкознания II., Izsevszk 1973. 3–8). Az általa jelzett feladatokat ugyanis a Vahrusev által áttekintett időszakban kezdték el megoldani. V. I. Litkin akkor 4-féle feladatról beszélt: az udmurt nyelvjárások kutatásának sürgős és fontos voltáról, az udmurt irodalmi nyelv történetének, az udmurt-idegen nyelvi kapcsolatoknak a vizsgálatáról, valamint az udmurt (tárgyú) nyelvtudomány történetének megismeréséről, kritikái elemzéséről. V. I. Vahrusev cikkéből, de leginkább magukból a jelzett időszakban megjelent cikkekből, tanulmányokból, cikkgyűjteményekből stb. meggyőződhetünk arról, hogy az udmurt nyelvészek jelentős sikereket értek el mindezeknek a feladatoknak a megoldásában. Ugyanakkor azonban nem sikerült más finnugor és nem finnugor népek mintájára, monográfiaszzerűen megjelentetni a nagyértékű disszertációkat, pedig ezt a kérdést V. I. Litkin is megemlítette a beszédében. Ezek a disszertációk jelentős és hézagpótló munkák, mégsem válnak ismertté a nemzetközi szakma előtt, legfeljebb egy-egy részletükkel ismerkedhetünk meg cikk formájában, holott az ilyenfajta közlemények csak sovány kárpótlást nyújtanak az értekezések gazdag adattáraiért, nyelvjárási szótáraiért.

A 139–140. lapokon található a cirill betűs udmurt fonetikai átírás táblázata (Удмуртская фонетическая транскрипция на основе русской графике) amelyet V. K. KELMAKOV és R. S. NASZIBULLIN állított össze, s amely tartalmazza a latin betűs finn-ugor átírás megfelelő jeleit is.

A Rövidítések jegyzéke sorba veszi a forrásmunkák, a nyelvek és nyelvjárások rövidítéseit.

Udmurt nyelvjárástani kiadványról lévén szó, érdemes kitérni arra, az orosz szóhasználatból következő zavarra, amelyet az orosz напечие, диалект, говор egységes magyar 'nyelvjárás' fordítása eredményez(het). A cikkekből nem mindig derül ki, hogy az egyes диалекты, говоры végül is hogyan illeszkednek bele a nyelvjárások rendszerébe, abban milyen rendű-rangú helyet foglalnak el. A legtöbb cikk utalása az ilyenfajta kérdéseket tisztázó helyre csak látszólag könnyíti meg a kutató dolgát, ugyanis nagy a valószínűsége annak, hogy az illető kiadvány csak szovjet könyvtárakban érhető el. Az olyan, fundamentálisnak, kapitálisnak nevezett munka, mint pl. az Основы финно-угорского языкознания II. (Moszkva 1976. 97–228), amelyet mérvadónak tekinthetnénk, az udmurt nyelvjárásokkal csak elnagyoltan foglalkozik.

A nyelvjárások (напечие, диалект, говор) nevének magyarra fordításában sem ártana némi udmurt segítség. Sokszor a legrészletesebb térkép sem segít annak tisztázásában, hogy az orosz -szkij, -inszkij, -imszkij stb. végződésektől fölismerjük azt a töla-kot, amelyből az -i-képzős magyar megnevezés képezhető lenne. (Vö. birszkij – Birszk, jarszkij – Jar, bavlinszkij – Bavlí, uvenszkij – Uva stb.) Bizonyára az ilyen s ehhez hasonló kérdésekre is gondolt G. A. АРНИКОВ, amikor a cirill betűs átírásban eltorzuló udmurt nevekről beszélt (112–113). Hogy ez a kérdés nemcsak a mi problémánk, arról ékesen tanúskodik pl. a Словарь названий жителей СССР c. kiadvány (Moszkva 1975), amely azonban mindössze 10 000 címszót tartalmaz, és kb. 2 oldalnyi udmurt (és ugyanilyen terjedelmű tatár, baskír stb.) anyagával csak véletlenül nyújthat segítséget. Az udmurt kollégák tehát segítségünkre lehetnének, és bizonyára lesznek is, egy olyan művel, amely az udmurt fő- és alnyelvjárásokat a latin betűvel író kutatók számára részletesen bemutatja, részletes térképen szemlélteti és érthetően nevének nevezi.

Végeredményben az udmurt nyelvtudomány egy újabb figyelemre méltó, és a szokásos 500-as példányszámmal már megjelenésekor ritkaságszámba menő művel állt elő akkor, amikor — feltehetően egy leendő sorozat első kötetként — közreadta a Вопросы удмуртской диалектологии c. cikkgyűjteményt. Azok az egyenetlenségek, amelyek az egyes cikkekben mutatkoznak, nem olyan jelentősek, hogy ne üdvözlözhetnénk örömmel ezt az udmurt kiadványt is, hiszen nagyszerű bizonyítéka annak, hogy az udmurt nyelvészek világosan látják feladataikat, s ezek megoldására szakértelemben és vállalkozó kedvben nincs hiány. Várjuk tehát a folytatást.

Szif ENIKÓ

A magyar nyelvjárások atlasza II–VI.

A magyar nyelvátlasz munkaközösségének közreműködésével szerkesztette DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU*

A magyar nyelvjárások atlasza I. részének ismertetését (NyK 72: 447–451) a következőkkel fejeztem be: „A MNyA, mint az I. kötetből és némileg talán az előadottakból is kitűnik, olyan gazdag, komplex jellegű, kiapadhatatlan, modern forrásmű, melyet szinte előszámlálhatatlan vonatkozásban kell ezután állandóan használnunk.

* I. Budapest 1968. (1–192 térkép); II. Budapest 1970. (193–388 térkép); III. Budapest 1973. (389–570 térkép); IV. Budapest 1974. (571–768 térkép); V. Budapest 1976. (769–960 térkép); VI. Budapest 1977. (961–1162 térkép). Akadémiai Kiadó. — A magyar nyelvjárások atlasza. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Anyagát gyűjtötte a magyar nyelvátlasz munkaközössége BENKŐ LORÁND, DEME LÁSZLÓ, IMRE SAMU, KÁLMÁN BÉLA, KÁZMÉR MIKLÓS, KERESZTES KÁLMÁN, LÖRINCZE LAJOS, VÉGH JÓZSEF. A munkaközösség elnöke BÁRCZI GÉZA. A munkálatok során közreműködtek BALOGH LAJOS, FARKAS VILMOS, S. MEGGYES KLÁRA, SZÉPE GYÖRGY.

De nemcsak forrásmű ez, hanem problémalátásra is nevel, s ugyanakkor új megoldásokat és életszerű, új szemléletet is kínál; ez utóbbit a nyelvatlasz sajátos szerkezete, fölépítése által, melyben — az egyes térképlapokon — az azonos szerepű, de sokszor más-más alakú, sokszor változatos formájú nyelvi jeleket az egész magyar nyelvterületen egyidejűleg láttatja az étellel való szoros kapcsolatban. Az élő magyar nyelv változásait és változékonyságát, de ugyanakkor bizonyos állandóságát semmi sem vetíti élesebben elénk, mint a nyelvatlasz. De tükröz ez a monumentális alkotás mást is: alkotóinak akaraterejét, a tudományos igazságért való viaskodó küzdelmét, népünknek, nyelvünknek és ennek a földnek meg a rajta folyó munkának a szeretetét.”

Ezekhez fűzöm a Nyatl. II–VI. kötetéről szóló ismertetésemet, mert az előbbi szavakhoz kapcsolódva jobban látjuk a Nyatl. e kötetének jellegzetességeit, értékeit és jelentőségét is.

A II. kötet 196, a III. 182, a IV. 198, az V. 192 és a VI. kötet 202 nyelvjárási térképet tartalmaz.

Az egyes kötetek térképlapjai részint szóföldrajzi, részint hangtani, illetőleg alak-tani célzatúak. A II. kötet a ház és berendezése, a házi munkák, a konyhaeszközök, a ház környéke szavait tartalmazza, továbbá a háziállatok neveit, azok cselekvéseinek és sajátosságainak a megnevezéseit; a III. rész a sütés-főzés, a disznóölés, a ruházkodás, a család és a rokonság elnevezéseit tartalmazza; az emberi test, a tulajdonságok és a cselekvések szócsoportjait; a IV. kötet fontosabb tárgyköreinek térképlapjai: a kender, a fonás, a szövés körébe vezetnek; itt vannak a temetővel, a természettel és az állatvilággal kapcsolatos szavak is; a hét napjainak nevei; a számnevek; tulajdonságnevek; névmások; határozószók; az V. kötet térképei alak-tani és fonetikai szempontúak; a VI. is főképpen alak-tani jelenségeket szemléltet.

A Nyatl. első négy kötetének térképlapjai nem csupán szóföldrajzi jellegűek, vannak közöttük hangtani szempontúak is; az ötödik és a hatodik kötet háromnegyed részben alak-tani célzatú, egynegyede hangtani vonatkozású, a VI. kötetben van még néhány lexikai térkép is.

A Nyatl. I. részéről közölt ismertetésemben (NyK 72 : 450) hiányoltam, hogy „az aratás, cséplés szócsoportjában nincsen benne a szérű, az ágyás, a sarló, a kasza, a tallóz, a gereblye...” — A második részben ezeknek a térképlapjai benne vannak. Legfeljebb azt sajnálhatjuk, hogy az aratás és a cséplés térképlapjai két külön kötetbe kerültek, egymástól távolabb, de — az a fontos, hogy nem hiányzanak. Akinek szüksége van rájuk, a mutató segítségével megtalálja őket.

Ha áttekintjük a Nyatl. első négy kötetének szóföldrajzi szempontú lapjait, megállapíthatjuk, hogy ezek a lapok lényeges fogalmi csoportok szavait tárják a vizsgálódó elé. A területenkénti megoszlásban, de olykor ugyanazon a kutatóponton is egy-egy fogalomnak gyakran olyan gazdag névváltozataival találkozunk, amilyenről e nyelvatlasz megjelenése előtt legfeljebb sejtelmünk lehetett, de biztos tudomásunk nem volt.

A parázs térképlapja például (233) az 'elégett fa tüzes maradéka' jelentésre a következő szavakat regisztrálja: Az Au és az A és a C mezőben meg Össz. 1, 6. pontjain szikra van; általában parázs (az A, C mezőben részben, a D, E, F, G, H, J, K, L, M, O, P mezőben néhány kivétellel mind); a B mező néhány pontján sziporka; zsarátnok a J és a P mezőben és zsarát (a parázs-zsal együtt) három faluban a P mezőben, illetőleg zsarát (P 7), zsarátnok, zsarát (J 11). — Érdekes, hogy a zsarátnok szót KNEZSA is meg a TESZ. is szerb-horvátból való átvételnek tartja. Ha ez csakugyan így van, akkor a zsarátnok szót a magyarok csakis a törökök elől a hódoltság korában északra menekülő horvátoktól, szerbektől vehették át, mert a zsarátnok a mai magyar nyelvjárásokban ott használatos, ahol a magyar nyelv nem érintkezik, nem is érintkezett soha a déli szerb-horvát nyelvterülettel. A szerb-horvát nyelvterülettel érintkező magyar nyelvjárásokban mindenütt parázs van.

Láthatjuk, hogy a Nyatl.-nak a jövevényszó-kutatásban nagy lehetőségei vannak, de egyéb szempontból is ki lehet, ki is kell anyagát aknázni.

Érdekes, de természetesen is tartjuk, hogy a testrésznevek (III. rész) a legtöbbször személyragozva fordulnak elő.

A kilincs (205) hangváltozatai nagyon rációfolnak arra az eléggé meggyökeresedett véleményre, hogy ez a szó ófrancia jövevényszó. Nemcsak régibb adatok vannak a kilincsnek gilincs, kelléncs, kélincs, kalincs változataira (MTsz.), hanem a Nyatl. 205. lapján is ilyeneket találunk. — A kilincsnek e sok hangváltozata, továbbá a szó jelölte fogalom tárgyának története (eredetileg fából volt) e szó hangutánzó eredetét támogatja.

Ebből is kitétnék, a Nyatl. jelentős segítséget nyújthat a szófejtésben is.

Tanulságos a tallóz és szinonimái térképlapja is (312). — Dunántúl legnagyobb részén fejet széd, szédéget, buzafejet szöd, szödöget van a 'tallóz' kifejezésére; északnyugaton,

a Duna—Tisza közén, északkeleten többnyire *kalászt szed*, az utóbbi két területen nem ritka a *kalászfal* sem; túl a Tiszán *tallózik, buzafőt széd, szédéget*; itt csak elvétve van *kalász-szal* szerkezetesen kifejezve a 'tallóz' fogalom. — Jellemzőnek mutatja a Nyatli., hogy az eredetileg gyűjtögetést jelölő *széd, szédéget* szinte az egész magyar nyelvtérleten használatos a 'tallóz' kifejezésére valamely szerkezet alaptagjaként; a *szédéget* önállóan is. Érdekes, hogy a XV. századbeli Bécsi Kódexben a 'tallóz' kifejezésére a „gabonafőket szed” kifejezés használatos, mely jól mutatja, milyen régiek a *széd*-nek a 'tallóz' fogalmára vonatkozó szerkezetes kifejezései, melyek, mint látjuk, a közelmúltban is éltek.

A nyelvtalasz lapjai, már utaltam rá, többször is hangsúlyozták azt a tényt, hogy milyen gazdagok a magyar nyelvjárások szinonimákban: *Mégveti az ágyat, fölbontja, elbontja, szélbontja* (az ágyat) és változatai; *ágyal, mégágyaz, léágyaz, léveti, elágyal, megvaecol* stb. (220). — *Kiderül, kividul, kivirul, kitisztul, kiviggyanak, kivicsanak, kivigyarodik, kicsapul* (610). — A 'zömök' fogalom szavai (530): *agyas, buckó, cöpekös, dëbëla, dëme, dëmöcskös, dëmök, fejës, gömbec, izmos, kizsdërjék, köpcös, közepes, mokány, sürű, testës, totyafesë, tömött, tuskó, tömzsi, dëmzsi, tömzszik, tömzsök, tömzsökös, dëmzsökös, töpönc* stb.

A magyar nyelvjárások hangutánzó szavaira nézve, ezek gazdagságáról és sok problémájáról szintén gazdag anyagot találunk ebben a gondolatot ébresztő forrásműben. Ezekre a következőket idézem (313): ostort *csattant*, *csattint*, *cserdit*, *csördit*, *csördint*, *csörget*, *csörget*, *dördit*, *durrant*, *dürdint*, *harsant*, *kondit*, *kongat*, *lű*, *pakkint*, *pattint* stb. — A 'lubickol' fogalmának kifejezésére a következőket említem (485): *csibók*, *csobog*, *csobók*, *csubakol*, *ficstüül*, *lapcsol*, *bélecsil*, *lepécsil*, *lobácsol*, *lobáncol*, *lobiccol*, *lobicokol*, *locsol*, *locsikol*, *lopicsol*, *locsiz*, *locsol*, *locsoláZ*, *locsolódik*, *locsolokodik*, *löcskel*, *lözsből*, *lubicol*, *lubickol*, *lubicskol*, *pacskul*, *pancsol*, *paskul*, *pocsol*, *pocskál*, *pocskol*, *pocskolódik*, *tapicskul* stb. — A nyelvjárások hangutánzó szavai kiválóan tanulmányozhatók nyelvtanuláskunk térképein is. Elég ezekre csak egy pillantást vetni, hogy meggyőződünk arról is, milyen tanulságosak ezek az ikegképzés szempontjából is.

Se szeri, se száma azoknak a térképeknek, melyek a szerkesztők és gyűjtők szándékán kívül még sok mindenre felhívhatják a kutatók figyelmét. Az igazi forrásmunka mindig ilyen!

Már előbb is utaltam rá, milyen fontosak a térképek „Megjegyzések” része. Hadd említsem itt meg: a megjegyzések egy részében előfordul, hogy a szóhasználat vagy jelentés egediségéről történik említés. Az ilyen „egyedi” szóhasználat közül nem egy társadalmi érvényű lehetett. Így például bizonyos, hogy a 413. térképen (a tojás) *sárgója* fogalmával kapcsolatban több kutatóponton rögzített (tojás) *szeke* ~ *szike* eredetileg — és bizonyára több helyen ma is — a tojásban levő fias részt jelentette, illetőleg jelenti. Az én szentesi nyelvjárásomban gyermekkoromban is határozott különbséget tettek — és tesznek még ma is — a tojás *szeke* ~ *szike* meg *sárgája* között. De az is lehetséges, hogy a (tojás) *szeke* ~ *szike* több nyelvjárásban felvette a tojás *sárgája* jelentést is, amint ez a térkép is mutatja. Az azonban csakugyan igaz, ahogy a Nyatl. alkotói is mondják, hogy ez a kérdés: „Mi van a tojás közepén?” — pontatlan. Különösen akkor, ha a kérdezők válaszul eredetileg 'a tojás fias része' nevét várták; a tojás fias része ugyanis nem a tojás közepén van.

Milyen gondolatok merülhetnek még fel a Nyatl. tanulmányozása közben? Szinte előszámlálhatatlan. Például az, hogy a *függöny* szó (212) nyelvjárásainkban egyáltalán nem mondható közkeletűnek. Helyette a *firhang* vagy változatai szerepelnek. Ennek az az oka, hogy a nyelvújítás ma már általában befogadott több szava eddig még mindig nem került bele mindenütt a nyelvjárások szókincsébe. A *függöny* is ilyen nyelvújítási szó. — A *gyufa* (230) helyett is a gyújtó volt Szennában (Somogy megye) az 1930-as években. De nemcsak ott és nemcsak akkor. A Nyatl. szerint a Dunától nyugatra még általában *gyujtó* használatos a nyelvatlasz anyaga gyűjtésének idején, nem a nyelvújítási *gyufa*. A Dunától keletre viszont már benne van a nyelvjárásokban a *gyufa* szó.

Vannak olyan szóföldrajzi jellegűnek szánt térképlapok is, mégpedig szép számmal, melyek hangtani kérdések tanulmányozására is szolgálnak.

A magyar nyelvjárások hangrendszerének, hangtani jelenségeinek tanulmányozása, további kutatások kijelölésére is igen alkalmas a Nyatl. minden kötete. Így például a magyar nyelvjárások diftongus-rendszeréről is kitűnő anyag áll a kutatók rendelkezésére. Megemlítem erre a következő szavak térképeit: *épit* (193), *felhő* (606), *fészű* (225), *hóka* (320), *kóc* (576), *sarló* (287), *vőlegény* (470), *lő* (961), *kő* (968), *disznó* (985), *hét* (672, 1022), *fa* (1054) stb. — Az *i*-zés földrajzi elterjedésére is jó anyag van a térképlapokon, például *édes* (694), *éjféltor* (1132), *épit* (193), *kész* (719), *kéve* (180), *méhek* (1115), *méz* (1098), *négy* (668), *néztél* (864), *legény* (468) stb. Példák az *ē* területére: *hét* (672, 1022), *jég* (601), *kés* (257), *két* (664). — A *kőve* alaktani jellegű térképe (923) hangtani

tekintetben is hasznosítható. Kitűnik e térképen az is, hogy a labiális illeszkedés (*kötve ~ kötő*) ebben a szóban mely kutatópontokon van meg napjainkban is. Jól tanulmányozható még a labiális illeszkedés a *derelye* (406) szó *barátfülő* szinonimáján, továbbá a *vője* (1146) térképén is, de másutt is. — A *kötve* voltaképpen alaktani szempontú, a *derelye* szóföldrajzinak szánt lap, a *vője* grammatikai célzatú, mégis alkalmas mind a három hangtani kérdés tanulmányozására is. Azt lehet mondani, hogy a térképek jó része szóföldrajzi, hang- és alaktani tekintetben egyaránt kiaknázható. — Az *össze, össze, összü, össze, összi* (767) hangtani célú térkép nemcsak a labiális illeszkedés tanulmányozására alkalmas, hanem az *-é* lativusrag *-e, -i, -ő, -ü* fejleményeiről is beszél. A *bivaly* (333) *bihal, bivaj* és *biaj* adatai a *v* kiesésére és az inetimologikus, jobban mondva: a magánhangzó-torlódást bontó *h*-ra nyújtának helyhez kötött bizonyítékokat, hasonlóképpen a *párna* (216) szóföldrajzi célzatú térképének *fehél* 'főalj' adatai is.

A *bő* (724) térképe is fontos hangtani szempontból, van ugyanis adat a *bév* hangalakra is meg a *bi, bú, bő-re*, ezeknek különféle diftongusos változataira és a *-j* végű *běj, bij*-félékre is. Jó lett volna e szó *-n* határozóragos alakjának is egy térképlapot szentelni.

Megemlítem, hogy a Nyatl. tanúsága szerint az 'anyajegy' jelentésű szó (521) a Dunától keletre *jegy*, Dunától *jel* és *gyel*.

Az I., II. és III. kötetben csak alkalomszerűen vannak alaktani rendeltetésű lapok, összesen 16, de ez nem baj, hiszen, mint láttuk, vannak alaktani kutatásra alkalmasok a hangtani és szóföldrajzi indítású térképek között is. — Az alaktani rendeltetésű térképlapok nagy része a IV., V. és a VI. kötetben található; a IV. kötetben 47, az V-ben 143, a VI. kötetben pedig 166 alaktani térkép van.

A legtöbb lényeges és térképre vihető morfológiai sajátosság szemléltetésre kerül a Nyatl. lapjain.

A szótövek nyelvjárási szövevényeinek gazdag anyagú térképei főképpen a VI. kötetben találhatók. Valamennyi fontos tótípus szerepel a térképeken. Jól látható ezekből, hogy a nyelvjárások szótövei jóval differenciáltabban csoportosulnak, mint a köznyelveik, amint erre IMRE SAMU (A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest 1971. 302., kk.) helyesen rá is mutat.

A *v*-tőví és az *-sz/-v* meg az *-sz/-d/-v*-tőví igék többi állapotának térképei is megvannak az igeragozás lapjain.

A szóalkotásnak összetételekben való megnyilatkozásai is kiválóan tanulmányozhatók a Nyatl.-ban, bár ez talán nem is volt célja e munkának.

A nyelvjárásoknak képzőkben való gazdagságára szintén fényt vet a Nyatl. Az azonos funkciójú, különböző hangalakú ige-képzők területi megoszlását jól megválogatott származék-igék térképlapjai mutatják. Az *ebédéz(ik)* és hangváltozatai (391) nyugaton az *ebédél* és hangváltozatai Tiszántúlon és északkeleten, az *ebédől* délnyugaton és a Duna mentén járja; *lököd* 'lökődő' (909): szinte az egész Dunántúlon így; *lögdős, lügdős*: a magyar nyelvterület többi részén általános. Ezek tanulmányozása, a képzők nyelvjárásokbeli vizsgálata: a földrajzi szempontok figyelembevételére serkentenek. Vö. még *kiderül* (610), *zömök* (530), *lubickol* (485), ostort *csattant* (313), *kapkod ~ kapoz* (911), *meggyullad ~ meggyúl* (912) stb. — A nyelvjárások gazdag képzőrendszerére különösen a hangutánzó szavak térképei vetnek világot.

A névszóképzés adatai kisebb számban szerepelnek, kivéve az igeneveket; legtöbb ide illő adat az *-s* képzős melléknemekre van, például *hűvös* (680), *köves* (971), *mézes* (1099), *tetves* (980) stb. Ezekre tótani szempontból is szükség van. Mint mondtam, az igenevek térképei megfelelő számban szerepelnek, de jó lett volna térképre vetni az *alvó, fekvő, nyugvó* adatait is.

Kiemelek a birtokos személyjelezés lapjai közül néhányat, közöttük olyanokat is, melyek a birtok többségére is vonatkoznak: *ajaka* (497), *csipője* (516), *vője ~ veje* (1146), *zsebe* (1150); *lábam* (1118), *lábadat* (1119), *lába* (1120); *lovad* (962), *lova* (963); *lovaim* (964), *lovaink* (965); *ökrünk* (1000), *ökrötök* (1001); *ökreink* (1002), *ökreitek* (1003), *ökreik* (1004); *madarunk* (1033), *madaraim* (1034); *fájuk* (1058).

A birtok többségének jelölésére nézve idézem a *lovaim* 964. térképlapja „Megjegyzések” rovatából a következő lényeges észrevételt, aminek a kutatók nagy hasznát vehetik: „A nyelvterület északkeleti — keleti részein a több birtok kifejezésére szolgáló toldalékok (*-aim, -eim, -aink, -eink* stb.) helyén és értékében nem ritkák a birtok többségére morfológiailag nem utaló (*-am, -em, -unk, -ünk* stb.) formák sem. [Bekezdés.] Megfigyeléseink szerint ezek az utóbbi formák az említett területeken a folyó beszédben gyakoribbak, mint ahogy ezt a kérdező mondat teremtette mező alapján feljegyzésre került adataink sejtették. [Bekezdés.] E forma gyakorisága függhet attól, hogy milyen személyű és számú birtokosra vonatkozik (pl. a *lovaink* mellett a *lovunk* gyakoribb, mint a *lovaim* mellett a *lovam*). Sőt jellemző lehet magára a tömorfémára is.”

A viszonyragozás a translativusi-factivusi -vá/-vé alkalmazása kivételével megfelelő szemléltetésben részesül. A személyt jelölő névszók hol? honnan? hová? kérdésre felelő határozóragos alakjait tíz térkép ábrázolja (1066–1068; 1122–1124; 1125; 1126–27; 1080). — Szép számmal vannak térképlapjai a határozószóknak is, például: *addig, egyenként, hanyatt, hogyan, most, mellé, mögé, nélkül, össze, sehol* stb.

Az igeragozás dialektusokbeli állapotáról is jó helyzetképet nyújtanak az atlasz kötetei: *adja, mondja, kicsavarja, kínozza, tanítja, szereti, nyomjuk, adhatjuk, adjátok, várják; olvasol; esik, folyik*; a kijelentő mód jövő idejére elég a *meg fogom verni* (837) lapja. Világosan látni ebből az egy térképből is, hogy a *jog* segédigés körülírás a Nyatl. anyagának összegyűjtése idején még nem volt elterjedve, csak ritka kifejezésképpen él néhol. — Az igék feltételes és felszólító módú alakjaira idézhetem a *tolnám, ők felvennék, bepereltük volna: rakj, irjon, törje, hallja* térképeit. — A v-töví igék ragozási térképei: *hívsz, hívnak, hívtad*; jó lett volna még a *hívok és az ő hív, úgy, mint a lövök, lösz, lö, lőttem, lőnél*. — A *leszek* ige már csak ezt az egy lapot (788) kapta. Fontos lett volna egy térképet juttatni a *leszel*-nek és változatainak is, vö. *viszel* (810), továbbá az *olvasol* (869) valloásaival. Szépen vannak szemléltetve az *alszom, alszik, aludt, aludtam, aludjék, aludjatok* alakjai is.

A Nyatl. VI. kötete — és így az egész mű is — hat lexikai és egy speciális hangtani térképpel zárul. E térképek speciális rendeltetése — a *vályog, csuszka, behunyja* a szemét, *toka, pupilla, eltéved* szavak nyelvjárási alakváltozatai és lexikális megfelelőinek meg a *virrasztó* szó köznyelvi *i* + *-rr-* hangkapcsolata nyelvjárási megoldásformáinak szemléltetése — jól megokolja a szerkesztőknek azt az eljárását, hogy e térképek kutatópontjain nem a fonetikusán írt szóalakok vannak, mint a többi, 1155 térképen, hanem különféle jelek, melyeknek megfelelő szóalakjai a „Megjegyzések” alatt olvashatók. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozom itt is, hogy a Nyatl. térképeinek a szerkezeti megoldása is a lehető legjobban sikerült.

Áttekintve „A magyar nyelvjárások atlasza” hat kötetének 1162 térképét, melyek általában 395 kutatóponton szemléltetik egy-egy fogalom sokszor különböző etimonú neveinek fonetikailag pontos szóalakjait, hang- és alaktani sajátosságait, melyeket kellő mértékben és formában becses megjegyzések is kísérnek, elmondhatjuk, hogy a magyar nyelvatlasz megalkotói jeles művel ajándékozták meg a magyar nyelv- és néptudományt; olyan művel, melyet egyéb tudományágak művelői is haszonnal forgathatnak. Bizonyos az is, hogy nyelvatlaszunkat világviszonylatban is a legjobbak között tartják majd számon.

„A magyar nyelvjárások atlasza”-nak külső kiállítása méltó tartalmához, és az Akadémiai Kiadó munkáját dicséri.

NYÍRI ANTAL

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára

Harmadik kötet (Ö–Zs). Főszerkesztő: BENKŐ LORÁND.
Akadémiai Kiadó, Budapest 1976. 1231 l.

A magyar nyelvtudománynak erről az egyik legnagyobb vállalkozásáról már két ízben írtam, a két előző kötet megjelenésekor (NyK 70 : 452–456. és 73 : 457–461.). Szinte jelzőket is nehéz találni e hatalmas mű méltatására. Hiszen száz és ezer, magyar és nem-magyar tudós másfél évszázados nyelvtörténeti és szófajti munkásságának, szellemi sziporkáinak, jó ötleteinek a mai idők próbáját is kiálló eredményeit szűri ki szigorú kritikával ez a szótár. BENKŐ LORÁND főszerkesztő tartotta össze és irányította a kitűnő szerkesztőket, PAPP LÁSZLÓT és a fiatalon elhunyt KUBÍNYI LÁSZLÓT, valamint az írógárdát, amely mindenképpen megérdemli, hogy név szerint is felsoroljuk: FARKAS VILMOS, S. HÁMORI ANTONIA, HEXENDORF EDIT, P. HÍDVÉGI ANDREA, KUBÍNYI LÁSZLÓ, PAPP LÁSZLÓ, PUSZTAI FERENC, ZELLIGER ERZSÉBET, ZSILINSZKY ÉVA. Noha a harmadik kötet megírásában már nem vettek részt, tisztelettel adózunk a mű elkészültének másfél évtizede alatt elhunyt munkatársaknak is: BIRÓ IZABELLA, ERDÉLYI ISTVÁN, KOZMA MAGDOLNA, SOLT FERENC. Ez a megbízható nyelvészcsoporthoz az említett másfél évtized alatt egyéni érvényesülését félretéve óriási erővel dolgozott a szótár megalkotásán. A szerkesztők és szótárírók vállalták, hogy életük főművének csak belső címlapján szerepeljen nevük, hiszen ezen idő alatt egyéni munkájukra kevés idő jutott.

Hogy az egész mű terjedelméről és tartalmáról képet kapjunk: a három kötet összesen 3481 lapon 10 714 önálló szócikket, 4008 alcímszót, 69 454 alakváltozatot, 36 428 jelentést és 10 342 származékot tartalmaz. Párját ritkítja nemcsak a magyar nyelvészeti irodalomban, hanem az egész világon. Értékét az is fokozza, hogy a három hatalmas — egyenként ezer lapnál vastagabb — kötet 1967–1976, azaz tíz esztendő alatt jelent meg.

Az eddigi hazai vállalkozásokkal szemben (EtSz., SzófSz.) az is nagy előnye, hogy az azonos tövű, de ma már jelentésben vagy hangtani szempontból a laikus (sőt gyakran a szakember) számára is felismerhetetlenül eltávolodott szavakat külön címszóban tárgyalja, csak a szócikk végén utal az azonos tövű származékokra. Így szinte összegyűjtve találunk azonos tövű, de egészen meglepő csoportosításokat is, pl. *roller, rolád, roletta, roló, rulett*; vagy: *püföl, bőfög, bufa, buffant, puff-puff, poja, pöfeteg, pöfög, puffad, pufók, püffed*; vagy: *zsák, iszák, papzsák, szák, zacskó, zakó, zsákmány*; vagy: *teljes, tele ~ teli, teleki, telepedik, televény, teliden-tele, tölcser, tölti*.

Szakember számára persze nem meglepő, de minden új etimológiai szótár rádöbent ködbevesző múltunkra, arra a legalább másfél-kétezer éves úrra, amely az obi-ugoroktól való szétválás és legkorábbi nyelvemlékeink között tátong. Ennek legfeljebb utolsó szakaszáról tudjuk vagy sejtjük, hogy akkor török és iráni nyelvekkel érintkezhetett a magyarság. Igen fontos tőszavaink nem elhanyagolható száraléka továbbra is ismeretlen eredetű. Csak a *v* és *z* kezdetű szavakból (1061–1206) egy nem is teljes jegyzék: *vackor, vacok, vágyik, vāj, vajúdik, vak, vakar, valag, vaszora, vászon, vatalé, váz, vehem, vejsze, vendég, veszteg, vét, vidám, vidék, vig, vigály, viskó, viszket, vissza* (és igen sok származéka), *vityilló, vív, vizsgál, vizsla, von* (sok származék), valamint: *zagyvál, zaklat, záp¹, záp², zavar, zimankó, zord, zúz, züllik*.

Nagy előnye még a szótárnak, hogy szöveges, tehát nemcsak a szűk szakember ismeri ki magát benne, hanem minden — a magyar nyelv iránt érdeklődő — olyan személy, akinek legalább középiskolai végzettsége van, amit régebben „művelt nagyközönség” néven szoktak emlegetni.

Nincs teljes szótár, hiszen a szerkesztés és megjelenés közt is keletkezhet új szó. A szó első megjelenésének ideje is módosulhat további nyelvemlékek feltárásával és átvizsgálásával. A bírálónak is lehet egyes etimológiák felől más véleménye. Mindez és az alább említett részletmegjegyzések sem csökkentik e nagyszabású mű értékét.

Kisebbségi részletmegjegyzéseim és kiegészítéseim (pl. MNy. 73.) a címszavak sorrendjében:

ökörszem. Alig hinném, hogy e madárnév már elavult volna, és ma a *királyka* volna általánosabb.

panasz. A szláv szavak jelentéssz összefüggéseit (büszkeség, gyalázkodás, hasmenés) jó lett volna egy-két párhuzammal jobban megvilágítani.

papí. El a szó *papál* 'eszik' (ESz. *papikál*) származéka is.

passzol². Nem magas stílusértékű, de gyakori a *passzentes* (< ném. *passend* + s melléknévképző) származék.

patron. Igen tanulságos a távolabbi azonos tövű szavakra (lat. *pater, patronus, m. patrióta, patróna* stb.) való utalás jelentéstani szempontból. A szótár sok-sok értéke közül ez is egy.

pattan. A 136. lapon előforduló vog. *vir pottinī* 'megsebez...' és valószínűleg a vog. *potos* 'pattanás' is *v o t j á k*, nem pedig vogul alakok.

patyolat. Eredeti jelentésében ma valóban választékos irodalmi nyelvi, illetőleg nyelvjárási szó. Van azonban egy — talán még nem is szótározott, mert még tulajdonnyelvinek érzett — köznyelvi jelentése: mosoda. Az eredetileg cégnév, márkánév köznevesült és kizsároltatta köznévi elődjét.

pecek. A ném. *Spatzecke* szót néhány szótárban (KELEMEN, WAHRING) nem talál-tam. Ha esetleg hazai német vagy osztrák, nem lehet a *pecek* népetimológiás torzulása?

pedikűr és sok más szóban miért angol—német—francia—olasz stb. a sorrend? A 19. század végéig a nemzetközi szavak főleg Bécs közvetítésével a német útján kerültek át hozzánk. Ha meg az ábécé-sorrendhez ragaszkodnak a szerzők, akkor az angol—francia—német stb. sorrend a logikus.

pernahajder. Az első adatok (TESz. 1762) BAKOSNÁL (MNy. 73: 244) 1720-ból és 1728-ból valók. Bakos és Gregor itt említett korábbi nyelvtörténeti adatait a TESz. munkatársai természetesen még nem vehették figyelembe.

perzekutor 1792. GREGORNÁL (MNy. 73: 174) a *perzekúció* 1619.

pikó³ 'egy halfajta' hiányzik)

pikoló². A '2 deci sör' jelentés csak 1958-ból van adatolva. Sajnos a szerzőre már nem emlékszem, de a 30-as évek egy siker-regényének a címe „Egy pikoló világos”

volt, és magam is ittam egyetemi hallgató koromban (a 30-as évek elején) egy-egy pikoló sört.

pilincke. Gyermekkoromban mi *blincki*-vel játszottunk.

(A *pipiskedik* 'lábujjhegyre áll' köznyelvi szó, de nem találom.)

piszkál. Az ötjegyű évszámban nehéz eligazodni.

plüss. A fr. szó helyesen *peluche*.

professzor 1658, GREGORnál (170): 1588.

prospektus 1752, (más jelentésben) GREGOR: 1662–4, 1742.

prostituált, BAKOSnál (i. h.) az első adat: 1778 (itt: 1880).

publikál 1645. GREGOR (170): 1572.

pufajka 1957. Már a háború alatt és a hadifogságban így hívták a magyar katonák a vattakabátot, tehát több, mint másfél évtizeddel előbbinek kell lennie.

pukkan. Valóban nem a *fakad* szóhasadásos párja, hanem újraképződés, mert a *fakad* alapnyelvi alakja *pakka- lehetett.

pullmankocsi. A 40-es évek végén a néphumor a személykocsinak használt, paddal ellátott marhavagonokat nevezte *Gerő-pulman*-nak az akkori közlekedésügyi miniszterről.

Nagyon érdekes, hogy a laikus közhiedelemmel ellentétben a *purd* és *putri* szó nem cigány eredetű.

puzsa. Csokonai Csurgón szedhette fel a szót.

racka. Értelemzavaró sajtóhiba jelentésként a 'szerv' (szerb h.).

rak. A finn *rakentaa* mai leggyakoribb jelentése 'épít', a belőle képzett névszók is: *rakennus* 'épület' *rakenne* 'építmény, szerkezet'.

raponc. A szótár egyébként jelzi a szavak rétegét és stílusértékét, ha nem köznyelvek. Innen hiányzik, hogy kihalt a szó.

reglama, *regnál*. Ezek is kihaltak ma már.

rés. A magyarázó szövegben említ nyelvjárási rövid magánhangzós változatokat, de az alakváltozatok helyén csak egy *i*-zó alakot találunk.

resztelt. A *részter* ~ *szilvarészter* (1944) szót egészen kisgyerek koromból (1920 körül) ismerem. Főleg kölesdi (Tolna m.) születésű édesanyámtól hallottam.

reverzális 1631. GREGOR (174) adata: 1620.

rezerva. A *rezervátum* szót megelőzte azonos jelentésben a *rezerváció* (pl. Új Idők Lexikona 1941), de lehet, hogy ennél jóval régebbi adatok is akadnak.

ri. A *rikat* *k*-ja magyarázatra szorul.

ritus 1763. GREGOR (174) első adata 1656.

róka. A *róka* és a *ravasz* talán az azonos tő kétféle képzett alakjának egykori olyan területi változatai lehettek, mint századunk közepén az *ölés* ~ *ölet*, *eper* ~ *eperje*.

rősejbní 1944. A harmincas évek közepén már árulták a Nyugati pályaudvar környékén a frissen sült *rősejbnit*.

roz. Megvizsgálandó az etimológiai konferencián elhangzott Hadrovics előadás alapján, nem preszláv átvétel-e.

rögtön. Meglepő a kései felbukkanás.

rövid. A *rövid* (ital) 'tömény' jelentés nem az a. *short drink* tükörszava?

ruggyanta. Azt hiszem nem „elavulóban van”, hanem elavult, hiszen az átlag 40-évesek sem ismerik, sőt még elolvasni sem tudják.

sárga. Párhuzamként megemlíthetem a vogul *wošram* 'epe; sárga' szót.

sárhodik. Mint köznyelvi szó a *sárlík* (ez ugyanis nem nyelvjárási szó) kellene címszóba, vagy a 494. lapról kellene visszautalni.

sávolyos. A *zsávoly* (ruha) a nyári, világos színű vászonból készült katonaruhát jelentette (vö. ÉSz. *zsávoly* c. a.).

sekély. Ha az 1565-ös adat nem tulajdonnév, akkor meg van fejtve a 130 km hosszú hajdúsági *Kösel*-ér jelentése.

sem. A nyelvújítási (?) *semleges* szó magyarázatára lehetett volna utalni. Bizonyára a latin *neuter* (*ne-uter* = egyik sem a kettő közül) hatására keletkezett szerencsés szóalkotás.

sértés. Az 1930-as években végzett nyelvjárási gyűjtésben Őrszigetről feljegyeztem a *sörtis marha* 'disznó' és *szarvas marha* szópárt.

siber. A nem illeszkedő *sibol* alak párhuzamaként meg lehetett volna említeni a *lébol* és *gründol* átvételeket a németből.

sim. A ma sem ritka *Sim* vezetéknev valószínűleg a *Simon* egyik beceneve (vö. *Anda*, *Bona*, *Doma*, *Gere* < András, Bonifác, Domokos, Gergely).

sinter. A német *Schinder* eredetileg 'nyúzó' (vö. *schinden*).

sipirc. A *piszkál* szó tréfásan megnyúlt alakját én *pitýiszkál* alakban ismerem (palóc változat?).

sipista. A „játék” nevét én itt a *piros*, hol a *piros* (nem: vörös) néven ismerem, bár magának a kártyaszínnak hallottam már a *piros* mellett *vörös* alakját is.

státus. Az 1950-es években a 6. jelentésben divatos volt a *státusz* ejtés, akárcsak *silabusz* (vö. *silabizál*).

szabály. A *szabáluzó* szeg valószínűleg pontatlan feljegyzés vagy sajtóhiba (ha palóc adat, akkor a volna az első magánhangzó).

számtan. Sajnos e szerencsés nyelvújítási szót társaival egyetemben (vegytan, természetrajz) szinte teljesen kiszorította a nagyképű, de csak szótagszámban többletet jelentő *matematika*, amelynél még a *menyiség* is egy szótaggal rövidebb (illetve a kémia és biológia).

szanal. Ma szinte csak a 4. (lebont) jelentésben ismerik.

szandál. A *szanda* típusú alakváltozat gyakori a palóc és az ÉK nyelvjárásokban is. *szelemen*. A „*Scelemen filius Ozlup*” szép példa egy középkori ács-dinasztiára.

*szerviz*². Gyakori a *szervizelés* továbbképzett alak is.

szikla. Mindenképpen szabálytalan alakulat.

sznob. Az angol szó egy magyarázat szerint a *s. nob.* (= sine nobilitate) anyakönyvi bejegyzésből ered.

szocialista. Szónoklatokban (a televízióban is) nagyon gyakran hallani a rövidült *szocista* alakváltozatot.

szóda. A mai is használatos *szóda* *bikarbóna* téves elvonás. Az eredeti *szóda* *bikarbonát* nominativusi alakot tévesen tárgyragos alaknak értelmezték és *sapkát*, *almát* mintájára (*sapka*, *alma*) vonták el az új alapalakot.

*szó*¹. A *szövendék* jelentése hogy magyarázható?

sztyepp. A *steppe* ma is élő változat. A *sztyep* alakot 1948-ban hallottam először. Ugyanolyan mesterséges oroszosítás, mint a *kopejka* és a *verszta*.

szunnyad. Talán meg lehetett volna említeni azt a gyermeknyelvi esetleg nyelvjárási jelenséget, hogy *szunyó* jelenti sok helyen a hunyót.

szül. Összekapcsolták többek a *fi. syntyä* igével, ezt is be kellene venni az elvetendő feltevések közé.

szütyő. A TESz. nem nyilatkozik a szó stílusértékéről. Ez a szó soká lappangott tájszóként, de vagy másfél-két évtizede divatba jött a vállon hordott vászontarisznya, és így a *szütyő* bevonult a köznyelvbe.

tajga 1939. Földrajzi szakkönyvekben korábban is ismert lehetett. ZSIRAI MIKLÓS használta a szót egyetemi előadásában már a 30-as évek elején.

talabor. Vajon a *Talabér* vezetéknevét idetartozik? Akkor biztosan sokkal korábbi keletű a szó.

talicska. A nyj. *tolócska* kétségtelenül népetimológias alakulat.

tályog. A *tarjagos* alakváltozatot saját betűrendjében (a *tarja* után) utalószóként be kellene iktatni.

tapló. A *vog. täplēx* alak hibás.

tapol. Az 1786-os *taps* szó még lehet pusztá hangutánzás is, mint a *puff* vagy *durr*.

*tar*¹ és *tarló*. A *tarol* ige elvonódhatott a *tarló* főnévből is, ha ezt folyamatos melléknévi igenévnévként érezték.

tárna. A *tárna* mellett a *táró* szó ma is él a bányászok nyelvében.

tart. Az ember nem is gondolná, hogy e szónak 43 jelentése tartható nyilván.

tát. A *Tátika* szó jelentését meg kellene adni, nehogy az olvasó azt higgye, hogy a vár neve is ide tartozik.

tatár. Párhuzamul meg lehetett volna említeni a hasonló indíttékből keletkezett *barbár* és *berber* népeveket.

tege. GOMBÓCZ szerint a korai *Tege* ~ *Teke* személynév a 'kos' jelentésű török szóból származik.

tenor. Érdekes, hogy e férfihang elnevezése egy évszázaddal megelőzi a *basszus* és hárommal a *bariton* szót.

térd. A Nyatl. szerint az igében nagyon elterjedt a *térbetül* stb. alak a nyj.-okban.

terít. A *teréget* ~ *teríget* 'gesztikulál' jelentésben elég nagy területen ismeretes (nemcsak a *tergyeget*).

terminus 1592, GREGOR 1566.

tetű. A szó második tagja (képzők) nincs megmagyarázva.

tézsla. Az egyik szerző neve a szövegben *Csopei*, a könyvcsíkján *Csopey*.

tojik. Egy hosszú korszak etimológiáját vonja kétségbe és ad egy hangtanilag is jobb magyarázatot.

*tok*¹. Vajon nem a páncélja miatt volt a kuruc korban a német katona neve a *tokos*? Egy másik tréfás használata: *az eszed tokja* 'fejed (?)'.

tolmács. A közelmúlt magyarországi igen rokonszenves finn nagykövet (itt mint orientalista) neve helyesen: Jyrkänkallio. Erdemes volna megjegyezni, hogy KLUGE szerint a német *Dolmetsch* szó 13. századi magyar jövevény a németben!

toromba. A bősárkányi jelentés (gyékénycsónak) hiányzik.

tót. A gót *piuda* értelemzavaró sajtóhiba.

tömeg. A szó megalkotásáért csak gratulálhatunk Vörösmarty-nak.

tör. Jó lett volna a származékok jelentését megadni. Így Debrecen környékén a *töredelmes* jelentése ma 'fárasztó' is.

tűzok. Nagyobb a pulykánál. Európa legnagyobb szárazföldi madara. Kitárt szárnya 2,5 méter, súlya 14–16 kg.

tücsök (v. *prücsök*). Meg kellene említeni, hogy a *tp-, ptr-, tpr-* írásmód bilabiális tremulans-t jelent, akárcsak a *prüsszög* szóban.

A tyűkesség (a TESz.-ben hiányzik) egy fajta szemölcs igen elterjedt népi neve. Az *ugye* gyakori *ugyi* változata itt nem szerepel. Ne volna följegyezve?

Az elavult *uj(a)* 'nagybácsi' (Fehértói, MNy. 46: 327) hiányzik.

úzus 1592, GREGORNÁL (167): 1576.

üllő. Jó lett volna megjegyezni, hogy az azonos hangzású Budapest melletti község neve más eredetű.

vakszem. Talán még belefért volna a cikkbe, hogy az erdélyi románságban elég széleskörűen ismert *vocsem* magyar eredetű jövevéyszó.

vala-. Nem tudom, miért kevésbé valószínű az az említett magyarázat, amely szerint a *valaki*, *valahogy* stb. szavak előtagja a létige múlt idejű alakja, tehát: *vala*, *ki elment* (volt olyan, aki elment) > *valaki elment*. Szerintem ez a magyarázat van olyan értékű, mint a TESz.-é.

vár¹. Az idézett Ko. vogul alak első magánhangzója téves.

vég. Nem értem világosan a következőt: „A finnugor kori alapalak szóbelseji mássalhangzója *ŋ lehetett, ennek a magyar szóvégi *g*-ben való folytatása azonban nincs kielégítően megmagyarázva.” Ha a finnugor *säŋe, *jäŋe, *müŋä ~ *miŋä alakokból szabályszerűen *ég*, *jég*, *mög* ~ *meg* lett a magyarban, akkor miért okoz nehézséget a *vég* szóban a *ŋ > *g* változás magyarázata?

A *vélom* szerintem nemcsak a 3., hanem minden jelentésében elavult.

A *velő* szó cseremisiz megfelelői közül jó-e a két azonos hangalakú?

A *vén* régebbi magyarázata (~ fi. *vanha* stb.) legalább egy félmondatnyi cáfolatot megérdemelt volna.

vér. A vogul szó jelentése 'vörös' (nem 'piros') a tavadai nyelvjárásé még 'vér' is. Az értelmezést a cikk szerzője valószínűleg KANNISTO 'rot' értelmezéséből fordította pontatlanul. A német nem különbözteti meg a két színárnyalatot, de a magyar és a vogul igen. Az északi vogulban a 'piros' és 'vér' jelentésű szó *kělp*.

vére. Mi indokolja egy kései moldvai és hétfalusi román jövevéyszó felvételét? Akkor még ezer hasonlót is lehetne említeni.

verszt. A *verszta* ismét a túllihegők fontoskodása (vö. *sztyep*).

vinjetta. Gyakori a betűjejtéses *vignetta* alak is.

virtus 1602, GREGOR (169): 1590.

voks. A *voksol* ma is élő származék, miért maradt ki?

vonít. A FL vogul alak egy sajtóhiba pontos átmásolása. Munkácsi alul *kampós a-t* sohasem használ egyébként. Itt tehát az *a* alatt karikának kéne lennie, ez pedig nyílt *o*. A közölt két igének semmi köze egymáshoz. A *ɣarti* 'húz' és *ɣorti* 'ugat' éppenúgy két külön ige, akár a magyar *hoz* és *húz*. Nem tudom, hogy a kutya elnyújtott hangját jelentő gyakori *vonyít* változat miért csak egy más jelentésben került be a szótárba.

A *zegzugos* vagy külön szócikket érdemelt volna, de legalább egy utalást betűrendi helyén a *zug* címszóra.

Az első két kötethez fűzött kisebb megjegyzéseim is azt a célt szolgálták, hogy az esetleges pótlásokhoz, kiegészítésekhez vagy az idegen nyelvű kiadáshoz szolgáljanak adalékkul. Felhasználhatók lesznek majd a TESz. egy esetleg tíz év múlva megjelenendő átdolgozott kiadáshoz is. Már eddig is erősen föllendítette a szótörténeti és etimológiai kutatásokat és további eredményeket éppen az immár teljes TESz. alapján remélhetünk. Így egy bizonyos idő múlva bizonyára összegyűlik annyi anyag, hogy érdemes lesz egyes szócikkeket kiegészíteni vagy esetleg átdolgozni.

A TESz. már az első kötet megjelenése után egyik leggyakrabban forgatott kézikönyvünk lett, és az is marad. Köszönét és elismerés illesse a mű létrehozóit!

Erdődi József: Időszámításunk

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 151. sz. Budapest 1977. 23 l.

ERDŐDI JÓZSEF azok közé a magyar nyelvészek közé tartozik, akik szívesen foglalkoznak több tudományágat is érintő komplex kérdésekkel. (Ilyen volt pl. Uráli csillag-nevek és mitológiai magyarázatuk c. könyve is.) Jelen tanulmányának különösen örültem, mert az 1960-as évek elején, amikor Naptári ünnepek – népi színjátszás című könyvemet írtam, hiába kerestem a hónapnevekről szóló recens magyar nyelvészeti tanulmányt. Holott a magyar hónapnevek kérdése (illetve ezek hiánya), már J. GRIMMnek is feltűnt, aki megállapította, hogy a magyar az egyetlen európai nyelv, melyben a nemzeti nyelvű hónap megjelölések mind egyházi vonatkozásúak. (Vö. MARTIN P. NILSSON könyvét: Primitive time-reckoning. Lund 1920. 282.)

Erdődi e tanulmányában elsősorban a Sylvester János által kialakított magyar hónapnevek kérdését érinti, s ezek előképeit, párhuzamait a középkori európai hónap-ábrázolásokon, illetőleg a rokon népek hónapneveiben keresi. Kár, hogy tanulmányában nem volt alkalma még több példát hozni meggyőző fejtegetéséhez, hiszen a nyugat-európai, főleg a francia középkori képzőművészeti hónap-ábrázolások száma igen nagy, az anyag rendkívül gazdag. Fejtegetéseit azonban így is vita nélkül elfogadhatjuk.

Igy – a néprajzkutató szemével nézve – csak néhány gondolatot szeretnék Erdődi tanulmányához fűzni, remélve, hogy hónapneveink kérdésével részletesebben is foglalkozik majd a jövőben.

Már említett, és 1964-ben megjelent könyvemben kifejtettem azt a meggyőződésemet, hogy a magyaroknak a honfoglaláskor is voltak hónapmegnevezései, amelyeket azonban később már sem használtak, úgyhogy ezek a 16. századig nagyjából feledésbe merültek. Eltűnésükre többféle magyarázatot is próbáltam adni, mint hipotézist. Az egyik ilyen lehetőség, hogy az új hazába érve és új gazdasági körülmények közé kerülve a régi hónapnevek, amelyek más éghajlati viszonyokra és főleg az állattenyésztésre vonatkoztak, már értelmüket veszítették és ezért mentek feledésbe. Egy másik lehetőség az lenne, hogy a honfoglaló magyarok a kazár holdhónapok nevét használták, s ezeknek fenntartása természetesen értelmetlen lett volna egy keresztény népnél. Sajnos az elmúlt 10 esztendő alatt sem jutottam túl ezeken az egykori hipotéziseken.

Egy másik kérdéskör, amellyel Erdődi foglalkozik, s mely szintén közelről érinti az etnográfusokat, a paraszti időszámítás kérdése. Erdődi sok történeti példát említ, de nyugodtan mondhatjuk, hogy a magyar falu szinte a második világháborúig csaknem kizárólag a kiemelkedő ünnepek, jeles napok, illetve a munkafolyamatok szerint tartotta számon az időt. A naptárak és a magyar értelmiség a 19. századig a „keresztény-magyaros” hónapneveket használta, a falu azonban sem a latinos, sem a „keresztény-magyaros” hónapneveket nem vette különösen figyelembe. Az Erdődi által is említett példák mellett hadd említsek még két kirívót. Ilyenek pl. a kiskarácsony – nagykarácsony elnevezések, amelyek szinte egy fél évezreddel túléltek a naptárreformot. Hasonló a „kötasszony között” időmegjelölés is, amely a két Mária-ünnep közti időt jelölte és ma is használatos. Ezek összegyűjtése és rendszerezése sürgős feladat, hiszen a legfiatalabb generáció tudatában ezek már alig élnek, de az idősektől még jól feljegyezhetők. Hadd emlékeztessék arra a heves vitára, amely a század elején a „kedd-asszonya” elnevezés körül folyt az Ethnographia hasábjain. Ma már hiába kérdezzük falun, hogy ki a kedd-asszonya, mert maga a fogalom is eltűnt a népi tudatból. Hadd említsem azt is, hogy újhoid péntekjének és vasárnapjának ma is van népi ritusa, de gondolom, ez is hamarosan eltűnik a népi szokásanyagból. Ezen a területen tehát nincs időnk késlekedni.

A falu azonban a jelentős történelmi eseményeket is felhasználja időszámításához. A „front előtt” és „front után” pl. az egész magyar nyelvterületen a világháború előtti és utáni időszakra utal és általánosan használja az idősebb generáció. Mindezeket a példákat csak azért említettem, hogy felhívjam rá a figyelmet, mennyire fontos problémákat érint Erdődi József tanulmánya. A történeti anyagot ugyanis később is lehet még vizsgálni, az élő paraszti időszámítást azonban a falu tudatának gyors változása következtében most kell felkutatnunk és rendszereznünk, amíg erre még lehetőség van. Remélem, hogy Erdődi József ezt a hasznos és érdekes munkát folytatni fogja.

DÖMÖTÖR TEKLA

Lotz János: Szonettkoszorú a nyelvről

Gondolat, Budapest 1976. 387 l.

A Szonettkoszorú recenziusének, úgy gondolom, nem az a feladata, hogy a nyelvészeknek bemutassa a kötetben megjelent tanulmányokat. De talán még az sem, hogy szerzőjének nyelvészeti elveit részleteiben vagy egészében önmagában méltassa vagy bírálja. Lotz JÁNossal kapcsolatban ugyanis nem az a legfontosabb kérdés, hogy megvalósította-e gyakorlati munkája során az általa képviselt nyelvészeti elveket (hogy megvalósította, az iránt nem lehet különösebb kétségünk), hanem az, hogy azok az elvek, amelyeket ő vallott, miben és miért különböznek érezhetően a magyar nyelvészet szokásos normáitól, vagy még pontosabban fogalmazva: mi lehet az oka annak, hogy életműve, melynek középpontjában — az általános nyelvészet, a finnugrisztika és a verstani mellett — mindvégig a magyar nyelv leírása állott, miért helyezhető el a magyar nyelvészet fő vonulata mellett, miért nem hatott arra számottevően egészen a legutóbbi időkig, miért nem indított komolyabb vitára vagy legalább párbeszédre. Egy könyvismertetés persze nem tud részletesen válaszolni ezekre a nehéz kérdésekre. Mindössze arra vállalkozik ezúttal, hogy Lotz János grammatikai felfogásának elemzése közben kiemelje azokat a vonásokat, amelyeknek szerepe lehetett abban, hogy a szerző felfogása párhuzamosan futott a magyar nyelvészettel. A recenzióból így kimarad a verstani és írástani tanulmányok áttekintése, annak ellenére, hogy ezek is rendkívül szorosan összefüggnek a szerző grammatikai és nyelvelméleti felfogásával.

Lotz János első magyar nyelvről szóló kötetét, a több szempontból még ma is korszerű „Das ungarische Sprachsystem”-et 1939-ben publikálta Stockholmban. 1976-ban, halála után jelent meg első jelentősebb magyar nyelvű kötete Magyarországon.

Válogatott tanulmányainak gyűjteménye hat témakört fog át. Mind tematikájában, mind arányaiban példaszzerű SZÉPE GYÖRGYnek a szerző közreműködésével készített válogatása; ebből a szempontból talán a legjobban sikerült a legutóbbi években megjelent nyelvészeti témájú kötetek közül. Reprezentálja szerzőjének széles érdeklődési körét, munkásságának súlypontjait, tudományos gondolkodásának jellegzetes vonásait. Az olvasót részletes és hozzáértő szerkesztői utószó (Szépe György munkája) tájékoztatja Lotz életútjáról, tudományos és szervező tevékenységéről, felvillantva eközben a szerző emberi egyéniségének néhány vonását is. A kötetet válogatott bibliográfia és a tanulmányokhoz készült bőséges jegyzetanyag zárja.

Lotz János sem tematikájában, sem nyelvészeti felfogásában nem volt hagyományos nyelvész. Nyelvészeti elveit a saussure-i, illetve a Saussure utáni nyelvészeti iskolák határozták meg döntően, bár nem vallotta egyiküket sem szélsőséges, tiszta formájában. Nem kötelezte ugyan el magát egyetlen iskola mellett sem, mégis írt olyan tanulmányokat, amelyek egyértelműen egyik vagy másik nyelvészeti irányzat szellemében fogantak: a kínai nyelv dungáni nyelvjárásának hangtani szerkezetéről írt tanulmánya például a prágai fonológia iskolapéldája lehetne, de büszke volt arra, hogy ő írta az első glosszematikus elemzést, s arra is, hogy tolla alól került ki a magyar -é morféma („birtokjel”) első generatív grammatikai leírása. Érzékenyen reagált az új irányzatok filozófiai félreértelmezésének lehetőségére: az egyes grammatikai részfejezeteknek csak ismeretelméleti önállóságát ismerte el, ontológiai különállást nem tulajdonított az általuk leírt jelenségeknek (6.1.). Kritikai megjegyzéseit mindig az értő és befogadni szándékozó kutató álláspontjából tette meg. A nyelvészeti anyag feldolgozásában nagy mértékben alkalmazott matematikai és logikai módszereket, és rendkívüli érzékkel dolgozta egybe a nyelvi jelenségek természetstudományos — biológiai, illetve fizikai — aspektusait a szoros értelemben értett nyelvészetiekkel. A nyelvről szóló ismereteknek azt a szeletét, amelyet itthon szokásosan általános nyelvészetnek nevezünk, a kor színvonalán ismerte, művelte és közvetítette. Ő azonban sosem tett különbséget „általános” és „speciális” nyelvészet közt; munkásságában a kettő egységben volt, és a nyelvtudomány nemzetközi normáihoz igazodott. Sok nyelvet ismert; többel rendszeresen is foglalkozott, köztük nálunk egzotikusnak számító nyelvekkel is. Érdeklődött a „nem nyelvi” rendszerek iránt, sőt, áttekintése volt egy ennél szélesebb területről is: az amerikai tudományok rendszerében kialakult úgynevezett kulturális antropológiáról. Tanulmányainak zömében megnyilvánul a nyelvi forma iránti fokozott érzékenység, ezen belül pedig — a stockholmi nyelvtan megírását követő időkben — elsősorban a nyelvi elemek közötti oppozíciós viszonyok feltárására tett sikeres kísérleteket. Ezek a vonások végül is — ahogyan Szépe György szerkesztői utószava is rámutat — a Saussure utáni nyelvészeten belül a nem-deszkriptív strukturális nyelvészek közé sorolják őt.

Ez a „negatív besorolás” persze maga is viszonylagosan értendő. Jelenti ugyan egyfelől, hogy Lotz nem fogadta el a deskriptív elveket a nyelv egyetlen és kimerítő magyarázó elvéként (de még a nyelvi forma egyetlen magyarázó elvéként sem), de nem jelenti, hogy elvetette volna, hibásnak találta volna a nyelvi egységek sorrendi elrendeződésének disztribúció formában történő kifejezést (vö. 20–21, 44–47). A disztribúció fogalmát maga is használja (pl. 20, 46, 130), de az egyes elemek disztribúciójának megállapításához nem a deskriptív elvek követésének útján jut el.

A kötetben szereplő grammatikai és hangtani tanulmányok mutatják, hogy Lotzot elsősorban a hangok és a morféma rendszerének leírása érdekelte. Ezen a területen alkotóan használta föl a prágai iskola és a glosszematika alapfelfogatait; a hangok, illetve a nyelvi szimbólumok rendszerének belső összefüggését, a rendszerben megnyilvánuló struktúrát kutatta. A struktúrát opozíciók formájában fejezte ki. Elvetette eközben az opozíciók bináris jellegének abszolutizálását, de még inkább elvetette a hagyományos leírás atomisztikus, az egyes elemeket logikailag a rendszer elé helyező szemléletét (104, 152, 164). Tanulmányaiban sok helyütt követte a következő eljárást: Felmérte a nyelv illető részrendszerében meglevő elemek állományát, majd matematikai úton felvázolta strukturalódásuk elméleti lehetőségeit, köztük a minimális és a maximális számú opozíciót tartalmazó struktúrát is. Ezután kiválasztotta közülük azt, amelyik szerinte legjobban megfelelt az illető nyelvi részrendszer tulajdonságainak, s ezt a struktúrát szemléltette valamilyen módon, legtöbbször geometriai eszközökkel. A struktúra elemei közötti relációkat több esetben minősítette is, mégpedig a prágai iskolából származó „megjelölt-megjelöletlen” terminusok bevezetésével. Hogy mennyire kedvelt módszertani eljárása volt ez, azt bizonyítja, hogy a kötet hangtani és grammatikai tanulmányai közül nyolc készült döntően vagy javarészt ezzel a módszerrel,¹ további kettő pedig a fent vázolt módszertani eljárások elemeit mutatja.²

E jellegzetes metodológiai eljárás azokból az elméleti tételekből következik, amelyekhez Lotz egész életében ragaszkodott. Az egyik röviden úgy fogalmazható meg, hogy a nyelvi jel forma és jelentés egysége. Miért tartunk kiemelőnek — szólhat az ellenvetés — egy olyan tételt, amelyet a nyelvészek évtizedek óta szinte kivétel nélkül elfogadnak? Azért, mert — a strukturális nyelvészet sok más képviselőjéhez hasonlóan — Lotz szigorúan levonta a belőle adódó következtetéseket. Ragaszkodott a forma és a jelentés párhuzamos, de egyszerre csak az egyikből, szokásosan inkább a formából kiinduló leírásához; a grammatikai szinten kirekesztette azokat a jelentésvonatkozásokat, amelyek nem valamilyen forma képeiben nyilvánulnak meg, valamint — ennek megfelelően — kizárta azokat a formai vonatkozásokat is, amelyek nem valamilyen társadalmi szinten érvényes jelentéshez kapcsolódnak. Szerinte — ahogy sok más strukturális nyelvész szerint is — előrehaladás volt ez a hagyományos nyelvészethez képest, mert ugyan kihagyott egyes kétségtelenül megnyilvánuló formai és tartalmi vonatkozásokat a grammatikai leírásból, de lehetővé tette részint a jelentés, részint a forma rendszeres vizsgálatát. Ebből következőleg nem véletlen, hogy a másik tétel, amelyhez egész életében ragaszkodott, éppen a rendszerszerűség tétele: az, hogy a jelentés és forma egységeként értelmezett nyelvi jelek rendszert alkotnak, valamint hogy ez a rendszer más, több, mint az elemek pusztja összege — más szóval a rendszer logikailag elsődleges elemeihez képest. Ennek megfelelően magukról az elemekről valójában akkor tudhatunk meg valami lényegeset, ha arról adunk számot, hogy milyen viszonyban állnak a rendszer többi tagjával. Lotz tudta, hogy a jelszerűség és a rendszerszerűség elvét nem lehet fokoztatilag, csak „bizonyos mértékben” vagy csak „bizonyos értelemben” elfogadni, mert a jelszerűség laza értelmezése lehetetlenné teszi a jelek rendszerszerű leírását, másfelől meg a rendszer és eleme közül vagy az egyiket, vagy a másikat lehet dominánsnak tartani — harmadik eset nincs. Mindez — mint már utaltam rá — nem jelenti azt, hogy Lotz tagadta volna azokat a formai és jelentésvonatkozásokat, amelyek a grammatikai leírásból eszerint kimaradnak. Ellenkezőleg. Úgy gondolta, hogy éppen a rendszerszerű vonások módszeres leválasztásával nyílik

¹ Az emberi beszéd szerkezete (33–50), A nyelvi struktúrák numerikus sajátosságai (52–57), A magyar magánhangzók rendszeréről (71–77), A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság kategóriái a magyarban (127–135), A magyar nominális bázis jelentéstani elemzése (135–150), Topológiai modellek a magyar nominális bázisok jelentéstani és formai elemzésére (150–167), A török magánhangzók rendszere (273–283), A svéd névszói paradigma struktúrája (283–292).

² Az orosz magánhangzó-fonémák „kémiai vegyértékei” (292–296), A kínai nyelv dungáni nyelvjárásának hangtani szerkezete (296–309).

mód a variációk pontos feltárására, s ezen a területen szerinte a hagyományos nyelvészeti megközelítés számos eredményének felhasználására nyílik mód (l. 41–42, 152).

Míg a főntebb részletezett eljárást Lotz a nyelvi elemek állományának leírásakor alkalmazta, a szerkesztett egységek sorrendi összefüggéseinek, a „szintagmatikus tengelynek” a feltárására más fogalmakat alkalmazott és más módszert követett. Az előbbi kifejezést azért kellett idézőjelbe tennem, mert a stockholmi nyelvten megírása utáni időben írt tanulmányai nem a tulajdonképpeni szintagmatikus tengelyt érintik, hanem csak annak alsóbb nyelvi szintű megfelelőjét, a morfofonológiai szintet (a morféimák és szavak hangalakjának szerkesztési szabályait). Lotz ezekben a tanulmányokban felhasználja a hang-, illetve morféimállomány leírásánál alkalmazott nyelvészeti fogalmakat (az oppozíció és a struktúra kivételével, amely e tartomány leírására nem alkalmas), de emellett a hangok morféimabeli eloszlásának feltárásakor él a disztribúció fogalmával, a morféimák egymásrakövetkezését és hangalakjuk egymásrakövetését pedig szavakba foglalja. Egy helyen ráadásul a formák szabályokkal történő generálásáról beszél (312). Eljárása ugyan formális, mert egyértelműen és mindig azonos értelemben használja a fogalmakat, de ezúttal ritkán formalizál, s nem használ szemléltető eljárásokat sem. Szabályai pontosan, tömören, szövegesen vannak megfogalmazva, s elvileg különösebb módosítás nélkül beépíthetők bármilyen grammatikába, amelytől nem idegen a fonémák és morféimák Lotztól követett leírása, s amely a morfofonológiai szintet szabályok segítségével kívánja leírni. A tanulmányoknak ebbe a csoportjába a kötetből négy írás tartozik; kettő azzal a témával foglalkozik, amelyet modern szakszóval morféim-szerkezeti szabályoknak neveznénk,³ két további írás pedig egyes morféim hangalakjának egymáshoz illesztésével a magyar, illetve az angol nyelvben.⁴

Fontos részfejezetei a nyelv leírásának a hangtan, a morféimák paradigmatis rendszere és a morfofonológiai szint, de korántsem merítenek ki mindent, amiről számot kell adni. Lotz János ezt persze nagyon jól tudta. A kötetbeli első tanulmányban például részletesen szól arról, hogy a nyelv szerkezetének feltárásához szorosan hozzátartozik a mondatok szerkezetének leírása (20–21). A bibliográfia tételeinek áttekintésekor azonban kiderül, hogy a stockholmi nyelvten óta, amely hosszú szintaktikai fejezetet tartalmaz, egyetlen szintaktikainak tekinthető tanulmánytól eltekintve nem publikált erről a témáról. (Ez a tanulmány is inkább csak szintaktikai vonatkozásokat tartalmaz; az *-é* morféimát vezeti le szintaktikai eszközökkel (185–191).) Azt jelenti-e ez, hogy a szintaxisról vallott fölfogása nem változott volna a magyar nyelvten megírása óta? Aligha. Lotz rendkívül fogékonyan dolgozta föl az egymást sűrűn követő új nyelvészeti irányzatok anyagát, s 1939-től a haláláig eltelt harmincegy-néhány év éppen a szintaxis megközelítésében hozott új eredményeket. Újra az előbb említett, a kötetben első helyen szereplő tanulmányra utalnék, amelyben a szintaktikai összefüggéseket a disztribúció fogalmával és egy olyan közvetlen összetevős szerkezettel magyarázza, amelynek elsősorban nem a hajlított vonalai rendhagyóak, hanem – két helyen is – kapcsolódási módjai. (Az sem véletlen, hogy 1957-ben, amikor a deskriptivizmus még egyeduralmú Amerikában, éppen egy megszakított összetevőket tartalmazó mondatról beszéltek.) Azt jelenti-e a szintaktikai témák mellőzése, hogy az új megközelítési módokat, mint hamisakat, mind elvetette volna? Ezt az előbb tárgyalt 1957-es tanulmányrészlet is cáfolja, de cáfolja még az is, hogy az egyetlen, szintaktikai vonatkozásokat tartalmazó, 1967-ből való grammatikai írása a generatív grammatika elveire épül. Lotz persze a generatív szintaxist sem fogadta el egészen – erre utal többek közt az, hogy a birtokjelről írott tanulmányában csak a generatív nyelvten elveit használja, technikai megoldásait nem.

Lotz János természetesen akkor is nagy egyénisége marad a magyar nyelvtenudományoknak, ha grammatikai felfogásának egészéről nem alkothatunk képet, csak egyes részleteiről. A szintaxisra vonatkozó kérdést azért tettem fel, mert a válogatott írásait tartalmazó kötet grammatikai tanulmányai alapján szerettem volna körvonalazni, milyen lett volna, ha elkészül, az az új magyar nyelvten, amelynek terveit Lotz sokszor emlegette.

A stockholmi nyelvtenhez képest ez az új, el nem készült grammatika bizonyára sok új fogalmat és új módszertani eljárásokat tartalmazott volna. Lotz, ezt sok tanulmányrészlet alátámasztja, megtartotta azt a tételt, hogy a grammatika a nyelvvel mint

³ A magyar magánhangzó-harmónia (77–87), A magyar mássalhangzók néhány problémája (96–108).

⁴ A felszólító mód (imperativus) a magyarban (170–179), Produktív morfofonemikus mechanizmus az angol szóragozásban (309–317).

jelrendszerrel foglalkozik, nincs tehát tekintettel a formailag ki nem fejeződő jelentésekre és a nem társadalmilag kódolt jelentést hordozó formára. A tétel azonban árnyaltabb formában jelentkezik. Bizonyára írt volna ugyanis részletes fonetikai-fonológiai fejezetet, de nem a grammatikához képest külső fejezetként, ahogy még 1939-ben tette (114), hanem a jelrendszer leírásán belül, hiszen a fonémának, ha közvetetten is, köze van a jelentéshez — a megkülönböztető jegyek révén. S a formákban kifejeződő jelentést is bizonyára másképp, bonyolultabban értette volna: legalábbis az -é morféma jelentését általában egy szerkezettel, a birtokot kifejező nominális szintagma tövével hozta volna összefüggésbe. Egyik tanulmányából tudjuk, hogy már nem a szót tartotta volna a mondat mellett a grammatika egyik központi fogalmának, hanem a morfémát (20–21). Míg a stockholmi nyelvtanban a jelek rendszerzerűségét viszonylag elemi módon: osztályozással, valamint az osztályok tagjainak lehetőség szerinti teljes felsorolásával fejezte ki, később fejlettebb módszert és teoretikus fogalmakat talált ugyanennek a kifejezésére: **o p p o z í c i ó s s t r u k t ú r á k b a n** ábrázolta a morfémák egyes részrendszereinek összefüggését, a morfémák formai egymáshatásának rendszeres jellegzetességeit pedig **s z a b á l y o k** segítségével fejezte ki.

A fonológiában, a morfológiában és a morfofonológiai szinten tehát körvonalazható a továbblépés iránya. A szintaxisban azonban már kevésbé. Nem tudhatjuk, hogy megtartotta volna-e a mondat szerkezet leírásának 1939-ben minden bizonnyal GOMBOCZTÓL, illetve RIESTŐL átvett kettéosztását szintaxisra és mondattanra. Tanulmányaiban erről nem esik szó, s e meg gond oldolá s ra feltétlenül érdemes kettősséget nem folytatta tovább egyetlen nagy strukturalista áramlat sem. A szó szerkezetek bemutatásakor bizonyára megmaradt volna a szófajneveket alkalmazó kategorizálásnál (így tett a deskriptív iskola és a generatív grammatika is), erre utal az -é morfémáról szóló tanulmányában szereplő „nominális szintagma” kifejezés (186). Ugyanebben a tanulmányban többször előfordul a „közvetlen összetevő” szakszó is, amely ugyan a deskriptív nyelvészetből ered, de Lotznál együtt szerepel a „levezethetőség” fogalmával, s a kettő így együtt már a generatív grammatikára jellemző. Egyedül a mondat szintjén szerepel nála 1939-ben az **a l a n y** és az **á l l í t m á n y** funkcióelnevezés, de ott is az egész alanyi, illetve állítmányi csoport nevéként, s nem főtagjuk nevéként. Ezen túl semmi jel nem utal arra, hogy vonzódott volna a mondatrészek hagyományos osztályozásához (a hagyományos mondatrészfogalmakat GOMBOCZ is elveti, MNy. 25 : 5). Ellenben talán állíthatjuk, hogy az új nyelvtanban szívesen alkalmazott volna ágrajzokat a mondat szerkezet szemléltetésére (vö. 21, 189). Nem tudhatjuk végül, pedig ez lenne talán a legfontosabb, hogy milyen mértékben és milyen célokra alkalmazta volna a mondattanban (szintaxisban?) a **d i s z t r i b ú c i ó** fogalmát, hogy alkotott volna-e **m o n d a t t a n i s z a b á l y o k** a t és mennyire lett volna általános módszertani eljárása a szerkezetek **l e v e z e t é s e**.

Ez a grammatika Lotz János korai és váratlan halála miatt nem készülhetett el. Akad azonban a szerző munkásságában bőségesen olyan eredmény, amellyel kapcsolatosan állást lehet foglalni. Ezt annál is inkább fontos hangsúlyozni, mivel Lotz magyar nyelvészeti munkásságának egészen a legutóbbi időkig nem volt komoly visszhangja a magyarországi magyar nyelvészetben. Az 1939-es nyelvtan elmaradt recenzióit ma már anakronisztikus vállalkozás volna pótolni, felfogásának átfogó és részletes elemzése azonban időszerű feladat még ma is.⁵ Lotz későbbi, jórészt a most elemzett kötetben is

⁵ Érdemes ennek alátámasztására végignézni, hányféleképpen minősítették már a magyar nyelvészetben ezt a grammatikát: „Lotz nyelvtana a GOMBOCZ adaptálta saussure-i értelemben leíró; s teljességgel megfogja és érvényesíti a nyelvnek szinkronikus, rendszerű, funkcionális, a mondatannak pedig szintagmatikus szemléletét” (DEME LÁSZLÓ: NyK 61 : 16–17); „az első (és nem egy szempontból máig is legjobb) „prestrukturalista” szinkron nyelvtan” (SZÉPE GYÖRGY: NyK 62 : 145); „A modern nyelvelmélet szellemétől áthatva készült” (ANTAL LÁSZLÓ: NytudÉrt. 29 : 113); „Népszerű nyelvi, nyelvtani összefoglalások” címszó alatt szerepeltetve: „Céljában gyakorlati — idegeneknek tervezett magyar nyelvtanító könyv LOTZ JÁNOS munkája, azonban jóval több ennél: újszerű rendszerező vizsgálata nyelvünknek; csak szükségképpen került ebbe a csoportosításba” (HORVÁTH MÁRIA, Bevezetés a magyar nyelvtudományba. II. kötet. Tankönyvkiadó, 1964. 4. változatlan utánnyomás); „egy rész történelmi dokumentum a RIES-i elgondolásra, másrészt konkrét tiltakozás a RIES-i elgondolás megvalósításának lehetőségei ellen”, „bírálat [egy szóbeli előadás egyik részletében, amely a publikált változathól kimaradt] LOTZ JÁNOS könyvének (ugyanacsak RIES-i) alapvető hibáját” (TÓTH PÁL LÁSZLÓ: NytudÉrt. 46 : 116); „máig is legmodernebb leírása a magyar nyelvnek” (HAJDÚ PÉTER: Magyar Tudomány 1974/1 : 188); s végül „Idegen nyelvű

közzétett tanulmányaival kapcsolatosan már valamivel több észrevétel született. Ehhez hozzájárult az is, hogy a hatvanas évek közepétől kezdve néhány évet itthon töltött, magyar folyóiratokban publikált és vendégprofesszorként előadásokat is tartott. A hazai nyelvészek azonban inkább konkrét grammatikai részeredményeire figyeltek fel, mint — ezektől tulajdonképpen elválaszthatatlan — jellegzetes; prágai, glosszematikus, deskriptív és generatív elveket váltogató, illetve ötvöző módszereire.

A nemzetközi tudományos életben azokat szokták egy-egy szakma kiemelkedő egyéniségeként számon tartani, akik az adott tudomány paradigmáját számottevően megváltoztatják. Egy-egy nemzetben belül nagy alkotónak számít korszakos mértékben az is, aki létrehoz valamilyen szintézist tudományában, iskolát teremt vagy honosít meg, személyes jelenlétével meghatározóan befolyásolja a tudományos tevékenység irányát, alakulását. Nos, Lotz János alkotó éveinek legnagyobb részét egy olyan országban töltötte, ahol a nyelvészeti tudományos tevékenységet talán a világon a legnagyobb mértékben meghatározta két jellegzetes paradigma: először a deskriptív nyelvészet, majd a generatív nyelvelmélet. Lotz tevékenysége ezen belül inkább a paradigma merev kereteinek feloldásában és a tematikai horizont kiszélesítésében jelölhető meg.

Ami pedig a szintézist illeti — mert Lotz 1939-es magyar nyelvtana mindenképpen annak számít —, a mű német nyelve, megjelenési helye, írójának az itthoni uralkodó irányzattól gyökeresen eltérő szemlélete, a magyarországi nyelvészeti élet akkori hungarocentrizmusa és a balszerencsésen alakuló történelmi körülmények mind közrejátszottak abban, hogy a mű a mai napig nem kapott említésre érdemes kritikát, méltatást és nyilvánosságot. Ez a korai mű pedig elég korszerű és teljes volt ahhoz, hogy kedvező körülmények között iskolát határozhatott volna meg, különösen, ha párosul írójának szuggesztív személyes hatásával és az új iránti fogékonyságával.

Lotzot gyökerei visszatartották attól, hogy Amerikában az uralkodó irányzatok egyikét vagy másikat egészében elvállalja, körülményei és nyelvészeti felfogása pedig hosszú ideig megakadályozták, hogy Magyarországon hatása lehessen. Válogatott munkáinak elolvasása után azonban nem mulaszthatom el kimondani, hogy a 20. század második harmadának magyar leíró nyelvészetében Lotz János volt az, aki egyesítette magában többféle elmélet előremutató elemeit, s ezért félbemaradt volna ellenére az ő munkássága tekinthető e terület központi jelentőségű vonalának.

RADICS KATALIN

Általános Nyelvészeti Tanulmányok X.

A nyelv hangdomíniuma. Szerkesztő: TELEGGI ZSIGMOND és SZÉPE GYÖRGY.
Akadémiai Kiadó, Budapest 1974. 315 l.

Az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő kiadványsorozat tizedik kötete a nyelv hangdomíniumával kapcsolatos témakörökkel foglalkozik. Az alcímként használt „A nyelv hangdomíniuma” kifejezést a tanulmánykötet egyik írása, A beszédhangdomínium fogalma című problémavázlat értelmezi. Ezenkívül a szerkesztői utószó és a kötet többi 13 tanulmánya is azt igazolja, hogy a szerkesztők átfogó képet kívántak adni a hazai fonetika egészéről, s nem volt szándékuk a tematikai korlátozás, szűkítés. Az Általános Nyelvészeti Tanulmányok X. kötetének megjelenése több szempontból is fontos esemény tudományunk fejlődésében. Miben is látjuk e mindenképpen elismerésre méltó vállalkozás jelentőségét?

1. A hangtan jó ideje nem tartozik a hazai nyelvtudomány „agyonművelt”, túlkutatott ágazatai közé, jóllehet a fonetika nemzetközi fejlődése az utóbbi néhány évtizedben hihetetlen mértékben felgyorsult. Új irányokban indultak meg intenzív kutatások. A tökéletesebb vizsgálati eszközökkel és fejlettebb módszerekkel elért eredmények nemcsak a nyelvtudományt gazdagították, hanem gyakorlati társasalmi szükségletek (idegen-

munkák a magyar nyelvről” címszó alatt: „A mű a magyar nyelv rendszertani vázát adja. A szerző eredetileg a magyar nyelvet tanuló idegeneknek szánta a könyvét. Munka közben megkísérelte a szakítást a hagyományos grammatikák előítéleteivel: olyan nyelvtan írására törekedett, amely kizárólag a magyar nyelv belső törvényszerűségeire épít” (H. BORTYÁNFÍ—HORVÁTH MÁRIA et al., Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba. Tankönyvkiadó, 1976. 60).

nyelv-oktatás, beszédjavítás, gépi beszédfelismerés, hírközlő rendszerek kiépítése stb.) kielégítéséhez is hozzájárultak. A kötet, amely egybegyűjtötte a hazai hangtani kutatások legújabb termését, nemcsak fonetikánk jelenlegi állapotáról árulkodik, hanem biztatást jelent egyben a további munkához.

2. A fejlődés ütemének felgyorsulása mindig magával hozza a tudomány által korábban kibányászott értékek meghaladását, tagadását éppúgy, mint az áltudományos nézetek elszaporodását, a féligazságoknak teljes igazsággá váló feltüntetését, a módszernek a kutatott tárgy fölé helyezését, a szaktudománynak indokolatlan leszűkítését, vagy éppen túlon-túli kiszélesítését, egy-egy vizsgálati módnak, szempontnak, iránynak az abszolutizálását, és így tovább. Arról persze szó sincs, hogy nálunk a fonetika megáradt folyam lenne, de már nem elapadással fenyegető patak. Az újszerű megközelítések (generatív fonológia, fonostiliztika, számítógépes vizsgálatok), a hangtannak a régít újr-fogalmazó és kibővítő felfogása (a beszédhangnak a vizsgálható jelenségek összességeként való manifestálása), az alkalmazott fonetika irányában megmutatkozó nyitottság (hangképzés-patológia, foniátria, logopédia) és a külföldi kutatások iránt megnyilvánuló figyelem és érdeklődés (a recenziók jó része) mind a kötet aktualitását húzzák alá.

3. A kötet alapján – mint mondtuk – az olvasó képet alkothat magának hazai fonetikánk állapotáról. Ez a kép nagyon tarka, s hiányzik még a színek belső összhangja. A részekből még nem áll össze a funkcionáló, használható egész, de úgy is mondhatnánk, a különböző tanulmányok nem ugyanannak az egésznek a részei. Hiányzik még a kimerítő válasz, illetőleg a kielégítő állásfoglalás a nyelvészeti fonetika olyan alapvető kérdéseire, mint például a nyelv és a beszéd viszonya, a fonetika tárgya, a fonetika és a fonológia, illetőleg a beszédhang és a fonéma problémája, a nyelvészeti fonetika szakrendszere, a szuprasegmentális hangjelenségek helye a hangtanban stb., stb. Bár e problémák a levegőben lógnak, s a tanulmányokban is elő-előbukkannak, de elvszerű tisztázásuk napjaink feladata marad. Mivel a szerkesztők láthatóan nem törekedtek szemléleti, felfogásbeli egyöntetűségekre, nem is kereshetjük a rendszeres leíró hangtan vázlatát a kötetben.

E néhány gondolat és rövid eszmefuttatás után figyelmünket elsősorban a nyelvészeti fonetikai tárgyú tanulmányokra irányítjuk, kiemelve azt, ami megítélésünk szerint hozzájárulás e tudományszak további előbbre viteléhez.

4. Fonológiai alapösszefüggéseket legáltalánosabban érintő dolgozat a segéd-szerkesztő KASSAI ILONÁÉ (A prozódiai oppozíciókról, 45–58). Célja, hogy kimutassa azokat az összefüggéseket, amelyek a szegmentális fonológiai jellemzők és a szuprasegmentális (a prozódiai) tényezők párhuzamai és különbségei között fennállnak. A szegmentumok (ezen Kassai Ilona interpretációjában fonémarealizációkat, beszédhangokat kell érteni), valamint a szuprasegmentális tényezők ugyanabból az alapanyagból formálódnak. Specifikumaik részben közös, részben eltérő jellemzők. A szuprasegmentális eszközökből kiindulva tekint végig a szerző a mindkét szinten fölhasznált jegyek alakulásán, figyelembe véve azokat a konkomitanciákat is, amelyek a „tisztza” tényezőket megvalósulásukban segítik. Végigsorolja a szuprasegmentális tényezők magyar felhasználását (ezek közé osztva be a szünetet is), majd egy eddig gyakran elhanyagolt harmadik dimenziót (rendszer – megvalósítás – hatások: alkalmazási szerep) „mér le” a rövid/hosszú oppozíció terén. Érdekes gondolatmenete szerint minden oppozíció annyit ér, amennyire felhasználjuk. Ez az érték függ az oppozícióban résztvevő korrelációk számától, valamint – másfelől – a neutralizáció, illetőleg a megkülönböztető helyzetek számától. Ezzel a magyar fonetika régi és fontos kérdését érinti, egyszersmind új szempontot ad a fonológiai szükségszerűség kritériumának bevonásával, amelyet leleményesen kibontva jut el konzekvenciáihoz: „... a nyelv egyáltalán nem úgy él a hosszú/rövid magánhangzó- és mássalhangzó-szembenállás lehetőségeivel, mint ahogy ez az oppozíció erejének kritériumai alapján lehetséges lenne. Megtaláljuk viszont a hosszú/rövid váltakozást olyan szavakban, ahol létét semmi nem indokolja. Ennek a funkcionális anarchiának egyenes következménye az oppozíció gyengülése, vagyis az, hogy már ott sem élünk vele, ahol szükséges lenne” (55).

Ugyancsak a fonológia kérdésköreire fut ki két további tanulmány. MÁRTONFI FERENCÉ (A fonológia kreatív alkotórésze, 83–114) egyből tekintetben is igen tanulságos. Azoknak a hiányosságoknak egyik legfontosabbikával foglalkozik, amelyeket a generatív grammatika nyelvleírási eljárásaival szemben szoktak felhozni (a szemantika elhanyagolása, a lexikon kérdése, a generatív eljárás mód kidolgozatlansága a fonológia bizonyos részében). Az utóbbiról van szó. Vannak olyan szekvenciák – mondja Mártonfi –, amelyeknek teljes fonotaktikai alakulására nézve sem a szótári alapalakokból, sem a morféma-struktúra szabályaiból nem adódnak automatizálható fonológiai törvényszerűségek, előírások. Mit kezdhet például a generativista olyan nonszensz morféma-

alakulatokkal, mint a „kiszera méra bávatag”, „vatykos csuhászok” stb.? Nem kis fej-törést okoznak egyéb jelenségek sem (hangulatfestő formációk, idegen nyelvek mimikrije, egybek). De a természetes nyelvi alakulatok (akár mondjuk a *magyarán*) MS-szinten megmagyarázatlan fonológiai szerveződése egy további alkotó-szervező komponens fel-tételezését teszi szükségessé. Mártonfi ezt *fonológiai automatának* nevezi el. Egy ilyennek a megteremtésére tett korábbi kísérlet – nem tudni, miért – sikertelen maradt (HOUSEHOLDER, CONTRERAS és SAPORTA idevágó gondolatairól van szó). Egyelőre nyitva marad a kérdés, mi lenne a fonológiai automata státusa a generatív grammati-kában. Ennek a kreatív komponensnek a morféma létrejöttére kellene szabályokat megadni, közelebbről a hangkapcsolat és a szótag alakulására (l. különösen 108–109), szó eleji, belseji, végi pozíciókra. Ezzel szemben nem egyéb történik, mint a fonotaktika generativizálása, azzal a generatív többlettel a fonotaktikával szemben, hogy itt a mor-féma szintje egyfelől, valamint a fonotaktikai: hangkapcsolódási szabályok szintje közös erőteret alkot, mégpedig a szekvenciakorlátozásokat előidéző MS-előírások révén. Igen, de ez mindjárt azt a megoldatlan problémát is magával hurcolja, hogy mi is lényegében a fonológiai automata, milyen helyet foglal is el a generatív grammatika hierarchiá-jában. Mártonfi szerint többféle is lehet, alkalmilag teljesen autonóm, ti. a mélystruktúrá-ban, továbbá részlegesen autonóm (az MS és a fonológiai struktúrát megelőző pozícióban), végül – leggyakrabban – nem autonóm („nem úgy van, hogy teljesen autonóm” vö. 112–3). A tanulmány a kötetnek fontos írása: ha a szerző javaslata meghallgatásra talál, s további kidolgozást érdemel ki, az egész generatív grammatika válhatik teljesebb igényűvé, tudománytörténetileg is. Ehhez mindenesetre az kellene, hogy Mártonfi demonstrációs anyagát kissé kibővítve idegen nyelven is hozzáférhetővé tegye gondolatait.

5. Amint a fonotaktikában is fölmerül, a szótag a fonetikának is gyötrő problémája volt, s ha STETSON alapgondolatait elfogadva ugyanennyire megoldottnak tekintjük is, fonológiai, tehát nyelvi vonatkozásban még több gondot okoz. Ebből az aspektusból veszi szemügyre a szótagot KISS SÁNDOR (A szótag fonológiája, 59–76). Nem tekinthető szegmentumnak (lévén, hogy többnyire éppen több szegmentumból áll össze), nem azonos a morfémaival, szupraszegmentális tényezőkhöz viszonyítva mégis „szegmentális” természetű. Ráadásul interlingválisan valahogy nem állandó kategória (ugyanazok a hangsorok eltérő nyelvekben lehetnek más és más szótagszámúak). Kiss javaslata az, hogy „... a szótag fonológiai helyét különböző szintű kontrasztív struktúrák metszéspontjában jelöljük ki” (62). Lényegében a leggyakoribb fonotaktikai összetevők-nek (a V-nek és a C-nek) megfelelően a szerző nagyjából egyező disztribúciót mutató fonémaosztályt választ ketté a nyelv fonéma-rendszerében. A fonológiai szótagképzésben e két osztály, a centrális [központi] és a perifériális [szegély-] eleme vesz részt. Centrális elem az, „amelynek megjelenését a másik [marginális funkciójú] paradigma [= fonéma-osztály] jelenléte bizonyos morfeumatikus egységekben feltételezi” (64). Kiss Sándor absztrakt szótagfogalma: „a szótagot egy kötelező központi fonéma és köréje rendeződő, nem kötelező szegélyfonémák együttesének tekinthetjük...” (64). A másik probléma a szótagstruktúra fonológiai szabályainak kérdése.

A beszédfolyamat szótag szintű szerveződésében olyan fonotaktikai szabályok uralkodnak, amelyek korlátozzák az osztályok tagjainak bizonyos következtési lehetőségeit. Továbbá: a beszédfolyamat szerveződése szintaktikai szerveződés is, következésképp a szintaktikai és a szótagszerkezet a szó szoros értelmében állandó metszésvonalakat jelent. Hogy ilyenkor a szótagszerkezet miképp simul a másikhoz (tehát mikor *őszül*, mikor *ő szül*, illetőleg *ősz ül*), már gyakorlati kérdés.

Valamely természetes nyelv bonyolult szótagrendszerének földerítésében az alábbi, hármas limitációs rendszert kell figyelembe venni: a típusok száma kötött, korlátozott kombinációs lehetőségek vannak, valamint, az elvi lehetőségeknek csak egy része fordul elő a valóságban (ezeket Kiss párhuzamosan latin és magyar szövegeken mutatja be). A lenyűgözően elegáns és izgalmas elméleti fejtegetést a szótag funkcióinak sorravétele zárja. Kiemelendő ezek közül a szótag és a morféma viszonyáról szóló rész (alapos, a magyarra vonatkozó generatív műveletleírással illusztrálva), amelynek konklúziója az, hogy „minél szabályszerűbb egy nyelvben a szótag és [a] morféma közötti viszony, annál inkább lehet a szótagok [típusainak] együttesét rendszernek tekinteni” (73). A kötet legszebben megírt, egyik legérdekesebb tanulmánya volt.

Új kísérlet BARTÓK JÁNOSÉ is (Egyéni és társadalmi érvényű elemek a köznyelvi hangletjesben, 5–20). Ő a járatos köznyelvi intonációs mintákat és a megvalósítás egyediségét vizsgálja a szociális és az individuális mozzanatok arányának megállapítására. A hangadás fizikai vonatkozásai mindenekelőtt ahhoz az alapvető problémához vezetnek el Bartók Jánost, hogy mi a minőségi és a mennyiségi tényezők szerepe a nyelvi tevékenységben és a nyelvi rendszerben. Figyelmét a mennyiségi mutatók közül a magassági

mozgásra koncentrálja: felsorolja a szilárdabb jelentéskeresetekkel rendelkező hanglejtés-meneteket. Kísérletében pedig egy „minőségileg meghatározott hangsor tízféle akusztikai változatának segítségével” igyekszik földeríteni a minőség/mennyiség gyakorlati arányát, s arra jut, hogy „az egyéni tényező a beszédnél hatásokban közel egyenrangú fél a társadalmi tényezővel szemben” (19). Jó ilyen kérdés fölvetése, akkor is, ha az olvasónak kétségei vannak mérési tényezők alapján ilyen elvi döntés meghozatalát illetően.

6. A nyelv kifejezési síkjának másodlagos, de jelentős változata az írás. SZÉPE GYÖRGY (A magyar betűállomány fonológiai szerkezetének elemzéséhez, 153–180) – LOTZ és a generatív nyelvészet hagyományait követve – olyan disztinktív jegyes grafematikát teremt meg a magyar írásrendszerre, amely egyszersmind feltárja a grafematikai és a fonológiai jegyek párhuzamait (például: a magánhangzókön megjelenő vonás mindenkor a [+ hossz] jegynek felel meg), sőt azokat a mozzanatokot, amelyek az írás-képben ikonikus, „jelenségutánozó” elemek (vö. a felső nyelvvállású magánhangzók fölüli nyitottak). Szépe az összefüggéseket a bonyolultabb grafematikai összképet mutató mássalhangzókra is kibontja. Megalapozott joggal szerencsétlennek ítéli az 1903. évi helyesírási reformnak főként a *ds* létrehozására vonatkozó döntését: ezzel létrejött ugyanis a magyar írásrendszer egyetlen trigráfja. Másik lényeges sajátosság (a plurigrafikus jelleg mellett) a hosszú mássalhangzó fonémák jelölése: részben kifejeződik benne a hosszúk fonematikus önállósága (/tj/-nek *cs*, illetőleg /tj/-nek *ccs* felel meg), többször azonban nem (vö. például /r/–*r*, de /r/–*rr*). Úgy látszik, a tanulmány legfőbb gyakorlati haszna az anyanyelvi kultúra kialakításának egyik első és döntő szakaszában, az írás oktatásában valósul meg. Szépe grafematikai szabályai – ügyes felhasználásban – élvezetessé tehetik az írás-olvasás tanítását. Reméljük, hogy a szerző legközelebb a magyar és más írásrendszerek összevetésével is foglalkozik majd.

A szó szoros értelmében a nyelv kifejezési síkjának kérdéseit érinti WACHA IMRE tanulmánya (Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stíluskategóriáiról, 203–216). A mondatnál nagyobb, összetettebb beszédmű vizsgálata a nemzetközi irodalomban is meglehetősen ritka, a magyarban pedig egyáltalán igen elhanyagolt tárgykör. Pedig a „beszéd” több (különböző gyakoriságú) változatának nagyon specifikus műfajjellemzői vannak. Ezek akusztikai jegyeinek kategorizálása a szerző közvetlen célja. Mindenekelőtt felvázolja a lehetséges fontosabb változatokat, ezek: (1) a spontán, kötetlen beszéd, (2) a felolvasás, (3) a reprodukzív vagy interpretatív beszéd és (4) a félreprodukzív beszéd. Az egyes csoportokat azután Wacha Imre aszerint vizsgálja meg, hogyan használják fel a mondatfonetikai eszközöket, illetőleg hogy milyen sajátosságokat mutatnak fel ezek a beszéd egyéni adottságain belül. Úgy tűnik, hogy a beszédmű spontán jellegének csökkenésével, a kötöttség mértékének növekedésével arányosan tűnnek el az ejtés esetlegességei, ám egyben a szövegfonetikai eszközök alkalmazásának skálája is mindinkább beszűkül.

7. TARNÓCZY TAMÁS a beszédhangok, közelebből a magyar magánhangzók akusztikai elemzésével foglalkozva ismerteti azokat a tapasztalatokat, amelyek ezeknek a nyelvi elemzése szempontjából meghatározóan fontosak: „A nyelvtudományi ismeretek mellett a gépek adatszolgáltatásának fizikája és technikája sem elhanyagolható ismeretanyag” (184). És hogy ez mennyire problematikus, mi se mutatja jobban, hogy a szerző MAGDIOS KLÁRA ismert akusztikai analízisének (NytudÉrt. 49), bírálatából indul ki. (Tarnóczy dolgozatának már a címe is: A magánhangzók akusztikai vizsgálatának problémái, 181–196.) Elsősorban ismerteti a szonagráf működési elvét, sajátosságait (184–186), majd bemutatja saját elemzésének eredményeit, amelyeket az automatikus beszédfelismerés egyik részfeladatának elvégzett méréseivel nyert. Új megállapítása az, hogy a formánsértékek szóródása alapján a rövid, hangsúlytalan magánhangzók választhatók el legeggyértelműbben a többtől (195), „mellékesen” azonban azt is világosan dokumentálja Tarnóczy professzor, hogy mind a rövid, mind a hosszú magánhangzók formánsingadozása kisebb a hangsúlyos és nagyobb a hangsúlytalan helyzetűek esetében. Egyéb vizsgálatok is arra mutattak, hogy a hangsúlytalanok kevésbé stabil ejtésűek, mint hangsúlyos megfelelőik. Ezek az eredmények megintcsak azt támasztják alá, hogy a magyar magánhangzórendszerben a 'hangsúlyos/hangsúlytalan' oppozíció bizonyos meghatározott megfelelést mutat a 'feszés/laza' oppozícióval. Nyelvi célú akusztikai vizsgálatokat végző kutatóknak alapfontosságú metodikai tanulmány, úgyszólván kötelező olvasmány.

8. A modern kutatóeszközök új eredményei a hang történeti domíniumának vizsgálatában is hoznak új, érdekes tanulságokat. VÉRTES Ö. ANDRÁS három kérdése (vö. Ómagyar hangváltozások akusztikai vetületéről, 197–202): vannak-e akusztikailag megragadható szabályszerűségek a magyar hangtörténet vonatkozásában; akusztikai kritériumok mivel, hogyan egészítik ki a hagyományos, beszédfiziológián alapuló magya-

rázatokat; és végül, „van-e az akusztikának szerepe hangváltozásaink feltételeinek vizsgálatakor” (197). Az ómagyar kori nyíltabbá válási tendencia akusztikai értelemben abban fejezhető ki, hogy minden F₁ [első formáns] az *a* első formánsának irányában tolódott el és ugyanez áll a második formánsokra is” (198). A labializációs tendencia ugyanazokat az eredményeket adja, tehát a kettő „akusztikai rokonságban” van. Ilyenformán Vértés O. András egyszerre felel meg mindhárom kérdésére, amennyiben ez ideig — tehát akusztikai kritériumok nélkül — a két fő fejlődési irányt nem lehetett összekapcsolni. Párhuzamos, de ellentétes irányú hangfejlődést a szerzőnek az angolban is sikerül kimutatni. Ez arra utal, hogy az ő általa megfogalmazott ismérvek interlingvális érvényűek. Hasonló konkveneciákkal jár a mássalhangzórendszer változásainak vizsgálata is. Ha ezek a tanulságok alkalmazásra találnak a nyelvtörténetben, további izgalmas összefüggésekre derülhet fény.

9. A fonetikai—fonológiai sík statisztikai feldolgozásának gépi lehetőségeiről, s részben a feldolgozás bizonyos eredményeiről számol be PAPP FERENC (Számológépes vizsgálatok fonetikai—fonológiai síkon, 131—40). Ismerteti a gépi munkák menetét, a logikai és a számolási operációkat, majd módszertani áttekintést ad a szinkron és a diakrón terület vizsgálati lehetőségeiről. Élményszerűen érdekes az a következtetése, hogy a szerzőség megállapításában (a szóba nem jöhető kizárásának céljára) megbízható támpontok nyerhetők már a fonémagyakoriság eloszlási viszonyaiból is.

10. Speciális, egyszersmind igen fontos megközelítése a hangtartománynak a kóros jelenségek vizsgálata. Ez egyfelől orvosi terület (foniátria), másrészt pedagógiai, gyógy-pedagógiai témakör. FRINT TIBOR (Hangképzés-patológia, 21—32) mindenekelőtt a hangképzés idegi vonatkozásairól ad nagyvonalú, de közhírré áttekintést, amelyek a nyelvészek körében igazán kevésbé ismertek, majd bemutatja a hangképzés vizsgálatának legfontosabb eljárásait és a „legfeltűnőbb” (leggyakoribb?) hangképzési zavarokat. Még tágabbra tekint HIRSCHBERG dolgozata (Foniátria és orvostudomány, 33—44), amely a foniátria terén újabbban kialakuló szemléletet, eredményeket foglalja össze azzal az igyekezettel, hogy valamiképp megtartsa szakterületét a központi tárgykörök integrációjában a beszédkutatási diszciplína territóriumán. Minden hangjelenség informatív — mondja Hirschberg Jenő. A csecsemő sírása olyan karakterisztikumokat mutat fel, amelyek állapotáról fontos tájékoztatást nyújtanak. Nyelvészeknek is jó ezt tekintetbe venni, hisz a gyerek nem verbális megnyilatkozásai prelingvális mozzanatok is. A szerző összegzi a legfontosabb beszédhibákat.

Ezek egyik, pszichológiaiilag is nagyon érdekes esetét tárgyalja KOVÁCS EMŐKE (Az öröklött beszédgyengeség, 75—82). Az ő cikkének legfőbb tanulsága az, hogy a beszéd mint életműködési forma elválaszthatatlanul összekapcsolódik egyéb élettevékenység-szférákkal, amint ezt egy 13 éves, beszédgyengeségéből fokozatosan kigyógyuló leány esetén dokumentálja.

11. Lényegében Wacha Imre cikkéhez és távolabbról Kovács Emőke tanulmányához kapcsolódik MONTÁGH IMRE ismertetése a színpadi, tehát különleges társadalmi presztízsű beszédmódról, kritériumairól, valamint oktatási módszereiről (A magyar színpadi beszéd jellege és pedagógiája, 115—130). A szép beszéd csak optimális szervműködések összrendszerében jöhet létre. Ennek a tényezői a légzés (technikája), majd a hangadás részeként a tökéletes zöngképzés, továbbá a hangerő, az időtartam és az intenzitás lehetőségeinek megfelelő kihasználása. Mindezekre vonatkozólag Montágh Imre didaktikai eljárásait és eredményeit is megadja. A fonetikának egyébként ez az a területe, ahol a legtöbb orvvadászba és lelkesült, de hozzá nem értő igyekezetbe botlunk. Jó, hogy végre ismét van egy komoly és megalapozott írás, amely szakértelemmel, a dolgot konkrét vonatkozásaiban tárgyalva, széles perspektívában közli a legigényesebb beszédváltozat ismérveit, tanításának módszereit.

12. Az ÁNYT X. kötetének szemléjében többségben vannak a fonológiai és fonetikai munkák (tizenhárom közül tíz), ezek közül is egy Laziczius-válogatás amerikai kiadása érdemel megkülönböztetett figyelmet. VÉRTÉS EDIT a könyv tartalmi kivonathoz fűzött kérésű megjegyzéseiből nemcsak az derül ki, hogy egy nemzetközi színvonalú magyar tudós munkáit óceánnyi távolságban működő kiadó munkája révén ismerjük meg, hanem az is, hogy a kéziratban maradt Laziczius-tanulmányok grafikai anyaga úgyszólván a végórákat éli, s kiadásukat senki* nem szorgalmazza.

A kötetet BÜKY BÉLA lajstroma zárja, amely mintegy hetedfélszáz tételben sorolja fel a beszédkutatás területére eső vagy ahhoz szorosan kapcsolódó magyarországi munkákat (A beszédkutatás, a halláskutatás és ezek rokonterületei Magyarországon 1960—69 között, 281—312).

* Pontosabban: az eddigi szorgalmazások eredménytelenek maradtak. — A szerk.

13. Az utószóban olvashatjuk, hogy a szerkesztők több nyelvészeti fonetikai és fonológiai közleményre számítottak. A hangtani eredmények teljesebb bemutatása kétségtelenül jobb lett volna. „Sajnos, a hangtan több kiváló hazai szakemberét sokrétű elfoglaltsága megakadályozta abban, hogy a nekünk szánt dolgozatát határidőre elkészítse” — írják a szerkesztők. Mentségükre szolgál, hogy dolgoztak. A kötet megjelenése után több jelentős hangtani tárgyú munka látott napvilágot, került kiadás alá, vagy készült el kéziratban. Közülük hadd említsük A magyar beszédfolyamat alaptényezőit (Akadémiai Kiadó, 1976), A magyar hangtan válogatott bibliográfiáját (Akadémiai Kiadó, 1977), A magyar hangtan történetét (kiadás alatt), A magyar beszédhangok időtartamviszonyait (kiadás alatt), a Fejezetek a leíró magyar hangtanból című (kéziratban már meglevő) kötetet, vagy a Fonetika '77 szimpoziумot. Az örökség felmérése, a múltból átveendő értékek számbavétele után, a jelen nyelvállapotának tanulmányozásában elért eredményeinkre alapozva bizakodóan tekintünk a hazai fonetika jövője felé.

BOLLA KÁLMÁN—SZENDE TAMÁS

Kommunikáció I.

Válogatott tanulmányok. A kommunikatív jelenség. Szerk. HORÁNYI ÖZSÉB
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1977. 317 l.

Az emberi nyelv optimális és megszokott esetben közlés, kommunikáció. A nyelv-tudomány is elválaszthatatlan a kommunikációelmélettől, és voltaképpen nem is találunk olyan teoretikus nyelvészt, mégkevésbé olyan gyakorlati szakembert, aki e két kutatási terület össze nem kapcsolhatóságának a nézetét hirdette volna. Az első jelentősebb hazai kommunikációelméleti irányú összefüggést 1969 nyarán az MTA Nyelvtudományi Intézete és (akkori nevén) a Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontja rendezte, és ennek kiadványát (Nyelv és kommunikáció. Szerkesztette SZECSEKŐ TAMÁS és SZÉPE GYÖRGY. Budapest 1969. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont Szakkönyvtár, 3—4. kötet) is részben nyelvészek segítették világra. E munka mintegy ismerkedés és próba volt, a rádiós hírközléstől a közművelődésig és az iskolázásig, a nyelvészet-től az esztétikáig sokminden szót kapott benne. Az egyes szerzőknek volt ismeretük a kommunikációelmélet egyes területeiről, de senki sem vállalkozott arra, hogy nemzetközi méretű áttekintést adjon erről. Ennek bizonyos fókusz módszertani okai is voltak: előbb meg kellett teremteni a hazai kommunikációelméleti jellegű kutatások célkitűzéseit, lehetőségeit, terminológiáját ahhoz, hogy az ilyen áttekintés megszülethessék.

Nem egész egy évtized alatt megformálódtak a hazai kommunikációkutatás keretei. A már említett Tömegkommunikációs Kutatóközpontban elsősorban a rádió és televízió számára lényegbevágó kérdéseket vizsgálnak, de kitérnek a film és a többi modern kommunikációs jelenség kutatására, sőt — talán nem olvassák gáncoskodók e sorokat — olyan témák is teret kaptak (mint például HOPPÁL MIHÁLY kötetei a paraszti kultúra hírviszonyairól és viselkedésmintáiról), amelyeknek gyakorlati haszna aligha van tömegközlésünk mindennapjai számára, ugyanakkor fontos és elvégzendő tudományos témakörök, amelyek vizsgálatára a hagyományos kutatási intézmények nem adtak más-különb lehetőséget. Kommunikációelméletünknek ma alighanem ez a fajta tömegkommunikációkutatás a legfejlettebb, legsokoldalúbb, legdinamikusabb ágazata.

Ami a kulturális, inkább szociológiai jellegű kommunikációkutatást illeti, itt több szociológiai intézmény, valamint a Népművelési Intézet végzett fontos feltáró munkát. Ennek az eredményeként 1974-ben JÓZSA PÉTER adott ki az Eötvös Loránd Tudományegyetemen Társadalmi kommunikáció című szöveggyűjtemény-jegyzetet. Bizonyos fókusz összefügg ezzel az a viselkedéskutatási és kulturális megalapozottságú kommunikációelmélet, amelyet nálunk BUDA BÉLA kezdeményezett (az ő 1973-as Kommunikációelméleti szöveggyűjtemény. I. Általános kommunikációelmélet c. egyetemi szöveggyűjteményét ugyancsak idézi a jelen kötet előszava). Voltaképpen egy művészetelméleti, sőt szociolingvisztikai jellegű kommunikációkutatás is kialakult hazánkban. Ezt leginkább a Minerva Nagy Képes Enciklopédia népszerű könyvsorozatának negyedik kötetéből (TERESYÉNYI TAMÁS szerkesztésében megjelent 1976-ban) ismerheti meg az olvasó.

Mindezek a kutatási irányzatok tettek már közzé több vagy kevesebb fordítást, bibliográfiai hivatkozások révén pedig a nemzetközi kutatásokra is kipillantatható a hazai olvasó. Mégis fontos, hézagpótló jellegű a jelen gyűjtemény: nemcsak a legterje-

delmesebb ilyen jellegű hazai publikáció, hanem elődeit is kiegészítve a legtöbb témakört fontos munkákban keresztül, problémáiban mutatja be.

HORÁNYI ÖZSÉB a technikai-információelméleti jellegű kommunikációelméletet képviselője, munkája azonban ennél jóval szélesebb kört ölel fel. A kétkötetes válogatás négy fő témakört tárgyal. Modellek a kommunikációról címmel 9, A kommunikáció funkciói címmel ugyancsak 9 tanulmány magyar fordítása adja a most megjelent első kötetet, amelynek alcíme A kommunikatív jelenség, és az általánosabb, átfogóbb kérdésekkel foglalkozik. Az ugyancsak két fő részre (Kódok és csatornák, valamint Közösség, kapcsolat, kompetencia) tagolódó második kötet a kommunikáció fajtáit mintegy közelebből mutatja be.

Igen gondos munka előzte meg a kötet létrejöttét. A válogató és szerkesztő nyelvész-lector (SZÉPE GYÖRGY) segítségét is igénybe vette, a 7 fordító zömmel ismert szakembere az általuk átültetett tanulmányoknak. Az első kötet elején egy latin etimológiai szótárból a „kommunikáció” címszó részletei olvashatók, de a rövidítések feloldása és az adatok értelmezése nélkül. A szerkesztői bevezetés abból a paradoxonból indul ki, hogy nincs „kommunikáció”, csupán sokmindent min t kommunikációt lehet leírni. (Ez túl pedáns különbségtétel, és éppúgy egyoldalú, mintha az ellenkezőjét állítanánk.) Ez után a kötet szemelvényeinek kiválasztását indokolja, utal a kötet előzményeire és beosztására. Voltaképpen nem foglalkozik a nemzetközi vagy a hazai kommunikációelméleti kutatás történetének vagy eredményeinek áttekintésével, megtudjuk azonban, hogy a második kötet végén olvasható majd a magyar kommunikációkutatás bibliográfiája. Közli az előszó azt is, hogy leginkább a nyelvi megközelítésű tanulmányok, és az angolszász szerzők művei olvashatók. A tanulmányok közlés módja mintaszerűen pontos. A két fő témakörhöz egy-egy rövid előszó kapcsolódik. Az egyes tanulmányok szövegét időnként kissé olvashatóbbá téve közlik. A kötet végén található a jegyzetek, illetve a szakirodalmi hivatkozások, a művek eredeti lelőhelyei. Néhány esetben itt szerkesztői vagy fordítói magyarázatok és kiegészítések is olvashatók. Az új terminusok értelmezésével kapcsolatban több helyen is olvashatunk utalásokat. Szemmel láthatólag a precíz szerkesztő megkísérelte, hogy a főbb fogalmakat egymással is összekapcsolva tekintse definícióknak. Talán a második kötet végén egy ezekre utaló mutató hasznos segítség lenne.

Ami az egyes tanulmányokat illeti, ezek egyenkénti részletezése valóságos önálló munkát igényelne. Elégedjünk meg azzal, hogy az egész kötet szemléletmódjára utaljunk. Horányi Özséb válogatásában a kommunikáció a tranzakciós viselkedések sorába tartozik, a kifejezésmód szimbolikus jelzésnek nevezhető. A kommunikáció értelmezéséhez a viselkedés, a csoportlélektan felismeréseit használják fel, a technikai-matematikai kommunikációelmélet, az információelmélet (az előszóban jelezett okokból) e kötetben kevesebb helyet kap. Felbukkan viszont a rendszerelméleti megközelítés. Érdekes, hogy a tömegkommunikáció néhány általánosító tanulmánya (ezekben a pszichológiai-szociológiai megközelítés uralkodik) a könyv legelső, elvi részében szerepel, ugyanakkor ezek önmagukban nem adják a tömegkommunikáció rendszerezést, inkább a már ismert tömegkommunikáció megismeréséhez adhatnak újabb szempontokat.

A kommunikáció működését (funkcióit) leíró második részben a jelentés pszichológiai jellegét, az értékek ugyancsak egyéni és társadalmi megalapozottságát, a közlemény hatást szándékoló megfogalmazottságát hangsúlyozzák. Konkrét leírásként a szépirodalmi kommunikációról, az információelmélet jelentés-fogalmáról olvashatunk. Meglepő, hogy a nyelvi közlés funkcióiról nem egy kommunikációs nyelvtudományi, hanem egy társadalmi-lélektani jellegű dolgozat szerepel. BLACK és SEARLE tanulmányai a nyelv szociolingvisztikai, sőt beszédaktus-elméleti megközelítéséig jutnak el. Végül GERBNER „kulturális indikátor”-kutatásairól kapunk összegezt, amelyet eddig nem sokszor idéztek nálunk kommunikációelméleti munkaként, a szerkesztő viszont igen fontos kutatási területnek tart.

A tervek szerint néhány hónappal később megjelenő második kötet előtt nehéz végső értékelést adni e könyvről. Legnagyobb erényének azt nevezhetjük, hogy méltó színvonalú válogatásban, fordításban, gondos jegyzetapparátussal igen fontos tanulmányokat ad. Nem könnyű, nem is látványos művek ezek, még a deskriptív és népszerűsítő változatokkal kapcsolatban is el kell gondolkodnia az olvasónak. Immár nem csupán a több száz oldalas terjedelem miatt, hanem a közölt tanulmányok súlyát tekintve is alapvető kézikönyv született. Befejeződött az a korszak, amikor előkészülhettek a hazai kutatók a kommunikációelmélet művelésére. Most már az ő munkáikat várjuk e kötet magas színvonalán. (Időközben a második kötet is megjelent.)

Teuvo Kohonen: Associative Memory

A System-Theoretical Approach. Communication and Cybernetics.
Springer-Verlag, Berlin—Heidelberg—New York 1977. 176 l.

KOHONEN professzor, a helsinki műegyetem tanára, először foglalja rendszerbe azokat a cikkeket, beszélgetéseket és egyéb próbálkozásokat, amelyekben a szerzők a gépi „kapcsolt emlékezés” matematikáját, ill. logikáját taglalják. Az agyműködésben jól ismerjük az ilyen kapcsolt emlékezés példáit, sőt folyamatait: a legkövetheetőbbet a nyelvi emlékezés területéről. A hasonló gépi rendszerek kiépítésének kezdeti lépéseit most teszi meg a tudomány. Ezt mi sem igazolja jobban, mint hogy a teljesnek tekinthető irodalmi jegyzék 147 tételből áll. Érdekes, hogy bár Kohonen professzor intézetében szépszámaú együttes foglalkozik ezzel a témával, a szerző további bel- és külföldi szakembereket is bevont a munkába. A könyvnek ezért igen kiegyenlített és egy valódi munkafolyamati állapotot tükröző jellege van. A 160 lapos munka egy új tudományos irányban teszi meg az első lépéseket. Szövege elég nehezen követhető, de lebilincselően érdekes. Az emberi gondolkodás és tevékenység minden területén és ezeknek a mindenfajta modellezésénél nélkülözhetetlennek tűnő alapmunka.

A gépi probléma nagyjából abban áll, hogy raktározott emlékképekből megadott minta és kulcsadatok alapján elő kell hívni a mintától minimális eltérésű emlékképek valamilyen — rendszerint lineáris — szuperpozícióját. Ez az eljárás mód nagyrészt idegen az eddigi, számítástechnikai orientációjú megközelítési módoktól és csak a legutóbbi időben jelentkezik rendszerelméleti dolgozatokban.

A matematikai apparátus a lineáris vektortér, a mátrixegyenletek és a rendszerelmélet asszociatív adatszerkezete köré csoportosul. Egy egészen újszerű tudományág van kibontakozóban, amely, úgy látszik, a biomatematikában, matematikai pszichológiában és a kibernetikában is éreztetni fogja hatását. Sőt megkövethető az a kijelentés is, hogy meg fogja változtatni ezen területek kutatási módszereit.

TARNÓCZY TAMÁS

American Indian Languages and American Linguistics

The Second Golden Anniversary Symposium of the Linguistic Society of America.
Szerk.: WALLACE L. CHAFE. The Peter de Ridder Press, Lisse 1976. 113 l.

Minden nyelv fontos és érdekes a kutató számára. Az amerikai nyelvtudomány számára az indián nyelvek kétségkívül a legközelebb álló kérdések közé tartoznak, és ezt az amerikai nyelvtudományok klasszikusai mindig is hangoztatták. 1974-ben a Linguistic Society of America ötvenéves jubileumát ülte, és ennek keretében három szimpóziumot rendeztek, amelyek mindegyike az amerikai nyelvtudomány egyik középponti témájával foglalkozott. Ezek közül a második tárgya volt november 8–9-én a californiai Berkeley egyetemén a jelen kötet kiindulópontja. Bevezető tájékoztatások után öt vitaindító előadás olvasható a kötetben, mindegyikhez egy-egy kritikai hozzászólást is közöltek. Az írások terjedelme változó, a közölt bibliográfia mennyisége is különböző, mégis általában megállapíthatjuk, hogy fontos áttekintéseket közöl a kötet. Lehetett volna még növelni az érintett témák számát, de a legfontosabb kérdések így is előkerültek.

HYMES az amerikai nyelvtudomány ténybeli megalapozottságát látja az indián nyelvekkel foglalkozás legfőbb eredményének, ismételten utal BOAS, SAPIR és mások empirikus univerzalizmusának eredményességére. HALE az indián nyelvek mai tanításának nyelvelméleti háttérére utal. HAAS részletesen bemutatta Boas, Sapir és Bloomfield indianisztikai munkásságát. A VOESEGIN házaspár az indián nyelvek szemantikájáról beszélt. McQUOWN az indián nyelvekkel foglalkozó spanyol-amerikai munkákat tekintette át.

A kötet nem adja az amerikai nyelvtudomány történetét, még ennek vázlatát sem. Nem elemzi az általános és elméleti törekvéseket, ezekre legfeljebb mellékmondatokban utal (és némi teória-ellenesség is kiérződik néhány írásból). Egyetlen indián nyelvről sem ad megjegyzéseknél többet. Ám mindennek ellenére kézikönyve az amerikai indián

nyelvészetnek: adataival és főként szemléletével valóban azt a kérdést világítja meg, mit jelentett az indián nyelvi anyag az amerikai nyelvtudományban.

Az amerikai indián nyelvészeti kutatás tovább folyik (bár éppen az utóbbi években publikálási nehézségek bukkantak fel), ifjú generációk dolgoznak, kézikönyvek és összegző sorozatok látnak napvilágot. Ezek között új fórum a „The Peter de Ridder Press”, amely más amerikanisztikai-indián munkát is közölt már. Ezek között külön felhívjuk a figyelmet az M. D. KINKADE, K. L. HALE és O. WERNER szerkesztésében megjelent *Linguistics and Anthropology. In Honor of C. F. Voegelin* (Lisse 1975. 720 l.) kiadványára, amely változatos témakörökben azt is bemutatja, hogyan dolgozzák ma fel az amerikai nyelvészek az indián nyelvek több problémáját. Reméljük, hogy mind az ilyen dolgozatok, mind a hasonló európai kiadványok sora a jövőben is folytatódni fog.

VOIGT VILMOS

A legújabb magyar Kalevala

Kalevala. Ford.: RÁCZ ISTVÁN. Helsinki 1976.

A negyedik teljes magyar Kalevala-fordítást tarthatja kezében az az olvasó, akit jószerecséje hozzájuttatott a 200 példányban sokszorosított, Finnországban megjelent műhöz, s aki valószínűleg azt is tudja, hogy idehaza, KÉPES GÉZA tolmácsolásában készülőben van az ötödik teljes fordítás is. BARNÁ FERDINÁND úttörő kísérletét leszámítva az elkészült fordítások egyértelműen gazdag, színvonalas átköltései az eredetinek: még a századunk elején készült Vikár féle fordítás sem kopott meg oly mértékben, hogy indokolhatná ezt a rendkívüli újrafordítási kedvet. Legföljebb annyira avult el, mint BÉRCZY KÁROLY Anyegin-fordítása, amelyhez egyébként a fordításirodalmunkban betöltött szerepe is sok tekintetben hasonló. Gondolhatunk esetleg arra, hogy az első felfrissítés, Nagy Kálmán Kalevalája nem érte el Áprily Anyegin-fordításának színvonalát, s ez sarkallja újabb kísérletekre a fordítókat. Bizonyára ez is közrejátszik — de még nagyobb talán a szerepe annak a ténynek, hogy a Kalevala olyan sokszínű, sok értelmű és gazdag anyagú népi eposz, hogy egy-egy fordításban a mű teljességének visszaadása lehetetlen, s így minden kísérlet kénytelen homályban hagyni olyan — akár lényeges — oldalait, vetületeit is, amelyeket azután egy másik — ugyancsak indokolt — nézőpontból az újabb fordító az átköltés vezérlévé tehet. Mindezek mellett a magyar fordítóknak ott munkálhat még egykori naiv eposzunk újjáteremtésének, megtalálásának Arany János-i igénye is, érezvén, hogy a Kalevalához mégiscsak van valami távoli közünk: minden népi eposz közül ez mondható leginkább a miénknek is.

VIKÁR BÉLA — nyilván nem függetlenül a Bartók és Kodály nevével fémjelzett század eleji törekvésektől — a népi ségre tette a hangsúlyt fordításában: következetesen alkalmazta a mi népköltészetünkben is jól ismert gondolatritmusokat, és bőségesen használt tájshavakat és tájnyelvi beszédfordulatokat. Ezzel is adott vissza már valamennyit az eposz ősi jellegéből, de még jobban aláhúzta ezt a helyenként alkalmazott archaizálással. Épp ezeken a helyeken jelentek meg először és leginkább a rozadafoltok — s az eredetitől eltérően párosíművé dallamosított forma visszaalakítása mellett ezek eltüntetése volt NAGY KÁLMÁN célja. Ő egyébként a szöveg tartalmi szempontból hűséges visszaadására, a népi életanyag pontos megjelenítésére törekedett főként, így tolmácsolásában a mű kétségkívül veszített költőiségéből: az eredetinel darabosabb lett.

Innen nézve különösen érthető RÁCZ ISTVÁNNAK az a törekvése, hogy a Kalevalát mint költői alkotást tartsa szem előtt az átköltéskor. Szempontjait — amelyeket a könyv végén található Eligazító-jában ismertet — azért is különös gonddal kell mérlegelnünk, mert a szerző már két évtizede Finnországban él, tehát olyan vonásaira, sajátosságaira is fölfigyelhet a műnek, amelyek innen kevésbé láthatók-érezhetők. Ilyen például az, hogy a Kalevala nyelve a mai finn ember számára — akit az élő tájnyelvhez még mindig sok kötelék fűz — nem érződik avultnak, oly mértékben régiesnek, mint hinni lehetne. Ezért is választja egyértelműen és programszerűen az élő magyar nyelvet a tolmácsolásra, ezért él egészen ritkán mind a tájnyelvi elemek használatával, mind az archaizálással, s akkor is majdnem észrevehetetlenül finoman, mert közülük a közismertebbeket használja (szüle, fattyú, éték, igét szb.). Így olyan Kalevalát kapunk kézbe, amely könnyen, egy lendületben olvasható.

A mű költőisége visszaadásának kulcsaként — ismét indokoltan — az alliterációk gazdag alkalmazását jelöli meg, és hajtja is végre bámulatra méltó találékonysággal, nyelvi ötletességgel. Ennek az ötletességnek a fő forrása hallatlanul gazdag szókincse,

amellyel képes úgy gazdálkodni, hogy a tartalmi hűség ellen sem vét: csupán annyit enged meg magának, hogy szükség esetén az alliterálás kedvéért egy-egy növény- vagy állatnevet megváltoztasson, illetve hogy kicsit szabadabban válogasson a szinonimák között. Vagyis a k ö l t ő i pontosság érdekében enged az e t n o g r á f u s i pontosságból. Alliterációinak nagyobb része a legtermészetesebben fut ki tolla alól, közülük nem kevés szinte a „véletlen összecsengés” hatását kelti („mocsár mellől mohát markol”, „hajadon a hideg házban”, „lakmároztak a lepényből”, „kínra vált a kovács kedve”, „pólyáztatják a porontyot” stb.) Ilyen a szereplők epitheton ornansainak nagy része is (Kullervo: *kényes, kékkapcsás síheder*, Ahti: „*Szár szülöttje*”, „*varázsvers tudó Vipunen*”). Ezek azért is telitalálatok, mert az eredetiben is ilyenformán — „véletlenül” — jön létre a betűrímek sora abból következően, hogy a finn hangrendszer egy tucatnyival kevesebb hangból áll, mint például a magyar, tehát eleve gyakoribb az azonos hanggal kezdődő szavak száma. Néha azonban megesik, hogy alliteráció-központúsága kissé erőltetett megoldásokra kényszeríti Ráczot: „*tűzről a vaskondért vették*”, „*csendült-pendült a csontpadló*”, „*búcsút vett bus bárkájától*”, „*könnyű kedvű kedves Kauko*” és így tovább. E kényszer következménye néhány „hálás” jelzőnek a kelleténél sűrűbb alkalmazása is: „*fene fegyver*” (6. ének), „*fene fagyok*” (7. ének), „*fene farkas*” (9. ének), „*fene féreg*” (26. ének). Hogy ezekre s a hasonlókra nem föltétlenül lett volna szüksége Rácz Istvánnak, azt egy gyors statisztikai mintavétel is bizonyíthatja, alátámasztva szemünk és fülünk tapasztalatát. (Az alábbi részletek kiválasztásakor csak az a szempont vezetett, hogy elbeszélő, párbeszédes és lírai rész egyaránt kerüljön közéjük). Az alliteráló szópárok száma a következőképpen alakul az eredetiben és a fordításokban:

	1. ének	10. ének	44. ének	
	1—20. sor	245—262. sor	497—510. sor	1—14. sor 249—264.
Eredeti:	20 szópár	12 szópár	6 szópár	11 szópár 14 szópár
Rácz I.:	21 szópár	17 szópár	11 szópár	13 szópár 15 szópár
Nagy K.:	13 szópár	8 szópár	5 szópár	3 szópár 7 szópár
Vikár:	14 szópár	11 szópár	4 szópár	11 szópár 10 szópár

A kapott képet még pontosabbá tehetjük, ha elmondjuk, hogy e szópárok egy része tulajdonképpen szó b o k o r: hármas alliteráció. A fenti részletek sorrendjében az eredetiben 1, —, —, 1, 2; Rácz István fordításában 4, 3, 1, 5, 2 ezek száma.

Mielőtt azonban végérvényesen megállapítanánk, hogy Rácz Istvánt kissé elragadta a lendület helyes alapelveinek érvényesítése közben, s mintegy túllícitálta az eredetit, említsünk meg még egy lényeges, hangzásbeli sajátosságot a Kalevalából, ami feltehetően Vikárnak is ösztönzője volt abban, hogy párrímes magyar Kalevalát teremtsen. Arról van szó, hogy a finn nyelvben a jelző is fölveszi a jelzett szó ragját, és e ragisméltódás belső rím-szerű összecsendülést is eredményez az adott sorban még akkor is, ha ez n e m különbözik lényegesen a mindennapi élőbeszéd dallamától (*ulapalla aukealla, ohuella ohraisseta, näillä uusilla oloilla* stb.). Rácz István alliteráció-parádéja tehát végső soron hivatott lehetne pótolni ezt a magyarul egyébként visszaadhatatlan versenét. Főnntartásunk legfőljebb azért marad jogosult továbbra is, mert kérdés, hogy vissza kell-e adni e versenét akkor is, ha időnként a természetességet adjuk érte cserébe.

Mindenesetre a Kalevala költőiségének visszaadása egészében véve sikerült Rácz Istvánnak, s ez fordításirodalmunknak és Kalevala-ismeretünknek egyaránt nyeresége. Akkor is, ha végső soron legalább annyira érezzük rajta a műköltő kezényomát, mint azt, hogy népköltészeti alkotás. A hatalmas munka egyik alapvető érdemének azt tarthatjuk, hogy közelebb hozta az eposzt a mához, úgy tolmácsolta, hogy az új nemzedékeknek is zavartalanul élvezhető olvasmánya lehet. Úgy gondolom, még az a formai változtatás is a könnyebb, folyamatosabb olvasást segíti, hogy a sorpárokat összevonta egy sorra, elfogadva néhány finn kutató újabb álláspontját. S ezt segíti az is, hogy néhány szereplő nevének a Vikár kezdeményezte magyaros (tehát megszokott) átírását megtartja (Vejnemöjnen, Lemminkeinen), valamint hogy a népi mitológia néhány alakjának, illetve egy-egy településnek a nevét lefordítja (Suutar = Nyártúndér, Hongatar = Fenyőtündér, Saari = Sziget stb.). Ez utóbbinak már csak azért is megvan a jogosultsága, mert így válhatnak ki belőlünk e nevek a finn olvasókéihez hasonló asszociációkat.

A mű Rácz István saját kiadásában jelent meg Helsinkiben. Vállalkozásának mérete már önmagában is elég indok lenne arra, hogy fordítását idehaza is kiadjuk. Munkájának említett eredményei és várható haszna azonban egyenesen fontossá teszi mielőbbi m a g y a r o r s z á g i m e g j e l e n t e t é s é t.

SZOPORI NAGY LAJOS

Válasz Bakos Ferenc „A jelentés szerkezete és mozgása
(Megjegyzések Zsilka János legújabb könyvéhez)” c. cikkére*

A „jelentés szerkezete” 1975-ben jelent meg. BAKOS FERENC a Nyelvtudományi Közlemények 1978, 79. 1–2. számában a könyvvel kapcsolatban egy – vitairatnak szánt – cikket adott közre. B. F. könyvemről írott cikkére az alábbiakban válaszolok. A válasz nem globális; pontról-pontra vizsgálom meg B. F. állításait, a könyv koncepciójának szellemében. A választ alkalomnak tekintem arra, hogy a gyakorlati elemzések elméleti vonatkozásai élesebb megvilágításba kerüljenek.

3.1. (a) „Nem újdonság... Zsilka rendszerének alapja az empirikus megfigyelés általánosításából származó ún. transzformációs csoport, valamint... hogy ennek a transzformációs csoportnak a valósága erősen vitatott.”

(b) „Magam is látok némi ellentmondásosságot abban, ahogy pl. a szerző az ősi tárgyat (= sem nem tárgy sem nem lokális), a későbbi accusativus objectivus elődjét egy ezt megelőző differenciálatlan tárgyból és eszkből levezeti” (54).

Nem értem, mi az ellentmondás. Persze a kifejtett gondolat nem pontos (– ami érthetővé teszi az ellentmondást, de ez nem a könyv ellentmondása –); helyesen: az accusativus objectivus származik egy differenciálatlan viszonyból (= ősi tárgy), ami se nem tárgy, se nem eszköz – és nem az ősi tárgy. Az ősi tárgyat nem „egy... differenciálatlan tárgyból és eszkből” vezetem le; a -t/-vel/stb. értéke egyelőre – a feltevés szerint – a valamiféle lokális. Hozzá kell tennem: 1975 előtt ennek a viszonynak (ősi tárgy) a pontos természetét én magam sem ismertem; az utóbbi, *Jelentés-integráció* c. könyvemben (1978) – úgy gondolom – közelebb jutottam hozzá. Különben az ősi tárgy gondolata D. B. Monro-tól származik – elméletemtől-mentesen. B. F. véleménye valóban „nem újdonság” – ugyanolyan rossz-informáltságon alapul mint a korábbi vélemények.

(c) „... az alany Zsilka számára úgyszólván nem létezik...” Talán mások sem oldanak meg mindent egyszerre. Később, a *Jelentés-integráció*-ban (1978) – a vizsgált probléma mentén haladva – az alanyhoz is közelebb jutottam.

(d) „... és az igét tartalmazó szintagmát a mondatdal azonosítja.”

Valóban, egyfelől úgy gondolom: a problematikus csoporton belül a mondat elsődleges – a szintagmával szemben; a szintagma a mondaton belül az ami. (Különben a strukturalistáknál is familiáris a gondolat: a „kibővített” szerkezet az elsődleges; a látzólag primár szerkezet a levezetett. Lásd: pl. az ige abszolút használata.) Másfelől: B. F. állítása, miszerint általában azonosítom a mondatokat a szintagmával, a könyv ismeretében egyértelműen fikció.

(e) „Nem látom be, hogy a transzformációs csoport a sora szükségképpen megelőzi a b sort...”, mivel a megjelenés fordított sorrendje is elképzelhető.”

a) A transzformációs csoport sorainak viszonyát illetően két ellentmondásos megállapítás:

1) az újgrammatikusok szerint: pl. a *lővi a vadat a lővi a nyilat*-ból analógiás úton vezethető le – vagyis: a *lővi a nyilat* az elsődleges, a *lővi a vadat* másodlagos, levezetett;

2) másfelől: a két sor a mai rendszerben egymáshoz képest létezik, egymáshoz képest az, ami.

Az 1–2) ellentmondása oldható fel egy történeti hipotézissel: egy differenciálatlan viszonyból (= ősi tárgy) áll elő az accusativus objectivus; ezt feltételezve válik az „ősi tárgy” ketté: belső tárggyá és eszkozhatározóvá. Így: a két sor egymáshoz képest létezik; de a belső tárgyat tartalmazó sor egy ősi típus képvisel. Ez jelenik meg a szinkron rendszerben abban, hogy a belső tárgyat tartalmazó sorból vezethető le az accusativus objectivus tartalmazó. Tehát: bár a transzformációs csoportban a viszonyok – külön-külön az egyes sorokban – feltételezik egymást, a sorok pedig – mint komplex egységek – egymáshoz képest feltételezik egymást; a rendszer viszonyainak van egy bizonyos iránya – és ebben a csoportnak mint rendszernek a belső mozgása manifesztálódik.

β) A szinkron rendszer viszonyai a rendszert létrehozó történeti folyamat modulációi – a csoport viszonyainak szinkron egyidejűségében a csoport kialakulásának történeti egyidejűsége tükröződik.

* ZSILKA JÁNOS, *A jelentés szerkezete. A jelentés-mozgás egysége*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975.

γ) Ami a megjelenés fordított sorrendjének a lehetőségét illeti: nihil obstat. A rendszerben — bizonyos határon belül — állandóan jöhetnek létre a rendszer eredeti, lényegi mozgásával ellentett irányú *jelenségek*; de a rendszer azokat végül is magához idomítja. Különben kíváncsi lennék, hogyan tudná B. F. a második sor elsődlegességét *szükségyszerű* érvennyel bizonyítani.

δ) A csoport világos példája a Lenin-i gondolatnak: „nyelvtörténet = gondolkodástörténet”. A csoport — minden bizonnyal — az ember tudati fejlődésében mérföldkőnek számít.

4.1. A Porzig-i *lényegi jelentés-vonatkozások*-ra ill. elemi jelentésmezőre vonatkozó megállapítások —:

(a) „... az igék mellett az *alany*, *tárgyhatározó* viszonyában bizonyos lexikai elemek szorosabban kötik egymást”. (18)

Helyesen: ... *alanyi*, *tárgyi*, *határozói* viszonyban ...

(b) „Az *ugat* valóban implikálja a *kutya* alanyt; viszont Zsilka nem mutat rá, hogy a fordított implikáció (23) már nem kizárólagos: ...”

Erre nem kell rámutatnom, ugyanis Porzig már rámutatott — lásd: a *Hand*-dal kapcsolatos fejtegetései.¹

„(...) (Zs.) nem mutat rá...) a[*z ugat*] tulajdonképpeni jelentése kiterjedhet, metaforikussá válhat.”

Ezt a rámutatást is már Porzig elvégezte.

(c) „... az igék többsége nem csupán egyetlen főnévvel, vagy főnevek egyetlen meghatározott osztályával társítható, így a polisziémia feltételei eleve adottak.”

Itt is nyitott ajtókat döngözt: lásd Porzig idézett dolgozatában: *Antithesis*.

Csupa olyan figyelmeztetés, megjegyzés, amelyek kifejtése Porzig ide vonatkozó dolgozatában megtalálhatók.

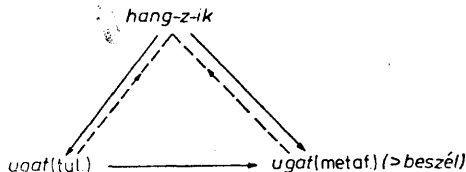
4.2. Az *ugat* metaforikus jelentéseivel kapcsolatban, közelebből arról, hogy a jelentés elemekre bontható:

(a) „Bármilyen érdekes is legyen az ilyen jegyekre való felbontás; ez önkényes, nem *szükségyszerű*.”

Bármennyire is így látja B. F., a szintaxis és lexika belső összefüggéseinek a megértése Ch. K. Reisig-től H. Paul-on át a strukturális szemantikáig, ill. a generatív szemantikáig töretlen vonalban a kutatókat következetesen ilyen irányba terelte (ti., hogy a jelentés elemekre bontható). Ennek a tagadása annyira meglepő, mintha egy fizikus ma azt állítaná, hogy az atomok nem bonthatók tovább. Úgy gondolom: a nyelvtudomány erőfeszítéseivel szemben az állítás, hogy a jelentés bontása „nem *szükségyszerű*”, az „önkényes.”

(b) „Hasonló joggal az egész mondat metaforikus áttétele is feltehető: „A gépfegyver úgy szól, mint a kutya (*ugat*)” → a gépfegyver *ugat*; „a főnök megint úgy kiabál, mint a kutya (*ugat*)” → a főnök megint *ugat*. Az átvitel éppen a kutya hangjával, mint e g é s s z e l való hasonlóság alapján történik.”

Így is van; de ez az e g é s z (szól, hangzik stb.) nem üti azt, hogy a jelentés elemekre bontható. Éppen fordítva: ha a gépfegyver *hang-zás*-ában felismerődnek a kutya *ugat-ás*-ának mozzanatai; ezzel párhuzamosan a közös mozzanatokkal rendelkező tulajdonképpeni és metaforikus jelentés fölé egy általános jelentés nyomódik fel:

Ez a példa világosan mutatja, hogy a „logikai hierarchizálódás” milyen belső jelentésmozgásokon alapul; milyen mozgásokra épül rá. A B. F. által felvetett gondolat nem oldja meg a problémát; ellenkezőleg: csak továbbtolja, ill. komplexebbé teszi. Pontosabban: ha megértjük az általa javasolt megoldás lényegét, az elemekre-bontás elkerülhetetlen jellege *szükségyszerű* érvennyel következik.

¹ W. PORZIG, Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 58. 1934.

(c) „Ha jelentések csak részletekben, mozzanatokban fedik egymást, ez nem a komponenseknek a fentiek szerinti felbontásából származik, hanem azért van így, mert az adott mondatokban az ige disztribúciója, kompatibilitása változott meg a szerint, hogy az alany „állat”, „fegyver” vagy „ember”.”

a) Ez annyit jelent: két szó együtt azért jelenti, amit jelent, mert közös szerkezetet alkotnak. A probléma viszont: a kérdéses szavak miért alkothatnak egymással közös szerkezetet (ill. más szavakkal miért nem);² és ez csak az összekötött szavak elemeinek összefüggése alapján érthető meg — a disztribúcióban csak manifesztálódik valamely mélyebb egyezés. Disztribúció nem magyarázza meg két szó jelentésének a kapcsolatát; éppen megfordítva: a jelentés felől kell megmagyarázni a disztribúciót. Ha a *kutya ugat* és az *ember beszél*, akkor az *ember ugat*-ban nem lehet az *ugat* (m) jelentését azzal megmagyarázni, hogy az *ember*-rel kapcsolom össze; a kapcsolat éppen hogy csak az *ugat* és *beszél* valamiféle belső érintkezése alapján lehetséges. A két folyamat egyidejűleg halad: az *ugat*-ban és a *beszél*-ben közös alkotó elemeket találunk; másfelől: az *ugat* és *beszél* mint sajátos „egységek” egy közös harmadik egységnek, a *hangzik*-nak rendelődnek alá. Vagyis a jelentések közös elemekre bontása és a jelentéseknek mint sajátos egységeknek egy általánosabb jelentés alá való rendelése egymástól elválaszthatatlanul megy végbe. (Az újabb generatív szemantikai kutatások még a szintaktikai koordinációk értelmezésében is hasonló irányban haladnak: két mondat csak egy közös általános mozzanat körül kapcsolható össze.)

β) A különös: B. F. a disztribúciós kompatibilitást végül is — önmagának ellentmondva — a jelentések elemekre bonthatóságában keresi; ezek az elemek azonban az amerikai strukturális szemantika üres általános markerei.

4.3. A bírált könyv szerint: A mondatok jelentése az általánosulás irányában mozog; ezzel párhuzamosan: a fejlettebb szintek állandóan áthatják az alacsonyabb szinteket. ...

(a) „Nézetem szerint a nyelvben ez nincs így: a visszafelé történő levezetés csak úgy igaz, hogy a magasabb (metaf.) jelentésforma visszavezethető az eredetire (a magasabb implikálja az alacsonyabbakat) de az alacsony se le nem vezethető a magasabból, se az utólag bekövetkezett jelentés differenciációi az eredetit nem módosíthatják; Zsilkának a jelentésfejlődést szimbolizáló ábráin ez viszont mindkét irányban megtörténik ... (28). A *kutya ugat* még a mai nyelvben sem tartalmazza sem a „géppuska” sem a „főnök” mozzanatot ...”

Idáig semmi bizonyíték — már azon túl, amit a „nézet” általában bizonyít; később: „A fentiek ellenére is el kell ismerni, hogy Zsilkának van némi igaza abban hogy a metaforikus jelentések kialakulása után a tulajdonképpeni sem azonos önmagával: megváltozott az ige jelentésstruktúrája ... A probléma valóban fennáll, de számomra nem kétséges, hogy a laikus beszélő tudatában a tulajdonképpeni jelentésben nem integráliódik a metaforikus”.

Hogy mi van a beszélő tudatában, nem tudom; én a jelek összefüggéseit vizsgálom. Különb, soha nem állítottam, hogy a metaforikus a tulajdonképpeniiben implikálódik; csak azt, hogy a tulajdonképpeni jelentésekről a metaforikusokra átmenet mindkét jelentés alatt egy vagy több közös alkotó elem rejlik. A kritika bizonyító erejű érveket nem tartalmaz; önellentmondásos, megtorpanó és önkorigáló.

(b) Később: „... az *ugat* mint szóképzeti egység valóban társítható a *kutyával*, *géppuskával*, személyt jelölő főnévvel, de ez nem érinti az *ugat* tulajdonképpeni <*kutya*> implikációs jelentését ... az egyes lezármazott jelentéseknek az eredetiből való leválása ... tetszőlegesnek, adott nyelvhez kötöttek látszik ...”

B. F. — gondolom — nem eléggé értette meg, hogy egyik igenél az I(tul.) → I(metaf.) eleve csak úgy lehetséges, hogy egy másik ige I(tul.)-ja mint a kérdéses I(tul.) és I(metaf.) alkotóeleme ismerődik fel. A különböző igék (I(tul.)—I(m)) oldalai pedig állandóan kölcsönösen egymásba szövődnek: minden egyes ige tulajdonképpeni jelentése más igék metaforikus jelentésébe szövődik be, és megfordítva: ugyanaz az ige metaforikus jelentésébe más igék tulajdonképpeni jelentését építi be. A tulajdonképpeniének magának két pólusa van: tulajdonképpeni — a közvetlen formában; tulajdonképpeni — amint más igék metaforikus formáiban felismerődik. A tulajdonképpeni maga ennek a két pólusnak a feszültségében létezik. Az, hogy az „ugat a gépfegyver” ... eléggé újkeletű lehet — ami a kérdés lényegét illeti — nem jelent semmit; itt tendenciák érvényesüléséről van szó.

4.4. Az előbbi pont (4.3.) végén említett gondolatot fejtegetve tovább — (saját):

² A kérdés a 30-as évektől napjainkig a nyelvtudomány legfőbb hajtóereje.

A Schmidt-i lexikális jelentés szükségszerűen a Bedeutungseinheit fogalmát veti fel; a Bedeutungseinheit pedig a Hauptbedeutung-on alapul. Schmidt a Hauptbedeutung kritériumának azt tekinti, hogy a többi jelentés belőle levezethető, míg maga a Hauptbedeutung érzékletesen verifikálható. Később, amikor konkrétabbá teszi az Einheit fogalmát, kifejti: az összefüggést – a jelentések között – az biztosítja, hogy közös alkotó elemeik vannak. A jelentés általam leírt szerkezetének a Schmidt-ivel való megfelelése: a közös elemek együttesei, amelyek ugyanannak az igének a különböző jelentéseit összetartják, tulajdonképpen = hipotetikus jelentések.

Úgy gondolom, amint ki is fejtettem írásban, és fentebb utaltam rá: a Schmidt-i vonalon haladó elemekre bontás nem azonos az amerikai strukturális szemantikáéval, annak elemekre bontásával. Így számomra nem érthetők az ilyen megjegyzések: „ismét a szerző által vélt „„általános–hipotetikus”” jelentés áll előttünk”... „a jelentés fejlődés nem a logika szabályai szerint történik...”

Számomra a következők mondat, az adott helyzetben: „A hipotetikus jelentés már azért is üres absztrakció, mert az ellentétek egysége nem jelenti azonosságukat.” – egyszerűen érthetetlen; pontosabban: értelmetlen. És – megítélésem szerint – ez azért van, mert a bíráló nem érti a hipotetikus jelentést; annak a nyelvtudomány – közkinccsnek számító – fogalmaival való összefüggését.

5.1. (a) „W. Schmidt kontextuális és lexikális jelentését elemezve Zsilka helyesen szögezi le: „... „a kettő úgy viszonylik egymáshoz, mint ahogyan a jelenség viszonyul a lényeghez”...”

A pontosság kedvéért: ezek W. SCHMIDT gondolatai – és nem az én felismeréseim.

(b) „A jelentés a maga érzékletes valóságában mindig a szövegösszefüggésben kell megfigyelni, de maga a konkrét környezetből a disztribúciós elemzés segítségével feltárt jelentés objektív realitás és nem egy-egy adott kontextushoz kötött...”

„Ezek szem előtt tartásával elkerülhető lett volna, hogy a szerző nem annyira a nyelvi valóságból elvont, mint inkább egy logikailag levezetett általános jelentést hiposztazáljon (37). Zsilka hipotetikus jelentése nem véletlenül hipotetikus, hiszen hipotetikus-deduktív módon nyert, de ennek folyamányaként ugyanakkor általános is...”

a) Az 5.1. – a maga teljességében – fiktív; inkább a hipotetikus terminusból adódó rabulisztikus gondolatmenet. A későbbiekben – a 6.-ban – a hipotetikus tartalmának konkrét kifejtését adom. Előlegezve: hipotetikus – a könyvből értelmezhetőleg – a közvetlenül túli, ill. alatti; a kérdéses könyvben pedig: konkrét nyelvi elemzések eredménye.

β) A jelentés objektivitása – valóban – nem merül ki a kontextuális aspektusfal – a jelentés belső rétegződése, tagolódása is objektív. A belső tagolódás pedig – a fentebbiek alapján – érthetetlen a jelentés felbontása nélkül. Valamennyi idézetnek, a hipotetikus jelentés félreértésének a forrása elméletileg: a jelentések elemekre bontásának tagadása – az egész 5. a 4.-re épül.

γ) Mindenekelőtt: meggyőződésem szerint B. F. a könyv elolvasása előtt nem is gondolta volna, hogy pl. az ilyen egyszerű kifejezés: *elront* mit milyen bonyolult disztribúciós sorok összefüggéseit tételezi fel. Interpretációja után viszont azt hihetné az olvasó, hogy a könyvben a nyelvi tények valamiféle logikai szimplifikáción mehetek át – amit a bíráló fölényesen leleplez; holott éppen fordítva: a nyelvi összefüggések eddig ismeretlen gazdagsága tárult fel. Ez a gazdagság azzal jellemezhető: a különböző disztribúciós kapcsolatok is összefüggnek egymással – memoriálisan; ezeken át megy végbe az ige jelentésének belső dimenzionálódása. Nem látom, tulajdonképpen miben látja – pontosabban: látja-e – B. F. a jelentés objektivitását a kontextuális összefüggéseken túl. Érvélése hipokritikus: a magam részéről erőfeszítéseket tettem abban az irányban, hogy az ige (lexikális) jelentésének objektivitását a maga konkrétságában megértem, és eredményeket értem el; B. F. figyelmeztet erre, de elméletileg és a konkrét elemzés során egy iottányit sem jut előbbre a kérdésben.

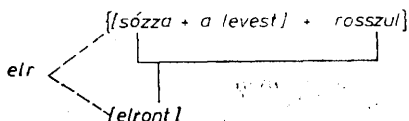
δ) Az előzőkhöz (4) kiegészítésképpen – (saját): Schmidt maga az egyik jelentésből egy másik jelentésbe való átmenet folyamatát – az elemekre bontáson át – mint a gondolkodás teljesítményét értelmezi. Ennek ellenére, az elemkomplexumokat, amelyek a közvetlenül létező jelentéseket memoriálisan összetartják, aligha lehet – amint már említettem – az amerikai deduktív levezetések logikai elemhalmazával összekeverni. Ezek nem sterilen létező apriori „elvont” elemek, amelyek kívülről rakják össze, építik fel a jelentéseket, hanem a közvetlenül létező jelentésekből vonódnak ki; és válnak mind elvontabbá a levezetések során.

5.2. (a) „... a... hipotetikus jelentésből is következik, hogy a szemantikai elemzések során a szerző az egyedi jelentésből nem tud a valóságosan létező általánosig eljutni. Nézete szerint az *elrontja a kézimunkát*, *elrontja a levelet* kifejezésekben „„az

elrontja tartalma nem azonos” ... az általános jelentés — mint olyan — közvetlenül soha nem áll előttünk ... Zsilka elemzése félreérthetetlen: a lexémának nincs önálló jelentése ...

a) Az *elront* elemzése során (— a könyvben —) kiderül: a szó/mondat jelentésének két pólusa van:

1) a kontextusokban megfogható pólus, pl.:

2) az *elront* (hipot.).

A két pólus állandóan átmegy egymásba.

A jelentés elemekre bontásának kétségbe vonása logikusan vezet el a hipotetikus jelentés tagadásához; a hipotetikus jelentés tagadása pedig szükségszerűen az elvont és konkrét viszonyának hamis értékeléséhez.

Az eddigiek alapján — megítélésem szerint — B. F.-nek azt kellene megmagyaráznia:

β) A „közvetlenül soha nem áll előttünk”-ből hogyan jutott arra a következtetésre: „a lexémának nincs önálló jelentése”; hiszen az elemzések tömegének a célja: a lexémák belső rétegződésének a meghatározása.

γ) „... az általános jelentés — mint olyan — közvetlenül soha sem áll előttünk; csak mint a speciális jelentések magva létezik”. Itt egy kiegészítő megjegyzést szeretnék tenni (— a következőkre előadásaimban ismételten visszatértem):

Az elemzések során levezetett *elront* nem áll előttünk közvetlenül; csak: *elrontja + a levest /a példát/ stb.*-át jelenik meg. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy az *elront* általában nem állhat előttünk közvetlenül. Pl. ha hallom: *elrontja + a kardiogramot*. Tulajdonképpen nem tudom mit rontottak el, csak értem: „a kardiogrammal valamit nem jól csináltak”; és később megtudhatom: pl. *rosszul hívták elő/ stb.* Vagyis egy bizonyos körben kialakult általános *elront (elr.(h.))* élénk is léphet közvetlenül — egy X tényállás vonatkozásában; amely a maga konkrétságában még nem is tartalmaz — már ami a nyelvi rendszeren belüli összefüggéseket illeti. Ennek, a bizonyos általánosítás során közvetlenül élénk lépő *elront(h)* stb.-nek jelentős szerepe lehet a gondolkodás folyamatában; abban, ahogyan egyáltalán kiismerjük magunkat a valóságban. Ilyen többé-kevésbé tartalmas általánosan keresztül történik a valóság elsajátítása a mindennapi életben. Másfelől: a mindennapi levezethetőség határán túl lehet lépni; de ez csak a mindennapit meghaladó — költői stb. — teljesítményekben lehetséges. Vagyis részben felette, részben alatta mozgunk az elvonatkoztatás pl. az Értelmező Szótárban rögzített szintjének.

Majd: „... ez a fajta elemzés megismétlődik minden tárgyalt igénél...” Ezt részletezendő — gyakorlatilag az alábbiakat mondja:

(b) „Az *elrontja a levest* semmivel sem konkrétabb, mint a „hipotetikus” „*elront*...” ...” Kétségtelen, hogy a logikai elemzésben az *elront* „rosszul készít el” a *rosszul sózta /stb. a levest — rosszul írta /stb. a feladatot stb., stb.* fokát már meghaladja (a *rosszul készít* mindezt magába zárja) de ezen a szinten, az *elront* nyelvi invariáns szintjén a módozat már nem érdekes, szándékosan általánosított, nagyobb volumenű. Ha azt akarom kifejezni, hogy valamilyen munkát végez az alany, akkor eltekintek a magasabb általánosítástól, és magát a cselekvést és aspektusait (*rosszul főzi...*) fejezem ki... Itt is van ... általánosítás de ez mindig a kifejezés konkrét aspektusára irányul...”

a) Az *elront* kontextuális és hipotetikus viszonyának problémáját az *elkészít* (= általános *elr.*) problémájával próbálja áthidalni. De: ez nem változtat azon, hogy nyelviileg az *elront* két formája — az *elkészít*-től függetlenül is — létezik. Az *elkészít* maga pedig csak egy olyan további problémát vet fel — az *elront /stb. — elkészít* viszonyának problémáját — amelyet B. F. nem old meg. Minden esetre a gondolat —: „az *elront* nyelvi invariáns szintjén, a módozat már nem érdekes” — semmiképpen nem fogadható el; az *elront* a „módozat” különböző formáit megszüntetve őrzi magában. Ha pl. az *elrontja a levest*-ben hallgatólagosan a „módozat”, a *sóz, fűszerez*, stb. nincs benne, mivel magyarázza a jelentés nyitottságát; erre számára — adott értelmezésben — csak a nyelven kívüli valóság marad. Ha azt értem alatta: *elsózta a levest* — a szerkezetek belső nyelvi vonatkozása alapján:

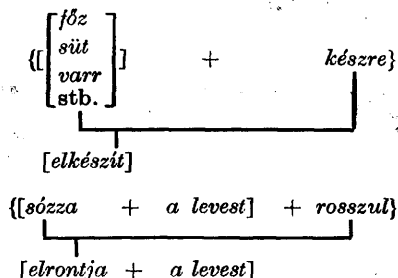
$$[elr. + a levest] \supset \begin{bmatrix} \text{sózza a levest} \\ elront \end{bmatrix}$$

ill.

$$[elr. + a levest] = [elr. + (a levest + sózását)]$$

— akkor a fenti állítás (— : hogy a módozat irrelevánssá válik —) a tények értelmetlen tagadása. A *rosszul készít(i)* el ezt épp úgy nem magyarázza meg, mint az *elrontja* önmagában; feltéve: ha az *elrontja* — az adott esetben — nem implikálja a mondatok egyikét (= *sóz, fűszerez, stb.*). És akkor valóban a közvetlen — általános egymásban fekszik.

β) A nyelvi és logikai nem választható el mechanikusan egymástól: az *elront* nyelvi invariáns mellé nem állítható oda egyszerűen a logikai *elkészít*. Az *elkészít* maga — a nyelvelemzés szintjén — eredetileg nem különbözik pl. az *elront*-tól; egy szinten állnak:

A — B. F. által logikainak nevezett — *elkészít* pedig nyilván egy nyelvi-logikai mozgás során jut oda, hogy a *főz, varr stb.*-t egy általános szinten reprezentálja.

γ) A fentiekből továbbá következik: az *elkészít* mint a különböző „módozatok” általánosulása és az *elront* hipotetikus formája bizonyos értelemben egyenlő értékű. Részletesebben: a módozatok (*főz, varr stb.*) általánosulása (*elkészít*) — vagyis a módozatok egyik formájának általános szintre emelkedése — csak a módozatok tovább bővülés során következik be; amikor is az eredetileg egymástól független jelentések összefüggése éppen hogy a hasonló jellegű továbbbővülés során ismerődik fel. Az (*el*)*készít* tehát az *elront/stb.* hipotetikus szintjéhez kötött; az *elkészít* pedig — a maga részéről — azáltal válik alkalmassá ennek a szerepnek a betöltésére, hogy tulajdonképpeni jelentésében perfektív jellegű.

(c) „A Zsilka féle hipotetikus jelentés nem célravezető voltát, a belőle fakadó ellentmondásokat szemléletesen mutatja, hogy a könyv szerint az *elront* a *fokoz* és az *elhanyagol* jelentés-szerkezete a lényegét tekintve azonos: a mondat szerkezet szintjén mindhárom számos szemantikai jegyre bontható le, de ezekből nyelvi-logikai elemzéssel egyetlen hipotetikus jelentés vonható el (73–79). A valóság azonban nem ilyen egyszerű...”

a) Az, hogy az *elront*-ok fölé az *elkészít*-et rendeli — egy logikai levezetésben — semmiképpen nem módosítja az *elront* kontextuális és hipotetikus formája közötti viszonyt. És ez — az *elront*-hoz hasonlóan — érvényes a *fokoz, elhanyagol stb.*-re. Másfelől: ha a *növel* valóban hasonlóan viszonyul a *fokoz*-hoz, mint ahogyan a (*rosszul*) (*el*)*készít* az *elront*-hoz, úgy gondolom, hogy ez — bizonyos határon belül — csak a jelentés-szerkezetek további szimmerriáját és nem az ellenkezőjét bizonyítaná. Az *elront*-tal kapcsolatban tett megjegyzései — hogy ti. másodfokú hipotetikus jelentést tételez fel — adott kontextusban arra hivatottak, hogy ez *elront* — *fokoz*, ill. *elhanyagol*-t elválassa egymástól. De a tények — amint a következőkből kiderül — itt sem állnak összhangban B. F. szándékaival.

Eddig önellentmondásról — úgy gondolom — nem volt szó. Mégis a továbbiakban:

β) „Az önellentmondás igazában az *elhanyagol* esetében mutatkozik meg: Zsilka jól látta, hogy itt már nincs egységes jelentést, sőt bizonyos hierarchikus alá-, fölé-rendeltségre is utal (75), ennek ellenére az ige elemzése és a diagrammokban való ábrázolása semmiben sem tér el a másik kettőtől (de vö. 195). A disztribúciós elemzés alapján nyilvánvaló, hogy Zsilka példáiban is két invariáns jelentés van...”

Először is: az utóbbi felismerésre — hogy ti. az *elhanyagol*-nak két invariánsa van — én jutottam, éppen a bírált könyvben. Nyilván — az előzőkben — ennek alapján észrevételezte B. F. az *elront*-nál a másodfokú hipotetikus hiányát; de vajon ez nem az

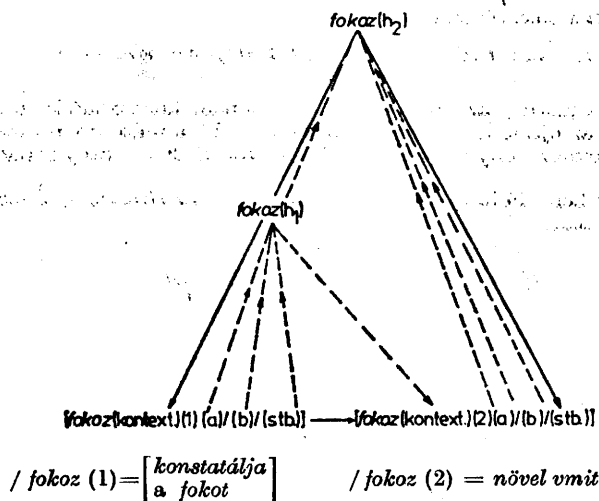
elront és *elhanyagol* szerkezetek közötti további szimmetriára utal, bár ez most B. F. szándéka szerint — önmagának ellentmondóan — egy más oldalról az *elront*, ill. *fokoz* — *elhanyagol*-t állítaná szembe egymással.

γ) Ami a *fokoz*-t illeti: B. F. minden ellenkező véleménye ellenére nem bármely kontextuális variánsát helyettesítheti a *növel*. A *fokoz* tulajdonképpeni jelentésének kontextuális összefüggése:

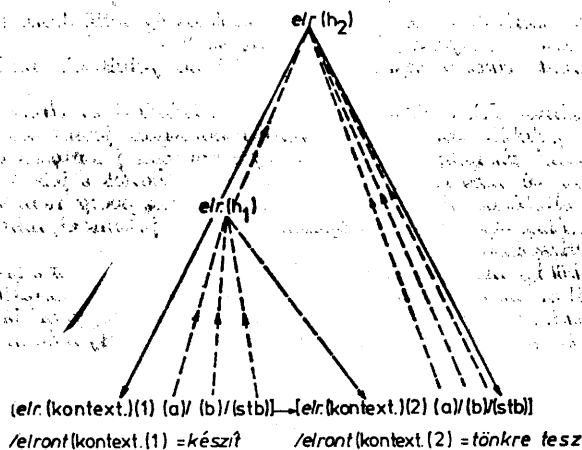
$$\left\{ \begin{bmatrix} \text{méri} \\ \text{nézi} \\ \text{ellenőrzi} \\ \text{stb.} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} \text{a hő-/szesz-} \\ \text{mérőt} \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} \text{hány fokra} \\ \text{meddig} \end{bmatrix} + [\text{emelkedik}] \right\}$$

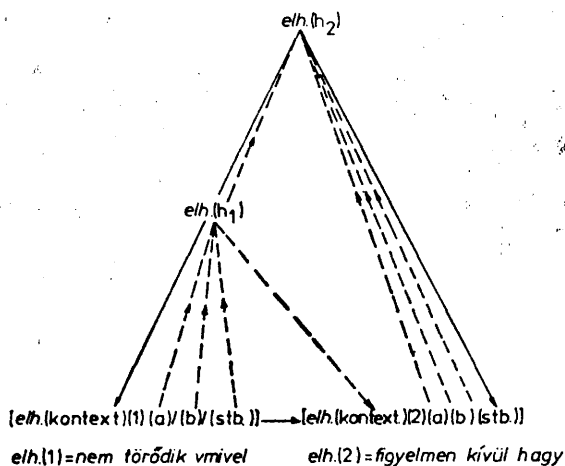
|
[fokoz]

A *fokoz* eredeti jelentése, ill. logikai invariánsa: *megállapít*; és csak bizonyos sarkítással veszi fel az új értékét: *növel*. Vagyis:

Így viszont — úgy gondolom — tökéletes a szimmetria a *fokoz*—*elront*—*elhanyagol* között. Lásd:

Az elmondottakból kiderül: az eredeti tulajdonképpeni kontextuális, ill. a neki megfelelő hipotetikus és az újabb kontextuális kapcsolata, ill. a másodfokú hipotetikus jelentés viszonya az előzőkhöz bonyolultabb, mint ahogyan B. F. — vagy idáig bárki más — gondolta.

δ) A (b)–(c)-ben kifejtettek magyarázzák, hogy az *elrontja* + *a levest*-hez magához két szinten juthatunk el:

$$\left\{ \begin{array}{l} \text{[szóza} \\ \text{fűszerezi} \\ \text{stb.} \end{array} \right\} + a \text{ levest} + rosszul$$

└──────────────────┘
[elrontja + a levest]

/itt az *elront* = *elkészít* vmit

$$\left\{ \begin{array}{l} \text{[elkészíti + a levest]} \\ \text{+ rosszul} \end{array} \right\}$$

└──────────┘
[elrontja + a levest]

/az *elront* jelentése nyitott: *elront* = *rosszul készít el* — szándéktalanul; vagy: *elront* = *tönkre tesz*.

Megítélésem szerint: a két *elront* az általánosság különböző szintjén ábrázolja ugyanazt a tényállást — a nyelvi jelek tanulsága szerint.

Így: az *elront*–*elkészít* viszonya is sokkal bonyolultabb, mint ahogyan B. F. gondolja.

Megjegyzéseimet abban összegezném: mindenekelőtt az *elront*, *fokoz*, *elhanyagol* kontextuális és a belőlük közvetlenül elvont hipotetikus jelentések kettős mozgását kívántam megragadni. Ez nem jelenti azt, hogy a kérdéses jelentések a vizsgált, regisztrált összefüggéseken túl még nem számtalan szállal kötődnek a jelentések rendszeréhez.

A konkrét-általános viszonyának a megértéséhez pedig nem annyira az egyes — különös — általános steril filozófiai spekulációján át jutunk el, mint inkább a tények mind többoldalú vizsgálatán keresztül.

(d) „... a köt ige metaforikus (jel₃) szintjének tárgyalásakor a szerző úgy maradna igazán hű önmagához, ha ezeket az állandó vonzatokkal elszakíthatatlan egységben tárgyalná: (1) *vmi* *vkire* (bort/nézetét); (2) *vk* *vmi* *vhová* (ágyhoz, lakáshoz); (3) *vk* *vk* *vk* (hála, adósság, szó); (4) *vmi* *vmi* *vmi* (állást, feltételt). Ily módon az egész szerkezet és a jelentésmező megváltozna.”

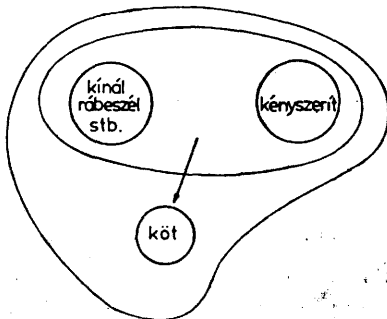
Nem tudom B. F. tagadni próbálná-e, hogy pl. a csoportokban

keni + *a kenyeret*
metszi + *a fákat*

azonos értékű jelentések, ill. szerkezetek; jöllehet az acc. obj. az első esetben egy *vmire* a másodikban egy *vmiről*-re megy vissza. Vagyis:

$$vmire \rightarrow -t(acc. obj.) \leftarrow vmiről.$$

A *köt* alakképlete a későbbi (1978) elemzések alapján:

$$/[köt_i + a \text{ borát} + vkire] \supset \left[\begin{array}{l} [kínálja \\ eladja] \\ kényszerít \end{array} + a \text{ borát} + vkinek \right]$$

$$[köt_i + a \text{ nézeteit} + vkire] \supset \left[\begin{array}{l} [elhítteti + a \text{ nézeteit} + vkivel] \\ kényszerít \end{array} \right]$$

stb.

stb.

A *köt* belső szerkezete — metaforikus jelentése — az alapul szolgáló szerkezetek függvénye; de ez nem szól az ellen, hogy a *köt*(m_{1-n}) végül is — az alapszerkezetek különbségeire való tekintet nélkül — lényegében hasonló értékű jelentések. Másfelől: bizonyos alapszerkezetek különbsége a jelentés egy magasabb szintjén irrevelánsná válik. A — B. F. által javasolt — disztribúciós elemzés és a jelentés elemzés viszonyának problémájáról már korábban ismételt szót esett.

5.3. (a) „Nem újdonság, hogy a deduktív módszer és a szemantikai jegyekre bontás önmagában nem kifogásolható módszere nem zárja ki a szubjektív értékelés lehetőségét. Ennek számos megnyilvánulását találjuk könyvünkben.”

Először is: az idézett mondat mutat szubjektív értékelést — B. F. korábbi kijelentéseire vonatkoztatva — a felbonthatóságot illetően. (Előbb arról volt szó, hogy a szavak felbontása nem felel meg a valóságnak, nem létezik.) Az ide vonatkozó saját véleményemet már ismételtel leírtam.

Ami pedig a deduktív módszert illeti: egyszerűen nem világos, hogy miről beszél. Az elemzések során — a kérdéses *köt*, *old*, *alátámaszt*-tal kapcsolatban — éppen arra derült fény, hogyan képesek ezek az igék azt jelenteni, amit jelentenek, a tulajdonképpeni jelentésekből kiindulva. Az igaz, hogy végül ezek valamennyien a *tesz*(*affic.*)-nek rendelődnék alá; és hogy miért, a továbbiakban annak a megokolására is sor került. B. F.-nek igaza van abban, hogy a *megold* tartalmában a *talál* is benne van, mivel azonban a (*meg*-) *talál* adott vonatkozásban többé-kevésbé ugyanazt fejezi ki, mint a *megvilágít* → *megold*, és nekem éppen a *megold* szerves tartalmára kell magyarázatot találnom, ill. a *számol* és a *megold* közötti fázisra; ez a *keres*. A *megold* valóban a *meg-talál*-lal szinonimikus egységet alkot; vagyis a *megold*—*tesz*(*affic.*) közötti tér bonyolultabb, mint amennyire ez idáig le van írva, de ez lényegileg nem érinti a leírt összefüggések érvényét. (Itt különben a *talál*—*megold* viszonyának vizsgálata ugyanolyan feladat marad, mint fentebb az *elkészít*—*elront*, *növel*—*fokoz*, stb. viszonya.) Még ha a szinonim csoportok beható elemzésével sikerül is esetleg az *old*, *alátámaszt* stb. metaforikus jelentései, és a *tesz*(*affic.*) közötti teret konkrétabbá tenni, ez nem bizonyítja: sem azt, hogy itt logikai deduktív levezetésekről lenne szó, sem azt, hogy a tulajdonképpeni és metaforikus jelentések közötti viszony nem megoldott; és megfordítva, nem cáfolja azt, hogy végül is valamennyi

vizsgált metaforikus jelentés a *tesz*(affic.)-ből levezethető. És végül — ahogyan fentebb is — : a kifejtett konkrét összefüggések nélkül a B. F. által javasolt „invariáns” önmagában legfeljebb logikai összefüggést jelenthet; ami ellen különben ő maga tiltakozik.

(b) „Nem világos, miért tulajdonít a szerző az *elintéz* igének egy ki nem mondott, de érvényesített „kedvezően” jegyet...”

Azért, mert az *elintéz* vizsgált jelentésében — pontosabban : ameddig eljutottam az elemzésben — ez „benne van”. Az igaz, hogy ez (a jelentés) quasi visszajára is fordulhat (*elintéz* = *tönkre tesz*); de akkor ez esetben is egy másodfokú hipotetikus jelentés az illetéknéppen divergens jelentéseket összeköti, mint vmiféle *dolog/ügy* megoldásának + — változtatát. (Amiből továbbá kiderül, hogy a vizsgált jelentéskör végül is az *elront* körével is érintkezik, a két kör metszi egymást.) Ismétlem : az elemzésekben nem törekedhettem teljességre; hogy miért nem arra, B. F. is utalt.

(c) „A *megold* esetében a levezetés tényleg másképpen történt, mint a *köt*-nél, de ez elsősorban a formális oldalban mutatkozik meg, tartalmi különbséget a kettő között nem sikerült felfedeznem. Nem szaporítom a példákat... a szóvá tett gyakorlat nem Zsilka eredeti elméletéből folyik.”

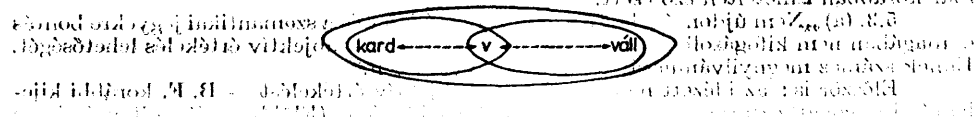
B. F.-et, nem tudom, nem zavarja-e az, hogy megállapításai, amikor maga ismeri el, hogy a kiinduló tényezők különbségére való tekintet nélkül a műveletek eredménye — bizonyos értelemben — azonos lehet, a fentebbiekkel ellentmondásban vannak. Úgy gondolom, hogy amit B. F. — az elmondottak szerint helytelenül — szóvá tesz azzal mentgetve, hogy azok az én elméletemtől függetlenek — az az én eredeti „gyakorlatom”, amiből az elméletem folyik.

6.1. (a) „Mélységes ellentmondást látok Zs. J. dialektikus látásmódja és alkalmazott levezetései között. Ez az ellentmondás nyilvánul meg a mondatok tágabb értelemben vett szerves rendszerének levezetésében. A mondatforma kiterjedésére... vonatkozó elméletével a szerző helyesen törekszik a nyelv dialektikájának a feltárására, de ez egyelőre még nem jár teljes sikerrel.”

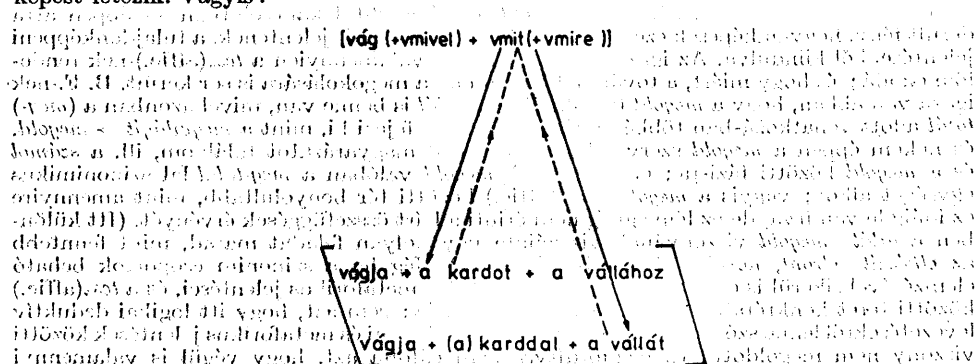
Vajon a mondat elején nem erős a „mélységes ellentmondás”, ha így végződik : „még nem járt teljes sikerrel”.

(b) „Nincs megindokolva, hogy a szerves rendszer transzformációs csoportjának két alapsorára a belőlük elvont hipotetikus forma hogyan hat. Ezért lesz az általánosítottból hipotetikus, mivel már hipotézis, hogy a *szorít* *vmít* *vmire*, séma módosítja a már előtte létezett *szorítja a présszel a könyvet* — *szorítja a prést a könyvre* formákat.”

Erre talán egy példát : a *vág* jelentése : *nagy erővel súlyt; hasít/stb.* Az eredeti jelentés : *nagy erővel súlyt*; ha pl. karddal valaki vállára, az eredmény alapján : *nagy erővel súlyt = hasít*. De attól kezdve, hogy *lehasítja a karját*, a *súlyt(ja)* (a *kardját*) = *hasít(ja)*. Vagyis az ige két pólusa egyidejűleg jön létre, bármelyik pólus tárgyiasítása a másikat implikálja : —

Mivel egymáshoz képest válnak azzá, amik, mindkettő kölcsönösen magában hordozza a másikat, a másik mozzanatait; a közvetlenül létező két sor pedig csak a hipotetikusokhoz képest létezik. Vagyis :

A *súlyt* → *hasít* során érvényesülő szerkezeti / stb. összefüggésekben csak az ősi modell realizálódik; amelyen belül az egész és a részletek — genetikusan megalapozva — belülről feltételezik egymást. Tehát a rendszer lényegi összefüggésein belül értelmetlen feltenni: a közvetlenül adott két sor a hipotetikust megelőzően már létezett.

(c) „Általában: a magasabb mozgásforma és terméke az alacsonyabban alapul, de egyáltalán nem biztos, hogy közvetlenül visszahat rá, hogy az egyre általánosabb, „hipotetikusabb”, tágabb terjedelmű, de szegényebb tartalmú mozgásforma egy-szerre és közvetlenül visszahat valamennyi alacsonyabb, de valóságosan realizálódó nyelvi megnyilvánulásra.”

B. F.-nek ebben a dilemmájában ismét a jelentés bonthatóságának a tagadása jelentkezik mint következmény. Ha nem utasította volna el a gondolatot, hogy egyik jelentésről a másikra áttérve eleve a jelentések belső elemszerkezete változik meg — : újabb elemek lépnek be, régiéik sikkadnak el; és a megmaradó — az elsikkadóhoz és újonnan felmerülőkhöz képest — tartja össze a két jelentést; ebből fakad az érzésünk, hogy a két jelentés összefügg, nem független egymástól — akkor fel sem tenné a kérdést. Anélkül, hogy filozófiai síkra kívánnám terelni a vitát: vajon az érzékelés és a magasabb tudati folyamatok nem függnek-e össze; olyan értelemben is: hogy a magasabb tudat-működés visszahat az érzékelésre.

(d) „De vajon igaz-e az, hogy a nagyobb teljesítőképességű mondatforma mindvégig változatlan marad. A rendszer egysége vajon egy, csak látszólag kölcsönhatást mutató, de önmagába visszatérő, ismétlődő mozgásban van. Zsilka nem gondolja ezt, hiszen a megtartva-megszüntette formulát használja, viszont ez nem azonos a formális dedukcióval.”

Úgy gondolom, erre a fentiekben kifejtettek után nem is kellene válaszolnom: Ha az egyik ige tulajdonképpeni jelentése állandóan beépül a másik ige metaforikus jelentésébe, és az utóbbi tulajdonképpeni jelentése szintén egy harmadikéba, és ez így folytatható; ha a tulajdonképpeni a közvetlenül adott és a metaforikusokból elvonható általános pólus feszültségében létezik — beszélhetünk-e egyáltalán változatlanagságról, arról, hogy „a rendszer egysége ... önmagába visszatérő ismétlődő mozgásban van”. Hiszen bármely ighöz a jelentésében bekövetkezett változás messze túlgyűrűzik a közvetlenül konstataált változáson, szinte beláthatatlan következményekkel jár; mintegy végigsuhintja az egész rendszert — és a nyelvész a valóságosan mozgó kimeríthetetlenül gazdag nyelvnek mindig csak egy hozzávetőlegesen pontos képét tudja leírni.

Különbben a költői nyelv mindennapi beszédtevékenységet meghaladó teljesítménye B. F. fenntebbi gondolatainak eleven cáfolata.

Al-védelmet, menlevelet nyújtani számomra egy nem létező probléma okán, a munka valóságos eredményei alapján — a cikk szerzője részéről — szerénytelen és méltánytalan.

6.2. (a) „A szerves mozgás a konkrét → általános, az általános → konkrét belső egységében valósul meg (51), viszont „a jelentés a nyelvi (konkrét → általános) és a logikai (általános → konkrét) mozgás kettősségében létezik” (152); vö. még: „a kérdéses jelentés logikai struktúrájának szükség szerű iránya: általános → konkrét. Nyelvileg azonban ... egy ellentett irányú mozgás figyelhető meg” (216) ...” A dialektikus szemléletet e téren is keresztezi a nem megfelelően alkalmazott formális ... úgy tűnik, hogy gondolkodását a dedukciós úton nyert általános jelentés fogalma is befolyásolta ...”

Ide vonatkozó felfogásomat ismételtelen a következőkben foglalhatom össze:

α_1) A jelentések összefüggései bizonyos határon belül evidenciával rendelkeznek. Ez a határ: amíg a kapcsolat ugyanannak a szónak különböző jelentései között a jelentések közvetlen egymásra vonatkoztatásán át evidens, pl.: [lővi + a nyilat] → [lővi + a vadat].

α_2) Egy határon túl azonban a jelentések kapcsolatának közvetlen megértése megszűnik — ez a határ: a tulajdonképpeni és metaforikus jelentések átmenete, amikor ugyanannak a szónak a különböző (tul. — metaf.) jelentései, ill. azok kapcsolatai csak a parafrázisok (— egy harmadik/negyedik/ stb. jelentés —) közvetítésével érthetők meg.

α_3) Egyúttal ez a szint — a metaforikus szint — a szintaktikai összefüggések alapján a jelentések egy olyan vertikális dimenzionálódását indítja el, amely a tulajdonképpeni jelentéseknek is új elemekre bontását teszi lehetővé.

Majd: maguk a metaforikus jelentések is tovább bonthatók — a parafrázisokban közvetlenül megfogható komponenseken túl.

β_1) A hierarchizálódás a jelentések között a mondaton belül indul meg; több szinten. Ebben a folyamatban a nyelvi-logikai elválaszthatatlanul szövődik össze egymással.

A metaforikus szinten — a mondatok közötti összefüggések alapján — a jelentés mind általánosabb mozzanatai szabadulnak fel; amely elvont elemeknek a tulajdon-

képpen és metaforikus jelentésekkel való viszonyában mind inkább a tiszta logikai aspektus lép előtérbe.

β_2) Vagyis a jelentés-rendszernek van egy olyan kontingense, ahol a jelentések összefüggései a közvetlenebb szintektől a legáltalánosabb szintekig kitapinthatók. Itt a jelentések közvetlen kapcsolatainak a kitapintása egy nyelvi-logikai általánosítással halad párhuzamosan; a nyelvi mozgásfolyamatok pedig szinte észrevétlenül tiszta logikaiba fordulnak át. A beszélő számára a nyelvi, ill. nyelvi-logikai mozgásfolyamatok kontinuitása közvetlenül nem evidens; másfelől: a beszélő – meglepő módon – intuitív biztonsággal állapít meg közvetlen alá-fölérendelő (= hierarchikus), tehát logikai viszonyokat – miközben ennek nyelvi állványzata mintegy eltűnik. Vagyis a teljes nyelvi, ill. nyelvi-logikai mozgás nem áll a maga kontinuitásában előtte, sokkal inkább a mozgásfolyamatok eredménye.

γ_1) A logikai akkor kezdődik, amikor egy elvont jelentésnek a neki alárendelt jelentésekkel való összefüggése nyelvileg elemzetlen, nem világos. Ezen túl, a logikai elemezhetőség határán belül – : amikor a különböző, hasonló szintű, tehát szinonimikus jelentések között megindul egy bizonyos logikai alá-/fölé-rendelés kialakulása – közvetlenül a szintaxisához köthető (tehát nyelvi-logikai) összefüggésektől függetlenül. (Az utóbira példa B. F. által említett *elkészít*: ahol is az *elkészít* eredetileg egy módozatra vonatkozik: *csinál vmít készre*, ugyanúgy mint pl. *sóz, fűszerez* stb.; de: ezen túlmenően az *elkészít, főz, fűszerez* stb. között megindul egy hierarchizálódás, amikor is – az eredeti jelentéstől nem függetlenül (nyelvileg ez tette képesség rá) – a *sóz-t, fűszerez-t* stb. fejezi ki, és mintegy a (*hinti a söt – sóz*) – *tesz(affic.)* közé lép, mint a hierarchizálódás új mozzanata.) Vagyis a különböző szintaktikai helyzetekben kialakult jelentések valamilyen aspektusból közös/általános oldalukkal esnek látészögükbe, és ezt az egységet, egyezést fogja valamelyikük általános formában kifejezni.

γ_2) Lényeges megérteni: a szinonimák közül az egyik kiemelkedése, magasabb szintre emelkedése a lényegyet nem magyarázza meg. Az általánosabb jelentések kialakulásának kerete a mondat; csak így érthető meg a jelentés – általánosság irányában való – növekedésének, és a szintaktikai keretek kitágulásának belső összefüggése. Nem hiába kereste W. Porzig a jelentés-rendszer elemét a szintaktikai szerkezetekre ráépülő lexikai elemek között. Ellenkező esetben: valóban úgy tűnik, mintha a jelentésnek is belső – önmagáért való – növekedése volna; a szintaktikai viszonyok pedig külsőlegesen, mechanikusan követnék a jelentések belső növekedését. Ebben az esetben a nyelvi rendszer valóban önmagán-mozgó, teleologikus kitágulásáról kellene beszélni. A jelentés növekedése a mondaton belüli összefüggésekben gyökerezik. A szinonimikus – haránt irányú – összefüggések, ill. a belőlük kinövő hierarchizálódás közvetve minden bizonnyal a jelentés – mondaton belül történő – belső dimenzionálódásának függvénye. Tehát a szinonimikus hierarchizálódás inkább mechanikusan követi a mondat összefüggésein belül kialakult szerves hierarchizolódást – az előbbi az utóbbi mechanikus pendent-ja.

γ_3) A szinonimák egyikében képesek az általánosítás csomópontjai közvetlenül elénk lépni – és ez a nyelvi általánosítás sajátja: az elvontnak van közvetlen, érzékeltes hordozója. De: ezek kapcsolata a distributív összefüggésekkel éppen hogy csak a hipotetikus jelentéseken át lehetséges – ebben táru fel az elvont jelentés valóságos mondat-alapja. Különbö: a beszélő hajlamos közvetlenül ezekből vezetni le a jelenségeket; miközben mint puszta logikai összefüggés ugrik elénk a viszony – és a nyelvi állványzata eltűnik.

δ) A nyelven belül kettős mozgás zajlik le; ez beleszővődik a nyelvi-logikai kettősmozgásokba; és végül: a jelek – valóságra való vonatkozásukban – az egyes jelentésükben mintegy a jelentések logikai elvont mozzanatain át vonatkoznak denotátumaikra, azok összefüggéseire.

Úgy gondolom: a nyelvi-logikai viszonyok, kölcsönhatások magyarázatára dialektikusabb koncepcióval pillanatnyilag nem rendelkezünk.

(b) „Úgy tűnik, hogy Zsilka számára a jelentés fejlődésében az absztr. → konkr. csak mint visszatérés képzelhető el; kimondatlanul is kizárja, hogy valamely ige eleve absztrakt jelentéssel rendelkezik.”

Hogy ezt mennyire kimondottan nem zárja ki, lásd: Nyelvi mozgásformák dialektikája 12.2. Szervetlen rendszer, 129. l. Lehetséges, hogy egy éppen adott igénél a jelentések átmenetei nem kitapinthatók, az elvont a közvetlenre nem visszavezethető; de ez csak azoknak az igéknek az alapján lehetséges, ahol az elvont jelentéseknek a közvetlennel való kapcsolata világos.

(c) „A dialektika ismeretében felvethető az a gondolat, hogy egy viszonylag fejlett nyelvvel is rendelkező ember már képes arra, hogy egy csapásra az elvontat mint

az általánost ragadja meg, ezt új ... hangsorral jelölje meg és innen haladjon a konkrét vagy egyedi felé."

Mindenekelőtt, ahogyan erre már utaltam, van egy szervesetlen rendszer; de ez csak a szerveshez képest létezik. (Ill.: a B. F. által logikainak nevezett általános, amely a szinonimikus összefüggéseken belül csapódik ki, mindig a szinonimikus kör valamennyi tagjának összefüggéseit hallgatólágosan feltételezi a közvetlen (= kontextuális) jelentések felé.) Ha nem is közvetlenül, de közvetve az általános nyelvileg feltétlenül a konkrétan alapul, arra vezethető vissza. Az idézet változatlanul a nyelv és gondolkodás viszonyának mechanikus felfogása mellett tanúskodik. Egy — önmagán való — gondolkodási képességet tételez fel, ami valóságosan nem a nyelvbe burkolva (ágyazva) létezik — a nyelvi mozgás nem szükségszerű érvénnyel vezet el a nyelvi logikai mozgásokhoz; az eleve adott logikai a nyelvi viszonyokra legfeljebb ötletszerűen nyomja rá a maga bélyegét.

(d) Ami már most a konkrét ellenpéldákat illeti:

a) A *tesz*-nek a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában két pólusa van; a kettős mozgás nyomon kísérhető. Mint ahogyan mindig; ha nem, akkor meg kell keresni a jelentések milyen köréhez tartozik az általános — mint szervesetlen. (Különben az Értelmező Szótár a jelentések vagy deduktív, vagy induktív elírását adja; a két mozgás belső összefüggését nem regisztrálja.)

β) A *fokoz*-nak van konkrét (denotátumú) jelentése pl.: *fokozza a bort* — ami annyit jelent: megnézi (megméri), „a fokmérő milyen magasra (= hanyadik fokra) emelkedik”. Vagyis a *fokoz* — amint fentebb már láttuk — eredetileg nem feltétlenül nővel; ill. a *fokoz* csak bizonyos körülmények között hajlik át a nővel-be.

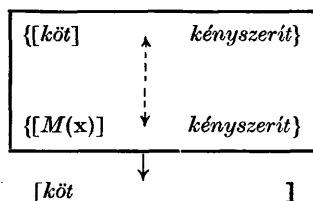
γ) A *csinál* helye — minden bizonnyal hiányos történeti adatok alapján — nem hinném, hogy egyszerűen kijelölhető a rendszerben.

6.3. „A *köt* metaforikus jelentés-fejlődése során ennek implicit „kényszerít” árnyalata explicitté válik. Ez kétség kívül minőségi változás, u g r á s; a formális levezetés számára ez nem elégséges lépés, ezért Zsilka egy logikai konjunkcióhoz kénytelen folyamodni:

$$\{[köt] + és [ezzel] kényszeríti (oda)\}.$$

Evvel kapcsolatban ezt olvassuk: „[a] lehetőség tehát először egy másik szóból képzett igében, ill. az azzal alkotott mondatokban valósul meg — amely szó a *szorít* ... stb.-vel alkotott mondatokhoz mint adverbium járul” (105). Felmerül a kérdés: honnan tudja Zsilka, hogy a valóságos nyelvben — nem a logikai metanyelvben — a *kényszer* lexéma (család) előzetesen létezik, továbbá: szükséges-e egy másik, az érintett lexémából különálló szó ahhoz, hogy a tárgyalat jelentésfejlődési folyamat létrejöjjön, nem elegendő-e hozzá a mondatoknak egy nagyobb valóságdarabot átfogó kiterjedése. A *köt* és a *kényszerít* lexikai különállása mintha Zsilka hipotézisét igazolná, de a *kényszerít* előzetes megléte nem bizonyított ... a *kényszerít* igére csak 1416 után van adat. Ráadásul nem denominális, mivel a *kényszer* főnevet vonták el a nyelvújítás korában.”

a) Először is: a *kényszer* úgy gondolom — a *kötél/bilincs/béklyó*/stb. eszköze, amelyekkel a *köt* tulajdonképpen jelentésében összekapcsolódik. Továbbá: a *köt*—*kényszerít* kapcsolata — mint ugyanannak a jelentésnek két fokozata — ugyanazon a konkrét mondaton belül megragadható. Végül is összegezve: feltevésem szerint a *kényszerít* az eredeti szintaktikai összefüggésben lényegében ugyanazt jelenti mint a *köt*, de általánosabb módon; ugyanakkor: a *kényszerít* tartalma közvetlenül még mindig a *kény* szere (bilincs, béklyó/stb.) körére utal. Másfelől: bár a *köt*—*kényszerít* mintegy egymásban mozog, a *kényszerít* potenciálisan több mint a puszta *köt*; ez ad lehetőséget, hogy a *kényszerít* más cselekvések lehetséges elemeként felismerődjék; és — az ismert analógiás úton — a jelentés-egység harmadik fokozatához elvezessen:

β) Az általában feltárt folyamat ellen — B. F. szerint — csak az szól, hogy ennek a folyamatnak kifejezésbeli fogódzói (tanúi) vannak. Számára csak az lenne elképzelésének megfelelőbb, ha ezek a kifejezések nem léteznének; de — sajnos — igen, léteznek. Így csak a kifejezésbeli tények ellen harcolhat. De, először is: az idézett sor egy mondat és nem pusztán logikai konjunkció — nem nyelvi fikció. A *kényszerít*-re felhozott nyelvtörténeti tények pedig szinte semmit nem bizonyítanak B. F. mellett; a „Ráadásul...” kifejezés viszont egy dologra utal: a kritikus szándékára, elfogultságára, bizonyítási eljárásának erőltettségére. Ugyanis remélhetőleg nem gondolja komolyan a meglevő történeti adatok alapján, hogy a *kényszer* a *kényszerít*-ből levezetett; tehát a „Ráadásul” valójában realiter = *bár meg kell hagyni, hogy/az igaz, hogy* — vagyis nyitva kellene hagyni a *kényszerít* történeti hovatarozását. Ugyanis a tények állása a mellett szól, hogy a *kényszerít* jóval régebbi; a *kényszer* a *kényszerít*-ből csak másodlagosan levezetett lehet. Miért a dilemma: „szükséges-e egy másik, az érintett lexemától különálló szó, hogy a tárgyalt jelentésfejlődési folyamat létrejöjjön...”; a tény az, hogy *van*. Továbbá: anélkül, ami van, egyszerűen lehetetlen a jelentések belső fejlődését egy szükségszerű folyamatnak felfogni.

γ) És tovább: „...nem elegendő-e hozzá (a folyamathoz) a mondatok egy nagyobb valóságdarabot átfogó kiterjedése”... majd: „a magam részéről úgy gondolom, hogy a metaforikus nyelvhasználatot a mondatnak bonyolultabb valóságdarabra való kiterjedése váltja ki...”

Csak hogy a probléma éppen az: hogyan jut el oda a nyelv, hogy egy nagyobb valóságdarabra kiterjedjen.

A metaforizolódás és a tükrözött valóságtartalom kiterjedésére én magam hívtam fel a figyelmet: vagyis egy szó jelentésének belső dimenzionálódása és a szintaktikai expanzitás belülről tételezi fel egymást. B. F. szerint azonban a nyelv mintegy mechanikusan követi a gondolkodásnak a nagyobb valóság összefüggésekre való kiterjedését; a nyelv nem eszköz a valóság szélesebb összefüggéseinek gondolati elsajátításához.

7.1. (a) Idézettel kezdi: „a nyelvtörténeti mozgás és az állapot működését meghatározó mechanizmusok nem alapvetően különböznek...”

„Az idézett mondat alapján azonban az is nyilvánvaló, hogy a jelenben végbemenő mozgás nem igen kerülhet ellentmondásba a múltbelivel...”

Hogy ez általában mennyire nem így van, lásd: *A nyelvi mozgásformák dialektikája*. 12.3. *Szerves rendszer és történetiség*, 136. lap. A jelzett helyen kiderül: az alapvető történeti folyamattal ellentett irányban állandóan jöhetnek létre nyelvi mozgások, jelenségek; ezek azonban, miután kialakultak, a rendszer alapvető erővonalaiknak megfelelően helyezkednek el.

α) Ez után következik: a *kapál*-t a könyv szerzője denominálisnak fogja fel; valójában — B. F. szerint — történetileg nem így van.

Úgy gondolom: a *kapa*—*kapál* viszonya:

borona — *boronál*

kasza — *kaszál*

stb. — stb.

csoportba sorolódik; ha a történeti folyamattal ellentétes volna is a *kapa* → *kapál*-t feltételezni, az alaptendenciát nem érinti. (Az persze lehet, hogy esetleg nem a legszerencsésebb volt ezt a példát használni — bár a lényegen nem változtat, mert a típusa megfelel annak, amit szemléltetni kell.)

β) Ami azt illeti, hogy az *int* az „izlés, kedv, irány” — főnévvel függne össze; úgy gondolom: talán az etimológiának kellene konfrontálni elképzeléseit a rendszer-szerű elemzés eredményeivel. (Volt már rá példa, hogy egy etimológia tévesnek bizonyult.) Ezt annál nagyobb nyomatékkal mondhatom, mivel az általam feltett összefüggések egyeznek más nyelvek ide vágó jelenségcsoportjával — amely egyezések nagyobb mértékben való felhasználását korábban éppen B. F. hiányolta. Remélhetőleg nem gondolja, hogy a rendszer-szerű összefüggés kizárólag csak akkor lehet igaz, ha a történeti kutatás befogadott eredményeivel egyezik; és fordított irányból korrekció nem lehetséges.

γ) Ami azt illeti: „a *tyúk*ok *kifürdik* a *falat*” mondat állítmánya Zsilka szerint csak az alábbi módon vezethető le (*fürdik* (intr.) × *ki*-tesz(jel₂)(c) = „*kifürdik* + *vmi*” (51)). A *kitesz* igének azonban nincs meg a feltett „*teszi, hogy valami-t/ki*” jelentése. Nincs is szükség rá, mivel a *ki*- igekötőnek jól ismert perfektív árnyalata van jelen és ez *kiváj*, *kikapar*, *kiás*, *kitúr* (ezek mind tárgyasak) stb. analógiájára közvetlenül kapcsolódik a *fürdik* igéhez.”

Először is: a *ki-tesz*(jel₂)(c)-t én magam vontam el azokból az igékből (*ki-kapar*, *ki-ás*, *ki-túr* stb.), amelyekre B. F. volt szíves felhívni a figyelmemet. Tehát egy olyan általánosítással dolgoztam, amelynek a nyelvi alapját én magam tártam fel. Továbbá: a *ki*-nek az adott esetben semmiféle perfektív jelentése nincs — a *kifürdik* folyamatos, ami során a falból egy darab *ki/leválik*.

(b) „Zsilka János számára a feltárt igazság annyira evidens, hogy feleslegesnek érzi az érvelést, a részletes bizonyítást. Evidenciaélményének belső feszültsége annyira erős, hogy eltéríti a figyelmet arról, hogy a maga igazságáról, kiinduló tételeinek helyességéről az olvasót meggyőzze. A logikai levezetés, a feltett axiómából deduktív úton kifejtett következtetéseknek láncolata, erre nem a legalkalmasabb, különösen nem, ha az axióma inkább hipotézisnek tűnik. A hipotézist evidenciaként kezelni, ezt más lehetőséget kizáró feltételnek tekinteni nem a legcélravezetőbb út. (A hipotézisnek és az azokra épített feltevéseknek az elméletben játszott szerepéről: KOMLÓSY: ÁNyT 9: 196. kk.).”

A logikai levezetés — a fentiek alapján — remélhetőleg nem szorul cáfolatra. Ami a hipotézist illeti: ennek a határát a Komlósy-cikkre válaszolva pontosan kijelöltem (= a történeti folyamat feltételezett fázisa); kár, hogy B. F. a választ nem olvasta el.³ A logikai levezetés és a hipotézis összekapcsolása — ez már csak az előzőek, magasabb hatványra emelve: $(o + o)^2$.

7.2. (a) „Jelentés-levezetéseiben Zsilka nem kevesebbet állít, mint azt, hogy az egész hipotetikus nyelvtörténeti folyamat, amelynek során az igéknek egyre elvontabb és általánosabb jelentései alakulnak ki, minden egyes beszédaktus során újra és újra megismétlődik. Ezt szóban ugyan nem mondja ki, de ... az (olyan ...) megfogalmazások (mint ...) ... ez irányban nem hagynak kétséget. ... Tekintettel arra, hogy ismereteink mai fokán a nyelv működési és megértési mechanizmusáról vajmi keveset tudunk, Zsilka hipotézise tények alapján se nem bizonyítható, se nem cáfolható. A szerzőnek joga van hozzá, hogy a hipotézis alapján álljon, sajnálatos azonban, hogy ezt evidenciaként kezeli ... Cikkem olvasóját nem kell biztosítanom arról, hogy a Zsilka által feltárt összefüggések és fejlődési folyamatok lehetséges voltát magam sem tagadom, viszont erősen kétem, hogy a mindenkori közlési folyamat során ezek s z ü k s é g k é p p e n — előtérbe előtérbe kerülnek, vagy megismétlődnek ... A nyelvi rendszer szerves voltában nem kételkedem, de ennek elismerése még nem feltételezi azt, hogy egy adott mondat kimondása ... során az egész bonyolult mechanizmus működése belép ...”

Ha „a nyelv működési mechanizmusáról keveset tudunk” — Piaget gondolatait, magunkévá téve — miszerint: tartalmakkal nem tudunk úgy műveleteket végrehajtani, hogy jelekkel ne hajtánánk végre (műveleteket) — a kérdésben továbbjutás egyedül a nyelvi jelek konkrét elemzésétől várható. A jelentések „önmaga okán” való megértése —, ahogyan azt a (cikk írója által ismét idézett) *elront — rosszul készít el — tesz*(affic.) okán már kimutattuk — nem célravezető. A nyelvi jelek és azok kapcsolatainak — önmaga okán- való megértése a cikk írójának szubjektív meggyőződése; és szubjektív meggyőződésre hivatkozni konkrét összefüggésekkel szemben nem illik. A tévedés alapja persze: „a logikai szerkezet a nyelvben már készen adott, ilyen természetű újraelemzésre konkrét működésében nincs szükség.” A cikk írója nem érti meg, a nyelvi kettős mozgások a nyelvi logikai mozgásokba torkolnak bele; a logikai összefüggések ismerete a nyelv használatának elsajátítása keretében — a nyelven kívüli valóság megismerése során — vonódik el. (Ennek a megértés nélkül pedig, nem tudom, vajon mit jelent ez: „a nyelvi rendszer szerves voltában nem kételkedem ...”; és ezt állítva, miközben a jelek „önmaga okán” megértéséről beszél, nem tudom, B. F. egyáltalán hogyan tudja saját felfogásának integritását megőrizni.)

(b) „Ha a nyelv valóban a gondolkodás közvetlen valósága, akkor ez azt is jelenti, hogy a megismerés a nyelvben mint eredmény kicsapódik. ... ha egyszer valami létrejött és a rendszerbe beépült, nem szükségszerű, hogy az egész hosszú folyamat újra és újra reprodukálódjon.”

Az utóbbi idézet arra utal, hogy a cikk szerzője teljesen passzívnak tekinti a nyelvet, annak szerepét a logikai épület megszületésében. Ha a logikai összefüggések egy-

³ A cikk szerzője nem hajlandó a tényeket tudomásul venni, tudatosan és szisztematikusan — amint ez a Komlósy cikkére való utalásából is kiderül. Ugyanis a „Válasz”-ban („Komlósy cikkére”) bizonyítottam, hogy Komlósy cikke egy félreértésre van alapozva, miszerint a belső tárgy az acc. obj.-ból van levezetve. A cikk íróját ez nem zavarja abban, hogy Komlósy cikkére, mint sziklaszilárd bizonyítékra hivatkozzon — saját téves állításainak alátámasztására.

szerűen kicsapódnak a nyelvi kifejezésekben, akkor mi a magyarázata annak: „Cikkem olvasóját nyilván nem kell biztosítanom arról, hogy a Zsilka által feltárt összefüggések és fejlődési folyamatok lehetséges voltát magam sem tagadom...” Pusztán a véletlen műve volna az elemzések tömege, ahol a konkrét nyelvi elemzések sikeresen vezetnek el a nyelvi kettősmozgások és a nyelvi-logikai mozgások megértéséhez.

8. „Az az egyenes vonalú megszakítatlan és teleologikus mozgás, amelyet a szerző a nyelv számára szinte előír, nem ismeri a kerülő utakat, a többféle megoldást, az ugrásokat és ez szükségképpen vezet a(z) ... torzulásokhoz...”

Úgy gondolom, az itteni vádak ellen nem kell védekezni. Aki rendszert akar kiépíteni, annak előbb a rendszer főbb vonalait kell szükségszerű érvennyel megállapítani; mellékösvények csak utólag — a fővonalakhoz képest — állapíthatók meg. Különben: a fő vonalak megállapításánál — a mondat összefüggéseiben belül — a véletlen és szükségszerű dialektikája messzemenően érvényesül az általam körvonalazott rendszerben. Remélhető: a mellékösvények, néha majd sokkal árnyaltabbá teszik a rendszer-ről alkotott képet, de a kutatás stratégiája nem engedi meg, hogy a fővonalak megállapítása előtt a vizsgálat a kivételekre stb. gravitáljon. Sajnálom, hogy B. F. éppen ezt nem értette meg; és a könyvről végül is csak egy erősen dezinformáló és dezorientáló ismertetésre tudta rászánni magát.*

ZSILKA JÁNOS

* Szerkesztői megjegyzés:

E válasz közlése semmiképpen nem értelmezhető úgy, hogy folyóiratunkba be öhajítjuk vezetni a recenziókra írt szerzői megjegyzések gyakorlatát.

TARTALOM

É. KISS KATALIN: A magyar mondatok egy szintaktikai modellje [A Syntactic Model of Hungarian Sentences]	261
KOVÁCS FERENC: Tudománytörténeti alapelvek [Wissenschaftsgeschichtliche Prinzipien]	287
ERDŐDI JÓZSEF: Mari nyelvi pillanatképek [Momentaufnahmen aus dem Leben der tscheremissischen Sprache]	305
HONTI LÁSZLÓ: Szurguti osztják szójegyzék [Surgut-ostjakisches Wörterverzeichnis]	327

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

N. SEBESTYÉN IRÉN: Budenz József, A. Sprogis-Kasparson és a jurákszamojéd (nyenyec) nyelv kanini nyelvjárása [J. Budenz, A. Sprogis-Kasparson und die Kanin-Mundart des Jurak-Samojedischen (Nenzischen)]	347
HONTI LÁSZLÓ: Osztyák-jurák lexikális kölcsönzések [Ostjakisch-jurakische lexikalische Entlehnungen]	358
HONTI LÁSZLÓ: Etimológiai adalékok [Etymologische Beiträge]	370
SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE: Az alapjelentés rekonstrukciójának kérdéséről. I. [On the Question of Proto-Meaning Reconstruction. I.]	381
OLÁH TIBOR: A nyelvhasználat szabályozása belgiumi vállalatoknál [L'emploi des langues dans les entreprises belges]	390

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

BERECZKI GÁBOR: Lakó György 70 éves	395
ZAICZ GÁBOR: Erdődi József 70 éves	398
VOIGT VILMOS: Finn-magyar műfajelméleti tanácskozás	400
CSÚCS SÁNDOR: Основы финно-угорского языкознания	403
KERESZTES LÁSZLÓ: Az etimológia elmélete és módszere	408
KISS JENŐ: Újabb göttingai finnugor kiadványok	410
BARTENS, HANS HERMANN: N. Witsens Berichte über die uralischen Völker	413
SZÍJ ENIKŐ: Вопросы удмуртской диалектологии	416
NYÍRI ANTAL: A magyar nyelvjárások atlasza II—VI.	423
KÁLMÁN BÉLA: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára	427
DÖMÖTÖR TEKLA: Erdődi József: Időszámításunk	432
RADICS KATALIN: Lotz János: Szonettkoszorú a nyelvről	433
BOLLA KÁLMÁN—SZENDE TAMÁS: Általános Nyelvészeti Tanulmányok X.	437
VOIGT VILMOS: Kommunikáció I.	442
TARNÓCZY TAMÁS: Teuvo Kohonen: Associative Memory	444
VOIGT VILMOS: American Indian Languages and American Linguistics	444
SZOPORI NAGY LAJOS: A legújabb magyar Kalevala	445
ZSILKA JÁNOS: Válasz Bakos Ferenc „A jelentés szerkezete és mozgása” c. cikkére	447

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

Főszerkesztő: KLANICZAY TIBOR

Elvi, történeti, esztétikai elemző dolgozatok
a magyar irodalomtörténet köréből
Ismeretlen dokumentumok publikálása
Irodalomtörténeti kiadványok ismertetése
Az Intézetben és a magyar irodalomtörténetírás
más műhelyeiben folyó kutatások bemutatása

Megjelenik évente egy kötet 6 füzetben

Évi előfizetési ára: 90,— Ft

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál
(1051 Budapest, József nádor tér 1.)

Kiadja az

AKADÉMIAI KIADÓ

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei

OSZTÁLYI KÖZLEMÉNYEK

Felelős szerkesztő Szabolcsi Miklós

A folyóirat legfontosabb feladata, hogy

az Osztályhoz tartozó tudományterüle-

tek új kutatási eredményeit tartalmazó,

átfogó igényű tanulmányokat közöljön,

ismertesse az Osztály szervezeti életét.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben

Évi előfizetési ára 84,— Ft

Akadémiai Kiadó, Budapest

Az Akadémiai Kiadó nyelvtudományi folyóirata a

MAGYAR NYELV

Szerkeszti Benkő Loránd

Témaköre: a magyar nyelvvel kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdések, a szólásmagyarázatoktól kezdve a nyelvtörténet különböző ágain, a névtudományon, a nyelvművelésen, a nyelvjárások feldolgozásán át a régi népnyelvig, valamint a magyar nyelvtudomány történetéig.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben

Évi előfizetési ára 64,— Ft

Akadémiai Kiadó, Budapest

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
műhelyfolyóirata a**

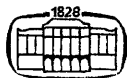
LITERATURA

Az élő, 20. századi modern magyar irodalom jelenségeit, elméleti és esztétikai problémáit világítja meg áttekintő tanulmányok, összefoglaló jellegű cikkek és műelemzések közreadásával.

Főszerkesztő *Sőtér István*

Szerkesztő *Béládi Miklós*

Megjelenik évente 4 füzet • Évi előfizetési díja 68,— Ft

Akadémiai Kiadó, Budapest

ALBERTA KÖNYVTÁRSZÁRAZSÁGA A
KÖNYVTÁRSZÁRAZSÁGI KÖNYVTÁRSZÁRAZSÁGI
KÖNYVTÁRSZÁRAZSÁGI KÖNYVTÁRSZÁRAZSÁGI

ALBERTA KÖNYVTÁRSZÁRAZSÁGA

ALBERTA KÖNYVTÁRSZÁRAZSÁGA
ALBERTA KÖNYVTÁRSZÁRAZSÁGA
ALBERTA KÖNYVTÁRSZÁRAZSÁGA
ALBERTA KÖNYVTÁRSZÁRAZSÁGA

ALBERTA KÖNYVTÁRSZÁRAZSÁGA
ALBERTA KÖNYVTÁRSZÁRAZSÁGA

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. — Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1978. VI. 13. — Terjedelem: 18,2 (A/5) ív,

78.5989 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

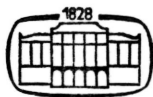
- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljük.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: ——— kurzív (nyelvi adatok jelölésére), - - - ritkított (értelmi kiemelésre), === félkövér (alcímek betűtípusaként), ≡ kapitülchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé kettőspontot tegyenek.*

Ára: 28,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 56,— Ft

INDEX: 25.666

ISSN 0029—6791

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST